

4.
6.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

ALAPÍTVÁ: 1904-BEN

105.

ÉVFOLYAM

2009.

1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:

FARKAS TAMÁS

Szerkesztőbizottság:

**BÉKESI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SIPTÁR PÉTER, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Nemzetközi tanácsadó testület:

**ELŻBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTYIN GUSZEV (RU),
PÉNTEK JÁNOS (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

<i>É. Kiss Katalin</i> : A 80 éves Noam Chomsky és a chomskyánus nyelvészeti forradalom	1
<i>Benkő Loránd</i> : Árpád „de genere Turul”	9
<i>Holler László</i> : Egy XIII. századi remetekápolna – <i>Idegsýtt Beatae Elizabeth</i> – lokalizálása	17
<i>Szathmári István</i> : Heltai Gáspár-e a fordítója, átdolgozója a Fortunatusról szóló XVI. századi verses széphistóriának?	30
<i>Büky László</i> : Egy Weöres Sándor-vers koherenciájáról	37
<i>Imrényi András</i> : Generatív nyelvészet és szociolingvisztika	50
Kisebbségi közlemények . <i>Szentgyörgyi Rudolf</i> : Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű helymeghatározásaihoz	62
Szó- és szóhasználati magyarázatok . <i>Mizser Lajos</i> : Muzsaly. – <i>Mózes Huba</i> : Megjegyzések <i>dialogus</i> szavunk értelmezéstörténetéhez. – <i>Szathmári István</i> : Darvadozva. – Körbetartozás	68
Élő nyelv . <i>Hegedűs Attila</i> : „Nem hazudol, az őszintét mondom”	73
Tudománytörténet . <i>Kontra Miklós</i> : Hasznos nyelvészet	78
Szemle . <i>Kugler Nóra</i> : Ladányi Mária, Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek. – <i>Szili Katalin</i> : Anna Wierzbicka, English (Meaning and Culture). – <i>Tóth Ildikó</i> : Bánréti Zoltán, A mellérendelés és az ellipszis nyelvtana a magyarban	85
Különfélék . <i>Borbély Anna</i> : Rövid beszámoló a 15. Élőnyelvi Konferenciáról. – <i>Farkas Tamás</i> : Beszámoló a 23. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusról. – <i>†Kiss Lajos</i> : Helynévmagyarázatok	103
Társasági ügyek . <i>Juhász Dezső</i> : A Magyar Nyelvudományi Társaság 104. közgyűlése. – <i>Pusztai Ferenc</i> : Szilágyi Ferenc 80 éves. – <i>Havas Ferenc</i> : Péter Mihály 80 éves	114
Levélszekrény . <i>Büky László</i> írja	126

A 80 éves Noam Chomsky és a chomskyánus nyelvészeti forradalom*

1. NOAM CHOMSKY, a XX. század legnagyobb hatású nyelvésze 2008. december 7-én töltötte be 80. évét. 1957-ben megjelent „Syntactic Structures” című könyve forradalmat idézett elő a nyelvészetben; egy új nyelvészeti paradigma alapjait vetette meg, egy olyan új paradigmáét, mely ma is uralkodó a nemzetközi nyelvtudományban.

2. Miért tudományos forradalom? – A *tudományos forradalom* terminus THOMAS KUHN „A tudományos forradalmak szerkezete” című 1962-es munkája óta több, mint metafora. Mint KUHN megmutatta, egy-egy tudományág fejlődésében evolúciós és revolúciós szakaszok követik egymást. Revolúcióra, forradalomra akkor érik meg a helyzet, ha olyan tudományos problémák, ellentmondások halmozódnak fel, melyek az uralkodó tudományos paradigmán belül megoldhatatlannak bizonyulnak. Ha az ellentmondások felismerése az ellentmondások okainak megértéséhez és az okokat kiküszöbölő új szemléletmódhoz vezet, forradalmi változások indulnak meg az adott tudományágban. Módosul a kutatás tárgya, megváltoznak a kutatási kérdések, gyökeresen megváltozhatnak a kutatási módszerek, az előfeltevések, átértelmeződhetnek a tudományág alapfogalmai; új tudományos paradigma alakul ki. Az új tudományos paradigma létrejötte hosszú evolúciós korszak kezdetét jelzi; megindul az új kutatási kérdések megválaszolása. A paradigma mindaddig aktív, élő, amíg léteznek az adott módszertannal, az adott előfeltevésekkel megválaszolható lényeges tudományos kérdések; amíg ismét fel nem halmozódnak az adott keretek közt feloldhatatlan ellentmondások.

Az a paradigma, melynek folytathatatlanságát, gyengeségeit CHOMSKY felismerte, a strukturalizmus paradigmája, és az az új paradigma, melynek alaptételeit NOAM CHOMSKY 1957-es „Syntactic Structures” (magyarul: Szintaktikai szerkezetek. Bp., 2003.) című munkájában meghirdette, a generatív nyelvelmélet.

3. Chomsky strukturalizmus-bírálata. – CHOMSKY diákként a strukturalista nyelvészetet sajátította el. Megtanulta azokat az egzakt módszereket, melyekkel egy nyelv elemei kategorizálhatók; azokat a szigorúan formai kritériu-

---

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén 2008. december 9-én.

mokat, melyekkel az elemek szófaja meghatározható; és azokat a közvetlen összetevőkre bontó szabályokat, melyekkel a különféle szófajú elemek kombinálhatósága, disztribúciója leírható. Az ötvenes évek elején az amerikai strukturalisták körében az volt az általános meggyőződés, hogy a rögzített nyelvi tények egzakt, módszer-tanilag következetes elemzésével a nyelvi elemek minden lehetséges kombinációja megállapítható, és ezt a munkát számítógépek is el fogják tudni végezni. Így például az indián nyelvek százainak korpuszaiból számítógépek fogják elvonni a nyelvtani szabályokat, és megalkotni a nyelvek grammatikáit.

CHOMSKY felismerte, hogy a nyelvi elemek kombinációs lehetőségeinek végtelen halmazát a közvetlen összetevős elemzés módszerével nem lehet véges számú lépésben előállítani. Még egy egyszerű kérdőszó-kiemelés sem írható le véges számú szabállyal. A probléma abból fakad, hogy a kérdőszó akármilyen messze kerülhet az őt vonzó igétől. Maradhat saját tagmondatában:

(1) *Éva kivel találkozott?*

Kerülhet a fölérendelt tagmondatba:

(2) *Kivel mondták, hogy Éva találkozott?*

És kerülhet még magasabb tagmondatokba:

(3) *Kivel hallottad, hogy mondták, hogy Éva találkozott?*

(4) *Kivel hiszi Éva férje, hogy hallottad, hogy mondták, hogy Éva találkozott?*

És így tovább. A közvetlen összetevős elemzés keretében e mondatok mindegyike eltérő szabállyal írható le, és minthogy a kérdőszó és az őt vonzó ige közötti maximális távolság nem limitálható, az effajta szerkezetek létrehozásához szükséges műveletsorok száma is végtelen.

CHOMSKY forradalmi felismerése, hogy ahhoz, hogy egy nyelv lehetséges szerkezeit véges számú szabállyal leírassuk, a hangzó (fizikailag észlelhető) szerkezeteket mögöttes szerkezetekre kell visszavezetnünk. Az (1–4) alatti mondatok esetében például a *kivel* kérdőszót mindig a *találkozott* bővítményeként, tagmondatársaként kell felvennünk, és egy transzformációnak nevezett kérdőszó-előrevivő szabállyal kell az összetett mondat élére vinnünk.

A „Syntactic structures” számos példával bizonyította, hogy a mögöttes szerkezetek feltételezése a nyelvreírás minden szintjén nélkülözhetetlen: a fonológiában éppúgy, mint az alaktanban vagy a mondattanban. Íme egy angol mondattani példa:

(5a)	<i>Chomsky</i>	<i>is</i>	<i>happy</i>	<i>to read.</i>	
	Chomsky	boldog	olvasni		'Chomsky boldog, ha olvas'
b)	<i>Chomsky</i>	<i>is</i>	<i>likely</i>	<i>to read.</i>	
	Chomsky	valószínű	olvasni.		'Valószínű, hogy Chomsky olvas'
c)	<i>Chomsky</i>	<i>is</i>	<i>hard</i>	<i>to read.</i>	
	Chomsky	nehéz	olvasni		'Nehéz Chomskyt olvasni'

Bár az (5a–c) alatti mondatok ugyanolyan ’tulajdonnév, kopula, melléknév, főnévi igenév’ láncból állnak, más-más mögöttes szerkezetre vezethetők vissza. (5a)-ban a fő prediktumnak és a beágyazott infinitivusnak is *Chomsky* az alanya; pontosabban az infinitivus alanya egy, a *Chomsky* tulajdonnév által kontrollált névmás:

(5a') [Chomsky_i is happy [PRO_i to read]]

(5b)-ben *Chomsky* a beágyazott mondat előrevitt alanya, a főige alanytalan:

(5b') [Chomsky_i is likely [_i to read]]

(5c)-ben *Chomsky* a beágyazott igenév tárgya. A főige alanytalan, a beágyazott ige alanya pedig egy általános értelmű rejtett névmás:

(5c') [Chomsky_i is hard [PRO to read _i]]

Az (5a–c) alatti mondatokat azért képesek az angol anyanyelvű beszélők helyesen értelmezni, mert a hallott szósorokhoz eltérő mögöttes szerkezeteket rendelnek. A strukturalistáknak nem volt módszerük e három szerkezet megkülönböztetésére.

4. Chomsky behaviorizmus-bírálata. – A mögöttes szerkezetek feltételezése nemcsak a strukturalista nyelvészeti paradigmával, hanem annak pszichológiai hátterével is összeegyeztethetetlennek bizonyult. Az 1950-es évek pszichológiájában az a felfogás uralkodott, hogy a viselkedés – a nyelvi viselkedés is – tanult szokásrendszer, asszociatív kapcsolatok hálózata, melynek a hallott nyelvi anyag utánzásával, az ’inger, válasz, megerősítés’ ciklus egyszerű ismétlődésével jutunk birtokába. A nyelvhasználat bonyolultsága látszólagos; a bonyolultság látszatát az elsajátított nyelvi ismeretmennyiség nagysága okozza.

Mint CHOMSKY rámutatott, ez az elsősorban állatkísérleteken, például SKINNER galambkísérletein alapuló felfogás (vö. SKINNER 1957.) számos tényre nem ad magyarázatot. Például nem tudja megmagyarázni, hogy az anyanyelv-elsajátítás során kiépülő mentális grammatika milyensége, az anyanyelvtudás kiépülésének sebessége, valamint az anyanyelv-elsajátítás lépéseinek egymásutánja lényegében minden egészséges gyerekben hasonló. Tehát nem függ sem az elsajátítandó nyelv milyenségétől, sem a nyelvi környezet szegénységétől vagy gazdagságától. A gyerekek a világ minden részén körülbelül ugyanannyi hónapos korukban kezdenek egyszavas, majd kétszavas mondatokat mondani, körülbelül ugyanannyi hónapos korukban kezdenek összetett mondatokat használni, körülbelül ugyanannyi hónapos korukban sajátítják el például a visszaható névmásokat, a tagadást vagy a birtokos szerkezetet – függetlenül attól, hogy szüleik iskolázatlanok vagy egyetemet végeztek, és függetlenül attól, hogy a hallott nyelvi anyag sok vagy kevés visszaható névmást, tagadást és birtokos szerkezetet tartalmaz. Ha az anyanyelvtanulás valóban utánzáson, ismétlésen alapuló tanulás volna, akkor a nyelvi input határozná meg a végeredményt.

Valójában maga az a fentebb illusztrált tény is, hogy egy adott nyelv kijelentéseit létrehozó szabályoknak nem mindegyike állapítható meg a nyelv kijelentéseinek szegmentálásával, közvetlen összetevős elemzésével, azt bizonyítja, hogy a nyelv grammatikája nem vezethető le csupán a hallott nyelvi adatokból; az anyanyelv elsajátításához nem elegendő az utánzáson és az ’inger, válasz, megerősítés’ ciklus ismétlődésén alapuló tanulás.

Azt az alapvető kérdést, mellyel a behavioristák nem néztek szembe, CHOMSKY „Platón problémájának” nevezi, és leggyakrabban BERTRAND RUSSEL (1948.) megfogalmazásában idézi: „Hogy lehet, hogy az emberek, noha a világgal való kontaktusuk oly rövid és személyes, mégis olyan sokat tudnak?” Az anyanyelv-elsajátításra leszűkítve a problémát: hogy lehet, hogy a gyerekek – jóllehet többnyire hiányos, töredékes, performanciahibákkal tűzdelt nyelvi inputot kapnak – mégis teljes, tökéletes anyanyelvi kompetencia birtokába jutnak?

A válaszhoz CHOMSKY a XVII. századi racionalista filozófusok, elsősorban DESCARTES teóriájában találta meg a kulcsot: a nyelvi képesség, az újító, kreatív nyelvhasználat, a nyelvhasználatnak az észlelhető ingerektől való függetlensége az ember fajspecifikus, veleszületett adottsága. Az anyanyelvtanulás nem más, mint e velünk született képesség aktiválása. Az anyanyelvi képesség kibontakozása CHOMSKY szerint ugyanolyan genetikailag programozott folyamat, mint testi szerveink kifejlődése.

CHOMSKY felismerései a pszichológiában is mélyreható változásokat, kognitív fordulatot indítottak el. CHOMSKY SKINNER-kritikája (CHOMSKY 1959.), a SKINNER elméletét támadó (magyarul is kiadott) 1968-as „Language and Mind” vagy az 1976-os „Reflections on Language” jelentős szerepet játszottak abban, hogy a behaviorizmus háttérbe szorult, és általánossá vált az a felfogás, hogy az emberi viselkedésnek a nyelven túli aspektusait is jelentős részben velünk született mentális képességek, szerveződések határozzák meg. A látással kapcsolatban például DAVID MARR bizonyította, hogy a csecsemő már az előtt háromdimenziós képekként értelmezi a látványt, mielőtt a kezével fogni tudna, mielőtt tehát érzéki tapasztalatok révén megtanulhatná, hogy mi is a térbeliség.

5. A generatív nyelvelmélet tárgya, módszerei, alaptételei. – A generatív fordulat gyökeresen megváltoztatta a nyelvelmélet tárgyát, kutatási kérdéseit és módszertanát.

A generatív nyelvelméletet megelőző teóriák és preteoretikus nyelvészeti kutatások célpontja a nyelv mint társadalmi képződmény, egy-egy nép közös birtoka, mely az adott nyelven létrejött szövegekben, rögzült és alkalmi megnyilatkozásokban tárgyasul. A nyelvészeti kutatás nem más, mint e szövegek, megnyilatkozások induktív vizsgálata: a jelenségek számbavétele, osztályozása, az osztályokat megkülönböztető kritériumok azonosítása, az osztályok definiálása, az általánosítások levonása.

Ezzel szemben a generatív nyelvelmélet tárgya az egyén nyelvi képessége, mely lehetővé teszi, hogy az ember

a) bizonyos mennyiségű nyelvi input hatására kiépítse anyanyelvének mentális grammatikáját;

b) anyanyelvén minden lehetséges mondatot létre tudjon hozni és értelmezni tudjon, köztük korábban sohasem hallott mondatokat is;

c) minden anyanyelvén megformált mondatról meg tudja ítélni annak helyességét vagy helytelenségét.

A generatív nyelvelmélet célja az egyén nyelvi képességének modellálása. Az egyén nyelvi képességének modellje maga a generatív grammatika. A generatív grammatika azon elveknek, megkorlátásoknak és szabályoknak a rendszere, melyek meghatározzák, hogyan kell egy nyelv szókincséből az adott nyelv minden lehetsé-

ges, jólformált mondatát, és csakis azokat, generálni, azaz megszerkeszteni, kiejteni és értelmezni. Egy nyelv generatív grammatikájából az adott nyelv szavaival alkotott mondatok helyessége vagy helytelensége is levezethető. A generatív grammatika azokat a mondatokat ítéli helyesnek, melyek a grammatika szabályaival, a grammatika elveinek és megszorításainak a tiszteletben tartásával jöttek létre; és azokat ítéli helytelennek, melyek megsérteneek valamilyen szabályt, elvet, megszorítást.

A generatív nyelvelmélet egyik alaptétele, hogy az emberi nyelvi képessége genetikailag meghatározott adottság; már születésünkkel is birtokában vagyunk. Az anyanyelv-elsajátítás – a szókinccs elsajátításán túl – nem más, mint e velünk született mentális képződmény, az úgynevezett univerzális grammatika aktiválása, valamint az univerzális grammatikában nyitva hagyott alternatívák közötti választás.

Abból, hogy a generatív nyelvelmélet tárgya nem a külső nyelv, a nyelv mint társadalmi képződmény, hanem a belső nyelv, az egyén mentális képessége, az következik, hogy a generatív nyelvészet nem bölcsészettudomány, hanem az elme kutatásának egyik részterülete, kognitív tudomány, a természettudományok egyik ága.

Az a feltevés, hogy a grammatika biológiailag determinált rendszer, annak a hipotézisnek a megfogalmazásához vezetett, hogy épp olyan zárt rendszer, mint az organikus rendszerek; meghatározott feltételek teljesülése esetén a nyelvi jelenségek is épp oly szükségszerűen bekövetkeznek, mint például bizonyos biológiai jelenségek meghatározott biológiai feltételek teljesülése esetén.

Ennek megfelelően a generatív nyelvészet módszertana sem a bölcsészettudományokra jellemző induktív módszertan, hanem a természettudományok deduktív, hipotézis-alkotó, a predikciókat ellenőrző módszertana. Ennek lényege, hogy egy-egy nyelvi jelenség leírása során – egy kezdeti induktív, megfigyelő–általánosító szakasz után – hipotézist alkotunk arról, hogy milyen kiváltó okok megléte esetén következik be az adott jelenség, mik a jelenség bekövetkeztének szükséges és elégséges feltételei. Hipotézisünkkel egyértelműen következik, hogy mely kontextusokban jöhet létre, és melyekben nem jöhet létre az adott jelenség. A kutatás során a hipotézisből adódó minden predikciót igyekszünk ellenőrizni. Ha egyes predikciók nem teljesülnek – azaz, ha van olyan kontextus, melyben az elmélet nem jósolja a jelenség előfordulását, az anyanyelvi beszélők mégis elfogadják, vagy van olyan kontextus, melyben az elmélet a jelenség előfordulását jósolja, az anyanyelvi beszélők azonban nem fogadják el – a hipotézis módosításra szorul, vagy esetleg egészen el kell vetni, és új hipotézist kell felállítani.

6. A generatív elmélet evolúciója: a szabályok elméletétől az elvek és paraméterek elméletéig, majd a minimalizmusig. – CHOMSKY 1950-es, 1960-as évekbeli tanulmányai jelentették a generatív nyelvelmélet alapozó, forradalmi szakaszát, melyet egy ma is tartó evolúciós időszak követett. Az elmélet tárgya, célja, alapvető deduktív módszertana változatlan maradt, azonban maga a modell nagyon lényeges változásokon ment át.

A kezdeti generatív grammatikák fő célja a leíró adekvátság volt. A „Syntactic Structures” lényegi mondanivalója, hogy a strukturalista módszertannal az angol nyelvnek nem alkotható olyan modellje, mellyel minden elvileg lehetséges angol mondat létrehozható; a mögöttes szerkezeteket generáló ún. újrainró szabályokkal,

valamint a mögöttes szerkezeteken működő transzformációs szabályokkal operáló generatív modell viszont elvileg képes erre.

A hatvanas évek második felétől a leíró adekvátság követelménye mellett egyre nagyobb hangsúlyt kapott a gyors anyanyelv-elsajátítás magyarázatának igénye. Az a tény, hogy az egészséges gyerekek nyelvi környezetüktől, társadalmi, anyagi helyzetüktől, sőt mentális képességeiktől is jórészt függetlenül 5-6 éves korukra lényegében tökéletesen elsajátítják anyanyelvüket, nem magyarázható mással, mint hogy a nyelvi struktúrák jó része genetikusan kódolt, tehát univerzális; az pedig, ami a nyelvekben specifikus, nem lehet olyan bonyolult, hogy egy kisgyerek meg ne tudná tanulni. Ennek fényében nem tűnt hihetőnek, hogy – mint a korai generatív grammatikák, az ún. sztenderd elméletváltozat feltételezte – mentális grammatikánk nagy számú nyelvspecifikus, sőt, jelenségspecifikus szabályból, műveletből áll. E műveletek ahhoz túl specifikusak voltak, hogy univerzálisak, genetikusan kódoltak legyenek, ahhoz pedig túl nagy számúak és túl bonyolultak, hogy egy kisgyerek felismerhesse, a hallott megnyilatkozásokból elvonhassa és memorizálhassa őket. Ezért a szabályok grammatikáját a hetvenes évek végére felváltotta az elvek és megszorítások grammatikája. Az ún. kiterjesztett sztenderd elméletváltozat a szabályokat két mozgató transzformációra vezette vissza; majd e két műveletről is bebizonyosult, hogy elemezhető egyetlen alapművelet: a „Mozgásd alfát” megnyilvánulásaként. A különféle mozgatási műveletek látszólag egyedi sajátosságait: azt, hogy mit kell elmozdítani a mögöttes szerkezetekben, honnan, hová, és milyen lehet az elmozdított elem és nyomának távolsága és szerkezeti viszonya, sikerült néhány nagyon általános, univerzális elv és megszorítás következményeként elemezni. Az 1981-es „Lectures on Government and Binding”, a ’kormányzás és kötés’ elmélete a nyelvleírás kiemelkedő teljesítménye: olyan grammatikamodell, melyben kis számú feltevésből a mondattani jelenségek páratlanul széles köre vezethető le.

A ’kormányzás és kötés’ elmélete az ’elvek és paraméterek’ elméletében teljesedett ki (CHOMSKY–LASNIK 1993.). Ez az elméletváltozat az emberi nyelvek lényegi azonosságának és felszíni sokféleségének magyarázatát is megkísérelte. A nyelvek különbségeit arra vezette vissza, hogy a velünk született univerzális grammatika számos nyitott paramétert tartalmaz, melyek értékét a gyerek az anyanyelv-tanulás során rögzíti. Az elvek és paraméterek elmélete mintegy a tipológia eredményeit integrálja a generatív nyelvelméletbe (ugyanakkor kiküszöböli a tipológiának nevezett nyelvészeti irányzat legnagyobb problémáját: nem felszíni, gyakran elemzetlen nyelvi adatokra épít, hanem a generatív nyelvészet szigorú módszereivel végzett szerkezeti elemzésekre). A feltételezett nyitott paraméterek kétértékűek, tehát e modellben az anyanyelvét elsajátító gyerekek csupán „igen–nem” típusú döntéseket kell hoznia. Például a főnévi szerkezetek elsajátítása során el kell döntenie, hogy anyanyelvében van-e vagy nincs névelő; van-e vagy nincs végartikulus; a névelő viseli-e vagy sem a főnév esetét; a melléknévi módosító megelőzi-e vagy sem a főnevet; egyezik-e vele vagy sem esetben; és így tovább.

Az elmúlt másfél évtized elméletváltozatát, a ’minimalista programot’ értelmezésem szerint az élettudományokba való integrálódás igénye motiválta (CHOMSKY 1995.). A grammatika szintaxis komponense egy szigorúan csak elemi formális viszonyokat ismerő komputációs rendszere egyszerűsödött. Ami a szintaxisban

több ennél, az mind jelentéstani (azaz konceptuális–intencionális), valamint fonológiai (azaz kiejtési, esetleg akusztikai) megszorítások, kívánalmak mondattani vetülete.

A generatív nyelvelmélet evolúciója ma is tart. Bár – mint THOMAS KUHN jó-solja – ez a nyelvészeti paradigma is minden bizonnyal átadja majd helyét egy újabb paradigmának, ennek még nem látni az előjeleit. Nincsenek az elmélet keretei között feloldhatatlan ellentmondások. Az időről időre felszínre kerülő problémák az elmélet eszközeivel is kezelhetők. Például a bírálatok kerettüzébe került az a – gyakran csupán introspekcióra vagy esetlegesen kiválasztott informánsokra támaszkodó – módszer, mellyel az elmélet nyelvi adatokhoz jut. Az elmélet tanult a bírálatokból, és számos képviselője erőfeszítéseket tesz, hogy megalapozottabb, megbízhatóbb adatgyűjtési módszertant dolgozzon ki.

Nemcsak feloldhatatlan ellentmondások nem jelzik a generatív nyelvelméleti paradigma közeli végét. Olyan alternatív elmélet sem lépett fel egyelőre, mely a generatív elmélet keretében elemezhető tényeknél tágabb tényhalmaz magyarázatát, a generatív elmélet keretében megválaszolhatatlan új kutatási kérdések bevonását ígérné.

7. A generatív nyelvelmélet hatása. – Mit köszönhetünk a generatív nyelvelméleti iskola elmúlt ötven évének?

1. Sok-sok nyelv gazdag, a korábbi leírásoknál összehasonlíthatatlanul több tényt magyarázó, több összefüggést felmutató, explicitebb leírását. Arról, hogy a magyar nyelv leírását mennyivel gazdagította a generatív nyelvészeti irányzat, úgy alkothatunk fogalmat, ha valamelyik XIX. századi grammatikát, például Simonyi Zsigmond 1879-es „Magyar nyelvtan”-át összehasonlítjuk a generatív nyelvelmélet fellépte előtti és a generatív nyelvelmélet fellépte utáni akadémiai nyelvtanokkal, azaz a „Mai magyar nyelv rendszeré”-nek 1961–62-ben megjelent két kötetével, valamint a „Strukturális magyar nyelvtan” 1992–2000 között megjelent köteteivel. Az 1961–62-es grammatika szerkezetében, a felvetett kérdésekben és a válaszokban nem különbözik lényegesen a XIX. századi nyelvtanoktól. A „Strukturális magyar nyelvtan” viszont új kutatási kérdések, területek sokaságát vonja be a vizsgálódásba, és bővelkedik az új megfigyelésekben, új általánosításokban, új magyarázatokban.

2. A generatív nyelvelméletnek köszönhetjük azt a felismerést, hogy az emberi nyelvek grammatikái lényegüket tekintve azonosak; a grammatikák különbségei rendszerszerűek és korlátozottak. Ez a felismerés is hozzájárult ahhoz, hogy az egyes nyelvek grammatikái gazdagabbak és pontosabbak lettek, hiszen nyilvánvalóvá vált, hogy az egy-egy nyelvre alapozott megfigyelések, általánosítások más nyelvekre is kiterjeszthetők.

3. A korábbiaknál jóval részletesebb és jóval explicitebb generatív nyelvreírások nyitották meg az utat az ún. nyelvtechnológia, azaz a gépi szöveg-előállítás és szövegfeldolgozás, beszéd-előállítás és beszédértés előtt – még akkor is, ha a számítógépes nyelvészek tagadják a CHOMSKY munkáiban használt eszközök, algoritmusok direkt alkalmazhatóságát.

4. A chomskyánus nyelvészetnek alapvető szerepe volt a pszichológia kognitív fordulatában.

5. A chomskyánus nyelvészetnek köszönhető az anyanyelv-elsajátítással, a gyermeknyelvvvel, a nyelvfejlődési és nyelvi zavarokkal kapcsolatos elméleti kérdések

rendszerszerű vizsgálata, a vizsgálati módszerek kidolgozása, azaz a pszicholingvisztika önálló tudományággá válása.

6. Az egyén mentális grammatikáját a kutatások középpontjába helyező chomskyánus fordulat hívta elő a neurolingvisztikai kutatásokat, a nyelvműködést meghatározó agyi struktúrák, agyi folyamatok rendszerszerű vizsgálatát.

7. A chomskyánus nyelvelmélet vetette fel a nyelv genetikai meghatározottságának tételét. Ez a kérdésfelvetés is új, ma már eredményesen vizsgálható kutatási területeket nyitott, és nagy szerepe volt abban, hogy már a nyelv eredetének, evolúciójának magyarázata, modellálása is tudományosan vizsgálható kérdéssé vált.

A hivatkozott irodalom

- CHOMSKY, NOAM 1957. *Syntactic Structures*. Mouton & Co, The Hague. [Magyarul: Mondattani szerkezetek. Osiris, Bp., 2003.]
- CHOMSKY, NOAM 1959. Review of Skinner (1957). *Language* 35: 26–58.
- CHOMSKY, NOAM 1966. *Cartesian Linguistics*. Harper & Row, New York.
- CHOMSKY, NOAM 1968. *Language and Mind*. Harcourt Brace Jovanovich, New York. [Magyarul: Nyelv és elme. Osiris, Bp., 2003.]
- CHOMSKY, NOAM 1981. *Lectures on Government and Binding*. Foris, Dordrecht.
- CHOMSKY, NOAM 1995. *The Minimalist Program*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- CHOMSKY, NOAM – LASNIK, HOWARD 1993. Principles and parameters. In: J. JACOBS – A. VON STECHOW – W. STERNEFELD – T. VENNEMANN szerk., *Syntax: An International Handbook of Contemporary Research*. Walter de Gruyter, Berlin–New York; valamint in: CHOMSKY 1995: 14–127.
- KIEFER FERENC szerk. 1992–2000. *Strukturális magyar nyelvtan 1–3*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KUHN, THOMAS 1962. *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press, Chicago. [Magyarul: A tudományos forradalmak szerkezete. Gondolat, Bp., 1984.]
- RUSSEL, BERTRAND 1948. *Human Knowledge: Its Scope and Limits*. Simon & Schuster, New York.
- SIMONYI ZSIGMOND 1879. *Magyar nyelvtan*. Eggenberger, Bp.
- SKINNER, BURRHUS F. 1957. *Verbal Behavior*. Appleton-Century-Crofts, New York.
- TOMPA JÓZSEF szerk. 1961–62. *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó, Bp.

É. KISS KATALIN

Noam Chomsky, 80, and the Chomskyan linguistic revolution

The paper is a tribute to Noam Chomsky on the occasion of his 80th birthday on Dec 7, 2008. It states in what sense his *Syntactic Structures* (1957) initiated a linguistic revolution and a new linguistic paradigm. It discusses Chomsky's criticism of structuralism and behaviorism, and it confronts the aims, the methodology, and the basic tenets of structuralism and behaviorism with those of generative theory. The paper surveys the evolution of the generative paradigm, from a theory of rules to a theory of principles and parameters, and to the Minimalist program, pointing out the "biolinguistic" motivation driving the changes. Finally, the paper summarizes what we owe to the Chomskyan revolution in linguistics and in psychology.

KATALIN É. KISS

Árpád „de genere Turul”

Jó ideje nyüglődöm az Árpád-kori Szovárd nemzetséghez kapcsolódó történeti-nyelvtörténeti kérdések monografikus feldolgozásával. A téma fontosságát, egy-szersmind izgalmát azok a benne rejlő tanulságok adják, amelyek két irányba mutatnak. Egyrészt Konsztantinosz Σάβανοι ἄσφαλοι-jától Péter püspök/kancellár (Anonymus) családjáig vezetnek el; másrészt az Árpád-kor geszta- és krónikairó-dalmának és a korabeli oklevelek tartalmának ellentéteiben és összefüggéseiben mutatkozhatnak meg, az irodalmi-írói képzelet és a történeti valóság szembesítésével.

Ebben az ismerethalmazban csak egy kis részlet az a terminológiai többlet, amelyet Kézai Simon a Szovárd-kérdéssel összefüggésben a *Turul* nemzetség, ille-tőleg *turul* madár dolgában fűz az Árpádoknak P. mester gesztájában leírt eredet-mondájához. Minden bizonnyal már postumus megjelenendő munkám e részletét teszem itt közzé készülő könyvemhez képest változatlan formában, annak reményé-ben, hogy folyóiratunk olvasóinak érdeklődését is felkelti a téma.

*

1. A krónikák szövegelemzésének Szovárd-történetéről szóló szakaszában már jeleztem, hogy Kézai *Turul* nemzetségének problematikáját annak többoldalú je-lentőségéhez mérten külön fejezetben fogom tárgyalni. E téma egyébként nem aktu-ális okokból van e tanulmányba „ideráncigálva”, hanem, mint láttuk, szerves része a Szovárd-kérdésnek, közvetve egyik meghatározója a Szovárdok eredete tematiká-jának. A téma legfontosabb adata a Kézai-krónika magyar történetének 27. capi-tulumában, tulajdonnévként áll előtűnk, ahol is a primus capitaneus Árpádról az áll: „Arpad, filius Almi, filii Elad, filii Vger de genere *Turul*” (SRH. 1: 165). Kézai tulajdonnévként még egyszer említi a *Turul*-t, magyar történetének 76. feje-zetében ugyanis újra utal az Árpád nemzetségre, itt Dzsécsét (Gézát) emlegetve: „Dux namque Geicha de genere *Turul*” (SRH. 1: 188).

Ám e magyar történetbeli tulajdonnévi minőségek mellett a név krónikásunk hun történetében Atillára vonatkoztatottan is előjön, mégpedig k ö z n é v k é n t: „Banerium quoque regis Ethelae, quod in proprio scuto gestare consueverat, similitudinem avis habebat, quae Hungarice *turul* dicitur, in capite cum corona.” Ugyanitt utal krónikásunk a hunok e címerpajzsának Dzsécséig (Gézáig) való vise-lésére: „Istud enim banerium Hunni usque tempora ducis Geichae, dum se regerent pro communi, in exercitu semper secum gestavere.” (SRH. 1: 152).

2. Mint látható, Kézai az idézett szövegrészekben a *turul*-problémát nem első-sorban mondai vonatkozásaira tekintettel, hanem terminológiai szinten kezeli. Kró-nikásunk terminológiai beállítottságával szemben szakirodalmunk a *turul*-kérdéssel kapcsolatban a súlyt inkább a mondai problematikára, illetőleg annak eredetére helyezi. Az idevágó véleményekben van némi ingadozás a tekintetben, hogy az eredetmonda a magyarság egészére vonatkozik-e, vagy csak Árpád nemzetségére, illetőleg hogy kezdetei mely időre mennek vissza. Az általános és nyilván helyes nézet mégis az, hogy a témakör kifejezetten az Árpád-házhoz kapcsolódik és Ál-

mossal kezdődik; hogy benne a nemzeti szervezetre esik a súly; hogy közép-pontjában totemállat, ragadozó madár áll; hogy részben a szóbeliség szintjén, részben őskronikai hagyományként él tovább; végül abban is, hogy Kézai P. mester elbeszéléséből merítette mondanivalójának ihletét (a mondai problematikára l. pl.: DEÉR 1938: 51; GYÖRFFY 1948: 46; PAIS 1949: 37–43 és 1975: 304–7, 311–2; HORVÁTH 1954: 16; KRISTÓ 1970: 116; SZÜCS 1997: 103, 118; VESZPRÉMY 1999: 138).

Figyelemre méltó és nyilván nem véletlen körülmény, hogy a XIV. századi krónikaegyüttesben sem a *Turul* tulajdonnévről, sem *turul* köznévről szó sem esik. Itt a Kézai-krónika szövegének megfelelő helyeken, így az eredetmondában pusztán *austur*-t találunk: „avis quasi in forma *austuris* veniens” (26. cap., SRH. 1: 284); valamint Atilla címerpajzsával kapcsolatban: „Baluerium quoque regis Atile, quod in suo scuto gestare consueverat, similitudinem *austuris* in capite habebat cum corona” (10. cap., SRH. 1: 263). Mindez önmagában is világosan mutatja, hogy a *Turul*, *turul* nevezet Kézai találmánya.

Bár a kérdés háttérben jelzett tulajdonnévi és köznévi problematika lényegében összefügg, Kézai lehetséges forrásanyaga szempontjából külön-külön tárgyalásuk talán célravezetőbb.

3. Mivel a *turul* krónikásunknál tulajdonnévi mivoltában kifejezetten az Árpádokra vonatkoztatott nemzetségnév, történeti szakirodalmunk elsősorban erre a nemzeti témakörre támaszkodott. Egykori kiváló történésünk, KARÁCSONYI JÁNOS a magyar nemzetségekről szóló monográfiájában *Túroly* (*Turul*) nemzetségről értekezik, és ebben a nemzetségben látja Kézai „de genere *Turul*”-jának eredetét, arra alapozva, hogy ez a Bihar megyei nemzetség rokonságot tartott a királyi családdal (l. KARÁCSONYI 1901: 116–9).

E nemzetséget a szerző alighanem családlilag összetartozó *Turul* nevű személyek létéből következteti; l. pl.: 1270: „relicta comitis *Turul*” (CD. V/1: 84), feltehetően ez az ispán volt a nemzetségnek mondott itteni család feje. A családból KARÁCSONYI még egy *Turul* nevet emleget, 1354–8-ból, az érmelléki Csételekről (i. m. 117). E két név előfordulása még családi összetartozásra is nehezen mutathat, nemhogy nemzetségre. A királyi házzal rokonság feltevése pedig teljes képtelenség, mivel ennek semmi hagyománya, illetőleg bizonyossága nincs, nyilvánvalóan Kézai reminiscenciák hívták életre.

Bihar megye történetéről szólva mind JAKÓ, mind GYÖRFFY KARÁCSONYI nyomán halad, következetesen *Turul* nemzetséget emlegetve (l. JAKÓ 1940: 46–8; GYÖRFFY 1: 567).

A feltételezett család kiterjedt érmelléki birtokrendszere egyébként ismert (l. JAKÓ 1940: 33 stb.); GYÖRFFY szerint a nemzetség e területet már Szt. István korában megszállta (l. GYÖRFFY 1: 576). Lehet, hogy ez némi túlzás, de korai településüket Széplakon létesített udvarházuk mindenesetre alátámaszthatja (l. GYÖRFFY 1977: 262). Legkorábbi kimutatható érmelléki településeik: [1163–73]>1520 k.: v. *Thorsa*!, ma *Értarcsa*, román *Tarcea*; 1225/550: *Apathi*, ma *Körösszegapáti* (l. GYÖRFFY 1: 673).

Meg kell azonban jegyezni, hogy e nemzetség nyomai után kutatva „de genere *Turul*”-ról egyetlen adatot sem találtam. Az előbbieken alapján ez aligha véletlen. Nem tudnék tehát másra gondolni, mint kiváló történészeinknél egyfelől

Kézai hatásának érvényesülésére, másfelől KARÁCSONYI tekintélyének felülvizsgálat nélküli követésére. Tévedésüket SEBŐK FERENC cikkaláírással sajnálatosan átveszi a KMTLex. (693); az egész lexikoncikk hibás.

Biharban tehát az Árpád-ház *Turul* nevének nemhogy nemzetségi előzményét nem kereshetjük, de még tulajdonnévi előzményként is több mint kétséges *Turul*-nemzetség feltevése. Úgyszintén Krasznában és Közép-Szolnokban is csak *Turul* ispánnak (Györffy 3: 514–5) és nem *Turul* nemzetségnek voltak birtokai.

4. KARÁCSONYI viszont felfigyelt arra, hogy *Turul* tulajdonnevek a Dunántúlon is vannak, néhányuk említése mellett azonban kétkedéssel szól ezeknek a bihariakhoz való tartozásáról. Elsősorban Zalából keríthetők elő az oklevelekből ilyen nevek: Személynevek: 1217: *Turul comes* (ZalaOkl. 1: 250); 1229: *Comes Turul* (CD. IX/7: 651); 1239/1346: *Turul* (CD. IV/1: 166); 1272: „*Comes Turul ... villa Topulcha in Zala*” (CD. IX/7: 687); stb. Helynevek pl.: 1327: *Turulthapocha* (ZalaOkl. 1: 203), ma *Tapolca* (l. PAIS 1975: 311); 1356: *Poss. Turul* (CSÁNKI 3: 118), Zala megye, elpusztult; 1430: *Poss. Twrol, Turol* (CSÁNKI 3: 118, nem azonos az előbbivel); stb. Aligha kétséges, hogy ezek a helynevek – függetlenül előfordulásuk idejétől – az említett személynévanyagra mennek vissza.

A személynévi adatokkal kapcsolatban meg kell jegyezni a következőket: Több ispán rangú *Turul* nevű személynek és részben birtokaikként szereplő helyneveknek a feltűnése arra mutathat, hogy neves nagybirtokos családokról lehetett itt szó. A család kiemelkedő társadalmi helyzete lehet alapja esetleg annak, hogy Kézai – aki különben éppen nem rokonszenvezett a főúri réteggel – a nagybirtokos *Turul* családot nemzetségnevek analógiájára vehette számításba.

A bihari családdal kapcsolatban emlegetett *Turul comes*-nek és az utolsóként említett zalai *Turul comes*-nek feltűnően egybeesik időben az előfordulása; ez a körülmény – tekintve a korábbi főrangú családok távolabbi országrészekben is birtoklását – felveti azt a kérdést, hogy nem azonos személy szerepel-e a két adatban. Esetleges azonosságuk szintén alátámaszthatná a Biharból említett ispánnak ott meg lehetőszen társtalan voltát, és egyúttal a bihari *Turulok* léteéhez kapcsolódó kételyeket.

Mivel e dunántúli (zalai) tulajdonnévadatok filológiai értéke nagy számukra és egybetartozásukra tekintettel nem vonható kétségbe, e körülmény esetleg egy másik összefüggésre is rámutathat. Arra tudniillik, hogy Kézai Árpádokra alkalmazott „genus *Turul*”-ja ötletének hátterében ennek a zalai főrangú családnak a *Turul* neve ott rejtőzhet.

Krónikásunk maga említette „Simon de Keza” neve jelzi származási helyét, Kéza falut; ennek első előfordulása 1339: „p. *Keza*” (GYÖRFFY 2: 392); ma német népetimológiás névalakítással *Ginza*, puszta Alcsútdoboz határában, Fejér megyében. Krónikásunk számára tehát nemcsak időbelileg, hanem többé-kevésbé helyileg is adva volt a neves Zala megyei *Turul* család ismerete. A helyi viszonylatokhoz megjegyzendő, hogy a zalai *Turul* család fő fészke Zala megyének egykor a Balaton északi részén Veszprémbe benyúló legészakibb nyúlványa volt, l. a korábban már említett *Turultapolcá*-t is. Az időbeli egybeesésre l. a már idézett 1272: „*Comes Turul*”-t.

A Dunántúlon előfordul még egy helynév, melynek etimológiailag és esetleg birtoktörténetileg jelentősége lehet a *turul*-kérdés tulajdonnévi hátterének összefüg-

gésrendszerében: 1237: *Turul*; 1290 k.: „v. *Turul*”; 1329/XIV. sz.: *Thurun* [az *n l*-re javítva] (GYÖRFFY 1: 397); 1551: *Thwron* (FNESz. 2: 689); ma *Túrony*. A helységnév mai alakja alkalmasint arra mutat, hogy a középkori *Turul* hely- és személynevek kiejtése *Túrul* lehetett.

A középkorból még számos több mint kétes *Turul* adat kerül elő az oklevelekből. Ezekből egy-két példa: 1251/1281: „sub Castro *Turul*” (HazOkl. 1: 19), IV. Béla e vár mellett alapít premontrei monostort a túróci prépostság területén, itt az oklevélíró a *Túróc* helynévből csinált *Turul*-t; 1257/1761: *Turul* (CD. IV/2: 424), azonosították a mai Zemplén megyei Kis- és Nagytoronnyával; stb. Mindezekre vö. PAIS 1949: 41–2. Ilyen és hasonló téves azonosítások jórészt XIX. századi, filológiai pontatlan, nemegyszer tendenciózusan, oklevélmásolói buzgalommal alakított oklevélkiadásokból kerültek elő.

Mindezek alapján annyi bizonyos, hogy a felsorolt zalai tulajdonnévi – mind személy-, mind helynévi – adatokra a *turul*-kérdés magyarázatában biztos alapként, filológiai igazolt valóságtartalommal lehet számítani, merő ellentétben a bihariakkal és minden egyéb említéssel a baranyain kívül.

5. Kézai szövegében a tárgyalt *Turul* nemzetségnéven kívül a magyar *turul* köznév megléte is felmerül.

E téma hun előzményeként az idevágó szövegben arról van szó, hogy Atila címerpajzsán koronás fejű madár szerepelt. Valószínű, hogy a pajzs ragadozó madarat ábrázolt. Kézai azt állítja, hogy a madárnév a magyarban is megvolt, *turul* alakban. Mivel a krónikás szerint a madaras pajzs a hun sereg fegyverviselésében Gézáig fennmaradt, nyilvánvaló, hogy a magyar *turul* szó nála szintén az ominózus ragadozó madarat jelölte, mégpedig a magyarban is általános használatúnak tekintve.

A megválaszolandó kérdés kettős: 1. Honnan vette krónikásunk, hogy ez a köznév megvan a magyarban? 2. Hogyan viszonyul e köznévi szó Kézai *Turul* tulajdonneveihez, továbbá az Árpádok nemzetségnévéhez?

Ami az első kérdést illeti, általánosságban abból kell kiindulnunk, hogy mint ismeretes, a nyelvek életéből, így a magyarból is, idők folyamán számos szó kiveszett. Kiveszésük oka azonban mindig magyarázható: jelentéktelenné, illetve szűségtelessé váltak. Mivel azonban Kézai a magyar *turul* köznevet – nemzetségnévi használatából következően – az Árpádokra vonatkoztatja, aligha elképzelhető, hogy ilyen társadalmi-történeti szempontból fontos korabeli szó nyomtalan eltűnésével számolni lehetne. Márpedig e közszót Kézai óta a XIX. századig senki le nem írta. Hiányzik tehát nemcsak a már említett krónikakompozícióból, hanem – többek között – az időben követő történeti munkák mindegyikéből.

Van azonban az éremnek még egy másik, ugyancsak fontos oldala is. Annak a madárnévnek a jelentése, amelyet P. mester és a krónikák az Árpádok genezisére *astur*, *austur* szóval alkalmaztak, egyértelműen 'héja, ölyv', esetleg még 'súlyom' volt, világosan következően olyan szótartományba illeszkedett, amely a magyarban általában, népi-nyelvjárási szinten pedig különösképpen, a nagyon ismert fogalmak sorában szerepelt, és nyelvünkben e ragadozómadár-fajta megnevezéseként a legrégebbi időktől máig nagy bőségben fennmaradt, így pl.: *héja*, *kánya*, *kerecsen*, *torontál*, *karvaly*, *ráró* stb. és persze *ölyv* és *súlyom* is.

Hogy e köznév Kézai szövegében szereplése után nyomtalanul eltűnik, azt a nagy magyar történeti szógyűjtemények turulhiányai is jelzik. E szó Kézai után elsőként a reformkor történeti-szépirodalmi műveiben tűnik fel újra. Első adatunk Vörösmartytól, 1827-ből való, Eger című költeményéből: *turulként* alakban. Sokszor használja Arany stb. (Mindezekre l. az akadémiai Nagyszótár kéziratossága.) A történettudományi romantika jellegzetes terméke az 1883-ban indult folyóirat *Turul* címe, melynek első kötetében NAGY GYULA naiv fejtegetések során igyekszik bizonyítani a turul-kérdés valóságtartalmát, illetőleg a *karvály* névvel való származási azonosságát (NAGY: Turul 1883: 29–33).

Felbukkanási ideje nem véletlen, néhány évtizeddel korábban került elő ugyanis Kézai műve, s a romanticizmus rögtön „rácsapott”.

Nem lehet tehát vitás, hogy az Árpádokra vonatkoztatott *Turul* nemzetségnév Kézai találmánya, és a nála Atillával kapcsolatban emlegetett köznévi *turul* pedig ennek csak aktualizált változata, nem magyar nyelvi valóság. Máshol kell tehát a megoldást keresni.

6. Korábbi, ide utaló próbálkozások (VÁMBÉRY, MUNKÁCSI) után Kézai *turul*, *Turul*-jára egykori kiváló nyelvtörténészünk, GOMBOCZ ZOLTÁN adott figyelemreméltó, filológiaiilag megalapozott magyarázatot: < török köznévi *toyryl* ’ragadozó-madár-fajta’; személynévi *Toghril*, *Toghrul*, *Toryul*, törzsnévi *Torgul*. A magyarba való köznévi átkerülésre nézve a szerző Kézainak Atilla címerpajzsára vonatkozó passzusát emlegeti, egyébként a magyar Turul nemzetség ősi voltát hangsúlyozza. A török adatokból kiindulva a magyar kiejtésben első szótagi *ú*-ra következtet. Nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a törökből a magyarba köznévi vagy tulajdonnévi átvételről van-e szó. (L. GOMBOCZ 1914: 296–8; vö. még UŐ 1912: 133.)

GOMBOCZ véleményéhez azt a megjegyzést kell fűzni, hogy egyrészt a magyar szó török párhuzamaiban a tulajdonnevek dominálnak, köznévi török megfelelője lényegében csak a csagatájából mérvadó, a kései oszmánli megfelelő nem számottevő tényező (l. RÄSÄNEN 1969: 484). Hogy GOMBOCZ etimológiájával számolni kell, ez nem lehet kétséges.

Annál kérdésesebb, hogy Kézai hogyan jutott a szó, illetőleg tulajdonnév török etimonjához.

A köznévi vagy a tulajdonnévi vonal az, amelyen a továbbiakban haladnunk lehet. Ez utóbbi lehetőség nagymértékben függ attól, hogy hogyan ítéljük meg krónikásunknak e nyelvelemre utalását. A megfelelő köznév hiánya a magyarban arra mutathat, hogy magyar tulajdonnevek, kizárásos alapon a zalaiak állhattak gondolkodása háttérében. Valósággal csodaszamba menne azonban, hogy legalább bizonyos fokú török nyelvi ismeretek nélkül ezeknek a tulajdonneveknek a GOMBOCZ felvetette ragadozó madárra vonatkozó, pontosabban ’héja’ jelentésű török köznévvvel egyezését felismerhette és az Árpádok genezisében szereplő ragadozó madárra alkalmazhatta volna.

Az a kérdés tehát, hogy a magyar krónikás hogyan juthatott török nyelvi ismeretek birtokába. Mindenekelőtt a hunok valószínű török nyelvűségéről (l.: LIGETI 1940: 44–7; NÉMETH szerk. 1940: 225–6) mit sem tudhatott, különben is magyaroknak tartotta őket. Továbbá nyugati tanulmányai során még gyerekcipőben sem

járó turkológiai ismeretekkel sem rendelkezhetett. Végül pedig igen kevéssé valószínű, hogy a zalai Turulok ilyesféle névhagyományát vette volna át. Jellemző, hogy az erősen turkofil szemléletű PAIS, aki „Turul” címen részletes tanulmányt is írt a kérdésről, sem veti föl a zalai Turulok saját török névhagyományának lehetőségét (vö. 1941: 41). Valamilyen szintű török nyelvi ismeret birtokában Kézainak magának kellett tehát értenie e török szót, hogy az általa egyedül konkrétan megfogható zalai *Turul* nevek hátterében levő köznévi jelentést felismerhesse. (Az persze kevéssé valószínű, hogy e család egyáltalán őrizhetett valami hagyományt nevének török, közelebből ’héja’ jelentésű eredetéről, és a krónikás tőlük értesülhetett volna a szóról, illetőleg jelentéséről.)

Közbevetőleg meg kell jegyeznem, hogy ami a magyar *Turul* névnek Atillára és hunjaira vonatkoztatását és a címermadárhoz kapcsolódóan egészen Gézaiig való elvezetését illeti a krónikás szövegében, ez aligha lehet több a hun = magyar azonosítás ezzel is megtámogatható igazolásánál. A pajzsukon szereplő ragadozó madár általa török eredetű szóval való magyar megnevezéséhez ennek semmi közvetlen köze nem lehet. Idevágó szövegének eme részletét tehát török nyelvi ismereteinek ügyéből teljességgel kivonhatjuk.

Hogy Kézai korának *Turul* tulajdonneveiben felismerhette, esetleg korábbi népi hagyományokból, de alkalmasint inkább P. mester gesztájából ismerhette az Árpádoknak ragadozó madárhoz kapcsolt eredetmondáját, sőt a gesztában megtalálhatta ennek *astur*-ként emlegetett nevét is, ehhez mindenképp ösztönzést kaphatott a madár magyarul megnevezésére. Ezt korának *Turul* tulajdonneveiben csak úgy találhatta meg, hogy ismerte ezek török köznévi jelentését. Más kérdés, hogy ennek elhitést a tőle vallott hun = magyar azonosság keretébe kellett helyeznie.

A GOMBOCZ zseniális meglátása révén felmerült török szóra csak úgy lelhetett rá, hogy ehhez török nyelvi ismeretei szolgáltak adalékkul. A már említett kizárásos alapon ehhez csupán saját nyelvi készségei révén juthatott hozzá.

A XIII. század második felében a közmagyarság török nyelvi ismereteiről nemigen lehetett szó, különböző török nyelveken beszélő és e nyelveket többé-kevésbé továbbvivő jövevények azonban nagy számban voltak jelen a Kárpát-medencében. Nem kicsi tehát a valószínűsége annak, hogy Kézai esetében valahol ez utóbbi, nem magyar népi-nyelvi körben kell vagy legalábbis lehet kereskednünk. Ha számításba vesszük, hogy Kézai tájilag honnan emelkedhetett feltehetően alacsony társadalmi szintű környezetéből a klérusba, közelebből történetíróvá, talán nem tévedünk, ha besenyő népi-nyelvi közegre gondolunk. Ez nem pusztán föltevés, két tényező is alátámaszthatja. Az egyik az, hogy krónikásunk – mint már utaltam rá – Kézáról, a Velencei-tótól északra elterülő és a Vértes keleti lábaitól a Dunáig terjedő, a Duna mentén észak–déli irányban hosszan elhúzódó, a Sárvíz folyását követő mélyföldi, mocsaras területről származott, ahol a Kárpát-medencébe bejött besenyők tömegei, illetőleg ezek fokozatosan elmagyarosodó ivadéakai éltek még az ő korában is. Erre a településtörténeti tényre szakirodalmi közismertsége miatt szükségtelen bibliográfiailag utalnom.

Különös jelentősége van annak, hogy GOMBOCZ forrásai alapján köznyelvi megfelelőként komolyan számításba vehetően csupán a kipsak típusú csagatájt tudja megjelölni, a besenyők pedig valószínűleg kipsak nyelvet beszéltek, amely a török

nyelvek között különleges karakterű (l. GYÖRFFY 1939: 463, 1990: 170–9; CZEGLÉDY 1950: 362; LIGETI 1986: 362; NÉMETH 1991: 172; RÓNA-TAS 1996: 198).

A besenyők elmagyarosodása a XIII. század második felében, a Dunától nyugatra fekvő mélyföldön is olyan fázisban lehetett, amely eredeti nyelvűségük megmaradásának feltevését már alighanem kétségessé teszi. A kétnyelvűség reliktumai azonban egyes fogalmi mezőkben, mint ismeretes, jó ideig fennmaradtak, szépen példázzák e jelenséget a hozzánk bekerült kunok, jászok nyelvi maradványai is. Ezek is jelzik olyan fogalmak megnevezésének továbbélését, amelyek népnyelvi szinten, mint ismeretes, időtállóak szoktak lenni. Ezekbe feltétlenül beletartozik a madárvilág, közelebbről a ragadozó madarak megnevezésének a csoportja. Nincs tehát különösebben kételkednivaló abban, hogy ’héja, ölyv, sólyom stb.’ jelentésű szó a Duna menti elmagyarosodó besenyők nyelvében is továbbélhetett, és magyarázhatja az e területről származó Kézai Simon ominózus szóhasználatát.

7. A fentiekből következik, hogy Kézai Simon valamilyen szintű besenyő tudása alapján saját, egyedi szüleményeként emelte át a *turul*-t a magyarba. Lényegében tökéletes magyar nyelvújítási cselekményt hajtott végre, amikor magyar tulajdonnév török nyelvi megfelelőjének felismerésével a *turul* köznevet ragadozó madár: ’ölyv, héja, sólyom-féle’ jelentéssel megalkotta, és az Árpádok mondai hagyományon alapuló, és P. mester *astur*-jával írásban is rögzített terminusát a magyarba átültetve a XIII. század második felének írásbeli szokása szerint a nemzet-ség–genus fogalomkörében alkalmazta. Nem krónikásunkon múltott, hogy művének zaklatott sorsa, más kéziratokba való bedolgozásának hiánya, másolatainak sok filológiai problémával terhes volta (l. VESZPRÉMY 1999: 155–7) következményeként szóújítása a reformkorig elsikkadt az írásbeliségben. Más kérdés, hogy a reformkor tudományos és szépirodalmi romantikája révén a *turul* hagyomány is – mint annyi más nemzeti hagyományunk – kitörölhetetlenül beépült a nemzeti tudatba (vö. BENKŐ 2002: 77–80). Manapság méltatlan bolygatásához azonban e tanulmány keletkezésének semmi köze.

A hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 2002. Egy kis tanulság Anonymus-kutatásaimból. In: BALÁZS GÉZA, A. JÁSZÓ ANNA szerk., Éltető anyanyelvünk. Bp.
 CD. = FEJÉR, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studii et opera Georgii Fejér. I–XI (in 43 vol). Budae, 1829–1844.
 CZEGLÉDY KÁROLY 1950. Új adat a besenyők történetéhez. Magyar Nyelv 361–2.
 DEÉR JÓZSEF 1938. Pogány magyarság, keresztény magyarság. Bp.
 GOMBOCZ ZOLTÁN 1912. Die Bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki.
 GOMBOCZ ZOLTÁN 1914. Árpád-kori török személyneveink. Magyar Nyelv 296–8.
 GYÖRFFY = GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 1–4. Bp., 1963–1998.
 GYÖRFFY GYÖRGY 1939. Besenyők és magyarok. Bp.
 GYÖRFFY GYÖRGY 1948. Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp.

- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. István király és műve. Bp.
 HazOkI. = Hazai oklevéltár 1234–1536. Bp., 1879.
 HORVÁTH JÁNOS 1954. Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp.
 JAKÓ ZSIGMOND 1940. Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp.
 KARÁCSONYI JÁNOS 1901. A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. 3. Bp.
 KMTLex. = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerkesztő KRISTÓ GYULA.
 Szerkesztők ENGEL PÁL és MAKK FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp.
 KRISTÓ GYULA 1970. Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. *Ethnographia* 116–9.
 LIGETI LAJOS 1940. Attila hunjainak eredete. In: NÉMETH GYULA szerk. 1940: 11–30.
 LIGETI LAJOS 1986. A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp.
 NÉMETH GYULA szerk. 1940. Attila és hunjai. Bp.
 NÉMETH GYULA 1991. A honfoglaló magyarság kialakulása. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi BERTA ÁRPÁD. Bp.
 PAIS DEZSŐ 1949. *Turul*. Magyar Nyelv 37–43.
 PAIS DEZSŐ 1975. A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp.
 RÄSÄNEN, MARTTI 1969. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen. Helsinki, 1950.
 RÓNA-TAS ANDRÁS 1996. A honfoglaló magyar nép. Bp.
 SRH. = *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. 1. Bp., 1937.
 SZÜCS JENŐ 1997. A magyar nemzeti tudat kialakulása. Bp.
 VESZPRÉMY LÁSZLÓ 1999. Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Milleniumi magyar történelem. Források. Ford. VESZPRÉMY LÁSZLÓ és BOLLÓK JÁNOS. Az utószót és a jegyzeteket VESZPRÉMY LÁSZLÓ írta. Bp., 1999.
 ZalaOkI. = Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerkesztik NAGY IMRE, VÉGHÉLY DEZSŐ és NAGY GYULA. 1–2.

BENKŐ LORÁND

Árpád “de genere Turul”

Anonymus' gest (cca. 1210) mentions the myth of origin of the Hungarians, in which a bird referred to as *astur* 'hawk, falcon, etc.' features prominently. Simon Kézai's chronicle (1282) gives the Hungarian name of the same bird as *turul* 'eagle', with reference to the clan of Árpád the conqueror. This bird name of a Turkic origin, with the associated beliefs going back to the age of the conquest, became a symbol of Hungarian national ideology in the historiography and literature of the nineteenth century and, in their wake, also in the common knowledge of Hungarians. The author points out that the name is the individual coinage of Kézai, of a Pecheneg descent himself; it has no real content and was not known in Hungarian sources from before the chronicle that was subsequently lost and became known again in the eighteenth century. Despite its romantic overtones, the symbol of the *turul* is an organic and indispensable component of Hungarian national consciousness today.

LORÁND BENKŐ

Egy XIII. századi remetekápolna
– Idegsýt Beatae Elizabeth – lokalizálása
Nyelvészeti vizsgálatok a *séd* és *kút* szavak körében*

I. Bevezetés

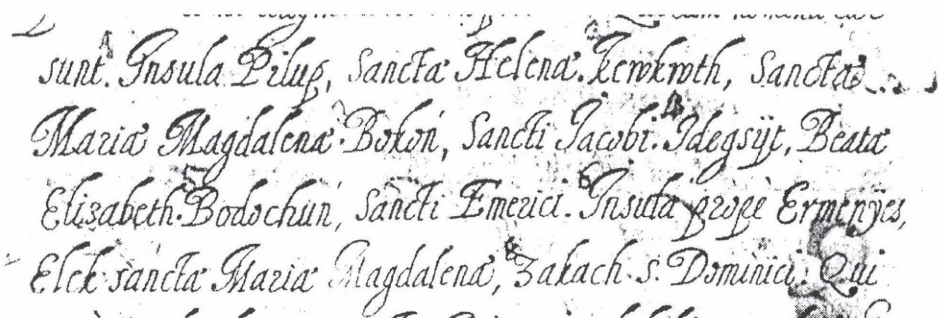
1. Pál püspök oklevele. – Az alábbiakban tárgyalt remetekápolnának mindmáig egyetlen említése ismert, amely Pál veszprémi püspök 1263-ban kibocsátott bullájában található. (Egy lehetséges további említésre a zárófejezetben fogok utalni.) Az oklevél szövegét Gyöngyösi Gergely 1522–1526 között készült pálos rendtörténete tartotta fenn; a rendtörténet kritikai kiadását HERVAY FERENC rendezte sajtó alá. Az oklevélszöveg minden későbbi kéziratos vagy nyomtatott közlése erre a forrásra vezethető vissza (Gyöngyösi: *Vitae*, 43–5. [a 10. fejezetben]). Ebben a kiadásban megtalálható a jelenleg ismert kéziratok családfája is, amelyek közül a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött, 1603 előtt készített kódex a legrégebbi: jelzete Ab 151/c.; a kritikai kiadás az UC jelölést használja. A XX. század közepéig ismert volt egy ennél korábbi kézirat is, amelyet MÁLYUSZ ELEMÉR használt és egy tanulmányában rövid leírást is adott róla (1945/1947: 12. 28. jegyz.). Az oklevélszöveg magyar fordítása először 1983-ban jelent meg, Gyöngyösi rendtörténetének magyar kiadásában (Gyöngyösi: *Arcok*, 43–5. [a 9. fejezetben]).

Az oklevél előadása szerint Pál veszprémi püspök IV. Orbán pápa kérésére vizsgálatot folytatott, hogy az egyházmegyéjében működő remeteközösségek vajon rendelkeznek-e megfelelő anyagi háttérrel ahhoz, hogy Szent Ágoston regulája szerint működhessenek. A püspök válasza általánosságban elutasító volt, de az oklevélben felsorolja azt a hét remeteházat, amelyek működését engedélyezi. Továbbiak alapítását azonban kiközösítés terhe mellett megtiltja.

Az oklevélben szereplő hét remetekápolna a kritikai kiadás alapját képező kéziratban [1. kép] a következő (az *ae* karaktert a kézirat *a*’-vel jelöli): 1. *Insula Pilup, Sancta’ Helena’*. 2. *Kewkwth, Sancta’ Maria’ Magdalena’*. 3. *Bokoñ, Sancti Jacobi*. 4. *Idegsýt, Beata’ Elizabeth*. 5. *Bodochuñ, Sancti Emerici*. 6. *Insula propè Ermenyes, Elek sancta’ Maria’ Magdalena’*. 7. *Zakach S. Dominici*.

---

* Köszönetemet fejezem ki a tanulmány lektorának, Tóth Valériának, valamint Balázs J. Attilának hasznos javasolataikért; továbbá köszönöm a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára dolgozóinak segítőkész munkáját.

1. kép

A remetekápolnák felsorolása a Gyöngyösi-mű kritikai kiadásának alapjául szolgáló, 1603 előtt készült kéziratban.

(Forrás: Budapesti Egyetemi Könyvtár Ab 151/c jelzetű kézírata)

A fentiek közül néhány helynév azonosítása magától értetődő, azonban az 1. és 4. sorszám alattiak több évszázadon át rejtélyt jelentettek a kutatók számára. Az 1. alatti *Insula Pilup Sanctae Helenae* lokalizálásának kérdését egy korábban megjelent dolgozatomban tárgyaltam (HOLLER 2007.).

2. Lokalizálási próbálkozások. – Ebben a publikációban az *Idegsyt Beatae Elizabeth* néven említett remetekápolna lokalizálásával foglalkozom. (A továbbiakban az *y* karakter helyett az *y*-t használom, követve a szövegkiadást.) Ennek elhelyezkedésére vonatkozóan a kutatók eddig különböző hipotéziseket fogalmaztak meg.

1975-ben HERVAY FERENC a „Documenta artis Paulinorum” címet viselő nagyjelentőségű és terjedelmes pálos forrásgyűjteményben mindössze pár szavas említést ad Idegsytről: „1263-ban említik a Szent Erzsébetről elnevezett remetetelepet Idegsyten. Bizonyos, hogy a veszprémi egyházmegye területén feküdt, pontosabb meghatározása azonban lehetetlen, mert minden további adatot nélkülözünk” (DAP. 1: 185). Vagyis sem a remetekápolna neve, sem az *Idegsyt* helynév nem bukkann fel egyetlen további forrásban sem.

1980-ban GUZSIK TAMÁS és FEHÉRVÁRY RUDOLF – elismerve a lokalizálás nehézségét – a Szent Erzsébet titulus alapján felvetették azt a lehetőséget, hogy a Pula melletti Tálod lehetett a kérdéses hely. De egy további lehetőséggel is számoltak: a Tapolca és Haláp közötti halastavak feletti Szentkút nevű forrással (GUZSIK–FEHÉRVÁRY 1980: 201–2). Ezek alapján írja HERVAY FERENC 1984-ben: „Teljesen hallgatnak a források Idegsytről: ez talán azonos a Pula és Nagyvázsöny között fekvő Táloddal, amelynek ugyancsak Szent Erzsébet volt a védőszentje” (1984: 163).

2000-ben GUZSIK TAMÁS egy további lehetőséget is indítványozott: a mai Várvolgy falu környékét (2000.), a 2003-ban posztumusz megjelent könyvében pedig az egykori remetekápolna összesen négy, általa elképzelhetőnek tartott azonosítását említi (2003: 45–7).

2003-ban MEZŐ ANDRÁS a Tálodhoz tartozó adatok között említi kérdőjellel, utalva HERVAY 1984-es publikációjára (2003: 82).

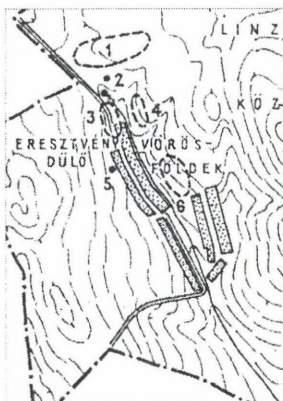
3. *Idegsyt*, *Ideksyd*. – Feladatunk tehát egy *Idegsyt* alakban említett település helyének megállapítása, amelynek létezéséről csak 1263-ból van tudomásunk.

Mindenekelőtt szeretném megjegyezni, hogy Gyöngyösi Gergely rendtörténetének eredetijéről még a XVI. században készült másik kézirat, amelyet a kritikai kiadás VM rövidítéssel jelöl, az illető remetekápolna nevében *Ideksyd* változatot közöl (Gyöngyösi: Vitae, 45, a 3. sorhoz tartozó jegyz.). Ezért a két névalakot egyenrangúnak kell tekintenünk, mivel nem tudhatjuk, hogy Gyöngyösi eredeti kéziratában, még inkább Pál püspök negyed évezreddel annál is korábbi bullájában milyen helynévalak szerepelt.

Noha az elmúlt évszázadok során felvetődött, hogy esetleg az oklevélben felsorolt telepek nem mindegyike feküdt a veszprémi egyházmegye területén, azonban az oklevélszöveg tartalma, valamint a biztonsággal lokalizálható remetekápolnák alapján megalapozott az a kiindulási feltevés, hogy Idegsyten is a veszprémi egyházmegyében keressük, amint azt Hervay Ferenc is feltételezte.

4. A) A lokalizálási probléma megoldása. – Álláspontom szerint a Pál püspök bullájában negyediknek említett remetekápolna a mai Veszprém megyei Hidegkút nevű település feletti dombon eredő forrásnál helyezkedett el (északi szélesség: 47° 00' 40", keleti hosszúság: 17° 49' 23", vö. 2. kép). (Ebbe az irányba mutató utalást két ponton találtam a szakirodalomban, de érdemi indoklás vagy magyarázat nélkül: KISBÁN 1938: 20; valamint MAJOR JENŐ lábjegyzetben közölt szóbeli megjegyzésében: GUZSIK–FEHÉRVÁRY 1980: 202, 63. jegyz.) A fenti lokalizációt archeológiai, topográfiai és – legfőképpen – nyelvészeti érvek támasztják alá.

Hidegkút település a Bakonyban fekszik, 10 km-re a Balaton partjától, Balatonfüredtől északra. A fentiekben említett forrástól északnyugat felé mintegy 3 km-re van Tótvázsony. Hidegkút a Bakony déli oldalában fekvő kisebb medence délkeleti végén helyezkedik el, dél és kelet felől 50–60 méterre felmagasodó erdős terület veszi körül. Maga a település egy V alakzatot képez, ennek keleti ága az egykori Nagyhidegkút, a nyugati ága Kishidegkút. A keleti részt 1488-ban *Alsó*-, a nyugatit *Felsőhidegkút* néven említi egy oklevél (Dl. 28340) A két falu 1927-ben lett egyesítve *Veszprémhidegkút* néven, ami hamar *Hidegkút*-ra rövidült. Hidegkút történetének további fejezetei tekintetében a szakirodalomra utalok (VMHL. 1: 223–4, 280–1; MRT. 2: 107–9, HIDEGKUTI–HUDI 1987.).

2. kép

A Hidegkút körüli régészeti lelőhelyek. 1. szám jelöli a forrás feletti platót,
2. szám jelöli a plató déli szélét, az egykori remetekápolna helyét.

(Forrás: Veszprém megye régészeti topográfiája.

A veszprémi járás. Budapest, 1969. 107.)

B) Régészeti bizonyítékok. – Árpád-kori régészeti leletek a Kis-hidegkúttól északra eső, a településnél magasabban fekvő forrás körül kerültek elő. Erről így tájékoztat Magyarország régészeti topográfiája: „A forrás fölötti platón, nagyjából nyugat–keleti irányban sok középkori cserép hever a felszínen. A gyűjtött anyagban XII–XIII. századi cserép és későközépkori kerámiatöredék volt. A lelőhely déli szélén, a forrás fölötti platón kell keresnünk az egykori hidegkúti templom maradványait, azonban ma a felszínen nyomai alig vannak” (MRT. 2: 107–8. 24/1, 24/2 lelőhelyek).

A XX. század elején végzett itt kutatásokat LACZKÓ DEZSŐ, az ő beszámolójából való az alábbi idézet: „A forrás körüli sáncolások építkezési nyomokkal és egy elkerített régi temetővel. Kora nincsen megállapítva” (MRT. 2: 107. 24/1 lelőhely).

A PESTY FRIGYES által kezdeményezett 1864. évi országos helynévösszeírás adatai szerint egyes tótvázsonyi öregek még emlékeztek a hidegkúti templom két tornyára, de már akkor is csak a romok alapjai látszottak (MRT. 2: 108. 24/2 lelőhely).

Időben visszafelé haladva, 1851-ben FÉNYES ELEK geográfiai szótárában Kis-Hidegkút pusztaként kerül említésre, Nagy-Hidegkútról mint Zala vármegye szélén, Veszprém vármegyében lévő német faluról emlékezik meg. Ezt írja: „A helység nyugoti részén láthatni egy elpusztult szentegyházat, s mellette egy igen jó vizű forrást” (1851. 1: 108).

Fennmaradt egy 1799-ben készült kéziratos térkép a Veszprémi Állami Levéltárban, amely Hidegkút környékét is ábrázolja (MRT. 2: 324, 34. tábla/1). A térképen látható egy miniatűr rajz, amely a forrás feletti magaslaton álló építményt mutat. Bár alig kivehetően, a nyugat felé eső részen két tornyocska látszik, kelet felé pedig egy körbekerített terület. Bizonyára ezt a részt azonosította temetőként száz évvel később LACZKÓ DEZSŐ.

A régészeti topográfia veszprémi járási kötetének kiadása után közel két évtizeddel jelent meg nyomtatásban HIDEKGUTI MIHÁLYnak a település történetével foglalkozó, még 1938-ban készült munkája. Ő még tanulmányozhatta annak a pernek mintegy ezer oldal terjedelmű, azóta elpusztult iratanyagát, amelyet gróf Eszterházy Károly egri püspök, mint a terület kegysura indított a földet legeltetésre használó tótvázszyi birtokosok ellen. A XVIII. század hatvanas éveiben folyó perben még az 1715-ös határjárásban részt vett egyik gazda is tett vallomást. Idézek az 1769-ben tanúskodó 84 éves Török István vallomásából: „A régi Hidegkút ott volt, ahol ma [azaz 1769-ben] is áll a kéttornyú templom és megvan a régi temető” (HIDEKGUTI–HUDI 1987: 14).

Megjegyzem, hogy a forrás feletti lelőhely keleti szélén őskori cserepeket, kovaszilánkot, kőbalta töredéket is találtak a régészek; római kori cserépdarabok előfordulását LACZKÓ DEZSŐ is jelezte. Tehát a terület lakott volt évszázadokkal korábban is: Hidegkút története a távoli múltba vezet.

C) A hely topográfiája. – A fentiekben említett forrás a Hidegkúti séd nevű patakot táplálja. A helyet így jellemzi a település szülőtte és történetírója 1938-ban: „A völgy kezdete fölötti domb alján fakad a hármass forrás, mely régebben kis tóvá ... szélesedett ki, majd tovább folyva, mint tiszta és jó vizű patak jelzi a Kis- és Nagyhidegkút közti határt. ... A felső végénél említett dombról gyönyörű kilátás nyílik a Balatonra, Tihanyra és a mögöttük fekvő somogyi partokra” (HIDEKGUTI–HUDI 1987: 13).

HERVAY FERENC már említett dolgozatában a legkorábbi magyarországi remetetelek topográfiai jellegzetességeiről ezt írja: „Tipikus a középhegységi és dombvidéki helyválasztás. Az első remeteségek kizárólag ilyen fekvésűek. Völgyek teraszán, dombvidékek vagy hegységek magasabban fekvő síkjain, de mindig forrás vagy patak közelében, falvaktól és lakott helyektől távol építették fel kápolnájukat vagy templomukat és lakóhelyüket. 1470-ig csaknem kizárólag ilyen fekvésű remeteségeket találunk” (HERVAY 1984: 170).

Tehát mind a régészeti leletek, mind a hely topográfiai adottságai alátámasztják, hogy a középkorban remetetelep működhetett ezen a helyen.

5. A nyelvészeti elemzés alap gondolatai. – A tanulmány további részében nyelvészeti eszközökkel szándékozom igazolni, hogy a Gyöngyösinél felbukkanó *Idegyszt* és *Ideksyd* névalakok azonosíthatók a patak-, és településnévként egyaránt előforduló *Hidegséd* névvel, ez pedig más települések esetében dokumentált helynévváltozati adatsorok analógiája alapján azonosítható *Hidegkúttal*. Célszerűnek tűnt először a felmerülő lexémák és helynevek korai adatainak számbavételével és az ezekhez kapcsolódó jelentéstani vizsgálatokkal foglalkozni (II. fejezet), majd ezután külön fejezetben az alakváltozatok magyarázatával (III. fejezet). A lokalizációt megalapozó nyelvészeti következtetéseket a II/7. és a III/5. pontokban foglaltam össze.

E szerteágazó vizsgálatok során több érdekes nyelvészeti kérdés vetődött fel, melyek összessége szétfeszítené e tanulmány terjedelmi kereteit. Ezért közülük csak néhányat tárgyalok, egy részüket a nyelvészeti gondolatmenet alkalmas pontján; a vizsgálataimhoz szorosan kapcsolódó, de terjedelmesebb tárgyalást kívánó egyik

kérdéskört pedig különválasztva, a IV. fejezetben. A záró V. fejezetben Hidegkút további sorsáról ejtek pár szót.

II. Hidegséd–Hidegkút: jelentéstani vizsgálatok

1. *Séd* nevű patakok a Balaton környékén és a Dunántúlon. – A) A vizsgálataink középpontjában álló Hidegkút település körzetében rendkívül gyakori a *séd* folyóvíznév; e területen tíz olyan patak-, illetve folyónevet találtam, amelyek a *séd* szót tartalmazzák. Az azonosító jelző nélküli Séd Veszprémen folyik keresztül. Többé-kevésbé szintén nyugat-keleti irányban folyik a Nagyvázsony térségében található Vázsonyi-séd.

A Zánka és a Balaton keleti vége közötti mintegy 30 km-es szakaszon belül nyolc *séd*-et azonosítottam, amelyek nagyjából észak-déli irányban folynak a Balaton felé, illetve magába a tóba. Ezek nyugatról kelet felé haladva a következők: 1. Horogi-séd: Monoszló és Zánka térségében; 2. Örvényesi-séd: Pécsely és Örvényes térségében; 3. Aszófői-séd: Aszófő térségében; 4. Szőlősi-séd: Balatonszőlős–Balatonfüred térségében; 5. *H i d e g k ú t i - s é d*: *H i d e g k ú t o n* ered és belefolyik a Szőlősi-sédbe; 6. Füredi-séd: Balatonfüred térségében; 7. Lovasi-séd: Paloznaktól keletre; 8. Vörösberényi-séd: Balatonalmádi térségében.

B) De példákat említhetek a Bakony északabbra fekvő területeiről is. Bakonybélről délre folyik a Fekete-séd, a településtől keletre ered az Öreg-séd, amely a Gerencébe torkollik; hasonlóképpen, mint az északabbra található Vörös János-séd, valamint a Szalai-séd és a Hamuházi-séd összefolyásából keletkezett Som-berek-séd is. Ezekről nyugatra jelzi a térkép a Gyimóti-sédet, s egy másik, ugyancsak Öreg-séd nevet viselő, hosszú folyású patakot, amely szintén a Gerencébe fut, a Bakony északi peremén.

A Balaton déli partján, Balatonföldvár körzetében folyik a Köröshegyi-séd.

C) PESTI JÁNOS összegyűjtötte a Dél-Dunántúl földrajzinév-gyűjteményeiben fellelhető *séd* adatokat, ezek a XIX. század közepe óta dokumentált feljegyzéseket is tartalmazzák. Gyűjtése Baranya, Tolna, Somogy és Zala megye egészét, valamint Veszprém megyéből a tapolcai járást foglalta magába. A feldolgozott anyagban a tapolcai járás keleti felében – amely tehát a Balaton-felvidékhez tartozik –, 48 *séd* adat fordult elő, a járás nyugati felében viszont egy sem. Baranya megyében előfordulása gyakori, Tolnában és Somogyban ritkább, Zala megyében viszont nem adott (PESTI 1987: 37–41).

PESTI JÁNOS még nem vonhatta be vizsgálataiba Veszprém megye pápai, ajkai és veszprémi járásának adatait. A Veszprém megyei földrajzinév-gyűjtemények mutatóiból megállapítható, hogy a megye nyugati szélét leszámítva mindenütt jól ismert e szó: a tapolcai járás 52 településéből 28-ban, a pápai járás 61 településéből 22-ben, az ajkai járás 48 településéből 4-ben, a veszprémi járás 71 településéből 38-ban adott a *séd* szó valamilyen földrajzi névben (VeMFN. 1: 306, 2: 364, 3: 393, 4: 691).

Ezek az adatok mértani pontossággal kirajzolják a szó mai elterjedtségét. Ugyanis a legnyugatibb előfordulások a következők: a pápai járás északi felén Egyházaskesző (keleti hosszúság 17° 19' 38"), a járás déli felén Mihályháza (17° 20' 20"), az ajkai járásban Somlójenő (17° 21' 19"), a tapolcai járásban pedig Lesencefalu

(17° 20' 29"). Tehát Veszprém megyében a *séd* szó a keleti hosszúság 17° 20'-től keletre adatolt, attól nyugatra nem.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a *séd* 'patak' jelentésű, ma is élő tájnyelvi szó, elsődleges előfordulási területe a Bakony és a Mecsek vidéke, de használata átsugárzik a Somogyi- és Tolnai-dombság területére.

2. A *séd* szó előfordulásai az ómagyar korban. – A) Az alábbiakban a *séd* néhány okleveles előfordulását említtem meg, számos további a következő pontokban fogok utalni. Az OklSz. 'rivulus, fluentum; Bach' értelmezéssel összesen 20 adatot sorol fel, közülük hat XIII. századi, tíz XIV. századi példa (OklSz. 837). Néhány a XIII. századi adatok közül: 1245: *Anasede*, 1261: *Melsed*, 1270: *Egressed*, 1294: *Nogsed*.

B) A korai előfordulások tekintetében különösen figyelemre méltó az 1015-re datált, hamis pécsváradi alapítólevél, amelynek határleírása bőséges forrása *séd* szavunknak. A hamisítás idejét SZENTPÉTERY IMRE akadémiai székfoglalójában a XIII. század elejére tette (1918: 616), a Szent István-életrajzban ezt pontosította a század 20-as éveire (1938: 139). GYÖRFFY GYÖRGY megállapítása szerint 1228 előtt készült (DHA. 72). Az elmúlt évtizedben KRISTÓ GYULA foglalkozott az oklevéllel (2000: 321).

Az oklevélben előfordul a *séd* szó *sedy* alakban kétszer, 'birtokrészek határát jelölő folyó vagy patak' értelemben, továbbá a *sedfev* és *sedefey* alakokban 'vízfolyások forrásá'-t jelölve; olvashatjuk a *kouas sede* alakot, amely a szövegkörnyezet alapján 'birtoktest'-et jelöl, s szerepel egy *mitar sede*, amely egy birtok határát képezi (DHA. 74–5). Ez utóbbi egykori folyása Mitár és Nógrád településekre vonatkozó néhány további adat segítségével behatárolható, és GYÖRFFY térképen is feltünteteti történeti földrajzában (1: 342, 349, Baranyavármegye térképe). Az oklevél ezen adatainak egy részét az EWÜng. vette számba először a nyelvészeti szakirodalomban (EWÜng. 2: 1313, lásd még: KMHsz. 1: 189).

Az oklevélből egyetlen, éppen a fentiekől különböző adatot közölt a TESz. *séd* szócikkében, a *scedluc* nevet (TESz. 3: 506). Ez annál inkább meglepő, mert a szó eleji *sc-* feltehetően [sz] hangot jelöl, viszont az összes többi esetben az [s] hangot jelölő *s-* kezdetű alakokat találjuk az oklevelekben. Az adat akkor volna elfogadható, amennyiben íráshibát tételeznénk fel: ha a *scedluc* egy eredeti *seedluc* helyett állna. A helyet GYÖRFFY korábban Tolna megyében lévőnek gondolta (1: 342, *Szedluk* a.), később a mai Baranya megyei Szellővel azonosította (DHA. 505.). Bizonyára nem véletlenül mellőzte ezt az adatot az EWÜng., aligha tarthatjuk számon a *séd* előfordulásai között.

C) További *séd* adatokat találhatunk GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzában kötetiben. Az első kötet földrajzi neveinek betűrendes feldolgozását lokalizálással együtt nyújtja a „Korai magyar helynévszótár” már megjelent kötete. (A *séd* adatokra: KMHsz. 1: 240.) GYÖRFFY munkájának második kötetéből említtem a XII. századból eredeztethető *Sossed* azaz 'sós séd' előfordulást, a Kis-Küküllő jobb oldali mellékvize az erdélyi Fehér vármegye alsó részében; egy 1177/1202–3/1337 évi oklevél említi (2: 558).

D) *Séd* szavunk legkorábbi előfordulása *sedu* alakban az 1086. évi bakonybéli birtokösszeíró oklevél szövegéből ismeretes (DHA. 250, említi: EWUng. 2: 1313). Az itt található adat speciális jelentése miatt e részlettel később, a 6. pontban fogok foglalkozni.

E) A *séd* felbukkan Anonymusnál is, a *castrum Borssed zouolvn* összetett helynévben (SRH. 1: 76, 19. sor). Egészen 1975-ig a kutatók azt feltételezték, hogy a *Borssed* helyes értelmezése *Borsod* (LETHENYEI 1790: 37, MÁNDY 1799: 73, SZABÓ KÁROLY 1860: 47, PAIS 1926: 66, 108, 150), illetve PAIS DEZSŐ felvetette azt a gondolatot is, hogy a *Borssed* szó *sed* része nem egyéb, mint a latin *sed* kötőszó (SRH. 1: 76, 4. jegyz., vö. BORZSÁK 1953: 106, 1. jegyz.).

GYÖRFFY GYÖRGY 1963-ban még a *Borsod-Zólyom* emendációt alkalmazta, (1: 414, térkép: 417) de az 1975. évi faximile kiadás jegyzeteiben már ezt írja: „A Borssed név helyes olvasása Bors-séd, azaz Bors-patak” (Anonymus 142).

BENKŐ LORÁND 2003-ban több mint tíz oldalas analízist szentelt Anonymus e háromszavas részletének, elsősorban a *Borssed*-nek. Így vélekedik: „az az érzésem, hogy [Anonymus] a *Borsséd*-et is valamely ottani, valószínű helynév, közelebből víznév alapján keltette életre. ... Persze azt sem lehet teljesen kizárni, hogy egy szláv *Bôrova*-féle pataknevben ... vélt fölfedezni egy *Borsséd*-dé tehető magyar *Bórséd*-et, a szláv *-ova* víznévkepzőt a magyarba ... a *séd* utótaggal téve át.” De BENKŐ azt tartja valószínűbbnek, hogy „P. mágiszter *Bors-séd*-je mégis inkább egy magyar **Bór-séd* pataknev alapján állhatott elő”, s leginkább arra hajlik, hogy a *bór* előtag a szóba jövő homonimák közül a ’fenyő’ jelentésűt tartalmazhatta (BENKŐ 2003., különösen 148–50).

HOFFMANN ISTVÁN recenziójában BENKŐ álláspontjának ismertetése után így ír: „Az utótaggal kapcsolatban azonban komolyabb kétségeink lehetnek, a *séd*-re ugyanis a Garam, sőt az Ipoly vízgyűjtőjéből sem találtam adatot, de a Felvidékről ... is csak egy ilyen említést ismerek az ómagyar korból ... Mindez ... nem érinti BENKŐ elképzelését, hiszen Anonymus konkrét helybeli névminták nélkül, akár anyanyelvjárása alapján is megalkothatta a szóban forgó helynevet” (HOFFMANN 2004: 215). HOFFMANN tehát kevésbé tartja valószínűnek a BENKŐ által preferált javaslatot.

A magam részéről megjegyzem, hogy találhatunk további *séd* adatot a Felvidékről, így a Tarna melletti Sáros várához tartozó egyik birtok határleírásában, 1270-ből: „et exeundo ad ipsum pratum pervenit ad unum locum *Egressed* vocatum in medio ipsius prati” (HO. 8: 102, OklSz. 837). Igaz, *Egressed* egyszerűen ’locus’, de a számos Eger-patak alapján bizonyosak lehetünk abban, hogy itt is víznév állt a névadás hátterében. Ennél érdekesebb, hogy a BENKŐ által preferált magyarázatban feltételezett, ’fenyő’ jelentésű előtaggal rendelkező **Bór-séd* magyar változatát, *Fenyősidei víz*, ill. *Fenyősidei patak* adatot említ a Pécestől nyugatra fekvő Kővágószőlős határából REUTER CAMILLO (1964: 144).

3. *Hidegséd* adatok az ómagyar korból. – A) A jelzős *Hidegséd* szóösszetétel mind folyóvíz, mind település nevéként előfordul. Egy példa a ’vízfolyás’ jelentésű adata: 1341: „Cadit ad *fluuium Hydeghsed*” (OklSz. 837, uez: GYÖRFFY 2: 485). S egy példa a település jelentésű használatra: 1281: „inde uenit

ad duas metas sitas iuxta unam viam, quarum vna est *ville Hydegshed*, alia terre Tothchynk” (ÁÚO. 9: 315).

Egyáltalán nem véletlen a *hidegséd* adatok előfordulása ’hideg vizű patak’ jelentésben, ugyanis „a víznevekben előforduló ... jelzők nemcsak az adott folyót jellemzik, hanem magának a jelzett szónak a tartalmát is segítenek megvilágítani” (HOFFMANN 2003: 667). A *séd* kapcsán HOFFMANN éppen a *hideg* és a *sós* jelzőket emeli ki.

A víz- és településnevek összefüggése jól ismert és dokumentált a szakirodalomban. A névátvitel mindkét irányban előfordul, de jellegzetesen korábbinak tekinthető, amikor a vízről nevezik el a mellette fekvő települést (BENKŐ 1947b: 259).

B) Egyes települések XIII–XV. századi megnevezésében a *hideg* előtag után vegyesen fordulnak elő a *-sed*, ill. *-seg* végű alakok, váltakozva a *-kut* utótaggal.

CSÁNKI DEZSŐ történeti földrajzából idézek két adatsort. Szándékosan mellőzöm azokat az adatokat, amelyekben az utótag magánhangzója nem *e* hanem *i*, ezekkel később, a III/3. pontban, a *-g* végű alakok magyarázatával pedig külön, a IV. fejezetben fogok foglalkozni.

Az egykori Vas megyei Németújvárhoz tartozó településről, amely a XIX. század végén a *Hidegkút* nevet viselte – ma Ausztriához tartozik, neve Deutsch-Kaltenbrunn –, CSÁNKI (2: 756) adatai a következők: 1291: *Hydegshed* (ÁÚO. 12: 503), 1346: *Hideghkwt*, 1427: *Hydegseeg*, 1428: *Hydegseg*. KISS LAJOS idéz egy 1663-ból származó *Kaltenbrunn* ’hidegkút’ adatot is (FNESz. 2: 234, *Némethidegkút* a.).

A Sopron megyei *Hidegség* CSÁNKI (3: 610) által közölt említései közül néhány: 1281: *Hydegshed* (két oklevélben, ÁÚO. 9: 312 és 9: 314 két, ill. tíz előfordulással, köztük az utóbbiban az egyik *Hydegseed* alakú [Itt jegyzem meg, hogy az 1281. évi ÁÚO. 9: 297 oklevelet CSÁNKI tévesen sorolja a Sopron-megyei adatok közé, mivel valójában az előbb tárgyalt Vas megyei *Hydegshed*-re vonatkozik: ez ugyanis éppen IV. László király adománylevele, amelynek III. András-féle megújítása az 1291. évi ÁÚO. 12: 503 oklevél.]), 1326: *Hydegshed*, 1331: *Hydegseed*, 1360: *Hydegshed*, 1411: *Hydegseg*, 1454: *Hydegseeg*. MOLLAY KÁROLY hivatkozik az 1539-ből való *Khalltenprunn* ’hidegkút’ névalakra is, amelyhez azt a megjegyzést fűzi, hogy a helynév német fordítása még akkor keletkezett, amikor ismert volt a második tag eredeti jelentése (MOLLAY 1981: 240, az adat forrása: HÁZI 1921–1943. II/2: 268).

Még egy harmadik településről is szót ejtenék. Fennmaradt az egykor Gömör vármegye délnyugati sarkában lévő Bást falu határleírása 1341/1347-ből, s ebben szerepel egy *Hydeghsed* nevű folyó (GYÖRFFY 2: 459, 15. jegyz., 2: 485). Aligha tévedek, hogy az a település, amely 1455-ben és 1461-ben *Hydegkwth* néven szerepel oklevelekben (1455: Dl. 14943, 1461: Dl. 15646), s amelyet I. Mátyás király Cered, Barátony és Óbást helységekkel együtt 1461-ben Gömörtől Nógrád megyéhez átcsatolt (CSÁNKI 1: 131) – s amelyet LIPSZKY térképe is jelöl *Hidegkút* néven Nógrád megyében –, erről a bizonyos *Hidegséd* folyóról vette nevét.

Egyes települések nevében tehát vegyesen fordulnak elő *-sed*, *-seg*, és *-kut* végű változatok; e vegyes előfordulások magyarázatára a későbbiekben térek ki. Ezen települések sorába tartozónak gondolom a Veszprém megyei *Hidegkút*-ot is, s ez a remetekápolna lokalizációjának alap gondolata.

4. A *hidegkút* szóösszetétel. – A) A fenti adatsorok *hidegkút* adataira tekintettel vizsgáljuk meg ennek korai előfordulásait. A szóösszetételre az OklSz.-ban egy XIII. századi és tíz (vagy esetleg csak kilenc) XIV. századi említést találunk (OklSz. 378, *Hideg a.*). Közvetlen szöveggörnyezetükkel együtt idézem ezeket az adatokat, így megállapítható a jelentésük.

1296: quendam *fontem Hydegkuth* vocatum, 1304: iuxta viam, per quam itur de *Hydegkwt* in Wesprimium – a Hidegkútról Veszprémbe menő út említése, ez bizonyosan az általunk vizsgált településre vonatkozik – (GUTHEIL 102, Nr. 63, VeszprReg. Nr. 24, AkOklt. 1: 303, Nr. 617), 1318: ... *villam ipsorum de Hydegkuth* – ez is az általunk vizsgált településre vonatkozik – (GUTHEIL 114, Nr. 73, VeszprReg Nr. 90, AkOklt. 5: 21–2, Nr. 32), 1337: in eadem *possessione Hydegkuth*, 1337/1414: venit ad vnum *fontem Hydegkuth* vocatum de quo aqua scaturiri dinoscitur, 1358: ad *fontem Hydegkkuth* vocatum (mivel az OklSz. *forrást* itt nem említ, ezért lehetséges, hogy azonos az 1359. évi adattal), 1359: ad *fontem Hydegkuth* vocatum, 1366: *Kaltenprun* siue *Hydegkuth*, 1368: viam Berchuth vocatam superius *villam Hydegkuth* tendentem, 1388: *puteum Hydegkuth* nuncupatum, 1396: ipsum *fontem Hydegkut*.

Megállapítható tehát, hogy Hidegkút leggyakrabban 'fons, forrás' vagy 'puteus, kút' jelentésben fordul elő, de 'villa, majorság' nevét is jelentheti. Ez utóbbi használatnak kétségtelen oka, hogy egy adott vízvételi helyen létesült településre áthagyományozódott a forrás, ill. a kút neve.

B) A *Hidegkút* szóösszetétel legkorábbi előfordulásai a dömösi prépostság 1138. évi adománylevelében találhatók, *Hedekcut* és *Hedegcut* alakban (SZABÓ DÉNES 1936: 131, 134).

Mivel a nyelvészeti szakirodalomban nem láttam az alábbi adatokra történő utalást, ezért megemlítem, hogy 1266. augusztusában IV. Béla király *Hydegkwth*-ról keltezte több oklevelét (RegArp. Nr. 1494, uez: CD. 6/2: 392; RegArp. Nr. 1497, uez: CD. 4/3: 336; RegArp. Nr. 1498, uez: CD. 4/3: 336; RegArp. Nr. 1500).

C) Magyarországon és Erdélyben meglehetősen gyakori a *Hidegkút* település-név, bizonyára mindegyik egy jellemzően hideg vizű kútról kapta a nevét. A VÁLYI ANDRÁS által a XVIII. század végén készített lexikon nyolc *Hidegkút* nevű falut sorol fel, Nógrád, Pest, Pozsony, Szatmár, Temes, Tolna, Vas és Veszprém vármegyében, valamint két pusztát, Sáros és Tolna vármegyékben (VÁLYI 2: 171–2). LIPSZKY JÁNOS XIX. század elején készült térképén tizenkét magyarországi és négy erdélyi *Hidegkút* nevű települést tüntetett fel.

5. A *kút* szó 'forrás' jelentése. – A) Az előző pontban vizsgált *hidegkút* adatok szükségessé teszik az utótag jelentésének alaposabb vizsgálatát. A *kút* szó mai jelentését az ÉrtSz. így határozza meg: „Földbe ásott vagy fúrt, rendszerint több méter mély és beomlás ellen védett falú, henger alakú gödör, amelyből az öszszegyűlt talajvíz felszínre hozható.” Ezzel szemben a forrás: „A földből természetes úton, folyamatosan vagy időszakosan felszínre törő víz.” A *kút* definíciója tehát két fontos mozzanatot foglal magába, amely megkülönbözteti a forrástól: emberi közreműködéssel készül, és a víz kiemeléséhez is emberi közreműködés szükséges.

B) Számos tény utal arra, hogy a *kút* szó jelentése korábban általánosabb volt, nem rendelkezett ezekkel a disztinktív jellegzetességekkel, és magába foglalta a mai *forrás* szavunk jelentését is; még a XIX. század második felében is létezett ez a jelentése! Ezt bizonyítja, hogy a CZUCZOR–FOGARASI-szótár a *kút* szóhoz mind a két jelentést társítja, egyiket általánosabb, másikat szorosabb értelemben: „1) Vízforrás, mely a föld színén valahol kifakad. Ez értelemben leginkább az ásványos forrásokról mondjuk. Sós-kút, borkút, vaskút.... Forráskút, különböztetésül az ásvott kúttól. 2) Szorosb értelemben földbe ásvott gödör, melyben a föld rétegei közt létező vizek öszveszivárognak” (CzF.).

C) Tekintsük át röviden az 1055. évi Tihanyi alapítólevél *zilu kut* és *kues kut* szórványaira vonatkozó kutatói véleményeket. BÁRCZI GÉZA a *zilu kut* értelmezéseként 'a szilfa alatt vagy mellett lévő kút vagy forrás; a szilfa kútja, forrása' meghatározást adta (BÁRCZI 1951: 19). A tihanyi oklevél ezen adataihoz a TESz. vaglyagosan megadja a 'forrás, Quelle' jelentést, és a *kút* szó ÉrtSz.-beli, fent idézett meghatározását is (TESz.). ZELLIGER ERZSÉBET így fogalmaz a *zilu kut*-ról: 'szilfa mellett vagy közelében levő forrás' (2005: [24]). Azt is megjegyzi, hogy „A *kút* szó 'forrás' jelentése a Dunántúlon ma is él.”

D) A *forrás* szavunknak szentelt dolgozatában KISS LAJOS eképpen fogalmazott: „a *forrás* nem az egyetlen magyar ekvivalense a latin *fons*-nak, a német *Quelle*-nek.” Számos 'forrás' jelentésű szót sorol fel, amelyek a régi magyar köznyelvből vagy a nyelvjáráásokból kimutathatók. Köztük szerepel a *kút*, *kútforrás*, *kútfő*, *borkút*, *büdöskút*, *büzőskút*, *savanyúkút*, *sós-kút* és természetesen a *hidegkút* is, ez utóbbi 'hideg vizű forrás' jelentéssel (1976: 64). KISS LAJOS megállapítja: „A 'fons, Quelle', illetőleg a 'puteus, Brunnen' fogalma a régiségben teljességgel összefonódik egymással.” Ezt alátámasztó német példa a 'forrás' és 'kút' jelentéssel egyaránt rendelkező középfelnémet *brunne*. E szónak létezik *briuwen*, *bruwen* 'főz, forr' jelentésű párja, amely a magyar *forrás* etimológiai hátterével teljesen azonos szemléleti alapra utal. A *forrás* és a *kút* korai összefonódását KISS LAJOS arra vezeti vissza, hogy a kezdetleges mesterséges vízvételi helyek külső alakjukban szinte alig különböztek a természetesektől. Ismerteti az egyre fejlettebb kútformákat, majd megjegyzi: „a *forrás* és a *kút* fogalmának határozott elkülönülésében is szerepük volt bizonyos szláv nyelvi mintáknak” (1976: 66).

E) A fenti véleményt alátámasztják a latin nyelvű okleveles adatok, amelyekben a *-kút* végű földrajzi nevek hol *puteus*-ként, hol *fons*-ként, vagy éppen más objektumként vannak meghatározva. A 'forrás' jelentés tekintetében utalok az OklSz. előző pontban említett, 1296., 1337/1414., 1358–1359. és 1396. évi adataira, és néhány további is említek (OklSz. 558): 1242: Tendens ad *fontem* qui dicitur *Cubulkut*, 1288: Descenditur super *fontem vrkuta*, 1303: Contineretur ad *fontem Zadorcuta* stb.

A jelentésben váltakozó használat tekintetében nagyon demonstratív GYÖRFFY történeti földrajzának első kötetében adatolt négy különböző *Hideg-kút* jellege. A KMHsz. az adatok azonosításánál a négy esetből háromszor a 'forrás', egyszer a 'kút' meghatározást használja; a latin nyelvű azonosításnál viszont kétszer a 'fons', kétszer a 'puteus' meghatározást adja (KMHsz. 1: 129).

F) Korai magyar nyelvű kódexekben is igazolható a *kút* szó kétféle jelentésben történő használata. Ez különösen könnyű, ha a fordítás alapjául szolgáló eredeti latin szöveget sikerült azonosítani, és a kódex szótárszerű feldolgozásban is rendelkezésre áll: ilyen kedvező a helyzet a XV. század közepéről származó két korai kódexünk esetében.

Az 1440 körül másolt Jókai-kódexben háromszor fordul elő a *kút* szó (JAKAB 2002: 191), kétszer a *fons*, egyszer a *puteus* fordításaként (JókK. 280, 130/8. sor ← *fons* 281, 1. jegyz.; 282, 131/4. sor ← *fons* 283; 330, 155/7. sor ← *puteus* 331).

Az 1466-ban írt Müncheni-kódexben ötször található meg a *kút* (NYÍRI szerk. 1993: 197), ebből kétszer *fons*, háromszor *puteus* van az eredeti latin szövegben (MünchK. 295, 72verso *b* hasáb (5) ← *puteus*; 341, 87verso *a* hasáb (6) mindkét-szer *fons*, 87verso *b* hasáb (11) ← *puteus*, (12) ← *puteus*).

G) Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az ómagyar korban *kút* szavunk jelentéskörébe tartozott a 'forrás' is. A fentiek alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a Hidegkút helynevek a 'hideg vizet adó természetes (vagy mesterséges) vízvételi hely' jelentésből eredeztethetők.

6. Volt-e a *séd* szónak forrás jelentése is? – A) Az előző pontban láttuk, hogy a *kút* szónak kétségtelenül volt 'forrás' jelentése; kérdés, hogy ez vajon a *séd* szavunkra is érvényes-e?

Ez a gondolat a nyelvészeti szakirodalomban felvetődött már; PAPP LÁSZLÓ ezt írta fél évszázaddal ezelőtt: „Már legrégibb adataink is arra mutatnak ..., hogy ennek a szónak középkori földrajzi neveinkben sem kizárólag 'rivulus, fluentum' a jelentése, hanem 'fons, fonticulus; pratum; vallis piscina' vagy csak egyszerűen 'locus' (Oklsz.)” (PAPP 1954: 170).

Etimológiai szótáraink *séd*-del foglalkozó szócikkeikben – igaz, a IV. fejezetben vizsgálандó *seg* adatokat is a *séd*-del együtt tárgyalva – a 'forrás; Quell(e) | patak; Bach' kettős meghatározást adják meg (TESz., EWUng.).

B) Az Oklsz. húsz *séd* adatából nyolc egyértelműen folyóvízre vonatkozik, de a többiek között akad forrás, tó-halastó, víz, völgy, vagy csak általánosságban terület jelentésű. Közülük említhető az alábbi, amely a 'forrás' jelentésű használatot mutatja: 1347/1356: lungit vnum *fonticulum* wlgo *Seed* nuncupatum.

A *séd* 'forrás' értelmű használatára a XV. század harmadik negyedéből származó Sermones Dominicales glosszái között is találunk egy példát. A „desiderat cervus ad *fontes aquarum*” mellé fűzött magyar értelmezés: *viz sidre* (Gl. 609). Az *i*-s hangalakú változatokkal egyébként a III/3. pontban foglalkozom majd.

C) Mindkét etimológiai szótárunk idézi a bakonybéli monostor 1086. évi birtokösszeírásából a *sedu* adatot, amely *séd* szavunk legkorábbi hiteles előfordulása. A birtokhatár leírásának vonatkozó részlete a következő: „...hinc cadit ad puteum, de quo descendit ad torrentem Grenice, qui ducit ad portum Tugut; a quo trahitur ad *fontem*, qui nominatur Tuhut *sedu*; inde fertur ad puteum Tuhut, ...” (DHA. 250, 42–4. sor). Magyarul: „...innen egy kúthoz jut, amelytől a Grenice patakhoz ereszkedik le, amely a Tugut révéhez vezet, ahonnet egy *forráshoz* húzódik, amit Tuhut *sedu*-nek neveznek; onnan Tuhut kútjához visz...” (CAH. 114, DRESKA GÁBOR

fordítása). Az adatot az OklSz. 1095-re tette (OklSz. 837); a TESz. 1130–40/XII–XIII. század datálással közölte; az EWUng. már 1086-ra datálta.

Ha a *séd*-nek számos előfordulását ismernénk 'forrás' jelentéssel, akkor kétségünk nemigen lenne aziránt, hogy ez az adat is ezek közé tartozik. Mivel azonban ilyen jelentéssel alig néhány esetben találkozunk, ezért felvetődik annak a lehetősége, hogy a határleírás e részletének megfogalmazása esetleg nem teljesen precíz. Ugyanis nem zárható ki, hogy a révre történő utalás után említett forrás esetleg a Tuhut-kúttal azonos, s a Tugut-révtől a *Tuhut sedu*-nek nevezett patak mentén vezetett a határvonal az azt tápláló Tuhut-kúthoz. Az kétségtelen, hogy az eredeti szöveg a *sedu* szó 'forrás' jelentésére utal.

D) A jelenkori helynevekben a *séd* szó, illetve utótag jelentése általában 'patak', néha 'folyó', 'ér' vagy 'árok'. PESTI JÁNOS már idézett adatgyűjtésében említ két Baranya megyei adatot, amelyekről azt állítja, hogy bennük a *séd* 'forrás', illetve 'kút' értelemben fordul elő (1987: 53). Ezekhez társít továbbá két adatot Veszprém megye tapolcai járásából, amelyekben forrásnév részeként szerepel a *séd*. Közlebbről megvizsgálva ezeket az adatokat, közülük háromról egyértelmű, hogy noha maga a megnevezett objektum valóban forrás vagy kút, de a földrajzi név részét képező *séd* önmagában 'vízfolyás'-t jelent (Baranya megyében 265/10: *Sid-förás*; a tapolcai járásban 18/126: *Király kuti séd*, 20/62: *Orbán-kuti-séd*). Például ez utóbbi adatot a helynévtár ilyen alakban közli: „*Orbán-kuti séd : Orbán-kut ere : Orbán-kuti-árok*”, és jellegeként 'vízfolyás'-t határoz meg (VeMFN. 1: 107). Megjegyzem, hogy e helynévgyűjtemény összeállítói is csak a 'vízfolyás, patak' jelentést vették számba a *séd* szó esetében (VeMFN. 1: 23). Tehát a PESTI által összegyűjtött több mint kétszáz adatból esetlegesen egyetlen egy lenne a 'forrás' jelentésűek közé sorolható.

E) Megállapítható tehát, hogy bár van néhány adat, amelyben a *séd* 'forrás' jelentéssel szerepel, de ezek ritkák, és ez a jelentés a mai nyelvhasználatban gyakorlatilag nem dokumentálható. Úgy vélem, hogy a nagyszámú 'vízfolyás' jelentésű adat mellett a 'forrás' jelentésűek inkább másodlagos, áttételes használatból eredő kivételnek tekintendők, semmint az egykori jelentéstartomány aktív szegmensét reprezentáló adatoknak.

7. Következtetés. – Eddigi vizsgálataink alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy egy hideg vizű patak menti területet, illetve az ott létesült települést egyszer a *v í z f o l y á s*, máskor annak *f o r r á s*a alapján azonosítottak. Ez magyarázza, hogy azonos település megnevezéseképpen mind a *Hidegséd*, mind a *Hidegkút* alakkal találkozhatunk, amint a 3. B) pontban említett adatsorok esetében láthattuk.

(Folytatjuk.)

HOLLER LÁSZLÓ

Heltai Gáspár-e a fordítója, átdolgozója a Fortunatusról szóló XVI. századi verses széphistóriának?

1. Egy régi magyar irodalommal foglalkozó barátom 2008 tavaszán megkért, próbáljam meg tisztázni: Heltai Gáspár-e a fordítója, átdolgozója – mint többen gondolták – a Fortunatusról szóló XVI. századi verses széphistóriának. A kérésnek hosszabb utánajárással, nyelvi összevetésekkel eleget tettem, s ennek eredményét ezennel röviden közreadom.

„Az Fortunatvsrol valo szép historia énece szerént szerevezve...” című verses históriának se a címlapján, se a mű végén nincs megnevezve se a fordító, se a nyomda, se a megjelenés ideje. E széphistória létrejöttével, benne a szerző, illetve az előállító nyomda meghatározásával többen foglalkoztak. A RMKT.-nak e művet tárgyaló jegyzetei utalnak arra, hogy TOLDY FERENC Heltai Gáspárt tartotta a mű fordítójának, továbbá hogy SZABÓ KÁROLY szerint a nyomtatás jellege Heltai kolozsvári nyomdájára vall (DÉZSI 1930: 496, 421). A „Magyar irodalmi lexikon” szintén azt jegyzi meg 1963-ban, hogy a mű „feltehetően Heltai nyomdájában készült” (Mírl. 1: 359). Részletesebben MOLNÁR JÓZSEF vizsgálódott. Miután jellemezte Heltai Gáspár nyelvváltozatát és valamennyi munkájának nyomdai hangjelölését, továbbá helyesírását (MOLNÁR 1963: 104–26), ezt állapította meg: „Helyesírási és hangtani kritériumok alapján Heltai lehet a fordító. A megjelenés ideje az adatok alapján 1559 utánra tehető”. (I. m. 112.)

Megjegyzem, hogy mindez nem fogadtatott el. NEMESKÜRTY ISTVÁN például amikor „Heltai Ponciánusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza” című 1972-es tanulmányában felsorolja az 1570–1580 között magyarországi nyomdákban megjelent, ránk maradt magyar nyelvű világi jellegű verses kiadványokat (NEMESKÜRTY 1972: 574–5), a Fortunatust „névtelen” szerzőjének jelöli.

2. Arra gondoltam tehát, hogy részletesen, összehasonlító vizsgálattal és a mai ki szélesedett nyelvtudomány segítségével érdemes lesz ismét mérlegre tenni Heltai esetleges szerzőségét, sőt Heltai nyelvváltozatának az eredetéről vallott korábbi felfogást.

Abból indultam ki, hogy BÁRCZI GÉZA 1963-ban így nyilatkozott: „egyáltalában nem képtelen az a föltevés, hogy a különben nem magyar anyanyelvű Heltai többé-kevésbé mesterségesen alkotott több nyelvjárás kiegyenlítésével, egybehangolásával egy írott nyelvváltozatot” (BÁRCZI 1963: 210–1). Továbbá VELCSOV MÁRTONNÉ a hetvenes évek végén szintén hajlott e nézet felé, miután alapos tanulmányban vizsgálta meg Heltai német anyanyelvének a nyomait magyar nyelvű műveiben: „a legfőbb nehézség az, hogy nem lehet egyetlen nyelvjárásra szűkíteni Heltai magyartudásának forrásait. Születésének, gyermekkorának helyét mindeddig nem sikerült biztosan megállapítani...” (VELCSOVNÉ 1978–1979: 68). MOLNÁR JÓZSEF viszont – mint jeleztem – vizsgálat alá véve Heltai valamennyi művét, sőt a nyomdájából kikerült munkákat is, BÁRCZIVAL egy időben, 1963-ban ki is mondja: „Feleslegesek azok az aggodalmak, hogy szász származása miatt csak később tanult magyarul (felnőtt korban), és így több vidék nyelvjárását tanulhatta meg. A művek vizsgálata alapján kiderül, hogy Heltai nyelvében a mezősgéi nyelvjárásterületre

jellemző sajátságok találhatók” (MOLNÁR 1963: 118). Hasonló eredményre jutott B. GERGELY PIROSKA is nemrégiben, amikor Heltai fabuláiból vett, regionálisnak látszó szavakat, szókapcsolatokat vetett össze az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” hasonló szócikkeivel, kiemelve a kolozsvári megfelelővel rendelkezőket, és tapasztalatait így összegezte: „Heltai írói nyelve is ugyanebben a közegben – vagyis a korábbi kolozsvári szociokulturális légkörben – teljesedett ki, és mindenekelőtt ebből táplálkozott, függetlenül attól, hogy hol (Heltauban vagy Nagyszebenben) született és hallott először magyar szót.” (B. GERGELY 2000: 43.) Hozzáteszem, hogy akik nem emelték ki, hogy Heltai nyelvhasználatának alapja a korabeli kolozsvári – szélesebb értelemben a mezőségi – nyelvjárás, azok is kitérnek rá, mennyire hatott Heltai élénk, zamatos és változatos stílusára a XVI. századi Kolozsvár beszélt nyelve, beszédmódja (l. pl. HORVÁTH 1957.², STOLL 1951., NEMESKÜRTY 1972., VARJAS 1964. és a korábban idézett szerzők).

Nos, magam is az utóbbiak véleményével értek egyet. Annak megállapítása végett ugyanis, hogy a Fortunatus fordítója Heltai Gáspár-e, kigyűjtöttem Heltai számos művének a hangtani és alaktani jellegzetességeit a Fortunatus nyelvével való későbbi összehasonlítás céljából, és egybevetettem őket a mai mezőségi nyelvjárás hasonló jelenségeivel (l. JUHÁSZ 2001.), majd úgy találtam, hogy Heltai nyelvének valamennyi jelensége jól beleillik abba a kolozsvári nyelvjárási képbe, amelyet a mai állapotról a XVI. századra visszakövetkeztethetünk.

3. Mielőtt a Fortunatusról szóló széphistória szövegének nyelvállapotát és helyesírását összevetném Heltai műveinek a nyelvhasználatával és nyomtatásmódjával, rá kell mutatnunk e széphistória néhány fontos sajátságára. Említettem, hogy első kiadásán nincs rajta a megjelentetés ideje. A kutatók egybehangzó véleménye szerint a XVI. század második feléről lehet szó, pontosabban az 1578 és 1583 közötti időről. Szó esik ugyanis a széphistóriában a törökökről, és a széphistória tartalmazza a Telamon király meséjét is, amely 1578-ban látott napvilágot, továbbá Gallen János kassai könyvkereskedő 1583-as leltárában már ott szerepel a Fortunatus. (Részletesebben l. DÉZSI 1930: 495–6.)

A Fortunatus forrása a kutatók szerint egy igen népszerű, több nyelvre lefordított és átdolgozott német népkönyv volt, amelynek első ismert kiadása Augsburgban jelent meg 1509-ben. A széphistória Fortunatus történetét meséli el, aki világgá megy szerencsét próbálni, majd sok kaland és megpróbáltatás után meggazdagodva és meg is házasodva ismét letelepszik hazájában (a részletes tartalmát, feltüntetve a népkönyvtől való eltéréseket is, l. DÉZSI 1930: 492–5).

4. A Fortunatus első kiadásának (pontos címén: „Az Fortvnatvsrol valo szép historia, énc szerént szerevze...”) teljes szövegét feldolgoztam. Először bemutatom külön a magán- és mássalhangzóknak, majd az alaktani jelenségeknek – a mai köz- és irodalmi nyelvtől eltérő, de a korabeli nyelvjárásra mindenképp jellemző – legfontosabb sajátságait. A hangtaniakat – a korábbi szokáshoz híven – szembenállásonként sorolom fel. A példákat is az első kiadásból idézem (helykímélés céljából sohase írom oda, hogy „pl.”), de a lelőhelyet – a könnyebb tájékozódás végett – az 1930-as RMKT. 8. kötetbeli szöveg sorszámaival adom meg.

A) Magánhangzók. – 1. Labiális – illabiális megfelelés. – a) *ö*-zés (*ö*-vel szemben). Az első szótagban gyenge *ö*-zés jelentkezik: *larhában költében* (386. sor), meg *főpróget* (620. sor), *bőczűli* (3164. sor), viszont a *tesz*, *lesz*, *vesz* múlt időben mindig *tőt* (de *töttéc*), *lőt*, *vőt* alakú. A *-hoz/-hez/-höz* rag palatális, illabiális magánhangzót tartalmazó *tőhöz* általában *-höz* alakban járul: *emberhöz* (515. sor). Jellemző a Fortunatus nyelvére, hogy szuffixumban vagy szuffixum előtt a mai *e*-k helyén *ö*-t találunk: *ielentöttem* volna (3322. sor), *előttöd* (477. sor); más esetekben fordítva, a mai *ö*-k helyén *e* áll: *iőyen* (342. sor), *Szűkölkedic* vala (945. sor). – b) *ü*-zés (*i*-vel szemben). Főleg hangsúlyos helyzetben néhány szóban az *i* váltakozik *ü*-vel: *vádöt* (226. sor), de *idő* (2578. sor); *ügyekezéc* (514. sor), de *igyekezni* (3358. sor). Az *öriz* is legtöbbször *ü*-vel szerepel: *örüznie* (543. sor). A *mi* és a *ti* névmás általában *ü*-vel fordul elő.

2. Zártság – nyíltság. – a) *u*-zás (*o*-val szemben). Csupán öt-hat szóban, de következetesen jelentkezik: *czuda* (168. sor), *fuhait* (386. sor), *nagyubbat* (2817. sor), *Kuldúsoc* (935. sor). A *hol* szinte mindig *hún* alakban szerepel: *hún*, *valahun* (955. sor). – b) *i*-zés (*é*-vel szemben). Szintén néhány szó következetesen *i*-ző: *igirénec* (643. sor), *dicziretet* (2650. sor), *itilec* (2817. sor), viszont *é* hang van a mai *i* helyén ezekben: *ként* (151. sor), *kéuánt* és *fértattya* (395. sor és 415. sor), *keférte* (2981. sor). – c) *a*-zás (*o*-val szemben). Csak a *váras* szóalakkkal találkoztam: *váraft* (28. sor). Ide tartozik még az *állapattokról* (18. sor). Viszont gyakori a mai *a* helyén az *o* szuffixum előtt: *Vadot* (223. sor), *bátron* (1026. sor), *nállod* (723. sor).

3. Diftongusok. – Egyetlen szóban található labiális utótagú kettőshangzó: *Bőü* (befzéddel, 109. sor), *bőüféggel* (399. sor).

4. Magánhangzók megnyújtása. – A *tesz*, *lesz*, *vesz* többeli *e*-je megnyúlik, úgyszintén a *nekem* névmás valamennyi alakjának első *e* hangja: *léfzen* (339. sor), *téfz* (476. sor), el *véfzen* (3257. sor), *Nékem* (493. sor).

B) Mássalhangzók. – 1. Depalatalizációs jelenségek. – a) *gy* > *d*. Egy szóban következetesen jelentkezik: *vadnac* (168. sor). – b) *ly* > *l*. Ezt a változást két szóban tapasztaltam, *t* előtt: *helt* (281. sor), *Királt* (2741. sor). – c) *ny* > *n*. Ez a változás *-ny* végű szavak meghatározott helyzetében következik be: *Pogán* (19. sor), *Poganfágban* (76. sor), *tartománt* (37. sor), *kiczin* ladáczkát (2829. sor). – d) A szótagzáró *l* viselkedése. A *volt* és *volna* legtöbbször *ó*-val fordul elő: *vólt* (112. sor), *vólna* (89. sor), továbbá hasonlóan *Meg óltalmaznaya* (302. sor). Ezekkel kapcsolatban BENKŐ LORÁND a következőket jegyezte meg: „A XVI. század közepétől kezdve ... jött divatba: ... ékezzettel látták el a hangsúlyos szótagokban, *l* + dentális zárhang előtt álló *o*, *ö* (*u*, *ü*) hangokat... De e jelölési mód az élő beszédben *l* nélkül, hosszú magánhangzóval ejtett szóalakoknak... a sajátos írásbeli kifejezése...” (BENKŐ 1957: 95.)

2. Mássalhangzó-nyúlás és -rövidülés. – A Fortunatusban igen gyakran – nemegyszer furcsa módon – megnyúlik intervokális helyzetben a mássalhangzó: *befzéllem* (5. sor); meg *eppiti* (58. sor), de *epiteni* (279. sor); *kőzzüllőc* (289. sor). Viszont megtalálható a rövidülés is: a múlt idő egyes szám harmadik személyében a *-tt*-ből *-t* lesz: *El rontatot* vala (318. sor). A szóvégi *-tt* határozórag hasonló módon megrövidül: *holot* (315. sor).

3. Hiátus és feloldása. – Egyes szavak esetében gyakori az intervokális *v* kiesése: *Sűeget* (cím), *mieltec* (594. sor), de ugyanannyiszor meg is marad ez a hang: *Sűuegét* (3328. sor), *miuelt volna* (885. sor). És előfordulnak más esetek is: *Noue* (24. sor), *fzerelmeyért* (3163. sor).

4. Hiperurbanizmusok. – Az *óta* névutó összetett szavakban mindig *l*-es alakban szerepel: *miólta* (436. sor), *Rególta* (2669. sor), úgyszintén a *búcsú* és a *hónap*: *bulczút* (2614. sor), *hólnapiglan* (2607. sor).

C) Alaktani jelenségek. – 1. Szótövek. – A *vív*, *hív* ige tövéből mássalhangzós kezdetű toldalék előtt a *v* kiesik: *vini* (367. sor), *hitta vala* (3573. sor). A *bujdosik*, *gyűjt* típusú igékben meg a *j* marad el: *gyűtőt vólt* (391. sor), *Budofni* (505. sor). A *bocsát*, *jut* ige továbbá a múlt időben megrövidül: *ki boczáta vala* (3352. sor), *hozza iúttam volna* (3308. sor).

2. Szóképzés. – Az *-at*, *-et* főnévképző érthetően gyakori: *Noue fiainac földden telepette* (24. sor). Más képzések: *czalattfág* (2748. sor), *Ió bornac miatta megfjá-yofulnánac* (3090. sor), Homlokán arany hay *le fűgdegel vala* (814. sor). Az *-ul* többször *-ol*, az *-ül* pedig *-öl* alakúvá válik: *tanólhattoc* (4. sor), *el ne merőlne* (104. sor).

3. Fokozás. – A középfok jele *-b* (magán- és mássalhangzók után is): *tőb befzélés* (245. sor), *bizonyosb* (707. sor).

4. Határozóragok. – A *-ból/-ből*; *-ról/-ről*; *-tól/-től* minden esetben így fordul elő, egyetlen kivétellel: *Attyátul* (2614. sor). – A *-ban/-ben* helyett egyes esetekben *-ba/-be* áll: *Iőuendőbe* (735. sor), máskor meg fordítva: *kezében adá* (540. sor), *efzeben* veheti (3268. sor), és ehhez jönnek a megváltozott vonzatok. – Nem illeszkedik aztán a *-szor/-szer/-ször*: *előfzer* (315. sor) és labiálisan az *-on/-en/-ön* sem: *földden* (2846. sor).

5. Birtokos személyjelezés. – A többes harmadik személyben a birtokos személyjel *-ok/-ek/-ők*, de gyakran *-ők* helyett is *-ek*-kel találkozunk: *Attyockal* (43. sor), *tőllek* (68. sor), *hitőc* (76. sor). – Az egyes szám harmadik személyben az *-é* váltakozik *-i*-vel és *-e*-vel: ennec *nemzetit* (7. sor), *vetkeért* (256. sor).

6. Igeragozás. – Nem ritkán előfordul a vegyülékes múlt idő: *kereftenec* (274. sor), *fzállottanac* (910. sor). Aztán nyilván idegen nyelvi hatásra sokkal gyakoribb a feltételes mód használata: „Ezben az Királynac mikor hir *lőt volna* | Hogy az Fortunatus vgyan *el ment volna*” (729–730. sor). – A feltételes mód jelen idő egyes és többes szám harmadik személyében szintén gyakori a *-ja/-je*-vel, illetőleg *-ják/-jék*-kel megtoldott változat: *Eltáuoztatnáya* (304. sor), *kernéje* (851. sor), *kuldusoc várnayác* (961. sor). – Érdekes módon a főnévi igenév az egyes és többes harmadik személyű fő ige mellett személyragot kap: *őtet meg várnia kéré* (955. sor), *Baráti kezdénec őnéki lennie* (1013. sor).

7. Az *az*, *ez* mutató névmás és az *az* határozott névelő viselkedése. – Az *az* és *ez* z-je megmarad mássalhangzóval kezdődő szó előtt is: *Az Attyát* (856. sor), *az víz őzön vtán* (25. sor), *Ez fzéles világon* (108. sor). A különös az, hogy az *az* és *ez* z-je általában nem hasonul az utána álló, mássalhangzóval kezdődő rag, névutó, illetőleg névmás kezdő mássalhangzójához. Az egész műben megszámláltam az idevágó eseteket: 16 *azban*, 20 *ezben*, 3 *azból*, 15 *ezből*, 6 *ez fele*, 12 *azkor*, 9 *az mi* (esetleg még valamilyen rag áll a *mi* után), 6 *az ki*, 3 *azhoz*, 3 *aznac*, 1 *az melyben*, 3 *az mint*. Viszont – kisebb számban –

megjelennek a hasonult változatok is: 13 *ackor(on)*, 12 *ennec*, 13 *annac*, 3 *a ki*, 2 *ezzel*, 1 *azzal*, 2 *ennél*, 1 *annál*, 1 *arról*, 1 *enneklül*.

D) Mondattani jelenségek. – 1. Szórend. – Három jellegzetes – a szokásostól erősen eltérő – szórendtípust említek. – a) Birtokos szerkezetben a birtokszó előtt gyakran megjelenik a harmadik személyű személyes névmás: Kinek *ő életét*, Neuét tudom (6. sor). – b) Jellemző az accusativus cum infinitivo szó szerinti visszaadása: *Iofzágot nem mondna lennie senkinél* (363. sor). – c) Verstani okokból, idegen hatásra stb. szokatlan, sőt furcsa sorrendű mondatokkal találkozunk: *Egy mezőt vtokban hogy találtac volna* (90. sor).

E) Egyéb esetek. – Előfordulnak talán német hatásra valló mássalhangzó-kettősségek: *ótt* (918. sor, de leggyakrabban *ótet*, 951. sor és ritkán *ót*, 545. sor is), *árrát* (928. sor), *meg czuffolt vala* (153. sor), *ostorrúl* (1991. sor) és *heted izic verni* (251. sor). – Szerepelnek aztán magyarosnak mondható, sőt talán népies változatok: *-lan/-len*: *eddiglen* (418. sor), *azértlan* (617. sor); *-ten*: *régenten* (214. sor); *-den*: *rővideden* (193. sor); két igekötő az ige előtt: *el ki vjzte vala* (156. sor), *el be vitte vala* (2954. sor); raghalmozás: *Nekiknec* (162. sor), *Onnaton* (2611. sor); iker-szófélek: *fiuas es riuafra* (1940. sor).

5. Következzék ezek után az összehasonlítás! Megvizsgáltam – a Fortunatuséhoz hasonló módon – Heltai Dialogusát (1552.), a Száz fabula kefelevonátát (1566., az ELTE Magyar Nyelvészeti Könyvtárában), a Cancionalét (1574.) és szűrőpróbaszerűen Heltai más műveit is. Természetesen támaszkodtam MOLNÁR JÓZSEF Heltai Gáspár munkáinak nyelvhasználatát és helyesírását bemutató – már jelzett – eredményeire (MOLNÁR 1963: 104–26, kül. 118–26).

A nyelvi és helyesírási egyezéseket nem részletezem, csupán utalok rájuk. A különbségeket viszont érthetően igen. Ami a magánhangzók, a mássalhangzók, az alaktani jelenségek és a szórend állapotát illeti, szinte a legapróbb részletekben sincs számottevő különbség a Fortunatus és Heltai művei között (még az egyetlen diftongus [*bőű*] is megvan mindkét nyelvhasználatban). Legfeljebb több esetben arról lehet szó, hogy például a Dialogusban valamennyivel nagyobb arányban fordul elő egy-egy jelenség (pl. a suffixumbeli *ő* hangok helyén az *e*), mint a Fortunatusban.

Egy lényegi különbség azonban van a kétféle írásmód – és minden bizonnyal a kiejtés – között: a Fortunatusban – mint már utaltam rá – száznál is jóval több esetben az *az* és *ez* *z*-je nem hasonul az utána következő szó, illetve rag vagy névutó első mássalhangzójához: *ezből* (67. sor), *azban* (204. sor), *Az mit* (396. sor), *Ezhez* (1613. sor), *az melyben* (2835. sor), *az fele* (2798. sor). És mintegy ötven alkalommal találkozunk hasonult formákkal: *ackor* (464. sor), *ennec* (1945. sor), *Ezzel* (2146. sor), *ennél* (2224. sor), *arról* (3362. sor). Az *az*, *ez* *z*-je általában el sem marad, hiányjellel sem jelöltetik mássalhangzóval kezdődő szó előtt: *ez dologból* (13. sor), *az régi Példákból* (16. sor), *ez világban* (22. sor). De megjelenik a Fortunatusban is a visszafelé dülő ékezettel jelölt *a* betű: *à Czafjarnál* (266. sor), *à fegifég* (432. sor), *à Gazda* (1894. sor).

Tehát a Fortunatus szerzője – a mai határozott névelő, a mutató, valamint a vonatkozó névmás ragos és névutós alakjainak az írásában (és kiejtésében) – nem

követte Heltai eljárását, amelyet műveiben tapasztaltunk, és amelyet MOLNÁR így összegezett: „Az ez, az z-je Heltai nyomtatványaiban mássalhangzó előtt a következőképpen alakul: *a' fžēt, e' vilagon, a' melly, a' kic*. Tehát hiányjellel jelöli a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt a z kiesését. Néha a hiányjel el is marad, és egybeírja az a-t vagy e-t a szóval, pl. *eképen* stb., de a szókezdő mássalhangzót általában nem kettőzi meg.” (MOLNÁR 1963: 121.) (A határozott névelőt Heltai egyes munkáiban a következőképpen jelölte: *Dialogus: à bôlcz Salomon, à réfzegec; az Wrnac; – Cancionale: A fžép Indiaról, Az Barbaroffánac, az Bűn ért.*)

Kisebb jelentőségű különbségek. a) A mai *pedig* a Fortunatusban ugyanígy és *pediglen* alakban fordul elő, viszont a *Dialogus*ban mindig *kedig* alakú. b) A *-ni* főnéviigenév-képző Heltainál korábban *-nyi* alakú (kefelevonat: *tanyitványoc*, *Cancionale: meg ternyi*), a Fortunatusban azonban nem találkoztam vele.

Külön kell szólnunk a Fortunatus szűkebb értelemben vett helyesírásáról. A hangjelölés – beleértve a „cs” hangnak *cz*-vel, a „zs” hangnak *ß*-vel való jelölését is – megegyezik MOLNÁR idevágó jellemzésével (MOLNÁR 1963: 122–6; az *à*-val való jelölésnek az igeragozásban betöltött szerepéről l. VELCSOV MÁRTONNÉ 1978–1979: 53, 57–67).

E tekintetben is egy dologban van eltérés: MOLNÁR szerint Heltai a *d + j* hangkapcsolatot 1570-ig *dgy*-vel jelöli, 1570-től kezdve azonban *di*-vel. A Fortunatusban, amely – mint jeleztem – minden valószínűség szerint 1578 és 1583 között látott napvilágot, csak *dgy* jelöléssel találkoztam: *tudgya* (399. sor), *hadgyuc* (593. sor), *hidgyed* (595. sor), *meg fogadgyác* (1526. sor).

A leírtak után már válaszolhatunk a címben feltett kérdésre. Először is egyáltalán nem csodálkozhatunk azon, hogy – mint utaltam rá – TOLDY FERENC, SZABÓ KÁROLY után MOLNÁR JÓZSEF – a részletes vizsgálatot követően is – szintén igenel válaszolt, vagyis hogy a Fortunatus fordítója, átdolgozója Heltai volt. Magam mégis azzal a megállapítással zárom tanulmányomat, hogy ismerve Heltai pontosságát, következetességét (hiszen még más szerzőknek az ő nyomdájába került munkáit is a saját nyomdászati eljárásához, helyesírásához igazította), és mivel egy a Heltaiétól eltérő lényeges megoldás végighúzódik az egész művön, úgy gondolom, valószínűleg nem Heltai a Fortunatus fordítója, átdolgozója. Viszont akkor ki lehetett? Több kutatóval egyetértve: egy akkori kolozsvári protestáns pap vagy tanító. Emellett szól, hogy Heltai elsősorban prózaíró volt, ahogy a Fortunatus RMKT.-beli jegyzeteiben olvashatjuk: „Heltai kevés verses művében nem mutatkozik olyan gyakorlott verselőnek sem, mint a szép história szerzője.” (RMKT. 8: 496.) Bár ez utóbbi sem volt igazán költő (döcögő versek, rossz rímek, a retorikai eszközök hiánya stb.), valójában azonban gyakorlott verselő lehetett (magam a verselést véve alapul egy mai – vagy tegnapi – vőfélyhez, falusi rigmusmondóhoz hasonlítanám, csak természetesen műveltebb fokon). Több, aránylag sikerültebb versszak található a széphistóriában, ilyen például a következő (1764–1768. sor):

Iffiac meg érczétec mit írni akaroc,
 És minémű dolgot előtekben adoc,
 Mert ilyen dolgot sohúl nem találóc,
 Hogy ez tőruény vólna az mit itt hallottoc.

A szerzőnek viszonylag műveltebb protestáns pap vagy tanító voltára utal például az, hogy – mint jelzi – versével kettős célja van: tanítani és mulattatni. A széphistória ezenkívül sok elmélkedést tartalmaz (pl. a szeretet fontosságáról, az adakozásról, a szegények megsegítéséről stb.). Aztán szerzője jól ismeri a Bibliát: Szent Dávidot és a zsoltárokat, továbbá Sámuel prófétát és Szent Mátét említi. Deák rendről és közben a széniorról beszél. Utal továbbá Szent Pál korintusbeliekhez írt levelének a „tizenhatodik részére” (tudtommal a Biblia fejezeteit a reformátusok hívták a legutóbbi időkig „rész”-nek, mostanában a „fejezet” megjelölést hallom). Idézi aztán a klasszikus írók közül Cicerót, Ovidiust, majd Catót, Arisztotelészt. Olvashatunk itt Parisról, Helenáról, Trójáról és így tovább, de szinte felsorolja, amit csak tud történelemből, földrajzból, az egyes népekről. Protestáns voltát az is bizonyíthatja, hogy Rómáról ezt írja: „az vakságban ő még is meg marat”. Megemlékezik – mint már jeleztem – a törökök akkori ittlétéről, elnyomásuk „fulfágá”-ról is (177–180. sor):

Kiket nē mōdhatūc hogy meg ne ifmértūc
Mert nem loc ideye hogy nyakokon nēkūc,
Efēc nagy fulfága kit előb nem ertōnc,
Kiről loc ideig meg emlekezhētūc.

Persze – Heltai ellenében – nehéz megmagyarázni a következő befejezésbeli sort: „Efst iruán Németből Szebemben hallottam”. Nem feledkezve meg arról sem, hogy igazából Heltain kívül nemigen ismerünk olyan költőt, aki jól tudott németül, németek közt forgolódott hosszabb ideig, és Nagyszebenben tartózkodott. Az is igaz viszont, hogy az említettekén kívül alig utal valami a széphistória német eredetére. A fordító, átdolgozó jól tud magyarul, – mint utaltam rá – ún. magyaros, sőt (ha lehet mondani) népies kifejezéseket is sűrűn használ.

A hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1963. A magyar nyelv életrajza. Gondolat Kiadó, Bp.
BENKŐ LORÁND 1957. Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Bp.
B. GERGELY PIROSKA 2000. Szóhasználat-párhuzamok Heltai Gáspár fabuláinak és a korabeli Kolozsvárnak beszélt nyelvéből. Magyar Nyelvjárások 38: 41–50.
DÉZSI LAJOS szerk. 1930. Jegyzetek a Fortunatushoz. In: Régi Magyar Költők Tára 8: 491–6.
HORVÁTH JÁNOS 1957². A reformáció jegyében. Gondolat Kiadó, Bp. 367–88.
JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A mezőszéki nyelvjárási régió. In: KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Bp. 2001: 296–302.
MfLex. = Magyar irodalmi lexikon. Főszerk. BENEDEK ELEK. 1–3. Akadémiai Kiadó, Bp. 1963.
MOLNÁR JÓZSEF 1963. A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között. Akadémiai Kiadó, Bp.
NEMESKÜRTY ISTVÁN 1972. Heltai Ponciánusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza. Irodalomtörténeti Közlemények 76: 555–79.
Névtelen 1930. Az Fortunatusról való szép historia, ének szerént szerezve... In: Régi Magyar Költők Tára 8: 337–433. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.

- STOLL BÉLA 1951. Bevezetés. In: Heltai Gáspár: Dialogus. Az 1552. évi kiadás hasonmása. Bp. V–30.
- VARJAS BÉLA 1964. Heltai Gáspár. In: A magyar irodalom története 1. Főszerk. SÖTÉR ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Bp. 362–72.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1978–1979. Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben. Néprajz és Nyelvtudomány 22–23: 47–70.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Was Gáspár Heltai the translator and/or adapter of the sixteenth-century romance on *Fortunatus*?

The author discusses two major issues in this paper. First, via a detailed comparison of linguistic features found in his writings, he tries to support the claim that Gáspár Heltai's language was not a conglomerate of various different dialects but reflected the Mezőség dialect, in particular, the spoken language of Kolozsvár, of the 16th century. Second, using similar methods and means of analysis, he concludes that, although the language (phonological, morphological and syntactic properties) of the epic poem on *Fortunatus* does not substantially differ from Heltai's own usage, it mainly includes, unlike Heltai's writings, forms like *azban* 'in that', *ezből* 'from this', *aznac* 'to that', *ez fële* 'like this' etc. and does not represent the cluster *d + j* in the way Heltai does, either. If we additionally consider the facts that Heltai was primarily a prose writer and that the erudition of the translator of the poem, as can be gleaned from the romance itself, points toward Protestantism and one of the Reformed colleges, the final conclusion that the translator and adapter of *Fortunatus* was not Heltai (but rather an unknown Protestant priest or perhaps a schoolmaster) is perhaps not unfounded.

ISTVÁN SZATHMÁRI

Egy Weöres Sándor-vers koherenciájáról (Egérárgta mese)

1. A műveleti alapú (procedurális) szövegvizsgálat kapcsán BEAUGRANDE arra következtet, hogy a szöveg voltaképpen kibernetikus rendszer, és mint ilyen alkotó-elemeinek működését folytonos szabályozás alatt tartja. „A teljes tudottság – vagy kibernetikai kifejezéssel élve a teljes stabilitás – nyilvánvalóan érdektelen az ember megismerési szándékai szempontjából. A kommunikáció tehát a stabilitás állandó megzavarásából és helyreállításából áll az előforduló elemek folyamatosságának megszüntetése és újból megteremtése révén” (BEAUGRANDE–DRESSLER 2000: 61, 62). „Egy szövegnek akkor van értelme, ha a szöveg kifejezései által aktivizált ismereteken belül az értelem folyamatossága fedezhető fel [...]. Ezt az értelmi folyamatosságot tekinthetjük a koherencia alapjának” (BEAUGRANDE–DRESSLER 2000: 120). Minderre gondolva is érdemes azzal foglalkozni, miként valósul meg e folyamatosság, ha a szöveg(mű) nyelvi felépítése nem a szokásnak megfelelően támogatja.

Weöres Sándornak van egy verse, az „Egérárgta mese”, amelynek írásképe olyan, mintha a papiros(tekercse)t, amelyen az eredeti szöveg volt, átrárgta volna

egy egér. A megrágott és ezért elveszett szövegrészeket pontokkal jelölte a költő (Weöres 1970: II, 374–5). A szöveget olvasva a befogadóban a teljes értelmi folyamatosságot nem hozzák és nem hozhatják létre tényleges nyelvi elemek, ugyanakkor az olvasó a legszélesebb értelemben vett korábbi valóságismerete révén a nyelvi elemek, illetőleg kifejezések hiánya ellenére helyre tudja állítani a koherencia alapjának tekinthető értelmi folyamatosságot. A fogalmak és viszonyok együttállásának elemei között kölcsönös elérhetőség és relevancia van, vagy az ún. való világra, vagy az ún. lehetséges világra vonatkozó kogníciók. Ezek az ismeretek, amelyeknek az olvasó vagy birtokában van, vagy nincsen; utóbbi esetben jobbra csupán részben érti meg a szöveg(mű)vet mint közleményt.

2. A) A Weöres-vers címe is bizonyos előismereteket mozgósít(hat), amelyek egy része voltaképpen főtebb szóba jött a *mese* főnév jelentésének kivételével. A *mese* szó bizonyos szövegfajtára vonatkozó tudást mozgósít. VLAGYIMIR JA PROPP az ún. egytípusú varázsmesét elemzi (PROPP 1975: 40); szerinte mesének tekinthető minden olyan fejlemény, amely a károkozásról vagy hiánytól különféle közbeeső funkciókon keresztül házassághoz vagy más[,] megoldás értékű funkcióhoz vezet (PROPP 1975: 132); a funkciókra a megjutalmazás, a szerzés, a baj megszüntetése, az üldözés elől való megmenekülés és a többi a példa. A Weöres-költemény voltaképpen az orosz szakirodalom szerint varázsmesének (az AUTTI AARNE-féle finn mesekatalógus szerint tündérmesének) tartható.

Az elbeszélő szöveg szerkezeti tulajdonságai kapcsán nyilvánvaló, hogy „A szöveg megértése nem lehet teljes, ha tipikus vonásairól sejtelmünk sincs” (BALÁZS 1985: 222). A minden egyes szövegfajta szerkezetét, a szuperstruktúrát elemző BALÁZS JÁNOS az elbeszélő szöveg szerkezetét PROPP említett munkája ismertetésével (is) szemlélteti Arisztotelészig visszanyúlva (BALÁZS 1985: 323–40).

A Weöres-mesevers megértéséhez, vagyis koherenciájának appercipiálásához az „egérrágta” szöveghelyek tényleges nyelvi elemekkel való kiegészítésével is, de anélkül is el lehet jutni, minthogy bizonyos értelmi folyamatosságot fog fel az olvasó a tipikus vonásoknak mint előismereteknek a segítségével. S éppen így valósul meg a költői trouvaille: az elmondás és az el nem mondás egyszerre való érvényesülése, ami által nagy a szöveg hírérték hullámlázása (vö. BÜKY megj. e.).

A Szegedi Egyetemen a 2007. év első szemeszterében szövegtani szeminárium munkaként Lengyel Zoltán II. évfolyamos magyar szakos hallgató a következőképpen egészítette ki a verset a koherencia megvalósításának szemléltetésére. (A dőlt betűs szedés az eredeti, álló betűvel és []-ben van a kiegészítés; a sorok számozásában a dőlt szedést a kiegészítéses részeknél álló váltja.)

Egérrágta mese

- 1 *Túl a messze hegyen,*
- 2 *túl a fehér folyón s nagy kanyarodóján,*
- 3 *a sekély tó nádas partja mellett*
- 4 *élt egy kis halász magában.*
- 5 *Fogott halat, rákot, kagylót;*

- 6 hajnaltájt a Napot üdvözölte
 7 és elkészönt tőle alkonyatkor,
 8 aztán éjszakára .....
 9 merve soksz .....
 10 mert .....
 11 álm .....
 12 ..... egyszer
 13 ..... a deszka-toronyból,
 14 ..... halak rázzák-e a hálót:
 15 hát egy piros tündért látott
 16 táncolni a napsütésben,
 17 tánca szinte rengette az erdőt.
 18 A halász kiáltott:
 19 „Ki vagy, jó tündér? Jót hozol vagy rosszat?
 20 Kik vannak mögötted,
 21 hogy az erdő rengedezve,
 22 hajladozva kíséri a táncod?
 23 Halaimat elveszed-e tőlem,
 24 avagy bőven telítéd a hálóm?”
 25 Hajbókolt a tündér:
 26 „Köszöntelek, te halász, túl a meszes hegyen,
 27 túl a fehér folyón s nagy kanyarodóján:
 28 ide hallgass te szép legény,
 29 titkot hozok, megér egy ....
 30 hiszen édesapádat is .....
 31 hajdan édesanyád .....
 32 ha te hét pint .....
 33 ha te hét rőf .....
 34 a levelibéka .....
 35 Felelt a .....
 36 nosza .....
 37 ..... kő-lábon,
 38 ..... gyökér-karral,
 39 hegyen ágaskodó óriások.
- aztán éjszakára [hálójába Holdat]
 merve soksz[or nehezen]
 mert [elaludni, és nyugtalan]
 álm[a volt.]
 [Álmatlan hajnalán] egyszer
 [furcsa zajra neszelve kikandikált]
 a deszka-toronyból,
 [hogy megnézzze,] halak rázzák-e
 a hálót:
 titkot hozok, megér egy
 [hosszú virrasztást,]
 hiszen édesapádat is [így avatta be]
 hajdan édesanyád
 [hajnalhasadáskor:]
 ha te hét pint [haltejjel alkony
 előtt bekened magad, és]
 ha te hét rőf [halmáját viszel]
 a levelibéka [levelére, az erdő és
 hegy óriásai előtted is
 meghódolnak.]
 Felelt a [napfényes tündér táncával,
 a halász pedig]
 nosza [, hálóját a partra húzva,
 tanácsát megfogadta.]
 [Elő is tűntek] kő-lábon,
 [tekergőző] gyökér-karral,

40 És a nádi harcosok ijedten
 41 mind a fákra kapaszkodtak.
 42 Most a rücskös bőrü őriásnő
 43 három szemé egymásnak kacsintott:
 44 orrlyukából tüzet fújva
 45 a tengert kiszárította,
 46 nagy torkát kitátva
 47 a felhőket mind felfalta.
 48 Szárazva kerülve, kiborult a csónak,
 49 forróságtól végighasadozva.
 50 Ekkor fejszét emelt a pusztai táltos,
 51 egyet sujtott és a Napot kettészelte,
 52 kettőt sujtott és a Holdat leütötte,
 53 hármat sujtott és a csillagok potyogtak,
 54 mint almák az ágról. S így kiáltott:
 55 „Ha te hét pint .....
 56 ha te hét rőf .....
 57 öreganyád .....
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64 ..... győztük,
 65 ..... keresztül,
 66 ... beroskadt sírok közt
 67 víz-alatti tajték-szemű pókot,
 68 hegy-mögötti lomb-szakállu aggot,
 69 meg a rücskös bőrü őriásnőt,
 70 hét pint haltejjel,
 71 hét rőf halmájjal,
 72 mert segített a levelibéka.”
 73 Így szólván, a tündér eltűnt a magasban,
 74 csak a fátyla akadt fön az erdőn,
 75 s míg a halász lengette süvegét,
 76 röptét madarak követték.

„Ha te hét pint [haltejet megiszol,]
 ha te hét rőf [halmáját]
 öreganyád [térde-kalácsára kensz,
 Napot, Holdat, csillagot égről
 leversz,
 a földet pedig pusztasággá
 apasztod.”
 De kacag már ezen a táncos tündér,
 Napsugaras ruhája vakítóan csillog:
 „Kuruzsló vagy te bizony, nem
 pusztai táltos,
 hiszen ott van Nap, Hold, csillagok
 mind az égen,
 árvízzel borítva őriásaid le]győztük,
 [hiába hurcoltad halálon] keresztül,
 [rég] beroskadt sírok közt

B) A Weöres-mesetörténet több eseményében megfelel azoknak a funkcióknak, amelyekből harmincegy meglétét taglalja munkájában PROPP (1975: 43–94). A mesék e szövegepitési tulajdonságai bizonyos pontokon a szövegszerkezet for-

gatókönyvrendszerének (partitúrájának, vö. TOLCSVAI 2001: 61) felelnek meg, az ehhez tartozó tényezők a tér, az idő, a résztvevők (és viszonyaik), a résztvevők megnyilatkozásai stb. Ezt talán azért érdemes megemlíteni, mert a mesének mint olyannak általában megvan az olvasóban mindezek sematikus ismerete. Ezeket bontotta és építette PROPP strukturális-morfológiai tényezők sorára a varázsmese vizsgálatában, a szöveg mögött mindig egy séma, egy struktúra található, amint BÓKAY (1997: 168) is megállapítja rámutatva, hogy PROPP struktúrafogalma – Goethe nyomán – transzformációs-dinamikus jellegű. Ennek itt és most azért van fontossága, mert ezzel összefügg a szöveg értelmi folyamatossága.

A szerepköri történések egyik első jellemzője, hogy a család egy tagja, illetőleg valaki eltávozik hazulról, elmegy munkába (PROPP 1975: 44), ezt teszi az itteni „egy kis halász” is, aki munkája során „Fogott halat, rákot, kagylót; | hajnaltájt a Napot üdvözölte | és elkészönt tőle alkonyatkor”.

A történetben új szereplő jelenik meg (PROPP 1975: 47) – „hát egy piros tündért látott | táncolni a napsütésben, | tánca szinte rengette az erdőt” –, aki általában ellenfél. „Ki vagy, jó tündér? Jót hozol vagy rosszat?” – érdeklődik is nyilván erre vonatkozóan a halász. Az új szereplő meseszokásnak szerkezeti rendje szerint tilalomadást, parancsot vagy javaslatot mond (PROPP 1975: 45); így van Weöresnél is: „ide hallgass te szép legény, | titkot hozok, megér egy ....”. A tündér e megnyilatkozásánál kezdődik a szöveghiány, bár még az ugyancsak a varázsmesére jellemző értesülésszerzés csaknem megtörténik: „hiszen édesapádat is ..... | hajdan édesanyád .....” (PROPP 1975: 48). Nem a szöveg valamely részlete esik kívül a befogadó nyelvi és nyelvhasználati ismeretein, mint amikor egyébként egy kibernetikus rendszer stabilitása meginog, és azt a befogadó előzetes ismeretrendszerének pótlása vagy módosítása révén lehet helyreállítani, hanem a grammatikális rendszer éppen működésben lévő állapota nem észlelhető az átvivő csatorna, a kontaktus zavara miatt. Tehát a kognitív tapasztalatok, közöttük a kontextus segít(het)nek a folyamatosság fenntartásában, mivel a kommunikáció egy másik alaptényezője, a kód hiányzik. Weöres a szövegműben az írásképpel (vö. ZOLNAI 1957., FÓNAGY 1977.) jelzi a csatornazavart: pontokkal mutatja az „egérrágás” helyét, amely, mondhatni, valódi, fizikai csatornahiba, viszont a pszichológiai kapcsolat a szöveg címének magyarázata folytán megvan. Ezért lehetséges, hogy a feladó és a címzett kommunikációs kapcsolata megmaradjon (l. JAKOBSON 1969a: 216).

A napszakokra való utalások kapcsán a kiegészítés a *Nap* mellé mint kohiponimát teszi a *Hold*-at, amely egyébként az általános képzettársítás folytán is természetes módon kapcsolódik ide, hasonlóképpen az *éjszaka* is (mint verbális asszociáció, l. BALLÓ 1983.). A halász nappali tevékenysége utániról (az általános ismereteknek – és asszociációs szokásoknak – megfelelően) az alvásról beszél: {*soksz[or nehezen] mert [elaludni, és nyugtalan] álm[a volt]*}. A lírai beszédhelyzetbe való helyezkedés következménye a [hálójába Holdat] | *merve* metafora, amelynek alapalakja **Holdat mer a (halász)hálóba* lehet a köznyelvi *vki ~ vmit mer vmibe* alapján. Az értelmi folyamatosság egyik szálát – amelynek kibontakozása lesz a segítőtárs megjelenése, illetőleg más meseelemek megjelenése – elindítja Weöres Sándor, illetőleg a kiegészítő Lengyel Zoltán: {[Álmatlan hajnalán] *egyszer* | [furcsa zajra neszelve kikan-dikált] a *deszka-toronyból*, | [hogy megnézzze,] *halak rázzák-e a hálót*}. A halász

korábbi és szokásos életeseménye – „hajnaltájt a Napot üdvözölte” – folytatódik tehát itt. S a *vki ~ vmi csinál vmit a deszkatoronyból* lehetséges grammatikai szerkezet van kitöltve oly módon, hogy a Weöres által fölített eldöntendő kérdés – *halak rázzák-e a hálót* – nyelvileg meg nem jelenő válasza igazodjék egy lehetséges feltevéshez, hogy tudniillik nem a halak rázzák a hálót. S valóban: *hát egy piros tündért látott | táncolni a napsütésben, | tánca szinte rengette az erdőt*, vagyis ha a tündér tánca szinte rengette az erdőt – {[furcsa zajra neszelve kikandikált] *a deszkatoronyból*} –, akkor nem a halak rázzák a hálót.

Új szereplő jelenik meg, a tündér, akiről először nem lehetett tudni, hogy segítő vagy ellenfél. Ennek tisztázódása után azonban az értesülésszerzés mint PROPPi funkció ismét a rágszáló egér áldozata lett: *titkot hozok, megér egy ....* A kiegészítő az *éjjel* és az {[Álmatlan hajnalán] *egyszer*} tematikájú szövegrészekhez visszatérve választhatta a {*megér egy* [hosszú virrasztást,]} megoldást, vagyis a *virrasztás*-t, így egy *éjjel ~ hajnal ~ virrasztás* tematikus lánc épült ki. A *virrasztás* főnév az ÉrtSz.-ban nem címszó, a *virraszt* ige jelentése, amelyből képezve van: „tn Éjjel alvás helyett – várakozva, figyelve v. töprengve, aggódva, ill. vmely szertartásszerű cselekvésként – tudatos céllal, szándékosan ébren van” (ÉrtSz. *virraszt* 1. a.). Az alapige ideillő jelentésleírásából figyelembe veendő az 'aggódás' jelentésjegy, amely miatt nyilvánvaló az értesülésadás fontossága, melyet még a két *hiszen* kezdetű és hiányos szövegmondat egység is alátámaszt, a grammatikai szerkesztési szokás ilyenkor okadó magyarázó viszonyú szövegmondat egységet kíván: *hiszen édesapádat is ..... | hajdan édesanyád .....*; amelyből megvan a weöresi szövegdarabban a megnyilatkozás egység réma szerepű része: *édesapádat is*. A kiegészítő e helyütt személyi, családi hagyományt mint nyomosító érvet épít fel bizonyos varázstudásra utalva a *vki bevat vkit [vmibe]* szerkesztmény révén: *hiszen édesapádat is* [így avatta be] | *hajdan édesanyád* [hajnalhasadáskor], a *beavat* jelentése ugyanis: „Vkit vmely bizalmas, titkos, (gyak. mások ellen irányuló) dolog ismeretébe bevezet; ennek tervét megismerteti vkivel” (ÉrtSz. *beavat* 1. a.). Mindez által fogadható el a piros tündér mondandója, aki bizonyos varázslási eljárást taglal: {*ha te hét pint* [haltejjel alkony előtt bekened magad, és] | *ha te hét rőf* [halmáját viszel] | *a levelibéka* [levelére, az erdő és hegy óriásai előtted is meghódnak]}, vagyis mindezen cselekvésekkel lesz a halász bizonyos tudás birtokosa. A *Ha te hét pint ..... és a ha te hét rőf .....* szövegmondatok mutatják, hogy a megértés folyamatot nagy mértékben segíti az, hogy a költői mesterségek nyilvánvaló lényege a nyelv minden területén érvényesülő ismétlődő visszatérés (JAKOBSON 1969b: 347). A Weöres-vers visszatérés-szerkesztményei segítik a koherencia alapjának, az értelmi folyamatosságnak megtalálását, jóllehet az előbbi kettőnek csupán grammatikai mondatkezdő mintája ad(hat) eligazítást. A kiegészítő két feladatot adott segítségükkel a mesehősnek. (A versben később Weöres leírja a *hét rőf halmáj* szerkezetét.)

A szövegkiegészítő a folyamatosságot a *halász* főnévhez, az e főnév által jelölt foglalkozáshoz kötő szállal is megvalósítja, ezért szerepel a *haltej*, a *halmáj*. A Weöres-eredetiben a *pint* és a *rőf* mértékegységek közül az utóbbi – minthogy halmáj méretére van vonatkoztatva {*ha te hét rőf*/ti. hosszúságú/ [halmáját viszel]}, és egy rőf hetvennyolc centiméter – a tündérmesékben szokásos csodás nagyságú tárgyat (tárgyakat?) jelez, vö. BANÓ 1988: 38. S ugyancsak a csodás méretű tárgyak vilá-

gába viz a **levelibéka levele*, amely mint nyelvi szerkezet a lírai beszédhelyzethez is illő a benne lévő azonos tövek ismétlésével, annominációval.

A szövegkiegészítő voltaképpen az értesülésadás funkcióit írta meg: *ha te hét pint* [haltejjel alkony előtt bekened magad, és] | *ha te hét rőf* [halmáját viszel] | *a levelibéka* [levelére, az erdő és hegy óriásai előtted is meghódolnak], illetőleg megemlíti csodás lényeket, óriásokat, akik majd a weöresi szövegfolytatásban meg is jelennek egy óriásnövel együtt: {[Elő is tűntek] *kő-lábon*, | [tekergőző] *gyökér-karral*}, láttukra a „a nádi harcosok ijedten | mind a fákra kapaszkodtak”, bár az eddigi szövegből nem tudható, kik ezek a „nádi harcosok”, mindenesetre valami gyenge kapcsolatot a *halász, hal, (halász)háló* sorozattal lehet, hiszen a *nádi* melléknév a vizek növényzetére utal(hat). Mindenesetre ellenfelek szerepelnek, ami jellemző esemény (PROPP 1975: 47), s a károkozás is megtörténik (PROPP 1975: 50). A cselekményben mintegy párhuzamként a „pusztai táltos” is pusztít, aki – úgy lehet – az óriások segítőtársa (PROPP 1975: 141). Az eredeti szövegműben ezen a helyen ugyan a mesék egyszerű, kettős ismétlési technikája mutatkozik meg a mesei történésben oly fontos cselekvési tanács második megjelenésével (BANÓ 1988: 25), e második károkozó szintén varázscselekvésre buzdít, azonban a szövegkiegészítő károkozáshoz ajánl eljárásmodot: {„*Ha te hét pint* [haltejet megiszol,] | *ha te hét rőf* [halmáját] | *őreganyád* [térde-kalácsára kensz, | Napot, Holdat, csillagot égről leversz, | a földet pedig pusztasággá apasztod”}. Ez a megoldás jobbadán Lengyel Zoltáné, aki ennél az „egérrágtá” résznél a korábbiaknál terjedelmesebb kiegészítést írt, hogy a Weöres Sándor-i szövegmű töredékességet mutató részeit valamiképp összeilleszthesse. Az óriásokkal, a rücskös bőréű óriásnövel és a pusztai táltossal mint károkozó ellenségekkel szemben ugyanis vajmi kevés a fogódzó ahhoz, hogy a cselekmény folytonossága lefutatható legyen. Mindössze a ..... *győztük* s majd a *mert segített a levelibéka* (mondat)egységek mutatják, hogy a piros tündér és a halász a meseszerkezeti szokásnak megfelelően legyőzte az ellenfele(k)et (PROPP 1975: 78, 141): {De kacag már ezen a táncos tündér, | Napsugaras ruhája vakítóan csillog: | „Kuruzsló vagy te bizony, nem pusztai táltos, | hiszen ott van Nap, Hold, csillagok mind az égen, | árvízzel borítva óriásaid le|győztük}. A lírai beszédhelyzethez való igazodás ismét megfigyelhető, mint a koherencia hiányainak kitöltési módjában, illetőleg a korábbiak ismétlődéseiben: a tündér *táncos* jelzője az előzményekre való visszatérés, a *Nap, Hold, csillagok* mint ábrázolt tárgyiasságok ugyancsak többször említődtek, az *árvíz* pedig a rücskös bőréű óriásnövel tengert is kiszárító tevékenységének ellentéte.

Az utolsó töredékek kiegészítése is a lírai beszédhelyzethez való (stílus)igazodás példája: {[(...) árvízzel borítva óriásaid le|győztük, | [hiába hurcoltad halálon] keresztül, | [rég] *beroskadt sírok közt* | *víz-alatti tajték-szemü pókot*}. Itt főként a *vki hurcol vmit vmin keresztül* köznyelvi vonzatszerkezet metaforikus kitöltésű teljes képe fontos: [hiába hurcoltad halálon] *keresztül*. Itt nyilván a szöveget kiegészítő Lengyel Zoltán a weöresi *beroskadt sírok* kifejezéshez társította a *halál*-t, amit megenged a *sír* főnév és a *halál* főnév metonimikus kapcsolatú társulási valenciája (l. KÁROLY 1970: 62–3).

A költő a lezáró részben ismétlődéssel való visszatérést alkalmaz, amikor a *hét pint haltejjel*, | *hét rőf halmájjal* szerkezetet harmadszor említi, méghozzá úgy, hogy végre tudható, valamiképp a győzelem eszközei vagy legalábbis a győzelem-

hez segítő tárgyak voltak, s ne feledjük: a szöveg kiegészítője révén lett szerepük korábban nyilvánvaló, aki az első előfordulásukkor egyrészt varázslati cselekményhez szükségeltette a hét pint haltejet, másrészt a levelibéka megajándékozására fordítandónak mondatta a tündérrel a hét rőf halmáját. Utóbbihoz megvolt a weöresi intenció: 64 ..... győztük, [...] 72 mert segített a levelibéka.

Egyébként a mesevers a szokásrend szerinti befejezést mutatja, hiszen a szereplő hősök gyakran távoznak levegőben, lovon, ludak hátán (PROPP 1975: 83): *a tündér eltűnt a magasban, | csak a fátyla akadt fönn az erdőn, | s míg a halász lengett süvegjét, | röptét madarak követték.*

C) A mesevers szó-, illetőleg témaanyagában az előforduló elemek bizonyítják, hogy az ismeretanyag átvitele a kommunikációban résztvevő adó és vevő között szövegfolyamatosságot megvalósító elemek megszüntetése és újból megteremtése révén zajlik. A varázsmese vagy tündérmese általános felépítési rendje (a szuperstruktúra) a meseelemeknek a szokásos, vagyis többnyire előismereteken nyugvó megjelenésében, illetőleg ismétlődése(i)ben ugyancsak bizonyos rendszer mutatkozik. Ebben a rendszerben elsősorban a szereplőkhöz, az eseményekhez, a helyszínhez, az időhöz kapcsolódnak előismeretek és magából a szövegből származó ismétlődések, amelyek együttesen értelmez(het) a befogadó (vevő) értelmi folyamatosság gyanánt. Az „egérrágta” helyek kiegészítése jól mutatja, hogy zömében az általános világismeret és a szövegből magából adódó (elő)ismeret, amely a szövegből megismerhető lehetséges világ entitásaiából áll(hat), kisebb részben a kiegészítő önálló, de az előzőkhöz illeszkedő megnyilatkozásaiból. Mindezt szemlélteti a következő összeállítás.

1. A mese hőse a halász, akinek megnevezései, valamint a hozzá kapcsolódó előismereteket jelző szavak és kifejezések az alábbiak:

4 <i>halász</i>	32 [<i>haltejjel</i>]
5 / <i>Fogott/ halat, rákot, kagylót</i>	33 [<i>halmáját</i>]
8 [<i>hálójába</i>]	36 [<i>hálóját</i> /a partra húzva/]
14 <i>halak /rázzák/</i>	48 <i>a csónak</i>
14 / <i>rázzák/ a hálót</i>	55 [<i>haltejet</i>]
18 <i>A halász</i>	56 [<i>halmáját</i>]
23 <i>Halaimat /elveszed-e/</i>	70 [<i>haltejjel</i>]
24 / <i>telítéd/ a hálóm</i>	71 [<i>halmájjal</i>]
26 / <i>te/ halász</i>	75 <i>a halász</i>
28 / <i>te szép/ legény</i> ('halász')	

A halással kapcsolatban lévő történet elmondásában szembetűnő, hogy a 4., 18., 26., 28., 75. számú sorokban vagy a *halász* főnév, vagy azzal egyenlő értelmű szó (kifejezés) van. A szövegmű elején (4.) és végén (75.) is szerepel, mondhatni, szerkezeti keretet adó témaszó gyanánt. A halászáról szóló vagy rá vonatkozó szövegmondatokban többször az igei állítmányok grammatikálisan is a *halász*-ra vonatkoznak, ezt azonban a jelen vizsgálat csupán következményként észleli, abból kiindulva, hogy a szövegben lévő lehetséges világ személyi és tárgyi elemei köré ezek mozgásformái (cselekedet, történés stb.) kísérőként csatlakoznak. Vagyis pél-

dának okáért a *Fogott halat, rákot, kagylót* megnyilatkozás (valós vagy elképzelt) személyhez kapcsolás nélkül teljesen üres, tehát nincs világ (lehetséges világ sem), amelyben nem 'valaki' cselekedné ezt. Ezért a fentebb említett 'halász' jelentésű nominális adatok (is) mutatják az értelmi folyamatosságot. (Hasonlóképpen: ismeretlen nyelvi közegben néhány főnév ismerete már sikeressé teheti a kommunikációt.) Ha a Weöres-vers értelmi folyamatosságát szövehez hasonlítjuk, abban helyenként meglátható egy más színű – mondani lehet: „halász”-színű – vetülékfonal.

A halászfoglalkozáshoz vagy azzal csupán képzetársítási lehetőség révén tartozó szavak ugyanilyen módon végigvonulnak a szövegészen, ezeket főntebb az aláhúzással való jelölés mutatja. A szöveg kiegészítője a *háló* főnevet már a 8., majd a 36. számú sorban használja, a költő a 14. számúban. A kiegészítés írója nyilván a nyelvi elemekkel megteremtett folyamatosságot kívánja vele fönntartani. Ugyanez a törekvése a 32., 33., 55. és 56. számú sorokban lévő *haltej* és *halmáj* szerepeltetésével, amely a történet tetőpontján szerepel (70., 71.). A kiegészítő e kifejezéseknel (is) mintegy helyreállította a megzavart stabilitást, amelynek a szerkezeti morfológiát hordozó *ha te hét pint ..... és a ha te hét rőf ..... rés*zei ebben segítettek is.

Megjegyzendő: az 5., 14. és 23. számú sorokban szereplő *hal* és *halak* a költő által (még vagy már) megteremtett stabilitás elemei.

2. A halász léteseményeinek idejére vonatkozó szavak és kifejezések:

6 <i>hajnaltájt a</i> Napot <i>üdvözölte</i>	12 <i>[Álmatlan hajnalán]</i> <i>egyszer</i>
7 <i>elkészönt tőle alkonyatkor</i>	31 <i>édesanyád [hajnalhasadáskor]</i>
8 <i>éjszakára</i> <i>[hálójába]</i> Holdat <i> 9 merve</i>	32 <i>[alkony előtt]</i>

A halász sorsának mindennapjait Weöres a 6., a 7. és a 8. számú sorokban rögzíti, illetőleg a 8.-ban ismét a kiegészítő leleménye található, amint már szó került rá (a 2. B)-ben). A költői indíték, vagyis a *hajnaltájt*, az *alkonyat* és az *éjszaka* adja a kiegészítő számára a 12., 31. és a 32. napszakvonatkozásainak megnevezését. Ezt az is bizonyítja, hogy a weöresi *Nap* után mintegy antonimaként a *Hold* szerepel nála, s ugyancsak metaforaként (kihasználva a 9 merve soksz ..... töredék lehetőségét: *vki üdvözli a Napot ⇔ *[hálójába]* meri a Holdat).

3. A halász szűkebb életterét jelző szavak és kifejezések:

3 <i>a sekély tó nádas partja mellett</i>	21 <i>az erdő /rengedezve, hajladozva/</i>
13 <i>[furcsa zajra neszelve kikandikált]</i>	34 <i>[az erdő /és hegy óriásai/]</i>
<i>a deszka-toronyból</i>	36 <i>[(hálóját) a partra /húzva/]</i>
17 <i>tánca szinte rengette az erdőt</i>	74 <i>/a fátyla akadt fönn/ az erdőn</i>

Ezekből láthatni, hogy a kiegészítő csupán a *deszka-torony*-ra nem tér vissza (meg a költő sem), a 34. és 36. számú sorokban a meseversen végigvonuló *hegy*-motívum és a *part* szó – amely a halászemberrel kapcsolatosan általános (képzet)ársítás, aki ugyanis vagy a vízen van, vagy a parton – használata besimul a nominális ismeretanyagba.

4. A halász tágabb életterét jelző szavak és kifejezések:

- 1 *Túl a messze hegyen*
 2 *túl a fehér folyón s nagy kanyarodóján*
 2 *túl a fehér folyón s nagy kanyarodóján*
 6 a Nap/ot üdvözölte/
 7 (a Napot üdvözölte és) elkészönt tőle
 ('a Naptól')
 8 [hálójába Holdat] | merve
 26 „Köszöntelek, te halász,
     túl a meszes hegyen,
 27 *túl a fehér folyón*
     s nagy kanyarodóján
 27 *túl a fehér folyón*
     s nagy kanyarodóján
- 39 *hegyen /ágaskodó óriások/*
 34 [az erdő /és hegy óriásai/]
 45 a tengert
 51 a Napot /kettészelte/
 52 a Holdat /leütötte/
 53 a csillagok /potyogtak/
 58 [Napot, Holdat, csillagot
     /égről leversz/]
 63 [ott van Nap, Hold, csillagok mind
     az égen]
 73 /a tündér eltűnt/ a magasban

Az emberi létezésnek a földrajzi térben való elhelyezkedését, mint oly sok mindent, viszonyítással szokás meghatározni a napi életben. A mesetörténet is ezt teszi az 1., 2. (kétszer), 26., 27. (kétszer), 39., 34. és 73. sorainak előismeretekre hagyatkozó helyhatározásával, amely egyébként a nagy (térszín)formától a kisebbig halad: *hegy – folyó – (a folyó) nagy kanyarodója*, s ezután eljut a már megtárgyalt *part-ig* (2. C) 3.). A csodás segítő tündér először meg nem határozott helyen jelent meg: „hát egy piros tündért látott | táncolni a napsütésben, | tánca szinte rengette az *erdőt*”, távozása a mesehagyománynak megfelelően történik, és az emberi létezésen kívüli helyen (l. 73.), amely a viszonyításrendben a messzeséget és ennek következtében a bizonytalanságot is jelenti.

Ugyanakkor a mesetörténetben a *Nap*, a *Hold*, a *csillagok* az (élet)teret határoló és az életet befolyásoló mitikus abszolútumként szerepelnek a bevezetőben (6., 7.), majd a károkozást leíró részben (51., 52., 53.). A szöveget kiegészítő egyetemi hallgató ezeknek az entitásoknak a fontosságát tudva vagy felismerve éppen a győzelem egyik fontos elemévé tette meglétüket: „hiszen ott van *Nap*, *Hold*, *csillagok* mind az égen”, tehát helyre van állítva a rend: minden a helyén van a világban, amint az előismeretek megkívánják.

5. A tündér (mint csodás lény) megnevezései és a tündérrel kapcsolatos ismereteket jelző szavak és kifejezések:

- 15 *piros*
 15 */egy piros/ tündér*
 16 *táncolni /*a tündér táncol/*
 17 a *tündér /tánca/*
 19 *jó*
 19 *tündér*
 25 a *tündér*
 35 */Felelt a [napfényes]/ tündér/*
 35 *tündér*
- 60 */[kacag már ezen a táncos/ tündér]*
 60 [táncos /tündér/]
 61 [*/*a tündér/ Napsugaras ruhája*
     vakítóan csillog]
 73 a *tündér*
 73 *eltűnt*
 73 */a tündér eltűnt/ a magasban*
 74 a */*tündér/ fátyla*

A tündér (bizonyára) piros ruhában táncol, s meglehetősen csodás módon, hiszen „tánca szinte rengette az erdőt”; a szövegkiegészítő a tündér táncára (60.) és ruházatára (61.) tér vissza. Az utóbbi (is) összhangban van a befejező rész költői kijelentésével: 74 „fátyla akadt fönn az erdőn”. A tündér – legalábbis a kiegészítés szerint – hajnalban táncol, ez előismereti szempontból indokolja a *piros* jelzőjét, hiszen a kelő nap festheti ilyenre, s ezt látszik továbbvinni a folyamatosság okán a „35 [*napfényes tündér*]” és az imént említett „61 [*Napsugaras ruhája vakítóan csillog*]” kifejezés is.

6. A más csodás szereplők megnevezései:

34 a *levelibéka* [levele]
 34 [az erdő és hegy *óriásai*]
 50 a *pusztai táltos*
 39 *hegyen ágaskodó óriások*
 40 *nádi harcosok*
 42 a *rücskös bőrrű óriásnő*
 62 [Kuruzsló vagy te bizony,
 nem pusztai táltos]

64 [*óriásaid le*]győztük
 67 *víz-alatti tajték-szemü pók*
 68 *hegy-mögötti lomb-szakállu agy*
 69 a *rücskös bőrrű óriásnő*
 72 *segített a levelibéka*

A költő által a 39. számú sorban megemlített *óriások* a kiegészítésben már a 34. számú sorban megvannak, s később a 64.-ben is, tehát végig vannak vezetve a történeten. Az 50. számú sorban előzmény nélkül megjelenő *pusztai táltos* viszont a kiegészítésben is voltaképpen azonosíthatatlan személy: „62 [„Kuruzsló vagy te bizony, nem pusztai táltos, | 63 hiszen ott van a Nap, Hold, csillagok mind az égen ...]”. A kiegészítő nyilván úgy értelmezi a táltos szereplőt, mint aki a pusztítást véghez vitte, ám e rombolás valójában csupán kuruzslás volt, tehát nem valós cselekmény; vagyis ez a *kuruzsló* ’szakértelem nélküli személy’. Ez a jelentés az ÉrtSz.-ban jogtudományban használatosként van leírva (*kuruzsló* II. 2. a.), s bár az ÉKsz.² sem jelzi, manapság főként ez a jelentése él. Feltehető, hogy a kiegészítést készítő egyetemi hallgató is ebben a jelentésben ismeri. Bizonyos archaizmusa és nyelvjárási konnotációi miatt azonban a szó beleillik a szövegegész stílusába, még ha jelentése(i) révén az amúgy bizonytalan helyzetű és állapotú csodát művelő szereplőre talán nem egészen illik.

7. A történet lehetséges világában megjelenő ábrázolt tárgyiasságok rendre olyan világ elemei gyanánt vannak ábrázolva, amilyenek a valóságos világban is létezők (lehetnek):

1 *Túl a messze hegyen, | 2 túl a fehér folyón s nagy kanyarodóján, | 3 a sekély tó nádas partja mellett | 4 élt egy kis halász magában. 5 Fogott halat, rákot, kagylót*
 10 *mert* [elaludni, és nyugtalan]
 11 *álm*[a volt]
 12 [Álmatlan hajnalán] *egyszer* | 13 [furcsa zajra neszelve kikandikált]
a deszka-toronyból, | 14 [hogyan megnézze,] halak rázzák-e a hálót

30 *édesapád*
 31 *édesanyád*
 32 *hét pint* [haltejjel]
 33 *hét rőf* [halmáját]
 36 [hálóját a partra (húзва)]
 48 (*Szárazva kerülve, kiborult a*) *csónak*
 53 (*a csillagok*) *potyogtak*, | 54 *mint almák az ágról*
 55 *hét pint* .....
 56 *hét rőf* .....
 57 *öreganyád* ([*térde-kalácsára kensz*])
 57 (*öreganyád*) [*térde-kalácsa*]
 66 [*rég*] *beroskadt sírok*
 63 [ott van Nap, Hold, csillagok mind az égen]
 70 *hét pint haltejjel*
 71 *hét rőf halmájjal*
 75 (*a halász*) *lengette süvegjét*

8. A történet lehetséges világában való történések, illetőleg jelenségek egy részének a való világban nincs megfelelése:

9 [Holdat] *merve*
 43 (*a rücskös bőrű óriásnő*) *három szeme egymásnak kacsintott*
 44 (*a rücskös bőrű óriásnő*) *orrlyukából tüzet fújva*
 45 (*a rücskös bőrű óriásnő*) *a tengert kiszárította*
 47 (*a rücskös bőrű óriásnő*) *a felhőket mind felfalta*
 51 (*a pusztai táltos*) *a Napot kettészelte*
 52 (*a pusztai táltos*) *a Holdat leütötte*
 53 (*a pusztai táltos*) *a csillagok potyogtak*
 45 *a tengert kiszárította*
 64 [*árvízzel borítva óriásaid le*] *győztük*

A 9. számú sor metaforája nyilván ebbe a csoportba tartozik, s 64.-beli történet is, mivel az *árvíz* „<Jégtorlódás, hóolvadás v. esőzés következtében> megduzzadt folyónak a mederből kicsapó és nagyobb száraz területet elárasztó vize” (ÉrtSz. *árvíz* 1. a.), s így nem emberi tevékenység része. (A ma embere persze különféle technikai tevékenységgel képes nagyobb száraz területek elárasztására.)

3. A Weöres Sándor-szövegmű mesterségesen előidézett koherenciazavara valójában számos elem visszatéréseivel és a meseszöveg jellemző cselekményszerkezetével, illetőleg ennek háttérismeretével kiküszöbölhető, ami voltaképpen és nyilván a költő szándéka is volt. E kiküszöbölhetőséget több lehetőséggel lehet(ne) megvalósítani. Az értelmi folyamatosság előzetes tárgyi, szerkezeti, nyelvi tudás és alkotó gondolkodási műveletek nélkül aligha lehetséges, erről azonban nehéz tapasztalatot szerezni, ámbar az jelenthet és jelezhet valamit, hogy a bevezetőben említett feladatot az egyetemi hallgatók csoportjából csupán egy tudta megoldani.

A hivatkozott irodalom

- BALÁZS JÁNOS 1985. A szöveg. Gondolat, Bp.
- BALLÓ LARISZA 1983. Magyar verbális asszociációk I–II. Juhász Gyula Főiskola, Szeged–Bp.–Debrecen.
- BANÓ ISTVÁN 1988. Népmese. In: VARGYAS LAJOS főszerk., Magyar népköltészet. Magyar néprajz V. Folklor 1. Akadémiai, Bp. 7–78.
- BEAUGRANDE, DE ROBERT – WOLFGANG DRESSLER 2000. Bevezetés a szövegnyelvészetbe. Corvina, h. n. [Bp.]
- BÓKAY ANTAL 1997. Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban. Osiris, Bp.
- BÜKY LÁSZLÓ megj. e. Hírértékviszonyok egy költői szövegében. Megjelenés előtt.
- ÉKsz.² = PUSZTAI FERENC főszerk. 2003. Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai, Bp.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk. 1959–1962. A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Akadémiai, Bp.
- FÓNAGY IVÁN 1977. [Az] írásképe. In: KIRÁLY ISTVÁN főszerk., Világirodalmi lexikon II. Akadémiai, Bp.
- PROPP, VLADYIMIR JAKOVLEVICS 1975. A mese morfológiája. Gondolat, Bp.
- JAKOBSON, ROMAN 1969a. A grammatika poétikája és a poétika grammatikája. In: Uő, Hang – Jel – Vers. Gondolat, Bp. 218–77.
- JAKOBSON, ROMAN 1969b. Grammatikai párhuzamosság a népköltészetben. In: Uő, Hang – Jel – Vers. Gondolat, Bp. 347–71.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. A magyar nyelv szövegtana. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Weöres Sándor 1970. Egybegyűjtött írások I–II. Magvető, Bp.
- ZOLNAI BÉLA 1957. A látható nyelv. In: Uő, Nyelv és stílus. Gondolat, Bp. 53–107.

Coherence in a narrative poem by Sándor Weöres

Sándor Weöres has a poem entitled *Egérárgta mese* ‘A tale nibbled by mice’ whose typography suggests that the paper it had originally been written on was subsequently nibbled by mice. Portions of the text that are supposed to have been lost in the process are represented by sequences of dots. On reading the text, full continuity of meaning is not (and cannot) be created in the reader’s mind by actual linguistic forms, yet on the basis of her extralinguistic knowledge in the widest sense the reader is able to restore continuity of meaning, the basis of coherence, despite missing lexical items or expressions. Mutual accessibility and relevance connects notions and members of relationships: cognitions referring to either the actual world or to some possible world. The paper is based on an experiment in which university students were asked to provide the missing parts of the poem, and issues of coherence were studied on the new text “reconstructed” in that manner.

LÁSZLÓ BÜKY

Generatív nyelvészet és szociolingvisztika

1. Bevezetés. – Nehezen képzelhető el egyazon tudomány mibenlétéről két olyan gyökeresen eltérő koncepció (a kutatás tárgyára, céljára és módszereire nézve), mint amelyet a nyelvészetben a generatív nyelvészet és a szociolingvisztika képvisel. A különbség valójában akkora, hogy felmerül a kérdés, egyáltalán beszélhetünk-e még „egyazon” tudomány művelésének változatairól, vagy inkább két teljesen különálló diszciplínával állunk szemben. Ha a tudományokat nem a kutatás – preteoretikusan önazonosnak és eleve létezőnek tekintett – tárgya alapján csoportosítjuk (a nyelvészethez sorolva mindent, ami a nyelvvel foglalkozik), hanem a megközelítési módok összeegyeztethetősége szerint is, akkor a generatív nyelvészet és a szociolingvisztika teljesen különálló tudományoknak tűnnek, amelyek egészen más nyelven beszélnek a nyelvészetről, pontosabban: egészen más nyelven hozzák létre saját nyelvészetüket.

A legkézenfekvőbb lehetőség, hogy ezt a helyzetet egyszerűen tudomásul vesszük, s mint hosszú távon fenntartható állapotot elfogadjuk. Ebben az írásban egy másik, rögzösebb utat választok: célom, hogy a kétféle nyelvészet összehasonlításán keresztül eljussak az ellentétek meghaladásának, egyfajta nyelvtudományi szintézisnek a lehetőségéig. Az embert biopszichoszociális lénynek nevezhetjük (l. legutóbb KISS 2008: 259), akinek biológiai és szociokulturális jellemzői nem-hogy nem mondanak ellent egymásnak, de kölcsönösen feltételezik és erősítik egymást; éppígy az emberi mivoltunkhoz legszorosabban hozzátartozó nyelvet sem érdemes csak szociokulturális vagy csak biológiai-genetikai meghatározottságú jelenségnek tekinteni, hanem olyan elméleti keretre kell törekedni, amely mindkét tényezőt és összefüggésüket is kezelni képes. A XX. század modernista, a struktúra immanenciáját hirdető, dekontextualizáló törekvései után a XXI. század egyik fontos feladata az lehet, hogy – a tudás szabadabb áramlását biztosító eszközök birtokában – újraegyesítse, ami összetartozik, azaz a jelenségeket ne önmagukban, hanem egymáshoz és támogató közegükhöz való viszonyukban próbálja megérteni.

A tanulmány egy jelenkori tudománytörténeti probléma vázlatos áttekintését és személyes értékelését nyújtja. Műfajából fakadóan sem teljességre, sem az indokoltnál nagyobb objektivitásra nem törekszik, inkább vitaindítónak szolgál.

2. A két irányzat különbségei. – Az alábbi táblázatban összefoglalom a generatív nyelvészet és a szociolingvisztika fő csapásiránya közötti fontosabb szemléleti és módszertani különbségeket. Generatív nyelvészet alatt – ha külön nem jelzem – mindig annak chomskyánus változatát értem; a tágabban értelmezett generatív irányzat nem szükségképpen osztozik a felsorolt nézetek mindegyikében.

1. táblázat
Főbb különbségek a két irányzat között

	Generatív nyelvészet	Szociolingvisztika
a kutatás tárgya	az egyén nyelvtudása (kompetenciája)	a közösség(ben élő ember) nyelvhasználata, nyelvi viselkedése
a nyelvi képesség / nyelvtudás univerzalitása és variabilitása	a nyelvi képesség velünk-született, fajspecifikus és univerzális (a nyelvészetnek ezt az aspektusát kell vizsgálnia); az egyén nyelvtudása lényegében homogén rendszer; a nyelvváltozatok a leírás szempontjából külön nyelvekként kezelendők	a nyelvtudás intézményesült, kultúraspecifikus közösségi kódok ismeretét jelenti (vö. RÉGER 1990.); a variabilitás/heterogenitás minden nyelvváltozatnak, így az egyén nyelvtudásának is szükségszerű része (vö. SÁNDOR 1998: 58)
a nyelvelsajátítás-ról vallott felfogás	a nyelvelsajátítás elsődlegesen biológiailag, genetikailag determinált	a nyelvelsajátítás szociális tanulás keretében zajlik, nem lehet pusztán egy bioprogram lefuttatásának tekinteni
privilegizált nyelvek	bár a különféle nyelvek, nyelvváltozatok elvben egyenértékűek (egyformán feltárhatók bennük az Univerzális Grammatika elvei), a nyelvreírás hajlamos a „Standard European Average”-ből, különösen az angoltól kiindulni; a magyarra vonatkozó generatív kutatások döntően a sztenderd nyelvváltozatra vonatkoznak	a kutatás fontos feladatának tekinti a nyelvhasználati sokszínűség bemutatását, és – nemcsak szigorúan nyelvészeti, hanem szociográfiai vagy a nyelvi tervezéssel is összefüggő céllal – a nyelvi szempontból hátrányos helyzetű közösségek (pl. kisebbségek) nyelvhasználatának leírását
a nyelv történetiségéhez való viszony	a diakronia nem lényeges, hiszen a nyelvelsajátításban nem játszik szerepet az adott szinkrón nyelvváltozat előtörténete	a nyelv térben, időben és társadalomban létezik (KISS 1995.); változatosság és változás egymást feltételezi; a jelenkori változásokból korábbi változási tendenciákra lehet következtetni (azonosság elve)
a nyelvtudomány pozíciója, a kutatás módszere	a nyelvészet természettudománynak deklarálja magát (vö. pl. É. KISS 2007.), a cél a nyelv szükségszerű, prediktív törvényeinek feltárása ↔ valójában az adatszerzés módszerei (introspekció) nem felelnek meg a szigorú	a nyelvészet társadalomtudomány; az adatszerzésnek szigorú feltételei vannak (statisztikai módszerek), az adatok rendszerezése és értelmezése azonban nem lép fel a szükségszerűség igényével

	Generatív nyelvészet	Szociolingvisztika
	természettudományos követelményeknek (vö. GERVAIN–ZEMPLÉN 2006.)	
filozófiai háttér; indukcio és dedukcio viszonya	racionalizmus; modellen belüli / deduktív magyarázat	empirizmus; induktív általánosítások
alkalmazási terület	a chomskyánus nyelvészet célja jórészt önmagáért való (a nyelvi képesség megismerése egy sajátos hipotézisrendszer alapján); az alternatív generatív irányzatok (pl. HPSG, LFG) jóval alkalmasabbak a számítástechnikai felhasználásra; a nyelvoktatásban a chomskyánus generatív nyelvészet sokak számára vonzó, de praktikus haszna kevés (pl. idegen nyelvek tanításában)	szociográfia, nyelvi tervezés, idegennyelv-oktatás (a kommunikatív kompetencia fejlesztésének szempontjai – nem elég „jólformált” mondatokat mondani!), anyanyelv-pedagógia és nyelvészeti ismeretterjesztés (káros jelenségek, pl. stigmatizáció elleni küzdelem), lexikográfia (szótári tételek nyelvhasználati lehetőségeinek minősítése) stb.
kapcsolatok más tudományokkal	zárt kapcsolatrendszer; a kapcsolatteremtés mindig határátlépés	nincsenek szigorú határok; nincs külső és belső nyelvészet; „minden mindennel összefügg” (SÁNDOR 1998: 74)

Mint látható, a két irányzat gyökeresen különbözik egymástól a kutatásnak mind tárgyában, mind módszerében, s nincs szinte egyetlen olyan pont sem, ahol közös nevezőre hozhatnánk őket. Ugyanakkor mindkét gondolatrendszer belsőleg meglehetősen koherens, így felmerül a kérdés, hogy mi az az alapvető különbség, amely a kettő közötti különbségek sokaságát okozza. Megítélésem szerint az eltérések levezethetők egyetlen szemléletbeli különbségből, amely az *idealizációhoz való viszonyt* érinti. A generatív nyelvész szükségszerűnek látja, hogy az adatok dzsungelétől (a nyelv történeti és társadalmi kontextusától) elvonatkoztatva, egy precíz matematikai alapokon álló modellt dolgozzon ki, s az egyén (lényegét tekintve univerzálisnak, velünkszületettnek tételezett) nyelvi képességét önmagában és önmagáért tegye a kutatás tárgyává. A szociolingvista ezzel szemben úgy találja, hogy a nyelvet csakis a történeti és társadalmi beágyazottságában van értelme vizsgálni: e tényezőktől, a nyelvet használó közösségtől elvonatkoztatva legfeljebb formális nyelveket lehet megfelelően leírni.¹ A következő részben két szélsőséges példát

¹ Hasonlóan látja a két irányzat különbségét BEZECZKY (1996: 436): szerinte „[a] kétféle nyelvészeti eltérése nagyjából a Babel előtti és utáni nyelv különbségének felel meg. Az elméleti nyelvészek úgy látják, hogy a nyelv kétségkívül megfigyelhető heterogeneitása felületi jelenség, melytől – mivel gátolja a nyelv lényegének megértését – el kell vonatkoztatni. Feltételezik, hogy elképzelhető egy ideális beszédközösség, melynek minden egyes tagja pontosan ugyanannak a nyelvnek van a birtokában. A szociolingvisták

mutatnak be arra, hogy – az idealizációhoz való viszony függvényében – hogyan ítélik meg egymás munkáját az érintett irányzatok képviselői.

3. A két irányzat egymás nézőpontjából. – A generatív nyelvész a szociolingvisztikai kutatásban „lepkegyűjtést” lát (vö. DECAMP 1969., idézi BEZECZKY 1996: 438): olyan belefeledkezést az adatok végtelen halmazába, amely semmi érdekessel nem szolgál a tárgy valódi természetére nézve. Az adatok (generatív szemszögből nézve) csaknem diszkriminátlan kezelésével a szociolingvista a bonyolult jelenségeket legfeljebb bemutatni és rendszerezni tudja, magyarázni nem, pontosabban magyarázata sohasem érheti el a természettudományokra és a matematikára jellemző nagyfokú eleganciát, prediktív erőt és szükségszerűséget, hanem csupán statisztikai valószínűségeken alapul. A nyelvhasználat változatossága tény – de a tudós igazi feladata a generativista szerint, hogy azt kutassa, ami e végtelen változatosságban állandó és szükségszerű. (A szociolingvista válasza: maga a változatosság és a változás az, ami a nyelvben állandó és szükségszerű.) A nyelv kutatásában ez egyértelműen a szociokulturális faktor zárójelezését és a biológiai-genetikai tényező előtérbe állítását jelenti, hiszen csak az utóbbi szférában remélhetjük, hogy univerzális, természettudományos igazságokra derítünk fényt.

E nézet közvetlen hátterében – ha eltekintünk az idealizáció évezredes, akár Platónig visszavezethető hagyományaitól a nyugati gondolkodásban – az a XX. századi tendencia áll, amely a tudományok matematizálódását, az elméleti igény fokozódását hozta magával. A természettudományok sikere a humán tudományok művelőinek egy részét arra sarkallta, hogy kutatásuk legitimációja érdekében felhagyjanak az „üres fecsegéssel”, s maguk is matematikai alapokra helyezték tudományukat. A nyelvészet matematizálódásához hozzájárult emellett az a lelkesedés is, amely az 50-es és 60-as években „az agy egy számítógép” tudományos metaforáját kísérte. A számítógép nem lehet tekintettel bonyolult adatok rengetegére (idevágó tény, hogy kezdetben a memória rendkívül drága volt, így mindent szoftveresen, programokkal kellett megoldani), s nem veheti figyelembe a nyelvhasználat kontextusát sem, ezért nagy tárhatalom igénylő lexikális és kontextusérzékeny pragmatikai „tudás” helyett elsősorban vakon lefuttatható szintaktikai műveletekre kell betanítani. (Ma a korpusznyelvészet fejlődése, a tárhatalom robbanásszerű növekedése idején egészen mások lehetnek a modellalkotás prioritásai.) Ha a számítógép-metaphora meghatározó szerepéből indulunk ki, akkor azon sem csodálkozhatunk, hogy CHOMSKY nyelvhasználója „egy homogén nyelvközösség idealizált beszélő-hallgatója”: bár ilyen nyelvközösség és ilyen beszélő-hallgató a valóságban nem létezik, a modellnek a metafora fenntartása érdekében el kell végeznie ezt az idealizációt.

Ha a generatív nyelvész nézőpontjából a szociolingvista lepkegyűjtő, akkor a fordított nézőpont legalább ilyen lesújtó képet mutat: a generatív nyelvész valójában

---

többsége ezzel szemben úgy véli, hogy egész egyszerűen nem létezik olyan emberi nyelv, melyből hiányozna a heterogenitás, s hogy ezt a tényt a nyelv alapvető vonásaként kell elismerni”. Figyeljünk fel az „elképzeltető” és a „nem létezik” kifejezésekre: attól, hogy valami nem létezik, még elképzeltető! A szembenállás tehát nem ontológiai, hanem etikai és heurisztikus: azon alapul, hogy szabad-e, illetve érdemes-e olyasmit elképzelnünk (majd tudományos leírás tárgyává tennünk), ami nem létezik.

álmodat kerget, hiszen dogmatikusan ragaszkodik egy olyan ontológiai és módszertani kerethez, amely a tárgy természetével merőben ellenkezik. A nyelv(használat) a szociolingvisztika szemszögéből tanult társas viselkedési forma, amelynek ha vannak is genetikai alapjai, ezek éppúgy nem mondanak sokat a nyelvről, mint ahogy a patkány és az ember genetikai térképének összehasonlításából sem érthető meg az ember mibenléte.² (A nyelv nem az organikus, hanem a „kulturális evolúció” terméke, mondhatnánk TOMASELLO (1999/2002: 9–20) nyomán.) A történeti és társadalmi közegéből kiszakított nyelv nem nyelv; az ilyen dekontextualizált nyelvről való beszéd a semmiről szól, nincs referenciája.

A valódi különbség, mint utaltam rá, az idealizációhoz való viszonyban áll. Az idealizált beszélő-hallgató fogalmának CHOMSKY-féle meghatározása nem azt jelenti, hogy szerinte léteznek homogén nyelvközösségek, hanem pusztán azt, hogy legitim tudományos lépés elvonatoztatni a nyelv társadalmi beágyazottságától s az ezzel összefüggő variancia-hatásoktól. A generatív nyelvészetnek az a szociolingvista bírálata, miszerint homogén nyelvközösségek nem léteznek, ily módon eleve hatástalan, hiszen olyasmit tagad, amit az ellenkező oldal sem állít. A bírálat helyesebb megfogalmazása, ha illegitimnek minősítjük CHOMSKY idealizációs gesztusát – más kérdés persze, hogy mivel a tudományos paradigmák „játékszabályai” jórészt az őket követő tudósközösségek megállapodásán múlnak, egy játékszabály elutasítása legfeljebb a játékból való kimaradást, de nem magának a tevékenységnek a megszüntetését eredményezi.

4. A status quo fennmaradásának lehetőségei. – Az alábbiakban sorra veszem azokat a foratókönyveket, amelyek véleményem szerint a generatív nyelvészet és a szociolingvisztika viszonyát a közeljövőben alakíthatják. Ebben a fejezetben a status quo fennmaradásának lehetséges formáit veszem sorra, majd az 5. részben a status quo elmozdulásának esélyére térek át.

A) Kétféle nyelvtudomány, intézményes és programszerű elkülönülés. – Az egyik természetes lehetőség a status quo fenntartására az intézményes és programszerű elkülönülés: a generatív nyelvészet és a szociolingvisztika egyaránt elfoglalja a maga számára bizonyos egyetemeket, szakokat, tanszékeket stb., s a két kutatói közösség egymás munkájáról szinte tudomást sem véve műveli a maga szakterületét. Egy ismert dialektológiai aforizma szerint „külön nyelv az, amelyik mögött egy hadsereg és egy flotta áll”. Éppígy külön tudomány lehet (akár hosszú időre fenntartható módon), amelyet egy elkötelezett kutatói közösség művel stabil intézményes keretek között.

Magyar–angol szakos hallgatóként az ELTE-n magam leginkább ezt a helyzetet tapasztaltam: míg az angol szak nyelvészeti tanszékén egy szűkebb hatókörű, de bizonyos tekintetben ambiciózusabb, nagyobb elméleti igényű generatív nyelv-

² Ellentmondásosak az adatok arra nézve, hogy létezik-e specifikus „nyelvi gén”. É. Kiss (2007.) ismeretterjesztő írásában adottnak veszi a vonatkozó adatok egyértelműségét (és a pozitív választ), holott az általa ismertett kutatási eredmények vitathatók: úgy tűnik, hogy a bizonyítékként felhozott örökletes nyelvi zavar szoros kapcsolatot mutat nem-nyelvi, a motorikus készségeket érintő problémákkal (ALCOCK et al. 2000, vö. KÁLMÁN–TRÓN 2007: 32–3).

szeti képzés folyt, addig a magyar szakon a nyelvészet feladatainak jóval inkluzívabb értelmezésével találkoztam, melyben a hagyományos leíró nyelvészetten kívül a nyelv történeti, szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai stb. megközelítése is hangsúlyos szerepet kapott. A kétféle program közötti szemléleti ellentmondást a kétszakos hallgatónak magában kell feldolgoznia, hiszen a magyar szakon generatív nyelvészetről alig hall, de éppígy az angol szakon is hiányzik a „lingvisztikák” megfelelő mélységű tárgyalása. A különbség a PhD-képzésben is érvényesül: az angol nyelvészeti programon nehezen lehet sikeres, aki szociolingvisztikával foglalkozik, a magyar nyelvészeti programon pedig némi óvatossággal fogadják, aki a generatív nyelvészet eredményei iránt is érdeklődik.

B) Korlátozott párbeszéd, a fogalmi szembenállás csökkentése. – A status quo fennmaradásának egy humánusabb, nyitottabb lehetősége, ha megkíséreljük a korlátozott párbeszédet – például azáltal, hogy egymás kulcsfogalmait a saját keretünkbe át vesszük, s ezáltal legalább részben szükségszerűen újraértelmezzük. Jó esetben ezután kialakulhat egy termékeny vita a fogalom megfelelő értelmezéséről s közvetve a nyelv mibenlétéről, a nyelvészet feladatairól is. Párbeszéd aligha lehetséges akkor, ha nemcsak másképp, de másról is beszélünk, azaz elbeszélünk egymás mellett. A fogalmak kölcsönös felhasználásában ilyen módon az a remény tükröződik, hogy a generatív nyelvészet és a szociolingvisztika képes lehet legalább ugyanarról beszélni másként.

Egy ilyen kísérletnek tekinthető KISS JENŐ „Nyelvi intuíció és elfogadhatósági ítéletek” című tanulmánya (1999.), mely a generatív nyelvészetben központi szerepet játszó fogalmak szociolingvisztikai alkalmazását nyújtja. Fő kérdése, hogy „a táji sajátosságokat tükröző mondatok megítélésében mutatkozik-e szignifikáns különbség az azonos életkorú falusi és fővárosi iskolások között”, továbbá hogy „milyen különbségek mutatkoznak az általános iskolások és magyar szakos egyetemisták nyelvi elfogadhatósági ítéleteiben”, illetve „vannak-e, s ha igen, milyen különbségek nyelvészek és nem nyelvészek elfogadhatósági ítéletei között” (KISS 1999: 130). Az eredmény – mely a hipotéziseket lényegében igazolja –: „1. A kettősnyelvű beszélők nyelvi intuíciója – megfelelő módszerű vizsgálattal igazolhatóan – bizonyos regionális szabályokat is magába foglal, következésképpen eltér a köznyelvi egyesnyelvűek intuíciójától. 2. Minél nagyobb, differenciáltabb valakinek a nyelvi tudása (mert például felnőtt már, s nem gyerek, vagy mert nyelvíleg művelt), annál több szerkezetípust tart elfogadhatónak” (KISS 1999: 137).

Bár a tanulmány meggyőzően igazolja a felállított hipotéziseket, magam nem tartom valószínűnek, hogy a generatív nyelvészek nyitottak legyenek a nyelvi intuícióról és az elfogadhatósági ítéletekről szóló beszéd szociolingvisztikai szempontú megújítására, az anyanyelvi kompetencia regionális különbségeinek hangsúlyozására (noha e regionális különbségek tényét vélhetően nem tagadják). Generatív nézőpontból az elfogadhatósági ítéletekben megnyilvánuló nyelvi intuíció egyénigrammatikákat definiál, ezért ha úgy tapasztaljuk, hogy a vidéki általános iskolások és a fővárosi egyetemisták nyelvi intuíciói (a modell szempontjából jelentős mértékben) különböznek, akkor ők – bármily furcsán hangozzék is – különböző nyelveket beszélnek, amelyeket külön-külön kell a grammatikamodell tárgyává tennünk; ha pedig úgy találjuk, hogy a különbségek elenyészőek, akkor módszertani

okokból célszerű lehet egyazon nyelv beszélőinek tekintenünk őket. (Mint fentebb megjegyeztem, ez a szemlélet a gyakorlatban oda vezet, hogy szinte csak a sztenderd nyelvváltozatról készülnek generatív leírások.) Bizonyos – erősen vitatható – elméleti és módszertani axiómák miatt az intuíciók összehasonlításából generatív nézőpontból nem a nyelvi variabilitás elismerése, hanem önálló monolitikus nyelvtanok posztulálása következik. A szociolingvisztikai nézőpont tehát nem változtat a grammatika kutatásának mikéntjén, hanem inkább egy metagrammatikai szinten érvényesül, az egyéni nyelvtanok összehasonlításában.

Magam az intuíció fogalmának a szociolingvisztikai megközelítését realiztikusabbnak tartom, mint a generatív nyelvészetét: a nyelv nemcsak egyoldalúan egyéni, hanem közösségi jelenség is; az anyanyelvi kompetencia leírásában nem érdemes mellőzni a nyelvi változók szerepét (azaz nem érdemes monolitikus, invariáns nyelvtanokkal dolgozni); az elfogadhatósági ítéleteket is sokkal rugalmasabban kellene kezelni, mint ahogyan azt a jólformált–rosszulformált oppozíció mellett (a grammatikalitási ítéletek fokozatosságára vonatkozó adatok ellenére is) jobbra kitaró generatív nyelvészek teszik. Kétségtelen tehát, hogy a szociolingvista legalább annyi joggal élhet a nyelvi intuíció fogalmával, mint a generatív nyelvész – kérdés azonban, hogy a beszéd tárgya lehet-e u g y a n a z a nyelvi intuíció, vagy a feloldhatatlan ellentét a fogalmak átvételén alapuló módja csak kis mértékben lehet alkalmas a két tábor közötti közeledés elősegítésére. A szociolingvisztika és a generatív nyelvészet más-más játékszabályokat, fogalomrendszereket használ. Az egyes játékszabályoknak, fogalmaknak csak egymáshoz képest van értékük, így általában ellenállnak annak, hogy más keretben értelmeződjenek újra – pontosabban az átértelmezés leginkább csak homonímiához vezet, nem pedig közös nevezőkhöz.

C) A szociolingvisztika mint egy performancia-elmélet komponense. – A harmadik – meglehetősen irreális – lehetőség a status quo fenntartására, ha a szociolingvisztika önmagát performancia-elméletként (vagy egy performancia-elmélet komponenseként) értelmezi, azzal a felszínes megfigyeléssel összhangban, hogy míg a generatív nyelvészeket a nyelvtudás, addig a szociolingvistákat a nyelvhasználat érdekli. Ez elvileg lehetőséget nyújtana arra, hogy a kétféle nyelvészet kijelölje egymáshoz képesti helyzetét a nyelvről való beszéd tudományában, anélkül, hogy ezzel egyszersmind a teljes (intézményes és programszerű) elkülönülést választaná.

E megoldás ellen azonban erős elméleti és tudományszociológiai érvek szólnak. Mindenekelőtt: a szociolingvisztikának is van mondanivalója a kompetenciáról, azonban a grammatikai kompetenciát tágabb keretben, a kommunikatív kompetencia részeként képzelel el (HYMES 1971.) – ezzel egyúttal tagadja is a nyelvtani kompetenciának azt a kitüntetett szerepét, amelyet a (chomskyánus) generatív nyelvészet tulajdonít neki. Másrészt: az olyan elméleti oppozíciók, mint amely kompetencia és performancia (vagy CHOMSKY 1986. kifejtésében: I-language és E-language) között is fennáll, nem értéksemlegesek: van egy domináns és egy alárendelt tagjuk (mint arra filozófiai összefüggésben DERRIDA 1967. rámutatott). Az ellentét azt sugalmazza, hogy a valódi nyelvtudomány a kompetencia vizsgálata, nem a performanciáé, ily módon ha a szociolingvisztika önmagát performancia-elméletnek vagy egy performancia-elmélet komponensének tekintené, azzal elis-

merné alacsonyabb rangját a generatív nyelvészethez képest. Úgy tűnik, ezt az utat semmiképp sem érdemes választania: a szociolingvisztika nem kiegészíti a generatív nyelvészet kutatási programját, hanem alapvető axiómaiban különbözik tőle, így inkább arra kell törekednie, hogy ezeket – akár a generatív nyelvészettel szemben is – szélesebb körben elfogadtassa. Végül: a szociolingvisztika azért sem igen lehet performancia-elmélet (vagy annak része), mert – mint korábban említettem – elsősorban nem a természettudományos értelemben vett elméletalkotás érdekli, hanem bonyolult jelenségek adott kontextusra alkalmazott leírása, és bizonyos rendszerszerűségek felfedezése, ez pedig a szükségszerűségnek nem követeli meg azt a szintjét, amelyet egy természettudománytól várunk. A generatív kompetencia-elmélethez illeszkedő performancia-elmélet (például egy modularista pragmatika) feladata az lehet, hogy a lehetőségfeltételek szintjén, általánosságban tárgyalja a performanciát szabályozó tényezőket (s precíz modellbe foglalja őket) – a szociolingvisztika azonban ennél sokkal gyakorlatiasabb tudomány, amelynek lényege nem az absztrakt modellek gyártása és ellenőrzése, hanem maga a (konkrét nyelvhasználó közösségekkel együttműködve és gyakran értük végzett) tevékenység, praxis.

5. A status quo elmozdulásának lehetőségei. – Ebben a részben két összefüggő témát érintek: A) milyen tényezők járulhatnak hozzá a chomskyánus nyelvészeti program gyengüléséhez, esetleges kifulladásához; B) milyen alapokon jöhet létre – reményeim szerint – egy új, sokak számára elfogadható szintézis a nyelvtudományban.

A) A chomskyánus program gyengülését elősegítő tényezők szerepe. – 1. A program kifulladásáa. – CHOMSKY (1995–) Minimalista Programja a 80-as években divatos Kormányzás és Kötés Elmélet (CHOMSKY 1981.) folytatása és meghaladása egyben. Nagyon leegyszerűsítve a fejlődési tendenciákat: a Kormányzás és Kötés Elmélet igen produktívnak bizonyult különféle nyelvi jelenségek leírásában (akár a nyelvtipológiai alkalmazás számára is), de ezt részben a háttérelméleti feltevések rugalmasságának, engedékenységeének köszönhette, ami sokszor barokkosan cizellált elemzésekhez vezetett. A Minimalista Program ezzel szemben a háttérelmélet eleganciáját és gazdaságosságát („minimalizmusát”), valamint az alapvető, a nyelv létezésfeltételeire vonatkozó kérdések megválaszolását tekinti elsődlegesnek, miközben a minél szélesebb körű empirikus alkalmazás kevesebb súllyal esik latba. Ez a megváltozott prioritásrendszer kétségtelenül veszélyeket rejt magában: az elmélet bizonyos értelemben kiüresedhet, öncélúvá válhat az empirikus bázis szűkülésével.

Anekdotikusnak hangzó, de generatív körökben is szokatlanul komolyan vett (azaz nem ignorált, hanem legalább cáfolni próbált) adat a közelmúlt antropológiai nyelvészeti szakirodalmából, hogy az Amazonas környékén élő pirahák nyelvében – egy velük több évtizede kapcsolatban álló, nyelvüket jól ismerő amerikai nyelvész szerint – nem vagy igen kevésbé tükröződik a CHOMSKY Univerzális Grammatika-elméletében központi szerepet játszó rekurzió (vö. HAUSER–CHOMSKY–FITCH 2002.), azaz például nincsenek benne többszörös alárendelő szerkezetek (EVERETT 2005.).

2. A számítógépes nyelvészet fejlődési tendenciái. – A chomskyánus program fellendülése annak idején párhuzamos volt a számítás-

technika és a mesterséges intelligencia kutatásának fejlődésével. Mára kiderült, hogy CHOMSKY modelljei meglehetősen kevésbé alkalmasak közvetlen számítás-technikai felhasználásra; erre a célra az olyan alternatív formális modellek felelnek meg jobban, mint például a HPSG és az LFG (magyar nyelvű ismertetésükhöz vö. TRÓN 2001., KOMLÓSY 2001.). A számítógépes nyelvészet ráadásul mindinkább a korpuszvezérelt, nagy adatbázison működő alkalmazások felé fordult, és CHOMSKY-val szemben erős lexikalizmus jellemzi.

3. A szociolingvisztika (szekuláris nyelvészet) erősödése. – Kétségtelenül a szociolingvisztikának is meghatározó szerepe lehet abban, hogy a nyelvészet játéktere megváltozzon. A korpusznyelvészettel szoros kapcsolatban állva erre az irányzatra is igen jellemző az adatorientált szemlélet, ugyanakkor a módszertan mögött egy koherens – szociális alapozású – nyelvelmélet lehetősége is fennáll. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a szociolingvisztika (egyelőre) nem hozott „paradigmaváltást” a nyelvészetben, inkább – mint a bevezetésben utaltam rá – a nyelvészeti hagyomány megkettőződésével vagy megtöbbszöröződésével állunk szemben. Mint – BÉKÉSre (1997.) hivatkozva – CSERESNYÉSI (2004.) megjegyzi: „A szociolingvisztika megjelenésével a nyelv generatív és egyéb szerkezeti megközelítései korántsem szorultak háttérbe. Nem lehet azt állítani, hogy a szerkezeti (elméleti) nyelvészet diskurzusát a normál tudományos közösség amolyan örült beszédnek tekinti, amelyben azért mégis van rendszer [...]. Ma két nyelvészeti »közönség« létezik és két paradigma. Miért nem történt paradigmaváltás? Talán azért nem, mert egyrészt a generatív vagy szerkezeti nyelvészet anomáliái a mérvadó többség számára nem nyilvánvalóak, másrészt pedig azért nem, mert az alternatív paradigmát elfogadó csoportok igen heterogének” (CSERESNYÉSI 2004: 23).

4. A holista (funkcionális) kognitív nyelvészet fejlődése. – A szociolingvisztika a nyelvet elsősorban nem mentális, hanem társadalmi jelenségnek tekinti. Azonban a fokozottabban mentalista hagyományon belül is megjelent, és kibontakozóban van egy olyan irányzat, amely a chomskyánus axiómákat határozottan elveti, és egészen másképp képzei el a nyelvi tudás modellálását. Ez a – RONALD W. LANGACKER, TALMY GIVÓN, GILLES FAUCONNIER, GEORGE LAKOFF és mások nevével fémjelzett – megközelítés nem húz éles határvonalat nyelvi tudás és világról való tudás között, hanem a nyelvet az általános emberi megismerés összefüggésrendszerébe helyezi (a magyar nyelvű szakirodalomból vö. pl. BAŃCZEROWSKI 1999., LADÁNYI 2005. és TOLCSVAI NAGY 2005. vonatkozó részeit, valamint az Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI. kötetét). A velünk született, specifikusan nyelvi természetű Univerzális Grammatika hipotézisével szemben a funkcionális kognitív nyelvészet azokat a tudásterület-független diszpozíciókat, képességeket hangsúlyozza (kategorizáció, sematizáció, absztrakció), amelyek a nyelvi sémák és műveletek háttérében állnak. A nyelvi jelentést nem a nyelv és a világ kapcsolatában értelmezi (pl. az igazságfeltételekre redukálva a mondat jelentését), hanem lényegét abban látja, hogy sajátos nézőpontjukból, szándékaikkal hogyan dolgozzák fel / konceptualizálják / teszik hozzáférhetővé egymás számára az emberek a tapasztalataikat. Ezzel párhuzamosan a mondatközpontúsággal, az izolált labormondatok vizsgálatával szemben erősödik a kontextuális tényezők figyelembevétele és a korpusznyelvészeti módszerek alkalmazása is,

bár az elméletorientált (pl. RONALD W. LANGACKER) és adatorientált (pl. WALLACE CHAFE) szerzők között jelentős különbségek vannak. Az irányzat esetleges jövőbeli jelentőségére az 5. B) alfejezetben még visszatérek.

5. A „korszellem” változása. – A chomskyánus paradigma gyengülését okozhatják olyan általános trendek is, amelyek nem egyik vagy másik tudományterülethez kötődnek, hanem „a levegőben vannak”. Ilyen mindenekelőtt a globalizáció, amely nemcsak az anyagi javak, hanem a tudás szabad áramlását is lehetővé teszi, ily módon – a tudósközösségek közötti kapcsolattartást és a tudásszerzést jelentősen megkönnyítő eszközök révén – a fokozott integráció irányában hat. Egy ilyen légkörben az olyan kutatási programok lehetnek sikeresek, amelyek eleve az integráció igényével lépnek föl, nem pedig olyanok, amelyek egy szűk terület izolálását és idealizálását tekintik a tudományos tevékenység első lépésének.

Az integráció mellett a másik globalizációs hatás – amely a tudás szabad áramlásának doktrínájában is burkoltan kifejeződik –, hogy a tudást mindinkább hajlamosak vagyunk termékként (a tanítást pedig szolgáltatásként) elgondolni, azaz előtérbe kerül a tudás használhatóságának, mindennapi életben való adaptivitásának szempontja. Mint korábban utaltam rá, a XX. században érezhetően megnőtt az igény a humán tudományok matematizálódására – ez elsősorban a formalizálást, az ismeretek precíz rendszerbe foglalását érintette. A legitimációs kényszer jelenleg is érzékelhető, de a formalizálhatóság egyre kevésbé lehet öncél, hanem az adaptitásnak van alárendelve. Ami a nyelvészet két fő alkalmazási területét illeti: a számítástechnikában a két szempont szorosan összetartozik, a pedagógiában azonban gyengébb a kettő közötti kapcsolat, s ha választani kell egy erősen formalizált, de tanításra alkalmatlan, illetve egy kevésbé precíz, de pedagógiai célokat hatékonyan szolgáló modell között, hajlamosak lehetünk az utóbbit választani.

B) A funkcionális kognitív nyelvészet mint integráló paradigma. – Befelezéseképpen arról szeretnék röviden szólni, amiben a nyelvészet integrációjának lehetőségét látom, ez pedig a funkcionális kognitív irányzat megerősödése. Fentebb utaltam rá, hogy ez az irányzat a nyelvi tudást az általános emberi megismeréssel hozza összefüggésbe; fokozottan beépíti a kontextuális szempontokat; elismeri és – kutatónként eltérő mértékben – használja a korpusznyelvészeti módszereket. Ennél is fontosabbnak tartom azonban, hogy ez a megközelítés számos ponton kitör a vagy–vagy szemlélet fogságából (vö. az *exclusionary fallacy* fogalmát LANGACKER 1987: 492-ben), és integráló szemlélettel váltja fel azt. Nem húz éles határt nyelv és megismerés, illetve nyelvi tudás és nyelvhasználat között, hanem használat-alapú és általános kognitív keretben értelmezett nyelvtant hirdet; nem választja el egymástól a szintaxist és a lexikont, hanem eltérő bonyolultságú szimbolikus mintázatokról, konstrukciókról beszél; nem állítja szembe a szinkroniát és diakroniát, hanem a nyelvet emergens jelenségnek tekinti, amelyet bizonyos fokig újra meg újra létrehozunk mindennapi interakcióinkban stb. Ami a mi szempontunkból most a leglényegesebb: a funkcionális kognitív nyelvészet nem fogadja el azt a szembeállítást sem, hogy a nyelv vagy egyéni, vagy társadalmi jelenség, hanem megpróbál koherens választ adni arra, hogy miért és hogyan lehet mindkettő egyszerre.

Jelen írásban nem vállalkozom arra, hogy ezeket a tételeket megvédjem, vagy akár csak érveljek mellettük: a javasolt szemlélet jogosságát éppúgy több évtized

empirikus kutatásai igazolhatják vagy cáfolhatják, mint ahogyan a XX. század nyelvtudomány-története jórészt annak ellenőrzésével telt, hogy mi mindent tudhatunk meg, és mi mindent nem tudhatunk meg strukturalista-formális-generatív nézőpontból a nyelvről. Céloom inkább csak a továbblépés egy lehetséges útjának bemutatása volt, azzal a felfogással összhangban, amelyet VERSCHUEREN nyomán TÁTRAI SZILÁRD pragmatikai szemléletmódnak (*pragmatic perspective*) nevez 2005-ös tanulmányában:

„A pragmatikai szemléletmód alkalmazása a nyelvi tevékenység szociokulturális és kognitív feltételeinek egységes keretben történő megközelítésével nemcsak azt teszi hangsúlyossá, hogy az emberek nyelvi tevékenysége társadalmi-kulturális és mentális tevékenység is egyben, hanem azt is, hogy a nyelvi tevékenység e kettős természete kölcsönösen feltételezi egymást (l. VERSCHUEREN 1999, 173–5, TOMASELLO 1999/2002: 103–16, vö. még DURANTI 1997: 282–3). Másképpen fogalmazva: e szemléletmód elutasítja a társadalmi kommunikáció és a nyelvi megismerés szigorú és merev szembeállítását, elválasztását, és a nyelvet lényegében az emberek közötti kommunikáció céljaira kialakított gondolkodásként értelmezi (vö. LANGACKER 1987., 1991.). Az egyfelől szociokulturális teljesítményként, másfelől az elme működési módjaként értelmezhető nyelv ugyanis voltaképpen nem más, mint emberi elmék közötti interakciók sorozata, illetve ennek eredménye” (TÁTRAI 2005: 209–10; kiemelés tőlem).

A nyelvi tevékenység ebben a keretben „társas kognitív tevékenységgént” értelmezhető (TÁTRAI 2005: 209) – ez az egyszerű premissza lehet a jövőben egy nagyobb mértékben konszenzuális nyelvtudományi diskurzus alapja. A javasolt szemléletben kognitív nyelvészet és szociolingvisztika munkamegosztása oly módon válik lehetővé, hogy a kutatási vagy érdeklődési területek különbsége nem jelenti egyúttal a nyelvelméleti háttér különbségét is (éppúgy, ahogyan a kognitív pszichológia és a szociálpszichológia emberképe sem áll egymással szükségszerű ellentmondásban). Bizonyára a jövőben is lesznek, akik a nyelvi interakciók történeti és társadalmi aspektusára, a változatosság és a változás dinamikájára lesznek kíváncsiak, míg mások az emberi elmék azon közös (az emberi fajra jellemző, de nem feltétlenül specifikusan a nyelvi képességhez kötődő) diszpozícióit vizsgálják majd, amelyek a nyelvnek a megismerésben betöltött szerepét szabályozzák. Továbbra is lehetséges marad, hogy a nyelvről mint az egyén nyelvtudásáról beszéljünk, de ennek elidegeníthetetlen része lesz – többek között – a személyközi viszonyok nyelvi reprezentációjának, a kontextusba ágyazott jelentésképzési folyamatoknak a kutatása is.

A hivatkozott irodalom

- ALCOCK, KATHERINE J. – PASSINGHAM, RICHARD E. – WATKINS, KATE E. – VARGHA-KHADEM, FARANEH. 2000. Oral Dyspraxia in Inherited Speech and Language Impairment and Acquired Dysphasia. *Brain & Language* 75 (19): 17–33.
- BAŃCZEROWSKI, JANUSZ 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 78–87.
- BÉKÉS VERA 1997. A hiányzó paradigma. *Latin Betűk*, Debrecen.
- BEZECZKY GÁBOR 1996. Bábeli nyelvészet. Ronald Wardhaugh: Szociolingvisztika. *BUKSZ* 436–44.

- CHOMSKY, NOAM 1981. *Lectures on Government and Binding: The Pisa Lectures*. Foris, Dordrecht.
- CHOMSKY, NOAM 1986. *Knowledge of Language: Its Nature, Origin, and Use*. Praeger, New York.
- CHOMSKY, NOAM 1995. *The Minimalist Program*. MIT, Cambridge.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- DECAMP, DAVID 1969. *Is a Sociolinguistic Theory Possible?* Georgetown University Monograph Series on Language and Linguistics 22: 157–173
- JACQUES DERRIDA 1967. *De la Grammatologie*. Les Éditions de Minuit, Paris.
- DURANTI, ALESSANDRO 1997. *Linguistic anthropology*. CUP, Cambridge.
- É. KISS KATALIN 2007. A nyelvészet mint természettudomány. *Magyar Tudomány* 165–72.
- EVERETT, DANIEL 2005. Cultural Constraints on Grammar and Cognition in Pirahã. *Current Anthropology* 621–46.
- GERVAIN JUDIT – ZEMPLÉN GÁBOR 2006. Miért (nem) empirikus tudomány a generatív nyelvészet? In: GERVAIN JUDIT – PLÉH CSABA szerk., *Láthatatlan nyelv (tanulmánykötet a Láthatatlan Kollégium diákjainak és tanárainak munkáiból)*. Gondolat, Bp.
- HAUSER, MARC D. – NOAM CHOMSKY – W. TECUMSEH FITCH 2002. The faculty of language: What is it, who has it, and how did it evolve? *Science* 1569–79.
- HYMES, DELL 1971. *On Communicative Competence*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ – TRÓN VIKTOR 2007. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- KISS JENŐ 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- KISS JENŐ 1999. Nyelvi intuíció és elfogadhatósági ítéletek. *Magyar Nyelv* 129–38.
- KISS JENŐ 2008. A nyelvi változás – kutatói dilemmák. *Magyar Nyelv* 257–74.
- KOMLÓSY ANDRÁS 2001. *A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai*. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- LADÁNYI MÁRIA 2005. A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek. In: OSZKÓ BEATRIX – SIPOS MÁRIA szerk., *Budapesti Uráli Műhely IV. Uráli grammatizáló*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 7–32.
- LANGACKER 1987. *Foundations of Cognitive Grammar, Vol. 1, Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER 1991. *Foundations of Cognitive Grammar, Vol. 2, Descriptive Application*. Stanford University Press, Stanford.
- RÉGER ZITA 1990. *Utak a nyelvhez: nyelvi szocializáció, nyelvi hátrány*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SÁNDOR KLÁRA 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: Uő szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGYF Kiadó, Szeged. 57–84.
- TÁTRAI SZILÁRD 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 207–29.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. *Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat*. Magyar Nyelvőr 349–62.
- TOMASELLO, MICHAEL 1999/2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris, Bp.
- TRÓN VIKTOR 2001. *Fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- VERSCHUEREN, JEF 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold, London.

Generative linguistics and sociolinguistics

This paper provides an overview and personal assessment of a problem in contemporary historiography. After a comparison of the linguistic conceptions of generativism and sociolinguistics, scenarios of what may happen to both areas in the near future are considered. First, ways in which the status quo may be upheld (of which the survival of the present institutional and programmatic isolation is the most realistic option) are looked at; then the most important factors contributing to a possible change of situation are pointed out. In this latter case, external factors such as a growing need for the integration of knowledge areas and for the adaptivity of knowledge, as well as globalisation effects, are also explored. Finally, the paper supports an attitude (of functional linguistics) that considers language to be a social cognitive activity and hence may be an appropriate basis for a new synthesis in linguistics.

ANDRÁS IMRÉNYI

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű helymeghatározásaihoz*

1. Középkori latin nyelvű okleveleink számos eljárást alkalmaznak a szükséges magyar nyelvű elemek szövegbe illesztésére. E latin szövegekben magyar elemekként jellemzően tulajdonneveket – személy- és helyneveket – találunk. A tulajdonnevek mellett előforduló nagyszámú földrajzi köznévi is jellemzően névalkotó elem, mely újabb tulajdonnevet hoz létre (vö. HOFFMANN 2007a: 71–2). Hasonlóképpen névelemnek tekinthető a személynevekhez szorosabban kapcsolódó *-né*, *-fi* (~ *-fia*) közszoói eredetű képzőszerű utótag is (vö. ZELLIGER 1991: 17–8).

Az idegen nyelvi környezetben önmagában álló köznévi szintén tulajdonnévi értékben szokásos (pl. 1299: per fluvium *potok* vocatum, KMHsz.). Az ettől eltérő alkalmazás leginkább a – jellemzően latin – (földrajzi) köznevek alkalmi magyarra fordításából adódik (pl. 1318: arbor fagy quod vulgo dicitur *hykfa*; [1240]¹: iuxta illud *potok*, KMHsz.), avagy határpont – olykor quasi tulajdonnévként alkalmazott – jelölésként fordul elő (pl. +1015/+1158//1403: *Harumtulfa*; 1270: *kvevrusfa* [!]; 1342: ad unum *holm* KMHsz.).

E (leginkább német mintájú) gyakorlattól némiképp eltér a Tihanyi alapítólevél szövege, mely körülírással, többbelemű – szintagmákat és szintagmaláncokat felvonultató – helymeghatározásokat is beemel az oklevélbe, esetenként magyar grammatikai eszközzel (*rea* névutó) illetve azokat a latin mondatba. Ez a magyar oklevélírás hagyományában különlegesnek számító eljárás korabeli francia, illetőleg itáliai mintákat látszik követni, ahol nem ritka, hogy nemzeti nyelvű szószerkezetek, sőt rövid mondatok is szerepelnek a latin oklevélszövegekben (vö. GIRY 1894: 465, 476, 731–42).

* A kéziratához fűzött értékes és a végleges változatban hasznosított észrevételekért köszönettel tartozom BALOGH JUDITnak és JUHÁSZ DEZSŐnek.

¹ Évszám nélküli, de megállapítható keletkezésű oklevél.

Mindazonáltal óvatosnak kell lennünk annak megítélésében, hogy a TA. ezen eljárását tekintve kivételnek tekinthető-e, hiszen a XI. századból fennmaradt viszonylag csekély számú oklevél csak kellő körültekintéssel adhat alkalmat általánosításra. Ha feltételezzük ezen utóbbi – a TA.-n kívül a magyar oklevelezésben nem dokumentálható – gyakorlat meglétét, a minták követésén túl a korai diplomatika kialakulatlanságával, gyakorlatlanságával és útkeresésével is számolnunk kell.

2. A Tihanyi alapítólevél szövegében a helynevek és helymeghatározások többsége, valamint a személynevek vagy csak magyar, vagy csak latin változatban fordulnak elő. (*Helymeghatározás*-on a földrajzi hely [alkalmi] körülírását vagy nem tulajdonnévi értékű földrajzi köznévvvel történő jelölését, míg *helynév*-en a tulajdonnévi [sajátnévi] használatot értem. A TA.-ben a kettő nem minden esetben különíthető el egyértelműen, és a megkülönböztetésnek ezúttal nincsen funkciója, ezért az összefoglaló jellegű *helymegjelölés* terminust használok.) Latin egynyelvű pl.: *magna(m) uia(m), ad public[a(m)] uia(m); Benedicti, Mauri* stb. Magyar egynyelvű pl.: *zakadat, ug[ri]n baluuana, ruuoz licu; Fancel, Cupan* stb.

A latin nyelvű szöveg morfológiai-szintaktikai sajátosságait leghelyesebb a latin grammatika terminusaival leírni. Az *ad s(an)c(tu)m cl(em)ente(m)* szerkezetben az *ad* praepositio; a *Tradidit ... locu(m)* szókapcsolat második tagja accusativusban áll, nem tárgyragos főnév; a *thomo p(re)sente ... monstrante* ablativus absolutus, nem pedig mellékmondat (bár az efféle szerkezeteket magyarra átültetve leggyakrabban mellékmondatl adjuk vissza).

Ezzel szemben a tisztán magyar szövegelemeket célszerű magyar grammatikai meghatározásokkal leírni. A *feheruuaru rea* morfológiai természetű szerkezet – hagyományos megnevezéssel álszintagma – névutót tartalmaz (még ha a latin szövegalkotásban *ad* praepositio felelne is meg neki), a *menh* folyamatos melléknévi igenév, nem participium imperfectum, a *gnir uuege* pedig (rész-egész viszonyt kifejező) birtokos jelzői szintagma (BALOGH 2000: 449), nem pedig genitivus (latin megfelelője nem is ez, hanem a partitív értelmű melléknévi jelző lenne, amely formailag a magyar minőségjelzővel vethető össze, vö. M. NAGY–TEGYEY 1992: 118).

Ugyanakkor mely grammatikai rendszerhez igazodjunk a kétnyelvű helymeghatározások esetén?

3. Forrásunkban a kétnyelvű helymegjelöléseknek több típusa is szerepel. Először tekintsük át a latin szövegszerkesztés eredményeként létrejött kétnyelvű helymegjelölések fajtáit!

A szöveg nagyobb egységein átívelő, jellemzően makrotoponimákat érintő utalások a magyar helynevet általában latin (a kohéziót erősítő melléknévvvel vagy participiummal kiegészülhető) földrajzi köznévvvel és/vagy névmással idézik fel: *tichon – illa (...) insula* (abl.) – *insula* (abl.); *balatin – lacus – i[n] eode(m) lacu – sup(er) lacu(m) eunde(m) – de p(re)fato lacu – ab eode(m) lacu – ad magnu(m) lacu(m) – p(re)nominatu(m) lacu(m)*. Ez az utalási típus rendszerint anaforikus jellegű: a tulajdonnév antecedense a felidéző földrajzi köznévnél. Olykor azonban a felidéző köznévv és/vagy névmás mellett a magyar tulajdonnév ismétlése is előfordul: *ab eode(m) lacu bolatin – in eode(m) bolatin*.

A latin szövegbe történő beillesztés egyes formái ugyancsak kétnyelvű, de kataforikus jellegű szerkezeteket eredményeznek: *locus · kert hel nomine, uilla · quę uocatur fotudi*. A TA.-t tekintve egy esetben találunk más szerepű, fordított nyelvi sorrendű anaforát: *aruk tue quę uallis*. A magyar szórvány beillesztése e típusnál is a latin szövegalkotás szabályai szerint történt.

Jellemzően kétnyelvű alakulatot eredményez a latin praepositio által irányított beillesztés is: *ad zakadat*; [*ad magna(m) uia(m) · quę dirigitur*] *in keuris tue*. Sajátos változata e szerkesztésmódnak az „*inter ... et ...*” sémába történő beillesztés. Ebben az esetben vagy csupán az egyik földrajzi név magyar nyelvű: *Inter seku ueieze · & uia(m) [quę ducit ad portu(m)]*, vagy mindkettő: *inter putu uueieze & knez*. A kormányzó latin grammatikai séma minden esetben megmarad, azaz a szöveg latin szöveg marad. E szerkezetek a bennük lévő magyar elemek ellenére latin praepositíós alakulatok.

A *mortis* birtok egy, esetleg két tautologikus szerkesztésű határpontja sajátos átmenet: *ad holmodi rea*, illetve esetleg: *ad castelic [-] & feheruuaru rea meneh hodu utu rea*. (Az utóbbi szerkezet többféle grammatikai értelmezést is megenged. Nem tautologikus szerkesztést feltételező értelmezési lehetőség: {[*ad castelic*] & [*feheruuaru rea*]} *meneh hodu utu rea*. Tautologikus szerkesztést feltételező értelmezési lehetőségek: 1. ad {[*castelic & feheruuaru rea*] *meneh hodu utu*} rea; 2. [ad [*castelic & feheruuaru*] rea] *meneh hodu utu rea*. – Vö. még: SZENTGYÖRGYI 2007: 24–7.)

A következőkben vegyük sorra a latin szövegszerkesztés által nem indokolt kétnyelvű helymegjelöléseket!

4. A kéttagú helymegjelölések forrásunkban zömmel egynyelvűek, csupán néhány kétnyelvű szerkezetet találunk. (A *tag* terminus nem azonos a *névelem*-mel. A szóösszetételeket [pl. *feheruuaru*] és a szoros szókapcsolatokat [pl. *ruuoꝝ licu*] grammatikai szerkezetük nyomán tekintem kéttagúnak. Névyszerkezeti – és funkcionális – szempontból ezek egyrészes nevek [HOFFMANN 2007a: 71], melyek „lexikális egységként funkcionálnak a nyelvben” [i. m. 72]. Grammatikailag ugyancsak a kéttagú nevek közé sorolom a valódi szintagmákat is, pl. *ug[ri]n bahuana*.)

A kéttagú s egyben kétnyelvű szerkezeteket két további csoportra oszthatjuk. Az első csoportba (kiindulásképpen magyar grammatikai szempontból) azok a birtokos jelzői szintagmák sorolhatók, amelyekben a latin alaptag mellett magyar nyelvű birtokos jelzői bővítést találunk. Biztosan ilyen az *usq(ue) ad angulu(m) aruk* (a latin szerkezetből kiemelve: *angulus aruk*). Ide tartoznék az *ad caput p&re* szerkezet is, ha a *p&re* magyar személynév, valamint az *ad portu(m) ecli*, ha az *ecli* magyar, de legalábbis nem latin hely- vagy személynév.

Ezekben a szószerkezetekben – a továbbiakat biztosan csak az első kifejezésről állíthatjuk –, bár a szintagma meghatározó tagja magyar szórvány, a teljes szószerkezet váza mégis latin: a mondatba illesztést vezérlő *ad* praepositíós alaptagot a latin szórend szerint követi, s nem megelőzi a magyar nyelvű (jelöletlen) birtokos jelző, így a szövegalkotás latin grammatikai struktúra szerint történik. A szerkezetet tekintve tehát a magyar szórvánnyal kifejezett szintagmatag genitívusi funkciójú, alakilag pedig ragozhatatlan névszóként (nomen indeclinabile) viselkedik. (Mivel a birtokviszony jelöletlen, a genitívusi szerkesztést csupán szemantikai alapon feltételezhetjük, így – éppen e jelentéstani megfontolások alapján – nem valószínű egy, a szókapcsolatot a következő típusba [5. pont] soroló megfeleltetés.)

Mindazonáltal biztosra vehetjük, hogy e kétnyelvű helymeghatározás mögött magyar helynévi megnevezés húzódik. Ha a lejegyzett forma magyar grammatikai megfontolásokat követne, viszonylagos biztonsággal tudnánk rekonstruálni a mögöttes magyar nyelvű helynevet, a latin vázú grammatikai szerkezet azonban többféle genitívusi funkciót is megenged. Ennek megfelelően az *angulus aruk* szókapcsolat mögött a következő magyar helynévi megfelelőek képzelhetők el: *árok szöge/szöglete* (vö. ÁrpOkl. 106; ÉRSZEGI 1993: 2, 2004: 2),

vagy: *árok*szög (vö. HOLUB 1956: 6; SZENTGYÖRGYI 2005: 60 – a különírás mindkét kiadásban a magyar szórvány szembetűnő kiemelhetőségét szolgálta). A *-szeg* és a *-szege* változatokra vö.: 1256: *Dedemszeg* ~ 1337: *Dedenzege*; 1425: *Bwkenzege* ~ 1489: *Bewkenzeg*; 1416: *Waydazegh* ~ 1414 k.: *Waydazege* (adatok: CSÁNKI). Vö. KMHsz. *Dedénszeg* és *Dedénszege*, valamint – csak a névalakra vonatkozóan – *Árokszeg* és *Árok szege* ?.

Az *angulus aruk* mögött sejtethető (különböző morfológiai felépítésű) névváltozatoknak a következő lehetséges értelmezéseket tulajdoníthatjuk: 1. Az *angulus* szó 'szög(let), kiszögellés, sarok' jelentését szem előtt tartva 'árok (völgy) sarka, kanyarulata', esetleg 'árok nál vagy mellette lévő kiszögellés' (különösen, ha az *angulus* 'angulus saxi' jelentésben áll). 2. Az *aruk* lehetséges 'vízfolyás' jelentésével ugyanakkor az 'árok (nevű) vízfolyás kanyarulata' értelmezést kapjuk. 3. Az *angulus* '(folyóvíz által bezárt) sarok, zug, folyókanyarulat-lal érintkező terület' jelentését tekintve pedig: 'az árok (nevű) vízfolyás kanyarulatával érintkező terület'.

A *caput p&re* szókapcsolat ebben a formában értelmezhetetlen, akár magyar, akár latin szónak tekintjük a második tagot. A TA. kutatástörténetén végigvonuló mindkét (latin, illetve magyar lexémát feltételező) lehetséges értelmezés ellipszist sejtet. Magam az ellipszis okát leginkább másolási-fogalmazási figyelmetlenségnek gyanítom, és arra hajlok, hogy a *p&re* szót latin fordításnak tekintsem – mely mellől a *vallis* földrajzi köznév maradhatott el –, s így a helyet a Somogy megyei Kő-völgygel azonosítsam (SZENTGYÖRGYI 2008b.). Ennek nyomán e szerkezetet a kétnyelvű szókapcsolatok között a továbbiakban nem tárgyalom. Ha mégis az, az *ad angulu(m) aruk* szintagmával azonos felépítésű. (A kérdés problematikájához lásd: BÁRCZI 1951: 46; ÉRSZEGI 1993: 3; ÁrpOkl. 108; ZELLIGER 2005: 36; SZENTGYÖRGYI 2005: 51, 61; utóbb: HOFFMANN 2007b.)

A *portus ecli* latin kifejezés mögött 'Ecli révé' vagy 'Ecli-rév' értelmezés sejtethető (vö. HOFFMANN 2008: 15), amennyiben az *ecli* szórvány valóban (német eredetű) személynévből származó helynév, amint azt a szakirodalom egybehangzóan állítja. Elvben a szó szerkezet megengedné a teljes latin értelmezést, eszerint a genitivusban álló tag lehetne – a tipológiai-lag gyakoribb településnéven túl – maga folyó neve is, amin a rév található, vö.: 1257: *in portu Crysii* (KMHsz.). Ilyen – egy esetleges *Ecli genitivusból rekonstruálható – latin vagy latinositott folyónevet azonban nem ismerünk (ahogyan településnevet sem). A teljes latin nyelvű értelmezés másik lehetősége paleográfiai alapú, a fogalmazványon vagy a határjárók feljegyzésén szereplő rövidítés félreolvasásából adódhat. Ez esetben a latin szerkezet: *portus eq(ui)*, azaz 'lórév' (SZENTGYÖRGYI 2009).

A szókapcsolatot a következő csoportba soroló értelmezés névtipológiai alapon nagy valószínűséggel kizárható.

5. A kéttagú és kétnyelvű helymeghatározások másik csoportjába a következő szókapcsolatok tartoznak: *usq(ue) ad lacu(m) turku*, *ab eode(m) lacu bolatin*, *usq(ue) ad kangrez uiam*. A függő esetekből kiemelve: *lacus turcu*, *lacus bolatin*, *kangrez uia*. Ezek a magyar grammatika szerint főnévi (tulajdonnévi) – kijelölő funkciójú – minőségjelzős (az újabb grammatika szerint minősítő jelzős) szó szerkezetek (MMNy. 339; BALOGH 2000: 446–7; vö. S. HÁMORI 1991: 677).

Az ilyen típusú kétnyelvű szó szerkezetek nagyszámú előfordulása korai okleveleinkben cáfolni látszik a következő megállapítást: „A földrajzi tulajdonneveknek kijelölő jelzői használata a korai ómagyar korban – ha egyáltalán élhetett – rendkívül ritka lehetett”

(S. HÁMORI 1991: 687). Ha ilyen szerkezet tisztán magyar nyelvű oklevélbeli előfordulásával nem is találkozunk, a számos kétnyelvű előfordulás feltételezi, hogy a beszélt nyelv (legalábbis annak „hivatalos” regisztere) gyakran élhetett vele. Az ún. második szóbeliségben egészen biztosan gyakori volt, hiszen ezen okleveleket – vita esetén – élőszóban fordították magyarra.

De tekinthetjük-e a fentiek alapján e szerkezeteket jelzős szó szerkezeteknek? Az e szókapcsolatokban lévő magyar szórványok – a fentiekhez hasonlóan – latin grammatikai séma alapján illeszkednek a szövegbe: praepositio által vezérelt függő esetű latin földrajzi köznevek latin szórendű bővítményei. (Egyedül az *usq(ue) ad kangrez uiam* szerkezet esetén merül fel kétség a *kangrez uia* magyaros szórendje miatt, ez a feltehetően magyar nyelvi interferencia [vö. SZENTGYÖRGYI 2008a: 47] azonban a szövegbe illesztés struktúráját lényegesen nem módosítja.) Ha a szövegbe e kifejezések latin szó szerkezetként illeszkednek, a fentebb mondottakkal összhangban a latin grammatika terminusaival célszerű őket leírni.

A *lacus turcu*, *lacus bolatin* és a **uia kangrez* – „*urbs Roma*” típusú – szerkezetek tulajdonnévi bővítménye a hagyományos latin grammatikai leírás szerint *appositio*, azaz két főnév azonos számban és esetben álló (egymást értelmező) szókapcsolata. A humanista grammatika egyöntetűen csupán két főnév (*substantivum*) kötőszó nélküli (*continua/immediata coniunctio*, *sine coniunctione*) kapcsolatát nevezi *appositio*-nak. Vö. GIULIO SULPIZIO VERULANO, *De re grammatica*, 1480: „*Appositio est continua coniunctio duorum substantiuorum quorum alterum declarat alterum*”; ANTONIO DE NEBRIJA, *Introductiones Latinae*, 1481: „*Appositio est immediata duorum substantiuorum coniunctio quorum alterum exponit alterum*” (LUIS MARTÍNEZ-FALERO 2006: 327). A két főnévnek ugyanarra a dologra kell vonatkoznia, és azonos esetben kell állnia. Vö. NICOLAS MERCIER, *Manuel des Grammairiens*, 1735: „*Appositio fit, quando plura substantia ad rem eandem pertinentia ponuntur in eodem casu sine coniunctione*” (COLOMBAT 1993: 367). A későbbi szerzők e meghatározásokat átveszik, idézik, ettől eltérő definícióval nem találkozunk. Vö. pl.: „The Latin Grammarians employ the word *Appositio* to denote a figure, by which two words, denoting the same thing, are put in the same case, such as, *Urbs Roma*, *Fluvius Sequana*” (Commentary, Mt. 15, 1. n. 13).

Az *appositio* magyar fordítása: (főnévi) értelmező. A „főnévi” jelző el is hagyható, hiszen a latin grammatika szerint értelmező csak főnév lehet (vö.: M. NAGY–TEGYEY 1992: 118). A kétnyelvű szókapcsolatok esetében természetesen nem érvényesül az „azonos számban és esetben áll” kritériuma. Nyelvi nonszensz lenne efféle kifejezéseket szerkeszteni: **usque ad lacum turkut*, **ab eodem lacu bolatintól*. Ezekben az esetekben tehát a magyar szórványok a már ismert módon, azaz ragozhatatlan névszóként (*nomina indeclinabilia*) viselkednek.

Mindezek alapján a fenti szókapcsolatokat értelmező szerkezeteknek tekintem. A magyarított terminus azonban zavaró lehet az értelmező, értelmező jelző kifejezéseknek a magyar grammatikában ettől eltérő használata miatt, ezért a latin terminus mellett maradván e szintagmák grammatikai meghatározására az *appositio*s szerkezet megjelölés tűnik alkalmasabbnak. A magyar grammatikában szokásos átírás itt is alkalmazható, így az *appozíciós szerkezet* írásváltozat is megfelelőnek látszik. (Megjegyzem, hogy a magyar grammatika a *Pista*, a *barátom* típusú kapcsolatot nevezi azonosító értelmező-nek, illetve *appozíció*-nak [BALOGH 2000: 453], ez nem azonos a fenti *appozíciós szerkezet*-tel.)

A latin szerkesztésű szöveg latin grammatikai terminusokkal történő leírása azért is látszik célszerűbbnek, mert ugyanannak a latin szerkezetnek a magyarban eltérő megfelelései lehetnek. Így az appozíciós szerkezet esetében is: *fluvius Sequana 'a Sequana folyó'*, de: *urbs Roma 'Róma városa'*.

6. Befejezésül az *értelmező* terminushoz szeretnék néhány adalékot csatolni.

A fentebb (az 5. pontban) tárgyalt szerkezetek grammatikai leírásában korábban is felvetődött az értelmezőként való meghatározás lehetősége: „A birtokos jelzős szoros szókapcsolatokban előforduló városnevek keletkezésében talán bizonyos mértékig idegen nyelvi minták is közreműködhettek, vö. (...) *die Stadt Wien* típusú szerkezeteket. Az idegen nyelvi adatok azonban nem birtokos, hanem minőség-, esetleg *értelmező jelzős* alakulatok” (ZELLIGER 1991: 27, a kiemelés tőlem, Sz. R.).

A MHSz. immár magyar nyelvi példákra vonatkozóan fogalmaz hasonlóképpen: „Földrajzi nevekhez magyarázó céllal néha hozzákapcsolunk egy közszót, ez azonban nem válik a név részévé. Ezeket a nevet *értelmező szavakat* a névtől különírjuk” (73, a kiemelés tőlem, Sz. R.).

A MMNy. a tulajdonnévi minőségjelzőről megjegyzi: „Az efféle főnévi minőségjelzős szerkezetek sokszor közel állnak az *értelmezős szerkezetekhez*” (340, a kiemelés tőlem, SzR.).

Úgy tűnik, hogy a magyar tulajdonnévi kijelölő jelzős szerkezetek (sőt az értelmezős szerkezetek, vö. BALOGH 2000: 452–8) grammatikai megítélése közelít a latin terminológiához. A *lacus bolatin*-féle kétnyelvű szókapcsolatokat mégsem ezért tekintem appozíciós (értelmezős) szerkezeteknek, hanem azért, mert a latin szerkesztésű szöveget latin grammatikai terminológiával látom célszerűnek leírni.

A hivatkozott irodalom

- ÁrpOkl. = GYÖRFFY GYÖRGY főszerk. 1997. Árpád-kori oklevelek 1000–1196. Balassi Kiadó, Bp.
- ÁÚO. = WENZEL GUSZTÁV (közé teszi) 1860–74. Árpád-kori új okmánytár I–XII. Pest (később Bp.).
- BALOGH JUDIT 2000. A jelző és az értelmező. In: KESZLER BORBÁLA szerk. Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 444–60.
- BÁRCZI GÉZA 1951. A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Akadémiai Kiadó, Bp.
- COLOMBAT, BERNARD 1993. Les figures de construction dans la syntaxe latine (1500–1780). Edition Peeters, Louvain–Paris.
- Commentary = CALVIN, JOHN, Commentary on Matthew, Mark, Luke, 2. Trad. and Notes: PRINGLE, WILLIAM. Electronic edition, 1999.
- http://www.biblestudyguide.org/comment/calvin/comm_vol32/htm/xlvi.htm
- CSÁNKI = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–3, 5. Bp.
- ÉRSZEGI GÉZA 1993. A tihanyi alapítólevél (fordítás). In: SZ. FARKAS ARANKA szerk. A tihanyi alapítólevél. F. Szelényi Ház, Veszprém.
- ÉRSZEGI GÉZA szerk. 2004. A tihanyi alapítólevél. Bencés Apátság, Tihany.
- FNESz.⁴ = KISS LAJOS 1998. Földrajzi nevek etimológiai szótára I–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- GIRY, ARTHUR 1894. Manuel de diplomatique. Librairie Hachette, Paris. (Reprint: Paris, 1925.; New York, 1972.; Genève, 1975.)
- HOFFMANN ISTVÁN 2007a. Helynevek nyelvi elemzése. 2. kiadás. Tinta Könyvkiadó, Bp.

- HOFFMANN ISTVÁN 2007b. A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Kézirat, megjelenés alatt.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. In: HOFFMANN–TÓTH szerk. 2008. 9–27.
- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk. 2008. Helynévtörténeti tanulmányok 3. Debrecen.
- HOLUB JÓZSEF 1956. A tihanyi apátság alapítólevele. Latin szöveg és fordítás (részlet). In: MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Tankönyvkiadó, Bp. 5–13.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. Debrecen.
- MARTÍNEZ-FALERO, LUIS 2006. La teoría gramatical de Antonio Lull: Las instituciones absolutissimae in grammaticam latinam (1549). Revista de Filología Española, 84/2: 315–38.
- MHSz. = A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás. Tizenkettedik (példaanyagában átdolgozott) lenyomat. Akadémiai Kiadó, Bp., 2000.
- MMNy. = RÁCZ ENDRE szerk., A mai magyar nyelv. 8. kiadás. Tankönyvkiadó, Bp. 1991.
- M. NAGY ILONA – TEGYEY IMRE 1992. Latin nyelvtan. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- S. HÁMORI ANTÓNIA 1991. Az alárendelő szerkezetek. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Bp. 676–723.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2005. A tihanyi apátság alapítólevele. Betűhív átirás és magyar fordítás. In: ZELLIGER 2005. 57–65.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2007. A Kesztlőrcről Fehérvárra menő hadút. Névtani Értesítő 29: 23–47.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008a. A Tihanyi alapítólevél *kangrez* szórványáról. In: HOFFMANN–TÓTH szerk. 2008. 29–52.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008b. A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZÁRI ILDIKÓ szerk., Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Bp. 255–67.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2009. *ecli*. Magyar Nyelv (közlésre elfogadott kézirat).
- ZELLIGER ERZSÉBET 1991. Szóösszetétel keletkezett tulajdonnevek a korai ómagyar korban. Névtani Értesítő 13: 15–31.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. A Tihanyi Alapítólevél. Bencés Kiadó, Pannonhalma.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Muzsaly (Nagy- és Kis-). Ma már csak Nagymuzsaly van Bereg megye kárpátaljai részén. Ezt elemzi a FNESz. is (2: 202, *Nagymuzsaly* a.). 1232/1360-ban: *Muse*. 1337/59-ben már két falu: *Mwsay* és *Kysmusay* (Com. Bereg. 112). 1570-ben: *Nağ Musaj* és *Kis Musaj* (Conscr. port.). A helységnévről a FNESz. (i. h.) véleménye: „puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással”. A két falu az 1657-es lengyel támadásig megvolt egymás szomszédságában, ezt követően Kismuzsaly elnéptelenedett, lakói Nagymuzsalyba költöztek (LEHOCZKY TIVADAR, Beregvármegye monographiája. Ungvárott, 1881. 3: 832). Még a mai formájában is impozáns templomrom őrzi Kismuzsaly emlékét.

Nem ez az egyetlen ilyen név (*Muse*, *Musei*, *Musai*, a helyesírási változatokat ne is számoljuk!) a történelmi Magyarországon. Sopron megyében is volt egy: 1232: *Musay*, 1928 óta Röjtökmuzsaj része (FNESz. 2: 428). Mindkét (-három) helység neve ugyanarra a személy-

névre megy vissza. De: a Sopron megyei falut *j*-vel (*Muzsaj*), a Bereg megyeit pedig *ly*-nal (*Muzsaly*) írják. Legelőször VÁLYI ANDRÁS tett különbséget: *Muzsaj* (Bereg m.), *Muzsai* (Sopron m.) (Magyar Országának Leírása. Budán, 1799. 2: 643). Aprócska, mondhatnánk, finom megkülönböztetés. 1851-ben FÉNYES ELEK már következetesen *Muzsaly*-t ír mindkét megyében (GeogrSz. 3: 122). Az 1863-as Hnt. „szentesítette” a két formát: *Nagy-Muzsaly*, *Kis-Muzsaly* (Bereg m.), *Muzsaj* (Sopron m.).

Természetesen ebből a helységnévből is keletkezett családnév. 1570-ben Beregardón (Ardo) írtak össze egy Stephanus *Musaj* nevű embert (Conscr. port.). KÁZMÉR MIKLÓS szótára is a *Muzsai* formát közli változatos helyesírással (CsnSz. 753–4). Bereg megyei családnévszótáramban a következő helységekben fordul elő: *Muzsai* ~ *Muzsay*: Lónya, Tiszakerecseny; *Muzsalyi*: Vári. Ez nem valami névváltoztatás útján keletkezett név, hanem inkább kárpátaljai jelenség. Ne feledjük, hogy a szovjet éra alatt a családneveket cirill betűkre írták át, és volt olyan – nem is egy – helység, amelyben nem volt magyar iskola. Így a nevek latin betűs leírása nem kis fejtörést okozott. Jártam több kárpátaljai temetőben is, és ott megfigyelhettem, hogy a *j* és az *ly* felcserélése nem volt ritka jelenség a fejköveken. Azt még valahogy el lehetett viselni, hogy a *Kajdi* nevet *Kalydi*-nak írták le, de a *Halydu* név már eléggé feltűnő volt számomra. Ez történt Váriban is a *Muzsalyi* névvel kapcsolatban (bár ekkor már a helységnevet is *Muzsaly*-nak írták). A 2002-es budapesti telefonkönyvben csakis a *Muzsai* ~ *Muzsay* név szerepel, a *Muzsalyi* pedig nem.

Félreértés ne essék, másfél évszázadnyi *Muzsaly* után nem akarom visszahozni a nyelv-történetileg szabályos és helyes *Muzsaj* formát, most már zavart okoznék vele. Trianon után a csehek *Muzijovo*-ra változtatták a nevét (tkp. 'Muzsé emberei, faluja'). A Szovjetunióhoz való csatlolás után ukránosították ezt a formát, így a község a mai napig is a *Мушів* nevet viseli.

MIZSER LAJOS

Megjegyzések *dialogus* szavunk értelmezéstörténetéhez. A magyar *dialogus* szó a latin *dialogus* közvetítésével a görög *διάλογος*-ból származik (vö. TESz. 1967, 1: 630). A görög szó az 'át, által, keresztül' jelentésű *dia*- előtag (vö. BAKOS 1989: 178) és a beszéddel kapcsolatos fogalmakat jelölő *logosz* (vö. HAAG 1989: 1125) összetétele. A latin szó jelentése SZENCI MOLNÁR ALBERT latin–magyar szótárában (1604) 'személyek közt beszélgetés, közbeszélgetés', PÁPAI PÁRIZ FERENC latin–magyar szótárának BOD PÉTER gondolta kiadásában (1767) szintén 'személyek közt beszélgetés', valamint 'egymással való beszélgetés'. Mindkét szótárban a beszélgetés *személyek közt*, azaz két vagy több személy és nemcsak két személy között jön létre. Nem véletlen, hogy SZENCI MOLNÁRNál *közbeszélgetés* jelentésben is szerepel. *Dialogus* szavunk első jelentése az ÉrtSz.-ban (1959) 'párbeszéd, beszélgetés', az ÉKsz.-ban (1972) 'párbeszéd'. Megjegyzendő, hogy ugyanott a *párbeszéd* szó jelentése 'két személy beszélgetése'. A *dialogus* szó jelentésének fent adatolt szűkítésében, éppúgy, mint a kettőnél több személy közötti beszélgetést az utóbbi időben jelölni szándékozó műszóhasználatban a szó eredeti előtagjának egy másik előtaggal történő hallgatolagos és aligha elfogadható felcserélése érhető tetten. Példáim – ritkított szedésű kiemeléseket alkalmazva – néhány elméleti igényű írásból merítem.

Az első idézet Kovács András Ferenc verseit mint a költészeti hagyománnyal folytatott párbeszéd megnyilatkozásait értelmezi: „az intertextualitás itt megjelenő formája nem

annyira egy szimpla posztmodern permanencia esete, mint inkább olyan időbeli-»hosszmenti« *dia-* vagy *polylogos* kezdeményezése a hagyománnyal, amelyek [...] a rajtuk keresztül való [...] költészeti memória kultúráteremtő funkcióját hangsúlyozzák” (KULCSÁR SZABÓ 1994: 168–9).

A második idézet az előzőhöz tárgyában is, műszóhasználatában is kapcsolódva Kovács András Ferenc egyik költeményének lírai alanyáról állapítja meg, hogy „megszólalása [...] nem monológként, hanem sok pólusú dialógusként [...] hatott”, a lírai alany ugyanis „a költői hagyomány polylogikus játéktérébe lépve teremtődött” (ORBÁN 2000: 193).

Az olvasók széles rétegeit megszólító tudományos szövegek után a harmadik idézet olyan kézikönyvből származik, amelyik az egyetemi és főiskolai hallgatók közvetítésével szintén sokakhoz szólhat. A kézikönyv szükségesnek tartja leszögezni, hogy „a dialógus több beszédpartner esetén plurilógussá bővül”, majd a műszót a kötet fogalomtárában így értelmezi: „plurilógus = több beszédpartnerrel kibővülő dialógus” (SZIKSZAINÉ NAGY 1999: 331, 471).

A negyedik idézet az előbbi kézikönyvhöz csatlakozó gyakorlókönyv egyik feladata: „Elemezze a következő plurilógusban a szövegek közötti kapcsolódás fajtáit!” (SZIKSZAINÉ NAGY 2001: 252).

Az ötödik és egyben utolsó idézet eredetileg szónoki beszédként (székfoglalóként) elhangzott szövegből való: „Az ecclesia colloquens [...] egyszerre jelenti az Istennel és az emberekkel beszélgető egyházat. Ezért jó – állítja a szónok –, ha a »dialógus« szót egy kicsit megtekerve »trialógusról« beszélünk, hiszen emberi beszélgetéseink is coram Deo, Isten színe előtt folynak” (FABINY 2006: 13).

Kétség nem férhet hozzá, hogy a *dialógus* szó ’át, által, keresztül’ jelentésű görög *di-* előtagjának a hallgatólágos felcserélése a ’kettős-, két-’ jelentésű görög–latin *di-* előtaggal (vö. BAKOS 1989: 178), illetve a kettőnél több beszélőre vonatkoztatott *poly-* vagy *pluri-* előtagú változatok szembeállítása a nemcsak két beszélőre vonatkozó *dialógus* szóval téves. A művi *tria-* előtaggal „megtekert” *trialógus* szó pedig legfeljebb erőltetett szójátékként vehető számba.

Végezetül hadd idézzem a francia nyelvbe bekerült *dialogue* szó „kis” Larousse-beli értelmezéseit (1971: 316): *conversation entre deux ou plusieurs personnes* (két vagy több személy beszélgetése), továbbá *ensemble des paroles échangées entre les personnages d’une pièce de théâtre, d’un film* (egy színműben, egy filmben a szereplők egymással váltott szavainak összessége).

A hivatkozott irodalom

- BAKOS FERENC 1989. Idegen szavak és kifejezések szótára. 9. kiad. Akadémiai Kiadó, Bp.
 ÉKsz. = Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972.
 ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk., A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959–1962.
 FABINY TAMÁS 2006. Conservando et renovando. Miskolci Keresztény Szemle, II. évf., 2. sz., 7–18.
 HAAG, HERBERT 1989. Bibliai lexikon. Szent István Társulat, Bp.
 KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 1994. Az új kritika dilemmái. Balassi Kiadó, Bp.
 Larousse = Nouveau petit Larousse. Paris, 1971.

- ORBÁN GYÖNGYI 2000. Háttérelvezések. Komp-Press, Kolozsvár.
 PÁPAI PÁRIZ FERENC 1767. Dictionarium Latino–Hungaricum. Nagyszeben.
 SZENCI MOLNÁR ALBERT 1604. Dictionarium Latinoungaricum. Nürnberg.
 SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1999. Leíró magyar szövegtan. Osiris, Bp.
 SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2001. Szövegértés – szövegelemzés – szövegalkotás. Osiris, Bp.
 TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967–1984.

MÓZES HUBA

Darvadozva*. Tóth Árpád „Hivogató” című versében, amelyben kedvese előtt szomorúan emlékezik vissza ifjúságának víg napjaira, így él egy sokat sejtető, sajátos szóval: a *darvadozik* ige határozói igenevével:

Én szép ifjúságom
 Sárgul hervadozva,
 Ülök már a sutban
 Lomhán *darvadozva*, –
 Ilyen vagyok én már,
 Fanyar, csöndes, fáradt,
 Így szeress, ha kellek,
 Nem járok utánad!

Kérdés, hogy itt a 'szomorkásan tölti idejét' jelentésű *darvadozva* a *daru* : *darvak*, *darvas* madárnév származéka-e, és ha igen, a szónak ez az értelme, egyáltalán sok mindent felidéző stílusértéke hogyan alakult ki.

MÉSZÖLY GEDEON, a Szegedi Egyetem nyelv- és irodalomtudományban, néprajzban, művelődéstörténetben egyaránt járatos volt professzora mindezt részletesen megvilágítja „Juhász Gyula darvadozása és Petőfi rónája” című jellegzetesen megkapó tanulmányában. Abból indul ki, hogy a daru kedves madara – sajnos, ma már azt mondhatjuk: volt – a magyar népek. Chernel Istvánt, a madarakkal foglalkozó tudomány képviselőjét idézi: „... nemcsak tollai révén volt nálunk népszerű a daru. Egész lényével befészkelte magát a magyarság lelkevilágába... Nincs is több nemzet, mely úgy ismerte volna madarunk szokásait, mint mi. Ez a szoros viszony pedig abból fakadt, hogy a daru is ott tanyázott, ahová a magyart természete hajtotta: a végtelen rónán; hogy a daru is daliás, mozgásaiban délceg, büszke alak, amivel bizonyos nemzeti vonásaink rokonok. – Közmondás, népdal, hasonlat, vonatkozás, népies költőink szerepeltetik a darut. Ott találjuk a gyermekkönyvekben, a címerekben, mesében, tréfában, komoly beszédben bizonyosságul, hogy mily sok kapcsolat van közte és köztünk!” Eötvös Károly meg ezt írja: „Hallottad-e hangját? Azt az egyszerű, de érces, erős hangot? Mikor ott repül fent, az egek magasában, tizenkettő az egyik szárnyon, másik tizenkettő a másik szárnyon, mint a hegyes ék, V betű alakban előre robogva, elől a vezérdaruvál, aki harsány hangon le-lekiált a földszín mélységére: daru, daru! – Láttad-e őket, mikor

* Elhangzott a Kossuth rádió Édes anyanyelvünk adásában.

kora hajnalban s mikor alkonyatkor *darvadoznak* a lápon, a szigeten, s feltartott fejjel hol egy kiabál, hol valamennyi kiabál, s mindegyik tizenháromszor kiáltja el egymás után Kátára, Kátára!”

A *darvadozik* igét tehát eredetileg annak a jelölésére használták, hogy a daruk hajnalban és alkonyatkor csoportosan játszanak, kiabálnak. Innen fejlődött ki – emberekre vonatkoztatva – a ’vigadozás közben ordítózik’, illetőleg ’csoportosan beszélget’ jelentése. Azután mint a Szeged vidéki nép tájszavát Tömörkény István – ahogy MÉSZÖLY jellemzi: a víz menti nép lelkének, nyelvének jó ismerője – vitte bele az irodalomba, de inkább már ’csöndesen beszélget’ jelentésben. Egyik elbeszélésében többek között ezt olvashatjuk: „Kiteszik Lőrincnek a poharat a középső asztalra, azután újból csönd, ülnek hárman háromfelé. Amíg olyan sötét nincsen, hogy egymásnak vaktában nekimenne az ember, nem szokás lámpát gyújtani. »Amíg egymást látjuk« véli a bormérő »kár a világító olajat fogyasztani. *Darvadozzunk.*« – A darvadozás a sötétben való beszélgetés művészete.”

Tömörkénytől aztán Juhász Gyula vette át a szót, nála azonban – egyéniségét ismerve: érthetően – még inkább szomorkássá, szinte hangtalanná lett a darvadozás. „Negyvenhatosok. In memoriam” című versének néhány sora így szól:

Hús Tisza partjáról, hol a szürke füzes szomorún leng,
Nagy jegenyék dala zsong, szőke akác mosolyog,
Hol Dugonics búsong, Dankó muzsikál és méla Tömörkény
Darvadozik anyaföld csöndes eressze alatt,...

„Darvadozás” című megható költeményében siratja el aztán kedves barátját.

Végül Móra Ferenc, a kiváló stílusú szegedi író révén jut el a *darvadozik* szó a pesti írótasárságokba, majd tőlük Tóth Árpádhoz. Íme így érlelték, izesítették íróink, költőink a Tisza menti nép hangulatos szavát. Nagyon igaz tehát Maupassant megállapítása: „A szavaknak lelkük van.”

Körbetartozás*. 2006 júliusának végén szerepelt egy ilyen című cikk a Magyar Nemzetben: „Ezermilliárdos körbetartozás hazánkban?”, majd írója jelezte, hogy „a jelenség főként az építőiparban érzékelhető”. Számomra a *körbetartozás* szó tűnt fel, és egyúttal az, hogy ebben a mostanában keletkezett szóban a *körbe-* igekötő mintegy bizonyította, hogy ebbe a szófajba tartozó elemek napjainkban is létrejönnek. Tanulságos lehet tehát a *körbe-* igekötő alakulását végigkövetni.

Az 1961-es értelmező szótár még igekötőként nem veszi fel, és csak egy összetételnek adja meg a jelentését: ’körbejár’. Az 1972-es értelmező kéziszótár már – „ritka” jelzésű – igekötőként értelmezi (’a körhöz hasonló vonalban’), és két összetételét említi: *körbeáll* és *körbejár*. Az 1984-es helyesírási szabályzat több mint félszáz igekötőt felsorol, de ez nincs közöttük. Az 1999-es nagy helyesírási szótár igekötőként ugyan nem említi, de négy összetételét felsorolja: *körbeáll*, *körbejár*, *körbeforgat*, *körbefut*. A 2003-ban megjelent

---

* Elhangzott a Kossuth rádió Édes anyanyelvünk adásában.

második kiadású értelmező kéziszótár megtartja a *körbe*- szóalak „igekötő”, illetve „ritka” minősítését, de felveszi a *körbejár* harmadik, elvont jelentését – amelyben a *körbe*- már igazi igekötőként viselkedik –, majd felsorol több összetételt: *körbejár*, *körbeáll*, *körbekérdez*, *körberöhög*, *körbetelefonál*, *körbever* (sportbeli kifejezés) és *körbevesz*. Továbbá elsőként értelmezi a *körbetartozás* főnevet is „sajtó” minősítéssel: „Az a tény, helyzet, hogy vállalatok, bankok stb. sorozatban tartoznak egymásnak”. Végül a 2004-es Osiris kiadású helyesírásban a felvett 58 igekötő között ott van a *körbe*- is, a szótári részben 17 összetételével.

Néhány fontos dolgot megállapíthatunk az eddig mondottakkal kapcsolatban. Először is az igekötő nagy nyeresége nyelvünknek. Nem véletlenül jegyezte meg néhány évvel ezelőtt MIKKO KORHONEN, hogy a magyar nyelv akkor távolodott el a finnugor nyelvek családjától, amikor kifejlesztette az igekötőt. – Másodszor: a XV–XVI. századra kibontakozó igekötő-rendszerünk sokféle jelentésbeli, mondattani és stilisztikai funkciót alakított ki. Mivel az igekötők helyet jelentő nyelvi alakulatokból jöttek létre – gondoljunk effélékre: „a szeg belemegy a fába”, „kijött a szobából” –, elsősorban irányt jelölnek: *kimegy*, *lehull*; átvitt értelemben is: *kimond*, *szétkürtöl* valamit. Ebből a – mondhatnánk – alapfunkcióból aztán létrejött a cselekvés és történés lefolyásának a legkülönbözőbb módjait, árnyalatait kifejező számos szerepük. Utalhatunk a befejezettségre, pl. *megebédel*, *leír*; a cselekvés tartósságára, pl. *elbeszél* valamit; a cselekvés elkezdésére, pl. *elindul*, *felfigyel* valamire; a cselekvés eredményes vagy éppen túlzott voltára, pl. *levizsgázik*, ill. *eltúloz*; valaminek az elhibázott voltára, pl. *elsózta* a levest; aztán tárgyassá is teheti az igét, pl. *fut*: *végigfutja* az újságot, *mos*: *kimossa* a ruhát; de megváltoztathatja az ige vonzatát is, pl. *lép* (valahol): *kilép* (valahonnan), *belép* (valahová), *rálép* (valamire). – Harmadszor: a *körbetartozik*, *körbetartozás*, *körbetartozó* azt bizonyítja, hogy igekötők napjainkban is keletkeznek.

SZATHMÁRI ISTVÁN

ÉLŐ NYELV

„Nem hazudol, az őszintét mondod”*

Élőnyelvi konferencián az élő nyelvhasználat jelenségeinek tudományos vizsgálata a cél. A nyelvtörténész számára viszont az élő nyelvhasználatban megjelenő változatosság mint a változás lehetősége lényeges. Számomra az élő nyelvhasználat legdinamikusabban fejlődő, a legtöbb dokumentálható nyelvi újítást hozó ága az internet nyelvhasználat (vö. BALÁZS 2003.). Az újítások itt jelentkeznek először, mintegy keresik közönségüket, elfogadóikat és terjesztőiket. Ebben a nyelvhasználatban bomlik ki és artikulálódik leginkább az a szóbeli/írásbeli sokszínűség, amelyet 1983-ban konferencia-előadásában WACHA IMRE a rádiós beszédmódokat elemezve már jelzett (WACHA 1988.), és amelynek jellemzőit az utóbbi időben számosan boncolgatták, de többnyire megmaradtak a jelenségek felszíni bemutatásánál, még azokban az esetekben is, amikor a grammatikai változásokról írnak (vö.

* Elhangzott a 15. Élőnyelvi Konferencián, Párkányban, 2008 szeptemberében.

BERKÉNE 2004.). A következőkben egyetlen alaktani jelenséget vizsgálok meg, ennek kapcsán próbálok felvázolni a terjedés menetét, kulturális és szociális összefüggésrendszerét.

A magyar igeragozási rendszernek van egy deviáns helye. Az általános ragozás egyes szám második személyében két igei személyrag is található: *-sz* és *-l*. Alkalmazásuk jól elkülöníthető: felszólító módban, feltételes módban és múlt időben az *-l*, kijelentő mód jelen időben (hacsak fonetikai okok ki nem zárják) az *-sz* fordul elő. Az *-sz*-t kizáró fonetikai ok: ha a szó *s*-re, *z*-re vagy *sz*-re végződik: ekkor ugyanis az *-l* lép be a helyére. A standardban ez a szabály jól érvényesül (*kérsz és nézel*), de egyes korábbi nyelvváltozatokban (vö. www.nytud.hu/hhc: *veszesz, teszesz*) és nyelvjárásokban (főként a nyugati nyelvjárásterületeken és a székelységben) ezen mássalhangzók után is állhat *-sz* (*éréssz 'érzel', óvass 'olvasol'*). Gyakoribb azonban a nyelvjárásokban a fordított irányú alkalmazás: az *-l*, illetőleg az ezen *-l* variánsai nemcsak az *s*, *z*, *sz* után találhatók, hanem egyéb hangok után is (*várol, vüszö, mondú*, vö. MDial. 359, SZABÓ 1980: 87–8, MÁRTON 1972: 197–8, IMRE 1971: 322, KISS 1982: 160, BÍRÓ 1999: 101–2). Az *-l*-nek ez a széles területi elterjedése a nyelvjárási beszámolókon túl a tágabb írásbeliségből is adatolható. Az egy karcagi cigányasszony életéről szóló egyes szám első személyben mesélő CSALOG ZSOLT-műben (1988.) a főszereplő többször is használja az *adol, etetel* alakokat. Borkó Juliánnának először 1928-ban megjelent kötete a *küldöl, eljutol, adol* alakokat tartalmazza (a szerző a Kórógy melletti Szentlászlón élt; KERESZTES–HAMARKAY szerk. 2004: 46, 62, 90). Kelet-Magyarországról Amerikába kivándorolt magyarok szövegében közli BAKÓ ELEMÉR a *fogol, küdöl* alakokat (BAKÓ 2002: 32–3). A hangtani és területi megoszlás mellett a két rag alkalmazásának bizonyos funkcionális különbsége is megállapítható: ott, ahol mindkét alakváltozat él, a *fog* igét tartalmaz igeiként inkább *fogol*, segédigeiként inkább *fogsz* alakban használják (P. LAKATOS–T. KÁROLYI 2002: 240). További funkcionális megoszlás, hogy az *-l*-es „kedveskedő” (SZABÓ 1980: 87), „tréfás-kedélyes modorosság” (KÓTYUK 1998: 301), „becézgető” (H. KOVÁCS 2008: 502) jellegű, alkalmazásában érződik „egy kis szándékos játékoság, mondhatnám önironia, ami valami nyelvi tudatosság jelének is tekinthető” (KORNYÁNÉ 2007: 152), míg az *sz*-es változat a neutrális alak. E funkcionális megoszlás – úgy vélem – párhuzamba állítható a *várj–várjál* alakváltozati kettősségben megfigyelhető parancsoló–kérő attitűd megnyilvánulásával.

Ez a számos nyelvjárásban és (mint a fenti példák mutatják) az *-l* hatásaként több variánsban is élő *-l*-es változat a nyelvjárási használatban napjainkban főleg a fiatalabb korosztályú nyelvhasználóknál visszaszorulni látszik. Legalábbis ezt mutatják LAKATOS ILONA és KÁROLYI MARGIT vizsgálatai (P. LAKATOS – T. KÁROLYI 2007: 202): 1991 és 2007 között a változatok alkalmazása a standard felé tolódik el.

A szociolingvista valóságshow-t néz. A „Győzike show”-ból meg a „Mónika show”-ból gyűjti az adatokat. Olyan helyzeteket keres, ahol a szereplőket oly mértékben elfogja az indulat, hogy a cselekvés gesztusában elfelejtődik a formalitás, a nyelv csak kiszolgálója az interakció sodró lendületének. A kutató ugyan tudja, hogy a megfigyelt jelenetek a valóságban talán sohasem játszódnak le a megfigyelt formában, de mivel számára a nyelvhasználat a fontos, elhanyagolhatónak látja a CSÁSZI LAJOS által is leírt manipulációt („Az újfajta talk-show-k két legfontosabb elve a sokkolás és a csoda. Az első esetben a talk-show-k mai készítői úgy próbálják áttörni a magánéletéről szóló közéleti diskurzusok egyre sematikusabb mintáit, hogy váratlan – és rendszerint kellemetlen – szembesítéseket, sokkoló konfrontációkat használnak a mélyben lappangó problémák felszínre hozására.” – CSÁSZI 2005: 25–6). A következő három idézet az említett reality show-kból való, mindhárom megtalálható a YouTube-on.

Közös jellemzőjük, hogy mindhárom szereplői cigányok. Ez a tény azért fontos, mert mint BODÓ CSANÁD megállapítja: „ez a szempont [ti. hogy cigányok használják ezt a nyelvi formát] központi szerepet játszhat a helyi köztes nyelvváltozat kialakulásában” (BODÓ 2003: 427). Ezenkívül mindháromban megfigyelhető egy bizonyos alá/fölérendeltségi viszony: cigány nő és cigány férfi szóváltását figyelhetjük meg. Az első jelenetben a felindult, férjét hűtlenséggel gyanúsító feleség szavai: „Hazudol, Győzike!”. A másodikban a nő egy pofon kíséretében mondja: „Azt mondtam, hogy nem hazudol, az őszintét mondd!”. A harmadik jelenetben a jelenet elején rögtön sokasodnak a cigány nő vádjai, miközben tettelegességhez is folyamodik: „Zaklatol, lemondol mindennek, megöletel, pitbull kutyákkal megetetel!”.

Közismert, hogy a cigányság nemileg hierarchikus társadalom: a nő szerepe erősen alárendelt, „belső jogilag” korlátozott (jól mutatja ezt az állapotot, hogy a cigánytörvény, a „romani kris” alkalmazása esetén a nők a törvénykezési folyamatból „a legutóbbi időig teljesen ki voltak zárva”, vö. LOSS–LÖRINCZ 2002: 147). Ez az állapot napjainkban azonban látványosan változik: a fellazuló kötöttségből – esetleg kényszerűen – kilépő cigány nő (talán a médiaszereplés háttértámogatásától is felbátorodva) támadólag vesz részt az interakcióban. De hiába a kényszeredett bátorság, ott lapul egy kis félelem, egy kis gesztusa a kérlelésnek, a szépítésnek. Ezt az attitűdöt egy másik Győzike-jelenetben is megfigyelhetjük: az adott részlet szereplője, aki a telefonos utasításra azonnal autóba vágja magát és teljesíti az utasítást – Budapestre autózik, hogy a címszereplő feleségét hazaszállítsa – amikor nem tud eligazodni a nagyvárosi közlekedésben, a következőt mondja: „itt hagyol engem a szarba”. Adva van tehát egy alá/fölérendeltségi viszony itt is, ahol az alárendelt ezzel a nyelvi formával él. Érdekes ismét idézni BODÓ CSANÁDOT: „a továbbélő, eredetileg dialektális jelenséghez az átrendeződés révén a korábbtól minőségében elütő szociális jelentés társulhat” (BODÓ 2003: 427).

A hagyományos nyelvjáráskutató azt mondaná: mivel az itt idézett nyelvi adatok mind egy adott régióból (Salgótarján–Nagybátony–Ózd környéke) származnak, tulajdonítsuk az -/ használatát regionális csoportjelenségnek. Ellentmond azonban ennek a feltételezésnek az, hogy a jelenséget más cigány környezetben is megfigyelték (BODÓ 2003.), továbbá, hogy a szereplők birtokában vannak az -sz-es változatnak is. A harmadik jelenet adatközlője ugyanis a jelenet eldurvulásakor a következőket vágja a férfi szemébe: „Lógsz, csalsz, betörsz, lopni jársz.” Ekkor már nincs szó esetleges megbékélésről, kérlelésről, a kijelentés erejét fokozza az -sz-es változat alkalmazása. Választhat tehát az alakváltozatok közül az adatközlő, és választ is. Ezek az alakváltozati különbségek, továbbá a választás ténye igazolják N. LÖRINCZ JULIANNA megállapítását: az alakvariánsok pragmatikai jelentésükben különbözhetnek egymástól, vagyis stilisztikai értékükben, érzelmi többletjelentésükben, aktuális, modális jelentésükben (N. LÖRINCZ 2004.).

Miért érdekes számunkra mindez? Miért foglalkozunk egy regionális nyelvi csoportjelenséggel, még ha az a regionális/szociális kereten túl pragmatikai többletfunkcióval rendelkezik is? Azért, mert ezek a megnyilatkozások kitérnek a csoportnyelvi használatból, igen széles közönség előtt hangzottak el, terjedési potenciáljuk tehát igen nagyfokú. Mindkét hivatkozott showműsor ugyanis éveken keresztül ment/megy kereskedelmi televíziókban, ez pedig csak akkor lehetséges, ha igen nagy a nézőtábor. Ezen állítás igazolására álljon itt két idézet: „2007 márciusában, áprilisában és májusában a *Mónika-show* adásidejében a tévézők 40,8 százaléka figyelte a műsort, ugyanekkor a TV2 és az m1 is 15 százalék alatt maradt” – www.origo.hu/teve/20070917; a Győzike-show-ról szólva pedig: „Bár soro-

zatának nézettsége csökkent, de még mindig hajszállal a TV2 előtt van az RTL Klub a hétfő esti órákban, így nem meglepő, hogy a heti 1,5 millió nézőnek az RTL Klub nem mert nemet mondani és a Blikk információi szerint már szóban meg is egyezett a két fél a tavaszi folytatásról”. (Ezt 2008. január 30-án olvashattuk a www.sg.hu/cikkek/57779/ alatt.)

Az ezekben a műsorokban elhangzott nyelvhasználat akaratlanul, szándéktalanul is mintaadóvá válik tehát, felkínálódva a nézőnek, aki egyszersmind hallgató is, fogyasztó is, „belopva e formákat a befogadói tudatba” (HEGEDÜS 2005: 22). A nézők először csak meghökkennek, furcsának találják az elhangzott nyelvi megformálást, felhívják rá a figyelmet a neten, elküldik egymásnak, ízelegetik, tréfálkoznak vele („Pitbul kutyákkal metetel, megöletel, megöletel, pitbullkutyákkal megetetel... váááá de jó.”; „IMIKÓ, ez naon király síttesekkel megöletel pitbull kutyákkal megetetel” D „mértmondodaztaat mértmondodaztaatmértomondodrtmondodaztaat pitbullkutyákkal megetetel megöleteel megöleteel pitbullkutyákkal megetetel:D.”; „jaja, az a szarláma nem segített :D huh, tárcsázok ne aggódj :D:D meg dörömbölök a falon :D de ha nem tárcsázok akkor megöletel és a pitbullokkal megetetel?”). [A nagy D betű ugyanúgy a mosolyt jelzi, mint a :-).]

Az első reakció esetleg a tagadás is lehet, mármint az adott nyelvi forma tagadása; ezt mutatja a következő idézet (2008. 06. 17-én nyomtattam ki): „már megint hazudol DLPH!”, „erre : a válaszom : (hazudsz, nem hazudol, utóbbi nem létezik)”. A forma azonban szinte észrevehetetlenül beépül a tudatba. Segítő tényező ebben az alak játékosága, a beleértett kedveskedő jelleg, továbbá az, hogy a net-kommunikáció a kommunikáció sajátos formája: el lehet bújni egy választott név mögött, a leíró vállalja is, amit leír, meg nem is, tág formája lehet az ironizálásnak, a távolságtartó technikáknak. Ebben a közegben az *-l-es* alakok egyértelműen terjednek. A terjedést megpróbálom bemutatni a *várol* ige E/2 *-l-es* változatával. Egy 2008. 06. 20-ai Google-keresés eredményeképpen a *várol* alakra 162 magyar nyelvű adat jött elő, melyből a program 61-et jelenített meg. Ebből ki kellett szűrni a homonimákat (pl. a „*várról*” alak téves bejegyzését, vagy a *félvállról* helyett beírt „*fél várol*”-t, a *városról* és a *vásárol* internetre jellemző rövidített *várol* alakját, a *várol-dal*-t, a *várok* helyett tévesen beírt *várol*-t) és az ismétléseket. Végül maradt 26 különböző spontán megnyilatkozás (továbbá egy hivatkozás H. KOVÁCS MIHÁLY idézett nyelvjárási tanulmányára). A 26-ból csupán 6-ot tudtam neutrálisnak ítélni. A többség (közel 80%) játékos, kedveskedő, esetleg noszogató vagy célzottan falusias, „álparasztos”. A 26-ból 11 kedveskedő jellegű: ezt a kedveskedést a mondatfűzés, a kicsinyítés-gügyögés nyelvi formái, a mosolyemotikonok mutatják: pl. „*várol* még egy kicsinkét, és (lehet, hogy:) megkapod a legközelebbi találkozó alkalmával”; „te is puszikára *várol*?”; „de még egy darabig jó ha *várol* slányom”. Másokban a játékoság, a nyelvi formák önkényes módosításának késztetése jelenik meg a *várol* társaságában: „Még ennél is délutánabbat *várol*?”; „Lányokat nem *várol*... :(((Bár nem kifejezetten miattad mennék, de akkor is- na. Igazságot a kis gombáááának!); „de mosmá hétfő vanik mé *várol* annyit?”. Ehhez a játékosághoz tartozik az a célzottan falusias, tudatos primitivitásra törekvő megfogalmazás, amely a *várol* környezetét erőltetett „álparasztra” fazonírozza: „jóvan kristály ecsém elfogadom... Akkor félreértettelek... hümm hümm most egy logika nélküli embert?! mit *várol* he???”; „Csak azt szerettem volna, ha nem egyből lépsz, hanem *várol* egy kicsit, hogy tanujj azoktól, akik úgy csinyállanak, mint ha tudnák, hogy mit lépnek! :-))))”; „Mit *várol*, vártál? Csak úgy viccesiből ideteszem Tiborc panaszának egy részit, mer’ ha már említve vagyon, akkor jó lenne, ha ösmernénk annak lényegit is”. Fentebb azt állítottam, hogy a kijelentő módú E/2 *-l* alkalmazása a felszólító módban meglevő (*várj-várlál*)

kettősség mintájára az enyhítés, a kérlelés, a noszogatás jelentéselemét hordozza. Ezt a jelentéselemet a nyelvi környezet alátámaszthatja. Nézzünk egy-két példát erre is a netes adatokból: „és mire várol?:-) csináld!:-) a zene megvan már hozzá:-)”; „Attól megéri benézni... szép és igényes design, ismerd meg Petrát & Dórit, és extrák is vannak... ami persze bővülni fog még... mire várol még??? nézz be...”; „Várol – mire? Jól megtanultad a versikét. Már ez is egy idegesítő dolog, hogy egy-egy szöveg meg dallam nem megy ki az ember fejéből.”

A stiláris felhanggal alkalmazott *-l*-es alakok mellett fontosak azonban, sőt talán fontosabbak a neutrálisan használt alakok. Ezekben ugyanis már a hétköznapi nyelvhasználat szintjén alkalmazódnak az *-l*-es alakok, vagyis az egyén számára már a kommunikáció megszokott formájává válnak. Nézzünk erre is néhány példát: „rali: így e: link>beírod a betűket és download>aztán várol másodperceket, összesen 30at, ott a nagy zöld premium downloads mellett számol vissza>a számok”; „konyok: ha várol rendesen, kiderül, hogy épp ez a lényeg! de erről már 1000 cikk megjelent és még itt is sokat írtunk róla! (pl: Intel kösed fel a gatyeszt ..”); „Most milyen véleményre várol Mark? :D Há jobb a Core2Duo, mint az Athlon ez tény. Ha valaki most akar új gépet, az ilyent vegyen”; „a bölcs ki útmutató előránt egy botot amivel újabb útra mutatott erdőben a csapáson trappol a vándor misztikussá lett történetet várol -a sas erre szállt”; „van egy idő miután lejárt a számláló azután néhány percig lehet beírni a kódot amit ott látsz ha pl várol egy fél órát és utána írod be akkor nem fogadja el”. 2008. június 20-án nyomtattam ki az alábbi internetes apróhirdetést: „Hideg-burkolókat keresek azonnali munkára. meg *csörgetel* és vissza hivlak”. Teljesen hétköznapi formává vált az *-l* ebben az apróhirdetésben, semmiféle modális felhang nincs már benne.

A nyelvtörténet legfontosabb kérdései: mi változik; hogyan változik, ami változik; miért változik, ami változik? Az elemzett jelenség kapcsán bemutattuk, hogy egy, a nyelvi rendszer által felkínált lehetőség stiláris, pragmatikai változatként valósággá válik. Majd ez a változat kitör a regionális/szociális kötöttségből, elhagyja a megkülönböztető stiláris jegyet is, és a modális jelentéselem nélkül az általános internetes kommunikáció része lesz (e viselkedésre példát hoz BÓDI ZOLTÁN is: 2003: 342), sőt más elektronikus kommunikációs formákban (pl. sms; vö. BERKÉNYÉ 2004: 50) is megjelenik. Nem lép még ki a nyomtatott sajtóba, még az elektronikus hálókon belül marad. De hogy meddig?

A hivatkozott irodalom

- BAKÓ ELEMÉR 2002. Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról. Szerk. KÁLNÁSI ÁRPÁD. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- BALÁZS GÉZA 2003. A születő netmagyar – Átírjuk vagy átírják a magyar nyelvváltozatokat? In: HAJDÚ–KESZLER szerk. 2003: 336–40.
- BERKÉNYÉ DR. SAJTI ILONA 2004. Új nyelvi jelenségek grammatikai vizsgálata SMS-szövegekben. In: BALÁZS GÉZA – GRÉTSY LÁSZLÓ szerk., Új jelenségek a magyar nyelvben. Tinta Könyvkiadó, Bp. 40–56.
- BÍRÓ FERENC 1999. Sajátos igeragozási jelenségek a felsőnyarádi nyelvjárásban. Magyar Nyelvjárások 37: 93–104.
- BÓDI ZOLTÁN 2003. A nyelvjárások kutathatósága és átértékelődése a magyar internetezők körében. In: HAJDÚ–KESZLER szerk. 2003: 340–4.
- BODÓ CSANÁD 2003. Az iktelen igék *-(A)sz* változója Bp. VIII. kerületében. In: HAJDÚ–KESZLER szerk. 2003: 420–8.
- CSALOG ZSOLT 1988. Cigányon nem fog az átok. Maecenas Könyvkiadó, Bp.

- CSÁSZI LAJOS 2005. A Mónika-show kulturális szociológiája. In: Médiakutató 2005/3. 21–36
- HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk. 2003. Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- IMRE SAMU 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HEGEDŰS ATTILA 2005. A változó nyelvjárás. PPKE, Piliscsaba.
- KISS JENŐ 1982. A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KERESZTES DÁNIEL – HAMARKAY EDE szerk. 2004. Buzgóság. Borkó Juliánna énekeskönyve. Exodus Kiadó, Erdőkertes.
- KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES 2007. Néhány nyelvjárási jelenség a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Felsőnyárad nyelvhasználatában (Kézműves dialektológia). In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., V. dialektológiai szimpozion. Berzsényi Dániel Főiskola, Szombathely. 150–5.
- KÓTYUK ISTVÁN 1998. Az ungi nyelvjárás igeragozási rendszere. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., III. dialektológiai szimpozion. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely. 301–6.
- H. KOVÁCS MIHÁLY 2008. A makói nyelvjárás. In: TÓTH FERENC szerk., Makó néprajza. Bába Kiadó, Makó, 479–516.
- P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT 2002. Trianon hatása a nyelvi változásokra 1–2. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS szerk., IV. dialektológiai szimpozion. Berzsényi Dániel Főiskola, Szombathely. 235–45.
- P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT 2007. Rendszerváltás – nyelvi változás? In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., V. dialektológiai szimpozion. Berzsényi Dániel Főiskola, Szombathely. 199–206.
- LOSS SÁNDOR – LÖRINCZ VERONIKA 2002. Romani kris a dél-békési oláhceigányoknál. Beszélő 2002/9–10. 146–152.
- N. LÖRINCZ JULIANNA 2004. A magyar igevariánsok grammatikai és szemantikai jellemzői. VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus, Bp. <http://www.nytud.hu/MMNyK/eloadas/index.html>.
- MÁRTON GYULA 1972. Magyar nyelvjárás. Babeş-Bolyai Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Kar, Cluj.
- SZABÓ GÉZA 1980. A magyar nyelvjárások. Tankönyvkiadó, Bp.
- WACHA IMRE 1988. Nyelvi és beszédretegek (?) és/vagy –szintek a rádióban. In: KISS JENŐ – SZÜCS LÁSZLÓ szerk., A magyar nyelv rétegződése. 1–2. Akadémiai Kiadó, Bp. 1000–12.

HEGEDŰS ATTILA

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Hasznos nyelvészet*

„Sorra jönnek az észrevételek, melyek szerint a bölcséletnek igenis meghatározó szerepe lehet a »mai világban«, hogy egy olyan társadalomban, ahol az új és innovatív kommunikációs stratégiákkal nem csak választásokat lehet nyerni, de szinte bármilyen terméket be lehet futtatni, akár közvetlen gyakorlati haszna is lehetne például annak, ha a nyelvet magas szinten értő és beszélő réteget képzünk.” (LIMPEK LÁSZLÓ 2008: 17)

---

* Ez az írás Szépe György akadémiai doktori védésén, 2008. május 19-én elmondott opponensi véleményem alapján készült.

„Szerbia fölött lelőttek egy NATO-repülőgépet, ami 40 millió dollárba került. Annak az árából a világ legjobb konfliktus-antropológiai intézetét lehetett volna létrehozni, annak a szakemberei előre megmondhatták volna, hogy Koszovóban, illetve Szerbiában és általában egy tág kontextusú kultúrában hogy fognak viselkedni az emberek, hogy fognak arra reagálni, ha ilyen módszerrel akarják őket rákényszeríteni valamire. Megmondhatták volna, hogy ebben a kultúrában senki sem fogja azt a szégyent elviselni, hogy engedjen egy ilyenfajta nyomásnak.” (SZILÁGYI N. SÁNDOR 2003: 813)

A 2007 októberében kézhez vett felkérés szerint „hivatalos bírálói tisztelet” kell ellátnom SZÉPE GYÖRGY „Hasznos nyelvészet” című rövid értekezése okán. Nem nagyon szívesen teszem ezt, mert furcsának tartom, hogy – a többé-kevésbé normális szereposztással ellentétben – most itt nem az idősebb s tapasztaltabb kutató mondja el véleményét a fiatalabb teljesítményéről, hanem fordítva: a fiatalabb értékeli a nála jóval idősebbet. Ráadásul abból a pozícióból, ami megnehezíti az elvárt objektivitást, ugyanis a bíráló olyan-amilyen szakmai pályafutását, annak esetleges sikereit, nem kis részben SZÉPE GYÖRGYnek is köszönheti, aki rendíthetetlen úttörő (és faltörő) szerepet játszott s játszik ma is abban, hogy a magyar nyelvészet társadalmi hasznát is hajtson. Mentségemre szól azért, hogy a) nem voltam tagja a Nyelvtudományi Intézet (Szentháromság utca 2.) 13-as szobájának, és b) már két évtizede nem vagyok Szépe Györggyel semmilyen munkahelyi hierarchikus kapcsolatban. Körülbelül 1985-től 1988-ig az intézeti Élőnyelvi Kutatócsoport is az ő akkori megosztályához tartozott. Aztán 20 évig Élőnyelvi Osztály voltunk, hogy holnaptól kezdve újra Élőnyelvi Kutatócsoport legyünk.

1. Három említés Szépe Györgyről: KIEFER (1991.), SZILÁGYI (2001.), SKUTNABB-KANGAS (2001.)

1. Az 1991-ben megjelent „A nyelvészetről – egyes szám, első személyben” (SZ. BAKRÓ-NAGY–KONTRA szerk.) című kötet névmutatójában SZÉPE GYÖRGY 10 említéssel szerepel, ami 9-cel kevesebb BÁRCZI GÉZA, de 5-tel több KIEFER FERENC említéseinél. A kötetben Kiefer elmeséli, hogy egy véletlennek köszönheti, hogy nyelvész lett: „Hutterer Miklós többedmagával lent járt látogatóban Baján a gimnáziumban (1959-ben). Amikor megtudta, hogy érdekel a nyelvészet (matematikus végzettséggel és német–francia egyetemi hallgatóként), mindjárt azt javasolta, hogy találkozzunk kellene egyik barátjával, aki tudna nekem olvasnivalót is ajánlani. Ez a barát Szépe György volt, akitől hamarosan egy könyvcsomagot kaptam: Bloomfield, Harris és Chomsky volt benne. [...] Miután az amerikaiakon átrágtam magam, Szépe elküldte Saussure-t, Trubetzkoy-t.” Később Kiefer Szépe segítségével került az Akadémia Számítástechnikai Központjába (KIEFER 1991: 130–1). Szépéről sokan tudjuk, hogy tucatnál több élvonalbeli nyelvészt indított el pályáján, de ezt a foglalatosságát nem a nevezetes 60-as években, hanem – amint Kiefer Ferenc példája is mutatja – már korábban elkezdte. A hasznos nyelvész egyik ismertetőjegye az, hogy utánpótlást nevel. Szépe ebben a legjobb magyarok közé tartozik.

2. SZILÁGYI N. SÁNDOR (2001: 1209) egy köszöntő tanulmányában ezt írta: „Az ember nincs könnyű helyzetben, sőt kissé még zavarban is van, amikor témát kell választania egy olyan íráshoz, amellyel Szépe tanár urat szeretné megtisztelni. Hiszen ilyenkor úgy illik, hogy a téma kapcsolódjék az Ünnepeelt tudományos munkásságához, de mit lehet tenni ak-

kor, ha olyan nyelvészt köszöntünk, akinek emlékkönyvébe bármit lehet írni, ami egyszer nyelvészet, mert minden beleillik? Szépe tanár úr ugyanis idestova félévszázados tudományos munkássága során szinte mindennel foglalkozott már, az etimológiától az elméleti és generatív nyelvészetig, a fonológiától a szintaxisig, az alkalmazott és számítógépes nyelvésztől vagy gépi fordítástól a szociolingvisztikáig, a nyelvpolitikáig és a nyelvi emberi jogokig – meg sem próbálom itt mind felsorolni. Aki közleményeinek netán csak a címét olvassa el az oldalszáma is tekintélyes publikációlistában, az bizonyos mai divatok szerint könnyen arra gondolhatna, hogy aki ennyi mindennel foglalkozott életében, annak bajosan maradhatott rá ideje, hogy valamelyik területen elmerülhessen a részletekben. Márpedig a mai elég általános vélemény szerint szigorú szakosodás nélkül nem is lehet tudományt művelni. Akkor pedig »miről is szól« (ahogy mondani illik) ez a lista? Aki azonban nemcsak a címeket olvassa, hanem a megfelelő helyen azt is, ami alájuk van írva, rögtön látja, mekkora előnye van ennek a sokoldalúságnak. Mikor a szakosodás egyre közelebbi szinonimája kezd lenni a szakmai *beszűkülés*-nek, az enciklopédikus tudású, az egyes jelenségeket egyszerre sok nézőpontból látni képes tudósokat, ha nem lennének is, sürgősen ki kellene találni. Mi azonban abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ki sem kell találnunk, mert hál' istennek itt van közöttünk Szépe tanár úr." SZILÁGYI itt az enciklopédikus tudású nyelvészt ünnepli, akinek írásai mindig arra figyelmeztetik, hogy „a mi tudományunk ugyan diszciplínákra van felosztva, mert gyarló emberi eszünkkel nehezen érjük fel egyben az egészet, de a világ nincs feldarabolva aszerint, hogy melyik tudós mihez ért”.

3. TOVE SKUTNABB-KANGAS (2001: 1106), aki Szépével hosszú éveken át állt szoros munkakapcsolatban, a pécsi professzorban egy igazi, régi vágású, szinte középkori intellektuelt lát, aki szerteágazó tehetségű, soknyelvű, multikulturális és multidiszciplináris ember, olyan, aki képes a dolgokat nem csak „vagy-vagy”, hanem „is-is” is szemlélni, s akinek nem derogál az elméleti kutatást kombinálni a társadalmi cselekedetekkel („combine academic theory with action and activism”). SKUTNABB-KANGAS ezt a véleményét akkor alakította ki, amikor az 1990-es években Szépével s másokkal együtt fontos nyelvi jogi ajánlásokat fogalmazott meg az EBESZ Nemzeti Kisebbségi Főbiztosának, Max van der Stoelnek a felkérésére.

2. Milyen az a hasznos nyelvészet? – A munkásságát összefoglaló rövid értekezésnek SZÉPE GYÖRGY a „Hasznos nyelvészet” címet adta. Ennek a címnek magam nagy jelentőséget tulajdonítok, 2008-ban Magyarországon különösen. Hisz a velemkorúak még mind emlékezhetnek arra, hogy 1990 előtt a disszertánsok téziseik végén kötelezően előadták, miben áll kutatásuk társadalmi hasznossága. Bármely témájú disszertáció szerzője leírta a társadalmi hasznosíthatóságot, s ezzel hozzá is járult a t á r s a d a l m i l a g h a s z - n o s n y e l v é s z e t dezavualásához. Akkoriban Magyarországon – a kinyilatkoztatások szerint – társadalmi hasznosság szempontjából nem volt különbség egy generatív szintaktikai értekezés és egy olyan disszertáció között, amelynek szerzője az iparban már használatos, bevált beszéd-előállító rendszerének fonetikai alapjait mutatta be. (A helyzet azóta annyit kétségtelenül változott, hogy ma a kutatási eredmények „gazdasági-társadalmi hasznáról” kell jelentéseket írni.)

A nyelvészeti kutatás társadalmi hasznosíthatósága kapcsán bő negyedszázaddal ezelőtt LABOV (1982: 165–6) a következőt írta (magyar fordításban: SÁNDOR 2001: 8–9): „Van két kérdés, amit föltesznek a nyelvészeknek, valahányszor csak a nyilvánossággal találkoznak:

hogy »mivel foglalkozik a nyelvészet?« és hogy »mire jó?«. [... Bekezdés.] A hivatásos nyelvészek által adott válaszok egyik csoportja azzal a gondolattal kezdődik, hogy a nyelvészet az emberi elme szerkezetével foglalkozik, ahogyan ez leképeződik a velünk született nyelvi képességekben. A nyelvészetet olyan alapkutatásnak mondják, amely az emberiségről szolgáltat bővebb ismereteket – de közvetlen köze nincs azokhoz a problémákhoz, amelyek a legtöbb embert nyugtalanítják. Amikor a társadalmi érték kérdéseire ennél kihívóbban kérdeznek rá – »kinek jó a nyelvészet?« – azt lehet mondani, hogy a nyelvészet jó a ma nyelvészeinek, akiknek megadatik, hogy érdekes munkával keressék meg a kenyérrelvalót, és jó a jövő nyelvészgenerációinak, akik majd élvezettel ellenőrizhetik az általunk ma fölállított hipotéziseket. [Bekezdés.] Egy ettől kétségtelenül eltérő álláspont szerint a nyelvészet a kommunikáció egy a mindennapi életben használt eszközének tanulmányozása, olyan eszköze, amely társadalmi és biológiai történelmünk részeként alakult ki. Ez az a szemlélet, amely a magam kutatásainak háttérében meghúzódik. Ez a megközelítés nem teljesen áll szemben a másikkal, de a második kérdést illetően – »mire jó a nyelvészet?« – eltérő válaszokhoz vezet. Úgy vélem, hogy a nyelvészeti kutatások a jelen társadalmának szegezhető kérdések közül jónéhányhoz hozzákapszolóhatók: hogy hogyan lehet elkerülni a nagyvárosok belvárosaiban jelentkező oktatási kudarcokat; hogyan lehet föloldani a kétnyelvű oktatás körüli ellentéteket és ellentmondásokat; hogyan lehet fogantatni a törvény azon felelősségét, hogy álljon szóba a nyilvánossággal.”

SZÉPE GYÖRGY pályafutását – az iménti labovi dichotómia szerint – az emberiségről bővebb ismereteket szolgáltató nyelvészeti alapkutatás környékén kezdte, majd megérkezett a kommunikáció egy a mindennapi életben használt eszközének tanulmányozásához, az értekezése című szolgálat „Hasznos nyelvészet”-hez, a társadalmilag hasznosítható nyelvtudományhoz.

Az MTA-n belüli presztízs tekintetében az alkalmazott nyelvészet a városligeti hullámvásútéhoz hasonló pályát jár(t) be. Volt olyan akadémiai ciklus (az 1990 utáni), amikor az Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság (melynek elnöke PAPP FERENC volt, társelnöke pedig SZÉPE GYÖRGY) egyenrangú volt a Nyelvtudományi Bizottsággal. Később az Alkalmazott Nyelvészeti Bizottságot munkabizottsággá degradálták (ma is az), de ennek magyar tudomány-szociológiai okai vannak, nem az, hogy a magyar alkalmazott nyelvészeti kutatások színvonala esett volna az 1990-es évek első feléhez képest. Sőt! Ma már számos alkalmazott nyelvészeti területen működnek komoly nemzetközi reputációval rendelkező magyar kutatók, itthon és külföldön, s kiképzésükben Szépe Györgynek is jelentős érdemei vannak. Függetlenül attól, hogy az MTA I. osztályán a presztízs-libikóka épp hova emeli vagy súlyosítja az alkalmazott nyelvészetet, vagyis nyelvészeti szaktudásunk felhasználását társadalmi problémáink megoldására vagy legalábbis enyhítésére. (Szépe védése után KIEFER FERENC elmondta nekem, hogy az Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság munkabizottsággá degradálása egy akadémiai átszervezés következménye volt. Amikor a doktori ügyek átkerültek az egykori Tudományos Minősítő Bizottságtól az akadémiai osztályokra, nem lehetett tovább egy tudományterületen két bizottságnak bírálni/véleményezni a doktori pályázatokat, ezért a Nyelvtudományi Bizottság maradt bizottság, és az Alkalmazott Nyelvészeti Bizottságot lefokozták. Kiefer elmondása szerint ugyanez történt számos más osztályon is.)

3. „Modernista fordulat”. – Ma, legalábbis számomra, nagyon érdekes az, ahogy SZÉPE a hazai alkalmazott nyelvészet és a „modernista fordulat” összekapcsolódását

leírja értekezésében. Azt olvashatjuk egyebek mellett, hogy az alkalmazott nyelvészet a kelet-közép-európai országokban generációs jellegű, avant-garde tevékenység volt a 60-as–70-es években. Említi, hogy az alkalmazott nyelvészet akkoriban hol a matematikai nyelvészettel, hol a strukturális nyelvészettel vagy a számítógépes nyelvészettel kapcsolódott össze, de persze létezett a nyelvműveléssel való kapcsolata is. Megvolt benne a nemzetközi mintakövetés is, „a társadalmi szélességű problémák iránti érdeklődés” is, meg hát (ezt én teszem hozzá), az akkori idők határtalan lelkesedése a strukturalista, formális nyelvészet iránt. (Az *alkalmazott nyelvészet*-nek ez a promiszkuitása Magyarországon ma is dívik: sokan alkalmazott nyelvészetnek titulálják a szociolingvisztikát és a pszicholingvisztikát is, elsősorban a magukat „elméleti nyelvésznek” hívó kollégáink. Ez azonban csupán a szemantikai agresszió egy sajnálatos példája, mivel a magyar szociolingvisták ezt a címkét mások által, megkérdezésük nélkül rájuk aggatott címkének tekintik. Ők ugyanis – WILLIAM LABOVVAL egyezően – el se tudják képzelni, hogy nyelvészeti kutatást lehetséges lenne folytatni a nyelvet használó emberek társadalmi beágyazottságától elvonatkoztatva.) Ha ma a magyar nyelvtudományban nem kizárólag süketek párbeszéde zajlik a „szerkezeti (elméleti) nyelvészet” és a „szociokulturális nyelvészet” (CSERESNYÉSI 2004: 17) képviselői között, az Szépe Györgynek is köszönhető, aki a formális/generatív nyelvészet egyik első sikeres magyar képviselőjéből és elterjesztőjéből később a szociolingvisztika, nyelvpolitika és hasonló „emberi” nyelvészeti területek kutatójává vált. Azon kevesek egyike ő hazánkban, aki nem a mesterséges kerítések fölépítésében, hanem azok lebontásában ügyködik, s ha jól érzékelem, nem is sikertelenül.

Értekezése 2. fejezetében SZÉPE a Nyelvtudományi Intézet Nyelvművelő Osztályán folytatott szerteágazó alkalmazott nyelvészeti tevékenységét foglalja össze, a nyelvművelői feladatokról (egyebek mellett a Magyar Nyelvőr szerkesztésében való részvételéről) kezdve, a normatív nyelvészetten át a nyelvi ismeretterjesztő munkáig. Az ismeretterjesztésben Szépe egész munkássága során részt vett. Ennek a munkának a szinterei egy szövetkezeti elnököknek tartott nyári bentlakásos nyelvtanfolyamon (Erdőkertes, 1979, ott voltam) elmondott előadásától „A nyelv világa” című televíziós sorozatig terjednek, sőt tovább (s ezt igazán nem szokták leltározni Magyarországon): ha volt a 70-es–80-as években, s ha van ma is, egy-két olyan politikus, aki nyelvpolitikai jellegű tevékenységében nem kizárólag saját ismereteire, tapasztalataira támaszkodva hoz törvényeket, rendeleteket és egyéb intézkedéseket, ha egy-két politikus néha nyelvészre is hallgat(ott) ilyenkor, az elsősorban SZÉPE GYÖRGY érdeme, aki tudósként meghonosította a nyelvpolitikai kutatásokat hazánkban, aki ezt a diszciplínát bevezette felsőoktatásunkba, s aki politikusainknak is adott tanácsot, ha kérték. (Nem sokszor kérték, ami azt mutatja, hogy a h a s z n o s n y e l v é s z e t h a s z n o s u l á s a / h a s z n o s í t á s a is nehéz ügy hazánkban.) SZÉPE hangsúlyozza azt is, hogy egyre nagyobb szükség van ma olyan nyelvészekre, akik a nyelvészetről (illetve saját szakterületükről) közérthetően tudnak írni a „láthatatlan nagyközönség” számára. S anélkül, hogy beleártaná magát az utóbbi 10–15 év nyelvművelésről szóló vitáiba, higgadtan megemlíti, hogy „Van az áltudománynak egy olyan szintje [...] Akadnak a magyar nyelv (és etnikum) történetével, rokonságával és használatával (beleértve a stilisztikai recepteket) kapcsolatosan olyan elgondolások, amelyek kifejezetten a »haszontalan nyelvészet« kategóriájába tartoznak.”

Az „Alkalmazott nyelvészet az oktatásban” című fejezet ezzel a mondattal kezdődik: „A legszélesebb értelemben vett nyelvészetnek az oktatás volna a legnagyobb fogyasztója.”

Az alkalmazott nyelvészet hasznosítása a hazai idegennyelv-tanítás gyakorlatában a 60-as–70-es években nem kis részben SZÉPE GYÖRGYnek is köszönhető, aki a TIT Országos Idegennyelv-oktatási Választmányában egyike volt a „modernista nyelvészeknek”. 1989-ben a TIT által kiadott „Modern Nyelvoktatás” megszűnt, miként a minisztérium által kiadott „Az idegen nyelvek tanítása” is. Amikor SZÉPE útjára indította a „Modern Nyelvoktatás, Alkalmazott nyelvészeti szakfolyóirat”-ot 1995-ben, az első szám bevezetőjében joggal írta, hogy „Talán Magyarország az egyetlen közepes méretű európai ország, ahol nincs rendszeresen megjelenő folyóirata az idegen nyelvek tanításának és a vele szorosan összefüggő alkalmazott nyelvészetnek.” A lap a Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesületének folyóirata, s 2008-ban már a XIV. évfolyama lát napvilágot. Az említett egyesületet is SZÉPE GYÖRGY alapította, s a legutóbbi időkgig ő volt az elnöke is. Az idegennyelv-tanítással kapcsolatos munkássága kapcsán SZÉPE több tanulságot megfogalmaz, ezek közül szerintem a legfontosabb így hangzik: „Az idegen nyelvek elsajátítását – mint komplex problémát – valamilyen módon be kellene vezetni valamennyi pedagógusnak (beleértve tanítókat, óvodai szakembernek és magyartanárnak) valamint pszichológusnak a kiképzésébe.”

Értekezése „Alkalmazott nyelvészet az anyanyelvi nevelésben” című alfejezetében SZÉPE bemutatja, miként emelkedett az 1970-es években az anyanyelvi nevelés (jelentős részben az ő AILA kongresszusokon s máshol tartott előadásainak is köszönhetően) a fontos alkalmazott nyelvészeti kutatási témák közé. Időben szerencsésen egybeestek ezzel a magyarországi reformtörekvések: a Szépe-tanítványokból verbuválódott Fiatal Nyelvészek Munkaközösségének munkája a Nyelvtudományi Intézetben, s főleg az MTA Elnökségi Közoktatási Bizottságának működése; ezt a bizottságot SZENTÁGOTHA JÁNOS hozta létre, s Szépe tudományos titkárként szolgált. Az anyanyelvi nevelés és a korszerű nyelvészet házasításának programját SZÉPE GYÖRGY „átmentette” a pécsi egyetemre a 80-as években, ahol a mai napig részt vesz a magyartanárok képzésében, s ahol ma is vezetője a Nyelvtudományi Doktori Iskola „Alkalmazott nyelvészet az anyanyelv-oktatásban” című alprogramjának. SZÉPE joggal írja, hogy sikerült hozzájárulnia egy új diszciplína kialakulásához Magyarországon, s nem volt véletlen, hogy a XXI. század nyelvpolitikáját körvonalazó, az UNESCO-nak címzett FIPLV-koncepción belül rá esett az anyanyelvre vonatkozó rész megfogalmazása. Az anyanyelvi neveléssel kapcsolatos nézetei, állításai közül kettőt emelek ki: 1. „Egyik funkciója az anyanyelvi nevelésnek az is, hogy a társadalomban (munkában és közösségi életben) elősegítse az egyenlő esélyekkel való részvétel lehetőségét”, és 2. „Nemcsak tudományosan érvényes (és közérthető) grammatikára van szükség, hanem – megfelelő pedagógiai áttétellel – a ma érvényes nyelvészet egész panorámájára: a nyelvtörténettől a kognitív nyelvészetig.” Úgy vélem, SZÉPE GYÖRGYnek SZILÁGYI N. SÁNDOR és mások által is ünnepeelt nyitottsága, az a hajlama, hogy a problémákat egészben vizsgálja, olyasmi, amit nem lehet eléggé kommandálni. (Nem túl régen, egy, az anyanyelvi nevelés kérdéseit boncolgató eseményen az egyik megszólaló úgy vélte: a középiskolai nyelvtanórákon a diákokkal azt kell végeztetni, amit a nyelvész kutatók tesznek, s ezen azt értette, hogy olyan „kísérleteket” kell végeztetni a gimnazistákkal, mint amilyeneket a generatív nyelvészek végeznek.)

SZÉPE GYÖRGY jelentős szerepet játszott a magyar mint idegen nyelv tanításának elméleti és gyakorlati fejlesztésében is, s nem volt jelentéktelen vendégtanári működése sem az amerikai Rutgers Egyetemen, 1990–1992-ben.

4. Nyelv, politika, nyelvpolitika. – A „Tevékenységem a nyelvpolitika területén” címet viselő fejezet kapcsán megemlítem, hogy a nyelvpolitika mint diszciplína körvonalazása azért is tanulságos a magyar olvasó számára, mert SZÉPE „ott volt, ahol a dolgok történtek”: szorosan együttműködött az UNESCO-val, mely szervezetnek döntő szerepe volt és van az anyanyelvi nevelés „vernakuláris” elvének napirenden tartásában; ott volt a braziliai Recife városában 1987-ben rendezett konferencián, ami a bölcsője volt a „nyelvi emberi jogok” tudományos diszciplínájának s a vele kapcsolatos társadalmi küzdelmeknek; bekapcsolódott a Barcelonai Nyilatkozat (1996.) előkészítésébe, részt vett az EBESZ „A nemzeti kisebbségek oktatási jogairól szóló hágai ajánlások és értelmező megjegyzések” (1996.) és „A nemzeti kisebbségek nyelvi jogairól szóló oslovi ajánlások és az ezekhez kapcsolódó értelmező megjegyzések” (1998.) című dokumentumainak kidolgozásában stb., stb. SZÉPE szerényen úgy összegzi ebbeli tevékenységét, hogy „részt vállalt[am] korunk és nyelvi közösségünk egyik égető ügyének tanulmányozásában.” Ehhez annyit tennék hozzá, a jóval fiatalabb pályatárs pozíciójából, hogy ebben SZÉPE GYÖRGY szinte egyedül áll a magyarországi nyelvészek között: egyetlen kezemen is több ujj van, mint akik elmondhatják magukról azt, amit SZÉPE.

A nyelvpolitikai kérdéseket SZÉPE nem akadémikus magasságból szemléli, ezt mondja: „Kiindulópontom és elkötelezettségem, hogy szem előtt tartsam annak az embercsoportnak sajátos helyzetét, amelyben élek.” Én saját magam is tapasztaltam azt a látszólag óvó, valójában megvető magyarországi nyelvész-véleményt, mely szerint túlon túl beleártom magam politikai dolgokba (ahelyett, hogy a „tisztá nyelvészetet” kutatnám), amikor nemzetközi nyelvi emberi jogi konferenciát szerveztem Budapesten 1997-ben. Amikor KRAUSS (1992.) tanulmánya megjelent a *Language*-ben, LADEFOGED (1992.) rögtön kijelentette, hogy az igazi nyelvész felül az elefántcsonttoronyba, megcsinálja a diagnózist, s átadja a politikusoknak. SZÉPE ezt másképp gondolja, ő másfolyen nyelvész. A LADEFOGED sugallta tudományos pártatlanság és a társadalmi elkötelezettség egyáltalán nem összeférhetetlenek (l. pl. LABOV 1982.) – SZÉPE GYÖRGY „hasznos nyelvészete” egyrészt tudományosan érvényes, másrészt társadalmilag elkötelezett. Olyanféle nyelvészet, amiből Magyarországon óriási hiány van.

A hivatkozott irodalom

- ANDOR JÓZSEF – SZÜCS TIBOR – TERTS ISTVÁN szerk. 2001. Színes eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára. I–II. *Lingua Franca* Csoport, Pécs.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- KIEFER FERENC 1991. Rendhagyó vallomás az életről, a játékról és a nyelvészetről. In: SZ. BAKRÓ-NAGY-KONTRA szerk. 1991: 129–34.
- KRAUSS, MICHAEL 1992. The world's languages in crisis. *Language* 68: 4–10.
- LABOV, WILLIAM 1982. Objectivity and commitment in linguistic science: The case of the Black English trial in Ann Arbor. *Language in Society* 11: 165–201.
- LADEFOGED, PETER 1992. Another view of endangered languages. *Language* 68: 809–11.
- LIMPEK LÁSZLÓ 2008. A következmények nélküli kutatás avagy a bölcsészettudományok felelősségéről. *Élet és Irodalom* 2008. június 13., 17.
- SÁNDOR KLÁRA 2001. Szociolingvisztikai alapismeretek. In: Uő szerk., *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. JGYF Kiadó, Szeged. 7–48.

- SKUTNABB-KANGAS, TOVE 2001. How to wriggle out of linguistic human rights duties – some recipes for unwilling states. In: ANDOR–SZÜCS–TERTS szerk. 2001: 1106–16.
- SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE–KONTRA MIKLÓS szerk., 1991. A nyelvészetről – egyes szám, első személyben. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 2001. A többség nyelvi jogai. In: ANDOR–SZÜCS–TERTS szerk. 2001: 1209–18.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 2003. Mi egy más: Közéleti írások. Kalota Könyvkiadó, Kolozsvár.

KONTRA MIKLÓS

SZEMLE

Ladányi Mária, Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 76. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2007. 300 lap

1. T e m a t i k a . – A kötet központi témája (ahogy arra a cím is utal) a szóalkotási morfológia egyik fő kérdésének, a képzők produktivitásának vizsgálata. A most megjelent munka azonban sokkal többre vállalkozik ennél, nem egyszerűen a produktivitáskutatás elvi, módszertani kérdéseinek a tárgyalását és ezek néhány szóképzési eset elemzésével való illusztrálását adja.

A szerző meghatározza azt az elméleti keretet, amely vizsgálódásainak háttéréül szolgál (természetes nyelvelmélet – természetes morfológia) (A/II–III.)¹, és kijelöli ennek helyét a nyelvtudományi paradigmák tágabb kontextusában kutatását a funkcionális nyelvelméletek szemléletmódjához kapcsolva (A/II.). A produktivitás elvi kérdéseinek tárgyalása során behatóan foglalkozik a szabályosság és a kreativitás kérdésével, ezek összefüggéseivel, a produktív műveletek és az analógia viszonyával (A/IV.). A szóképzéshez kapcsolódó morfológiai kérdések tárgyalása pedig a morfológiai struktúrák és funkciók bemutatásával indul (A/I.) és a szóképzési szabályokhoz (továbbá ezek reprezentációjának problematikájához), a szóképzési jelentés kérdéseire vezet el (A/V.).

Tematikusan többre vállalkozik LADÁNYI MÁRIA a címhez képest annyiban is, hogy az igeikötő-kapcsolódás produktivitásának vizsgálatát is tárgyalja több igeikötő kapcsán, és ehhez a jelentés és jelentésváltozás (a képzőknél is tárgyalt) problematikája mellett az elméleti kérdések közé bevonja a grammatikalizáció folyamatát is (A/VI.).

A szóképzési és igeikötős neologizmusok korpuszalapú vizsgálatában a jelenségeket a szerző nemcsak a szabályosság, a rendszerszerű összefüggések, hanem a nyelvhasználat (nyelvváltozat, stílus, norma) felől is szemléli, feltárja a szabályosság, a kreativitás és a norma (-követés vagy -sértés) viszonyát, a jelenségek, folyamatok dinamikáját (pl. a *be* igeikötős neologizmusok kapcsán).

¹ A betű- és számkombinációt tartalmazó utalások a mű azonos módon jelölt fejezeteire, alfejezeteire vonatkoznak, a csak arab számok az ismertetett mű oldalszámait.

Aki ismeri LADÁNYI MÁRIA korábbi munkáit, nem lepődik meg e tematika láttán, hiszen ezekkel a kérdésekkel a szerző korábbi (saját jegyzésű és társszerzős) munkáiban már foglalkozott. A jelen kötetnek azonban több újdonsága is van. Egyrészt a szerző újabb korpuszalapú, empirikus vizsgálatait maguk után vonták a korábbi eredmények és az elméleti alapvetésből következő tételek újragondolását (ennek eredményeit, a korábbiaktól való eltérést a szerző mindig gondosan jelzi, l. pl. 68. lábjegyzet, i. m. 106); másrészt az elméleti kérdések és a nagyszámú adaton alapuló elemzések (pl. a *-cskA* képző esetében a vizsgált derivátumok száma a típusokat – tehát nem a példányokat! – tekintve is 2000 fölött van; l. 132. lábjegyzet, i. m. 157) összekapcsolása, a kötet részeinek nagyon tudatos elrendezése, a részek közötti pontos utalások elmélet és gyakorlat szerves egységét teremtik meg.

2. Elvek és módszerek. – A szerző következetesen a funkcionális elméletek közé tartozó természetes morfológia keretein belül vizsgálja a szóképzési műveleteket és a szóalkotás produktivitását. Így például a produktivitás mértékét mindig azonos elvek szerint állapítja meg az egyes elemek termékenységének vizsgálata során, magyarázóértékkel alkalmazza az elméleti keretből fakadó tételeket (pl. a szavak optimális alakjának elvét a *-kA* képzési szabályának magyarázatában, l. 161). Ugyanakkor *nyitottság* és *rugalmasság* is jellemzi. Míg a természetes morfológiai keret a gyakoriságot nem hozza összefüggésbe a produktivitással, LADÁNYI MÁRIA felismeri és elemzéseivel bizonyítja, hogy a típusgyakoriság kapcsolatban van a produktivitás mértékével, és árnyaltan mutatja be ezt az összefüggésrendszert (i. m. 47, 130, 157–8). A hatókör nagyságának a produktivitás mértékétől való függetlensége természetes morfológiai tétel, és ez azt hozza magával, hogy a képző default státusa és a produktivitás között sem lenne tételezhető kapcsolat. LADÁNYI MÁRIA e tekintetben is a viszony árnyaltabb megközelítését alkalmazza, mivel a *-kA* és a *-cskA* képzők produktivitásának összehasonlítása során arra a következtetésre jut, hogy a nagyobb hatókör és – ezzel összefüggésben – a nagyobb típusgyakoriság jelezheti a produktivitás nagyobb fokát (i. m. 157–8).

Több más ponton is módosítja, illetve továbbfejleszti a természetes morfológiai leírást. Kidolgozza azt a szempontrendszert, amellyel az idegen képzők produktivitásának mértéke meghatározható, és alkalmazza is ezt az *-ítás*, *-izmus*, *-ista* képzők leírásában (i. m. 179–81).

Bár a szerző kijelöli az elméleti háttérrel kutatása számára, ezt mindvégig „csak” keretnek tartja, és nyitott a más (általában szintén funkcionális) megközelítésekre, felhasználja azokat akkor, ha a kerethez (nem feltétlenül a keret b e) illeszthetőnek tartja (az illesztési problémákat jelzi, így jár el például GOATLY osztályozásánál, ahol kritikával és továbbgondolandó felvetésekkel egészíti ki a szóképzési folyamat és a metaforikus jelentés kapcsolatára vonatkozó megállapításokat, i. m. 81–4).

Ilyen kapcsolatot jelez a már említett típusgyakoriság szempontjának figyelembevétele BYBEE felfogásával, és hasonló kapcsolatok más hálózatelvű modellekkel is expliciten megjelennek (pl. HOPPERnek a grammatikalizációra vonatkozó elképzelésével, i. m. 91). A nyitottság és a rugalmas kapcsolódás példája a funkcionális kognitív nyelvészet metaforaértelmezésének alkalmazása a jelentésváltozásban (l. pl. 84–6, 251 és az egyes igekötők grammatikalizációjának háttérében lezajlott feltehető jelentésváltozások bemutatásánál).

Szinkronia és diakronia viszonyában LADÁNYI MÁRIA ZSILKA JÁNOS felfogását, az ún. szerves nyelvelmélet egységességi elvét követi (i. m. 184), figyelembe veszi a történeti folyamatokat és a szinkron kutatás szempontjából is magyarázóértéket tulajdonít nekik. Ez

alapként szolgál ahhoz, hogy az igekötők (részletesen vizsgálva az *agyon*, *tönkre*, *szét* igekötők) produktív kapcsolódási mintáit jelentésvizonyaikkal összefüggésben tárja fel.

Az Előszóban a szerző a többféle megközelítés alkalmazásával kapcsolatban ezt írja: „az a meggyőződés alakult ki bennem, hogy minden, a nemzetközi és a magyar tudományosságban jelen lévő nyelvészeti irányzat eredményeiből lehet tanulni valamit. Ezért a felmerülő kérdések kapcsán igyekszem bemutatni az egyes irányzatok elképzeléseit, és ezekből hasznosítani mindazt, ami számomra a legelfogadhatóbbnak tűnt – inkább vállalva az eklekticizmus vádját, mintsem egyetlen választott elméleti keret (esetleg a szükségesnél szűkebbre szabott) korlátait” (i. m. 13).

A szerző szándéka (és a megvalósulás) szerint (is) az elméleti és az elemző részek szerves egységet alkotnak, módszertanilag is összekapcsolódnak. A szerző nagy mennyiségű korpuszadatot használ fel (az MNSZ két alkorpuszának – sajtó és személyes alkorpuszok – adatait, de még ezeket is kiegészíti célzott internetes kereséssel és más forrásból származó adatgyűjtéssel (l. a C/I. fejezet). LADÁNYI MÁRIA számára ugyanis jelentősége van annak, hogy ténylegesen előforduló szavakat/szerkezeteket vizsgál, és nem konstruált példákkal dolgozik. Rugalmasságát mutatja azonban, hogy mivel elméleti háttérének megfelelően a produktív szabály potenciális (és nem feltétlenül aktuális) szavakat hoz létre, nem zárkózik el a konstruált példák alkalmazása elől sem.

LADÁNYI MÁRIA törekszik a szóalkotási műveletek szabályosságának kimutatására, és a produktív mintázatoknál a művellet szabályba foglalására. Ez a törekvés azonban kiegészül a jelenségek használatalapú megközelítésével. E két törekvés összetart, a *szintetizáló szándék* a folyamatok dinamikájának és komplexitásának a megglátásához és árnyalt megrajzolásához vezeti a szerzőt. Például az *agyon* igekötő grammatikalizációjának vizsgálatában kimutatja, hogy az elemet tartalmazó szerkezet jelentése (szerkezeti jelentés) és a lexikai jelentés, illetve ezek változásai összefüggnek, és a jelentésváltozásnak ez a dinamikája összefüggésben van a produktivitás mértékének megváltozásával (a kategóriaváltás során; i. m. 189). További példa a képzőszinonimitás vizsgálata (B/II.), amely során nemcsak a derivátumok jelentését veti össze a szerző, hanem figyelembe veszi azok disztribúcióját, lehetséges ko(n)textusát is, megállapítva, hogy „A képzők szinonim használata [...] meghatározott szerkezetekhez kötődik” (i. m. 128), és ezáltal árnyaltan tudja bemutatni a szóképzési jelentés (és szinonímia), valamint a lexikai jelentés (és szinonímia) összefüggését.

Meg kell jegyezni, hogy az elemzések rendkívül alaposak, minden szempontra kiterjednek, és több nézőpontot alkalmaznak. Például a *-dA* képző produktivitásának vizsgálatában a szerző figyelembe veszi a konnotációt, a ritmikát, az igei és a főnévi alapú képzés viszonyát (a gyakorisági különbségeket is), az analógiás hatásokat, vizsgálja a morfológiai újraelemzés lehetőségét is (a *tömöde* típusnál), és a gondos elemzés során egy lehetséges új szóképzési jelentés kialakulását ismeri fel.

A szerzőt a recenzens nem illeti az eklekticizmus vádjával, inkább elismeri a szintetizáló szándék pozitívumait. A leírások árnyaltságához hozzájárult, hogy LADÁNYI MÁRIA bizonyos esetekben nem választott a szakirodalom kínálta eltérő lehetőségek közül kizáró érvényt tulajdonítva valamelyiknek. Így például a grammatikalizációs folyamatok vizsgálata során nem dönt a metaforikus keretbeli vagy a szemantikai általánosulási folyamatban való értelmezés mellett, hanem mindkét értelmezési keretet felhasználja (i. m. 200), és ezzel jobb leírást tud adni, mint az egyik elv kizárólagos alkalmazásával. Nem állítja szembe a produktivitást és a kreativitást (ahogy a produktivitást és az analógiát sem; i. m. 255), hanem

(BAUERrel egyetértésben) a produktivitást „szabály által irányított kreativitásként” értelmezi (i. m. 53); a szóképzési módokat ezért inkább kontinuumként kezeli, és a produktivitással összefüggésben a kreativitás fokozatai szerinti (hipotetikus) skálán helyezi el (i. m. 256), és nem diszkrét csoportokban. Ha a különböző megközelítések ilyenfajta integrálása eklektikus megoldásnak minősülne (vö. a fenti idézettel, i. m. 13), akkor a recenzens a funkcionális eklekticizmus hívének tartaná magát.

3. Szerkezet, tartalom és új eredmények. – A kötet egészét szemlélve ki kell emelni elmélet és empiria szerves egységét, és eredménynek kell tartani ennek megvalósítását. A továbbiakban felsorakoztatandó eredmények csak részben újak, hiszen több közülük LADÁNYI MÁRIA korábbi (vagy időközben megjelent) munkáiban már csírájában vagy ebben a formájában is megtalálható, mégis érdemes ezeket számba venni, hiszen a rész-eredmények egy új egységbe komponálva teljesebb összefüggérendszerben értelmeződnek.

A kötet két fő részre tagolódik: az A) fejezet elméleti kérdéseket tárgyal (i. m. 17–100), az elemző részek (ún. esettanulmányok) pedig kettéosztva a B) és C) fejezetekben kapnak helyet (B: 101–237, C: 238–83). Az elemzések háttérét az elméleti alapvetés adja, a tárgyalt elméleti kérdések pedig azért relevánsak, mert nélkülözhetetlenek az adatok árnyalt tudományos elemzéséhez. A két fő rész kapcsolódását utalások és lábjegyzetek segítik.

E szerves kapcsolat ellenére az elméleti részt leválaszthatónak és a szóalkotási morfológia, valamint a grammatikalizáció témakörében jól használható felsőoktatási segédanyagnak is tartom. Az elméleti bevezető fogalmazásmódja lényegre törő, a szerző egyszerűen (de nem leegyszerűsítve!) és érthetően tárgyal általános és szóalkotási morfológiai modelleket és jelenségeket. Az alternatív elméletek (pl. strukturális és funkcionális szemléletű modellek) és megközelítések bemutatása világos, az olvasó nem vész el a részletekben, de világosan látja LADÁNYI MÁRIA kutatásának kontextusát. Csak azok a modellek és megközelítések kapnak nagyobb teret a bemutatásban, amelyeket a szerző saját kutatásában fel is használ, a többi ismertetése inkább a viszonyítási pontok kijelölésére szolgál. Az oktatásban való felhasználhatóságot egyszerűvé teszi továbbá a félkövér tartalmi kiemelés alkalmazása, valamint az, hogy a szerző (az elemző részek gazdag példaanyaga mellett) az elméleti fejezetben is szerepeltet példákat és illusztrációkat (ezek száma csak az utolsó, A/VI. alfejezetben csappan meg).

Az elméleti rész a morfológia általános kérdéseivel (A/I.), a strukturális és a funkcionális szemléletű nyelvelméleti modellek alapkérdéseivel, a nyelvek univerzális, tipológiai és specifikus jellemzőivel foglalkozik (A/II.). Részletesebben tárgyalja a természetes nyelv-elméleten belül a természetes morfológia modelljét és alaptételeit (A/III.). Önálló alfejezetben (A/IV.) foglalkozik a produktivitas – szabályosság – gyakoriság, illetve a produktivitas – kreativitas – analógia fogalom- és viszonyrendszerrel, a produktivitas mértékének meghatározhatóságával, lehetséges szempontrendszerével. Behatóan vizsgálja a szabály (értsd inkább szabályosság) természetét, működését, feltárhatóságát a szóalkotási morfológiában, a szóképzés műveletét (típusait, szabályait/szabályosságait), a szóképzési osztályokat és az alosztályokat meghatározó szóképzési paradigmákat, szóképzés és jelentés (lexikális, aktuális, potenciális; metaforikus), szóképzés és szófajiság viszonyát (A/V.). Az utolsó elméleti alfejezet középpontjában a grammatikalizáció problematikája áll: a folyamat főbb megközelítései (A/VI.1.), a lehetséges jelentésváltozási mechanizmusok, a folyamatban kialakuló polisziémia (A/VI.2–5.).

Az elemző részek mindig kapcsolódnak a produktivitás (és ezzel együtt a szabályosság) elméleti kérdéseihöz, az egyéb (az elméleti részben is tárgyalt) témák azonban eltérő súllyal jelennek meg a konkrét vizsgálatokban. Az esettanulmányok első csokra a szóképzési rendszerrel foglalkozik (B/I–III.), a középpontban itt a produktivitás, a szinonímia és a poliszmia kérdése áll. A szerző egyaránt választ példákat belső keletkezésű és idegen eredetű (*-arium*, *-itás*, *-izmus*, *-ista*) képzők közül, válogat eseteket az igeképzés (frekventatív igeképzés, *-(V)z*, *-(V)l*; l. B/I.), a főnévképzés (pl. *-da*, *-(s)di*, *-ka*, *-cska*; l. B/III.) és a melléknévképzés területéről (*-i*, *-beli*; l. B/II.). A rendezőelv azonban nem a képző eredete vagy a szóképzési szabály kimeneti oldalának kategoriális vonatkozása – minden vizsgálat a produktivitás más-más aspektusára fókuszál.

Az igeképzés eseteinél részben a szóképzési paradigmák, a rendszerszerű összefüggések (B/I.1.), részben pedig a produktivitás fokozatai állnak a vizsgálat középpontjában (B/I.2.). A fokozatosság feltevése összekapcsolódik a különböző produktív szabályoknak a produktivitás mértéke alapján történő összehasonlíthatóságával. A szerző összefüggést mutat ki az általános (*-(V)z*) és a speciális változat (*-(V)l*) hatóköri különbsége és produktivitásuk mértéke között: a rivalis képzők közül hatóköri konfliktus esetén az általánosabb „kerül ki győztesen” (i. m. 112); ugyanakkor más kritérium alapján, az idegen tövek beillesztésére való képesség miatt az (*-(V)l*) képző produktivitása minősül nagyobb fokúnak (i. h.).

A melléknévképzésben a szinonímia és a funkciómegoszlás jelensége kap kiemelt figyelmet a rivalizáló képzők vizsgálatában (B/II.). A szóképzési szabályok és a jelentések feltérképezését a szerző a ko(n)textus bevonásával végzi, és arra az eredményre jut, hogy a képzők szinonim használata „meghatározott szerkezetekhez kötődik” (i. m. 128).

A főnévképzési alfejezet olyan képzőket vizsgál, amelyek produktivitását a StrNyt. és a MGr. eltérő módon ítéli meg. A szóképzési szabály(osság) keresése és lehetséges megadása mellett a szerző a produktív képzések esetében arra is magyarázatot keres, hogy mi okozza a szinonim képzők (pl. *-ka*, *-cska*) produktivitásának mértéke közötti különbséget (B/III.3.). Ez egyben a StrNyt. *-ka*, *-cska* képzőkre vonatkozó megállapításainak felülvizsgálatát (részben megerősítését, részben módosítását és kiegészítését) is jelenti. LADÁNYI MÁRIA a két szótagú *-ka* képzős derivátumok lexikalizálódásának adekvát nyelvelméleti magyarázatát adja. A kicsinyítő képzőkkel foglalkozó részben a hatókör és a produktivitás összefüggésnek vizsgálata is új eredményt hoz (i. m. 157–8). Az elemzésben mintaszerűen teremti meg a szerző a történeti és szinkrón leíró nézőpont összhangját. A *-(s)di* képző produktivitásának kimutatása mellett a szerző tagolási kérdésekkel is foglalkozik (i. m. 147–9).

Az idegen eredetű képzők vizsgálata során (B/III.4.) LADÁNYI MÁRIA kritériumrendszert dolgoz ki a képzők produktivitási fokának megállapításához (i. m. 180), megmaradva a természetes morfológia elveinél, de felülvizsgálva DRESSLER korábbi megállapításait. Az *-arium* képző esetén (ahogy a *-da* képzőnél is) az analógiás folyamatok kerülnek előtérbe (B/III.4.1.). Az *-itás* szűk körű és kis mértékű produktivitása mellett az *-izmus* és az *-ista* képzők a produktivitás nagyobb fokát mutatják, mivel „nemcsak idegen eredetű, hanem magyar alapszavakból is” képeznek új szavakat, sőt „magyar végződésekkel, ill. képzőkkel is versengenek” (i. m. 178). Az idegen képzőkre kidolgozott szempontrendszer a munka értékes hozzájárulása a képzőproduktivitás kutatásához, alkalmazásával

pedig a szerző megalapozottan rajzolja át az e képzők produktivításáról a magyar szakirodalom korábban alkotott képet.

Az esettanulmányok első része az igekötőzéssel kapcsolatos morfoszemantikai kérdések tárgyalásával zárul (B/IV.). Ez a szóalkotási morfológiai rész a rendszerszempontról, összesen csaknem 140 lapos elemzésből több mint 50 lapot tesz ki. A középpontban (a szabályosság mellett) a grammatikalizációs folyamat (és ehhez kapcsolódva a jelentésváltozás és a poliszémia) problematikája áll. A szerző funkcionális szemléletét, elemzésbeli tudatosságát, elméletbeli rugalmasságát és nyitottságát jól példázza, hogy a grammatikalizációs folyamatban jelentésváltozási láncolatokkal dolgozik, a jelentéseket úgy fogja fel, hogy azok kontinuumot alkotnak (vö. pl. 193), rámutat ugyanakkor, hogy a különböző jelentések összefüggenek az eltérő kapcsolódási lehetőségekkel, és a produktivitás különböző mértékével. Főleg az *agyon* és a *tönkre* igekötők grammatikalizációs folyamatainak bemutatásában teszi jól érzékelhetővé, hogy a jelentésváltozási folyamatokban milyen fontos szerepet játszanak a konceptuális tényezők (a szemléletváltás; vö. 192–7).

LADÁNYI MÁRIA részletekbe menően tárgyalja az *agyon* (185–90, 221–30) és a *tönkre* (190–9, 231–4) igekötők poliszémiáját, grammatikalizációjuk feltehető folyamatát, ennek „állomásait” és kapcsolódási mintákat; a *be* és a *szté* igekötő poliszémiáját és kapcsolódását (ezt kiegészíti a C/II. fejezet, amelyben a *be* igekötővel alkotott neologizmusok elemzését olvashatjuk). Jól látható, hogy a szerző nagy gondot fordított a válogatásra és rendezte el a vizsgált anyagot: van példa ősi és új (sőt még újabb) igekötőre, az elemzés két igekötő esetében összekapcsolódik a grammatikalizációs folyamat feltárásával, a jelentésváltozási láncolat részletes megrajzolásával (sajnos csak az *agyon* és a *tönkre* esetében látható jól a jelentések közötti összefüggés), és egy igekötőnél a nyelvhasználat felőli vizsgálattal is, egybefogva poliszémia, produktivitás és grammatikalizáció elméleti kérdéseit és a használatalapú megközelítést az elemzésben.

Az esettanulmányok második csokrá (C fejezet) a nyelvhasználat felől közelít a szóképzés és az igekötőzés egy-egy jelenségéhez szintén korpuszalapú vizsgálattal, a neologizmusok elemzésén át a produktivitást (ezzel összefüggésben a szabályosságot) és a kreatív folyamatokat középpontba helyezve. A szerző a (főleg költői, de részben köznyelvi) neológ derivátumokat a szabálykövetés – szabályszegés, produktív – nem produktív művelet szempontjai alapján csoportosítva vizsgálja meg (C/I.) – igen érdekes ebből a szempontból az analógiás képzésekkel és ezek alesetcivel foglalkozó rész (C/I.2.3.), valamint a szabályszegés és szabálykövetés együttes előfordulása (C/I.2.4.) –, és végül a produktivitás és a kreativitás mértékének együttes kezelésével egy skála felállításához ad szempontrendszert (i. m. 256).

A neologizmusok másik vizsgált csoportját a *be* igekötős szavak alkotják (C/II.). Új eredményként emelem ki, hogy az *akcióminőségek* diszkrét felfogásával szemben az adatok elemzésével a szerző az akcióminőségek egybekapcsolódására irányítja a figyelmet (pl. i. m. 277). Kimutatja, hogy a szubmerzív jelleg mindig társul a kezdés és az intenzitás akcióminőség-kategóriákkal (i. m. 267). A KIEFER FERENC által kidolgozott kategóriarendszert alkalmazza az akcióminőség meghatározásában (i. m. 261–2). Az osztályozás nehézsége azonban azt mutatja, hogy az elhatárolásnak ez a módja (az adatok tanúsága szerint) nem természetes (kritikai megjegyzéseimet l. az 5. pontban).

A szerző elemzései azt mutatják, hogy az argumentumszerkezet nem mindig marad érintetlen az akcióminőségképzés során (i. m. 263.), ennek a megfigyelésnek pedig lehetnek elméleti vonzatai is.

LADÁNYI MÁRIA bemutatja a dinamikáját annak a folyamatnak, ahogy a *be* igekötő felvált más igekötőket, például a *fel*-t (i. m. 272), továbbá a *be* igekötő kapcsán is (hasonlóan a szóképzési neologizmusok eseteihez) hoz példákat olyan szabályosságokra, amelyek nem igazodnak a normához (i. m. 277–9).

4. Formai megoldások. – Már szó volt arról, hogy az elméleti részben félkövér tartalmi kiemelések segítik az olvasót. Ilyenek nincsenek – és nem is lennének indokoltak – az elemző részben, az alfejezetek bevezető és összefoglaló pontjai azonban ott is lehetővé teszik a gondolatmenet és az eredmények áttekintését.

A műben összesen 374 a főszövegtől elkülönülő példa, szabály- vagy műveletleírás, jelentésadás található. 218 lábjegyzet szolgálja részben a pontosságot vagy kitekintést, részben a kötetbeli kapcsolati pontok jelzését. Előfordul utalás a szövegben (vagy lábjegyzetben!) más részekben szereplő lábjegyzetre is. A szerző csaknem 300 szakirodalmi tételre hivatkozik, a források használata tovább növeli a hivatkozások számát. Ekkora apparátus kezelése magában rejti a hibázás lehetőségét. „Kockázatnövelő tényező”, hogy a szerző nagyon gondos utalórendszerrel működtet az elméleti és az elemző részek, valamint az egyes esettanulmányok között. Pontos hivatkozások találhatók nemcsak a kapcsolódó szakirodalom helyeire és a forrásokra, hanem az alapul szolgáló saját munkákra is. Ennek ellenére a könyvben csak elvétve fordul elő hibás utalás, rossz számozás, hiányzó bibliográfiai leírás (mindössze két tételnél).

A fejezetek és az alfejezetek egyértelműen, de sok szinten tagolt rendszert alkotnak (egy alpont jelölésére példa a **B/IV./1.2.2./1(a)**). Ez nélkülözhetetlen eszköz a szerző számára ahhoz, hogy az olvasót segítse az összetartozó, ám a kötetben egymástól távol kerülő részek közötti kapcsolat megtalálásában. Ahogy a példán is látszik, kissé bonyolulttá válik a jelölés a B) fejezettől (a **B/III.** például a **B) Esettanulmányok 1.** alá tartozik). Zavaró, hogy az igekötők grammatikalizációs folyamatainál az egyes állomások a korábbi megoldásoktól eltérő formai alakítással vannak jelölve (és hol van **0.** pont, hol nincs). Az alpontok félkövér szedésük miatt (pl. **5.1.**) a betűméret különbsége ellenére is feltűnőbbek, mint a címhierarchiában magasabban álló normál jelölések (pl. 5.). Helyenként elmarad a nyelvi adat egyébként következetesen alkalmazott kurzíválása, de ez általában nem zavaró.

A nyelvi adatok közlése természetesen eredeti helyesírással történik, a kontextusból kiemelt, esetleg más helyen megismételt szavak esetében azonban jó lett volna ezt jelezni (pl. *vadvizievezés*, *vadvizievez*: 64, 280; *zsüri*: 116, *etüd*: 224), bár egyedül a *besztereoidozik* (sic!, i. m. 265), azaz: *beszteroidozik* 'telítődik az elfogyasztott szteroiddal' és egyben 'belemerül egy az anyag által kiváltott (tudati) állapotba) okozott fejtörést, mert ennél érdekes lehet, hogy valóban ebben az alakban szerepelt-e.

A címlapgrafika a választás gondosságáról tanúskodik, és a sorozatban megszokott ornamensekhez képest az üdítő kivételek közé tartozik.

5. Csomókeresés a ká k á n. – Az alábbiakban néhány apró megjegyzést, illetve kérdést, kiegészítést fogalmazok meg, amelyek nem annyira kritikai észrevételek, mint inkább a kötet elemzései, megállapításai által inspirált gondolatok.

Több tagolási megoldás kaphatott volna kissé bővebb kifejtést vagy utalást a szét- vagy együttelelemzés melletti érvelés helyére. Ilyen például az *-ilAg*, amely többször is felbukkan a műben (i. m. 49, 117, 118). Ez potenciális szavakon való működése miatt szerepelt példaként (49), de az elemzése megérdemelné egy lábjegyzetet, különösen a *-skVdik* képző együttelelemzése miatt (i. m. 61), amelynél viszont a szerző nem tételez fel (például a *sze-relösködik* derivátumban) potenciális *-s* képzős melléknevet. Hasonló, de a kifejtés szempontjából előnyösebb helyzetben lévő képző az *-Ós* vagy *-Ó* + *-s*, mert a szételelemzés mellett nemcsak a StrNyt. hivatkozott helyén, hanem a jelen kötetben is vannak érvek. A szerző legrészletesebben a *-s-di* tagolási kérdésével foglalkozik (i. m. 147–9).

A képzés tö-, illetve szóalapúságának tárgyalásánál (i. m. 59) talán érdemes lett volna egy lábjegyzetben utalni arra, hogy a szakirodalomban felbukkanó ún. szószerkezet- vagy szintagmaalapú képzés (vö. pl. *-Ú*, *-jÚ*) milyen értelemben tekinthető a szerző felfogásában (a StrNyt.-nal összhangban) mégis szóalapúnak.

A *-hAtÓ* képzőnél azt a megállapítást, hogy csak tárgyas igéhez járul (i. m. 61), kiegészíteném azzal, hogy legalábbis produktívan (vö. *újra úszható a Rudas, síelhetők a lejtők* stb.).

Nem tartom egyértelműnek a konverziót az *-(V)s* és az *-Ó* képzős foglalkozásnevek esetében (a szerző a StrNyt. megfelelő, részletesebb kifejtést tartalmazó részére is hivatkozik), a *marketinges*, *kontrollingos* derivátumok például egyik típusba (vö. StrNyt. 3: 189–90) sem illeszthetők, de a *helpdeskes* és *callcenteres* adatok létrejöttére sem a konverzió az egyetlen lehetséges magyarázat (vö. a *helpdeskes kolléga/munka* típusú szerkezet lehetséges, de nem szükséges előzménye a foglalkozásnévnek).

Csak részleges a MGr. szófaji rendszerének bemutatása (i. m. 69), ezen belül azonban a – téma szempontjából érdekes – nyitott osztályok számbavétele teljes.

A szerző egyértelműen nem derivációs toldaléknak minősíti a felsőfok jelét (i. m. 64). Eltekintve a deriváció – inflexió felosztás problematikusságától a szakirodalomban kevésbé tiszta kép rajzolódik ki erről a morfémáról, erre talán lehetett volna lábjegyzetben vagy szakirodalmi hivatkozással utalni.

Ha a *-beli* a *-bAn* raggal korrelál, akkor nem világos, miért nem jó(?) a **párizsbeli* (i. m. 80).

Nem válik egyértelművé a műből, hogy szükséges-e az *-(V)l* igeképző szabályánál az (52) alatti (b) hangrendi megszorítás (i. m. 107), ezt a teszt sem erősíti meg (i. m. 111). A gördeszkás *boardslide* ezt a képzőt kapja meg (bár összetett szó, a *slidol*-ra csak ebben a jelentésben 'boardslidol' találtam adatot, tehát a képzést nem sorolnám az egyszótagos szabály alá), a szabály jelenlegi felírása szerint azonban a hasonló több szótagú, mély hangrendű szavak csak *-(V)z* képzőt kaphatnának.

Az idegen képzőknél a *morzsárium* típusú példák véleményem szerint jól mutatják, hogy hatékonyabb mintá(zato)kkal, mint *tő* + toldalék szerkezetekkel (ill. ilyenek „építésével”) magyarázni a szóalkotást (i. m. 168). Az *-ítás* képző vizsgálatát (B/III.4.2.) jól kiegészítette volna a nonszensz szavakon való tesztelés (más képzőknél erre volt példa, vö. pl. B/I.2.2.).

Nem értek egyet azzal, hogy a színnevek igévé képzett, *be* igekötős származékai (bár szabályosságot mutatnak) nem produktív művelettel jönnek létre (i. m. 210). A megcsillagozott **bészül* és hasonlóké véleményem szerint tekinthetők potenciális szavaknak, a mintázatnak megfelelően nem alapszínnevekből is létrehozhatók ezek a származékok, és nem csak a költők nyelvi invenciója segíti őket aktualizációhoz. Például a *narancssárgul* (és *benarancssárgul*!) igére 30 feletti adatot kaptam internetes kereséssel. De a *bordósodik* mellett

van *bordul* (pl. *bordul a fal/a táj*), *pinkül*, *bepinkül* (metonimikusan is: 'pink hangulatba kerül'). Az olyan (egyértelműen főnévi, többnyire jelzőként csak a *színű* melléknévvel együtt vagy *-(V)s* képzővel előforduló) színnevek pedig, mint a *magenta*, azt mutatják, hogy az alapszavak között a *-(V)s-Vdik* képzősöket is érdemes számba venni (ahogy inkább *ezüstös* valami, ha ilyen színű, de nem ezüsből van, és *ezüstösödik*, nem (?)*ezüstödik* az, ami ilyen színűvé válik). Ha például az egyik telefontársaság elárasztaná a várost magenta színű (valójában rodaminpiros) plakátjaival, mondhatnám, hogy ettől *bemagentásodott a város*. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy az eszköznevekből képzett igék és az *agyon* kapcsolódását a szerző („nagyon behatárolt, de nem zárt csoportban”) produktívnak minősíti (i. m. 222), akkor talán lehet a színnévi alapú *be* igekötős kapcsolatokat is így értékelni.

LADÁNYI MÁRIA felfigyel az igekötők vizsgálata során az akcióminőségek egybekapcsolódására, jelzi is a besorolási nehézségeket (i. m. 263, 266). Ennek ellenére (ideiglenesen) más csoportba osztja a *bealkoholizál* és a *bedepressziózik* szavakat (i. m. 266, 267), igaz, utal ennek problematikusságára. Véleményem szerint a *be* igekötő (ráadásul még) rezultatív szerepű is a *bepaszízik* példával szemléltethető típusban (i. m. 269). A szerzőnek az akcióminőségek (nem diszkrét megjelenésére, hanem) nyalábszerű összekapcsolódására vonatkozó megfigyelései remélhetőleg termékenyítően hatnak majd vissza a kérdés elméleti megközelítéseire.

6. Záró gondolat. – LADÁNYI MÁRIA izgalmas és tudományos szempontból jól feltett kérdésekre keres válaszokat – ezért talál is. Nem szűkíti be kutatását kényszerű választások közé, hanem az adatokat és az értelmezési lehetőségeket megvizsgálva igyekszik magyarázatot (gyakran több magyarázóértékkel rendelkező megoldást is) találni. Az alapos és árnyalt elemzések ennek a szemléletmódnak a gyümölcsei.

KUGLER NÓRA

Anna Wierzbicka, English (Meaning and Culture)

Oxford University Press, Oxford, 2006. 352 lap

A természetes munka főcíme egyszerre semmitmondó és beszédes: az átlagolvasó talán angolnyelvkönyvnek véli, a szemantikával, pragmatikával, interkulturális pragmatikával foglalkozó szakemberek számára azonban a szerző neve valószínűsíti, hogy az említett területek valamelyikébe tartozó, választott tárgyának további kutatási irányait kijelölő, határozott, egyéni véleményeket megfogalmazó műről lehet szó. S tanulmányozva azt, elvárásaikban nem is csalatkoznak. A lengyel származású, az ausztráliai New England Egyetemen tevékenykedő neves professzor asszony jelen kötete minden bizonnyal a kulturális szemantika sokat idézett alapműve lesz, ahogy eddig napvilágot látott könyvei is szakterületük meghatározó forrásai (WIERZBICKA 1988., 1991., 1992., 1999.). A négy fő részre tagolódó kiadvány kettős céllal íródott: egyfelől bemutatja az angol nyelvi jelentések történelmileg alakuló, formálódó világát, másfelől feltárja azokat a kulturális alapokat, amelyekre e folyamatok épülnek.

Témaválasztása szerencsés és időszerű. Az angol globális világunkban meghatározóvá vált szerepe, lingua franca státusza számos kérdést vet fel. Ezeket veszi sorra az első rész

(Meaning, History and Culture). Az egyik lényegi felvetés: mit is értsünk „angol”-on, egyes számot kell-e használnunk vagy többeset, miképpen azt TOM MCARTHUR *The English Languages* (1998.) című művének címében teszi. Az angol változatainak elkülönítésére a szakirodalom többféle lehetőséget kínál. A leginkább elterjedt és közkeletű a hármas, „brit angol” (British English), „amerikai angol” (American English) és az „angol változatai” megkülönböztetés. (Utóbbiak közé tartozik többek között az indiai, a nigériai, a szingapúri angol.) Egyre használatosabb BRAJ KACHRU felosztása (1985.). Ő a történelmi kialakulás szempontjait figyelembe véve beszél az angol „belső” és „külső kör”-éről (inner circle, outer circle). Az ausztrál angol, noha sokban különbözik a brit vagy amerikai angoltól, e rendszerben a belső körben helyezkedik el, míg a szingapúri a külsőben. A különféle „angolok” létezése felvet egy másik, a jelen könyv elméleti alapjait tekintve meghatározó kérdést: lehet-e, kell-e kultúrát rendelni a gyűjtőnévként használt „angol”-hoz. A válaszok meglehetősen éles vitákat váltottak ki a szakmában, de az érintett társadalmakban is. Az ellentétes nézeteket képviselők egyik tábora vehemensen vagy kevésbé harciasan, de elveti a nyelv és a kultúra összekapcsolódásának gondolatát az angol esetében. Érveik között megtaláljuk a volt gyarmati népek (jogos) érzékenységet, a sokféleségből adódó objektív nehézségeket. Az „angol kultúra” fogalma azonban akkor vált különösen gyanússá, kerülendővé, amikor a hozzá való viszonyulásban politikai, ideológiai elemek is megjelentek. A 70-es években kezdődő új etnikai mozgalom (new ethnicity movement) például a kulturális pluralizmus jegyében ellenséges volt minden olyan gondolattal szemben, amely az angol vagy amerikai angol kultúra létét elfogadta. A többségi nyelvet kommunikációs eszközzé fokozta le, nem kötött hozzá kulturális mintákat, értékeket, mondván, hogy ilyenek nincsenek, de ha lennének is, megtanításuk/megtanulásuk antidemokratikus, reakciós lenne (l. NOVAK 1972.). Az elfogadóbb nézet képviselői az angol kulturális semlegességét hangsúlyozták (QUIRK et al. 1985.), de – önmaguknak ellentmondva – egy olyan angol világ képét festették meg, melyben az egyes változatok mellett, hogy osztoznak valamiféle közös kulturális örökségen, tükrözik a saját független, egyedi kulturális sajátosságait is. (Azt, hogy pontosan mi is ez a „shared culture”, nem határozták meg.)

WIERZBICKA határozott ellenvéleményt fogalmaz meg, ahogy az angol mintákat nyelvi univerzáléként felfogó BROWN–LEVINSON-, valamint LEECH-féle udvariassági elméletekkel szemben is tette. Értelme világos, ésszerű, gyakorlati megfontolásokon alapul és igen élvezetes. Hogy lehet az, teszi fel a kérdést, hogy minden nyelvben jellegzetes világlátás rejlik, csak az angolban nem? PARKER indiai fűgefá hasonlatára támaszkodva (PARKER 2001: 7) az összes angol közös gyökerének, az angol kulturális örökség megtestesítőjének az angol angolt (Anglo English) tekinti, mely mint a legrégibb történeti képződmény, kulturális fundamentumul szolgál fiatalabb változatai számára. (Éppen ez a tény, az egy töről fakadás jogosít fel arra a szerző szerint, hogy egyes számban beszélhessünk róluk.) Mivel szerepüket vitathatatlanul más és más kulturális tradíciók között, társadalmakban töltik be – a humboldti tételek ékes bizonyítékaként – eltérnek alapnyelvüktől. Az ausztrál angol például számos, csak az ausztrál kultúrával magyarázható vonással bír, de a brit angol kulturális örökségből is sokat tükröz, jóval többet, mint mondjuk, a szingapúri angol.

WIERZBICKA a forrás, az angol angol kulcsfogalmainak és diszkurzusmintáinak kulturális alapú szemantikai megfejtésére vállalkozik. Követett módszerének elméleti hátterét az ún. természetes szemantikai metanyelvelmélet (natural semantic metalanguage theory, rövidítésben NSM) biztosítja, az egyes leírásokban pedig a kulturális forгатókönyv (cultural

script) eljárást alkalmazza. Az előbbinek, mely a legfejlettebb összehasonlító módszer az interkulturális szemantikában, fő elveit 1972-es munkájában fektette le (WIERZBICKA 1972.), majd munkatársával fejlesztette tovább (WIERZBICKA 1996.; GODDARD–WIERZBICKA 1994., 2002.). Az NSM két fő állításra épül. 1. Minden nyelvben létezik a jelentéseknek egy szavakban vagy más nyelvészeti kifejezésekben testet öltő kis univerzális alapszoportja, az úgynevezett szemantikai prímek (semantic primes) családja. Ilyenek például a JÓ, ROSSZ értékelők; a KICSI, NAGY leírók; az EGY, KETTŐ, NÉHÁNY, MIND, SOK mennyiségjelölők; a GONDOL, TUD, AKAR, ÉREZ, LÁT, HALL mentális és tapasztalati predikátumok stb. 2. Ez a tovább nem redukálható, 60 elemből álló jelentésbeli mag természetes nyelvek esetében megfeleltethető egymással, ezért alkalmas arra, hogy olyan terminusokkal magyarázzuk meg az összetett vagy kultúrspecifikus szavakat, értékeket, attitűdöket, grammatikai konstrukciókat, illetve foglalmazzunk meg kulturális forgatókönyveket, amelyek egyértelműek, világosak és lefordíthatók minden nyelvre és kultúrára.

A szintén általa kidolgozott kulturális forgatókönyv tulajdonképpen a diszkurzuskonvenciók értelmezésének módszere a szemantikai prímek metanyelvének segítségével. Alapfeltevése szerint ha az embereket (individuumokat és közösségeket) a saját különlegességükben akarjuk megérteni, olyan szavakkal kell ezt tennünk, amiket közösen birtokolnak, s amelyek részét képezik az univerzális emberi fogalmaknak. A kulturális normák így nagyobb pontossággal következtethetők ki, mintha olyan – a vizsgált kultúrától esetleg idegen – címkékkel élnénk, mint udvariasság, kollektív, individuális, magas kontextus, alacsony kontextus stb. Ha például a közvetettségre törekvő angolszász udvariassági normákat tekintjük a nyelvi viselkedésmódok mintájául – ahogy ezt nagyrészt tesszük –, az ezektől eltérő direkt megnyilvánulások, a szláv népek szívélyessége, a mediterrán kultúrák tagjainak érzelmessége óhatatlanul ellentétes megítélés alá (udvariatlan, tolakodó, sértő) esnek. A kulturális forgatókönyvvel valóban kiküszöbölhetők a sztereotipizálás, a kultúrák indirekt minősítésének, az etnocentríkusságnak a hibái, teljesen kiforrott eljárásnak azonban korántsem tekinthető: csak empirikus vizsgálatokra építve alkalmazható (ami jó), de elég nagy kihívás elé állítja a kutatót: lényegében modellálnia kell az adott nyelvi viselkedést eredményező folyamatot, mégpedig a szemantikai prímekre épített nyelvezettel. (Ez a finomabb eltérések esetén nem mindig sikerrel kecsegtető vállalkozás.) Ízelítőül nézzünk egyet a WIERZBICKA által lefektetett forgatókönyvek közül! A japán kultúra azon jellemzője, hogy kerüli a durva beszédet, helyteleníti az egyet nem értést s ezzel egyidejűleg bátorítja a másokkal való egyetértést, az alábbi kulturális forgatókönyv követését valószínűsíti a szerző olvasatában (93):

[az emberek így gondolkodnak:]

ha valaki azt mondja nekem valamiről, hogy „Ezt gondolom erről”,
nem jó, ha valami ilyesmit mondok ennek a személynek:
„Én nem így gondolom”.

[az emberek így gondolkodnak:]

ha azt mondom a másik embernek valamiről, hogy „Ezt gondolom erről”,
jó, ha ezzel egy időben azt is mondom a másik embernek:
„Úgy gondolom, hogy azt fogod mondani, hogy „Én is így gondolom”.

Minden közösség bír olyan, a kultúrájának értékeit magukba foglaló szavakkal, amelyek a mindennapi életben segítik tagjait, irányítják az ítéleteiket, a viselkedésüket. Ezek között vannak olyanok, amelyekre tudatosan építenek. A *reasonable man* kifejezés például a brit jog alapkategóriája (jelentése: 'gondolkodni képes, intelligens, hétköznapi átlagember', „the man on the Clapham omnibus”). Más alakzatok ezzel szemben olyanok, mint a levegő, öntudatlanul épülnek bele a nyelvhasználatba, észrevétlenül teszik a dolgukat. A könyv második része (English Words: From Philosophy to Everyday Discourse) az angol kultúra néhány meghatározó fogalmának, a RIGHT – WRONG és a REASONABLE, FAIR értékelőknek kulturális jelentéstörténetén vezet bennünket végig, igen gazdag filozófiatörténeti, nyelvtörténeti, irodalmi anyagra támaszkodva. Jelentésváltozásuk és -bővülésük bemutatása élvezetes kultúrtörténeti olvasmány, a szakemberek számára pedig mintául szolgál a kulturális forgatókönyv módszerének az NSM elméleten belüli alkalmazására. Kövessük most végig a 4. fejezetre támaszkodva vázlatosan a magyar összevetésben zavarba ejtően gazdag REASONABLE mai jelentéseinek (ésszerű, elfogadható, megalapozott, indokolt, méltányos, tárgyilagos stb.) kialakulását!

1. lépcső: 'endowed with reason' ≈ 'ésszel bíró', 'gondolkodni képes személy'; *Man is a reasonable two footed beast* (Chaucer, 1374.); *Reasonable creature* (Shakespeare, Sok hűhó semmiért. I. szín).

2. lépcső: 'can think well' ≈ 'jól, megfelelően, értelmesen gondolkodó'. A szó előző jelentése kibővül a megfelelően, jól gondolkodás képességével; *Reasonable and judicious readers will not dislike the same digression* (az Oxford English szótár 1636-ból származó adata).

3. lépcső: a 2. jelentés fokozatosan összekapcsolódik a tudás behatárolt voltának és a bizonyosság hiányának a jelölésével. A *reasonable doubt* ('megalapozott, biztos kétség') kifejezés a XVII. században tűnt föl és a XVIII. században gyökeresedett meg még ebben az értelemben, vagyis akkortájt az *I am reasonably certain* kifejezés – ellentétben a mai 'nem vagyok egészen biztos' tartalommal – még az egész bizonyosságot tükrözte. E döntő jelentésváltozás létrejöttének mozgatórugója a tényekkel, az igazsággal szembeni óvatosabb magatartás, a 'nem akarok többet mondani, mint amennyire van bizonyíték vagy bizonyítható' álláspont a felvilágosodás filozófiájában gyökeredzik.

4. lépcső: a mérsékelés, a lefokozás általánosabb kifejezője s a meghatározhatatlan mennyiséget jelölő *much*, *very* szavak elkerülésének eszköze lesz: *reasonable force* ('arányos erő'), *reasonable time* ('valaminek az elvégzésére elegendő idő'), *reasonable amount* ('az éppen szükséges mennyiség').

5. lépcső: mint 'anti-much', 'anti-very' összekötődik a túlzott dicséret elkerülésének követelményével, s a *very good* helyettesítőjévé válik. Ezzel egyidejűleg átveszi a 'jó' fogalmának pragmatikus, a realitás talaján álló megjelenítését: *reasonable left-handed player* (elfogadható, egészen jó balkezes játékos); *reasonable year* ('tűrhető, elfogadható év').

6. lépcső: a másokhoz szóló kérések, a másokkal szembeni elvárások behatárolt voltának érzékeltetője: *reasonable request, demand* ('méltányos' kérés, követelés).

Amint a fentiekből tapasztalhattuk, az 'ésszerűség' fogalma fokozatosan telítődik gyakorlatias jelentésszövetevőkkel, aminek magyarázatát WIERZBICKA a brit felvilágosodás eszmerendszerében látja, jelesül abban a tényben, hogy értelmezésében a brit filozófiai gondolkodás – szemben a 'tisztá ész', a decartes-i homo rationalis jellemzőivel – inkább a tényekre, az empirikus valóságra összpontosít ('ésszerű az, ami a tapasztalatainkkal megegyezik',

'ami számunkra jó, megfelelő', 'ami túlzásoktól mentes' (I. J. LOCKE *The reasonableness of Christianity* című munkája). Megjegyzem, a szerző mindegyik elemzett szó jelentésváltozásában meghatározó szerepet tulajdonít az angol felvilágosodás filozófiájának, kiváltképpen LOCKE-nak. Annak eldöntése, hogy milyen mélységű befolyással lehet a filozófia egy közösség gondolkodásának alakulására, nem a jelen ismertetés feladata, de megítélésem szerint WIERZBICKA véleményének árnyalásaként annak lehetőségét sem zárhatjuk ki, hogy a filozófiai gondolkodás minden eszmerendszerből az adott kultúrában már meglévő és előnyben részesített értékekre, sajátosságokra figyel, illetve azokat alakítja a saját képére.

Igaz, csak három lap erejéig, de a tárgyalt fogalmak összevető kulturális szemantikai kutatásának lehetőségét is felvillantja az angol *reasonable* és francia *raisonnable* szavakon keresztül (138–40). Levont következtetései egybeeszenek azzal, amit az előbbiekből angol–magyar viszonylatban is sejtettünk. Először is a két szó jelentései nem feleltethetők meg egymásnak, legfőképpen azért nem, mert az angol használati lehetőségei sokkal gazdagabbak, másodszer kontextusuk is más. (A franciában, miképpen a magyarban, nem léteznek például a *reasonable time*, *reasonable force* stb. kifejezések.) Találkozunk olyan esetekkel is, amikor a jelentések látszólag fedik egymást. Mind az angol, mind a francia használja a 'személy' szó jelzőjeként (*reasonable person* – *une personne raisonnable*), de az angolban a használati kör szűkebb: az *Elle devrait être plus raisonnable à son âge* ('Több eszének kellene lennie az ő korában.') mondat jelzője például nem adható vissza az angol változattal. Máskor úgy tűnik, a szemantikai vonzat ugyanaz (*prix raisonnable*, *reasonable price*), a jelentések mégsem fedik egymást: az angol szerkezet ugyanis az ár elfogadhatóságára helyezi a hangsúlyt, a francia viszont a jogos, indokolt voltára. (A fogalmak fordításának problematikája mind a fordításelméletet, mind a fordítás gyakorlatát szüntelen foglalkoztató kérdés.)

A 3. rész (Anglo Culture Reflected in English Grammar), az angol grammatikában benne rejlő kulturális tanítások megfejtésére vállalkozik a kauzális rendszeren és az episztemológiai kifejezéseken keresztül. A témaválasztás értékét növeli, hogy a nyelvtan és a kultúra viszonyát vizsgáló tanulmányok száma még a kulturális nyelvészetben sem sok, noha a gondolat, hogy a szavakhoz hasonlóan a grammatikai kategóriák is jelentések hordozói, illetve hogy a nyelvek a grammatikájuk természetében is különböznek, az elmélet szintjén régóta jelen van a nyelvről való gondolkodásban (HUMBOLDT, SAPIR, WHORF).

A grammatika arról szól, erősíti meg WIERZBICKA, hogy bizonyos jelentések olyan fontossá válnak a közösség számára, hogy nemcsak a lexikonban jelennek meg, hanem grammatikalizálódnak, azaz a nyelv szerkezetének összetevőjévé válnak. Ha valaki ismeri az orosz kultúrát, tud a meghittség, az emóciók magas értékéről, nem lepi meg a becézés formai lehetőségeinek gazdagsága. A neveknek számtalan becéző alakjuk van (*Ivan* → *Vanja*, *Vanecsksa*, *Vanjusa*, *Vanjusenka* stb.), a *Vanjusa*, *daj mne sztakancsik vodicsku* ('Vanjusa, adj egy poharacsksa vizecskét') mondatban pedig minden főnév kicsinyítő képzővel van ellátva (l. még WIERZBICKA 1992.). Az angol ezzel szemben gazdag kauzatív rendszerrel bír, amit a számos *make*, *have*, *let* konstrukció jelez (l. még WIERZBICKA 1988.). De miért fektet ily nagy figyelmet az események, történések oksági viszonyainak pontos megjelenítésére? A választ WIERZBICKA szerint az individualizmus XIX. századi kialakulásában, valamint az amerikai demokrácia fejlődésében kell keresnünk. Az angolszász társadalmakban fontossá vált értékek, így az egyenlőség elve, az individuum fokozott védelme, szabadságának

sérthetetlensége nem egyeztethető össze a másoknak való alávetettség állapotával, parancsok, követelések teljesítésével. A dolgoknak persze ott is meg kell lenniük, a kényszerítés látszatát elkerülő árnyalt alakzatok (whimpertive formák, a *would you, will you do, could you, would you mind doing X* stb. kifejezések) tehát valójában a szükségszerűség és a személyes autonómia védelmének harcából születtek. Az egyén szabadságának hangsúlyai különfélék a német, orosz stb. közösségekben, így eltérő a másokra való ráhatást megjeleltető eszközrendszer is. Korábbi tanulmányára támaszkodva (2002.) ebben a könyvben az orosz formák és a szociokulturális tanítások összefüggéseit tárja elénk.

A 7. fejezet (The Rise of Epistemic Phrases in Modern English) a szemantikai kutatások egyik izgalmas területével, az episztemikus kifejezésekkel foglalkozik. Magas számuk (*I think, I suppose, I guess, I gather, I presume, I believe, I find, I expect, I take it, I understand, I imagine, I bet, I suspect, I assume*) arra utal, hogy az angol kultúrában fontos az ismeretek behatároltságának jelzése, illetve annak érzékeltetése, hogy minden, amit mondunk, csupán próbálkozás az igazság visszaadására. (I. LOCKE, An essay concerning human understanding, 1690/1959.). A felvilágosodás filozófiájának szerepét az eredeti jelentések módosításában itt is a korszakot megelőző és az utána következő munkákkal igazolja. THOMAS MORE Dialogue of Comfort against Tribulation (1557.) című írásának elemzéséből például azt a következtetést tudta levonni, hogy a XVI. században a kételkedést, a bizonytalanságot jelző kifejezések skálája szűkebb volt a bizonyosság és meggyőződés megerősítését szolgálóknál (*I doubt not, I nothing doubt, I think verily, I verily suppose, I suppose surely* stb.). A két utóbbi határozós szerkezet a meggyőződés hiányára utaló mai *I suppose*-tól eltérően a biztosság, bizonyosság érzékeltetője volt.

Változáson ment keresztül *I believe* forma is. Shakespeare-nél az *I believe* még az „azt gondolni, hogy az, amit valaki mond, igaz” értelemben fordult elő, s mindig személyhez kötődött: *do not believe him*. A XVIII. század végére már erős asszociációs kapocs fűzte a *reason* szóhoz ('I have reason to believe'), s ezzel nem mások szavainak igaz volta került előtérbe, hanem az, hogy valaki mit gondol és miért.

A szerző több évtizedes igen termékeny elméleti munkásság és empirikus kutatások hosszú sorának birtokában vállalkozott a jelen kötet megírására, amely összegzés és egyben továbblépés is. Egyrészt teljes és biztos elméleti alapokat nyújt a kulturális szemantikai vizsgálatokhoz, másrészt elemzései meggyőzően bizonyítják, hogy metódusának követésével a nyelvi jelenségek új, tágabb megvilágításba helyezhetők, s eddig fel nem tárt sajátosságaik válhatnak elérhetővé a leírás számára. Mindezek alapján melegen ajánlom a kulturális szemantikát megismerni kívánók, az azt művelők figyelmébe, de haszonnal forgathatják a fordítástudomány elméletével és gyakorlatával foglalkozók is, sőt világos stílusának, didaktikus felépítésének köszönhetően (az egyes fejezeteket összegzések zárják, a 4. rész pedig a könyv következtetéseinek foglalata) az angol és interkulturális tanulmányok kiegészítő olvasmánya lehet.

A hivatkozott irodalom

- GODDARD, CLIFF – WIERZBICKA, ANNA 1994. Semantic and lexical universals: Theory and empirical findings. John Benjamins, Amsterdam.
- GODDARD, CLIFF – WIERZBICKA, ANNA 2002. Meaning and universal grammar: Theory and empirical findings. John Benjamins, Amsterdam.

- MCARTHUR, TOM 1998. *The English Languages*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KACHRU, BRAJ 1985. Standards, codification and sociolinguistic realism: The English language in the outer circle. In: RANDOLPH QUIRK – HENRY G. WIDDOWSON eds., *English in the world: Teaching and learning the language and literatures*. Cambridge University Press, Cambridge.
- NOVAK, MICHAEL 1972. *The Rise of the Unmeltable Ethnics: Politics and culture in the seventies*. Macmillan, New York.
- PARKER, DAVID 2001. The modern banyan tree: English, culture and Western modernity. An inaugural lecture at the Chinese University of Hong Kong. <http://www.cuhk.edu.hk/puo/prof/index.htm>.
- QUIRK, RANDOLPH – SVARTVIK, JAN – LEECH, GEOFFREY – GREENBAUM, SYDNEY 1985. *A comprehensive grammar of the English language*. Longman, London.
- WIERZBICKA, ANNA 1972. *Semantic primitives*. Athenäum, Frankfurt am Main.
- WIERZBICKA, ANNA 1985. Different cultures, different languages, different speech acts: English vs. Polish. *Journal of Pragmatics*. 9: 145–78.
- WIERZBICKA, ANNA 1988. *The Semantics of Grammar*. John Benjamins, Amsterdam.
- WIERZBICKA, ANNA 1991. *Cross-cultural pragmatics: The semantics of human interaction*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- WIERZBICKA, ANNA 1992. *Semantics, culture, and cognition: Universal human concepts in culture-specific configuration*. Oxford University Press, New York.
- WIERZBICKA, ANNA 1996. *Semantics: Primes and universals*. Oxford University Press, Oxford.
- WIERZBICKA, ANNA 1998. German cultural scripts: Public signs as a key to social attitudes and cultural values. *Discourse and Society* 9/2: 241–82.
- WIERZBICKA, ANNA 1999. *Emotions across languages and cultures: Diversity and universals*. Cambridge University Press, Cambridge.
- WIERZBICKA, ANNA 2002. Russian cultural scripts: The theory of cultural script and its applications. *Ethos* 30/4: 401–32.

SZILI KATALIN

Bánréti Zoltán, A mellérendelés és az ellipszis nyelvtana a magyarban

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 75. Tinta Könyvkiadó, Budapest 2007. 201 lap

1. A mellérendelő szerkezetek és az ellipszis azon nyelvi jelenségek közé tartoznak, melyek számos lexikai, prozódiai és morfoszintaktikai sajátosságot tartalmaznak és az adatok gazdagsága mindenképpen sokrétű vizsgálatot igényel. Erre vállalkozik Bánréti Zoltán monográfiájában, mely leíró jellegű, de a szükséges mértékben a részletezett és összegzett nyelvi adatok elemzését is tartalmazza.

2. A monográfia a bevezetésen kívül hat fejezetből áll. A bevezetésben a szerző összefoglalja a könyvben megvizsgált nyelvi adatok típusait és az empirikus adatokból levont következtetéseket, és mintegy kivonatot készít a könyvben részletesen ismertetett elemzésekről, konklúziókról. Véleményem szerint a bevezetés fogalmazásmódja kissé tömör; a könyv elolvasása után válik igazán átláthatóvá, érthetővé.

3. Az első fejezet a „Mellérendelő szerkezetek szintaxisa” címet viseli. Ebben a szerző részletesen megvizsgálja a magyar nyelv kötésszavaival alkotható mellérendelő szerkezetek tulajdonságait. Gazdag empirikus adatokkal illusztrálja a két fő kötésszóosztályt: az *n*-áris kötőszavak (a koordinált tagok száma nyelvtanilag nem korlátozott, pl. *és, meg, vagy*) és a bináris kötőszavak (csak két tag mellérendelésére alkalmazható, pl. *de, ezért, mégis*) osztályát. Az *n*-áris kötőszavaknak jegyösszeegyeztető funkciója van és a jegyösszeegyeztetés eredménye megjelenik az igei végződéseken. A szerző külön kitér a kvantoros számneves szerkezetek három típusára (*mind a négy, mind a négyen, mind a négyünk/négyük/négyetek*). Az egyeztetés kérdését aprólékosan körüljárja a kvantoros számneves szerkezetekben és megállapítja, hogy a három típus különböző személy/szám jegyegyeztetési mintát mutat. Ezután vizsgálja az igei egyeztetést a kvantifikált mellérendelő szerkezetek esetében. Bemutatja, hogy ezekben a szerkezetekben a kötőszó hiánya nem okoz rosszulformáltságot, mert a mellérendelő kötőszó kettős funkcióját (többséggjegyet kiváltó és személyjegy egyeztető funkció) a kvantoros számneves szerkezet összefoglaló tagja (*mind a...*) és számnévi tagja külön-külön teljesítik. Az első fejezet rámutat arra is, hogy az egyeztetésben résztvevő nyelvtani jegyek a mellérendelő szerkezet szintaktikai funkciójától (alany, tárgy, határozó) függenek.

Az első fejezet negyedik alfejezete foglalkozik a mellérendelő szerkezet aszimmetrikus vonásaival. Bánréti Zoltán az *X*-vonás elmélet keretében amellet érvel, hogy a jegyösszeegyeztető funkciójú *n*-áris kötőszavak aszimmetrikus felépítésűek. Az általuk képzett frázisban a kötőszó maga a fej, és ennek a fejnek a specifikálójában illetve a komplementumában található a két mellérendelt frázis. Ezzel ellentétben a jegykiosztó funkciójú bináris kötőszavak szimmetrikus szerkezetet képeznek, és ilyenkor a tagok sorrendje megszorított. Az empirikus érvek a névmási kötések lehetőségei, a rejtett, illetve nyílt kötőszói fejekre vonatkozó megkötések, a jegyegyeztetési jelenségek, valamint a többséggjegy jelenlétének adataiból kerülnek ki.

A jegykiosztó funkciójú kötőszavak predikatív jegyű kategóriákat koordinálnak. Ezek a kötőszavak valamilyen állandó relációt (ellentétet, következményt stb.) jelölnek. A szerző megvizsgálja a kötőszavak jelentését, inherens lexikai jegyeit, és jelentésüknek azon elemeit, melyek a környezettől függenek. A kötőszónak a mellérendelt mondatokban elfoglalt szórendi pozíciói alapján megkülönböztet centrális, jobbról csatolt és opcionálisan jobbról csatolt kötőszavakat. Bánréti Zoltán amellet érvel, hogy ezen kötőszavak lexikai jelentése inherens jegyeket tartalmaz, melyeket GRICE (1975.), valamint KARTTUNEN és PETERS (1979.) által megfogalmazott konvencionális implikációk segítségével jellemez. Sorra veszi a magyar nyelvben előforduló bináris kötőszavakat, és minden esetben jellemzi a kötőszó jelentését adó konvencionális implikációt, valamint a kötőszó által kirótt szórendi megkötéseket. A szerző rámutat arra, hogy a bináris kötőszavak esetében legalább az egyik tagmondatban, de preferáltan mindkét tagmondatban valamilyen kontrasztív nyomatékú összetevő jelenléte szükséges.

Az első fejezetet egy táblázat zárja, melyben egy *n*-áris (*és*), valamint egy bináris (*ezért*) mellérendelő kötőszó lexikai tulajdonságait találhatjuk.

4. A könyv következő öt fejezete a mellérendelésekben található ellipszisekkel foglalkozik. Az ellipsis nyelvtanával foglalkozó második fejezet is leíró jellegű. Bánréti Zoltán ebben a részben azt tekinti át, hogy a mellérendelt tagmondatok közti ellipszisek milyen

fajtái engedélyezettek a magyarban. A fejezet külön vizsgálja az előreható, illetve hátraható irtóhangsúlyos ellipszist. A szerző mindvégig azt a hipotézist igyekszik megalapozni és bizonyítani, hogy az ellipszis bizonyos lexikai egységek hangalakjának a be nem illesztését jelenti. Mind az előreható, mind a hátraható ellipszis esetében aprólékosan körüljárja a különböző morfoszintaktikai feltételeket, és részletesen kitér a két különböző irányú ellipszis között megfigyelhető azonosságokra és különbségekre. Röviden bemutatja az úrképző ellipszisek szerkezetét is (*ERNŐ sütötte meg a HALAT, és ICA a CSIRKÉT*). Az irtóhangsúlyos összetevőket tartalmazó ellipszises szerkezetek után olvashatunk a neutrális mondatokban engedélyezett ellipszis típusairól. Bemutatja, hogy ellipszist tartalmazó neutrális mondatokban szigorúbb megszorításoknak kell teljesülnie. A szerző a VP-ellipszist és az NP-ellipszist tartalmazó szerkezeteknél egyaránt meggyőzően érvel amellett, hogy ezek a szerkezetek nem vezethetők le mozgatóssal, mivel az ellipszist engedélyező nyílt formájú frázisok nem szükségszerűen azonosak az ellipszis alatt található összetevőkkel.

Ez a fejezet részletes vizsgálatát tartalmazza azoknak a lehetséges nyelvtani jegybeli eltéréseknek, melyek még mindig engedélyezik az előreható, illetve hátraható ellipszisek különböző fajtáit. Az ellipszis alá eső és az öt engedélyező tartomány közötti eltérések kapcsán olvashatunk a névmások laza, illetve szigorú azonosságú olvasatáról. A második fejezet foglalkozik a fonológiai frázisok szerveződésével, a hátraható ellipszis és a prozódiai szerkezet interakciójával. A hátraható ellipszisben előfordulhat, hogy a szintaktikai frázis szerkezeteknek csak egy része esik az ellipszis alá a fonológia megoszlását követve (*Péter a TÍZ, Mari pedig a HÚSZbetűs szavakat kereste a szótárban*). Ezekben az esetekben a szintaktikai szerkezetek felbontása a nyomatékviszonyok mentén történik. A fejezetben többször is megtalálhatók az addig tárgyalt empirikus adatok összefoglalásai, melyek segítik az olvasót a gazdag nyelvi anyag áttekintésében.

Az előreható, illetve hátraható ellipszis körében megfigyelt empirikus szabályok, engedélyezési feltételek részletes összefoglalása (104–5) után foglalkozik a szerző az antecedens viszonyokon alapuló ellipszises szerkezetekkel. Ilyen a zsilipelés, ahol antecedens-kérdőszó viszonyt találunk (*Vali eltávozott valahová és Mari tudja, hogy HOVÁ*). A szerző kiemeli, hogy hasonlóan az előreható, illetve a hátraható VP-ellipszist tartalmazó mondatokhoz, az engedélyező és az ellipszis alá eső ige szám és személyjegye különbözhet, ezáltal ismét alátámasztva az ellipszis mint bizonyos lexikai egységek hangalakjának a be nem illesztése elképzelést. Olvashatunk továbbá a hántolás szerkezetéről és engedélyezési feltételeiről. A hántolás egy kiterjesztett VP-projekció ellipszise, és kétféle mintát mutathat. A egyik a tagadott új fókusz által bevezetett ellipszis (*Szilveszterkor JÁNOS vett virágot Marinak, és nem ÉN*), a másik minta pedig az első tagmondat fókuszának tagadását tartalmazza (*János a virágot MARINAK vette, de Péter NEM*). Mindkét esetben szükséges, hogy a tagmondatok fókuszai egymással kontrasztban álljanak. A hántolás adatai kapcsán a szerző bevezeti az „elégséges párhuzamosság elvét”, mely a VP-ellipszis azonosításához, visszanyerhetőséghez szükséges és elégséges korlátozott párhuzamosságra utal.

Az átláthatóság segítése érdekében a neutrális mondatok tárgyalása előtt a szerző pontokba szedve összegzi az előreható és a hátraható ellipsziszre érvényes jegyeket, így mintegy még jobban kihangsúlyozva a két szerkezet közötti azonosságokat, illetve eltéréseket.

Igen értékes résznek tartom a harmadik fejezetet, melyben az empirikus tesztek eredményeiről olvashatunk. Az anyanyelvű beszélők grammatikalitási ítéleteinek megoszlásából jól látszik az a tény, hogy a neutrális mondatokban található ellipszis elfogadhatóságának

megítélése meglehetősen változatos képet mutat. A fejezetben található harmadik táblázat 20 teszttel beszélő összesen 960 grammatikalitási ítéletét rendszerezi. A szerző négy különböző kritérium alapján tüzetesen megvizsgálja az előreható és a hátraható ellipszisek elfogadhatóságát neutrális, illetve irtóhangsúlyos mondatokban. A teszttel nyelvi adatok és a táblázatos összefoglalást követően az eredményeket értelmezi, és a neutrális mondatokban megfigyelhető preferenciákra magyarázatot ad. A szerző aprólékosan körüljárja azt a kérdést, hogy a neutrális mondatokban az ellipszist lehetővé tevő fonológiai eszközök miatt csak a hátraható ellipszisben jelenhetnek meg.

A negyedik fejezetben olvashatunk az összetett szavakban megjelenő ellipszis fonológiai, kategoriális és szerkezeti feltételeiről. Bánréti Zoltán meggyőzően érvel amellett, hogy a magyarban az összetett szavakban a szóellipszis csak hátraható irányú lehet, s megmutatja, hogy a látszólag előreható szóellipszis csak a kontextus segítségével vagy világismereti alapon értelmezhető. A többszörösen összetett szavak szintaktikai szerkezetét vizsgálva láthatóak az összetett szavakban fellépő feltételek, nevezetesen hátraható ellipszis csak közvetlen összetevőre irányulhat; ezenkívül a lexikai egységeknek kategoriálisan párhuzamosnak kell lenniük, és eleget kell tenniük az összetevős szerkezetbeli iránymegszorítás elvének. A szerző rámutat arra, hogy mivel a szóösszetételekben előforduló hátraható ellipszis kategoriális, lexikai és szerkezeti feltételeknek tesz eleget, így valószínűtlen, hogy ez az ellipszis pusztán fonológiai törlés eredménye lenne.

Az ötödik fejezet felhasználja az első fejezetben bemutatott kötőszói kategóriákat (n-áris, bináris és ezen belül centrális, jobbról csatolt és jobbról csatolható), valamint a második fejezetben az ellipszist tartalmazó szerkezetek osztályozását, és ezek alapján megvizsgálja a kötőszó osztályok és az ellipszist tartalmazó szerkezetek összeférhetőségét. A szerző ismét grammatikai ítéletek alapján osztályozza az adatokat. Az egyes típusok felsorolása után táblázatban foglalja össze az anyanyelvi beszélők grammatikalitási ítéleteinek megoszlását, és arra a következtetésre jut, hogy a kötőszavak nyelvtani jegyei közé sorolandó az is, hogy melyik ellipszis környezettel férnek össze.

A hatodik fejezet kísérletet tesz arra, hogy az empirikus elemzések általánosításait egy adott nyelvtani modellben levezesse. Röviden ismerteti a Minimalista Program keretében LIGHTFOOTnak (2000.) az ellipszis fonetikai-fonológiai törléssel történő levezetését, valamint a mozgatas jelenségén alapuló egyéb elemzéseket. Ezután részletesen ismerteti WILDER (1997.) modelljét, mely különböző levezetéstípusokat alkalmaz az előreható, illetve hátraható ellipszisére. Követve WILDER előreható ellipszisére alkalmazott elemzését Bánréti Zoltán a saját elemzésében is alkalmazza a kettéosztott lexikon modelljét (HALLE-MARANTZ 1993.) Ez a modell lehetővé teszi, hogy az ellipszist mint a fonológiai forma be nem illesztését vezessük le. Ellentétben WILDER feltételezésével a szerző a hátraható ellipszisére is ugyanezt az elemzést javasolja. A fejezet utolsó oldalain Bánréti Zoltán javaslatot tesz egy olyan mechanizmusra, mely az ellipszises szerkezeteket a lexikai egységeknek a lexikonból való többszörös kiválasztásával jellemzi.

5. Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy Bánréti Zoltán munkája kitűnő tudományos monográfia, amely minden lényeges szempontot figyelembe véve ismerteti és elemzi a mel-lérendelés és az ellipszis nyelvtanát.

TÓTH ILDIKÓ

KÜLÖNFÉLÉK

Rövid beszámoló a 15. Élőnyelvi Konferenciáról

A 15. Élőnyelvi Konferencia „Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák” címmel a szlovákiai Párkányban 2008. szeptember 4–6-án került megrendezésre. A konferenciát az MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztálya¹ (Budapest), a Gramma Nyelvi Iroda (Dunaszerdahely, Szlovákia) és a Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara (Nyitra, Szlovákia) szervezte.

Az Élőnyelvi Konferenciák kezdeményezője Kontra Miklós volt, aki az MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Kutatócsoportjának, majd Élőnyelvi Osztályának vezetője volt 1985-től 2008-ig. Az Élőnyelvi Konferenciák olyan szociolingvisztikai kutatási eredmények bemutatására nyújtanak lehetőséget, amelyek a mai magyar nyelvváltozatokra, ezen belül a hazai magyar nyelvváltozatokra, a határainkon kívüli magyar nyelvváltozatokra, valamint a magyarországi kisebbségi nyelvváltozatokra irányulnak. Az Élőnyelvi Konferenciákat – az újvidéki Papp György találó kifejezésével – kocsikerék-modell szerint rendezték: az elsőt Budapesten 1988-ban, a másodikat Újvidéken 1989-ben, a harmadikat megint Budapesten 1990-ben, a negyediket Kolozsváron (1991.), az ötödiket Nyitrán (1992.), a hatodikát megint Pesten (1993.), a hetediket a szlovákiai Nagymenyeren (1994.), a nyolcadikat Ungváron (1995.), a kilencediket Szegeden (1996.), és a tizediket Bécsben (1998.). A tizedik után az Élőnyelvi Konferenciák önállósultak, a szervezők immár az MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztálya nélkül adják tovább a stafétabotot, a megrendezés jogát egy-egy újabb önkéntesen jelentkező intézménynek. A 11. Élőnyelvi Konferenciát (2000-ben) az újvidéki Magyar Tanszék nyelvészei rendezték, a 12.-et (2002-ben) a Nyíregyházi Főiskola magyar nyelvészei, a 13.-at (2004-ben) a kolozsvári Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék nyelvészei, a 14.-et (2006-ban) pedig az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékének nyelvészei.

Az elmúlt 20 évben az Élőnyelvi Konferenciák voltak a kárpát-medencei magyar nyelvészek együttműködésének legfőbb fórumai. Az Élőnyelvi Konferenciák hatására számos kutatóközösség alakult, többek között olyan hazai és nemzetközi pályázatok keretében, mint az OKTK, RSS (Prága) (vö. „A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén” című könyvsorozat), az NKFP (vö. „A nyelvi másság dimenziói” című kutatást), EU FP6 (vö. DILING). A kutatási eredményekből számos hazai és külföldi tanulmány és kötet jelent meg (vö. Az MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztályának válogatott bibliográfiáit, I. 1987–1997.; II. 1997–2007., utóbbi elérhető a Nyelvtudományi Intézet honlapján is: www.nytud.hu).

A szociolingvisztikai kutatások eredményei azt igazolják, hogy minden nyelv egy-egy általános arra, hogy segítségével ki tudjuk fejteni gondolatainkat, hogy különböző helyzetekben a kommunikáció eszköze legyen. A kétnyelvűségi kutatások egyik törekvése arra rávilágítani, hogy a kétnyelvű beszélő számára két nyelv ismerete és használata ugyanolyan természetes, mint az egynyelvűeknél egy nyelv ismerete és használata. A nyelv-

¹ A 15. Élőnyelvi Konferencia szervezése közben, 2008 tavaszán az osztály új elnevezést kapott: Nyelvtechnológiai és Élőnyelvi Osztály.

változatok kutatói számtalan esetben igazolták, hogy a nyelvváltozatok (legyenek azok területi, társadalmi vagy kontaktusváltozatok) létjogosultsága vitathatatlan.

A fenti bekezdés általános megállapításaiban kiemelt szavak is mutatják, hogyan alakíthatunk nyelvi, nyelvészeti véleményt, hogyan hozhatunk létre (társadalmi, politikai, esetleg erkölcsi) értékítéleteket. Ezeket az értékeléseket megfogalmazhatják az egyének vagy a különböző társadalmi csoportok (például az értelmiség) általában a nyelvekről, a saját nyelvről, nyelvváltozatról, illetve egy másik nyelvről, nyelvváltozatról, de akár egy-egy nyelvi változóról és használóiról, a beszélőkről. A Kárpát-medencében élő magyarok több nyelvváltozatot beszélnek és évszázadok óta számos, más nyelvet beszélő közösséggel élnek együtt. A nyelven belüli különbségek és a nyelvek sokfélesége lehetőséget ad – többek között – arra is, hogy a nyelvekről, nyelvváltozatokról kialakuljanak ideológiák, attitűdök és sztereotípiák. Az élőnyelvi kutatásokban éppen ezért fontos szerephez jut a nyelv és a hatalom összefonódásából fakadó sémák nyelvhasználatra gyakorolt hatásának a leírása is.

A konferencia fő témakörei a nyelvideológiák, a nyelvi attitűdök és a nyelvi sztereotípiák voltak. Ezekkel a jelenségekkel összefüggésben az előadások a következő témákat tárgyalták: finnugor nyelvek; a magyar nyelv és változatai; a magyarországi kisebbségi nyelvek, a jelnyelv; nyelvi változók; motivációk az első és a második nyelv tanulásához, az iskola hatása; a nyelv, nyelvváltozat és beszélőinek státusza, használata különböző nyelvhasználati szintereken; kétnyelvűség, kódváltás, nyelvcseré; saját nyelvhez kapcsolódó lojalitás; nyelvpolitika; globalizáció. A párkányi konferencián az előző konferencia előadásainak szerkesztett változatát tartalmazó kötet bemutatására is sor került: ZELLIGER ERZSÉBET szerk., *Nyelv, területiség, társadalom*. (A 14. Élőnyelvi Konferencia, Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2007.

A 15. Élőnyelvi Konferencia ünnepélyes megnyitóján SZÉP RUDOLF, Párkány város alpolgármestere köszöntötte a résztvevőket. A magyar nyelvű konferencián egy angol nyelvű előadás is elhangzott. A közel száz résztvevő és közreműködő között megtalálható volt akadémikus, egyetemi professzor, tudományos kutató, doktorandusz és egyetemi hallgató, akik a következő országokból érkeztek Párkányba: az Amerikai Egyesült Államok, Ausztria, Finnország, Magyarország, Románia, Szerbia, Szlovákia, Szlovénia és Ukrajna. Az 50 előadás három párhuzamos szekcióban hangzott el. A poszter műfaja talán nem terjedt el eléggé a magyarországi konferenciákon, célunk volt ezen változtatni. Műfaja abban tér el az előadásokétól, hogy nagyobb teret nyújt a kutatás módszereinek és eredményeinek vizuális bemutatására; illetve, hogy stílusa közvetlenebb és sokkal interaktívabb. A 14 poszter-előadónak egy órás bemutatásra nyújtottunk lehetőséget. Két műhely is bemutatkozott a párkányi konferencián: a LINEE projekt (Szegedi Tudományegyetem) és a Kisértők magyar nyelven (Imre Samu Nyelvi Intézet). A sikerrel és nagy érdeklődés közepette megrendezett kerekasztal-beszélgetés hangsúlyát elsősorban a nyelvészek társadalmi szerepére fektettük. Célunk volt megvitatni, hogy a nyelvideológiák, attitűdök, sztereotípiák kutatási eredményeinek bemutatásán túlmenően, a nyelvészeknek vannak-e olyan feladataik is, amelyek segítenek formálni az e jelenségekkel kapcsolatos szemléletbeli változásokat a társadalomban. A kerekasztal-beszélgetés felkért hozzászólói voltak: KISS JENŐ, LANSTYÁK ISTVÁN, BARTHA CSILLA, TOLCSVAI NAGY GÁBOR, KONTRA MIKLÓS és TÓTH KÁROLY. A konferencia programja az MTA Nyelvtudományi Intézet fent említett honlapján az inté-

zeti programok archívumában olvasható. A konferencia anyagát tervezzük kötet formájában közzé tenni.

A 15. Élőnyelvi Konferencia támogatói voltak: Education Audiovisual and Culture Executive Agency (Bruxelles), MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság (Budapest), MTA Nemzetközi Együttműködési Iroda (Budapest), Miniszterelnöki Hivatal (Budapest).

A konferencia szervezéséhez nyújtott segítségét ezúton is szeretném megköszönni szervező-társaimnak: Szabó Mihály Gizellának és csapatának a Gramma Nyelvi Irodából, Vančone Kremmer Ildikónak és csapatának a Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karáról és végül, de nem utolsó sorban az MTA Nyelvtudományi Intézetben dolgozó kollégáimnak.

A következő Élőnyelvi Konferencia 2010-ben a kárpátaljai Beregszászon kerül megrendezésre.

BORBÉLY ANNA

Beszámoló a 23. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusról

1. A nemzetközi névtudományi társaság (International Congress of Onomastic Sciences, ICOS) 2008. augusztus 17–22. között ezúttal Torontóban, a York Egyetemen immár 23. alkalommal rendezte meg a névtani kutatások nemzetközi kongresszusát. A rendezvényen közel kétszáz előadó szerepelt, többségük Európából. A résztvevők nagyobb része angolul, többen franciául vagy németül, néhányan spanyolul adtak elő. Az előadók és témáik azonban öt földrész névanyagát és névtudományát képviselték, megfelelően a kongresszus címének is: „*Nevek egy soknyelvű, sokkultúrájú, soknemzetiségű világban*”. Az előadások legtöbbje valóban szorosabban is a meghirdetett témakörhöz kapcsolódott, így anyagukkal ezért sem csupán a névkutatók, hanem több más kutatási terület – így hangsúlyozottan a szociolingvisztika, nyelvi kontaktológia, kisebbségkutatás – számára is releváns és tanulságos szempontokat és eredményeket szolgáltathattak.

A kongresszus plenáris előadásai az egyes napok programjába iktatva hangzottak el. ANDRÉ LAPIERRE (Kanada) nagy ívű és elegáns előadása Kanada helynévanyagának, helynévrétegeinek áttekintését nyújtotta. LYNN PEPLINSKI és SHEILA OOLAYOU (Kanada) ugyancsak helyi színezetű, sajátos témáról: a kanadai sarkvidék világáról, az inuit (eszkimó) őslakosság nyelvi és névanyagának kutatásáról és rögzítéséről számolt be. ADRIAN KOOPMAN (Dél-Afrika) pedig a dél-afrikai névkutatás múltjáról és jelenéről, intézményrendszeréről és eredményeiről adott számot a kongresszus résztvevőinek.

2. Az egyes további előadások egymással párhuzamos szekciókra tagolva kaptak helyet a kongresszus programjában. (A teljes programot az előadások összefoglalóival együtt l. a <http://icos2008.yorku.ca/honlapcímen>.) A legtöbb előadás helynévtani kérdésekkel foglalkozott. Az itt felmerülő számos, hagyományos és aktuális téma között a térképészet, a kanadai helynevek és a magashegységek névanyagának, valamint az utca-
nevek vizsgálatának kérdéskörei is kisebb, saját szekciót alkottak. A népi és nyelvi érintkezések, a többnyelvűség és a kisebbségi névhasználat összefüggései kiemelt témaként voltak

jelen az előadásokban, nem ritkán gyakorlati következményeikkel együtt. Így például a többnyelvű helységnév- vagy utcanévtáblák használatában Európában többfelé megmutató feszültségek kérdéséről (GUY PUZEY, Skócia) vagy a közép-európai útjelző táblák névhasználatáról tartott, fényképekkel szintén gazdagon illusztrált előadásban (PETER JORDAN, Ausztria). Magyar vonatkozásai miatt megemlítené az az előadás is, mely a bécsi és alsó-ausztriai dülőnevek etnikumjelölő szerepéről értekezett (MARGARETE PLATT, Ausztria). E témák mellett, illetve ezekkel együtt az etimológia, a névtipológia, a változásvizsgálatok, a névsztenderdizáció és a szóbeli helynévhasználat kérdései is jellemző kérdéskörökként voltak jelen a kongresszus programjában. Nagyszabású kutatómunkaként kaphattunk hírt a cseh mikrotoponimák digitális feldolgozásának: adatbázisának, szótárának, illetve atlaszának megkezdett munkálatairól (MILENA ŠÍPKOVÁ és LIBUSE ČIZMAROVÁ, Csehország) is.

A magyarországi helynévkutatást három előadás képviselte itt. TÓTH VALÉRIA a Kárpát-medence településnév-rétegeit mutatta be elméletileg megalapozott, információgazdag előadásában, GYÖRFFY ERZSÉBET hasonlóképpen ugyanezen régió Árpád-kori víznévállományának etimológiai rétegeit tárgyalta, VINCZE LÁSZLÓ pedig a történelmi Magyarország német utcanévanyagának kronológiai és tipológiai változásairól értekezett.

A személynévkutatással foglalkozó előadások nagyobb része a keresztnév-választás kérdései körül forgott, elsősorban a nyelvi és kulturális kisebbségekre irányuló figyelemmel. Hangzottak el előadások ugyanakkor a nemzetközi keresztnévanyag terjedéséről, a nyugati világ globalizált névdívatjáról (DOREEN GERRITZEN, Hollandia) és a teljes egyenjogúság nevében a nemektől független keresztnévadásra törekvő svédországi tendenciákról (EVA BRYLLA, Svédország), de a nemzeti és helyi névállományok történetéről, változásairól is. A családnevekkel kevesebb előadás foglalkozott, köztük azonban nagyszabású digitális adatbázisokról is adtak hírt: az ausztriai családnevek online adatbázisáról (ISOLDE HAUSNER, Ausztria), s látványos formában számoltak be – digitális térképekkel, táblázatokkal illusztrálva – a készülő német családnévátlasz sokirányú, többek közt névföldrajzi, illetve a névkontaktológiában megmutatókozó hasznosíthatóságáról (MIRJAM SCHMUCK és KATHRIN DRÄGER, Németország). A magyarországi személynévkutatást itt FARKAS TAMÁS két előadása képviselte: az egyik a különböző nyelvi eredetű magyarországi családnevek és -névrendszerek egymásra gyakorolt hatásait mutatta be, a másik pedig – mely a zsidó nevekkal foglalkozó szekcióban hangzott el – a XIX–XX. századi magyarországi zsidóság névmagyasításának folyamatát tekintette át.

Az egyéb névtípusokat további szekciók előadásai tárgyalták. Több előadás foglalkozott a kereskedelmi élet neveivel (mint márkanév többnyelvű vagy másnyelvű közegben) vagy akár közlekedési eszközök (mozdonyok, taxik) egyedi neveivel. Az írói névadás témaköréből (Shakespeare-től napjaink fordításirodalmáig) ugyancsak több előadást hallhattunk.

Újszerű módon jelentkeztek egyes tematikus szekciók: az őslakosok tulajdonnevei (a Föld különböző területeiről szóló, elsősorban helynévtani előadásokkal), zsidó nevek (csaknem kizárólag személynévtani előadásokkal), s két előadás erejéig megjelent a jelnyelvek névhasználatának kérdésköre is a programban. Több előadás tárgyalta a tulajdonnevek mindennapi érintkezésben betöltött szerepét (különösen a beszélt nyelvi helynévhasználatot). A névelmélet, a terminológia kérdései, a nevek grammatikai viselkedésének vizsgálata, valamint a név és oktatás témaköre csekély mértékben, de ugyancsak képviselve volt a kongresszuson.

Sajátos programként, a kongresszusnak helyet adó egyetemi épület egyik számítógéptermben találkozhattak a résztvevők a névtani bibliográfiákkal. Az ICOS bibliográfiai munkabizottságának képviselői a tervezett nemzetközi névtani bibliográfia rendszerével ismertették meg az érdeklődőket, akik a kialakított keretek szerint maguk tölthetik fel majd az egyes tételeket. Az interneten található katalógusokról és bibliográfiákról tartott interaktív előadást a jelenleg 85 éves EDWIN D. LAWSON (USA).

A szakmai programot névtani kiadványok kiállítása, társasági események, az ICOS egyes munkabizottságainak ülései (a terminológiai munkabizottság például az UNGEGN, azaz az ENSZ földrajzi névi szakértői csoportjának képviselőivel közösen tartotta meg összejövetelét), továbbá az ICOS, illetve a Kanadai Névtudományi Társaság közgyűlése egészítették ki.

3. A 23. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus előadásai elsősorban a megadott téma köré rendeződtek: sokféle anyagon, különböző módszerekkel és szempontok szerint tárgyalták az etnikai, kulturális és nyelvi érintkezéseknek a nevek választásában, használatában, mindezek változásaiban megnyilvánuló összefüggéseit, mindennapi és gyakorlati következményeit is. Hogy a korábbiakkal összehasonlítva a mostani kongresszuson mely témákról esett több szó, s melyekről kevesebb, ez is nyilvánvalóan befolyásolta. A szakmai program mindenképpen igazolta a szervezők témaválasztását.

Az előadók egy része kifejezetten országától – és származásától is – távoli témát és területet választott vizsgálódásának színteréül. A nagyszabású kutatási projektek, a számítástechnika által megnyitott lehetőségek mellett egyéni és egyedi kutatások nagyobb vagy kisebb témái egyaránt helyet kaptak a konferencián, ahol a névkutatás nagy öregjei mellett fiatal doktorandusz hallgatóktól is elegáns és tartalmas előadásokat hallhattuk.

A 24. Nemzetközi Névtudományi Kongresszust 2011-ben Barcelonában rendezik majd. A Torontóban elhangzott előadások írott változatait pedig a korábbi gyakorlattól eltérően nem hagyományos formában, hanem CD-n teszik majd közzé, így ezek anyaga várhatólag gyorsabban és könnyebben elérhető lesz az érdeklődő névkutatók és a kapcsolódó további tudományterületek művelői számára is.

FARKAS TAMÁS

Helynévmagyarázatok*

Temespaulis A Versectől nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1492: *Paulys* (Csánki 2: 56); 1569–79: *Pavliš* (Engel: TemMold. 105); 1808: „*Paulis* h. *Paulish* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 499); 1894: *Temes-Paulis* (Mező: HivHn. 109). Az Aradtól kelet-délkeletre egy középkori település *Pálülése* (tkp. 'Pál lakóhelye') nevéből a románban *Păuliș* formálódott, s ez a magyarban is meghonosodott *Paulis*-ként (l. *Ópálos* alatt). Lehetőséges, hogy a Temes megyei *Paulis* hn. is így alakult ki. Az országos helységnévrendezés

---

* L. MNy. 2008: 501–4.

során a hn.-hez illesztett *Temes-* előtag megkülönböztető szerepű. A szerb *Pavliš* 'Temespaulis' a magyarból való. – Vö. **Ópálos**.

Temesremete A Temesvártól kelet-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1476: *Remethe* (Csánki 2: 60); 1700 k.: *Remete* (Engel: TemMold. 114); 1806: *Remete* (Lipszky térképe); 1907: *Temesremete* (Hnt. 1010). A *Remete* hn. a szn.-ként [1351: *Remete*: ÓmOlv. 194] is alkalmazott *remete* fn.-ből alakult. A megkülönböztető szerepű *Temes-* előtag a megyei hovatartozást jelöli. A román *Remetea Mare* 'Temesremete' (Suciu 2: 75) tkp. értelme 'Nagyremete' (Iordan: TopRom. 245). – Vö. **Dunaremete, Hosszúremete**.

Temesszőlős A Versectől délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *Sočica* (Engel: TemMold. 130); 1700 k.: *Szocsicza* (uo.); 1808: „*Szolcsicza* h. *Solcsica* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 634); 1909: *Temes-szőlős* (Mező: HivKözs. 2: 1065). A *Szocsica* ~ *Szolcsica* hn. szerb eredetű; vö. szerb *Sočica* hn. (l. még *Sočice* 'helység Boszniában', 'helység Montenegróban') < szerb-horvát *sočica* 'keves só; madársóska'). Az országos helységnévrendezés során tudatos magyarosítással adott *Temesszőlős* hn. egyfelől a falu nagy szőlőtermelő voltára, másfelől a megyei hovatartozásra utal (Mező: HivHn. 258). A szerb névalak *Sočica* (Marković: ImVojv. 162). – Vö. **Nagyszőlős**.

Temesújlak A Temesvártól délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1459: *Tothyllek, Magyaryllek* (Csánki 2: 11); 1554–79: *Dolna Ulug', Gorna Ulug'* (Engel: TemMold. 143); 1700 k.: *Ulljuk* (uo.); 1761: *Vylak* (Suciu 2: 217); 1808: „*Újlak* h. *Ujluk* val.” (Lipszky: Rep. 1: 704); 1909: *Temesújlak* (Mező: HivKözs. 2: 1148). Az *Újlak* hn. az *új* mn.-nek és a *lak* 'száláshely, lakóhely, település' fn.-nek az összetétele. A megkülönböztető szerepű *Temes-* előtag a megyei hovatartozást jelöli. – A román *Uliuc* 'Temesújlak' (Suciu 2: 217) a magyarból való. – Vö. **Abaújlak**.

Temesváralja A Fehértemplomtól nyugat-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1473: *Duplay* (Csánki 2: 100); 1554–79: *Duplay* (Engel: TemMold. 50); 1808: „*Duplay* val.” (Lipszky: Rep. 1: 159); 1884: „*Duplaja (Duplaj, Temes-Váralja)*” (Bavaniste und Jaszenova. 1: 75 000-es térkép); 1893: *Temesváralja* (Mező: HivHn. 105.); 1907: *Temesváralja* (Hnt. 1040); 1973: *Dupljaja* (ImMesta. 1973. 133). A magyar *Duplaj* ~ *Duplaja* hn. szerb eredetű; vö. szerb *Dupljaj* 'helység Valjevo környékén'. Ez a *duplja* 'odú, üreg, barlang' -aj képzős származéka. A *Dupljaj* > *Dupljaja* módosulásához l. *Cserépalja* magyarázatát. Az új *Temesváralja* hn. megalkotásához talán az a 118 m magas, *Cetatea* ('vár, erőd') nevű magaslat (l. fent megnevezett 1884. évi térképen) szolgált indítékul, amely a szomszédos Orešac ~ Homokdiód községtől délnyugatra emelkedik, s az egykori *Zsidóvár*-ral [1569–79: *Židovar, Zidovar*: Engel: TemMold. 154.] azonos. (Dickenmann: Stud. 1: 112; Mező: HivHn. 105, 107.) – Vö. **Iregszemcse, Váralja**.

Temesvukovár A Temesberénytől északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *V?q?va* (Engel: TemMold. 151); 1700 k.: *Vukovo* (uo.); 1808: „*Vukova* val.” (Lipszky: Rep. 1: 747); 1893: *Temes-Vukovár* (Mező: HivHn. 96). Az elsődleges *Vukovo* ~ *Vukova* hn. szerb eredetű; vö. szerb *Vukovo* hn. (ImMesta. 1973. 433) < *Vuk* szn. < *vuk* 'farkas'. A hatósági úton megállapított *Temesvukovár* a történelmi *Vukovár* ~ *Valkóvár* analógiáját tükrözi, s előtagjával a megyei hovatartozást jelöli. A román névalak *Vucova*. (Suciu 2: 258; Petrovici: StDialTop. 78.) – Vö. **Vukovár**.

Tizsény A Sztorkpótól északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1379: *Tyzen* (Csánki 1: 313); 1336: *Tisinez* (Makkai: I. RákGy. 119); 1773: *Tissinecz* (LexLoc. 252); 1808: „*Tisinez* aliis *Tiszinecz* h. *Tissinec* vel *Tysýnec* s.” (Lipszky: Rep. 1: 683); 1882: „*Tisinyecz*,

(*Tissinecz*) (Ihász: Hnt. 341); 1907: *Tizsény* (Hnt. 1053); A szlovák *Tisinec* hn. átvétele. Ehhez l. *tisina* 'tiszaferdő, tiszafaliget' (Hvozdzik 1: 1328). A *š*-vel hangzó szlovák *Tišinec* magyar *Tisinyec* alakot bizonyára a szlovák *tišina* 'csend' befolyásolta. Az országos helységnévrendezés során megállapított *Tizsény* névalak a régi *Tyzen* (l. fent) önkényes olvasatán alapul (Mező: HivHn. 172; ZJČ. 303). – Vö. **Alsótizsény**.

Tógyér A Dentától nyugat-északnyugatra, Gyér szomszédságában fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *Tod G'ir* (Engel: TemMold. 140); 1761: *Togier* (uo.); 1808: „*Tógyér* vel *Togér* h.” (Lipszky: Rep. 1: 685). Az elsődleges *Tótygyér* hn. a *tót* népnév és a szomszédos faluról vett *Gyér* hn. összetétele. A *Tótygyér* > *Tógyér* változáshoz l. *Tótalmás* > *Tóalmás*, *Tótfalu* > *Tófalu*, *Tótváros* > *Tóváros* (Kiss: NytudÉrt. 139: 21, 23). A román *Toager* 'Tógyér' (Suciu 2: 198) a magyarból való. – Vö. **Gyér**.

Tornova A Borosjenőtől dél-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1406–9: *Thornova* (Suciu 2: 198); 1490: *Thernowa* (uo.); 1808: „*Ternová* val. (ubi olim *Eperies*)” (Lipszky: Rep. 1: 679); 1910: *Tornova* (Mező: HivHn. 193, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A helynév szláv eredetű. Forrása egy szláv *Tьrnova (< *trьnъ 'tüske, tövis, kökény'). Tkp. értelmé 'kökényes'. A román névalak *Tirnova* (Suciu 2: 198). A Lipszkytől ide helyezett *Eperjes* (l. fent) 16. századi adólajstrom szerint is errefele lehetett (Csánki 1: 768; Moór: ZONF. 6: 112; Iordan: TopRom. 480). – Vö. **Torna**.

Torontálalmás A Pancsovától északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *Yabučiča* (Engel: TemMold. 69); 1717: *Jabuka* (uo.); 1808: „*Jabuka* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 268); 1913: *Torontálalmás* (Hnt. 1241). Az elsődleges *Jabučiča* hn. a szerb *jabučiča* 'kis almafa, almafácska' (< *jabuka* 'almafa') fn.-ből alakult. Később a kicsinyítő képző nélküli *Jabuka* névalak állandósult. Az országos helységnévrendezés során ezt fordították *Temesalmás*-ra, előtagjában a megyei hovatartozásra utaló *Temes*-sel.

Torontáldinnyés A Temesvártól délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1333: *Scentkural* (Mező: Templ. 127); 1416: *Zenthkylal* (uo.); 1515: *Belzenthkylal* (Engel: TemMold. 125); 1569–79: *Bel S'ņqiral* (uo. 124); 1717: *Dignasch* (i. m. 125); 1723: *Dingnas* (uo.); 1808: „*Dinjas* aliis *Tinjas* ill. *Dinyés* h. (Lipszky: Rep. 1. 134); 1851: *Dinnyás* (Fényes: MoGSz. 1: 260); 1909: *Torontáldinnyés* (Mező: HivKözs. 2: 226). Az elsődleges *Szentkirály* hn. a falu templomának védőszentjével, Szent István magyar királlyal kapcsolatos. A szomszédos Szentkirálytól *Bel*- (tkp. 'belső') előtaggal különböztették meg. A török hódoltság végére a falu neve *Dinnyés* lett. Ez a magyar *dinnye* növénynév -s képzős származéka. Az országos helységnévrendezés során a *Dinnyés* hn. kiegészült a megyére utaló *Torontál*- előtaggal. – A román *Diniaș* 'Torontáldinnyés' (Suciu 1: 200) a magyarból származó szerb *Dinjaš* hn. átvétele. – Vö. **Dinnyés**.

Torontálkeresztes Romániai helység a Bánságban Módostól északra; 'Cruceni'. [1880: *P. Keresztur* Hátsek: MegyTérk. Torontál m. a.; 1882: „*Keresztur*, telepítvény”: Juhos: Hnt. 150; 1884/1909: *Keresztúr* (*Keresztes*), *Keresztur psz.*: Detta. 1:75 000-es térkép; 1892: *Keresztes*: Hnt. 1238; 1904: *Keresztes*, *Keresztesi p.* Torontál vármegye közigazgatási és földmívelési térképe 1:144 000; 1909: *Torontálkeresztes*: Mező: HivKözs. 2: 485]. A kincstári pusztán László Miklós közalapítványi bérlő 1868-ban nyolcvan magyar családot telepített le, majd 1892-ben a közalapítványi uradalom újabb 78 családdal bővítette a telepeket. A *Keresztúr* ~ *Keresztes* hn. feltehetően a telepések korábbi lakóhelyével kapcsolatos. „Lakossága ... máig szegedi ő-ző tájszólásban beszél” (Bálint: SzögNemz. 1: 189). A román

Cruceni hn. (Suciu 1: 177) magyar mintára keletkezett tükörfordítással (MVF. Torontál vm. 125; Bodor: Délm. 33).

Torontálsziget A Pancsovától északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1432: *Zekel* (Györffy 3: 308); 1554–79: *S?qula* (Engel: TemMold. 121); 1660: *Sakule* (uo.); 1718: *Zekula* (Milleker 40); 1808: „*Szakula* val. *Sakula* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 620); 1888: *Torontál-Sziget* (Mező: HivHn. 106). Az elsődleges *Székely* hn. katonáskodó székelyek telepére utal. A szerbek a magyar hn.-ból *Sakule* névalakot formáltak, s ez meghonosodott a magyarban is *Szakula*-ként. Az új *Torontálsziget* hn. tudatos magyarosítás eredménye, és a Temes folyó félszigetalkotó kanyarulatával, továbbá a Torontál vármegyéhez való tartozással kapcsolatos. – Vö. **Székely, Szigetvár.**

Torontáludvar A Nagybecskerektől dél-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *Odvorac* (Engel: TemMold. 97); 1717: *Idvor* (uo.); 1808: „*Idvor* h. (Lipszky: Rep. 1: 259); 1910: *Torontáludvar* (Mező: HivHn. 252, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A szerb régi *Odvorac*, mai *Idvor* a magyar *udvar* ’udvarház, kúria, telek épületekkel’ fn.-ből alakult. A magyar *Udvar* > *Idvor* megfeleléshez l. magyar *Újlak* ’helység a Szerémségben a Duna mellett’ > szerb *Ilok*. Az országos helységnévrendezés során a falu részére a *Torontáludvar* nevet állapították meg, előtagjában a megyei hovatartozást jelölő *Torontál*-lal. – Vö. **Illocska, Udvar.**

Tyuska Az Ökörmezőtől északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1614: *Thywaska* (Bélay: Már. 209); 1651: *Nagythiuska* (uo.); 1715: *Tyuska* (uo.); 1773: *Tyuska* (LexLoc. 135); 1808: „*Tyuska* h. *Ťuska* vel *Tjusska* s.” (Lipszky: Rep. 1: 700); 1901: *Csuszka* (Mező: HivHn. 193); 1939: *Tyuska* (Hnt. 1944. 592); 1969: *Тьуска* (Zakarp. Obl. 375). A falu arról a patakról kapta nevét, amelynek völgyében települt. Az ukrán *Тьуска*-hoz l. *Тьха* ’a Szeret mellékveze’ (SHUkr. 576). Az országos helységnévrendezés során a falu részére a *Csuszka* nevet állapították meg, de 1939-ben felelevenítették az eredeti *Tyuska* névalakot (Bélay: Már. 209; Mező: HivHn. 193).

Újozora A Nagybecskerektől délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Gorna Ozdin* (Engel: TemMold. 101); 1723: Vel[iki] *Ostin* (uo.); 1808: „*Uzdin* vel *Usdin* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 710); 1884: *Uzdin* (*Ozora*) (Antalfalva. 1: 75 000-es térkép); 1913: *Újozora* (Hnt. 1265). A szerb régi *Ozdin* (mai *Uzdin*) hn.-hez l. szerb régi *Uzdino* hn. (HASz. 20: 293). Ennek alapszavához l. szerb-horvát *uzda* ’kantárszár, gyeplő’. A tudatos magyarosítással megállapított *Ozora* névalakot idővel kiegészítették a megkülönböztető szerepű *Új*- előtaggal (Mező: HivHn. 224). – Vö. **Ozora.**

Vacsárcsi Romániai helység a Székelyföldön, Csíkszeredától északra; ’Văcărești’ [1576: *Vacsarcsi*: Suciu 2: 239; 1591: *Vacsárcsi*: uo.; 1808: *Vacsárcsi*: Lipszky: Rep. 2: 166]. Ismeretlen eredetű. Az első világháború utáni román hatóságok bizonyos fokú összecsengés alapján (l. román *Văcărașu* csn., *Văcăruș* csn.: Iordan: DicțFam. 483) a *Văcărești* nevet (Suciu 2: 239) állapították meg a helység részére. Ennek tkp. értelme ’Văcar emberei, Văcarék’. L. román *văcar* ’tehenpásztor, csordás’ (Kisch: Sieb. 129, 192; Constantinescu: DOR. 403; Cioranescu: DiccEtRum. 881).

Vágdebrőd A Pöstyéntől dél-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1309: *Daraag* (RDES. 1: 302; Györffy 4: 369); 1773: *Drahocz*, *Drachowetz*, *Drahowcze* (LexLoc. 141); 1808: „*Drahocz* h. *Drahowce* s.” (Lipszky: Rep. 1: 152); 1910: *Vágdebrőd* (Mező: HivHn. 247, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). Az elsődleges *Darág* hn. pusztá személynév-ből keletkezett magyar névadással, vö. 1255: *Drag* szn., 1302: *Darag* szn. (ÁrpSzt. 258).

Az alapjául szolgáló szn. szláv eredetű, és etimológiailag összetartozik a magyar *drága* melléknév szláv előzményével. A szlovák *Drahovce* hn. a magyar névadással párhuzamosan keletkezett. Tkp. értelme 'Drah emberei, Drahék'. A szlovák névalak idővel a magyarban is felülkerekedett *Drahóc*-ként. Az országos helységnévrendezés során a közelben levő (idővel elenyészett) *Debréte* falu (etimológiájához l. *Babosdöbréte* magyarázatát) régi *Debred* [1113/1249/1410: *Debred* DHA. 1: 393; Györffy 4: 370] adatát tévesen *Debröd*-nek olvasták és *Drahóc*-ra alkalmazták. Így jött létre a *Vágdebröd* névalak, amelynek megkülönböztető szerepű előtagja a Vág mellékére utal (Györffy 4: 370). – Vö. **Babosdöbréte, Debröd, Drág, Drágszél.**

Valeapáj Resicabányától északra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Valopay* (Engel: TemMold. 145); 1597: *Valepaie* (uo.); 1717: *Valle Pay* (uo.); 1808: „*Vallepaj* vel *Válepaj* val.” (Lipszky: Rep. 1: 714); 1911: *Valeapáj* (Mező: HivKözs. 2: 1163). A román *Valeapai* (tkp. 'szalmavölgy, szalmapatak') átvétele. (Suciu 2: 235). Vö. *Szalmapatak* 'helység Nagyilondától északra, Românești' [1566: *Nagh Szalmapathak*: Suciu 2: 83; 1909: *Szalmapatak*: Mező: HivKözs. 2: 925]; régi román neve *Valea Pailor* volt.

Varázsliget A Fehértemplomtól nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Viráč?v Gay* (Engel: TemMold. 150); 1717: *Wrachegay* (uo.); 1808: „*Vracsegaj* vel *Vracsohaj* h.” (Lipszky: Rep. 1: 744); 1882: *Vracsevgaj* (Ihász: Hnt. 372); 1909: *Varázsliget* (Mező: HivKözs. 2: 1200); 1973: *Vračev Gaj* (ImMesta. 1973. 425). A *Vracsevgaj* hn. a szerb *Vračev Gaj* hn. átvétele. Ehhez l. szerb *Vrač* csn. (LPH. 726) < *vrač* 'kuruzsló, jós, varázsló' és *gaj* 'liget'. Az országos helységnévrendezés során a falu a tükörfordítás-szerű *Varázsliget* nevet kapta (Mező: HivHn. 199). – Vö. **Liget.**

Várjeszenő A Homonnától délre fekvő helység fontosabb adatai: 1328: „*Castellanus de Jezenew*” (Csánki 1: 334); 1393: „*castro Jezenew*” (ZsigmOkl. 1: 347); 1808: „*Jeszenő* h. *Jeszenow* s.” (Lipszky: Rep. 1: 277); 1904: *Várjeszenő* (Mező: HivHn. 225, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Jeszenő* hn. szláv eredetű, és etimológiailag azonos a Szobránc környéki *Jeszenő*-vel. A helységnek egykor vára volt. Ezért kapta az országos helységnévrendezés során a megkülönböztető *Vár*- előtagot (Fügedi: Vár. 145; VSOS. 1: 512; Engel: KirHat. 119). – Vö. **Jeszenő.**

Vásáros A Lugostól észak-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1480: *Czykowasarihel* (Csánki 2: 18); 1488: *Wasarihel* (uo.); 1554–79: *varoš-i T?rg?v?šte* (Engel: TemMold. 136); 1700 k.: *Tergoviste* (uo.); 1808: „*Tergovistye* val.” (Lipszky: Rep. 1: 678); 1851: *Tergovest* (Fényes: MoGSz. 4: 200); 1881: „*Tergovestye, (Teregova)*” (Ihász: Hnt. 340); 1913: *Vásáros* (Hnt. 1292). Az elsődleges *Cikóvásárhely* hn. olyan vásáros helyet jelöl, amelynek birtokosa a *Cikó* család volt. A szláv eredetű román *Tîrgoviște* hn. (Suciu 2: 196) a magyar *Vásárhely* értelmi megfelelője. A *Tergovistye*-ként a magyarban is meghonosodott helységnévet az országos helységnévrendezés során a *Vásáros* névalakkal cserélték fel (Jordan: TopRom. 197; Mező: HivHn. 196). – Vö. **Cikó, Csikóvár, Tîrgoviște, Vásárhely.**

Vassafalva A Resicabányától északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1437: *Vazylow* (Csánki 2: 108); 1554–79: *Vaş?I?va* (Engel: TemMold. 146); 1597: *Alsó-Vasziova* (Suciu 2: 238); 1808: „*Vasziova* val.” (Lipszky: Rep. 1: 721); 1909: *Vassafalva* (Mező: HivKözs. 2: 1176). Az elsődleges *Vaszilov* hn. egy szerb *Vasilev* hn. (vö. *Vasilevo, Vasiljevo* hn.: ImMesta. 1973. 410) átvétele. A románban *Vasiova* alakot nyert helységnév (Suciu 2: 238) a magyarban is meghonosodott *Vasziova*-ként. Az országos helységnévrendezés során

a falu a *Vassafalva* nevet kapta, azért, mert egykor *Vassa* Istvánnak volt a birtoka. A *Vassa* csn.-hez (l. 1198: *Wassa* szn.: ÁrpSzt. 795) < szerb *Vaša* szn. < *Vasilije* szn. (Grković: RIS. 50). – Vö. **Boksánbánya**.

Vedresábrány A Margittától nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1234 k./XV. sz.: „mon-i Abraham” (Györffy 1: 590); 1291–4: v. *Abraam* (uo.); 1397: *Monostorusabraham* (uo.); 1455: *Molnosabran* (ComBih. 14); 1599: *Veődreős-Abram* (Dézsm. 879); 1808: „Abrany (Vedres-) h.” (Lipszky: Rep. 1: 2); 1944: *Vedresábrány* (Hnt. 615). Az *Ábrány* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. *Ábrahám* és *Ábrány* szócikket. A megkülönböztető szerepű régi *Monostoros*- előtag egykori premontei monostorra, a *Molnos*- pedig malmos helyre utal. A mai *Vedres*- előtagra l. a *Vedres* családnevet [1522: *Vidrws*: Kázmér: CsnSz. 1131]. A magyarból származó román *Abrămuș* 'Vedresábrány' (Suciu 1: 23) román kicsinyítő képzővel van ellátva (Jakó 198–9; Györffy 1: 590). – Vö. **Nyírábrány**.

Végszentmihály A Versectől nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *S?nmihal* (Engel: TemMold. 125); 1660–66: *Sen Mihál* (uo.); 1808: „Szent-Mihály h.” (Lipszky: Rep. 1: 640); 1897: *Vég-Szt.-Mihály* (PallasLex. 16: 272. utáni térképen); 1947: *Lokve* (Marković: ImVojv. 107). A *Szentmihály* hn. a falu templomának védőszentjével kapcsolatos. A megkülönböztető szerepű *Vég*- előtagnak 'peremvidéki' értelem tulajdonítható. A hatósági úton megállapított szerb *Lokve* 'Végszentmihály' tkp. értelme 'tócsák, pocsolyák'. – Vö. **Szentmihály**.

Versecvát A Versectől észak-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1421: *Wath* (Csánki 2: 109); 1554–79: *Vatin* (Engel: TemMold. 146); 1808: „Vatina ill.” (Lipszky: Rep. 1: 722); 1882: *Vattina* (Ihász: Hnt. 363); 1909: *Verseczvát* (Mező: Hiv. Közs. 2: 1176); 1973: *Vatin* (ImMesta. 1973. 410). A *Vát* hn. puszta személynévből keletkezett; vö. 121 l: *Vot* szn. (ÁrpSzt. 830). A megkülönböztető szerepű *Versec*- előtag a járási hovatartozást jelöli. – A szerb névalak *Vatin*. – Vö. **Külsővat, Vát**.

Vizes A Krassóvártól északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Vodnik* (Engel: TemMold. 149); 1808: „Vodnik ill.” (Lipszky: Rep. 1: 742); 1909: *Vizes* (Mező: HivKözs. 2: 1196). Az elsődleges *Vodnik* hn. egy déli szláv *Vodnik* átvétele. Ez a *voda* 'víz' származéka. A hely vízbőségére utal. Az országos helységnévrendezés során megállapított *Vizes* hn. tükröfordítás eredménye (Mező: HivHn. 196). A román névalak *Vodnic* (Suciu 2: 255).

Vizesd A Nagycsanádtól délre fekvő helység fontosabb adatai: 1424: *Vizesgyan* (Csánki 1: 707); 1554–79: *Viz?šd?yan* (Engel: TemMold. 148); 1647: *Vizesgian* (Suciu 2: 252); 1723: *Visesta* (Engel: TemMold. 148); 1808: „Vizesda val.” (Lipszky: Rep. 1: 740); 1909: *Vizesd* (Mező: HivKözs. 2: 531). Az elsődleges *Vizesgyán* hn. személynévi eredetű utótagjához l. *Kötegyán* magyarázatát. A *Vizes*- előtag a Marosból kiszakadó Galacka-árokka kapcsolatos. A román *Vizejdia* (Suciu 2: 253) névalak közvetlen előzménye a magyar *Vizesgya lehetett, amelyet ragtalan alapalakként következtettek ki a hol? kérdésre felelő helyhatározós alaknak felfogott *Vizesgyán*-ból. A *Vizesd* névalakot hatósági úton állapították meg (Mező: HivHn. 146). – Vö. **Kötegyán, Vizesgyán**.

Zold A Marzsinától délre fekvő helység fontosabb adatai: 1454: *Zolthur* (Csánki 2: 71); 1464: *Zolth* (uo.); 1554–79: *Zolt* (Engel: TemMold. 153); 1617: *Zolthul* (Suciu 2: 281); 1808: „Zöld h. Zöldul val.” (Lipszky: Rep. 1: 761). A *Zolt* > *Zold* hn. magyar személynévből, mégpedig a *Zoltán* kicsinyítő funkciójú rövidüléséből keletkezhetett. L. 1255 > 1380: *Zolta* szn. (ÁrpSzt. 855); 1404: *Zoltha* (Csánki 2: 168) egykori helység Bács megyében. Az

-ur ~ -ul végű alakváltozatok (*Zoltur, Zoltul*) román posztpozitív artikulussal (-ul) vannak ellátva. – A mai román névalak *Zolt* (Suciú 2: 281). – Vö. **Zoltán**.

Zuhogó A Nagymihálytól (Michalovce) délkelete fekvő helység fontosabb adatai: 1419: *Wyzychugo* (Csánki 1: 398); 1427: *Sachogo* (i. m. 1: 399); 1449: *Zochogo* (uo.); 1773: *Csecheho* (LexLoc. 288); 1808: „*Csecsahó* aliis *Csecsó* h. *Czečahow* vel *Czečow* s.” (Lipszky: Rep. 1: 105); 1851: *Csecsaho* (Fényes: MoGSz. 1: 205); 1873: *Csecseho* (Majtán 93); 1907: *Zuhogó* (uo.); 1920: *Čečehov* (uo.). Az elsődleges *Szucsugó* ~ *Szocsgó* helynév a falun átfolyó és jobbról a Čierna vodába (korábban a Blatná voda) ömlő, ma szlovákul *Čečehovský kanál*-nak (GeogrNáz. 1: 17) hívott patakról vonódott át a helysége; vö. 1302: „ad fluvium *Zuchugo* nominatum” (RDES. 1: 74; l. még AnjOkl. 1: 183). A víznév a magyar *szocsg* 'szotyog, cuppog' ige folyamatos melléknévi igenevéből való, és vizenyős, a láb alatt szotyogó réttel kapcsolatos. Vö. *tocsogó* 'legelő, rét, folyópart vízzel átitatott süppedékes, mocsaras része' (ÉrtSz. 6: 711). A magyar *Szocsgó*-ból a szlovákban *Čečehov* alakult, majd visszakerült a magyarba *Csecseho*-ként. Az országos helységnévrendezés során téves olvasattal *Zuhogó*-ként újították fel a régi *Zuchugo* (*Szucsugó*) névalakot (OklSz. 930; Pais: MNy. 51: 129, 64: 479; Mező: HivHn. 178).

Zsábár A Lugostól nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1369: *Tathalas* [Tóthollós] (Csánki 2: 41); 1467: *Hollod* (Csánki 2: 26); 1554–79: *Žabar* (Engel: TemMold. 154); 1597: *Sabar* (Suciú 1: 315); 1808: „*Zsabar* h. *Xabar* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 762); 1882: *Zsábár* (Ihász: Hnt. 383). A *Hollós*, *Hollód* hn. a magyar *holló* madárnév származéka. A török időben a betelepült szerbek a *Žabar* nevet ragasztották a falura. L. *Žabar*, *Žabare*, *Žabari* hn. (ImMesta. 1973. 447). A szerb helységnév köznévi előzménye a *žabar* 'békavadász; síksági, völgyi lakos; barna rétiheja' < *žaba* 'béka'. A *žabar*-nak esetleg 'holló' értelme is lehetett. – A román *Jabăr* 'Zsábár' (Suciú 1: 315) a szerbből való. – Vö. **Zsámbokrét**.

Zsupánfalva A Marzsinától délre fekvő helység fontosabb adatai: 1506–29: *Swpanesth* (Engel: TemMold. 154); 1554–79: *Župan?št* (uo.); 1808: „*Zsupunesty* vel *Supunesti* val. *Xupanesti* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 765); 1909: *Zsupánfalva* (Mező: HivKözs. 2: 1230). Az elsődleges *Zsupanest* hn. a román *Jupanești* > *Jupinești* hn. (Suciú 1: 320) átvétele. Ennek tövében egy szerb *Župan* (tkp. 'ispán') szn. rejlik, amely a románban is használatos volt. A román helységnevet idővel magához hasonította a bizonytalan eredetű, a *jupan*-nal etimológiailag nem feltétlenül azonos román *jupîn* 'uraság, úr, tulajdonos'. – A *Zsupánfalva* névalakot hatósági úton állapították meg tükörfordításszerű magyarosítással (Mező: HivHn. 197; Jordan: TopRom. 209; Cioranescu: DiccEtRum. 457). – Vö. **Zsuppány**.

Zsuppány A Bozsortól nyugat-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1446: *Suppan* (Csánki 2: 72); 1453: *Felső-Supan* (Suciú 1: 320); 1454: *Also-Supan* (uo.); 1554–79: *Župan* (Engel: TemMold. 154); 1808: „*Zsuppán* val. *Xuppan* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 765); 1882: *Zsuppány* (Ihász: Hnt. 385). A személynévként (*Župan*: Grković: RIS. 94) is használatos szerb-horvát *župan* 'ispán' fn.-ből keletkezett. A bitoklást kifejező -*ja*, -*je* képzős származékából való a szerb-horvát *Županja* hn. (ImMesta. 1973. 452), *Županje* hn. (uo.). A román *Jupani* 'Zsuppány' (Suciú 1: 320) a szerbből való (Jordan: TopRom. 209). – Vö. **Zsupánfalva**.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 104. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2008. december 9-én az ELTE BTK Múzeum körúti tanácstermében tartotta meg 104. közgyűlését.

1. Kiss Jenő elnök üdvözölte a megjelenteket, és felkérte a közgyűlési előadás megtartására É. Kiss Katalin egyetemi tanárt. Az előadás „A nyolcvanéves Chomsky és a chomskyánus nyelvészeti forradalom” címmel hangzott el.¹

2. Az előadás elhangzása után Juhász Dezső főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság 2008. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés! A Magyar Nyelvtudományi Társaság 104. évének munkájáról a következőkben számolhatok be.

1. Az idén is három választmányi ülésünk volt: egy tavasszal, kettő ősszel.

a) A tavaszi ülésünket május 27-én tartottuk. Fő napirendi pontjaink az őszi programok előkészítése és a kiadványügyek voltak. Ez alkalommal fontosnak tartottam hangsúlyozni, hogy az idén a szakosztályok és tagozatok elnökei, titkárai korábban kezdjenek el gondolkodni a felkért előadókról, az előadások témájáról, hogy legyen idő egyeztetésre, és már szeptemberben kész legyen az őszi program. Felhívtam a figyelmet arra, hogy a Biblia éve jegyében folytathatnánk a tavaly kezdett kerekasztal-beszélgetések sorozatát. A Magyar Nyelvi Szakosztály vezetőségével egyeztetve javasoltam, hogy az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az MTA Nyelvtudományi Intézete által közösen szervezett „Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet” című konferencia (2008. április 17–18.) elmaradt előadásait is építsük be az őszi programunkba. A javaslattal a választmány egyetértett. A szakosztályok vezetői, illetve titkárai beszámoltak őszi rendezvényeik terveiről. Már ezek a tervek is gazdag programsorozatot vetítettek előre.

Csepregi Márta, a Finnugor Szakosztály titkára jelezte, hogy az idén a magyarországi finnugrisztikának kettős jubileuma van: Lakó György születésének századik és Reguly Antal halálának százötvenedik évfordulója. A megemlékezéseknek a Magyar Tudományos Akadémia ad helyet. A Szakosztály rendes felolvasó üléseket is tervez.

Antalné Szabó Ágnes, a magyartanári tagozat elnöke tájékoztatót az őszi szakmai nap előkészületeiről és a szlovéniai pedagógusoknak a nyár folyamán megtartandó továbbképzéséről. Antalné Szabó Ágnes hírt adott a júniusban induló Anyanyelv-pedagógia című új elektronikus folyóiratról, amelynek kiadója Társaságunk lesz, és az ELTE BTK Szakmódszertani Központja fog felette szakmai védnökséget vállalni. Beszámolt továbbá arról is, hogy folyamatosan bővül a tagozat honlapja, tart a hírlevélre való felíratkozás. A tagozat eredményesen pályázott interaktív táblára.

---

¹ L. jelen számunk első tanulmányát.

Hoffmann István, a Névtani Tagozat elnöke íméiben jelezte, hogy szeptember folyamán rendezik meg az immár hagyományos síkfőkúti névtani műhelytalálkozót. A Társaság őszi programsorozatában is több előadással kívánnak szerepelni.

A kiadványokról Farkas Tamás titkár adott hírt, beszámolva a Magyar Nyelv idei első, a Névtani Értesítő 2007-es és a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 227. és 228. számának megjelenéséről.

b) Az első őszi választmányi ülésünket november 4-én tartottuk. Ennek főbb napirendi pontjai a Csűrű-díjra és a megemlékezésekre javaslatot tevő bizottságok kiküldése, valamint a kiadványügyek voltak. Farkas Tamás titkár beszámolt arról, hogy megjelent a Magyar Nyelv második és harmadik száma, lezárás előtt van a Névtani Értesítő idei számának anyaga, folyik a szerkesztése a VI. Névtani Konferencia és a Névváltoztatási szimpózium köteteinek. Ehhez a napirendi ponthoz csatlakozva hangzott el a Társaság vezetősége és a Magyar Nyelv szerkesztősége nevében a folyóirat jövő évi árának kisebb mértékű emelésére szóló javaslat. Ennek értelmében az előfizetési díj fizetenként 800-ról 1000-re, a könyvárusi forgalomban kapható példányok ára 1000-ról 1200 Ft-ra emelkedik. A javaslatot a választmány jóváhagyta.

c) Az idei harmadik választmányi ülésünk, amelyet december 3-án tartottunk, hagyományosan a közgyűlés előkészítésének jegyében zajlott. A közgyűlés helyszínéről, a felkért előadó személyéről és az előadás témájáról elnökünk tájékoztatta a megjelenteket. Ez úton is szeretnék köszönetet mondani az ELTE BTK Dékáni Hivatalának, hogy a tanácstermet rendelkezésünkre bocsátotta és azoknak a tagtársaknak, akik a közgyűlés előkészítésében és lebonyolításában segítettek. Köszönet illeti a megemlékezési bizottságot is, amely az idei és a jövő évi köszöntésekre, megemlékezésekre tett javaslatot. Az idei felolvasó üléseken köszöntöttük a hetvenéves Pesti Jánost, a nyolcvanéves Bereczki Gábort, Magyar Tamást, S. Hámori Antóniát, Péter Mihályt. Technikai okok és az ünnepektől akadályoztatása miatt a Magyar Nyelv hasábjain köszöntjük a szintén nyolcvanéves Szilágyi Ferencet. Minden jubiláló tagtársunknak ez alkalommal is jó egészséget, töretlen munkakedvet kívánunk.

A decemberi választmányi ülésünkön elfogadtuk a Csűrű-díj odaítélésére kiküldött bizottság javaslatait. A kitüntetetteket elnökünk köszönti majd. Ezen a választmányi ülésen született döntés a tagdíjak emeléséről is. Az új díjak a következők: diákoknak, gyeken, gyeken levőknek 1000 Ft; nyugdíjasoknak 2000 Ft, aktív dolgozóknak 4000 Ft. Ezzel összefüggésben tagdíjfizetési kedvezmények kidolgozását is tervezzük, például a szakmai napokon részt vevők számára.

2. A tavaszi és őszi felolvasó üléseink száma összesen 18 volt. Ebből tizenkettőt a Magyar Nyelvi Szakosztály rendezett, egyet-egyét a Finnugor és az Általános Nyelvészeti Szakosztállyal közösen. A Finnugor Szakosztálynak ezen kívül egy, az Általános Nyelvészetinek három felolvasó ülése volt. Az Idegen Nyelvi Szakosztály két alkalommal tartott felolvasó ülést. Az előadók időrendben a következők voltak: H. Tóth Tibor, Terbe Erika, Csepregi Márta, Máta Mária, Mártonfi Attila, Várad Tamás és Sass Bálint közösen, Geccső Tamás, Balázs József Attila, Parapatics Andrea, Hegedűs Andrea, Prószéky Gábor, Szij Enikő és Szili Katalin közösen, Fata Ildikó, Kemény Gábor, Szentgyörgyi Rudolf, Tátrai Szilárd, Ittész Nóra. Kövecses Zoltán előadása ma a közgyűlésünk után lesz. – Őszi szakmai programunkat színesítette három kerekasztal-beszélgetés is. A tavaly kezdett sorozat bevált, mivel sikerült érdekes témákat és elismert szakembereket találni. A három eszmecsere közül kettő a tavasszal tartott nyelvemlék-konferenciának a közlekedé-

si sztrájk miatt elmaradt második napja előadóit vonultatta fel, a következő témák köré csoportosítva: „Tudospályák, tudóssorsok fordulói a magyar nyelvtudomány történetében”, illetve „A 17–18. századi magyarországi nyelvtudomány néhány szemléleti és módszertani kérdése”. A harmadik nagysikerű téma „A Biblia nyelve” volt. A tapasztalatok figyelembevételével érdemes lesz a jövőben tovább folytatni a kerekasztal-beszélgetéseket is.

3. Vidéki csoportjainktól a következő jelentést kaptam a helyi felolvasó ülésekről: Debrecenben 5, Szombathelyen és Egerben egy-egy önálló előadás hangzott el. Külön említendők azok a kisebb szimpóziumok vagy előadás-sorozatok, amelyeket többnyire az őszi Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából rendeztek vidéki csoportjaink – egyetemi, főiskolai munkahelyükkel közösen. Egerben egynapos ülésszak volt három előadóval, Debrecenben több alkalommal tartottak névtani témájú előadásokat. A Társaság szegedi csoportja a 2007. év decemberi Kodály-rendezvényét 2008. február 28-án, Gyulán megismételte „Kodály Zoltán, a filológus” címmel. 2008. november 18–19-én kétnapos rendezvénnyel emlékezett meg az SZTE JGYPK a polgári iskolai tanárképzés Szegedre költöztetésének nyolcvanadik évfordulójáról. A rendezvény keretében a Kar alkalmazott nyelvészeti tanszéke és a Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportja szervezett Török Gábor-emlékkonferenciát. A bevezetőt Nagy L. János mondta, előadást tartott Petőfi Sándor János, Békési Imre, B. Fejes Katalin és Heltai Bálint. A konferencia anyagát a szervezők kötetben kívánják megjelentetni 2009 tavaszán, Török Gábor nyolcvanadik születésnapja alkalmából.

A speciális névtani találkozók közé sorolhatjuk a május 29–31-én immár negyedik alkalommal megtartott síkfőkúti helynévtörténeti szemináriumot is, amelyet a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke szokott megszervezni az egyetem alkotóházában. A rendezvény a Névtani tagozatnak is egyik kedvelt találkozóhelye, ahol a tanácskozáson kívül szóba kerül a Névtani Értesítő és a Helynévtörténeti tanulmányok szerkesztése, közös szakmai programok tervezése és kötetlen baráti eszmecsere.

4. Társaságunk szakmai napok megrendezésében is jelentős szerepet vállalt, többnyire társrendezői minőségben. A hozzám beérkezett beszámolók alapján ezek a következők voltak. 2008. május 31-én került sor az ELTE Bölcsészettudományi Karán a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny 11. Kárpát-medencei döntőjére. A versenyt a Társaság Magyar tanári Tagozata az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének támogatásával rendezte a határon túli és a magyarországi tíz-tizennégy éves diákok számára. A környező országokból érkező résztvevők száma meghaladta a kétszázat. A versenyhez szakmai előadások is csatlakoztak a kísérő tanárok számára.

Október 11-én ismét az ELTE adott otthont a Társaság Magyar tanári Tagozata és a Szemere Gyula anyanyelv-pedagógiai kutatócsoport által rendezett őszi szakmai napnak. A jelentős számú résztvevővel folyó előadássorozat több helyszínen zajlott. A három szekcióban 12 előadás hangzott el, témájuk a szóbeli kommunikáció fejlesztése volt. A rendezők értékelték a korábban meghirdetett ötletpályázatot is. A rendezvénynek 11 szponzora volt, Társaságunkon kívül főleg könyvkiadók.

A Magyar tanári Tagozat a Szemere Gyula anyanyelv-pedagógiai kutatócsoport közreműködésével a 2008/2009-es tanévben kutatást végez a tanári szövegértés-fejlesztő és IKT-kompetencia vizsgálata témakörében az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Közalapítvány támogatásával.

5. Március 20-án Zalaegerszegen ünnepélyes külsőségek között adták át a Pais Dezső-díjat Hoffmann István egyetemi docensnek, a Debreceni Egyetem tanszékvezetőjének. Zala

megye közgyűlését és vezetőit illeti köszönet, hogy a város jeles születőinek, Pais Dezsőnek az emléket a Nyelvtudományi Társasággal karöltve ápolják. Amint a Zala Megyei Közgyűlés elnökének a leveléből tudjuk, a megye a jövőben is kiadja majd a Pais-díjat, de nem egy-, hanem kétévenként. Zalaegerszeg város polgármestere, Gyimesi Endre pedig azt közölte levelében, hogy továbbra is gondozni fogják Pais Dezső budapesti sírját, ápolják a nagy tudós emlékét.

A megemlékezés szép példája, ha egy tudós kolléga pályatársaitól tisztelgő kötetet kap. Ennek egyre gyakoribb formája, hogy a köszöntött saját cikkeinek, tanulmányainak javát szerkesztik egy kötetbe valamely jeles évforduló alkalmából. Így részesült saját tanulmánykötetben például Fekete Péter, az Eszterházy Károly Főiskola nyugalmazott tanszékvezetője, akit kollégái, barátai 80. születésnapján leptek meg egy csinos válogatással (FEKETE PÉTER, *Tájnylevi ízek, helynévi kincsek a Tiszától a Bükkig*. Szerk. BÍRÓ FERENC – KALCSÓ GYULA. Eger, 2008.). A május 22-i köszöntésen a Társaságot az elnök és a főtítkáár képviselte. Ördög Ferenc kollégánk, választmányunk tagja 75. születésnapjára kapott tanulmányaiból összeállított szép kötetet (ÖRDÖG FERENC, *Válogatott tanulmányok*. Szerk. KISS JENŐ. Csupi Kiadó, Nagykanizsa, 2008.). A köszöntés és a kötet ünnepélyes bemutatója szeptember 30-án volt Zalaegerszegen, ahol a főtítkááron kívül jelen volt és köszöntőt mondott Társaságunk elnöke, Kiss Jenő akadémikus és Hajdú Mihály professzor, választmányi tag.

Említést érdemel még a megemlékezés egy másik szép példája, amelyen a napokban volt szerencsénk részt venni Kiss Jenő kollégámmal. Társaságunk első elnöke és folyóiratának, a Magyar Nyelvnek alapító-szerkesztője, Szily Kálmán születésének százhetvenedik évfordulóján jeles tudománytörténészek állítottak össze írásaiból, levelezéséből és a róla szóló tanulmányokból kiváló kötetet, amelyet Gazda István rendezett sajtó alá (id. Szily Kálmán, a tudománytörténész. A kutatást vezette: A. SZÁLA ERZSÉBET. Sajtó alá rendezte: GAZDA ISTVÁN. Szily Kálmán Alapítvány, Magyar Történettudományi Intézet, Bp., 2008.). A kötet bemutatójának és a tudománytörténeti házi konferenciának helyszínéül a Szily Kálmán nevét viselő két tannyelvű középiskola szolgált. Szily Kálmánnak a magyar nyelvtudomány, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelv folyóirat életében betöltött szerepéről én emlékeztem meg. – A felsorolt értékes kötetekből egy-egy példányt az ELTE Nyelvészeti Könyvtárában helyeztünk el.

2008. október 26-án Csanádon rendezték meg a plébániatemplomban Révai Miklós nyelvtudós emléktáblájának felszentelését. Az emléktáblát Groza Dániel plébános szentelte fel, a leleplezést Velcsovné Páll Margit, a nagyszentmiklósi Révai Miklós Egyesület titkára és Nagy L. János professzor, a Társaság szegedi csoportjának elnöke végezte.

6. S a j á t k i a d v á n y a i n k között első helyen szoktunk szólni a Társaság folyóiratáról, a Magyar Nyelvről. A lap a szűkös pályázati lehetőségek és korlátozott mértékű akadémiai támogatás mellett változatlan terjedelemben, időben jelenik meg. A decemberi szám korrektúramunkálatai most zajlanak. Bízunk abban, hogy a hagyományos papírkiadás mellett az internetes megjelenés egyre szélesebb olvasóköz számára teszi hozzáférhetővé a folyóiratot. Az idén tovább folytattuk a technikai és tipográfiai megújítást, az első számtól kezdve pedig nemzetközi tanácsadó testület segíti a színvonalasabb, tartalmasabb megjelenést.

A Névtani Értesítő az idén, év végére 30. számát készül megjelentetni. Első kötete is harminc évvel ezelőtt, 1978-ban látott napvilágot. Eddigi 29 kötetében hatszáznál több

önálló tanulmány és háromszáznál több rövidebb írás (ismertetés, beszámoló, vita stb.) jelent meg. A Névtani Értesítőnek az idén honlapja is indult, amelyen néhány régebbi szám anyaga is olvasható. A honlap feltöltése folytatódik.

A nehéz anyagi helyzet, a mélyülő gazdasági válság a könyvkiadásunkra is komoly terheket ró. Már több éve csak olyan kiadványok megjelentetését vállaljuk, amelyeknek a nyomdaköltségét a szerkesztő már valahonnan – főleg pályázati keretből – előteremtette. Így jelenhetett meg az idén (2007-es évszámmal) a következő kiadványaink: Az MNyTK. sorozat 228. kötete ZELLIGER ERZSÉBET szerkesztésében, amely a 2006. évi 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük) előadásait tartalmazza, „Nyelv, területiség, társadalom” címmel. A Társaság hozzájárult Ördög Ferenc válogatott tanulmányainak megjelentetéséhez is. – A kiadványok kapcsán említem meg, hogy Társaságunk könyvadományokkal szokta támogatni a határon túli hungarológiai műhelyeket és kutatókat, valamint néhány egyetem és intézmény nyelvészeti könyvtárát. Az idén Erdélybe és a Délvidékre jutottak el kiadványaink. Örömmel járulunk hozzá könyv- és folyóirat-adományokkal az anyanyelvi versenyek díjazásához is (pl. helyesírási vagy szónokverseny).

Mind a pályázatok lebonyolításában, mind pedig a Társaság pénzügyi és adminisztrációs ügyeinek vitelében nélkülözhetetlen szerepet játszik Bakonyiné Tóth Gabriella szervezőtitkárunk, akinek a nehéz anyagi és pályázati feltételek közepette is helyt kell állnia. Köszönjük odaadó munkáját.

7. Néhány szó a t a g f e l v é t e l r ől. Örömmel jelenthetem, hogy mindhárom választmányi ülésen vettünk föl új tagokat. A Társaság taglétszáma ennek következtében 26 fővel emelkedett.

Elhunyt tagtársaink közül név szerint is megemlítem Rédei Károly és Fábián Pál volt tanszékvezető professzorokat, a finnugrisztika, valamint a helyesírás és nyelvépítés kiemelkedő képviselőit. Emléküket tisztelettel és kegyelettel megőrizzük.

8. E helyütt is szeretném felhívni a figyelmet honlapunkra (www.mnyt.hu), ahol igyekszünk mindig friss információkkal szolgálni. Időközben a Magyartanári és Névtani tagozat honlapja is tovább fejlődött, köszönet a honlapfelelősöknek. Hírt adhatok továbbá a már említett új elektronikus folyóiratról, az Anyanyelv-pedagógiáról, amelynek eddig két száma jelent meg. A lapgazda Társaságunk Magyartanári tagozata és az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete. Felelős szerkesztője Antalné Szabó Ágnes. Az évnegyedes periodikáról rövid tájékoztató is megjelent a Magyar Nyelv és a Nyelvőr hasábjain.

A friss hírek közül néhány újabb örömteli: Pusztay János professzor úr Prima Primissima díjat, Péter Mihály professzor úr ruszisztikai díjat kapott. Veszelszki Ágnes, az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskolájának hallgatója a Scopus Fiatalkutatók Díját kapta a társadalomtudományok kategóriájában. A tagság nevében minden kitüntetettnek szívvel gratulálók!

Beszámolóim végén kívánok minden tagtársunknak kellemes ünnepeket, azt követően pedig jó munkát, sok sikert és örömeinkben gazdag új esztendőt! Kérem jelentésem elfogadását.

3. A közgyűlés a főtitkári jelentést elfogadta. Ezután Gerstner Károly olvasta fel a pénztárosi jelentést. A Társaság 2008. évi pénzforgalma a következőképpen alakult:

Bevételek:	4.023.863 Ft
2007. évi maradvány:	14.976 Ft
MTA-támogatás:	1.320.000 Ft
SZJA 1% felajánlásából:	327.687 Ft
Tagdíj:	417.500 Ft
Kiadvány-értékesítés:	201.700 Ft
Nemzeti Tankönyvkiadótól:	400.000 Ft
Őszi szakmai nap szervezése:	342.000 Ft
Egyéb (pályázatok stb.):	1.000.000 Ft
Kiadások:	4.003.952 Ft
Személyi kiadások:	1.705.000 Ft
Főfoglalkozású bére:	840.000 Ft
Szerkesztői, egyéb díjak:	865.000 Ft /1–9. hóig
Kifizetéseket terhelő járulékok:	574.050 Ft
Készletbeszerzés:	382.360 Ft
Egyéb dologi kiadás (bérleti díj, hivatali költség):	1.252.582 Ft
Postaköltség:	89.960 Ft

A Társaság a tavalyi évhez képest szerény mértékű (mintegy 20 ezer Ft-os) többlettel zárta a 2008-as évet. Ehhez hozzájárult az akadémiai támogatásnak a 250 ezer forintos emelkedése és a Nemzeti Tankönyvkiadó szponzori támogatása is, ugyanakkor a szervezőtitkárunk bére változatlan maradt, miközben a tagdíjakból és az SZJA 1%-os felajánlásából származó összegek csökkentek. A legnagyobb terhet a Társaságra a magas irodabérleti díj (évi 510 ezer Ft) és a még futó OTKA-pályázatok előfinanszírozása jelenti. A megelőlegzett pályázati pénzeknek az OTKA-tól való visszanyerése gyakran egy-, másfél éves késéssel történik, miközben új forrás innen már nem várható.

4. A pénztárosi jelentés elfogadását követően Gerstner Károly felolvasta a Számvizsgáló Bizottság jelentését. A Bizottság a Társaság iratait, elszámolásait, bizonylatait átnézte és azokat rendben levőnek találta.

5. Kiss Jenő elnök méltató szavak kíséretében jelentette be, hogy a Társaság Csüry Bálint-emlékermét N. Császi Ildikó, a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének docense kapta értékes névtani gyűjtő és feldolgozó munkájáért. Az önkéntes népnyelvi gyűjtőpályázat első helyezettje Janicsek Jenő erdélyi kutató, második helyezettje Ádám Zsuzsanna Diána, az ELTE doktorandusza lett. (Harmadik díjat a Társaság nem adott ki.)

A közgyűlés végén a Társaság elnöke gratulált a díjazottaknak, majd ő is kellemes ünnepeket, boldog új esztendőt kívánva a rendezvényt bezárta.

Összeállította: JUHÁSZ DEZSŐ

Szilágyi Ferenc 80 éves

Társaságunkra és a nyelvtudományra is jellemző, hogy évfordulós ünnepzéseinken gyakran kell már az első mondatainkban arra utalni, hogy a köszöntésre nemcsak mi vagyunk illetékesek. A most 80 esztendőS Szilágyi Ferencet bemutató lexikonok szócikkei is rendre így kezdődnek: „Író, költő, nyelvész” vagy „irodalomtörténész, költő, nyelvész”.

Az író, költő, irodalomtörténész, nyelvész felsoroláshoz azonban hangsúlyosan hozzákapcsolandó a filológus is. Egyrészt Szilágyi Ferenc kiváló, fáradhatatlan, olykor leletmentő szövegkiadásai, másrészt az egész munkásságát, annak minden ágát átható filológiai igényesség mintaértéke miatt. Ünnepeztünk neve sok szálon kötődik Csokonaihoz, sőt túlzás nélkül mondva, a szakmai közvéleményben mintegy összefonódik vele. Filológiai mesterművéről maga Szilágyi tanár úr is nyilatkozott, tárgyyszerűen és az elvégzett munka utáni jogos szakmai önérzettel: „elkészítettem a Csokonai szövegkritikai kiadás öt, egyenként ezer oldalas kötetét, amellyel másfél száz év alatt öt egyetemi tanár vallott kudarcot” (Világ csodája. Versek. Szenci Molnár Társaság. Bp., 1994: 118). Egy másik nevezetes filológiai teljesítményére JUHÁSZ DEZSŐ hívta fel a figyelmet 1999-ben: „Épp húsz évvel ezelőtt történt, hogy kiváló filológusunk, Szilágyi Ferenc a Magyar Nyelv 1979. évi hasábjain [Egy magyar »nyelvabrosz« akadémiái terve 1843-ból címmel] figyelemre méltó tudománytörténeti cikkel lepte meg a szakmai közvéleményt. Kutatásai során rábukkant Schedel (Toldy) Ferencnek a Magyar Tudós Társaság 1843. dec. 18-án előterjesztett javaslatára a magyar nyelvjárások kutatása tárgyában” (MNYj. 37. 1999: 229). Ezt a példasort egy személyes, számomra emlékeztetőn becses adalékkal is kiegészíthetem. Németh László közismert életműsorozatának egyik páros kötetében, az életrajzi írásokat tartalmazó „Homályból homályba” címűben kézzel írott cédulácskákat őrzök 1978 óta. Ezekre Szilágyi Ferencnek az Élet és Irodalomban, valamint a Magyar Nemzetben megjelent filológiai javításait jegyeztem fel (köztük olyanokat például, hogy a *madárfülete* helyett *számárfülete* olvasandó). Eleven emlékem ez a néhány kijegyzés, mert a filológiai tisztesség iskolapéldája mellett, Szilágyi Ferencnek az a gesztusa is megragadott, hogy szakmai és közérdekből az olvasók szélesebb köréig kiterjedő nyilvánosság fórumain cselekedett. Késlekedés nélkül.

Szilágyi Ferenc Gyomán született 1928. november 12-én. Magyar–angol szakos tanári oklevelét 1953-ban szerezte meg, miközben mohácsi és miskolci gimnáziumokban is tanított. 1953-tól 1955-ig a Nyelvtudományi Intézet tudományos segédmunkatársa volt, 1955 és 1963 között a Magyar Diafilmgyártó Vállalat szerkesztőjeként, majd felelős szerkesztőjeként dolgozott. Ezután 1970-ig a Nyelvtudományi Intézet Szótár Osztályán, majd 1971-től 1973-ig a Petőfi Irodalmi Múzeumban tevékenykedett. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen hosszabb ideig, 1974 és 1993 között volt a Magyar Irodalomtörténeti Tanács tudományos főmunkatársa. Ezután a Károli Gáspár Református Egyetemen a Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet igazgatói és a Bölcsészettudományi Kar dékáni tisztjének ellátására kapott megbízást. Szilágyi Ferenc 1958-ban doktorált, a nyelvészeti tudományok kandidátusa címet 1966-ban, az irodalomtudományok doktorátát pedig 1994-ben kapta meg. Számos kitüntetés birtokosa. Ezek jól jellemzik ünnepeltünk szakmai arculatát, tevékenységének széles határát. Íme: MTV-nívódíj, Kazinczy-emlékérem, Toldy Ferenc-emlékérem, a Magyar Írók Szövetsége nívódíja, Csokonai-díj, Körösi Csoma Sándor-emlékérem, Bocskai-díj. A felsoroltakon kívül 1978 és 1986 között három kiadó, a Tankönyvkiadó, a Szépírodalmi és a Móra Könyvkiadó nívódíját is elnyerte.

A Magyarországi Református Egyház figyelőjében Szilágyi tanár úr a kilencvenes évek derekán közzétett egy önarcképet ezzel a címmel: „Két géniusz – Csokonai és Csoma nyomában –” (Confessio 1994/3: 38–45). Csokonainak meg Körösi Csomának Szilágyi Ferencsel való „egymásra találásáról” ezt olvashatjuk: „Ezekben az időkben [tudniillik az 1956 utáni években] lett számomra igazán végmenedék a még nálam is balsorsúbb két magyar alkotó: Csokonai és Körösi Csoma, példájukkal, annak bizonyításával, hogy ferenci [értsd: Ferenc császári], tibeti telekben is lehet teremteni, alkotni a nemzetért. [...] És hát abban is hasonlítottunk valamelyest, hogy Csokonai a szó legnemesebb értelmében tudós is volt: »poeta doctus«, Csomában, a nyelvtudásban pedig költői ér is csörgedezett” (uo. 39). Tudománytörténetileg is tanulságos adalék, hogy a Csokonai–Körösi–Szilágyi kapcsolat kialakulásában két nyelvésznek is volt egyáltalán nem mellékes szerepe. Megint Szilágyi Ferencet idézem: „rátaláltam Csokonaira. Vagyis rám talált Csokonai. Professzorom, Pais Dezső vezetett rá, ő volt a Sors követe, szikár férfi-Parkája, aki már az Eötvös Collegiumban fölvételiztetve fölfigyelt rám, de úgyis mondhatnám: fölfigyeltünk egymásra” (i. h.). „Az irodalmi szeminárium helyett” – olvassuk később – „az ő nyelvészeti szemináriumába kezdtem járni. S egyszer csak azzal fordult hozzám óra után: – Nem volna kedve Csokonaihoz? – Már csak azért is volt, mert ő ajánlotta. Megírtam a szakdolgozatomat – Csokonai nyelvszemléletéről, nyelvészeti nézeteiről; ő megnézte, s megmutatta Kosztolányi Dezső téri szomszédjának, Horváth János irodalomprofesszornak, a jeles irodalomtörténésznek is, aki szintén elismeréssel szólt róla” (uo. 40). Körösi Csomához pedig egy másik nyelvész kalauzolta Szilágyi Ferencet: „1954-ben a Magyar Rádió előadássorozatot tervezett híres magyar nyelvtudósokról. Kollégám, Hajdú Péter, a kitűnő finn-ugor nyelvész, akitől többemagammal finn órákat vettem, megkérdezett: nem volna-e kedvem Körösi Csomáról írni? – Volt” (uo. 40–1). Majd így folytatja: „A tervezett rádióelőadások elmaradtak, de én [...] megigézve [Csoma] tudományos hősiességétől, rendkívüli egyéniségétől fölcaptam Csoma-kutatónak” (uo. 41).

Jól tudom, hogy tanári, retorikai hiba, ha valaki a mondandóját zavaró vagy korlátozó körülmények miatt sajnáltatja magát. Most mégis megvallom, hogy a bőség zavarával küszködve méltatlanul mellőzöm például a Csokonai-tanulmányokat, különösen a „Csokonai költői szókincséről” című disszertációt (Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerk. PAIS DEZSŐ. Bp., 1960: 66–130), már csak azért is, mert ezt évtizedek óta PAIS DEZSŐ bírálatával együtt tanulmányozhatjuk; vagy említeni tudom csak »Az Ész világa mellett...« (Mundus Magyar Egyetemi Kiadó. Bp., 1998.) című, terjedelmében is tekintélyes tanulmánygyűjteményt, amely a magyar felvilágosodás irodalmának nyelvtörténeti szempontból is kizárólagos értékű alapműve.

Szilágyi Ferenc műveiből két részletet, mondhatnám két szövegtípust azonban semmiképpen nem hagyhatok említetlenül.

Az egyik a szélesebb olvasóközönségnek szánt, olvasmányos stílusú könyvek, írások csoportja. Tanári magánkönyvtárakban sokszor látom a diákkézbe már korán odaadható könyvsorozatot, „A magyar szó (későbbi címében: a magyar szókincs) regényé”-t, „A magyar szó költészeté”-t, „A magyar mondat regényé”-t vagy a „Sokféle neveknek magyarázatját”-t. Jó ideje várom azonban magam is, hogy az „Anyanyelvünk őrhelyei” címmel a Reformátusok Lapjában éveken át, hétről hétre közzétett sorozatának is legyen kötetbe fogalt kiadása. Közhaszonra, a szakmai hasznosulást is beleértve.

A másik szövegtípus természetesen a verseké. Szilágyi Ferencnek, a költőnek négy kötete jelent meg. A Kazinczy szellemének ajánlott „Csalánok és ibolyák, epigrammák” (1990.), a „Világ csodája” (1994.), a „Parainesis epigrammatica” (1996.) és a „Hévízi csoda-tó” (2004.). Közülük a „Világ csodája” több szempontból is kiemelendő. A kötet három előhangként beillesztett vers kivételével az 1956-os történelmi napokat az eseményekkel egyidejűleg megörökítő versfüzér. Költői napló. A nyilvánosság csak 1994-ben a költő „Eltemetett versek” című szerzői estje alkalmából ismerhette meg őket. Az olvasót Szalay Lajos döbbenetes (immár nevezetessé vált) rajzai mellett a versekben felidézett, megszólított személyek, jeles elődök is meg-megállítják. Zrínyi Miklós, Kanizsai Dorottya, Mikes Kelemen, Bod Péter, Bessenyei György, Fazekas Mihály, Katona József, Vörösmarty Mihály, Széchenyi István. Ez az arcképcsarnok nem stilizáló történelmi háttér, inkább történelmi kapaszkodó és irányzék. Amiként az volt Csokonai Vitéz Mihály és Körösi Csoma Sándor is.

Az 1956-os versek kötetéhez Szilágyi Ferenc csatolt egy utószót, amelyben az alcím szerint a szerző önmagáról nyilatkozik. Ebből idézem: „Szobám falán már diákkoromban ott függött egy idézet Arany barátjától, *Az apostol* költőjétől: Az isten tudja, mit cselekszik, | Magas tervébe nem lát a vak ember. | S kérdőre vonnunk ötet nem szabad. | Rákülde a tengerre engem, | Lelkembe tette az iránytűt, | Amerre ez vezet, megyek...” (i. m. 117–8).

Társaságunk nevében megbecsüléssel és jó reménnyel kívánom, hogy továbbra is így legyen, így lehessen!

PUSZTAI FERENC

Péter Mihály 80 éves*

Kedves Ünnepest, Hölgyeim és Uraim, Tisztelt Kollégák! A Magyar Nyelvtudományi Társaság részéről engem ért az a megtisztelő felkérés, hogy ülésünkön köszöntsem Péter Mihály professzor urat nyolcvanadik születésnapja alkalmából. A feladat szép, de nem könnyű. Nem könnyű általában, minthogy a dolgok rendje szerint, ha valakit nyolcvanadik születésnapján köszöntenek, azt – hacsak összes érdeme nem korlátozódik a legutóbbi évekre, ami aligha valószínű – már bizonyára a hatvanadik meg a hetvenedik születésnapján is köszöntötték, nem is beszélve a folyóiratokban megjelent meg az ünnepest tiszteletére összeállított könyvek bevezetésében olvasható laudációkról. Péter Mihály esetében egész kis bibliográfiát lehet összeállítani ezekből az írásokból, volt, aki már meg is tette. Hát akkor hogyan lehet bármi újat mondani az ünnepestről? Másfelől kell-e mindenáron újat mondani, nem elég-e pusztán újra és újra kifejeznünk örömről, hogy tanítványai, kollégái, munkatársai vagy csak egyszerűen műveinek olvasói lehettünk, lehetünk?

Szerencsére a laudációnak megvannak a műfaji egzisztenciái. Először is legalább nagy vonalakban ismertetni szokás az ünnepest életútját, ami persze a legfiatalabb jelenlévők kivételével a legtöbbünk számára jól ismert, legfeljebb abba érdemes belegondolni, melyikünk mikor és mi módon kapcsolódott ehhez a pályához. Íme tehát a legfontosabb tények. Péter Mihály 1928. november 8-án született Budapesten. Egyetemi tanulmányait a Pázmány

---

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 2008. november 11-én.

Péter Tudományegyetemen, az ELTE elődjén kezdte meg 1947-ben, angol–orosz tanári szakon, de két évvel később állami ösztöndíjasként a Leningrádi Állami Egyetem orosz nyelv és irodalom szakára került, ahol 1954-ben kitüntetéssel diplomát szerzett. Budapestre visszatérve két évig az akkori Lenin Intézet tanársegédjeként működött, 1956 szeptembere óta pedig megszakítás nélkül az ELTE orosz tanszékének oktatója, még ha ez a tanszék időnként megnevezést váltott is. 1959-ben adjunktussá léptették elő, 1967-ben lett docens, 1985-ben pedig elnyerte az egyetemi tanári kinevezést. Nyugdíjba vonulása óta ugyanezen tanszék professor emeritusa. Több mint tíz éven át vezetője is volt ennek a tanszéknek, mégpedig 1981-től; 1978 és 1991 között egyúttal a Szláv Filológiai Tanszékot is vezette. 1972 és 78 között betöltötte a Bölcsészettudományi Kar dékánhelyettesi tisztét is. Egyszerűen először hallgatóként, majd kutatóként, oktatóként és vezetőként hűségesen és aktívan jelen volt és jelen van az ELTE Bölcsészkarán, ha a leningrádi meg a Lenin intézeti kitérőt nem számítjuk, több mint hat évtizede.

Péter Mihály mindeközben megszerezte mindazon tudományos rangokat, melyeknek elérése önmagán múltott. „Az orosz kérdő mondat hanglejtéséről” szóló értekezésével 1959-ben egyetemi doktori címet szerzett (a témában később egy sor tanulmánya jelent meg), „Tvardovszkij poémáinak költői nyelve” című disszertációja megvédésével lett kandidátus 1965-ben (ezen alapult 1970-es monográfiája), végül 1988-ban „A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai” című értekezése alapján (könyvként 1991-ben látott napvilágot) a tudományok doktora lett. Ami tudományos publikációit illeti – bár nem a számuk a lényeg, de azért ez is mutat valamit –, könyveinek, tanulmányainak, bírálatainak és ismertetéseinek számát (minthogy a teljes naprakész lista nem áll rendelkezésemre, így némi extrapolációval) kétszáz felettinek becsülöm, és akkor még szóba sem hoztam szerkesztői, válogatói, elő- és utószóírói munkásságát, melyek között olyan tételek is említendők, mint a *Studia Russica* szerkesztése majdnem egy évtizeden át, vagy az Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIX. kötete és egy sor egyéb gyűjteményes kiadvány, ki győzné sorolni. Az orosz nyelv történeti grammatikájáról írott 1969-es, sokszorosan újra kiadott tankönyvből orosz szakosok nemzedékei tanultak és tanulnak, én magam egyes eredetileg nem didaktikai célból keletkezett dolgozatait, mint például „A nyelv hangalakja” vagy „A prágai iskola” című tananyagként használtam az általános nyelvészet szakosok oktatásában. Ez utóbbi kiemelés persze pusztán egy véletlenszerűen kiválasztott oktató szubjektív szelekciója; Péter Mihály műveinek bibliográfiáját áttekintve kétség sem férhet hozzá, hogy tanulmányai részét képezik egy sor tudományág és egyetemi tantárgy – és korántsem csupán a ruszisztika – kötelezőolvasmány-listájának.

Sokan vagyunk nyelvészek, sokan irodalmárok. De nevezhetjük-e magunkat filológusnak? Péter Mihály egyértelműen az. Nem egyszerűen arról van szó – bár mi sem szembeutóbb –, hogy tudományos munkásságának íve átfogja az orosz történeti és leíró nyelvészet, az általános nyelvtudomány, a fonetika, a lexikológia, a stilisztika, a fordítástudomány, a poétika és egy sor más diszciplína témakörét, hanem arról, hogy nála ezek a szempontok szinte mindig együtt, egyidőben vannak jelen. Ami egy-egy tanulmányában kiemelt téma, valóban mindig valamiből van kiemelve: egy általános filológiai műveltségéből, igényszintből és intellektuális érdekből táplálkozik. Voltaképpen innen magyarázható munkásságának széles spektruma is, ami legalábbis egyik vonatkozása többször hangoztatott elvének, miszerint ő *nihil linguistici a se alienum putat*. És innen az is, hogy amit ír, az adott témában nem járatos olvasó számára is érdekes, értékes és gondolatébresztő.

De talán még az sem elég pontos jellemzés, ha ebben az általános értelemben filológusnak nevezzük Péter Mihályt. Végül is egy gyűjtögető, rendszerező, repetitív jellegű kutatás is filológiának nevezhető, ha az általa feldolgozott nyelvi anyag diszciplinárisan eléggé kiterjedt. Péter Mihály azonban minden, csak nem pozitívista szakfilológus (még ha természetesen mindent tud is, ami erre képessé tehetné). Az ő figyelme soha nem korlátozódik az éppen vizsgált anyagra. Érdeklődésének végső tárgya mindenkor az ember mint nyelvi lény, vagyis minden, amit az ember a nyelvvel művelni képes, és minden, amit az emberrel a nyelve művelni képes. Az ő számára mind az ember, mind a nyelv társadalmisága megkérdőjelezhetetlen evidencia. Ez az a távlat, ahonnan a legkisebb dolgok is pontosan láthatók.

Meg sem kíséreltem részletesen felemlíteni legfontosabb műveit, legjelentősebb kutatási eredményeit. Megtette, s bizonyára a jövőben is megteszi ezt a munkásságát értékelő ünneplő irodalom – talán megérjük, hogy ehhez ünnep se szükségeltessék –, s még inkább a nyelvész közvélemény ítélete, melyet korántsem azonosíthatunk a formális elismerés kihagyó gépezetével. Ám az érdeklődés horizontja csak az egyik objektum, amelyet figyelembe kell vennünk, amikor egy kutató egyéniséget kívánunk bemutatni. A tudományos kutatáshoz ugyanis nyilvánvalóan három alapvető momentum szükséges. Kutató, valamely kutatandó tárgy, valamint egy kutatási apparátus (amelybe most a laboratóriumtól és a górcsőtől a háttérelméletig, a kutatásmódszertanig stb. mindent beleérték). Amikor e három közül a kutatóra koncentrálunk – azaz kutatásunk tárgya a tárgyat kutató kutató –, akkor hatékonyabb intenzíve tájékozódni. Engedtessek meg ezért, hogy egy rövid ideig Péter Mihály egyetlen írására összpontosítsak, mégpedig nem valamely önjellemezésére, hanem épenséggel egy olyan tanulmányára, amely más nyelvészre, nyelvészekre, azaz végeredményben a nyelvészetre irányul. Már csak azért is, mert a jubiláns eme dolgozata, mely eredetileg a 2006. évi akadémiai közgyűlés keretében, a „Ferdinand de Saussure és hatása – az első száz év” címmel rendezett tudományos ülészen hangzott el – később megjelent a Magyar Nyelvben is –, annak idején nagy benyomást tett rám. Az ülészen sok okos előadás elhangzott, de bölcs csak egy volt, a Péter Mihályé. Mindenki más vagy arról beszélt, vagy legalábbis abból indult ki, milyen óriási jelentőségű nyelvész volt is Saussure, és mennyi mindent adott a nyelvtudománynak. Ezt jubilánsunk sem tagadta. Tőle mégis ilyeneket hallhattunk: „Saussure tanításának tagadhatatlan és maradandó érdeme a nyelv rendszerszerűségének középpontba helyezése, a szinkronikus nyelvvizsgálat elsőbbségének hirdetése és a nyelvléírás új módszereinek bevezetése. Ugyanakkor látnivaló, hogy ez a tanítás kezdetétől fogva sarkalatos tévedéseket tartalmaz, és minthogy koherens elméletről van szó, e tévedések az elmélet valamennyi lényeges vonatkozásában megmutatkoznak.” Melyek is ezek a tévedések? A nyelv és a nyelvről szóló tudomány kategóriáinak összemossása. Az elemek és viszonylatok közötti oppozíciók abszolutizálása, nem-dialektikus szemlélete. A mozgás és nyugalmi állapot viszonyának dialektikátlan kezelése. A nyelvnek tisztán formális felfogása. A struktúra mozdulatlanságának tétele. Egyszóval: a nyelv „önmagában és önmagáért” való vizsgálata, a merev rendszerszemlélet. Ezzel szemben, ismét Péter Mihályt idézve: „valójában a nyelv elemeken és a köztük fennálló relációkon alapuló rendszer, amelynek rendeltetése a társadalom szükségleteinek kielégítése. E történetileg változó szükségletek folyamatos kielégítése stabilitás és változás dialektikus egységében valósul meg”. A szerző itt a prágai iskola téziseit állítja szembe Saussure-éval, a *d i n a m i k u s* szinkronia és a *s t r u k t u r á l i s* diakronia nézőpontját, amely a nyelvi szerkezet és az azt alkotó elemek történeti mozgását nem egymástól elszakítva, hanem dialektikus kölcsönhatásukban

vizsgálja. S miközben aztán kifejezi jogos szkepticizmusát a generatív grammatika nyelvszemléletével kapcsolatban (mely, hogy egy másik írásának téziseit is ide vonjam, a poszt-generatív irányzatokkal egyetemben túlságosan is „a számítógépes-logikai” felfogás paradigmájába kényszerítette a nyelvtudományt), rámutat, hogy a generativizmusra válaszul keletkezett és előtérbe került újabb nyelvészeti és nyelvészettágitó diszciplínák – a pszicholingvisztika, a nyelvészeti pragmatika, a beszédaktus-elmélet, a kognitív nyelvészet stb. – ismét a nyelvészet mint humán tudomány, azaz társadalomtudomány státusát látszanak helyreállítani. Gondolatmenetét végül egy nyelvtudomány-történeti triász tézisével zárja, mely szerint a nyelvészet fejlődése három nagy korszakra osztható. Az első korszakban a nyelvészet más tudományoktól (a logikától, a pszichológiától) függő vazallus; az antitézis az önmagában és önmagáért vizsgált autonóm nyelv lingvisztikájának meghirdetése; a harmadik, az előző korszakok vívmányait megőrizve-meghaladó szintézis pedig a humaniórakkal való integráció periódusa. Nos, bár csábító lenne, ne bocsátkozzunk most Péter Mihály tételeinek tartalmi elemzésébe. Az érvelésmódra, a fogalmi apparátusra figyeljünk oda. Az előadás ötször emeli ki szó szerint is a dialektikus, dialektika szavakkal jellemezhető elvárásrendszert, megőrizve-meghaladó (azazhogy *aufgehoben*) továbblépésekről beszél, tézistről, antitézistről, szintézistről. Nemcsak említi ezeket a kategóriákat – egész gondolatmenetének meghatározó keretét jelöli ki vele, kimondatlanul is: paradigmaticus elkötelezettséget. És még valamit, ami legutóbbi évtizedeink kontextusában adódik hozzá mindehhez: a választott tudósi attitűd bátor felvállalását. Ugyan ki más mert volna kiállni 2006-ban a nyelvészközösség elé egy ilyen megközelítésmóddal?

Péter Mihály egy helyütt azt mondja magáról, hogy soha nem volt hosszú időre kifejlesztett kutatási stratégiája – bár hozzáteszi: ennek ellenére munkásságának volt egyfajta belső logikája –, másutt meg leszögezi, hogy egyetlen nyelvészeti irányzat vonatkozásában sem érzi magát kizárólagosan elkötelezettnek. Én azt gondolom, belső logikát egy kutatói életútban akkor is lehet, lehetne találni, ha éles fordulatok jellemeznék, a makacs kitartás valamely nyelvészeti irányzat mellett pedig akár a problémaérzéketlenség jele is lehet, hiszen bizonyára nem véletlen, hogy maga a nyelvtudomány nem rekedt meg egyetlen irányzatánál sem. Engedtessek meg úgy látnom: ami Péter Mihály életművét valóban együvé szervezi, az maga a látásmód, a paradigmaticus állhatatosság.

Péter Mihályt gyakran jellemzik úgy, mint békés, megfontolt, megértő, befogadó, toleráns és toleranciára készítő személyiséget – és ez mind meg is állja a helyét. Péter Mihály szolid ember. De nemcsak abban a félreértett jelentésben, mellyel a magyar nyelvhasználat ruházta fel ezt a szerencsétlen szót (minthogy a *szelíd*-del asszociálta), hanem a szó eredeti, valódi jelentésében is: szilárd. Jellemszilárd. Tudósként következetesen az, aki. Szerény habitussal él. Tudósi talárával nem parádézik az önérvényesítés nyüzsgő piacán, és nincsen külön ruhatára alkalomhoz illő köpönyegekből.

Azon az elismerésen túl, amely Péter Mihályt bármely szakmailag és emberileg igényes munkatársa, közvetlen vagy közvetett tanítványa vagy kortársa részéről joggal megilleti, engedtessek meg, hogy néhány személyes megjegyzést is tegyek. Én a hatvanas-hetvenes évek fordulóján voltam ennek az egyetemnek a hallgatója, és orosz szakosként elvileg találkoznom kellett volna Péter Mihállyal. Nem így történt, akkoriban ugyanis az orosz és ósláv előadásokat felváltva tartották Balezky Emillel, és én éppen a másik periódusba estem. Ellenben olyan szerencsém volt, hogy általános nyelvészet szakosként mégiscsak a tanítványa lehettem: tőle tanultam és amennyiben még tudom, máig is tőle tudom a fono-

lógiaát. Tanítványa voltam, vagyok persze műveinek olvasása révén is. De nem ezt szeretném most kiemelni. Az én szakmai sorsom, mint gondolom, mindenkié, úgy alakult, hogy pályámon nem egyszer lendített tovább mások segítsége. Olyan emberrel azonban, aki ezt a segítséget teljes önzetlenséggel, a viszonzás akár csak elvi lehetőségének felmerülése nélkül, pusztán emberi–szakmai jóindulattól vezérelve nyújtotta volna, csak nagyon ritkán találkoztam. Péter Mihály egyike ezen keveseknek. Nem hiszem persze, hogy jóindulata személyes kiváltságom lett volna; a nála fiatalabb nemzedékeknek bizonyára nem egy tagja elmondhatná ugyanezt magáról, pontosabban persze ünnepeltünkéről, akinek jelleméből következően, azt hiszem, szinte nehezére is esnék, nemhogy rosszindulatúnak, de akár közbörsnek is lennie fiatalabb kollégáinak szakmai pályaalakulása iránt. Hadd köszönjem meg most ezt is, ki tudja, hányunk nevében.

Nyilvánvaló, hogy e rövid laudáció keretében – meg kompetenciális okokból –, amit itt elmondtam, pusztán szubjektív kivonat Péter Mihály emberileg és szakmailag egyaránt gazdag érdemeiből, pár tarka bekezdés csupán. De hát maradjon valami a kilencvenedik születésnapra is. Addig pedig mindannyiunk nevében derűs, tartalmas, továbbra is a megszokott módon imponálóan produktív éveket kívánok Neked, tisztelt Tanár Úr, – újabb és újabb műveket, és ezzel emberi mintát és szellemi táplálékot számunkra, akik így vagy úgy hálás tanítványaid vagyunk.

HAVAS FERENC

LEVÉLSZEKRÉNY

Büky László írja: Egyik névtani-stilisztikai tanulmányomban (*Móricz Zsigmond-tól Borzippá-ig*) a *Marbodus* név hatásával is foglalkozom (Szó, stílus, értelmezés. JATEPress Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, 2006. 119–26). A névről az egyik Füst Milán-versben való előfordulása kapcsán ezt írtam – egy, az ókor kutatásában jeles professzorral való tanácskozás után –: „talán *Maroboduus* markomann fejedelmi család sarjának névváltozata; egyébként *Maroboduus* (†Ravenna, Kr. u. 37) fiatalon Rómába került katonai szolgálatra, Augustus kegyeltje lett, kiművelődött, majd Tiberius alatt hazatérőben felkelést szervezett Róma ellen. A név mindenképpen alkalmas arra, hogy a Füst Milán-i (közismerten fiktív elemekből kiépített) költői világban megjelenjék” (122–3). Azonban az „Óda egy régi művészhez” című versben a megszólított személy – „Sok lovas poroszkált már e gömbölyű földön, *Marbodus!*” – minden bizonnyal *Marbodus Redonensis*, francia néven *Marbode Rennes* (1035 k.–1123 k.) franciaországi latin költő, tanár, aki 1096-tól Rennes püspöke. Hildebert de Lavardin (Hildebertus Cenomanensis) tours-i érsek mellett *Marbodus* a legjelentősebb költő a XI. században. A lírájában oly gyakran középkort földidéző Füst Milánnak a *Marbodus* név valóban alkalmas arra, hogy e költői világban megjelenjék.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondas mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.
154. **Pethő József:** A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szinbád ifjúsága című kötete alapján). 2004.
155. **Olaszy Gábor:** Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben. 2006.
156. **Zelliger Erzsébet:** Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. 2006.
157. **Mátai Mária:** A magyar szófajttörténet általános kérdései. 2007.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa és Zimányi Árpád.** 2002. 2000 Ft.
217. **Benkő Loránd:** Nyárádmente földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyv-árusi forgalomban nem kapható!)
224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. Vallanak a neveink múltból és jelenről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.
227. **Varga Józsefné Horváth Mária:** 18–19. századi személynevek a Rábaközéből. Adattár. 2007. 2000 Ft.
228. Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. **Zelliger Erzsébet.** 2007. 3000 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
 Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
 Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
 Kézírt magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).

Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–X. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2006. Kötetenként 4000 Ft. (Társasági tagoknak 3000 Ft.)

Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 2000 Ft.

Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 500 Ft.

Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 1500 Ft.

Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése. Közzéteszik Hajdú Mihály és munkatársai. 1–9. Bp. (Kötetenként 1000, ill. 2000 Ft.)

Varga Józsefné Horváth Mária: Történeti személynevek a Rábaközéből (1690–1895). Győr, 2006. 1500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Számunk szerzői

Dr. Benkő Loránd, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. – *Dr. Borbély Anna*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1086 Budapest, Benczúr u. 33., borbely@nytud.hu – *Dr. Büky László*, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2–6., buky@hung.u-szeged.hu – *Dr. É. Kiss Katalin*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., Pázmány Péter Katolikus Egyetem, ekiss@nytud.hu – *Dr. Farkas Tamás*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, farkast@ludens.elte.hu – *Dr. Havas Ferenc*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, havas@ludens.elte.hu – *Dr. Hegedűs Attila*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2081 Piliscsaba, Egyetem u. 1., hegedus@btk.ppke.hu – *Dr. Holler László*, Budapest, hollerl@freestart.hu – *Imrényi András*, 1092 Budapest, Ráday u. 59. 2/3., imrenyi.andras@gmail.com – *Dr. Juhász Dezső*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, juhaszdezs@ludens.elte.hu – *Dr. Kontra Miklós*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1086 Budapest, Benczúr u. 33., Szegedi Tudományegyetem, Angol–Amerikai Intézet, kontra@nytud.hu – *Dr. Kugler Nóra*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kuglemora@t-online.hu – *Dr. Mizser Lajos*, Nyíregyházi Főiskola, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31/b, mizserla@nyf.hu – *Dr. Mózes Huba*, 3529 Miskolc, Perczel Mór u. 42., mozes.h@freemail.hu – *Pusztai Ferenc*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, MTA Nyelvtudományi Intézet, pferenc25@gmail.com – *Dr. Szathmári István*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, iszathmari@t-online.hu – *Szentgyörgyi Rudolf*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, rszudolf@hotmail.com – *Dr. Szili Katalin*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B, szili.k@t-online.hu – *Dr. Tóth Ildikó*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2081 Piliscsaba, Egyetem u. 1., i.toth@t-online.hu.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 4000 Ft, nyugdíjasoknak 2000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gesen, gyeden lévőknak 1000 Ft. – A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102–02102971 számú csekkszámlájára. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1 %-ára tett felajánlásokat; adószám: 19007665-1-41.

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200 /5121 mellék.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, ímélcíme: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, ímélben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444-444. • Megvásárolható a *Kis Mágiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, ímél: batthyany@kultur-press.hu) • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magarynyelv/>. Ímélcímünk: magarynyelv@c3.hu.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: magarynyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magarynyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Zrt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága.

Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588-1210 (online)

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor

TAMÁS FARKAS

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, PÉTER SIPTÁR, ISTVÁN SZATHMÁRI

Advisory Board

ELŻBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTIN GUSEV (RU),
JÁNOS PÉNTEK (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

<i>É. Kiss, Katalin</i> : Noam Chomsky, 80, and the Chomskyan linguistic revolution	1
<i>Benkő Loránd</i> : Árpád "de genere Turul"	9
<i>Holler, László</i> : The localization of a 13th-century chapel of hermits: <i>Idegsýt Beatae Elizabeth</i> . An analysis of <i>séd</i> 'creek' and <i>kút</i> 'spring, well'	17
<i>Szathmári, István</i> : Was Gáspár Heltai the translator and/or adapter of the sixteenth-century romance on Fortunatus?	30
<i>Büky, László</i> : Coherence in a poem by Sándor Weöres	37
<i>Imrényi, András</i> : Generative linguistics and sociolinguistics	50
Minor Contributions. <i>Szentgyörgyi, Rudolf</i> : Terminological notes on bilingual geographical names in The deed of foundation of the Abbey of Tihany	62
Etymologies. <i>Mizser, Lajos</i> : The place name <i>Muzsaly</i> . – <i>Mózes, Huba</i> : Comments on the history of <i>dialogus</i> 'dialogue'. – <i>Szathmári, István</i> : <i>Darvadozva</i> 'moping'. – <i>Körbértartozás</i> 'go-round debt'	68
Spoken Hungarian. <i>Hegedűs, Attila</i> : A non-standard distribution of the allomorphs of the 2sg personal suffix	73
Historiography. <i>Kontra, Miklós</i> : Socially useful linguistics	78
Reviews. <i>Kugler, Nóra</i> : Ladányi Mária, Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek [Productivity and analogy in word formation: principles and case studies]. – <i>Szűt, Katalin</i> : Anna Wierzbicka, English (Meaning and Culture). – <i>Tóth, Ildikó</i> : Bánréti Zoltán, A mellérendelés és az ellipszis nyelvtana a magyarban [The grammar of coordination and ellipsis in Hungarian]	85
Miscellanea. <i>Borbély, Anna</i> : A brief report on the 15th Conference of Spoken Hungarian. – <i>Farkas, Tamás</i> : A report on the 23rd International Congress of Onomastics. – <i>Kiss, Jenő</i> : Etymologies of place names	103
Society News. <i>Juhász, Dezső</i> : The 104th general assembly of the Society of Hungarian Linguistics. – <i>Pusztai, Ferenc</i> : Ferenc Szilágyi is 80. – <i>Havas, Ferenc</i> : Mihály Péter is 80	114
Letters to the Editor. <i>László Büky</i> writes	126

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

ALAPÍTVÁ: 1904-BEN

105.

ÉVFOLYAM

2009.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:

FARKAS TAMÁS

Szerkesztőbizottság:

**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SIPTÁR PÉTER, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Nemzetközi tanácsadó testület:

**ELŻBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTYIN GUSZEV (RU),
PÉNTEK JÁNOS (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

<i>Petőfi S. János</i> : A szemiotikai textológia megokoltságáról, jellemző jegyeiről és alkalmazásáról	129
<i>Kemény Gábor</i> : Stílusirányzatok a Nyugat első korszakában	156
<i>Dömötör Adrienne</i> : A birtokos jelzői mellékmondatos szerkezetek a középmagyar korban	166
<i>Szili Katalin</i> : A <i>fel, le</i> és egyéb igekötős igék formai-szemantikai viszonyának kérdéséhez	175
<i>Holler László</i> : Egy XIII. századi remetekápolna – <i>Idegsýt Beatae Elizabeth</i> – lokalizálása	188
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Békési Imre</i> : A kettős szillogizmus logikai értelmezései. – <i>Senga Toru</i> : Széljegyzetek a japán nevek magyar helyesírásának néhány kérdéséhez	202
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Mizser Lajos</i> : Borbánya. – <i>Szentgyörgyi Rudolf</i> : A Tihanyi alapítólevél <i>ecli</i> szórványáról	214
N y e l v m ű v e l é s. <i>Szathmári István</i> : A költő és a szavak	219
S z e m l e. <i>A. Jászó Anna</i> : Balázs Géza – Dede Éva szerk., Európai nyelvművelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője. – <i>Vig István</i> : Nyomárkay István, Rövid horvát és szerb nyelvtörténet. – <i>Szabó Réka</i> : Kövecses Zoltán, A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. – <i>Ladányi Mária</i> : Laczkó Krisztina, A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció. – <i>Zoltán András</i> : Michał Németh, Zapożyczenia węgierskie w gwarze orawskiej i drogi ich przenikania	221
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Szende Tamás</i> : Décsy Gyula (1925–2008). – <i>Balogh Lajos</i> : Papp György (1941–2009)	241
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>N. Fodor János</i> : Északkelet-magyarországi személynévek a kései ómagyar korból	244

A szemiotikai textológia megokoltságáról, jellemző jegyeiről és alkalmazásáról*

I. Bevezető megjegyzések. – Székfoglaló beszédemben a következő témákkal foglalkozom:

a) a 'verbális szöveg' és a 'verbális képződmények szövegségének hordozói' fogalmak értelmezése;

b) a verbális képződményekhez rendelhető tulajdonságok és a megformáltságuk elemzésére irányuló kutatás diszciplínakörnyezete;

c) a „szemiotikai textológia” elnevezés megokoltsága, valamint az így elnevezett diszciplína jellemző jegyei; és végül

d) a szemiotikai textológia multimediális szövegek megformáltsága elemzésében való alkalmazása.

II. A 'verbális szöveg' és a 'verbális képződmények szövegségének hordozói' fogalmak értelmezése

1. A verbális szöveg szemiotikai-textológiai fogalma. – A szakirodalomban a szöveg fogalmának általában lexikai elemekből létrehozott verbális képződményekkel kapcsolatos használatával és kétféle értelmezésével találkozunk. – a) Az egyik szerint egy verbális képződmény fizikai teste (nyelvi szöveg) nevezendő szövegnek, s ehhez kell utalt entitásként egy világdarabot (egy tényállás-konfigurációt) hozzárendelni. – b) A másik szerint egy verbális képződmény nyelvi szöveg egy hozzárendelt világdarabbal (tényállás-konfigurációval) együtt nevezendő szövegnek.

A további fejtegetések szempontjából itt csupán az a tény fontos, hogy akár melyik változattal értünk is egyet, a *szöveg* szakszó használatával (a szövegség értelmezésével) kapcsolatban egy világdarab (egy tényállás-konfiguráció) figyelembevétele elengedhetetlenül szükséges.

---

* A Magyar Tudományos Akadémia székházában Budapesten, 2008. április 7. elhangzott akadémiai székfoglaló előadás szerkesztett változata. A székfoglaló eredeti címe: *A szemiotikai textológia elnevezésű szövegtani diszciplína megokoltságáról, jellemző jegyeiről és alkalmazásairól*. Szemléltető példa: multimédiás szövegek szemiotikai textológiai elemzése.

2. A verbális képződmények szövegsége hordozóinak szemiotikai-textológiai fogalma. – A szemiotikai textológia elméleti keretében a verbális képződmények összefüggőségének (szövegségének) hordozóira utaló elemekként a következő szakszavak használatosak.

A nyelvi szövet összefüggőségére vonatkozóan *konnexitásról* (szintaktikai – általánosabb értelemben formai – összefüggőségről) és *kohézióról* (nyelvi-szemantikai – nyelvi-jelentéstani – összefüggőségről) szokás beszélni mint többé-kevésbé magában a nyelvi szövetben kimutatható tulajdonságokról, és a szövegséget biztosító *koherenciáról* mint a nyelvi szövethez kívülről hozzárendelhetőről.

A világdarabok (a tényállás-konfigurációk) összefüggőségére vonatkozóan a *tényállás-konfiguráció szerves egysége* szakkifejezést alkalmazzuk abban az értelemben, hogy csak egymással szerves egységet alkotó tényállások tekinthetők olyan világdarabnak, amely képes egy verbális képződmény szövegségét (koherenciáját) biztosítani.

3. A nyelvi szövet és a világdarabok kapcsolata. – Lásunk itt néhány két mondatból álló verbális képződményt nyelvi szövetük és a velük kapcsolatban figyelembe vehető világdarabok (tényállás-konfigurációk) viszonyának szemléltetésére.

A) Verbális képződmények *k o n n e x i t á s á t* és az általuk (feltehetően) utalt világdarabok viszonyát szemléltessék a következő példák.

1. *Tegnap éjszaka háromszor felébredtem.
Rosszakat álmodtam.*

E két mondat között szintaktikai kapcsolatot teremt a *felébredtem* és *álmodtam* szóalakok egyes szám első személyre utaló toldaléka. Más szóval: a verbális képződmény nyelvi szövege *k o n n e x*, és a képződmény mint *s z ö v e g* is elfogadható, mert a mondatai által utalt tényállások szerves egységet alkotnak.

De vajon a konnexitás önmagában mindig elegendő-e egy verbális képződmény szövegségének a biztosításához? Könnyen belátható, hogy nem, ahogy azt a 2. példa bizonyítja.

2. *Tegnap éjszaka háromszor felébredtem.
Öt évvel ezelőtt egy jó filmet láttam.*

A verbális képződményt alkotó két mondat között a *felébredtem* és *láttam* szóalakok egyes szám első személyű toldaléka itt is szintaktikai kapcsolatot hoz létre. A verbális képződmény nyelvi szövege tehát *k o n n e x*, de a képződmény mint *s z ö v e g* nem fogadható el, mert a két utalt tényállás itt – ellentétben az 1. képződmény mondatai által utalt két tényállással – nem alkot szerves egységet.

B) Verbális képződmények *k o h é z i ó j á t* és az általuk (feltehetően) utalt világdarabok viszonyát szemléltessék a következő példák.

1. *Tegnap éjszaka háromszor felébredtem.*

Először egy rossz álmra, másodszor valami zajra, harmadszor egy telefonhívásra.

E két mondat között nem áll fenn szintaktikai kapcsolat, azaz a verbális képződmény nyelvi szövete nem konnex. Nyelvi-jelentéstani kapcsolatot teremt viszont közöttük a *háromszor* szóalak és az *először, másodszor, harmadszor* felsorolás. Más szóval: a verbális képződmény nyelvi szövete *k o h e z í v*, és a képződmény mint *s z ö v e g* is elfogadható, mert a mondatai által utalt tényállások szerves egységet alkotnak.

De vajon a kohézió önmagában mindig elegendő-e egy verbális képződmény szövegségének a biztosításához? Könnyen belátható, hogy nem, ahogy azt az alábbi 2. példa bizonyítja.

2. *Tegnap éjszaka háromszor felébredtem.*

Tegnapelőtt a ma holnapután volt.

E két mondat között itt sem áll fenn szintaktikai kapcsolat, azaz a verbális képződmény nyelvi szövete nem konnex. A két mondat között a *tegnap* szó, valamint a *tegnapelőtt, ma* és *holnapután* szóalakok azonban nyelvi-jelentéstani kapcsolatot hoznak létre. A verbális képződmény nyelvi szövete tehát *k o h e z í v*, de a képződmény mint *s z ö v e g* nem fogadható el, mert a két utalt tényállás itt – ellentétben az 1. képződmény mondatai által utalt két tényállással – nem alkot szerves egységet.

C) A következő példa másfelől azt szemlélteti, hogy egy két mondatból álló verbális képződmény szövegségét nyelvi szövetének konnexitása és/vagy kohéziója hiányában is biztosítani tudja egy szerves egységet alkotó tényállás-konfiguráció.

Tegnap éjszaka háromszor felébredtem.

Erős szélvihar volt.

Ezt a verbális képződményt nagy valószínűséggel mindnyájan el tudjuk fogadni koherens szövegnek, jöllehet sem szintaktikai, sem nyelvi-jelentéstani kapcsolat nincs a nyelvi szövet két mondata között. Más szóval ennek a verbális képződménynek nyelvi szövete se nem *k o n n e x*, se nem *k o h e z í v*, de a képződmény ennek ellenére elfogadható *s z ö v e g n e k*. E két mondatot ugyanis összekapcsolja az, hogy az általuk utalt tényállásokat szerves egységet képező tényállásoknak tudjuk tartani, minthogy okozat-ok összefüggést tudunk feltételezni közöttük.

Ezekből a röviden kommentált példákból az a következtetés vonható le, hogy egy verbális képződmény szövegsége nem nyelvi szövetének konnexitásától és/vagy kohéziójától, hanem az általa utaltnak feltételezhető világdarabot alkotó tényállások szerves egységétől függ.

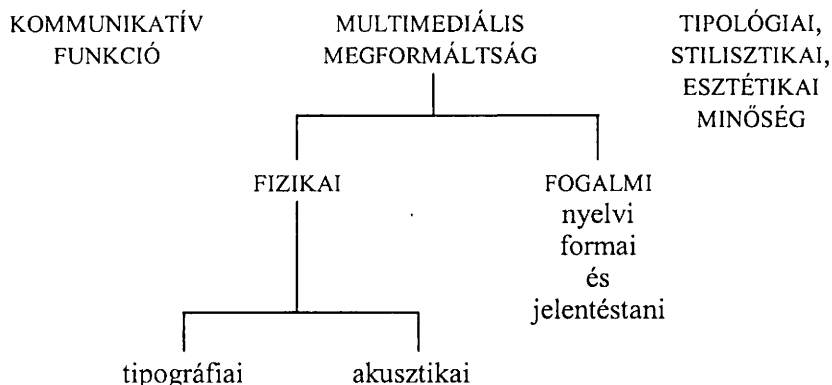
Ez egyben azt is jelenti, hogy egy verbális képződmény szövegsége kizárólag nyelvészeti eszközökkel se fel nem fedhető, se le nem írható.

III. A verbális képződményekhez rendelhető tulajdonságok és a megformáltságuk vizsgálatára irányuló kutatás diszciplína-környezete

1. A verbális képződményekhez rendelhető tulajdonságok. – A főbb tulajdonságokat az 1. ábra ábrázolja.

1. ábra

A verbális képződményekhez rendelhető főbb tulajdonságok

2. A verbális képződmények megformáltságának elemzésére irányuló kutatás diszciplínakörnyezete. – Bármely diszciplína létrehozásához, ha célja, hogy optimális módon tegye lehetővé verbális képződmények megformáltságának elemzését (valamint e képződményeken és képződményekkel végrehajtandó valamennyi releváns művelet elvégzését) átfogó diszciplínakörnyezet figyelembe vételére van szükség. (L. a 1. táblázatot, amelyben a *kommunikátum* szakszóval kommunikációs helyzetekben létrehozott tetszőleges jelegyüttesekre utalok).

1. táblázat

A verbális képződmények megformáltságának elemzésére irányuló kutatás
átfogó diszciplínakörnyezete

M-D Különböző kommunikátum-tartományok makrodiszciplínái A mindennapi, a tudományos, a jogi, a biblikus, az irodalmi stb. kommunikáció kommunikátum-tartományának makrodiszciplínája		
Ny-D nyelvészeti diszciplínák verbális összetevővel is rendelkező multimediális kommunikátumok Ny-diszciplínái <hr/> Általános Ny-diszciplínák <hr/> Ny-diszciplínák: rendszenyelvészet, a rendszer elemei használatának nyelvészete, 'szöveg'-nyelvészeti, [metrika];	T-D textológiai diszciplínák verbális összetevővel is rendelkező multimediális kommunikátumok T-diszciplínái <hr/> Általános T-diszciplínák <hr/> T-diszciplínák: diszciplínák, amelyek célja szövegek (részleges vagy teljes) formai és/vagy szemantikai architektóni- kájának elemzése és leírása	T-társD textológiai társdiszciplínák verbális összetevővel is rendelkező multimediális kommunikátumok T-társdiszciplínái <hr/> Általános T-társdiszciplínák <hr/> T-társdiszciplínák: poétika [szövegtipológia], narratológia, retorika, stilisztika, esztétika
IdA-D Az interdiszcipliáris alapoás diszciplínái: filozófia, pszichológia, szemiotika, tudásszociológia, kommunikációelmélet, formális és empirikus metodológiák, adott esetben alkalmazandó diszciplína		

Nemcsak a verbális összetevővel is rendelkező multimediális kommunikátumok tekinthetők multimediális szövegnek, hanem (a megformáltság fizikai és fogalmi 'arculatának' megkülönböztetése, de egyidejű figyelembevétel alapján) valamennyi a szövegség feltételeit kielégítő verbális képződmény is.

Az átfogó diszciplínakörnyezet közepő szektora azt szemlélteti, hogy ezeknek a textológiai diszciplínáknak nevezett eszköztáraknak a) egyfelől együtt kell tudni működniük olyan médiumoktól függő társtudományokkal, mint a poétika, retorika, stilisztika stb.; b) másfelől ösztönözniük kell a különféle elemi és összetett kompozícióegységek nyelvi szövetét elemezni és leírni tudó (úgyszintén médiumoktól függő) nyelvészeti diszciplínák létrehozására.

Az a l s ó szektor azt juttatja kifejezésre, hogy a textológiai kutatás számára interdiszcipliáris alapoásra van szükség. Ugyanis a szövegek mint kommunikáci-

ós helyzetekben létrehozott multimediális komplex jelek megformáltságának a feltárásához és leírásához sajátos elméleti apparátusra van szükség. Olyanra, amely figyelembe veszi a filozófia, a szemiotika, a kommunikációelmélet, a pszichológia, a tudásszociológia stb. különféle részdiszciplínáiban, valamint a formális és empirikus metodológiák kutatásában elért eredményeket.

A felső szektor végül azt jelzi, hogy egy textológiai diszciplína létrehozásánál gondolni kell azokra a kölcsönhatásokra, amelyek a különféle kommunikátumtartományok és a létrehozandó diszciplína között fennállhatnak: a létrehozandó diszciplína felépítésének olyannak kell lennie, amely ki tudja elégíteni az egyes kommunikátumtartományok elvárásait.

IV. A „szemiotikai textológia” elnevezés megokoltsága és az így elnevezett diszciplína jellemző jegyei

1. A verbális képződmények megformáltságának elemzésével foglalkozó új keletű diszciplína elnevezései.

A) Minthogy ez az új keletű diszciplína nyelvészeti indíttatású, kézenfekvő, hogy kezdetben elnevezései is a nyelvészetre utaltak.

1. A kutatók (beleértve önmagam is) eleinte a *szöveggrammatika* elnevezést kezdték használni. Hamar be kellett azonban látnunk, hogy szöveggrammatikáról a szó szoros (a mondatgrammatikának megfelelő) értelmében nem lehet beszélni. A mondatok grammatikai szerkezetét ugyanis egy predikátum és a hozzárendelhető argumentumok határozzák meg, a szövegek egészére vonatkozóan pedig sem a predikátumokkal, sem az argumentumokkal analóg funkciót betöltő elemek nem értelmezhetők. A *szöveggrammatika* elnevezést tehát nem célszerű alkalmazni.

2. Jobban járt (jobban jár) a *szövegnyelvészet* elnevezés, amellyel kapcsolatban csak arról kellett (kell) lemondani, hogy vele egy olyan – szövegek elemzésével foglalkozó – diszciplínára utaljunk, amely képes arra, hogy a szövegek megformáltságával kapcsolatban felmerülő valamennyi releváns kérdés tárgyalásához megfelelő elméleti eszköztárat szolgáltatson. Ilyen szövegnyelvészet ugyanis nincs és nem is lehetséges. Ez viszont nem jelenti azt, hogy ne lenne szükség a nyelvészetnek egy olyan ágára, amely verbális képződmények nyelvi szövetének (szövegek nyelvészeti aspektusainak) elemzésére specializálódik, s amelyet ezért joggal lehet *szövegnyelvészet*-nek nevezni.

Úgy tűnik azonban, hogy ez a tisztázási folyamat sem a nyelvészet, sem a szövegek elemzésével foglalkozó új keletű diszciplína keretében működő kutatók egy része számára még nem fejeződött be. Talán ezzel magyarázható, hogy egyesek inkább lemondanak arról, hogy szövegnyelvészetről (is) beszéljenek.

3. Utoljára hagytam a magyar nyelvű szakirodalomban használatos *szöveg-tan* elnevezéssel kapcsolatos problémák megemlítését.

Ezzel az elnevezéssel a fő probléma az, hogy használata azt sugallja: a szöveg-tan a h a n g - t a n – m o r f é m a - t a n – s z ó t a n – s z i n t a g m a - t a n – m o n d a t t a n hierarchia csúcán elhelyezkedő diszciplína, amely két dolog miatt is félrevezető. Egyrészt azért, mert a szöveg kizárólag kommunikációs helyzetekben realizálódó verbális képződmény, s mint olyannak a ’tana’ nem tarthat a nyelvi rendszer ’tanai’

sorába. Másrészt azért, mert nem állhat egy 'terjedelemre' épülő hierarchia csúcán, minthogy egy adekvát szövegmeghatározás értelmében egy szöveg akár egyetlen morféma terjedelmű is lehet (l. pl. az egyetlen igekötőből álló *El. választ egy El-jössz a székfoglalómra?* tartalmú e-mailre.)

Nem elhanyagolható probléma továbbá az sem, hogy a magyar nyelvben használatos *szövegtan* szakszónak nincs olyan idegen nyelvű megfelelője, mint amilyen van a szöveggrammatika és szövegnyelvészet szakkifejezéseknek. (A német nyelvű szakirodalomban előfordul ugyan egy *Textlehre* terminus, de azt a német kutatók közül is alig használja valaki.)

4. Egyidőben használták (használtuk) a *szövegelmélet* elnevezést is, amiről azonban hamarosan azért mondtunk le, mert használata olyan filozófiai elvárásokat ébresztett, amelyeknek kielégítése lehetetlennek bizonyult. Amikor én elméletről beszéltem, arra – ennek a helyzetnek az enyhítésére – a *parciális szövegelmélet* szakkifejezéssel utaltam.)

B) A félrevezető elnevezések használatából levont következtetések oda vezettek, hogy a koncepciómból létrejövő diszciplínát *szemiotikai textológiá*-nak neveztem el.

A diszciplína elnevezésében a *textológia* szakszót olyan más – az előzőekben kritikával illetett – szakkifejezések helyett használok, mint a *szöveggrammatika*, *szövegnyelvészet* vagy a *szövegtan*.

Ugyanakkor a *textológia* elnevezést kiegészítem a *szemiotikai* jelzővel annak kifejezése érdekében, hogy a szemiotikai textológia elméleti kerete a szöveget multimediális komplex jelekként kezeli, és vizsgálja azokat mind formai, mind jelentéstani (nyelvi-szemantikai és pragmatikai) nézőpontból. Ennek a jelzőnek az alkalmazása azonban nem jelenti azt, hogy a komplex jelekként kezelt szövegek bármiféle szemiotikai rendszert alkotnának. A szövegek a mindenkori kommunikációs helyzetükben létrehozott (létrejövő) *egyedi* komplex jelek.

Ami a szemiotikai textológiát illeti, ennek a diszciplínának célja, hogy lehetővé tegye

- a) a nyelvfilozófia tartományának újraértelmezését és kiterjesztését;
  - b) olyan szöveginterpretációk végrehajtását, amelyek a szignifikátum (a jelentés és jeltárgy) felépítésének valamennyi hordozóját figyelembe tudják venni;
  - c) a nyelvi fordítások és a szemiotikai transzpozíciók számára optimális elméleti keret biztosítását;
  - d) a nyelvészeti kutatás számára olyan módszertani alap megteremtését, amely biztosítja a kutatás eredményeinek közvetlen szövegtani felhasználását;
- hogy itt csak az alkalmazások legjelentősebb példáit említsem.

2. A szemiotikai textológia jellemző tulajdonságai. – A felsorolt célok elérése érdekében a szemiotikai textológia elméleti kerete a következő jellemző tulajdonságokkal rendelkezik:

- a) téves asszociációkon alapuló értelmezést kiküszöbölő terminológiát használ, és a műveletek eredményeinek reprezentálása számára különféle reprezentációs rendszereket bocsát rendelkezésre;
- b) a kommunikációs helyzet flexibilis modelljére épít;

c) a szövegeket speciális formai és szemantikai architektonikával rendelkező multimediális komplex jeleknek tekinti;

d) az architektonikákhoz különféle organizációformákat rendel (ezek között kitüntetett szerepet szán a vertikális kompozíciós organizációnak);

e) különféle interpretációtípusokat különböztet meg;

f) az interpretációk létrehozása számára interpretációs bázisokat (tudás-, feltételezés és elvárásrendszereket) értelmez;

g) az analitikus értelmező interpretáció végrehajtásához előkészítő gyakorlatokat vezet be;

h) megkülönbözteti a szöveg értelmi, referenciális és kommunikatív jelentését.

A következőkben e tulajdonságok közül csak a székfoglaló beszédem szempontjából legfontosabbakkal foglalkozom röviden.

A) A szemiotikai textológia sajátos terminológiát és reprezentációs rendszereket használ.

A jellemző tulajdonságok között ez a tulajdonság az, amely a többi fölé rendelhetőnek tekinthető, és amely leginkább megkülönbözteti más textológiai diszciplínáktól. A fölérendelhetőség azt jelenti, hogy belőle következik a többi tulajdonság birtoklásának szükségessége.

A szemiotikai textológia szaknyelve zömmel speciális (latin vagy latin eredetű) szakszavakat és szak kifejezéseket tartalmaz. Ennek a választásnak a célja egyrészt az, hogy a használt szaknyelvi terminusokhoz automatikusan ne lehessen téves asszociációkon alapuló jelentést rendelni, másrészt az, hogy ennek a diszciplínának különféle idegen nyelveken történő bemutatásakor létezzen egy közös terminológiai hivatkozási alap.

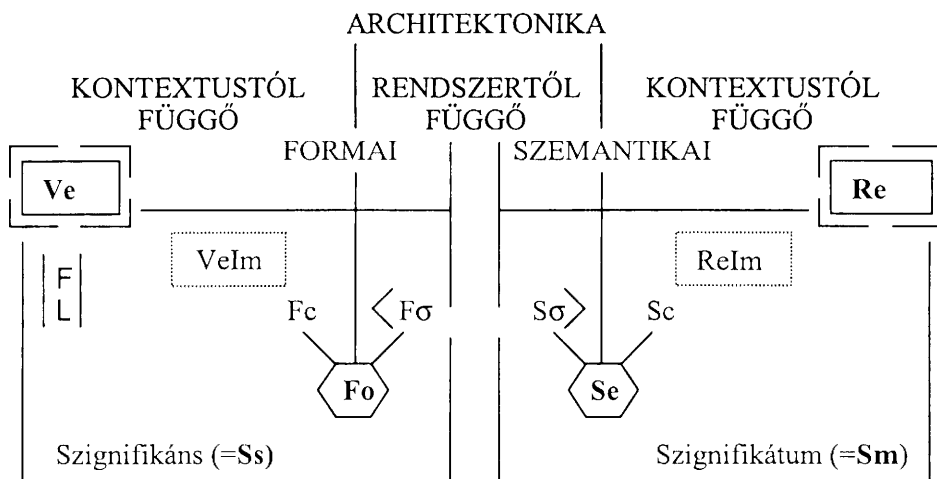
Részben hasonló a magyarázata a sajátos reprezentációs rendszerek használatának is. A verbális képződményekkel kapcsolatos műveletek elvégzésénél a szemiotikai textológia elméleti kerete nem zárja ki az intuitív megközelítést, de megköveteli, hogy az elvégzett műveletek eredményeinek bemutatása egyértelműen kezelhető reprezentációs rendszerek alkalmazásával történjék (ehhez a témához l. PETŐFI S. 1996.).

B) A szemiotikai textológia a szövegeket multimediális komplex jeleknek tekinti.

A 2. ábra a szövegek mint komplex jelek szemiotikai összetevőit és architektonika típusait foglalja rendszerbe.

2. ábra

A szövegek mint komplex jelek szemiotikai összetevői és architektúra típusai

Az ábra szimbólumai a következőképpen olvasandók:

- Ve:** egy szöveg fizikai teste (Vehiculum);
[a „Ve” szimbólumot tartalmazó négyzetet szegélyező „sarkok” az úgynevezett vehikulumkörnyezetet kívánják jelezni];
- F:** a vehikulum fizikai-szemiotikai arca (Figura);
- L:** a vehikulum nyelvi-szemiotikai arca (Lingua);
[ebben a kontextusban a nyelvészeti és nyelvi szakszavakat tág értelemben használom, azaz olyanban, amely nem csak a verbális nyelvekre utal];
- VeIm:** a vehikulum mentális képe (Vehiculum-Imago);
- Fo:** a vehikulum formai architektúrája (Formatio);
- Fc:** a vehikulumhoz az adott kommunikációs helyzetben rendelhető formai architektúra [= kontextustól függő formáció (Formatio contextualis)];
[VeIm és Fc ugyanannak az entitásnak két arca: az első a Ve-mal analóg arc, a második ennek kategoriális megfelelője];
- Fσ:** a vehikulumhoz a rendszerszerű ismeretek alapján rendelhető formai architektúra [= a nyelvi rendszertől függő formáció (Formatio sistemica)];
- Se:** a vehikulum (nyelvi-)szemantikai architektúrája (Sensus);
- Sσ:** a vehikulumhoz a rendszerszerű ismeretek alapján rendelhető (nyelvi-)szemantikai architektúra [= a nyelvi rendszertől függő sensus (Sensus sistemicus)];
- Sc:** a vehikulumhoz az adott kommunikációs helyzetben rendelhető (nyelvi-)szemantikai architektúra [= kontextustól függő sensus (Sensus contextualis)];

ReIm: a relátum mentális képe (Relatum-Imago);

[ReIm és Sc ugyanannak az entitásnak két arca: az első az Re-mal analóg arc, a második ennek kategóriális megfelelője];

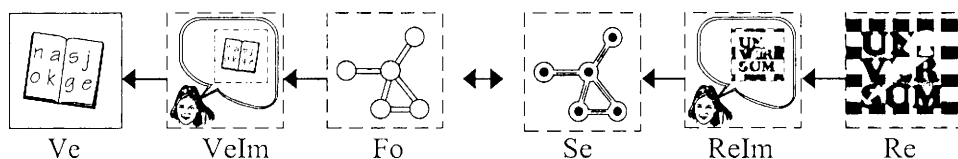
Re: egy olyan tényállás-konfiguráció, amely az interpretátor véleménye szerint az adott vehikulumban feltehetően kifejezésre jut (Relatum);

[az „Re” szimbólumot tartalmazó négyzetet szegélyező „sarkok” az úgynevezett relátumkörnyezetet kívánják jelezni].

A komplex jelek szemiotikai összetevőit nemcsak latin elnevezésükkel és az azokból képzett betűszimbólumokkal jelöljük, hanem piktogramokkal is (l. 3. ábra).

3. ábra

A komplex jelek szemiotikai összetevőinek piktogramjai

A szemiotikai textológia

a) a Ve + VeIm + Fo hármast a jel szignifikáns összetevőjének;

b) az Se + ReIm + Re hármast a jel szignifikátum összetevőjének tekinti.

C) A szemiotikai textológia az architektonikákhoz különféle organizációformákat rendel.

Az organizáció a textuális és/vagy az inferenciális vehikulum architektonikáiban különféle formákban jelenik meg (a megjelenési formákhoz l. a 4. ábrát)

4. ábra

Az organizáció megjelenési formái az architektonikákban

AZ ORGANIZÁCIÓ MEGJELENÉSI FORMÁI
a textuális és/vagy inferenciális vehikulum
[Ve/Txt és/vagy Ve/Inf]
ARCHITEKTONIKÁIBAN

nominális és predikatív
(kor-)referenciális organizáció
[No Ref O és PrRef O]

vertikális és horizontális
kompozíciós organizáció
[V komp O és H komp O]

Az architektonikák elemzésénél figyelembe vehetjük csupán azokat az elemeket/egységeket, amelyek az elemzendő vehikulumban fizikailag ténylegesen jelen vannak, vagy kiegészíthetjük az adott vehikulumot mindazokkal az elemekkel/

egységekkel, amelyek fizikailag nincsenek ugyan jelen benne, de a fizikailag jelen lévő elemekből/egységekből levezethetően annak részét képezik. Az első esetben *textuális* vehikulumról [= Ve/Txt]) beszélünk, a másodikban *inferenciális* vehikulumról [= Ve/Inf]).

A „**Nominális Referenciális** (korreferenciális) **Organizáció**” és a „**Predikatív Referenciális** (korreferenciális) **Organizáció**” szakkifejezések közül az első azokra a személyekre, tárgyakra, tényállásokra utaló nominális nyelvi elemeknek az organizációjára utal, amelyekről a szöveg feltehetően szól, a második azoknak az egyszerű vagy összetett igei szókapcsolatoknak/szintagmáknak az organizációjára, amelyek az adott szöveg közléstartalmát hordozzák. A nominális referenciális/korreferenciális organizációt célszerű tematikus hálóként ábrázolni.

A „**Vertikális Kompozíciós Organizáció**” és a „**Horizontális Kompozíciós Organizáció**” szakkifejezések közül az első a vehikulum hierarchikus felépítésére utal, arra a felépítésre, amelyik a vehikulum azonosítható minimális egységeiből kiindulva ér el a szövegvehikulumhoz mint maximális organikus egységhez, a második a vehikulum azonosítható minimális egységeinek a linearizált láncára.

A kompozíciós organizáció két megjelenési formája közül a vertikális kompozíciós organizáció (l. 5. ábra) az alapvető.

5. ábra

A vertikális kompozíciós organizáció architektonikaszintjei és azok egységei

RENDSZERTŐL FÜGGŐ SZINTEK

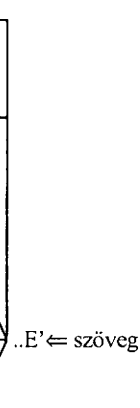
ARCHITEK- TONIKÁK	KOMPOZÍCIÓ- EGYSÉGEK
----------------------	-------------------------

MaA/K	
=====	
MeA/K	
	1° MeE'
=====	
MiA/K	

MaA/R	1° MaE

MeA/R	1° MeE

MiA/R	1° MiE

SubA/R	{ a, b, ..., k }

KONTEXTUSTÓL FÜGGŐ SZINTEK

ARCHITEK- TONIKÁK	KOMPOZÍCIÓ- EGYSÉGEK
----------------------	-------------------------

MaA/K	
=====	
MeA/K	
	1° MeE'
=====	
MiA/K	

MaA/R	1° MaE'

MeA/R	1° MeE'

MiA/R	1° MiE'

SubA/R	{ a', b', ..., k' }

Az 5. ábra szimbólumainak olvasata a következő:

MaA/R: rendszerszerű makroarchitektonika

1° MaE: verbális szövegekben első fokú alapegységei az egyszerű mondatok,
legmagasabb fokú egységei az alárendelt összetett mondatok;

MeA/R: rendszerszerű mezoarchitektonika

1° MeE: verbális szövegekben első fokú alapegységei a szóalakok, magasabb fokú egységei az egyszerű mondat szintjét még el nem érő szókapcsolatok;

MiA/R: rendszerszerű mikroarchitektonika

1° MiE: verbális szövegekben első fokú alapegységei a szótagok, illetőleg (morfematikus) szóalak-összetevők, magasabb fokú egységei, a szóalakok szintjét még el nem érő szótag-illetőleg szóalakösszetevő-csoportok;

SubA/R rendszerszerű szubarchitektonika

verbális szövegekben első fokú alapegységei a megkülönböztető jegyek, magasabb fokú egységei a hangokat/betűket jelentő megkülönböztető-jegy-kombinációk.

A „K” toldalékú szimbólumok a fentiekben felsorolt szimbólumok kontextuális analógjai.

MaA/K: kontextuális makroarchitektonika

több szövegmondatból létrehozott verbális szövegek esetében egysége a kontextuális egyedi mezoegységek makroarchitektonika szintet elérő konfigurációja;

MeA/K: kontextuális mezoarchitektonika

több szövegmondatból létrehozott verbális szövegek esetében alapegységei a kontextuális egyedi mezoegységek, legmagasabb fokú egységei a kontextuális egyedi mikroegységek mezoarchitektonika szintet még el nem érő konfigurációja;

MiA/K: kontextuális mikroarchitektonika

verbális szövegek esetében egységei bármely rendszerszerű egység kontextuális megfelelői.

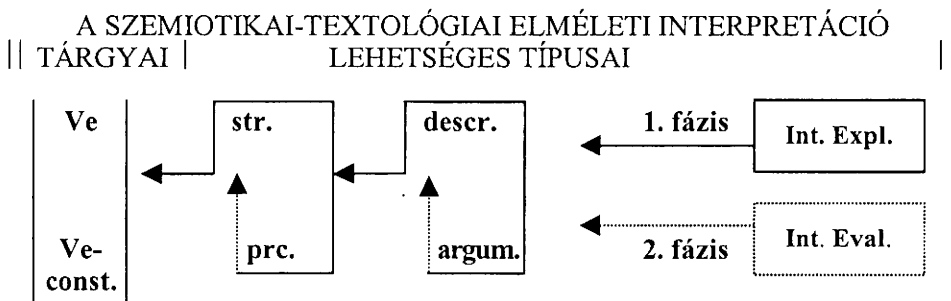
A kontextuális mikroarchitektonika reprezentációja az 5. ábrában világosan szemlélteti azt a tényt, hogy bármilyen nagyságrendű verbális elem szöveggént funkcionálhat.

D) A szemiotikai textológia különféle interpretációtípusokat különböztet meg.

A 6. ábrában a szövegek mint komplex jelek elméleti szemiotikai-textológiai interpretációjának lehetséges tárgyait és típusait foglalja rendszerbe.

6. ábra

A szövegek mint komplex jelek
elméleti szemiotikai-textológiai interpretációjának rendszere

A szemiotikai textológia elméleti keretében mindenekelőtt s p o n t á n és e l - m é l e t i interpretáció között teszünk különbséget. Az elsőt intuitív módon, a másodikat egy elmélet kövtelményeit figyelembe véve hozzuk létre.

Az e l m é l e t i interpretáció két alaptípusa az é r t e l m e z ő (explicativ [= Expl.]) és az é r t é k e l ő (evaluativ [= Eval.]):

a) az értelmező interpretációnak az a feladata, hogy egy vehikulumhoz [=Ve] vagy egy vehikulum tetszőleges összetevőjéhez (konstituenséhez [=Ve-const.]) formai és szemantikai architektonikát (<significans, significatum> [=<Ss,Sm>] párt) rendeljen;

b) az értékelőé pedig az, hogy ezeket az architektonikákat adott értékrendszer(ek) alapján minősítse.

Az architektonikák szempontjából az é r t e l m e z ő interpretáció mint eredmény, kétféle lehet:

a) s t r u k t u r á l i s [= str.], azaz olyan, amelyik csak az architektonikák elemei között értelmezett statikus relációkat reprezentálja, vagy

b) p r o c e d u r á l i s [= prc.], azaz olyan, amelyik a statikus relációk reprezentálásán túl az ezeknek a relációknak logikai-temporális feltárására vonatkozó információkat is tartalmaz.

Az interpretációk modalitása szempontjából mind a strukturális, mind a procedurális interpretáció lehet:

a) l e í r ó (descriptív [= descr.]), azaz olyan, amelyik csupán az interpretáció eredményét reprezentálja anélkül, hogy explicit módon arra vonatkozó érvelést is tartalmazzon, hogy miért az éppen adott interpretáció lett létrehozva, vagy

b) é r v e l ő (argumentatív [= argum.]), azaz olyan, amelyik érvelés reprezentációját is tartalmazza.

Ami az értelmező interpretációt illeti, továbbá különbséget kell tennünk első fokú [= 1°], részlegesen figuratív és másodfokú [= 2°] értelmező interpretáció között.

a) **Első fokú** interpretációról akkor beszélünk, ha az adott vehikulum valamennyi alkotóeleme betű szerinti értelmével interpretálható. Ez az eset áll fenn a formális tudományok egy részének (például a matematikai és logikai szövegeknek) interpretálásakor.

b) **Részlegesen figuratív** interpretációról akkor beszélünk, ha az adott vehikulum bizonyos elemeit figuratív (metaforikus, metonimikus stb.) értelmükkel kell interpretálnunk, míg a többit betű szerintivel. Ez az eset áll fenn a szövegek nagy többségének interpretálásakor.

c) **Másodfokú** interpretációról, végül, akkor beszélünk, ha az adott vehikulumhoz szimbolikus jelentést rendelünk, attól függetlenül, hogy az a vehikulum betű szerinti vagy figuratív értelmével is interpretálható. Általában ez az eset áll fenn költői szövegek vagy mítoszok interpretálásakor.

E) A szemiotikai textológia megkülönbözteti a szöveg értelmi, referenciális és kommunikatív jelentését.

Az **értelmi** (vagy más szakkifejezéssel élve: verbalizált fogalmi) **jelentést** úgy kapjuk meg, hogy a vehikulum feltételezett formációját követve létrehozuk az alkotóelemeihez rendelt sensusok kombinációját, és az eredményt nyelviszemantikai szempontból értelmezzük. Ez a művelet megkívánhatja egyrészt azt, hogy a formáció létrehozásakor bizonyos kompozícióegységeket azokban explicite jelen nem lévő, de a meglévőkől kikövetkeztethető elemekkel kiegészítsünk, másrészt pedig azt, hogy az értelmezés elvégzésekor, a konvencionális szótári jelentéseket alapul vevő jelentések alkalmazásán kívül, világra vonatkozó konvencionális ismereteket (tudáskereteket, forgatókönyveket), illetőleg feltevéseket is alkalmazunk. Az értelmi jelentés tehát a vehikulum textuális és inferenciális organizációjához kapcsolódik.

Mind a referenciális, mind a kommunikatív jelentés létrehozásának az értelmi jelentés képezi az alapját.

A **referenciális jelentést** a vehikulumhoz annak feltételezett (nominális és predikatív) referenciális, valamint vertikális és horizontális kompozíciós organizációja értelmezése alapján rendeljük. A nominális referenciális organizáció értelmezése egyrészt azoknak az entitásoknak (személyeknek, tárgyaknak, tényállásoknak) az azonosítását jelenti a relátum-imágóban, amelyekre az értelmezendő vehikulum feltételezetten utal, másrészt e vehikulum azon elemei hálójának megalkotását, amelyeket korreferenciális (együttutaló) elemeknek tartunk. A predikatív referenciális organizáció értelmezése pedig egyrészt azoknak az igei vagy más természetű predikátumoknak a meghatározását, amelyek alkalmazásával a vehikulum a tényleges vagy feltételezett világdarab tényleges vagy feltételezett tényállásait reprezentálja, másrészt az ezek között a predikátumok között feltételezett korreferenciális (együttutaló) relációkét.

A referenciális jelentés interpretatív megalkotásának azonban a referenciális organizáció értelmezése csupán egyik feltétele. Másik feltétele egy azokkal operáló elfogadható vertikális és horizontális kompozíciós organizáció létrehozhatósága. Míg

az előző csak azonosítja a referált entitásokat, az utóbbi e referált entitások által létrehozott tényállások (tényállás-konfigurációk) között értelmez elvárásoknak megfelelő összeférhetőségi-relációkat, illetve e relációkat kifejező természetes nyelvi kifejezések között lineárisan jól formált makroláncokat.

A vehikulumhoz rendelhető, minden feltételnek eleget tevő referenciális, valamint kompozíciós organizációk lehetővé teszik egy olyan referenciális jelentés értelmezhetőségét, amelynek alapján az ezekkel az organizációkkal rendelkező relátum-imágót egy (nyelvileg jól formált módon kifejezésre juttatott) összefüggő világdarab mentális képének tudjuk elfogadni.

A kommunikatív jelentés értelmezése természetesnyelv-specifikus komplex feladat. A kommunikatív jelentés ugyanis egyrészt az alapegységek (első fokú kompozícióegységek) összetevőinek adott belső elrendezésétől (és prozódijától), másrészt maguknak az adott belső elrendezésű (és prozódijú) alapegységeknek lineáris sorrendjétől függ. E két elrendezéshez a különböző nyelvek rendszere különböző lehetőségeket nyújt, illetve megkötéseket értelmez. Amely nyelvben egy alapegység összetevői (illetőleg az alapegységek maguk) szekvenciálisan különféle módokon rendezhetők el (és a különböző elrendezésekhez különféle prozódiai struktúrák rendelhetők), egy-egy adott vehikulumhelyen a megengedettek közül alkalmazásra kiválasztott elrendezés (és prozódiai struktúra) informatív. Vagy azáltal, hogy az adott nyelv rendszere struktúráinak alkalmazását illetően jelöletlen, vagy azáltal, hogy a jelöletlentől való távolságának mértékében jelölt. Ezt az informativitást nevezem a szóban forgó alapegység, illetőleg alapegység-lánc kommunikatív jelentésének.

V. A szemiotikai textológia multimediális szövegek megformáltságának elemzésében való alkalmazása. – A megformáltság elemzésének fázisait az alábbiakban tekintjük át.

1. Az első fázis multimediális szövegek kiválasztása a megformáltság elemzése számára. – A szemiotikai-textológiai elemzés bemutatásához (amit nagyfokú komplexitása miatt az adott körülmények között jobbra csak kommentárok formájában végezhetek el) itt példaként két multimediális szöveget választok: a) Csokonai „Tartózkodó kérelem” című költeményét, a Macskássy Izolda „Szemeid szép ragyogása” című könyvéből hozzárendelhető illusztrációkkal, valamint b) Csokonai „Tartózkodó kérelem” című költeménye Sebő Ferenc által megzenésített változatának partitúráját.

Mindkét multimediális szöveg sajátos elemzési tárgy: az első azért, mert a két összetevő egymástól teljes mértékben elválasztható, a második pedig azért, mert a zenei feldolgozásnak csupán notációja (partitúrája) az elemzés tárgya, és benne a két összetevő egymástól nem választható el.

Ennek a választásnak ugyanakkor az az előnye, hogy csupán egyetlen verbális szöveg mint multimediális szövegösszetevő elemzését kell bemutatni.

2. A második fázis az elemzés globális makroszerkezetének meghatározása. – Egy multimediális szöveg szemiotikai-textológiai elemzésének globális makroszerkezete három lépcsős:

- a) az elsőben a verbális összetevő megformáltságát elemezzük és írjuk le, a nem verbális mediális összetevő figyelembe vétele nélkül;
- b) a másodikban a nem verbális mediális összetevőt, a verbális összetevő optimális figyelmen kívül hagyásával; végül
- c) a harmadikban a két elemzés eredményét egymásra vetítjük.

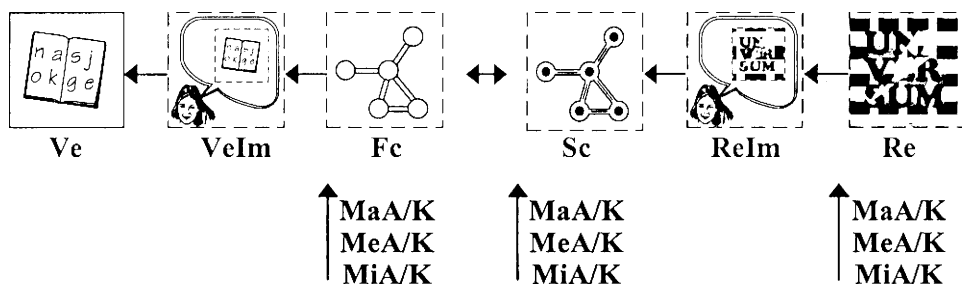
3. A választott multimediális szövegeknek az elemzés globális makroszerkezetét követő szemiotikai-textológiai elemzése

A) A (közös) verbális összetevő megformáltságának szemiotikai-textológiai elemzése

1. A szemiotikai-textológiai elemzés globális makroszerkezetének térképét a 7. ábra mutatja, amelyben a komplex jel alkotóelemeit képecskék ábrázolják, a vertikális kompozíciós organizáció hierarchiaszintjeit pedig a korábban bevezetett szimbólumok jelzik.

7. ábra

A textuális vehikulum architektonikáinak vertikális kompozíciós organizációja

2. A (közös) verbális összetevő megformáltsága szemiotikai-textológiai elemzésének aspektusait a kompozíció mint komplex jel alkotó elemeinek sorrendjében kommentálom, figyelembe véve a vertikális kompozíciós organizáció hierarchiaszintjeit és azok egységeit.

a) A szemiotikai-textológiai elemzés első lépése az elemzendő verbális összetevő (jelöljük itt a T_{1vb} szimbólummal) fizikai testének (vehikulumának) a bemutatása (l. $T_{1vb}Ve$). Minthogy a választott költeménynek van egy korábbi változata, bemutatom itt annak vehikulumát is (l. $T_{0vb}Ve$).

$T_{1vb}Ve$ Tartózkodó kérelem (1803.)	$T_{0vb}Ve$ Egy tulipánthoz (1793.)
A hatalmas szerelemnek Megemésztő tüze bánt. Te lehetsz írja sebemnek Gyönyörű kis tulipánt!	A hatalmas szerelemnek Megemésztő tüze bánt. Te vagy orvos a sebemnek Gyönyörű kis tulipánt!
Szemeid szép ragyogása Eleven hajnali tűz, Ajakid harmatozása Sok ezer gondot elűz.	Szemeid szép ragyogása Lobogó hajnali tűz; Ajakid harmatozása Sok ezer gondot elűz.
Teljesítsd angyali szókkal Szeretőd, amire kért: Ezer ambrózia csókkal Fizetek válaszodért.	Teljesítsd angyali szókkal Szeretőd, amire kért: Ezer ambrózia csókkal Fizetek csókjaidért.

Az elemzést a T_{1vb} textuális vehikulumára vonatkozóan végzem el, a T_{0vb} -re és az inferenciális vehikulumra csak ott utalok, ahol ennek az utalásnak funkciója van.

b) A szemiotikai-textológiai elemzés második lépéseként a $T_{1vb}Ve$ mentális képe alapján a $T_{1vb}Ve$ -hez rendelt lexikai nyelvi és metrikai-ritmikai formai architektónikának (formációnak) $[T_{1vb}Fc]$ reprezentációját hozzuk létre.

α) A lexikai nyelvi formáció (cím nélküli) MaA/K -reprezentációjának létrehozásához a $T_{1vb}Ve$ -t először lebontjuk első fokú kompozícióegységnek $[K]$ nevezett elemi összetevőire, majd elvégezzük azok szintaktikai elemzését, amitől itt eltekintettem (l. a $T_{1vb}Ve/(°K)$ reprezentációt, amelyben a szintaktikai elemzés hiányát a „ $°$ ” szimbólum jelzi).

$T_{1vb}Ve/(°K)$

$°K_1$ [A hatalmas szerelemnek megemésztő tüze bánt]

$°K_2$ [Te lehetsz írja sebemnek gyönyörű kis tulipánt]

$°K_3$ [Szemeid szép ragyogása eleven hajnali tűz]

$°K_4$ [Ajakid harmatozása sok ezer gondot elűz]

$°K_5$ [Teljesítsd angyali szókkal szeretőd, amire kért]

$°K_6$ [Ezer ambrózia csókkal fizetek válaszodért]

β) A metrikai-ritmikai nyelvi formáció reprezentációjának létrehozása – ha más információ nem áll rendelkezésünkre – feltételezésen alapszik.

NEMES NAGY ÁGNES téves feltételezése például az volt, hogy a „Tartózkodó kérelem” ősi nyolcasban és hetesben van írva, ami a következő, a hangsúlyos tago-

lásra is tekintettel lévő T_{1vb}/Fc (*m-r) reprezentációhoz vezet (a hangsúlyos szótagokat a szótag első betűje elé helyezett aposztróf jelzi):

$T_{1vb}Fc$ (*m-r)

'A hatalmas | 'szerelemnek
'Megemésztő | 'tüze bánt.
*'Te lehetsz ír- | 'ja sebemnek
'Gyönyörű kis | 'tulipánt

'Szemeid szép | 'ragyogása
*'Eleven haj- | 'nali tűz,
*'Ajakid har- | 'matozása
*'Sok ezer gon- | 'dot elűz.

*'Teljesítsd an- | 'gyali szókkal,
*'Szeretőd a- | 'mire kért:
*'Ezer ambró- | 'zia csókkal
*'Fizetek vá- | 'laszodért.

A $T_{1vb}Fc$ (*m-r) reprezentáció egyértelműen mutatja, hogy ez a tagolás a 12 sorból 8 sorban ellene mond a helyes lexikai nyelvi megformáltság törvényeinek, mint-hogy olyan szótagokra helyez hangsúlyt, amelyekre az nem eshet.

NEMES NAGY ÁGNES a „Valódi tulipánt” című igen szellemes írásában, amelyben azt próbálja kitalálni, hogyan találta ki Csokonai a „Tartózkodó kérelem” című verset (!), többek között a következőket írja: „egy Babits-tanulmány ébresztett rá, legnagyobb meglepetésemre, hogy a *Tartózkodó kérelem* egyáltalán nem ősi nyolcasban és hetesben van írva (amiről pedig szentül meg voltam győződve), hanem egy nagyon is ritka és a magyar költészetben alig használatos antik metrumban: rímmel megfejtelt ionicus a minoré-ban.”

Majd később így folytatja: „Az ősi nyolcas, az ősi hetes cezúrája eltéveszthetetlen. Alig van magyar fül – nemcsak költői fül –, amelyik észre ne venné. Ha a *Tartózkodó kérelem* ezekben az ütemekben íródott volna, akkor például a harmadik versszakot így kellene ritmizálnunk:

'Teljesítsd an- | 'gyali szókkal,
'Szeretőd a- | 'mire kért:
'Ezer ambró- | 'zia csókkal
'Fizetek vá- | 'laszodért.

Ami persze képtelenség. Csokonai nem verselhetett így, és nem is verselt így, hiszen nem ősi nyolcast, hanem ionicus a minorét írt, amiben nincs cezúra.” (NEMES NAGY 1989: 150–1, 154–5.)

A metrikai-ritmikai nyelvi formációnak a rímszerkezetet is figyelembe vevő adekvát reprezentációja tehát a $T_{1vb}Fc(m-r)$.

- ${}^+K_5$ ${}^+[Teljesítsd[i02] \text{ angyali}^{\wedge}\text{szókkal szeretőd}[[i02], [i01]], \text{ amire}^{\wedge}\text{kért}]$:
 ${}^+K_6$ ${}^+[Ezer^{\wedge}\text{ambrózia}^{\wedge}\text{csókkal fizetek}[i01] \text{ válaszod}(i02)\text{ért}]$.

A nyelvi-jelentéstani kapcsolóelemek $[\kappa]$ egyik lehetséges értelmezése pedig a következő:

- $[\kappa^2_1] = {}^+K_3 \text{ és } {}^+K_4$
 $[\kappa^2_2] = {}^+K_5 \text{ hálából } {}^+K_6\}$
 $[\kappa^3_1] = {}^+K_2 \text{ mivel } {}^+K^2_1\}$
 $[\kappa^4_1] = {}^+K_1 \text{ megoldásként } {}^+K^3 \text{ ezért kérlek } {}^+K^2_2\}$

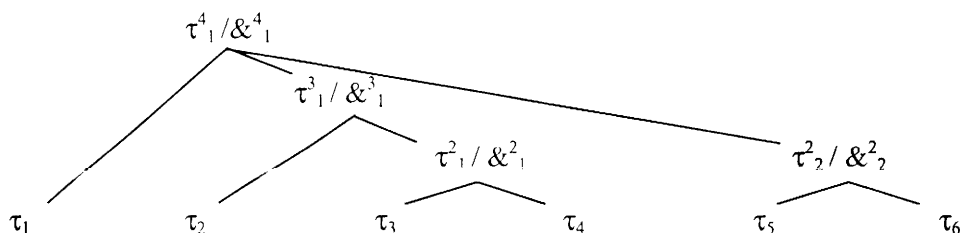
Ami a formai és a nyelvi-jelentéstani felépítést illeti, érdemes figyelembe venni a két vehikulum közötti eltéréseket is.

d) A szemiotikai-textológiai elemzés n e g y e d i k lépése a T_{1vb} Ve-hez – a relátum-imágónak (egy elfogadhatónak ítélt világdarab (tényállás-konfiguráció) mentális képének) közvetítésével – rendelhető referenciális-jelentéstani architektonika (relatum) [= Re] reprezentálása. (L. a $T_{1vb}Re(VKompO)$ diagramot, amelynek olvasata analóg a $T_{1vb}Sc(VKompO)$ diagram olvasatával.)

Minthogy a T_{1vb} szövegségét ennek a tényállás-konfigurációnak a szerve ssége biztosítja, meg kell vizsgálnunk, hogy a T_{1vb} Ve által feltehetően utalt tényállás-konfiguráció, amely a mindenkori befogadó feltevései alapján hat elemi tényállásból hozható létre, szerves egységnek tekinthető-e vagy sem.

9. ábra

$T_{1vb}Re(VKompO)$ diagram
a T_{1vb} Ve-hez rendelhető referenciális-jelentéstani architektonika

- τ_1 $\langle [a^{\wedge}\text{hatalmas}^{\wedge}\text{szerelemnek megemészto}^{\wedge}\text{tüze bánt /engem}[i01]]/ \rangle$
 τ_2 $\langle [te[i02] \text{ lehetsz írja sebem}(i01)\text{nek gyönyörű}^{\wedge}\text{kis}^{\wedge}\text{tulipánt /-nak nevezett megszólított/}] \rangle$
 τ_3 $\langle [szemeid(i02)^{\wedge}\text{szép}^{\wedge}\text{ragyogása eleven hajnali}^{\wedge}\text{tűz}] \rangle$
 τ_4 $\langle [ajakid(i02)^{\wedge}\text{harmatozása sok}^{\wedge}\text{ezer}^{\wedge}\text{gondot elűz}] \rangle$
 τ_5 $\langle [teljesítsd[i02] \text{ angyali}^{\wedge}\text{szókkal szeretőd}[i01] \text{ amire}^{\wedge}\text{kért}] \rangle$
 τ_6 $\langle [ezer^{\wedge}\text{ambrózia}^{\wedge}\text{csókkal fizetek}[i01] \text{ válaszod}(i02)\text{ért}] \rangle$

A tényállás-specifikus kapcsolóelemek $[\&]$ alábbi lehetséges értelmezése alapján a tényállás-konfiguráció szerves egységnek tekinthető:

- $\&^2_1$ = a τ_3 és a τ_4 tényállás szerves egysége,
 $\&^2_2$ = a τ_5 kérés és az ígért τ_6 ellenszolgáltatás szerves egysége,
 $\&^3_1$ = a τ_2 meggyőződés és a mellette szól. τ_1 .rvek szerves egysége,
 $\&^4_1$ = az orvoslást igénylő τ_1 tényállás
 az orvoslás módjára vonatkozó τ^3 meggyőződés (a mellette szóló ér-
 vekkel), és az ezekből levezett τ^2_2 kérés (az ígért ellenszolgáltatással)
 szerves egysége

e) A szemiotikai-textológiai elemzés ö t ö d i k lépéseként foglalkozni kell a verbális összetevő vehikuluma rím-megőrző linearizálási lehetőségeinek az elemzésével.

α) A rím-megőrző linearizálási lehetőségek elemzése e l s ő lépéseként az egyes sorok összetevői felcserélési lehetőségeit elemezzük. Ennek érdekében

– a T_{1vb} Ve első fokú kompozícióegységeit kiegészítjük a konkatenációkat jelző szimbólumokkal;

– a K_2 -ben, K_3 -ban és K_5 -ben két függőleges vonal közé zárjuk azokat az elemeket, amelyek mozgatas közben csak az adott helyen cserélhetők fel; és

– valamennyi első fokú kompozícióegységhez hozzárendeljük az összetevőik lehetséges mozgatasait jelző számokat (lásd őket a sorok végén szögletes zárójelben):

- K_1 [A^{hatalmas}^szerelemnek megemésztő^{tüze} bánt][2].
 K_2 [Te lehetsz írja sebemnek |gyönyörű kis|^{tulipánt}][48].
 K_3 [Szemeid^{szép}^ragyogása |eleven hajnali|^{tűz}][2],
 K_4 [Ajakid^{harmatozása} sok^{ezer}^gondot elűz][6].
 K_5 [Teljesítsd angyali^{szókkal} |szeretőd, amire|^{kért}][4]:
 K_6 [Ezer^{ambrózia}^csókkal fizetek válaszdért][2].

β) A rím-megőrző linearizálási lehetőségek elemzése m á s o d i k lépéseként a sorokon belüli cseréket elemezzük. Példaként l.

- $K_{5,0}$ [Teljesítsd angyali^{szókkal} szeretőd^amirekért] [4]
 $K_{5,1}$ [Teljesítsd angyali^{szókkal} amire^szeretőd^kért] [4]
 $K_{5,2}$ [Angyali^{szókkal} teljesítsd szeretőd^amire^kért] [4]
 $K_{5,3}$ [Angyali^{szókkal} teljesítsd amire^szeretőd^kért] [4]

Ezeknek a cseréknek az elemzése a metrikai-ritmikai szerkezet tanulmányozásához nyújt segítséget.

γ) A 'rím-megőrző' linearizálási lehetőségek elemzése h a r m a d i k lépéseként vizsgálunk kell a sorok lehetséges felcserélési lehetőségeit.

A sorok cseréje, mint pl.

- K_6 [Ezer^{ambrózia}^csókkal fizetek válaszdért] [2]
 K_5 [Teljesítsd angyali^{szókkal} szeretőd^amire^kért] [4]

annak a szerepnek az elemzéséhez nyújt segítséget, amelyet a tényállás-konfigurációkat alkotó tényállások bemutatási sorrendje játszik a konfiguráció szervezésének megítélésében.

δ) A 'rím-megőrző' linearizálási lehetőségek elemzése utolsó lépéseként vizsgálnunk kell a versszakok lehetséges felcserélési lehetőségeit, ezzel azonban itt nem foglalkozom.

B) A „Tartózkodó kérelem” Macskássy Izolda által illusztrált változatának (jelöljük a $T_{lvb} + T_{lkép}$ szimbólummal) szemiotikai-textológiai elemzése

1. Itt a T_{lvb} összetevőtől leválasztható $T_{lkép}$ összetevő két fizikai testét (vehikulumát) mutatom be, magukat a vehikulumokat azonban nem elemzem, hanem a verbális és képi összetevő kapcsolatához fűzök megjegyzéseket.

10. ábra

$T_{lkép}Ve.1$

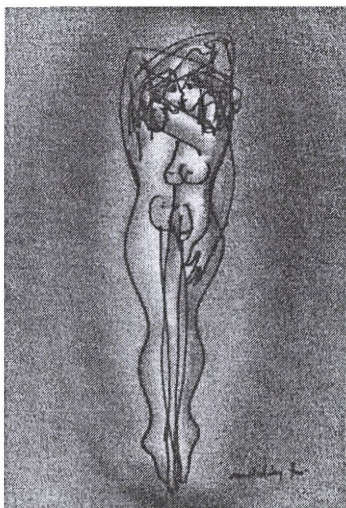
Macskássy Izolda könyvének címlapja

11. ábra

T1képVe.2

Macskássy Izolda könyvének „Tartózkodó kérelem” oldalpárja

Tartózkodó kérelem

*A hatalmas szerelemnek
Megemésztő tüze bánt.
Te lehetsz írja sebemnek
Gyönyörű kis tulipánt!*

*Szemeid szép ragyogása
Eleven hajnali tűz,
Ajakid harmatozása
Sok ezer gondot elűz.*

*Teljesítsd angyali szókkal
Szeretőd, amire kért:
Ezer ambrózia csókkal
Fizetek válaszodért.*

2. A verbális összetevőnek [T_{1vb}] és a két képi összetevőnek egymásra vetítése.

Macskássy Izolda könyvének címlapja [T_{1kép}Ve.1] intertextuális kapcsolatban áll Csokonai költeményével, amennyiben annak egyik sorát idézi. A költeményhez csatolt illusztráció [T_{1kép}Ve.2] a költemény utolsó versmondata – az *Ezer ambrózia csókkal fizetek válaszodért* – által utalt tényállás képi megjelenítéseként értelmezhető.

C) A „Tartózkodó kérelem” Sebő Ferenc által létrehozott zenei feldolgozása partitúrájának (jelöljük T_{1partitúra}) szemiotikai-textológiai elemzése.

1. Itt először a verbális képződmények zenei feldolgozásának lehetőségeit (lehetőséges vehikulumait) sorolom fel, majd az egyes feldolgozásmódokhoz fűzök néhány megjegyzést.

Példák verbális képződmények lehetséges zenei feldolgozásának vehikulumaira:

Ve.1/[vb[=é]+z]: Az ének és a zenei kíséret mediális összetevőket partitúra egyesíti. – Példa: A „Tartózkodó kérelem” Sebő Ferenc „Énekelt versek” c. kötetében található partitúrája.

Ve.2/[vb[=é]+z]: Az ének és a zenei kíséret mediális összetevőket audió-kazetta egyesíti. – Példa: A „Tartózkodó kérelem” Sebő Ferenc zenei feldolgozásának audió-kazettája a „Verstár 98”-ban.

Ve.3/[vb[=é]+z]: A Ve.1 és Ve.2 típusú vehikulumokból létrehozott vehikulum-kettős.

Ve.4/[vb[=é]+z]: Az ének és a zenei kíséret mediális összetevőket video-kazetta egyesíti.

Ve.5/[vb[=é]+z]: Az ének és a zenei kíséret mediális összetevők egy játékfilm részei.
 – Példa: A „Tartózkodó kérelem” Sebő Ferenc egy korábbi zenei feldolgozásának beépítése Makk Károly 1954-ben bemutatott „Liliomfi” című filmjébe.

2. Ahogy láttuk, a V.1 típusra példa: a „Tartózkodó kérelem” Sebő Ferenc „Énekelt versek” című könyvében (l. SEBŐ 1982.) található partitúrája (jelöljük a $T_{\text{partitúra}}$ szimbólummal)

a) Sebő Ferenc „Énekelt versek” című könyvében a megzenésített Csokonai-versek kottáit Csokonai következő szavaival vezeti be:

„A poézisnak minden nemei közül legrégibb és legközönségesebb az énekelhető, vagy dallásra alkalmas verselés. Jubáltól fogva e mái napig, amelyben ezeket írom, minden időben és minden helyen éreznek az emberek, indulatba jönnek, ... s ha attól szerfelett izgattatnak, danlásra, táncra, mértékbe szedett hathatós beszédekre fakadnak.

... Vajha én hazánknak olyan componistájára találhatnék, aki egy magyar anakreontismust muzsikára vévén, vélem és magyarimmal közelebből tudná és kívánná éreztetni a görög szabású rhythmusoknak mennyei harmóniáját!...

Így lehetne a görög mértékű verseknek a nép előtt becsét és kedvességet szerezni!”

Meggyőződéssel állíthatjuk, hogy Csokonai Sebő Ferencben „megtalálta” ezt a komponistát.

b) Sebő Ferenc kompozíciója elemzésének első lépése három részből álló partitúrája reprezentációjának bemutatása.

TARTÓZKODÓ KÉRELEM

J=152

Ének
Koboz
Gitár
Bőgő

1. A ha - tal - mas sze - re - lem - nek
 Meg - e - mész - tő tü - ze bánt:
 Te le - hetsz ír - ja se - bem - nek,
 Gyönyö - rű kis tu - li - pánt!

Fúvlya
Tambura
Koboz
Gitár
Bőgő

Fúvlya H Fúvlya H
 közjáték

2. Sze-me id szép ra-gyo-gá-sa
E-le-ven haj-na-li tűz,
A-ja-kid har-ma-to-zá-sa
Sok e-zer gon-dot el-űz

3. Tél-je-sítsd an-gya-li szók-kal
Sze-re-tőd a-mi-re kért:
E-zer amb-ró-zi-a csók-kal
Fi-ze-tek Vá-la-szo-dért

A $T_{Ipartitúra}$ elemzésével kapcsolatban abból kell kiindulnunk, hogy
 – egyfelől a $T_{Ipartitúra}$ nem önálló (verbális összetevő nélküli) zenei mű, ezért nem alkalmazhatók rá az önálló zenei művek elemzésére kidolgozott klasszikus módszerek;
 – másfelől a $T_{Ipartitúra}$ nem is (referenciális nyelvként felfogható) programzenei alkotás, ezért vizsgálatok az azok elemzésére kidolgozott módszerek tapasztalatai sem használhatók fel.

c) A $T_{Ipartitúra}$ Fo meghatározásához elemeznünk kell az egyes ütemek, majd a különféle ütemkonfigurációk melodikus és ritmikai felépítését, keresve azokban az adott partitúrát meghatározó kompozíciós elvek realizációit.

Ami a melodikus és ritmikai felépítést illeti azzal kapcsolatban nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy mindkettő egy verbális nyelvi és egy zenei nyelvi mediális összetevő egymástól elválaszthatatlan egysége.

A partitúrának a T_{Ivb} nyelvi lexikai és metrikai-ritmikai megformáltságával egybehangzó zenei felépítéséhez lásd a $T_{Ipartitúra}$ Fo reprezentációt.

$T_{Ipartitúra}$ Fo

'A ha- tal- mas 'sze- re- lem- nek	UU-- UU--	a
'Me+ g e- mész- tő 'tü- ze bánt	UU-- UU--	b
'Te le- hetsz 'ír- ja se- bem- nek	UU- -UU--	a
'Gyö- nyö- rű 'kis tu- li- pánt	UU- -UU--	b
'Sze- me- id 'szép ra- gyo- gá- sa	UU- -UU--	c
'E- le- ven 'haj- na- li tűz,	UU- -UU--	d
'A- ja- kid 'har- ma- to- zá- sa	UU- -UU--	c
'So+ k e- zer 'gon- do+ t e- lűz.	UU- -UU--	d

'Tel- je- sítsd 'an- gya- li szók- kal,	○ ○ – – ○ ○ – –	e
'Sze- re- tő+ d 'a- mi- re kért:	○ ○ – – ○ ○ –	f
'E- ze+ r am- bró- zi- a 'csók- kal	○ ○ – – ○ ○ – –	e
'Fi- ze- tek 'vá- la- szo- dért.	○ ○ – – ○ ○ –	f

A Sebő Ferenc által megzenésített változat többek között azért is figyelemre méltó, mert igen híven követi a költeménynek (szövegmondat-szerkezetre is tekintettel lévő) prozódiai szerkezetét: lásd a partitúra szövegű ütemtagolását, a metrikai-ritmikai szótagtípusoknak megfelelő hanghosszúságokat (a nyolcad-, a negyed- és a fél hangok alkalmazását – beleértve az azoktól való olyan funkcionálisan értelmezhető eltéréseket is, mint például egyfelől a *Tel-*, másfelől a *-sítsd*, vagy a *tőd* szótagok esetében) stb.

d) $T_{\text{partitúra}} \text{Se.}$

Annak elkerülése érdekében, hogy az elemzők a verbális összetevő sensusát rávetíthessék az adott kompozícióra, és ezt a kompozíciót annak dominanciája jegyében interpretálják, a partitúrához rendelhető nyelvi-szemantikai reprezentáció ebben az esetben is egy magyarul nem értő személyekből álló csoport pszichológiai kördiagramra utaló megállapításaival közelíthető meg, oly módon, ahogyan azt Kodály Zoltán Weöres Sándor „Öreges” című költeményére írott kórusművének az elemzésében (PETŐFI S. 2004.) tettem.

e) $T_{\text{partitúra}} \text{Re.}$

A partitúra semiotikai-textológiai elemzésének befejezéséként a $T_{\text{partitúra}} \text{Re}$ (vagy pontosabban a $T_{\text{partitúra}} \text{ReIm}$) reprezentációját a $T_{\text{partitúra}} \text{Se}$ létrehozásához alkalmazott kördiagramos megközelítés megállapításaira alapozva kísérrelhetjük meg létrehozni.

3. Akármilyen „soványak” legyenek is a partitúra elemzésében elért eredmények, azokat és a T_{lv} elemzésének eredményeit egymásra kell vetítenünk, annak érdekében, hogy megkapjuk a multimediális T_1 reprezentációját. Ezt a rávetítést is a komplex jel alkotóelemeinek sorrendjében célszerű elvégeznünk. Ennek bemutatásától azonban itt el kell tekintenem.

VI. Záró megjegyzések

Székfoglalómban először egy szövegmeghatározást fogalmaztam meg.

Ezután egy egyszerű példa változataival azt mutattam meg, hogy egy verbális képződmény szövegsége nem nyelvi szövetének megformáltságától függ, hanem attól, hogy rendelhető-e hozzá egy szerves egységet képező tényállás-konfiguráció.

Mínhogy ennek alapján a verbális képződmények szövegségének eldöntésében a tényállás-konfigurációk szervessége játssza a központi szerepet, aminek megállapítása nem hajtható végre kizárólag nyelvészeti eszközökkel, a verbális képződmények elemzésével és leírásával foglalkozó diszciplína tárgytartománya részben kívül esik a nyelvészet tárgytartományán.

Ezt követően egy verbális képződmény textológiai elemzésének lehetséges tárgyait foglaltam össze.

A következőkben azt fejtegettem, hogy a szövegség mibenlétével foglalkozó diszciplína elnevezéseként félrevezetőek a szöveggrammatika, szövegnyelvészet, szövegelmélet és szövegten kifejezések, ha valamennyi más-más ok következtében is.

Ezekre a tényekre támaszkodva soroltam fel azután azokat a megfontolásokat, amelyek engem arra indítottak, hogy ezt a diszciplinát szemiotikai textológiának nevezzem és ténylegesen szemiotikai diszciplinaként építsem fel.

Hogy mit jelent e diszciplína szemiotikai jellege, arra azonban az eddigiekben csak néhány tulajdonsága felvillantásával utalhattam. Ezt egészítem ki itt egy-két megjegyzéssel.

Mínthogy egy komplex jel szemiotikai komplexitása nem csak a jelösszetevők nagyságrendjétől függhet, hanem médium-specifikus összetettségétől is, a szöveg szemiotikai fogalmának körébe beletartoznak a multimediális szövegek is. Ez újabb érv annak alátámasztására, hogy a szövegek elemzésével és leírásával foglalkozó diszciplína tárgytartománya kívül esik a nyelvészetén.

Ezt a tényt tartottam szem előtt, amikor eldöntöttem, hogy székfoglalómban – egy irodalmi szöveg kapcsán – legalább utalásszerűen foglalkozom a multimediális szövegek elemzésének egy-két alapkérdésével is.

A szemiotikai textológia tárgytartománya azonban kívül esik az irodalomtudomány tárgytartományán is. Szemléltető példaként csupán azért választottam mégis irodalmi szöveget (illetőleg annak multimediális változatait), mert az irodalmi szövegek elemzése megformáltságuk nagyfokú komplexitása következtében kedvelt tárgya szövegtani elemzéseknek.

Ugyanilyen joggal választhattam volna azonban egy ipari termék illusztrált leírását, egy comics-ként megformált szakszöveget, egy audio-vizuális reklámszöveget, bármilyen tárgyú filmet stb.

Következtetésként megállapíthatjuk, hogy a multimediális komplex jelek megformáltságát vizsgáló szövegcentrikus diszciplinák a humán tudományok körébe tartozó önálló létjogosultságú képződmények.

Miután – ahogy remélem – eléggé informatív képet adtam a szövegcentrikus szemiotikai kutatás természetéről, és arról a státusról, amelyet a diszciplinák között elfoglalhat, a szemiotikai-textológiai kutatás soron következő két-három feladatát szeretném megemlíteni:

a) ki kell dolgozni a multimediális komplex jelek tipológiáját;

b) a „szöveg megközelítéseit” tárgyaló eddigi két kismonográfia (l. PETŐFI S.–BENKES 1998., 2002.) kiegészítéseként el kell készíteni egy olyan kötetet, amely a zenei összetevőt tartalmazó komplex jelek megközelítését tárgyalja;

c) folytatni kell a különféle multimediális komplex jelek analitikus elemzését előkészítő kreatív gyakorlatokat bemutató kötetek sorát (a legutóbb megjelent kötethez lásd PETŐFI S.–BENKES 2006.).

A hivatkozott irodalom

- Csokonai Vitéz Mihály 1961. Összes versei I–II. Szerk. Jászberényi József. Szépirodalmi Kiadó, Bp.
- Macskássy Izolda 2000. Szemeid szép ragyogása. Régi magyar szerelmes versek. Macskássy Izolda grafikái. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- NEMES NAGY ÁGNES 1989. Szó és szótlanság. Összegyűjtött esszék I. Magvető Könyvkiadó, Bp.

- PETŐFI S. JÁNOS 1996. Az explicittség biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában. A szemiotikai-textológiai értelmező interpretáció néhány aspektusa. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- PETŐFI S. JÁNOS 2004. A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegselejtbe. Akadémiai Kiadó, Bp.
- PETŐFI S. JÁNOS 2007. Szövegkompozíció és jelentés. Témák és megközelítések a szöveg-tani kutatásban. Szemiotikai szövegtan 18. JGyF. Kiadó, Szeged.
- PETŐFI S. JÁNOS – BENKES ZSUZSA 1998. A szöveg megközelítései. Kérdések – válaszok. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba. Iskolakultúra Kiadó, Bp.
- PETŐFI S. JÁNOS – BENKES ZSUZSA 2002. A multimediális szövegek megközelítései. Kérdések – válaszok. Bevezetés a statikus 'verbális elem + kép(diagram)...'-típusú komplex jelek szemiotikai szövegtanába. Iskolakultúra Kiadó, Bp.
- PETŐFI S. JÁNOS – BENKES ZSUZSA 2006. A vízjel nem tűnik el olyan könnyen. Versek megközelítése kreatív-produktív gyakorlatokkal. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- Sebő Ferenc 1982. Énekelt versek. Magvető Könyvkiadó, Bp.

PETŐFI S. JÁNOS

On the motivation, characteristic traits and application of semiotic textology

This paper is based on the author's inaugural lecture delivered at the Hungarian Academy of Sciences and is composed of four large thematic units: 1. Interpretation of the notions 'verbal text' and 'carriers of textuality in a verbal passage'. – 2. The properties of verbal passages and the disciplinary environment of research concerned with the analysis of their structure. – 3. Motivation of the term 'semiotic textology' and characteristic traits of the discipline it refers to. – 4. The application of semiotic textology in analysing the structure of multimedia texts. – The paper discusses the nature of text-centric semiotic research and the status it has among the various disciplines, and concludes by listing some upcoming tasks of research in semiotic textology.

S. JÁNOS PETŐFI

Stílusirányzatok a Nyugat első korszakában*

Volt-e egységes stílusa a századforduló magyar irodalmának, beszélhetünk-e vele kapcsolatban korstílusról, ahogyan a klasszicizmus, a romantika stb. stílusáról szoktunk beszélni? A szakmai közfelfogás ezekre a kérdésekre lényegében nemleges választ ad, de elismeri olyan közös stílusbeli sajátosságoknak a meglétét, amelyek alapján ezt a stílusorszakot elég jól meg tudjuk különböztetni attól, ami előtte volt (Reviczky, Ábrányi, Endrődi, Palágyi, Komjáthy stb. stílusától), illetőleg attól, ami utána következett (avantgarde, új népiesség, második modernség stb.). A *korstílus* KELEMEN PÉTER meghatározása szerint „a kortudatnak az alkotásokon ke-

---

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti és Magyar Nyelvi Szakosztályának Péter Mihály 80. születésnapja alkalmából tartott felolvasó ülésén, 2008. november 11-én.

resztül való leképeződése” (KELEMEN 1981: 8). Ebben a tekintetben a századforduló és a századelő korszakának mégiscsak lehetett valamiféle korstílus, minthogy a megváltozott kortudat, a *fin de siècle* életérzés különféle változatai elég határozottan kitapinthatók, legalábbis a korszak meghatározó alakjainál, pl. Adynál vagy Krúdynál.

A világirodalmi párhuzamok alapján ennek az időszaknak három fő irányzatát különböztetik meg: a szimbolizmust, az impresszionizmust és a szecessziót. Ezek azonban nem korstílusok, hanem csupán egymással összefonódó stílusfejlődési tendenciák (SZABÓ ZOLTÁN 1984: 389). Ehhez hasonlóan KENYERES ZOLTÁN is „egymást átfogó mozgalmak”-ról, egymással kölcsönhatásba lépő stilisztikai és esztétikai törekvésekről ad számot a Nyugat történetét összegező tanulmányában (KENYERES 1989: 4).

Az nyilvánvaló, hogy – BÓKA LÁSZLÓ kifejezésével élve – „egy új stílus bölcsőjénél” állunk (BÓKA 1961: 116 skk.). Ennek az „új stílus”-nak a megjelölésére többféle összefoglaló elnevezés is forgalomba került. HORVÁTH JÁNOS (1912.) a *stíliromantika* jegyében tárgyalta, DIÓSZEGI ANDRÁS (1967.) a *szecesszió*-t minősítette olyan kategóriának, amely nemcsak a korszak szépirodalmát képes átfogni, hanem képzőművészetét és zenéjét is (Csontváry, Bartók). A szecesszió fogalmának ezzel a kiterjesztésével vitába szállva KOMLÓS ALADÁR a *modern, modernség* megjelölés alkalmazását javasolta, amely egyaránt magában foglalja Ady szimbolizmusát, Móricz naturalizmusát, Babits „ideges parnasszizmusát”, Kosztolányi festőiségét, Szomory „áriázását” vagy Szép Ernő „dekadens impresszionizmusát” (KOMLÓS 1969: 75). Nem kétséges, hogy a modernségnek ez a kitágított értelmezése azzal a következménnyel jár, hogy a *modern stílus* megjelölés heterogén jelenségek gyűjtőfogalmává válik. Erről tanúskodik például az, hogy JÉKELY ZOLTÁN a Nyugatból áramló „eklektikus modernség”-ről ír (JÉKELY 1981/1970: 411). Nem kedvez a *modern* jelző használatának az a körülmény sem, hogy ez a szó később, a két világháború közötti időszakban eléggé diszkreditálódott, gondoljunk Chaplin filmjének, a „Modern idők”-nek elembertelenedett nagyipari világára vagy BABITSnak arra az esszéjére (A tömeg és a nemzet), amelyben elhatárolja magát a modernségtől: „már régtől fogva nem érzem magam modern embernek” (BABITS 1993/1938: 55). Ennek ellenére mint kellően rugalmas stílustörténeti kategóriát, jobb híján, el kell fogadnunk. Én legalábbis el tudom fogadni.

A modernségnek ezt az első szakaszát KABDEBÓ LÓRÁNT (1996.) és KULCSÁR SZABÓ ERNŐ (1994.) *klasszikus modernség*-nek nevezi, megkülönböztetésül a modernség második hullámától, amely az 1930-as évek elejétől bontakozik ki, elsősorban Szabó Lőrinc munkásságában. E második vagy *másodmodernség* (a *másodlagos modernség* elnevezést, lebecsülő mellékíze miatt, mellőzném) mind látásmódjában, mind nyelvhasználatában közel áll ahhoz, amit SZABÓ ZOLTÁN (1998: 219–37) *tárgyas-intellektuális stílus*-nak nevez, és amelybe Szabó Lőrincen kívül az 1930 utáni József Attila és Illyés Gyula is beletartozik.

A modernség két hulláma között, részben velük párhuzamosan fejlődik ki az avantgarde modernség vonulata (futurizmus, expresszionizmus, szürrealizmus, később Kassáknál az irodalom és a festészet között hidat verő konstruktivizmus). En-

nek az irányzatnak a sajátosságait magyar nyelvterületen BORI IMRE tárta fel a legnagyobb alapossággal (BORI-KÖRNER 1967., BORI 1971., 1976. stb.).

E stílusfejlődési tendenciák, mint jeleztem, igen nagy mértékben összefonódnak egymással. Jó példa erre a klasszikus modernség és az avantgarde viszonya. RÁBA GYÖRGY mutatott rá arra, hogy Babits lírájának már a tízes évek első felétől vannak expresszionista vonásai (pl. Levél Tomiból, Atlantisz, Haza a telepre; l. RÁBA 1980: 68). Krúdy prózája az „Asszonyságok díja” és a „Mit látott Vak Béla...” idején szürrealizmusba hajlik (SZABÓ EDE 1978: 67, KEMÉNY 1991: 85–8). Ennélfogva a stílustörténeti hasonlóságok és különbségek feltárása nem nyújthat szilárd támpontokat az irodalomtörténeti periodizáció számára. Újabb irodalomtörténet-írásunk többek között ezért is tartózkodik merev korszakhatárok kijelölésétől. „A magyar irodalom története” című háromkötetes kézikönyv főszerkesztője, SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY így foglal állást ebben a kérdésben: „azt a szemléletet próbáltuk érvényre juttatni, mely különböző hagyományok létét tételezi föl, és tartózkodik korszakok egyértelmű kijelölésétől [ezt én emeltem ki, K. G.], mert nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy ugyanaz a jelenség egyaránt értelmezhető folytonosságként és megszakítottságként” (SZEGEDY-MASZÁK 2007: 11).

Végeredményben miben különbözik a Nyugat folyóirattal kiteljesedő klasszikus modernség stílusa a korábbi és a későbbi stílusoktól?

Induljunk ki ünnepeltünknek, PÉTER MIHÁLYnak abból a megállapításából, hogy a művészi nyelvhasználat sűrítettebb, mint a mindennapi nyelvhasználat, ennélfogva több információt képes nyújtani. A költői beszéd a szöveg valamennyi szintjét, elemét sajátos jelentéssel ruházza fel: az önálló jelentéssel bíró szavakon kívül a hangok, morfémák, grammatikai kategóriák, szintaktikai szerkezetek egyaránt szemantizálódnak (PÉTER 2005/1986: 19). A szépirodalmi szöveg ezáltal olyan komplex jellé válik, amely másodlagos modelláló rendszerként épül rá a természetes nyelvre mint elsődleges modellálásra (vö. LOTMAN 1973: 236). E többletjelentéssel való telítődés (hiperszemantizálódás) minden egyes nyelvi szinten végbe megy. Haladjunk ezért mi is a nyelvi szintek szerint!

A századforduló után a verselés változatosabbá válik, megszűnik a gépies jambus uralma. A jambus fellazításával és a magyaros (hangsúlyos) versformák előtérbe kerülésével erőteljesen megnő a szimultán ritmusú, magyarosan és időmértékesen egyaránt ütemezhető versek száma. Ebben, mint annyi minden másban, Adyé az úttörés érdeme. De hozzá kell tennünk, hogy Füst Milán ugyanekkor megteszi az első lépéseket a metrikus dallamemlékeket hordozó, ennek folytán klasszikus képzeteket is keltő magyar szabadvers kialakítására. Az újszerű zeneiséget más eszközök is szolgálják, például az alliteráció vagy az addiginál markánsabb rímelés.

A szókincs merítési köre és mélysége érezhetően kibővül, kezd megszűnni a „költői” és a „nem költői” szavak közötti hagyományos különbségtétel. Köznapi szavak, a nagyvárosi élet, a modern technika szavai, műveltségyszavak, tájnyelvi zamatú szavak, régiességek nyomulnak be a szépirodalmi szövegbe (sok példát hoz erre BÓKA 1961: 133–6). A városi népnyelv alacsonyabb stílusértékű elemei és a ritkább, jobbára csak szótárból tisztázható jelentésű idegen szavak egyaránt divatosá válnak. A szóhasználatban is tükröződik az a jelenség, hogy a századforduló írói

különös érdeklődéssel fordulnak a társművészetek, a képzőművészet és a zene felé (vö. PEREMICZKY 2007: 611). „Az írók ma – állapítja meg 1906-ban „Modern muzsika” című esszéjében a pályakezdő Csáth Géza – a színeket úgy keverik a papíron, akár csak a piktörök a festékeket a palettán” (mottóként idézve uo.). A festői és zenei hatásoknak az irodalomba való átültetésétől kimondva-kimondatlanul valamiféle új „Gesamtkunstwerk”-nek a megteremtését várják. Csáth novellájában, „A kék csónak”-ban a kompozíció többek között a kék színnek a motívumára épül. A „Tavaszkok” című, nehezen meghatározható műfajú írás szerkezetét a zenei hangnemek és egyes hangok szabják meg. (Csáthnak erre a szövegére és annak PEREMICZKY SZILVIA adta elemzésére HÓZSA ÉVA szabadkai irodalomtörténész hívta fel figyelmemet.)

A színekben és más érzéki benyomásokban való tobzódás a korszak lírai köznyelvének sajátosságává válik. Jól mutatják ezt a kisebb költők, kismesterek alkotásai, amelyek, mint tudjuk, sokszor hívebben tükrözik egy korszak stílárís divatját, mint az igazi nagyok, akik egy kissé mindig kívül és felül állnak korukon. Például Kemény Simon „Reggeli eső” című versének szerkezetét a színnevek, elsősorban a színnévi jelzők hálózata teremti meg:

A *kék* reggel langyos esőbe mosdott,
És most a *barna* téli fű között
Szénaillat s földszag úszik kövéren,
S az új füvek *zöldje* kiütkezőtt.

Most *feketék* a lemosott fatörzsek,
Kérjük száz árkan langy víz fut alá;
És mintha minden szín tele torokkal
Nevetve a nevét kiáltaná.

A szemhatár messze-messze kitágult,
A föld *fehér* tüllpárát tereget,
A langy eső mily szép fényesre mosta
A *sárga* napot s *halványkék* eget.

Bársonybőrű, friss, drága test a reggel,
Elnyúl a *kék* ég s *barna* föld között,
Megfürdött a *fehér* felhők vizébe
S a nap selymébe megtörülközőtt.

(Lamentációk. Bp., 1909: 63).

Az idézett vers bővelkedik egyéb, főként tapintási érzékletekre utaló szavakban is (*langyos, szénaillat, földszag, langy* [kétszer is], *bársonybőrű, a nap selyme*), és ez kifejezésmódját jellegzetesen impresszionistává teszi. Megtalálhatjuk benne a korszak és a stílusirányzat egyik sajátosságát, a színesztéziát is, mégpedig színesztetikus (egyszersmind megszemélyesítő) hasonlat alakjában: *És mintha minden szín tele torokkal / Nevetve a nevét kiáltaná*.

A kötetnek egy másik költeménye (Napos februári dél a Duna-parton) olyan töményen impresszionista, hogy amikor Karinthy ennek alapján a maga Kemény Simon-parafrázisát elkészítette (Napos délelőtt a Duna-parton), alcímként még azt is fölébe írta, hogy (Impresszionizmus). Kemény Simon eredeti szövege valóban hemzseg a színnevektől, színre utaló minőségjelzőktől:

Csak ne volna a levegő oly tiszta,
Csak ne égne minden szín oly nagyon,
 A kocsinyom oly különös ne volna,
 Amint *barnán* fut a *fehér* havon.
 S amiket máskor még csak meg se látok,
 Ne rikoltoznának úgy a plakátok,
 Mily szép *sárgák* a villamos kocsik,
 Mily *kékek*, *barnák*, *szürkék* a szemek!

(Napos februári dél a Duna-parton, in Lamentációk 56).

És itt következik az a két sor, amelyet Karinthy szóról szóra átvett a költő karikatúrisztikus stílusportréjába:

Egy tábornok agg lábán a vörös stráf
 Ifjan, szépen a világba nevet.

(uo.; csak a *világ* kezdőbetűjét változtatta, adysan, *Világ*-ra). A folytatás – immár nem Kemény Simonnál, hanem Karinthyánál – az impresszionista látásmódnak azt a sajátosságát emeli ki (és túlozza el), hogy a szemléleti összképzetből pars pro toto gyanánt kiragad egy-egy részletet, amely ezáltal szinte fontosabbá válik, mint az az egész, amelyből kiemelkedett, illetve kiemeltetett:

Egy angol-flastrom jön, mögötte
 Ráragasztva egy ember lépeget.

S mily friss, lila nyakkendője van annak az úrnak ott,
 Ki most a hídról a Dunába ugrott.

(Karinthy Frigyes: Így írtok ti. Bp., 1979. 1: 29).

Nem zárható ki, hogy jó tíz évvel később ez a motívum ötlött fel Tóth Árpád nem tudatos vagy félig tudatos emlékezetében, amikor a „Körúti hajnal”-nak később annyit idézett színesztéziáját megalkotta:

Egy kirakatban *lila dalra kelt*
Egy nyakkendő;

(Tóth Árpád versei. Bp., 1964: 226).

Egy másik „kismester”, Nagy Zoltán műve, a „Két őszi dal” című kétrészes költemény a színeken, színneveken kívül bőségesen tartalmaz zenei utalásokat is. Első része, az „Andante” (‘lassan’) ezekkel a sorokkal kezdődik:

A szőke nyírfák sárgult lombja már
A barna estben színaranyba játszik.

(Csend! Aranymadár! Bp., 1913: 77).

A második, *Largo, sostenuto*, azaz ‘szélesen, áradóan, a leglassúbb tempóban’ című részben (mondhatni: tételben) pedig ezeket olvashatjuk:

Az őszt nézd csak és csak az őszi tájat,
Az arany-sárga s rozsdabarna fákat,
S a hűs napot, mely hajlik lemenőben,
S a kórókat, amelyek állnak páran,
Domboldalon, komolyan és szikáran
A kristálytisztá éles levegőben.

(uo. 78).

Ez a vers nem csupán a másakra, Kemény Simonéra, továbbá Juhász Gyula és Tóth Árpád tájverseire emlékeztet, hanem utolsó három sorával József Attila nyelvi világát is előlegezi: *Ez éles, tiszta szürkület való nekem. / Távol tar ágak szerkezetei / tartják keccsel az üres levegőt* (Szürkület).

Az új stílus merészen eredeti szókapcsolatokat, különösen jelzős szerkezetek alkotásával aknázza ki a szavak társításában rejlő lehetőségeket (példák erre és a továbbiakra: SZABÓ Z. 1998: 167). Különösen divatos az oximoronnak az a fajtája, amely a jelzett szóhoz tartalmilag hozzá nem illő jelzőt kapcsol. Tudatos választás volt tehát Kosztolányi részéről, hogy „Vojtina új levele egy fiatal költőhöz” című cikkében ezt a stílust az *ájult bánatok* szókapcsolattal szemléltette, szemben az újnépesség *szérűivel* és *üszőivel*. Az *ájult bánat* szó szerkezet az internet tanúsága szerint másutt, mint itt, nem fordul elő a magyar irodalomban, de egy nagyon hasonló kifejezés megtalálható Kemény Simon „Fehérfüggönyös szoba” című versében: *Ájult sírással ki zokog...* (Lamentációk. Bp., 1909: 54), amely (meglehet, nem tudatosan) Kosztolányi parodisztikus és önparodisztikus szókapcsolatának mintája lehetett. Egyébként érdemes a verset egészében is idézni, mert egy olyan látásmódot, egyben költői módszert szemléltet, amely igen jellemző a századforduló utáni évek lírájára:

Az elsötétülő szobák
Lázás, mély bánatát ki érti?
A fények bús eltávozását
Megérti nő, vagy érti férfi?

Ki hallja a nővő homály
Egyhangú dallamát zokogni,
Az elvérzett színek halálát
Ki érzi fájón illatozni?

Négy szürke konok fal között
– Ott nem szólt zongora, se ének –
Fehér simítását ki érzi
Az alkonyat szép, lágy kezének.

Ájult sírással ki zokog...
Ha vaksötét már a szobája,
S a szél a fehér csipkefüggönyt
Némán befelé fújdogálja...

A költeményben a lírai én hangulata következetesen a környezet hangulataként jelenik meg. Itt csak utalhatunk a KELEMEN PÉTER (1981.) könyvében részletesen tárgyalt *correspondance*-elvre vagy T. S. ELIOT (1981/1919: 77–8) elgondolására a tárgyi megfelelőről (*objective correlative*). Egyébként ezen az eljárásan alapul az *enallagé* nevű nyelvi kép is, amelyben a jelző valójában nem jelzett szavára, hanem a bővebb (mondatnyi, sőt szövegni) kontextusra vonatkozik, és ezáltal az elbeszélőnek, illetve a szereplőnek a lelkiállapotát fejezi ki. Ezek a metaforikus jelzők igen gyakoriak például Krúdynál: *melankolikus kocsíút* (Szindbád. Bp., 1957. 1: 15), *magános folyópart* (Az útítárs. Bp., 1959: 41), *reménytelen havazás* (uo., 69), de a kortársi prózában is előfordulnak: *kevély tűsarkú cipő* (Kőbányai János), *ernyedti szoba* (uo.), *bamba városnézés* (Bólya Péter) (mind a három idézve KEMÉNY 2002: 131–2).

A szintaxis terén a fő tendencia a zárt mondat szerkezet fellazulása, majd felbomlása: a szecsessziós „idegesség” a mondat ismételt újraindítására készítet, a névszói szerkezeteket kiemeli és a mondat elejére helyezi (vö. HERCZEG 1975., BENCZE 1989., JENEI 2002.). A századelő divatos mondat szerkesztési megoldásaiban SZABÓ ZOLTÁN a szecsessziós képző- és iparművészet indázó ornamentikájának megfelelőjét véli felismerni (SZABÓ Z. 2002.).

Az alakzatok közül az ismétlés, illetve a halmozás emelkedik ki gyakoriságával. Krúdy a halmozást a formateremtő elv rangjára emeli (vö. PETHŐ 2004.). Ignotus a publicisztikában és a kritikában is meghonosítja a mondatrészek ismétlését.

Az ismétlés mint retorikai, illetőleg szövegszervező eljárás a legalapvetőbbek közül való. A HORVÁTH IVÁN és VERES ANDRÁS szerkesztésében megjelent, „Ismétlődés a művészetben” című tanulmánykötet igen meggyőzően bizonyította ezt. Itt emlitem meg, hogy bő húsz évvel ezelőtt KOCSÁNY PIROSKA az ismétl(őd)és kutatását jelölte meg a megújuló magyar stilsztika fő céljaként (vö. KEMÉNY 2002: 27). Az, hogy ebből napjainkra édeskeves valósult meg, nem von le semmit sem az ismétlés, ismétlődés jelentőségéből, sem KOCSÁNY PIROSKA javaslatának életrevalóságából.

A századelő korszaka több olyan művet mutathat fel, amelyben az ismétlődés szövegszervező funkciót tölt be. A legismertebb ezek közül minden bizonnyal Kosztolányinak „A hosszú, hosszú, hosszú éjszakán” című verse (Mágia. Bp., 1912: 6):

A hosszú, hosszú, hosszú éjszakán
 Ágyamra ül fásultan a magány
 És rámtekint és nézdeli magát
 És fésüli hosszú, hosszú haját.

 Csak hallgatom álomban, éberem,
 Hogyan motoz-motoz az éjjelen.
 Most újra kezd. Végtelen haja
 Oly hosszú, hosszú, mint az éjszaka.

Minthogy a verset sok évvel ezelőtt mélyenszántóan elemezte KELEMEN PÉTER (l. KELEMEN 1981: 113–33), itt be kell érnem annak megállapításával, hogy a költeménynek mind stilisztikai, mind motivikus (kompozicionális), mind „tartalmi” (értsd: filozófiai) szempontból kulcsfontosságú mozzanata a *hosszú* melléknévnek a címben és az első sorban háromszoros, két további helyen pedig kétszeres előfordulása. De a verset egyébként is az adjekció retorikai eljárása jellemzi és teremti meg: és... és... és..., *nézzeli magát* (*nézi* helyett), *motoz-motoz* stb. Az ismétlés, a halmozás, az epentézis (beletoldás) és a poliszindeton (kötőszóismétlés) egyaránt az adjekció megnyilvánulásának tekinthető. Ezek a nyelvi eszközök a *stilisztikai konvergencia* (GÁLDI 1970.) folytán kölcsönösen erősítik egymás hatását. Az allegorikus kifejezőmód (a magány mint eszelős, szüntelenül fésülködő hölgy) pedig már az utolsóként említhető stilisztikai sajátosság, az „életesség” felé mutat.

Több változatlan ismétlést tartalmazó példát idézhetnék Kemény Simontól is:

Félve emlékeznek; lustán tűnődnek
 A messzi, messzi, messzi életen.

(Napos februári dél a Duna-parton, in *Lamentációk*. Bp., 1909: 57).

A „Temető” egyik versszakában soronként ismétlődik a *mást érdemel* tárgyas szó szerkezet, egyúttal azonban laza halmozás is megfigyelhető:

A te szép szemed az *mást érdemel*,
 S *mást érdemel* a te szép ajakad.
Mást érdemel e váll és e kebel,
Mást érdemel nagy gesztenye-hajad.

(uo. 20).

A halmozott alanyok (*szemed, ajakad, váll, kebel, gesztenye-hajad*) a TÖRÖK GÁBOR által leírt „térbeli képrendezés” szabályai szerint követik egymást felülről lefelé, majd onnan vissza legfelülre: szem → ajak → váll → kebel → haj (vö. TÖRÖK 1968: 152–61). Ha viszont a *gesztenye-haj* összetételt metaforikusan értelmezzük, a lírai én tekintetének mozgása töretlenül egyirányú.

A halmozás abban különbözik az ismétléstől, hogy nem ugyanaz a szó kerül többször egymás mellé, hanem rokon (olykor ellentétes) értelmű vagy egymással asszociatív összefüggésbe hozható szavak kapcsolódnak egymáshoz:

Ne engedjék [ti. a szép asszonyoknak], hogy dér lepje hajuk,
Az illatot, a selymest, a csudását, [...]
 S talál sok szegény vergődő rabot;
 Várják, csak egyre várják a napot,
Szenvedve, fázva, búsan, haloványon.

(Nagy Zoltán: Izenet, in Csend! Aranymadár! Bp., 1913: 7–8);

Csak meghalnék, vagy a vén föld megállna...
 S kibámulok a kormos ablakon,
 Kintről némán néz szemembe az éjjel
Közömbösen, tündérszépen, vakon.

(Kemény Simon: Távozás, in Lamentációk. Bp., 1909: 14).

Az utóbb idézett versnek a vershelyzete ugyanaz, mint Adynak „A Gare de l’Est-en” című verséé: a költő hazaindul Párizsból, és lelkét halálsejtelem tölti el. (Ady verse öt évvel korábbi, mint Keményé.) Itt jegyzem meg, hogy valamivel korábban Szász Károly is írt egy „Búcsú Páristól” című verset, amely viszont „egy árva sóhaj nélkül” búcsúzik el a fény városától. (Ady és Szász Károly versének összehasonlítását l. BÓKA 1961: 120–3; Kemény Simon verséről nem tesz említést.)

Befejezésül a modern költői stílusnak azzal a sajátosságával kellene foglalkoznom, amelyet Ady szavával *életesség*-nek is nevezhetünk. Az újabb költői nyelv a verselés és a szintaxis fellazításán kívül elsősorban abban különbözik a régebbitől, hogy érzékletes képekben fejezi ki magát, Reviczky és Komjáthy nemzedékének sápadt fogalmiságától visszatérve az Arany János-i plaszticitáshoz. Ady stílusának „életessége” kiválóan megfelel a magyar nyelv konkrétabb, a tapasztalati valóságba lehorgonyzott természetének. Más nagy és kisebb nyugatosok stílusa is bővelkedik nyelvi képekben. Elég, ha itt Babitsra vagy Tóth Árpádra, illetőleg a művészi próza területéről Krúdy Gyulára utalok. (Az „életesség”-ről egy kissé bővebben írok ezekben a cikkeimben: KEMÉNY 2008a, 2008b.)

A hivatkozott irodalom

- BABITS MIHÁLY 1993/1938. Keresztül-kasul az életemen. Pesti Szalon Könyvkiadó, Bp.
 BENCZE LÓRÁNT 1989. A szecesszió nyelvi stílusjegyei. In: FÁBIÁN PÁL – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. 1989: 238–44.
 BÓKA LÁSZLÓ 1961. Egy új stílus bölcsőjénél. In: Stilisztikai tanulmányok. Gondolat, Bp. 116–46.
 BORI IMRE 1971. Az avantgarde apostolai. Füst Milán és Kassák Lajos. Forum, Novi Sad.
 BORI IMRE 1976. Fridolin és testvérei. Forum, Novi Sad.

- BORI IMRE – KÖRNER ÉVA 1967. Kassák irodalma és festészete. Magvető Kiadó, Bp.
- DIÓSZEGI ANDRÁS 1967. A szecesszióról. Irodalomtörténeti Közlemények 151–61.
- ELIOT, THOMAS STEARNS 1981/1919. Hamlet. In: Uő, Káosz a rendben. Irodalmi esszék. Gondolat, Bp. 73–9.
- FÁBIÁN PÁL – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. 1989. Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről. Tankönyvkiadó, Bp.
- GÁLDI LÁSZLÓ 1970. Les problèmes de convergence dans la stylistique contemporaine. In: Actes du Xe Congrès International des Linguistes. Bucarest, 28 août–2 septembre 1967. Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, Bucarest. 3: 325–30.
- HORVÁTH IVÁN – VERES ANDRÁS szerk. 1980. Ismétlődés a művészetben. OPUS Irodalomelméleti Tanulmányok 5. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HORVÁTH JÁNOS 1912. Forradalom után. Magyar Figyelő 3: 213.
- HERCZEG GYULA 1975. A modern magyar próza stílusformái. Tankönyvkiadó, Bp.
- JÉKELY ZOLTÁN 1981/1970. A Bárány Vére. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- JENEI TERÉZ 2002. Indázó mondatok Babits Mihály Halálfiái című regényében. In: SZABÓ ZOLTÁN szerk. 2002: 65–83.
- KABDEBŐ LÓRÁNT 1996. Vers és próza a modernség második hullámában Argumentum, Bp.
- KELEMEN PÉTER 1981. Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában. Irodalomtörténeti Füzetek 103. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KEMÉNY GÁBOR 1991. Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 7. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- KEMÉNY GÁBOR 2002. Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 14. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- KEMÉNY GÁBOR 2008a. A Nyugat jelentősége a modern magyar szépirodalmi stílus kiteljesedésében. Magyar Nyelvőr 279–302.
- KEMÉNY GÁBOR 2008b. A Nyugat stílusa – amely nincs, és mégis van. In: SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk. 2008: 9–16.
- KENYERES ZOLTÁN 1989. A „Nyugat” története rövid előadásokban. Új Írás 2: 3–26.
- KOMLÓS ALADÁR 1969. A „szecesszió” körül. Valóság 12: 73–6.
- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 1994. A magyar irodalom története 1945–1991. Argumentum, Bp.
- LOTMAN, JURIJ MIHAJLOVICS 1973. Szöveg – modell – típus. Gondolat Kiadó, Bp.
- PEREMICZKY SZILVIA 2007. A magyar irodalom és a zene. In: SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY főszerk. 2007. 2: 611–24.
- PÉTER MIHÁLY 2005/1986. Nyelv, stílus, költői beszéd. Válogatott tanulmányok. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 49. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- PETHŐ JÓZSEF 2004. A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szindbád ifjúsága című kötete alapján). Nyelvtudományi Értekezések, 154. Akadémiai Kiadó, Bp.
- RÁBA GYÖRGY 1980. Az objektív líra jelensége a Nyugat hőskorában (Babits Mihály és Füst Milán költészete). In: R. TAKÁCS OLGA szerk. 1980: 49–68.
- SZABÓ EDE 1978. Ábrándok és démonok. Krúdy Gyuláról. Új Írás 10: 65–70.
- SZABÓ ZOLTÁN 2002. Az indázás stílusformái. In: SZABÓ ZOLTÁN szerk. 2002: 264–82.
- SZABÓ ZOLTÁN 1984. A szecesszió stíláriis sajátosságai Kosztolányi prózájában. Irodalomtörténet 388–418.

- SZABÓ ZOLTÁN 1998. A magyar szépirói stílus történetének fő irányai. Corvina, Bp.
- SZABÓ ZOLTÁN szerk. 2002. „Arany-alapra arannyal”. Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY 2007. Előszó. In: SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY főszerk. 2007. 1: 11–7.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY főszerk. 2007. A magyar irodalom történetei. 1–3. Gondolat Kiadó, Bp.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk. 2008. A Nyugat stílári sokszínűsége. A Nyugat születésének 100. évfordulója alkalmából 2008. május 28-án Debrecenben tartott tudományos emlékülés anyaga. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen.
- R. TAKÁCS OLGA szerk. 1980. Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára. Irodalomtörténeti Füzetek 100. Akadémiai Kiadó, Bp.
- TÖRÖK GÁBOR 1968. A líra: logika. József Attila költői nyelve. Magvető–Tiszatáj, Bp.

KEMÉNY GÁBOR

Stylistic trends in the first period of *Nyugat*

The author of this paper tries to answer the question of whether Hungarian literature at the turn of the nineteenth and twentieth centuries did or did not have some dominant style. On the basis of parallels coming from contemporary world literature, three main trends of the time are normally discerned: symbolism, impressionism, and art nouveau. However, these are not stylistic periods but merely intertwined tendencies of stylistic development. How does the style of classical modernity, brought to perfection with the journal *Nyugat*, differ from earlier and later styles? Proceeding linguistic level by linguistic level, the author makes the following claims. After the turn of the century, versification becomes more variegated; the dominance of mechanical iambs comes to an end. The width and depth of vocabulary drawn upon increases markedly, and the traditional distinction between ‘poetic’ and ‘non-poetic’ words begins to dissolve. Representatives of the new style exploit the possibilities of associating words with one another by creating audaciously innovative phrases, especially adjective–noun constructions (oxymora, enallages). In terms of syntax, the main trend is the slackening or even disintegration of compact sentence structure. The most frequently employed figures involve repetition or stacked constituents.

GÁBOR KEMÉNY

A birtokos jelzői mellékmondatos szerkezetek a középmagyar korban

1. Bevezetés. – Az alábbi tanulmány „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-nak a Nyelvtudományi Intézetben készülő, középmagyar kori kötetébe szánt fejezet. Ennek megfelelően a korábbi történeti mondattani kutatásokhoz kapcsolódó csoportmunkát céljait tartja szem előtt, hiszen a kötet az eddig megjelenteknek, elsősorban is a legutóbbinak (BENKŐ főszerk. – RÁCZ szerk. 1995.) a folytatása kíván lenni.

A) Az anyag és feldolgozása. – Az időkor a XVI. század első harmadától 1772-ig tart. A vizsgálat törzsanyagát 600 ezer (századonként 200-200 ezer) betűhelynyi szöveg képezi, amely széleskörűen reprezentálja a korszak nyelvi rétegeit, műfajait. A törzsanyag a korpusz statisztikai vizsgálat alá veendő, tehát hiánytalanul feltérképezendő részét képezi; a teljes alapanyag azonban – amely a törzsanyag fölötti részben szabadon választható szövegekből áll – legalább 3 millió betűhely nagyságú, és tallózó adatgyűjtésre szolgál. (A források felsorolása: <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/abcrendeskkforras.pdf> és <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/index.html>; a máshonnan való adatok származási helyét az adatok után megadom.) A fejezetek egyrészt a nyelvi jelenségek adott korabeli állományát igyekeznek mind teljesebben feltérképezni, azzal a céllal, hogy a különböző korszakokról készült szinkrón metaszetek – a diakrón megközelítés számára – egymásra vetíthetők legyenek. (A nyelvtörténeti elemzés ezen megközelítéséről l. pl. BENKŐ 1980: 16, 22–3 és passim, UŐ 1988: 27–30 és passim). Másrészt, amennyiben az anyag ezt lehetővé teszi, a fejezetek nemcsak a korszakok közötti változásokat vizsgálják, hanem az adott időszakon belül megfigyelhető mikrodia kronikus elmozdulásokat is elemzik. (A jelen tanulmány kései ómagyar kori előzményfejezete: DÖMÖTÖR 1995: 683–6.)

B) A birtokos jelzői mellékmondatos szerkezetek állománya. – A szerkezet az összetett mondatok ritkább típusai közé tartozik. A középmagyar kori törzsanyag is csak igen kisszámú példát tartalmaz (összesen 25-öt), ami statisztikai megállapítások megtételére messze nem elégséges. Az adatok (kategóriánként itt be nem mutatandó) száma így pusztán a más korszakok törzsanyagával való összevethetőség érdekében bírhat jelentőséggel; érvényes gyakorisági megállapítások csak a teljes adatgyűjtemény alapján tehetők (l. lentebb).

A birtokos jelzői mellékmondatok két fő típusa közül – HADROVICS 1969. terminológiáját alkalmazva – a részleges tartalomadó mellékmondatok a gyakoribbak, míg a lényegi tartalomadás az alaptagoknak csak szűkebb köréhez kapcsolódik.

2. A részleges tartalomadó (vonatkozó kötőszós) birtokos jelzői mellékmondatok. – Korlátozó jelentésűek, és túlnyomó többségükben valamely személyt jegyeznek birtokosként: „*Kiben nagy rettegés, nagy sok gondolkodás, rövid annak öröme*” (Eur. 412); „*halgassuk és kövessük annak tanácsát, ki felálván a piacon, erős ígérettel kötö magát*” (Pázm. 231); „*a' kinek szekere farkán ülsz, annak nótáját halgatód*” (Act. 373).

A nem személyt jelölő birtokos csak ritkán lépi túl a jelző-jelzett szó szintagmát, és nyer mellékmondatos kifejtést, például; „*a3 Eledel a3 mÿ Teftwnknek verewe változÿk, es mÿndÿen rezeben hafonlowa lezÿn a3 Tagokhoz (...), a3oknak helyeben mÿnwen a3 melyek ÿmmar onneth el o3lottanak*” (OrvK. 603); „*Az kit peniglen anak elotte el uot ÿ Nğa [ti. bort] anak famat mÿ nem tugiuk*” (1585: MNy. 56: 391); „*ideie vagyon az ÿltetÿfnec, ideie annac ki ñagगतáfánac az mi ÿlttetetÿ*” (KárÓT. 1: 624b). A nem személyt jelölő szerkezetek között tipikusnak mutatkoznak a 'valaminek a leválaszthatatlan része', 'valaminek a hányada' jelentésű alaptag-mellékmondat kapcsolatok. Az ezekben szereplő utalószó-mellékmondat szerkezet vonzata az alaptagnak: „*az mit panazolkodafképpen Vrafastok eleott egÿ nehanyzor mondottunk, (...) annak kezdetÿ es bÿzonios Jelenfige Immar nÿlwan*

wagion” (1581: MNy. 49: 211); „*valamit adándaß énnékem, annac tizedét néked adom*” (KárÓT. 1: 25b); „*A’ mi pedig meg-marad a’ fedél kárpitiból (...), a’ felével föld-be a’ hajlék hátúlyát*” (Káldi 73).

A szerkezetek jellegzetessége a tartalomadás szempontjából, hogy a mellékmondatok nem az alaptaghoz kapcsolnak vonatkozó tartalmat, hanem a birtokost megjelölő, de a szerkezetben nem szereplő tartalmas szóhoz; l. néhány példát a fenti adatok közül: *rövid annak* [ti. az embernek ~ személynek stb.] *az öröme*; *azoknak* [ti. a tagoknak] *helyében menvén*; *annak* [ti. a bornak] *számát mi nem tudjuk*; *ideje annak* [ti. a növénynek a] *kiszaggatásának*; *annak* [ti. a ténynek, dolognak stb. a] *kezdete*; stb.

A birtokos jelzői mellékmondatos szerkezet szinonimája mindenekelőtt a birtokos jelző + jelzett szó. Bibliafordítási párhuzamokban rendszeresen tetten érhető a kétféle megoldás. Károlyi például jellemzően mellékmondatlaltal, míg Káldi – a latint szorosabban követve – szó szerkezettel (melléknévi igenévvél) fordít: „*hallya vala Bauát annac az ki véle ből vala*” (KárÓT. 1: 125b) ~ „*hallya-vala a’ néki fzlónak fjavát*” (Káldi 123) : *audiebat vocem loquentis ad se*; „*bé mégyen (...)* *annac házába a’ ki hamißan eskeþic*” (KárÓT. 2: 209b) ~ „*bé-mégyen (...)* *az én nevemre hamißan-esküvőnek házába*” (Káldi 840) : *et veniet (...)* *ad domum iurantis in nomine meo mendaciter*; „*Es látéc annac iob keze felöl az ki az þékben ül vala egy könyvet*” (KárÓT. 224b) ~ „*Es láték a’ királyi-fzékben ülőnek jobb-kezében, egy (...)* *könyvet*” (Káldi 1130) : *Et vidi in dextera sedentis supra thronum librum*.

Rokon formák továbbá azok is, amelyekben a birtokos jelzői mellékmondatos szerkezet utalószava helyén személyes névmás vagy főnév áll; például: „*sőt el-is kezd romlani annak méltósága, a’ kit az egész Áfia, és e’ világ tisztel*” (Káldi 1031) ~ „*és az ő méltósága mindenestől el vesþben, kit az egész Áfia és ez világ tisztel*” (KárÓT. 124a) ~ „*az Dianának felfighes volta és el vëþ, kit eghiß Áfia és ez világ tisztel*” (SÚT. 1: 193b).

A) A z a l a p t a g. – Leggyakrabban elvont jelentésjegyű szó. Nagy részük főnév; például: „*miert erőltcz annak szerelmere az kj illien igen giüleli szegin feiemeth*” (BKom. 74); „*égeßfemeg az óltáron annak emlékezetire a’ki be-mutatta*” (Káldi 90); „*meg szenteltye, halálának áldozattyát, annak érdemével. aki ma meg holt. érettünk*” (TörLev. 202). Kiemelkedően gyakori – elsősorban a szépirodalomban – az *annak neve, aki...* szerkezete: „*az ki rayta ül vala annak halál neue*” (SÚT. 2: 141b–142a); „*Hogy szent nevét hallja annak, ki ő langja*” (Bal. 155); „*Nem tudom (...) nevezni nevét, Annak az ki égben hadta Istenfégt*” (Szig. II3b). Az elvont jelentésű szavak kisebb része főnévi szerepet betöltő melléknév, törtszámnév vagy határozatlan névmás (*egyik, másik*); ezek partitív jelentésű (s így jelentésükben kötött) mondat szerkezetek alaptagjaként állnak: „*Bizon az ennekem eþemben nem iut mind, de az naggyat a mi eþemben iut, (...) meg mondom*” (ComBal. B4b); „*valamit adándaß énnékem, annac tizedét néked adom*” (KárÓT. 1: 25b); „*fziuet forditja hozam meg szerelemben Vidam Iulianak ki egyké annak kiknek hozaiok [házájuk] a Menj*” (http://irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/balassac/vers_55.htm).

A konkrét jelentésjegyű egyedi köznevek is többnyire elvont – metaforikus vagy metonimikus – használatukban kapnak birtokos jelzői mellékmondatot: „*tizta pedig (annac óta,) kinec az ő czelekedete igaz*” (KárÓT. 1: 615a); „*Ments ki az ha-*

misnak kezéből, És annak *markából*, Azki él csalárdól” (Szenci, <http://mek.niif.hu/01000/01078/01078.htm>); „azoknak *kezénél* maradot, a kiktől percipáltatott” (RádLev. 2: 483). A szépirodalomban, azon belül is elsősorban a lírában feltűnően kedvelt az *annak szíve*, *aki* szerkezet, amely az ’az (az ember), aki’, ’annak személy(isége), aki’, ’annak érzelmei, aki’ jelentés metonimikus megfogalmazása: „Az ki vizen marad annak *fzűve* örül, Az ki elsőben van annak kétfégben hűl” (Szig. L11b); „Aki oka búmnak, gyakor siralmomnak, Fordítsad annak *szívét* Hozzád” (Petrőczy, <http://www.mek.oszk.hu/01000/01015/01015.htm>); „Ki itt hizelkedik, Ottan incselkedik, *Szive* annak álnokság!” (AmadéL., <http://www.mek.oszk.hu/00500/00590/00590.htm>).

Közvetlen – nem metaforikus vagy metonimikus – jelentésükben a konkrét jelentésjegyű szokat csak elvétele bővíti birtokos jelzői mellékmondat; például: „Ki eßt nem fogadgya annak *feye* effec” (TKr. n4a); „az kinek arpaia nem uolt *buzaiat* hortak” (1584: MNy. 55: 545) „a’kit ezek-közzül válafztok, annak *vefzfzeje* ki-bimbózik” (Káldi 132).

B) Az utaló szó. – A főmondatok túlnyomó többségükben tartalmaznak utalószót. A kései ómagyar kori anyagon is megfigyelhető volt, hogy a szerkezettípusban – a legtöbb alárendelő mondatkapcsolathoz viszonyítva – gyakori az utalószó. Nemesak a törzsanyag néhány példája, hanem tízszer nagyobb adatmennyiség is mutatja: az ómagyarhoz képest megnövekedett az utalószós szerkezetek aránya. A típus utalószóigénye azzal a bevezető részben említett tulajdonságával függhet össze, hogy a mellékmondat nem az alaptaghoz kapcsol vonatkozó tartalmat, hanem a birtokost megjelölő, de a szerkezetben nem szereplő tartalmas szóhoz; ezt pedig a *-nak/-nek* raggal ellátott utalószó tudja reprezentálni.

Az utalószó szinte kizárólag az *annak* (*azoknak*): „es *annak* az ki rayta űl vala, egg mirtik vala keziben” (SÚT. 2: 141b); „Ki magában bízik És méreggel hizik, Méreg *annak* jutalma” (AmadéL., <http://www.mek.oszk.hu/00500/00590/00590.htm>); „Ki veti az folio vizeket pußtafagra (...) *azoknak* gonofagaert kic raita lakoznac” (SzékZs. 113b–114a). Egészen kivételes akár a szituációra közvetlenebbül utaló magas hangrendű forma, akár az egyszerű rámutatástól eltérő szerepű alak, akár más utalószó használata; például: „De azerth *ennek* okaýth az mýtwl az Seb eféth, megh kel ertený” (OrvK. 562); illetve: „O bolondok ees kefedelmes ßiuök *mind azoknak* hitelere ah kit ah Profetak mondottanak” (Ozor. B1b); illetve: „Az rothadafnak penýgh kezdetý vagýon (...) Saros Tooknak, Allo Tooknak, Barlangoknak, es egýeb *affeleknek* kýk megh dęgleltettenek, (...) az Egben fel paralkodafatul” (OrvK. 508); „szívem *olyannak* rabja, ki prédának, Adta bú veszélyének” (Petrőczy, <http://www.mek.oszk.hu/01000/01015/01015.htm>). Az utalószóhiány mind a háromféle mondatrendben megfigyelhető: „mondd meg nevét, kit mint idvösségét, bús lelkem úgy kívanna!” (1594 e.: Bal. 154); „a kinek keveseb okossága vagyon, hévebben kifor száján az ártalmas szó” (Pázm. 225); „de az naggyat ami eßemben iut, (...) meg mondom” (ComB. B4b).

C) A kötő szó. – A tárgyalt szerkezettípust a vonatkozó névmási kötőszók jellemzik. (A vonatkozó határozószói kötőszók – amelyek a *két hete annak*, *amikor...* típusú mondatokban jelentkeznek a *két hete annak*, *hogy...*féle szerkezetek változataként – a lényegi tartalomadó mellékmondatokhoz tartoznak.)

1. A vonatkozó névmási kötőszók állománya a *ki* ~ *aki* ~ *valaki*, a *mi* ~ *ami* ~ *valami* és a *mely* ~ *amely* ~ *valamely* is szerepelnek. Törzssanyagbeli megoszlásuk nem mutatja az adatok szélesebb körére jellemző arányokat; tízszeres adatsűrűség a következő kerekített százaléktételeket adja: *ki* típus: 82%, *mi* típus: 10%, *mely* típus: 8%.

A *ki* típusúak mindenekelőtt amiatt vannak elsősorban többségben, mert a birtokos legtöbbször személy: „*Az kit* akar Isten földén meg büntetni Annac ebet bokta előber el venni” (TKr. F4b); „*añak* szavát pedig *a 'ki* velem szóll vala nem hallák” (Káldi 1034); „Eddig éltünk vitézek tisztességéért Annak *ki* körösz fán holt szabadágunkért” (Szig. Nn3b). Ugyanakkor előfordul – főként a XVI. században –, hogy nem személyi birtokos esetén is a *ki* típus szerepel: „*Az* rothadafnak penygh kezdetű vagyon (...) Saros Tooknak, Allo Tooknak, Barlangoknak, es egyéb affeleknek *kýk* megh dēgleltetenek, (...) az Egben fel paralkodafatul” (OrvK. 508); „*Az kit* peniglen anak elotte el uot v Nğa [ti. bort] anak famat mý nem tugiuk” (1585: MNy. 56: 391).

Amennyiben nem személy a birtokos, a kötőszó többnyire a *mi* és a *mely* típusúak valamelyik formája: „*az mit* panazolkodafképpen Vrafigtok eleott egy nehanyzor mondottunk, (...) annak kezdetű es bizonios Jelenfige Immar nýlwan wacion” (1581: MNy. 49: 211); „*Az melly* tetczik, úgy szectz azoknak szépében” (Gyöngy. 153). Függetlenül a [+/- személy] jelentésjegytől mindig az (*a*)*mely* kötőszó szerepel azokban a szerkezetekben, amelyekben az elől álló mellékmondatba beleszőődik a birtokost megnevező szó, a kötőszó jelzett szavaként. A szerkezet például nehézkesen magyarra tehető latin mondatok egyik fordítási megoldásaként tűnik fel: „*Az melly* wralkodó az hamiflāgnac beşédire halgat, annac minden bōlgai latroc” (KárÓT. 1: 620b): Princeps, qui libenter audit verba mendacii, omnes ministros habet impios; „*Az melly* király hiwfēgefen itéli az begényeket, annac beki mind öröcké meg marad” (KárÓT. 1: 620b): Rex, qui iudicat in veritate pauperes, thronus eius in aeternum firmabitur; „*A' melly* szív tudgya lelkének keferűségét, annak örömében nem egyeledik az idegen” (Káldi 571): Cor, quod novit amaritudinem animae suae, in gaudio eius non miscebitur. (A *ki* ~ *mi* ~ *mely* használatának differenciálódásáról bővebben: a vonatkozó mellékmondatok körében: DÖMÖTÖR 2003: 451–3, a minőségjelzői mellékmondatok körében: DÖMÖTÖR 2008: 41–5.)

2. A vonatkozó névmási kötőszók előtagosága szempontjából figyelemre méltó tény, hogy a birtokos jelzői mellékmondatokban már a XVI. században túlsúlyban vannak az *a(z)-* előtagos formák az előtag nélküliekkel szemben. A XVII–XVIII. században szinte már ritkaságnak számít az előtag nélküli változat. A törzssanyagból származó adatok tízszeresét megvizsgálva a következő kerekített arányokat kapjuk: előtagos változatok: 69%, előtag nélküliek: 31%. Az előtagos formák szaporodása a legkorábbról származó *ki* ~ *aki* kötőszót érinti, mivel a rendszerbe később belépett *mi* és *mely* – az itt tárgyalt mondat szerkezetek esetében – rögtön előtagos változatban terjedt el (amennyire ez a viszonylag kisszámú adat alapján megállapítható). A szokatlanul gyors előtagosodásról feltételezhető, hogy az utalószót igen gyakran tartalmazó szerkezetben az *annak* – *aki* (*ami*, *amely*) alaki és hangzásbeli párhuzama segíthette az előtagos változat sűrűbb használatát. (Hasonló megfigyelés tehető a mennyiségjelzői mellékmondatos szerkezetekkel kapcsolatban is.)

A ritkán mutatkozó *vala-* előtagos alakok zömmel a XVI., elvétve a XVII. századból adathatók. A kérdő-határozatlan névmásból vonatkozó kötőszóvá értéklődés korábbi folyamatának megfelelően a forma az elől álló mellékmondatokban tűnik fel, és jellemzően feltételes jelentésárnyalatot visel: „*valaki* ezt az én paranczolatomat el változtatandgya, añac házából minden fa ki törettefséc” (KárÓT. 1: 422a). (A típus tárgyalását l. lentebb.)

D) A *mondatrend*. – Bár a legáltalánosabb a mellékmondat + főmondat sorrend, a mellékmondat + főmondat elrendezés is feltűnően gyakori, és nem kivételes a főmondatba beékelte mellékmondat sem. A törzsanyagbeli adatok nem tükrözik a valós arányokat; a tízszeres adatszám a következő kerekített arányokat adja: 51%, 37%, 12%.

A főmondatát követő mellékmondat mindegyik műfajban a leggyakoribb. Példák: „örull’ on azoknac ßiuec, *kic a3 iftent kereffic*” (SzékZs. 108a); „és ez hatodik hólnapja annak, *a’ ki magtalannak hívattatik*” (Káldi 951); „azoknak kezénél maradt, *a kiktül percipáltatott*” (RádL. 483).

A mellékmondat + főmondat elrendezés elsősorban a különböző műfajú verses szövegekben és levelekben gyakoribb: „*Az ki vizen marad* annak fzüve örül” (Szig. Ll1b); „*Ki (...) méreggel hízik, Méreg annak jutalma*” (AmadÉL., <http://www.mek.oszk.hu/00500/00590/00590.htm>); illetve: „*az kinek arpaia nem uolt (...) vermet bontottak*” (1584: MNy. 55: 545); „*kinek saiatu vagiwnk es igazan bir minkett*, annak igazatt kj né zolgalthathattiük” (1588: MNy. 46: 263). Ez a sorrend jellemző egyrészt az „amely uralkodó..., annak ...” típusú szerkezetekre és a *vala-* előtagos kötőszót tartalmazó mondatokra (mindkettőt l. fentebb).

A főmondatba ékelte mellékmondat vagy az alaptag és az utalószó után áll, vagy a kettő közé kerül: „annac ßauát *az ki én velem ßól vala*, nem hallottác” (KárÚT. 127b); „Annak árnyékában, *a’ kit kívántam, űtem*” (Káldi 593); illetve: „és annak *az ki rayta űl vala*, égg mirtik vala keziben” (SÚT. 2: 141b); „azocnac, *kiket kegyelmében hozzá véßen*, vtokat meg tartya” (KárÓT. 1: 602b).

2. A lényegi tartalomadó (jellemzően *hog*y kötőszós) birtokos jelzői mellékmondatok. – A mellékmondat nem az alaptag tartalmát fejt ki, hanem a szerkezetben lappangó általános jelentésű tartalomváró főnévét (*eset, esemény, cselekvés, történes, dolog* stb.): *annak* [ti. az eseménynek stb.] *az ideje*, *annak* [ti. a dolognak stb.] *az oka* stb. A középmagyar korban a szerkezetek leggyakrabban egy korábbi cselekvés, történes óta eltelt időszak megjelölésére használatosak, illetve az *oka valaminek* jelentés mellékmondatos – a szószerkezetet szétfeszítő – megfogalmazását adják; más jelentésű szerkezetek csak szórványosan mutatkoznak.

A) Az alaptag. – A lényegi tartalomadó szerkezetek alaptagja mindig elvont jelentésű főnév. Az időszakot jelölő szavaknak – *nap, hét, hónap, év, idő* – kötelező mennyiségjelzői bővítménye van: „de vagion *harom hetj* hog. egefsegem Nýnch” (1575: DMissz. 47); „wagion anak is *32 esztendeie*, hofi mind timafaluiakenak tutam” (1577: SzOkl. 1: 18); „*Sok ideje* hogj oda van a követünk” (ComG. 529). A szerkezeteket a kitett vagy odaértendő *van* ellenére is birtokos jelzői, és nem dativus possessivusi alárendelésnek kell tartani, mivel ennek a fakultatívan ki-

tehető *van*-nak nem birtoklásigei ('es hat'), hanem létigei ('es ist') jelentés tulajdonítható. Vö. pl.: „*ideie* hogy az itélet el kezdessék az Istennek házán” (KárÚT. 213a) ~ „*ideje* hogy az itélet az Isten házatól el-kezdeffék” (Káldi 1119) : tempus est, ut incipiat iudicium a domo Dei. Párhuzamos fordításokbeli eltéréssel: „Meni *ideie* hogy ez efeit rayta” (KárÚT. 40a) ~ „Menyi *ideje* *vagyon* hogy ez efeit rajta?” (Káldi 941) : Quantum temporis est ex quo ei hoc accidit? Az *idő* alaptag mellett a birtokos jelzői alárendeléssel szinonim megoldás a minőségjelzői mondatstruktúra: „leßen megh oli üdeo *hogi* ez *mostani* *dolgodot* *bizoni* *megh* *banod*” (BKom. 70); „Mikor pedig el jött volna az idő, *hogi minden leányok be mennénec Afsuerus királyhoz*” (KárÓT. 1: 501b); „És ezt az üdőt tudván: *hogi órája* *vagyon* már az *álomból fel-kelelnünk*.” (Káldi 1052).

Az abszolút szógyakoriságot tekintve a középmagyar kori alaptagok között az *ok* áll az élen: „kiczoda annac az *oka*, hóg a' kiral' meg vakult” (SzékKr. 174a); „Tudgyátok-e mi az *oka*, hogy Isten így gyűlöli az embersúfolókat?” (Pázm. 227); „ez *oka*, Hogy Isten áldása Hegyeinkről fordúlt-el” (1697: RMKT. XVII/13: 5).

Egyéb gyakoribb alaptagok: „midőn (...) ortzája bé nem efik; *jele*, hogy hátul a' nyakánál a' hátagerintzi velein száll alá a' nedvelség” (PaxC. 14); „én kürtölöm ki *híret*, hogy emberséges ember vagy” (Faluditól idézi: SIMONYI 1882: 63); „három efitendők folytában kétfzer fem talállya *alkalmatofságát*; hogy valaki meg felellyen néki” (FalNem. 147).

B) Az utaló szó. – A főmondatoknak csak kisebb részében van kitéve az utalószó; a törzsanyagbeli adatmennyiség mintegy ötszörösén mérve az utalószó nélküli és az utalószós szerkezetek aránya kerekítve 79% : 21%. Az *ok* alaptag mellett gyakrabban ott áll, mint nem, az időszakot jelentő (valamint az egyéb jelentésű) alaptagok társaságában viszont ritkán mutatkozik. Példák: „mi *annak* az *oka* *hogi* az szegin francisciait ennire meg uettette Nagyságod” (1630: LPLev. 108); „wagion *anak* 50 esztendeie, *hogi* en tudom mind timafaluiak birtak” (1577: SzOkl. 1: 17).

Az utalószó – mint az eddig idézett adatok is mutatják – általában a birtokos jelző ragját viselő főnévi mutató névmás mély hangrendű változata. Többször felbukkan a mellékmondatban megfogalmazott szituációra közvetlenebbül utaló magas hangrendű forma is (ez a kései ómagyar korban is megfigyelhető volt): „Vifzont azért enis nem akarom ímmar moft (...), csak *ennek* okaerth *hogi* (...) azt moft mind giwlelem s. útalom” (BKom. 74); „mi legyen *ennec* valofagos oka, *hogi* az Poganyok mi raitunc ily nagy diadalmot vötteenec” (Magyari 60).

A mutató névmás elvértve ragtalan: „Volt az *idoie* *hogi* kölliettem” (BKom. 73); „nem hallgatom, az *okáért* *hogi* gyűlölték az bölcsességet” (Soós Kristóftól idézi: SIMONYI 1882: 63); „a király *a'* helyébe, *hogi* az isten dicsőségét hírlelte és terjesztette volna, maga tárházát és kincset mutogató a követeknek” (Pázmánytól idézi: SIMONYI 1882: 63). (A jelenségre a kései ómagyarban is volt példa.) A XVIII. századtól az egyes számban álló ragtalan utalószó kiszorul a használatból.

C) A kötő szó. – Az időszakot jelentő alaptagok mellett a lényegi tartalomadás tipikus *hogi* kötőszavának helyén vonatkozó határozószói kötőszó áll, ha a fogalmazó nem az alaptag mögött lappangó tartalomváró szóhoz (*eset*, *esemény*, *cselekvés*, *történet*, *dolog* stb.), hanem magának az alaptagnak a jelentéséhez választ kötőszót. A szerkezet a beszélt nyelvben lehetett gyakoribb; minden adat per-

iratokból, bírósági jegyzőkönyvekből való: „*mikoron en Timafaluban laktam, wacion huszonöt esztendeie*” (1577: SzOkl. 1: 18); „*miulta eő az eördögh tarsasagaban atta magat, annak lehet circiter tiz eztendeje*” (1665: Úsz. 688); „*Mar Kilenczedig Esztendeje, mioltatul fogvast a fatens felesége sinlodik az kötisben*” (1730: Bosz. 229; vö.: „*wacion anak 40 esztendeje mitől fogua tudom*” – 1577: SzOkl. 1: 17). Bár a kötőszó vonatkozó, a mellékmondatok – a *hogy*-os szerkezetekkel való jelentésbeli összetartozásuk miatt – a tartalomkifejtők közé illeszkednek.

A kötőszó elmaradása a függő kérdéseknél figyelhető meg: „*okat jelenti Venus annakis, miért arolta el az Felesige*” (Balassi, http://irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/balassac/vers_37.htm); „*Király kérdi okát, miért mivelte volna?*” (IlosvTM. 253); „*mennißer ßegen magyart es kereztient toluailottal, annac ßamat fenki nem tudgya*” (ComBal. D2b–D3a).

D) A mondatrend. – A főmondat + mellékmondat sorrend az általános, a mellékmondat + főmondat elrendezés ritka (főmondatba ékelt mellékmondat nem mutatkozik). A törzsanyagból származó adatok mintegy ötszörösét számba véve a kerekített értékek a következők: 93% : 7%. Példák: „*uagyon 27. hét [!] esztendeie hogý az Szegéný Atýád haza hozot*” (LPLev. 139); „*Jó ideje-is már, hogy mind rá vágyódánk*” (Juh. 247); illetve: „*Hogy sanyargának illy veszettől, Hamisságok oka annak*” (Szenci, <http://mek.niif.hu/01000/01078/01078.htm>); „*miért légyen, az okát nem tudhattam*” (BKata 14).

Azok a szerkezetek, amelyek a korábbi cselekvés, történés óta eltelt időszakot jelölik meg, hajlamosnak tűnnek a mondatátszövődésre. A jelenség elsősorban a magánéleti nyelvhasználatban figyelhető meg: „*Janos wram ma harmad napia hogy meg betegule*” (1544: MNy. 51: 361); „*de a' hugom Immar egynehánj napia hogy beteghes*” (1591: TLev. 110); „*ehez 31. holnapja hogi megiek*” (Wath. 548).

3. A sajátos jelentéstartalmat kifejező birtokos jelzői mellékmondatok. – A kevésbé népes csoport feltételes – illetve ennek rokon-szerkezeteként olykor ráhagyó-megengedő – többletjelentést tartalmaz. A típusra a mellékmondat + főmondat sorrend a jellemző; az utalószó a főmondatban vagy jelen van (ez a gyakoribb) vagy hiányzik. A kötőszóval való jelöltség háromféleképpen valósul meg.

A feltételesség a *vala*- előtagos vonatkozó kötőszóval fejeződik ki: „*Valakic kedig az Isten nec szent gyülekezetinec artani akarnanac, (...) roncza meg az élő Isten minden igyeközeteket*” (SzegTh. 725); „*valaki ezt az én paranczolatomat el változtatangya, añac házából minden fa ki törettefséc*” (KárÓT. 1: 422a); „*valaki azon dolgot teiend, annac lelke ki gyomláltatic az ő népei közzül*” (KárÓT. 1: 77b). A formai jegyei alapján idetartozó szerkezetek a kontextus ismeretében – és esetleg a latin előzményszöveg, illetve a párhuzamos fordítás bizonyossága szerint is – olykor ráhagyó megengedést tartalmaznak: „*valamit adándaf énnékem, annac tizedét néked adom*” (KárÓT. 1: 25b); tehát nem 'ha valamit', hanem 'bármit (is)'; vö.: „*mindeneknek, a' mellyeket adandafz nékem, tizedét néked adom*” (Káldi 26) : *cunctorumque, quae dederis mihi, decimas offeram tibi*.

Amennyiben a *vala*- előtagos (és esetleg az előtag nélküli kötőszó) mellett a *ha* kötőszó is ki van téve, a feltételesség és a vonatkozó tartalom külön-külön

jelölőt kap: „*Ha valamýt walaký halatlannal tezen, (...) munkaýa heýaba lezen*” (PFab. 12b); „*ha valaki* ki iöuend az te házadnac aytain, annac vére az ő feiën léþen” (KárÓT. 1: 194b); „*Ha kire* bocsáttál vereséget, Annak sérelmit beszéllik örömmel” (Szenci, <http://mek.niif.hu/01000/01078/01078.htm>).

A jelentést magában is jelölheti a feltételeesség saját kötőszava, a *ha*: „*Ha* panaszt teöttek az býro előtt: anak býrfaga 40 pinz volt” (1580: MNy. 50: 488); „*ha* cziak kett zal fa wonaýs (...), annakýs mienk wolt egike” (1580: MNy. 50: 489); „*ha* valamý oly zerenchetlenfeghe keöwethkeznek az eo felsege hazanak (...) En oka ne legýek” (1574: DMissz. 62).

A hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1980. Történeti nyelvtanításunk helyzete és feladatai. In: IMRE SAMU – SZATMÁRI ISTVÁN – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai. Nyelvtudományi Értekezések 104. Akadémiai Kiadó, Bp. 15–28.
- BENKŐ LORÁND 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND főszerk. – RÁCZ ENDRE szerk. 1995. A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Bp.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 1995. A birtokos jelzői mellékmondatok a kései ómagyar korban. In: BENKŐ LORÁND főszerk. – RÁCZ ENDRE szerk. 1995: 683–6.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2003. Szinonim mondat szerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellékmondatos alárendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében. Magyar Nyelv 448–66.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008. A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok (állomány- és változásvizsgálat). In: HAADER LEA – HORVÁTH LÁSZLÓ szerk., Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből. Tinta könyvkiadó, Bp. 38–63.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1969. A funkcionális magyar mondattan alapjai. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SIMONYI ZSIGMOND 1882. A magyar kötőszók 2. Az MTA Könyvkiadó Hivatala, Bp.

DÖMÖTÖR ADRIENNE

Possessive clauses in Middle Hungarian

This paper is a draft chapter from the forthcoming Middle Hungarian volume of *A Historical Grammar of Hungarian*. Its material is based on large-scale data collection. Guided by the objectives of the larger project, it takes stock of the inventory of syntactic constructions involving possessive subordinate clauses that occur in texts written between the first one-third of the sixteenth century and 1772, and discusses changes and tendencies in the grammatical structure of those constructions. The author explores ‘partial explicative’ clauses (introduced by relative pronouns) and ‘essential explicative’ clauses (introduced by the conjunction *hogy* ‘that’), as well as conditional clauses (introduced by *ha* ‘if’). In analysing heads, antecedents, conjunctions, and word order, she makes functional observations concerning the general properties of those constructions and their use in the period investigated.

ADRIENNE DÖMÖTÖR

A fel, le és egyéb igekötős igék formai-szemantikai viszonyának kérdéséhez

1. Bevezetés. – Jelen dolgozatomban – továbbhaladva a *ki* és a *be* igekötős igék egybevető elemzésével foglalkozó írásomban lefektetett úton (SZILI 2006.) – egyfelől a *fel* és *le* származékai között meglévő formai és jelentésbeli jellegzetességeket tárom fel, másfelől adalékokkal szolgálok a hasonló funkciókon osztozó igekötőkkel való viszonyuk feltérképezéséhez. Teszem ezt azért, mert a szemantikai kutatások fő területe mind ez idáig az egyes igekötők szerepeinek meghatározása, elkülönítése volt (KOMÁROMY 1874.; KÚNOS 1880., 1882., 1884.; J. SOLTÉSZ 1959.; PERROT 1966.; PUSZTAY–SCHLACHTER 1983.; PETE 1985–1986.; SZILI 1985., 1988.; FÜLEI-SZÁNTÓ 1989.; KIEFER–LADÁNYI 2000.; FORGÁCS 2005.), az így nyert eredmények tudatos, rendszerszerű összehasonlítása azonban nem történt meg. Hogy csak néhányat említsek a megoldandó feladatok közül: hiányzik az igekötők „szinonim” funkcióinak leírása. Több igekötő osztozik például az alábbi akcióminőségképző szerepeken: eredményesség (*megír, megvarr, kifarag, elkészít*), totális akcióminőség, vagyis ’valamely tárgy, test belsejére vagy felszínére történő teljes ráhatás’ (*betakar, eltakar, letakar, befest, kifest, besötétedik, betölt; kitölt, kivilágosodik*), kezdet jelölése (*kigyullad, begyullad, felgyullad, felhangzik, meggyullad, elsírja magát, megrezdül*), de a ’vég’, ’megszűnés’ jelentés kifejezésére is több igekötő alkalmas: *beszűntet, megszüntet, eláll*. Érdekes feladatnak ígérkezik a közeli jelentések közötti összefüggések megfogalmazása is. Az *el* és *meg* segítségével különbséget tudunk tenni a cselekvések, történések megvalósulásának foka között (*elvág, megvág; elhízik, meghízik; megfonnyad, elfonnyad; lelő, meglő*), utalhatunk velük pozitív vagy negatív voltukra (*elszegényedik, meggazdagodik; felbátorodik, elbátortalanodik*), máskor pedig a leírt változás pszichikai vagy fizikai volta dönti el egyik vagy másik igekötő megjelenését: *elpirul, megpirul; elfehéredik, megfehéredik* stb. Hivatkozott munkámban (SZILI 2006.) a *ki* és *be* ellentétes és rokon szerepű csoportjait vettem össze egymással. Szemantikai és formai kötődéseiknek a két főtípuson belül az alábbiakban taglalt hat altípusát tudtam elkülöníteni.

A) Az azonos tőből képzett származékok egymáshoz való viszonya. – Ez a főcsalád négy altípust tartalmaz. (Az ide tartozó alapigéket félkövérral emelem ki az elemzésemben.)

A1. $kiV_1 \leftrightarrow beV_1$. Az eredeti irányjelentésüket megőrző igekötőknél a leginkább valószínűsíthető kapcsolat, amikor is a két igekötő ugyanazzal az alapigével hoz létre ellentétes jelentéseket: *kimegy* $\leftrightarrow$ *bemegy*; *kifordul* $\leftrightarrow$ *befordul*; *kigombol* $\leftrightarrow$ *begombol*; *kikapcsol* $\leftrightarrow$ *bekapcsol* stb. Közös jellemzőjük, hogy szinonimáikat zömében azonos igekötőjű igék alkotják: *kimegy* $\approx$ *kifut* $\approx$ *kicammog* $\approx$ *kilóg* stb.

Leginkább az 1. a) és 4. a) *fel, le* csoportokat alkotó igék tipikus viszonya (l. 2. táblázat). Noha a fenti példák azt sejtetik, hogy szimmetrikus ellentétpárokról van szó, tüzetes összevetésük nagyszámú „társtalan” alakot eredményez, aminek két oka is lehet. Egyfelől az alapigék mindkét igekötővel való előfordulását gátolhatják szemantikai tényezők: a *csepeg, ereszkedik* lefelé irányuló mozgást jelenít meg, így *fel* igekötővel nemigen fordulhatnak elő, a *hág* tartalma (’felfelé megy,

halad') ellenben a *le*-vel nem egyeztethető össze. Előfordul (nem is oly ritkán) az is, hogy egyik vagy másik cselekvés ellentettjének hiánya csupán a szótár szeszélyének tudható be. A *felcsal* (a *hegyre*, a *7. emeletre*) például ott van a szótárban, míg párja, a *lecsal* nincs. (A két igekötő származékainak – sziszifuszi munkát jelentő – egybevetésével nyert hiányosságokat, anomáliákat külön dolgozatban taglalom.)

A2. $kiV_1 \approx beV_1$. Az azonos töből képzett alakok jelentése nagyon közeli (*ki-reped* – *bereped*; *kitör* – *betör*; *kifest* – *befest*; *kiszínez* – *beszínez* stb.), a köztük levő választást a beszélői szándék vagy egyéb pragmatikai tényezők határozzák meg. A *kitöri/betöri az ablakot* szintagmákban például eltérő nézőpontból ragadjuk meg ugyanazt a történést, az esetek többségében azonban argumentumaik jelentése jelöli ki, melyik származék állhat a társaságukban: *kifesti a szobát*, *az arcát*; *befesti a bútort*, *a kerítést*, *a haját*.

A3. $V_1 \rightarrow kiV_1, \dots, beV_1$. Az ellentétes igekötős formák az azonos alapigéjű szótótól kisebb-nagyobb mértékben eltávolodott jelentések hordozói: *kitanul vmit*, *betanul vmibe*, *betanul vmit*; *kidolgoz vmit*, *bedolgoz vmibe* stb. A jelenség okát a *ki* és *be* esetében argumentumaik eltérő metaforizációs folyamataival magyaráztam (vö. SZILI 2003.). Ezzel a típussal a *fel* és *le* származékai között nem találkoztam.

A4. $felV_{1a} \leftrightarrow felV_{1b}$. Mind a *fel*, mind a *le* igekötős igék között rábukkantam egy-két olyan esetre, amikor is az ige „önmagával” alkot ellentétet, azaz különféle jelentései egymás antonimái lehetnek: *leterhel_{1ritk}* = 'málhát, terhet levesz vmiről' $\leftrightarrow$ *leterhel_{3vill}* = 'gépnek, vezetéknek nagyobb terhelést ad'.

B) Az eltérő töből képzett származékok egymáshoz való viszonya. – Itt két al-típust tudtam számba venni.

B1. $kiV_1 \leftrightarrow beV_2$. Az alcsoport tagjai jelölhetnek ellentétes tartalmú alapigé-
kel ($V_1 \leftrightarrow V_2$) ellentétes jelentéseket. Ez lesz a továbbiakban a B) 1_a típus: *kiemel-
kedik* $\leftrightarrow$ *bemélyed*; *kinyit* $\leftrightarrow$ *becsuk*; *kivilágosodik* $\leftrightarrow$ *besötétedik*. De felállíthatók olyan antonimapárok is, amelyeknél a két igető semmiféle szemantikai kapcsolatban nincs egymással (ez a B) 1_b típus): *felráz* $\leftrightarrow$ *lelomboz*. Ez utóbbi jelenségről akkor beszélhetünk, ha az igekötő klasszikus képzőként viselkedik, vagyis származékának jelentését nem az alapige, hanem az igekötőnek az adott szemantikai tömörülésre jellemző jelentésárnyalata határozza meg. A két fenti szó például az igekötők 2. c) alcsoportokban regisztrált funkcióinak köszönhetően jött létre.

B2. $beV_1 \approx kiV_2$. A *ki* és *be* igekötős igéknél ezt az altípust az azonos akcióminőséget kifejező származékok alkotják. Szaturativitást, vagyis 'az alapigében megnevezett cselekvés, folyamat telítettségi fokának elérését' például mindkét igekötő jelölheti: *kipihen magát*, *kialuszza magát*; *besöröz*, *beszik*. A *fel* és *le*-vel létrejött igetömegben is csak az akcióminőség-képző funkciókban találunk hasonló egyezéseket. Ilyen többek között a 4. c) családbeli totális akcióminőséget, illetve a 4. d)-beli rezultativitást kifejező szerepük.

A feldolgozás mikéntjéről. – Módszerem nagyrészt megegyezik az idézett munkáméival: előbb „A magyar nyelv értelmező szótára”-nak (ÉrtSz.) adatai alapján elvégeztem a *fel* és *le* igekötős igék átfogó szintaktikai-szemantikai elemzését, mégpedig a két ellentétes irány ihlette metaforákat is alapul véve. A metaforák azonosításában a LAKOFF–JOHNSON szerzőpáros (1980.), valamint KÖVE-
CSES ZOLTÁN műveire támaszkodtam (1998., 2005.). A kapott, funkcióikat tekintve

homogén csoportokat kitűzött céloomhoz igazodva most „párban”, azaz egymáshoz való viszonyukat vezérelvül választva vizsgáltam. Az eredmény számomra is meglepő volt: a két igekötő jelentésárnyalatai szinte kivétel nélkül illeszthetők voltak egymáshoz, így majdnem szimmetrikus, antonimákból és szinonimákból álló rendszert kaptam (vö. a 2. táblázat azonos kódú csoportjait). Ez után következett a legtöbb türelmet, kitartást követelő lépés, annak megállapítása, hogy mely más igekötők funkciói állnak közel az adott jelentéshez.

2. Az igekötőkön át keresztül-kasul: a *fel*, *le* és más igekötős igék formai-szemantikai kapcsolatai. – Az összegyűjtött terjedelmes anyag részletes taglalása szétfeszítené a dolgozatom kereteit, ezért most csak a 3., 4. és 5. nagycsaládokból mutatok be két-két karakteresebb alcsoportot. (Az 1. csoporttal, minthogy az egyéb igekötőkkel való helyettesíthetőséget tekintve nem szolgál meglepetésekkel, nem foglalkozom.) Az egyes igék előtti, felső indexben elhelyezett jelek a szinonim igekötőkre utalnak: *fel*_{nő} ≈ *meg*_{nő}. (Feloldásukat l. a példák után.) A $\sqrt{}$ jellel a szótárból hiányzó alakokra utalok. Ha az ige különféle jelentései más és más igekötős származékkal adhatók vissza, a megfelelő alsó indexes szám elé helyeztem a szimbólumot: *felvág*_{1,2}. A könnyebb követhetőség kedvéért mind az egyes csoportok szintaktikai viselkedését leíró képletekben, mind az összegző táblázatban felsorolom a rokon funkciójú igekötőket. A ritka előfordulásokra zárójellel utalok. (Helyszűke miatt a tranzitív–intranszitiv szerkezetek közül mindig a tipikusabbat mutatom be.)

Reményeim szerint a kiragadott anyag érzékletesen tárja elénk a poliszém igekötők funkcióinak összefonódásából következő zavarba ejtő gazdagságot, a felmerülő kérdések sokasága pedig további kutatásokra ösztönöz. (A 2. táblázatban nyomkövethetők a két igekötő összes szerepének, így a nem tárgyalt szürke mezős jelentéseiknek a fő sajátosságai.)

2. csoport: A *fel* és *le* irányok ihlette orientális metaforákhoz köthető jelentések. – Ha végigtekintünk a szakirodalomban a $\uparrow\downarrow$ irányokhoz köthető metaforák során, azt tapasztaljuk, hogy a felfelé irányultságot nagyrészt pozitívumként fogjuk fel, míg a lefelé irányultság negatív előjelű (l. 2. táblázat).

2b *fel*: A JÓ FELFELÉ IRÁNYULTSÁG: A FEJLŐDÉS/A NÖVEKEDÉS/A KELETKEZÉS/AZ EGÉSZSÉG/A HŐ/AZ ÉLES HANGOK LÉTREJÖTTE FELFELÉ IRÁNYULTSÁG. – A metafora fizikai alapja: bizonyos változások a FENT helyhez kötődnek képzetünkben: a növekedés felfelé irányuló; a gyógyult ember felkel fekvő testhelyzetéből, a melegedő folyadék felfelé tör az edényben. A *fel*-es formák zöme helyettesíthető az ősbí, irány jelentését elvesztett *meg*-gel. Eltéréseik a következőképpen magyarázhatók. Van, amikor csupán a *fel*-ben benne foglalt kép, a felfelé irányulás vizuális megjelenítése, illetve annak hiánya választja el őket: *A gyerekek meg/felnőnek; a házat meg/felépítik*. Mászor ellenben a két igekötős ige más ágenszt, illetve tárgyat követel maga mellé: *felerősíteni a rádiót, a magnót lehet, megerősíteni a barátságot, a megdőlt kerítést* stb. Miképpen a két utolsó tárgy sejteti, kockázatos vállalkozás lenne szabályba foglalni kapcsolódásukat a tárgyak milyensége, konkrét vagy absztrakt volta alapján. A másik számba jöhető igekötő, az *el* érzetem szerint mind a *fel*-

hez, mind a *meg*-hez képest a cselekvés intenzívebb megvalósulására utal: *felhízik* (bizonyos súlyig), *meghízik* (valamilyen mértékben) – *elhízik* (nagyon meghízik).

A 2b *fel* és *le* csoportok igéinek viszonya: ritkán A1. (l. kiemelt alakok; a *felépít* ellentétét a 2g *le* társulásba tettem), de lehet B1. is, annak mindkét altípusával. A jóval gyakoribb B1_a formához tartoznak például a *felgyógyul* ↔ *lebetegedik*; *felnagyít* ↔ *lekicsinyít* stb., B1_b-hez a *felvesz* (néhány kilót) ↔ *lesoványodik*.

$$\text{fel } V_1 + N_{\text{acc}} (+ N_{2-\text{ra/-re}}) \approx \text{meg/el}^{\text{intenz.}} V_1 + N_{\text{acc}}$$

*feláll*₃, *felállít*_{2,3,4átv,5átv}, *felcsap*_{5átv}, *felcseperedik*₁, *felépít*_{1,2átv,3átv,vál,4átv,vál}, *felépül*_{1,2átv,vál}, *felerősít*_{2,3,4}, *felfejleszt*, *felfejlődik*₄, *felfokoz*_{1,2átv}, *felforr*₂, *felforral*₂, *felfőz*₁, *felfrissít*, *felfrissül*, *felfűt*, *felgyógyul*, *felgyorsít*, *felgyorsul*, *felhangol*₁, *felhevít*₂, *felhúz*₅, *felhevül*_{1,2,3}, *fellábad*, *feljavít*, *feljavul*, *felhízik*, *felhizlal*, *felmelegedik*_{1,2,3}, *felnagyít*_{1,2}, *felnevel*_{1,2}, *felnevelkedik*, *fel nő*_{1,2}, *felnövekedik*, *felnyúl*₂, *felnyúlik*_{3ritk}, *felnyurgul*_{1,2táj}, *felserdül*, *feltáplál*_{1,2}, *feltüzesít*₁, *felűjít*_{1,2,3}, *felújul*_{1,2,3}, *felüt*₃, *felver*_{2,3}, *felvesz*_{18nép}, *felvet*_{4táj}, *felvilágosít*₂, *felvisz*_{7átv}. √f. *felhangosít*, *felvirágozik*. Meg: ∞; el: >.

2b *le*: A ROSSZ LEFELE IRÁNYULTSÁG: A BETEGSÉG/A HIDEG/A MÉLY HANGOK LÉTREJÖTTE LEFELE IRÁNYULTSÁG. – Fizikai alap: az előző metaforákkal ellentétes jelenségek, történések, így a beteg ember fekvő testhelyzete, az anyagok, folyadékok csökkenése az edényben stb.

A *le* szinonimájaként sűrűn használatos a *meg* és *el*. Az utóbbi az *elhűt*, *elhűl*, *elkókad* szavakban az állapotváltozás megvalósulásának túlzó voltára utal. Abban, hogy a *meg* vagy *el* használatosabb-e az absztrakt, illetve a konkrét jelentések viszszaadására, itt sem tudok állást foglalni: a szerelemtől *megrészegegni* lehet és nem *lerészegegni*, ám a csalódás *lehűti* és nem *meghűti* az embert.

$$\text{le } V_1 + N_{\text{acc}} \approx \text{meg/el}^{\text{intenz.}} V_1 + N_{\text{acc}}$$

*lebetegedik*_{1,2}, *lecsendesedik*₁, *lecsendesít*₁, *lecsendesül*, *lecsíp*₃, *ledönt*_{2átv,vál}, *leegyszerűsít*, *leegyszerűsödik*, *lefogy*, *lefogyaszt*_{1,2,3}, *lefokoz*₃, *legyengít*, *legyöngül*, *lehalkít*, *lehalkul*, *lehangol*_{1ritk,zene}, *lehangolódik*₁, *lehűl*₁, *lehűt*₁, *leissza magát*, *leitat*, *lekókad*₁, *lekever*₂, *lekicsinyít*, *lelassít*, *lelassul*, *lerészegeedik*, *lerészeget*_{1,2}, *leromlik*_{1,2}, *lerongyolódik*₁, *leront*₂, *lerövidít*, *lesorvad*, *lesorvaszt*, *lesoványít*, *lesoványodik*, *leszűkít*_{1,2 átv,3átv}, *levesz*_{9átv}, *levisz*_{7átv}. √f. *lefagyaszt*, *leépül*, *lerobban*. Meg: ∞; el: >.

3. csoport: Mélyből felszínre kerülés, irányulás ↔ mélybe irányuló mozgás; alul lévő dolognak, testrésznek felülre kerülése ↔ felül lévő dolognak, testrésznek alulra kerülése. – Az első, valóban összetett szemantikai rendszert a 3. család a–b alcsoportjai alkotják. Az ebbe a tömörülésbe gyűjtött igék argumentumaikat tekintve kétféleképpen viselkednek. A nagyobb hányadukat kitevőknél a ↑↓ irányú mozgások vég-, vagy kiinduló pontjai testek, testtartályként konceptualizált dolgok, fo-

galmak. Ezek: a) föld és annak mélye (3a *fel, le*); b) szilárd vagy folyékony anyagok vagy a keverékük (3a *fel, le*); c) mélység, ismeretlenség (3f *fel*), illetve fizikai, lelki állapotok, öntudatlanság stb. (3c, d, e *fel*). A másik igitípus tagjai (3b *fel, le*) testek álló vagy fekvő helyzetbe kerülését jelenítik meg.

3a *fel*: mélyből felszínre kerülés, oda irányulás. A család szemantikai arculatát megadó alapigék felfelé irányuló vagy kavargó mozgásokat írnak le (*fakad, bolygat, forgat, kavár, túr*), melyeknek színhelyei a fentebb meghatározott a), b) típusú argumentumok lehetnek. Az előbbi, 'föld' vonzatúakkal a *fel* szinonimájaként megjelenhet a *ki* és annak jellegzetes vonzata, a *-ból/-ből*: *felszántott egy római érmét ≈ kiszántott egy római érmét a földből*. A *dúl* és *túr* alapigékkel az *össze, szét* is betöltheti a *fel* tárgyalt szerepét: *fel/össze/szétdúlta; fel/össze/széttúrta az iratait*. (Szerintem általában eltérő tárgyakat kívánnak, de a szótár szűkös adataiból biztos következtetést nem tudtam levonni.) A *meg* az ismétlődő cselekvésmozzanatokból álló *kavar, kever, ráz* előtt egyszerűséget fejez ki, a *bolygat*-tal a megvalósulás ki-sebb fokát: *felbolygatta a fészket – megbolygatta a fészket*.

A *le* ellentétes értelmű használata igen ritka, így formai-szemantikai összevetésük nem kecsegtet különösebb eredménnyel: néhány B1_b típusú párt (*felkorbácsol – leülepedik; felráz – lesüllyed*) találunk köztük. Az A1. típusú *felbukik* és *felmerül* meglelte azért érdemel figyelmet, mert a tövük lefelé irányuló mozgást ír le, ami kizárná a *fel* kapcsolódását.

$$\begin{aligned} felV_1 + N_{1acc} (+ N_{2-ból-ből}) &\approx ki V_1 + N_{1acc} (+ N_{2-ból-ből}) \\ felV_1 + N_{1acc} &\approx össze/szét/meg^{intenz./egyszeriség} V_1 + N_{1acc} \end{aligned}$$

*felad*_{5ritk} ^Δ*felás*_{1,2}, [∞]*felbolygat*, *felborzolódik*_{2ritk} ^Δ*felbuggyan*, *felbukik*₂, *felbuzog*₁, ^Δ*feldob*_{3ritk}, [∞]*feldúl*_{1a}, *felfakad*_{2,3átv}, *felháborodik*_{rég,irod,3rég,irod}, *felhány*₃ *kissé biz*, ^Δ*felhasít*_{3ritk}, *felhoz*₅, *felkapar*_{2ritk} [∞]*felkavar*_{1,2,3}, *felkavarodik*_{1,2átv}, *felkorbácsol*₁, [∞]*felkever*_{1,2ritk}, *felmerül*₁, [∞]*felráz*₁, *felszakad*_{3átv}, ^Δ*felszakít*_{3ritk} ^Δ*felszánt*₂, *felszór*_{3ritk}, *feltár*₃, ^Δ*feltör*_{II,1,5átv,vál}, [∞]*feltúr*_{1,3}, *felver*₄, ^Δ*felvet*₂, *felzavar*₁, [∞]*felzavarodik*₁. *Meg*: ∞; *ki*: Δ; *össze*: ∩; *szét*: ∪.

3b *fel*: felül levő testrészt alulra, alul levő testrészt felülre kerülése; földre kerülés. Családalapítóknak az eredetileg álló, függőleges helyzetű testek föld felé irányuló mozgását megjelenítő *billen, borul, borít, dönt* stb. tekinthetők, mely igékkel a *fel* tulajdonképpen átveszi a *le* jelentését (*felborul* ≈ 'lefelé borul'), következésképpen szinonimaként a *meg* és az *el* mellett a *le*-t is számon kell tartanunk. A *meg* a *billen, billent, bök, dől, dönt, lök, taszít* igékkel a cselekvés megvalósulásának kisebb fokát jelöli, a *fel* s az *el* igekötős származékok viszont annak teljességét: *megbillen – elbillen, felbillen*. A *rúg*, a *dől*, valamint a *dönt* a két igekötővel A2. típusú származékokat alkot (l. kiemelt formák), vagyis jelentéseik – azonos vagy eltérő argumentumokkal – hasonlóak lehetnek: *fel/lerúgja a csatárt; feldőlt a váza; ledőlt a fal*. Az előbbiekből következően a *fel* ellentéte akár önmaga is lehet: *feldönt ↔ felállít; felrúg – felsegít*.

Találunk a csoportban néhány olyan igét (*felborít*₁, *felborogat*, *felfordít*_{1,2}, *felforogat*_{1,2,3}), ahol a *fel* „eredeti”, irányjelölő szerepében is megmutatkozhat, így

ezek a *le* igekötős változatukkal antonimapárt alkothatnak: *felfordította a bögrét, hogy tudjon bele tejet önteni* ↔ *lefordította a bögrét, hogy ne menjen bele pizsok*. A helyzetet csak tovább bonyolítja az a tény, hogy a taglalt funkcionális kettősség (*fel* ≈ *le*; *fel* ≈ *fel*) akár egy igén belül is létrejöhet: *felborít, felborogat* ('lefelé vagy felfelé borít, borogat'). A *feldől, ledől*, valamint a *feldönt és ledönt* az *össze/szét* igekötőkkel megegyező értelmükben a *fel*: 5/c „megsemmisülés” társulásba is helyezhetők.

$$felV_1 + N_{1acc} \approx meg^{-intenz.} / el / le(össze^{+intenz.} / szét^{+intenz.}) V_1 + N_{1acc}$$

[∞]_{fel}billen_{1,2}, [∞]_{fel}billent, ^{>1}_{fel}borít₁, ^{>1}_{fel}borogat, ^{>1}_{fel}borul₁, [∞]_{fel}bök₁, *felbukkanczik*, ^{>1}_{fel}bukik₁, [∞]_{fel}dől₁, ^{>1}_{fel}dönt₁, *felfordít*_{1,2,3}, [∞]_{fel}fordul₁, *felforgat*_{1,2,3}, [∞]_{fel}libben_{3ritk}, [∞]_{fel}lök₁, *felmázol*₃, *felöklel*_{1,2}, *felprédál*_{1rég.irod.}, ¹_{fel}rúg₁, [∞]_{fel}szánt₁, [∞]_{fel}taszít₁, ^{>1}_{fel}vág₈. Meg: ∞; el: >; össze: ∩; szét: ∪; le: ↓.

4. csoport: Testfelületek történései. – A háromdimenziós testek felületeinek jellegzetes történése a felkerülés vagy lekerülés. Az nem kíván hosszas bizonygatást, hogy az előbbi változások valószínűsíthető megjelenítője a *fel* (*felteszi a könyvet a polcra; felragasztja a bélyeget a borítékra* stb.), az utóbbiaké pedig a *le* (*leveszi a könyvet a polcról; leáztatja a bélyeget a borítékról*). A testfelületeken lévő dolgokat, tárgyakat, anyagokat azonban akár a testek részeként is felfoghatjuk. Kiváltképpen így teszünk, ha a test és a rajta levő dolog, tárgy szorosan tapadnak egymáshoz, vagy ha a test felső rétegének a leválásáról van szó. Az utóbbi helyzetekben a két igekötő jelentése ismét átsaphat önmaga ellentétébe, következésképp ismét egymás szinonimái is lehetnek. Ez a jelenség leginkább a most tárgyalt alcsoportokban figyelhető meg.

4b *fel*: valamely testről, testfelületről való lekerülés. A funkció ellentétes a *fel* tipikusnak vélt 4a kódú funkciójával (valamely testre, testfelületre való feljutás, arra irányulás), rokon viszont a 4a *le* (valamely testfelületről való lekerülés) jelentéssel. E szemantikai kettős csavarnak köszönhetően lehetett az utóbbi értelemben használt *le* igekötős és a most tárgyalt igéket párosítva olyan szép számú A2. típusú, azaz ellentétes igekötővel azonos töből képzett, hasonló jelentésű formát (1. a kiemelt igéket) elkülöníteni: *felsikál* ≈ *lesikál*; *feltöröl* ≈ *letöröl* stb. Sőt a nyelvhasználat tényeit alapul véve még ennél is több, a pillanat ihlette igepárt hozhatnánk létre: a szótár szerepelteti például a *felcsipeget* lexémát (*a madarak felcsipegették a magokat a földről*), a *lecsipeget*-et ellenben nem, holott könnyűszerrel mondatba tudjuk foglalni: *a kisgyerek lecsipegette a gyümölcsöt a tortáról*. (A √jel után néhány gyakorinak gondolt, de a szótárból kimaradt alakot sorolok fel.) A két igekötő közötti választást főként pragmatikai tényezők irányítják, ezért a szabályalkotás ismételten nehézségekbe ütközne. Elégedjünk meg tehát azzal, hogy a *fel*-es változattal inkább a test valamely felületére való ráhatást írjuk le (*felsikálta a padlót; felmosta a követ*), míg a *le* származékainál az argumentum test jellege dominál: *lesikálta a szobrot*. Mindkét esetben létezik az irányjelentést pontosabban meghatározó teljes szerkezet is: *felsikálta a padlóról a koszt; letörölte a port az asztalról*.

Meg kell jegyezni, hogy a bőrfelület történéseit kifejező igék (*felmar, felkarcol*) jelentése olyannyira közel áll az 5b *fel* (nyílás keletkezése) csoportéhoz,

hogyan elkülönítésüket a szómagyarázatok sem igen segítették, ami érthető, hiszen a testfelületről való leválás együtt járhat valamilyen lyuk, mélyedés keletkezésével.

$$felV_1 + N_{1acc} (+ N_{2-ról,-ről}) \approx leV_1 + N_{1acc} (+ N_{2-ról,-ről}); felV_1 + N_2 \approx kiV_1 + N_{2acc}$$

^Δfelcsíp₂, felcsipeget, ^Δfelcsókol₂, ^Δfeldörzsöl₁, felgallyaz₁, ^Δfelhámlik, ^Δfelhorzsol, felhorzsolódik, ^Δfelhőrpint₁, ^Δfeliszik_{1,2átv,költ}, ^Δfelitat_{1,2}, ^Δfelkap_{1,1,2}, felkapar_{Δ1,3ritk}, felkortyol₁, ^Δfelmar, felmorzsol₁, felmer, ^Δfelnyal_{1,2 nép}, ^Δfelpattog₃, ^Δfelpattogzik₁, ^Δfelsikál, ^Δfelsúrol, felszaggat₂, ^Δfelszed₅, ^Δfelszededet, felszippan₁, ^Δfelszív_{1,2,3,4}, felszívódik₁, feltakar_{Δ1,2,4}, ^Δfeltakarít, feltép₂, ^Δfeltisztogat, ^Δfeltöröl_{1,2}, ^Δfelvakar_{Δ1,3 ritk}, ^Δfelväs_{3ritk}. √: felhorzsolódik, felmarat, felsöpör, felpucol, feltisztít. le: ↓; ki: Δ.

4b le: valamely testfelületre való kerülés, rögzülés, rögzítés. A funkció ellentétes a 4a le csoportban taglalttal s rokon a 4a fel-ével, vagyis hasonló értelmű (A2. típusú) alakokat ott kell keresnünk (l. a kiemelt *leszegel*, *leszegez* igéket). A két igekötő vonzatai természetesen eltérőek: *felszegelte a léce*t a padlóra – *leszegelte a léce*t a padlóhoz. A jelek tanúsága szerint a rá és oda igekötőszerű elemek szinte kivétel nélkül átvehetik e szerepét. A ritka A4. típusú formai-szemantikai viszony érhető tetten a *leterhel*_{2ritk,3} ('terhet tesz vkire, vmire') és a *leterhel*₁ ('leszedi a terhet vkiről') szavakban. Az ide tartozó igék átvitt jelentései a 4g le pontot alkotó metaforához (A MOZDULATLANSÁG/A KÖTÖTTség/A BEFOLYÁS ALÁ KERÜLÉS LEFELÉ IRÁNYULTSÁG) köthetők.

$$leV_1 + N_{1acc} (+ N_{2-ra,-re; -hoz,-hez}) \approx oda/rá/(fel)V_1 + N_{1acc} (+ N_{2-hoz,-hez; -ra,-re})$$

^Δlebilincsel₁, ^Δleég₄, lefektet_{5vilb}, lehorgonyoz_{1,2,3}, ^Δlekozmásít, ^Δlekozmásodik₁, leköt₁, ^Δleláncol₁, lenyűgöz₁, lerögzít₁, lesüt_{2ritk}, ^Δleszegel, ^Δleszegez₁, ^Δleterhel_{2ritk,3}, ^Δlevarr. Oda: -; rá: ^; meg: ∞.

5. csoport: Testek, testek felső rétegeinek történései. Míg a 4. csoportban a mozgások végzői nagyrészt a testekre rákerülő, illetve azokról lekerülő idegen dolgok, tárgyak voltak, addig a jelen nagycsaládban a test részét képező felső réteg vagy maga a test a grammatikai alany vagy tárgy.

5b fel: nyílás keletkezése testen, testfelületen, felületi sérülések létrejötte. A csoport szemantikai arculatát megadó igék vagy a felület folytonosságának megszakadását, megszakítását írják le (*reped*, *szakad*, *feslik*, *sért* stb.), vagy nyílás keletkezését (*nyit*, *tár*, *tát*, *nyílik*). A felfelé irányulást kifejező fel-en kívül több igekötő is (*szét*, *ki*, *be*) osztozik a funkción. Amint utaltam rá, a 4b fel ('valamely testről, testfelületről való lekerülés') tömörülésnek a bőrfelület történéseire is vonatkoztatható alakjai közül több (*felcsíp*, *feldörzsöl* stb.) akár itt is lehetne. Sőt némely esetben az 5a fel osztállyal is rokonítható változást jelenítenek meg: a *felsül* az ÉrtSz. szerint például a bőr hólyagossá válását jelenti (5a funkció), tranzitív párjának értelmezésekor viszont a hámlást megindító sérülést említi, tehát inkább ebbe a csoportba illik. A zárt test megnyílása összekapcsolódhat a láthatóvá válással, amint azt a *felfed*_{1,2átv,3átv}, *felfejt*_{2rég,irod}, *felnyílik*_{2b} és a J. SOLTÉSZ által Madáchtól idézett *fölleplez* mutatja (1959: 129).

A hasonló funkciójú (azonos vagy más-más alanyokat, tárgyakat kívánó) ige-kötőkről szólva: a *ki* gyakorisága érthető, hiszen egyik karakteres szerepéről van szó. A *be* a testben létrejövő mélyedésként láttatja a szóban forgó történeteket: *be-repedt/beszakadt a körmöm*. A *meg* és *fel* ige-kötős párok az én olvasatomban a vizuális megjelenítés hiányában, illetve meglétében (esetleg a megvalósulás intenzitási fokában?) különböznek: *megrepedt/felrepedt a tojás héja*.

Az 5b *fel* és *le* csoportokban kevés A1. (l. kiemelt formák) és B1. típusú (*felnyit* ↔ *leragaszt*; *feltáru* ↔ *lezáru*) antonimapárra bukkanunk. Ennek oka az, hogy a *fel*-lel ellentétes jelentéseket itt inkább a *be* hordozza.

$$felV_1 + N_{(1nom/acc)} \approx szét/ki/be/meg^{-int.?} / V_1 + N_{(1nom/acc)}$$

^Δ*felbomlik*₁, ^Δ*felbont*_{1,2,3,4}, ^Δ*felbök*₃, *felcsap*₃, ^Δ*felcsapódik*₁, *felég*_{2ritk} *feléget*₂, *felesz*₂, ^Δ*felfakad*₁, *felfejlik*, *felfejt*_{Δ1,∞2rég,irod}, *felfekszi*_{vmijéb}, ^Δ*felfeslik*_{1,2ritk,váb}, ^Δ*†felfeszít*₁, ^Δ*felgombol*_{2ritk}, ^Δ*†felhasad*, ^Δ*†felhasít*₁, *felhasogat*₁, [∞]*felkarcol*₁, *fellapoz*, ^Δ*†fel-metsz*₁, ^Δ*felnyílik*_{1,2}, ^Δ*felnyit*_{1,2,3,4ritk,6}, ^Δ*felpattan*₂, ^Δ*felpattog*₂, ^Δ*felpattogzik*_{2seb}, *fel-ránt*₂, ^{∞Δ}*†felreped*, [∞]*felsebez*_{Δ1,2átv}, [∞]*felsért*, *felsüt*_{2ritk}, *felszaggat*_{2,3}, ^Δ*†felszakad*₁, *felszakít*_{Δ1, Δ2, Δ3}, *felszánt*_{3átv,4átv,költ}, ^Δ*felszúr*₂, ^Δ*†felvág*₂, *feltakar*_{2átv,ritk}, *feltár*_{Δ1,2,4ritk,5}, ^Δ*†feltáru*₁, *feltaszít*₃, ^Δ*†feltát*, *feltép*_{1,Δ2}, *feltör*_{1,1,3,5}, *feltörlik*_{1,†2ritk}, *felüt*_{1,4,11,2ritk}, *†felvág*₂, [∞]*†felvet*_{4/a}. *Meg*: ∞; *ki*: Δ; *szét*: †; *be*: ‡; *ketté*: ‡; *össze*: ∩.

5c *fel*: részekre, darabokra bontás, bomlás. A *fel* irányjelentésétől a legtávolabb eső, de az előző szerepéhez igen közel álló csoport, hiszen a darabokra bontás feltételezi a testkonténerek megnyitását. (Az ÉrtSz. sem különítette el mindig a kétféle tartalmat.)

A csoport szemantikai arculatát megadó igék a *darabol*, *vág*, *bomlik*, *őröl*, *szel* stb. Több ige-kötő tölt be hasonló szerepet, melyek közül a *meg*-es változatok negatív intenzitásbeli különbséget írnak le: *a fagylalt fel/el/szétolvadt – megolvadt*.

A *le* ige-kötőnek nem tudtam elkülöníteni sem ellentétes, sem hasonló szerepét, bár a *felbomlik*₅ ('egyszerűbb összetevőire, ill. elemeire bomlik') jelentése kifejezhető a szótárból hiányzó *lebomlik*-kal, ahogy a *felbont*₅ és a *lebont*_{5átv,új,hív} jelentései is közeli: *a színeképet színeire bontja fel/le*; *a tervet apró lépésekre bontotta le*.

$$fel V_1 + N_{1acc} (+ N_2 -ra-re) \approx szét/össze/el/meg^{(-int.)} / ketté/félbe V_1 + N_{1acc}$$

^{††}*felaprít*, [†]*felapróz*_{1,2átv}, [†]*felázik*, [†]*felbomlaszt*, [†]*felbomlik*₅, *felboncol*_{1,†2átv,ritk}, [†]*felbont*₅, *feldarabol*_{1,2}, ^Δ*felenged*₄, [†]*felfeslik*, [†]*felfürész*₂, [†]*†felhasad*, *felhasít*_{†1,†2}, [†]*†felhasogat*₂, *felkoncol*, [∞]*†fellazít*, *fellazul*_{∞1,2}, [†]*†felmetél*, [†]*†fel-metsz*₂, *felnégyel*_{1,2}, [†]*felold*_{1,2}, *feloldódik*_{1,3átv}, [∞]*†felolvad*_{1,2,3átv,4átv,5átv}, *felolvaszt*_{∞>1, ∞>2ritk,3átv}, [†]*†feloszlik*₁, *†feloszlat*_{1,2}, [†]*†feloszt*_{1,2,3}, [∞]*†felőröl*₁, *felparcelláz*, *felporhanyít*_{1,∞2ritk}, [∞]*†felpuhul*, *†fel-robban*, *†felrobbant*_{1,2,átv,3átv}, [†]*†felreped*, *†felszaggat*₁, *†felszakad*_{1,2}, [†]*†felszakít*₁, *†fel-szel*_{∞1,2}, *†felszeletel*, *†feltagol*_{1,2}, *†feltárcsáz*₂, *†feltör*_{†2,4}, *†feltrancsíroz*_{1,2átv}, *†felvág*_{†1,3nép}. [√]*†*: *felszakadozik*. *Meg*: ∞; *el*: >; *össze*: ∩; *szét*: †; *be*: ‡; *ketté*: ‡; *félbe*: /.

3. Összegzés. – A részletes elemzések végén kíváncsiaknak tűnik a két vizsgált igekötő és a velük rokon szerepeket betöltők (l. a 2. táblázat utolsó oszlopa) viszonyában fellelhető főbb sajátosságok körvonalazása.

Az adatok összevetése négy eltérő (egymástól élesen nem mindig elválasztható) szemantikai kapcsolattípust eredményezett (l. 1. táblázat). Az a) oszlopban azoknak a csoportoknak a kódját adtam meg, amelyekben a származékok különbözősége az igekötők irányjelentéséből adódik: *felküldték a központba* $\approx$ *el/beküldték a központba*; *fel/kibukkan a vízből* stb. Ilyenkor nagyrészt pragmatikai tényezőktől, így a beszélő által választott nézőponttól vagy egyéb nem nyelvi körülményektől függ, melyik igekötőt részesítjük előnyben. A b) pontba a cselekvés, történés alacsonyabb vagy magasabb fokú megvalósulását jelző (akcióminőség-képző) változatok kerültek: *felhízott* (az eredeti súlyára) – *elhízott* (túlságosan); *lelő* – *meglő* stb. (Persze az igekötők által nyújtott vizuális kép itt sem hagyható figyelmen kívül.) A c) típushoz tartozó igék sajátossága az, hogy az alapige *fel, le* igekötős származékaiban erőteljesebben érződik az irányjelentés, mint a szinonimáiknak tekinthető egyéb igekötősekben, ahol az igekötő már „csak” perfektiváló eszköz. Ez a jelenség nyilvánvalóan a két leginkább kiüresedett igekötőnél figyelhető meg: *lekókad* – *elkókad*; *felépül* – *megépül* stb. A d) oszlopban azokat a társulásokat látjuk, amelyekben mind a *fel, le*, mind az esetleges hasonló funkciójú igekötők meglehetősen előre jutottak a perfektiváló elemmé válás útján, vagyis szerepük egyöntetűen az aspektusképzés: *fel/megköszönt* vkit; *le/megőrölte* a gabonát; *az esőtől felpuhult az agyag*; *a hús megpuhult*, *János az idők folyamán elpuhult* stb. Mint tapasztaltuk, némelyek azonos, mások eltérő alanyokat, tárgyakat kívánnak maguk mellé.

Az 1. táblázat kérdőjeleivel a többféle értelmezést is megengedő esetekre utalok. A 2. táblázat zárójelei a ritka előfordulásra, a kérdőjelei pedig a megerősítésre váró megállapításokra figyelmeztetnek.

1. táblázat

A *fel, le* és a hasonló jelentésű igekötők viszonyának fő jellegzetességei

Ige- kötők	a) vizuális megjelenítés különbsége	b) akcióminőség- képzés	c) irányjelentés ↔ perfektiváló funkció	d) perfektiváló funkció
<i>el</i>	–	⁺ int: 2b <i>fel, le</i> ; 3a <i>le</i> ; 4a <i>le</i> ; 5a <i>le</i>	2a <i>fel, le?</i> ; 2c <i>fel, le</i> ; 2f <i>le?</i> ; 2g <i>le</i> ; 3b <i>fel, le</i>	2h <i>le</i> ; 4c <i>le</i> ; 4e <i>fel, le</i> ; 4f <i>fel</i> ; 4g <i>le</i> ; 5c <i>fel</i> ; 5d <i>fel</i>
<i>meg</i>	–	⁺ int: 2f <i>le</i> ; 3a <i>fel</i> , <i>le</i> ; 5a <i>fel, le</i>	2b <i>fel, le?</i> ; 2c <i>fel, le?</i> ; 2d <i>fel, le?</i> ; 2e <i>fel?</i> ; 2g <i>le</i> ; 4d <i>fel, le</i>	2h <i>le</i> ; 3d <i>fel</i> ; 3e <i>fel</i> ; 3f <i>fel</i> ; 4c <i>fel</i> ; 4e <i>fel, le</i> ; 4f <i>fel, le</i> ; 4g <i>fel, le</i> ; 5c <i>fel</i> ; 5d <i>fel</i>
<i>ki</i>	3a <i>fel</i>	–	5a <i>fel?</i>	4a <i>le</i> ; 4b <i>fel</i> ; 4c <i>le</i> ; 4g <i>fel</i> ; 5a <i>le</i> ; 5b <i>fel</i>
<i>be/bele</i>	3a <i>le?</i>	–	–	2a <i>fel</i> ; 4c <i>le</i> ; 4f <i>fel</i> ; 5b <i>fel, le</i>
<i>össze</i>	3a <i>fel?</i>	⁺ int: 3b <i>fel, le</i>	–	4c <i>fel, le</i> ; 5c <i>fel</i>
<i>szét</i>	3a <i>fel?</i>	⁺ int: 3b <i>fel, le</i> ;	5b <i>fel</i> ; 5c <i>fel</i> ; 5d <i>fel</i>	–
<i>végig</i>	–	–	2h <i>le</i> ; 4c <i>fel</i>	–

2. táblázat

A *fel* és *le* funkcióinak rendszere különös tekintettel a hasonló jelentésű igeekötőkre

Csoport	Al-típus	Ige-kötő	Szem. viszony	Funkció	Példák	Hasonló jelentésű igeekötő
1.	a	<i>fel</i>	↑	nyílt vagy zárt térben történő feljebb helyre való kerülés, irányulás	<i>felmegy</i> <i>felnéz</i> <i>felhág</i>	(<i>rá</i>)
	a	<i>le</i>		nyílt vagy zárt térben történő lejjebb helyre való kerülés, irányulás	<i>lemegy</i> <i>lenéz</i> <i>lecsepeg</i>	(<i>rá</i>)
2.	a	<i>fel</i>	↑	KÖZPONTBA/TÁRSADALMILAG MAGASABB STÁTUSZÚ HELYRE KERÜLÉS FELFELE IRÁNYULTSÁG; ÉSZAKRA JUTÁS FELFELE IRÁNYULTSÁG	<i>felküld</i> <i>felmegy</i> <i>fellátogat</i>	<i>el</i> <i>be</i>
	a	<i>le</i>		KÖZPONTBÓL VALÓ KIJUTÁS/TÁRSADALMILAG ALACSONYABB STÁTUSZÚ HELYRE JUTÁS LEFELE IRÁNYULTSÁG; DÉLRE JUTÁS LEFELE IRÁNYULTSÁG	<i>lemegy</i> <i>letelefonál</i> <i>leutazik</i>	<i>el</i>
	b	<i>fel</i>	↑	A JÓ FELFELE IRÁNYULTSÁG: A FEJLŐDÉS/A NÖVEKEDÉS/ AZ EGÉSZSÉG/ A HŐ/AZ ÉLES HANGOK LÉTREJÖTTE FELFELE IRÁNYULTSÁG	<i>felfejlődik</i> <i>felgyorsul</i> <i>felépül</i> <i>felhízik</i>	<i>meg</i> <i>el</i> ^{+int.}
	b	<i>le</i>		A ROSSZ LEFELE IRÁNYULTSÁG: A BETEGSÉG/A HIDEG/A MÉLY HANGOK LÉTREJÖTTE LEFELE IRÁNYULTSÁG	<i>leromlik</i> <i>lefogy</i> <i>legyengít</i>	<i>meg</i> <i>el</i> ^{+int.}
	c	<i>fel</i>	↑	A BOLDOGSÁG/A POZITÍV ÉRZELMI/SZELLEMI ÁLLAPOT FELFELE IRÁNYULTSÁG; A ZAKLATOTTSÁG/ A DÜH FELFELE IRÁNYULTSÁG.	<i>felvidít</i> <i>felbosszant</i> <i>felmérgesít</i> <i>felpezsdít</i>	(<i>meg</i>)
	c	<i>le</i>		A SZOMORÚSÁG/A NEGATÍV ÉRZELMI ÁLLAPOT/A NYUGODTSÁG LEFELE IRÁNYULTSÁG	<i>lekókad</i> <i>lecsendesít</i> <i>lenyugszik</i>	<i>el</i> (<i>meg</i>)
	d	<i>fel</i>	↑	A MEGBECSÜLÉS/ A MEGTISZTELTETÉS/AZ ÉRTÉK/ AZ ERKÖLCS FELFELE IRÁNYULTSÁG	<i>felmagasztal</i> <i>felküzd</i> <i>felken</i>	(<i>meg</i>)
	d	<i>le</i>		A MEGBECSÜLÉS/AZ ÉRTÉKEK/ AZ ERKÖLCS HIÁNYA LEFELE IRÁNYULTSÁG	<i>lealáz</i> <i>lebecsül</i>	(<i>meg</i>)
	e	<i>fel</i>	↑	A TÖBB FELFELE IRÁNYULTSÁG	<i>felver</i> <i>felemel</i>	(<i>meg</i>)
	e	<i>le</i>		A KEVESEBB LEFELE IRÁNYULTSÁG	<i>lecsökkent</i> <i>lerövidít</i>	(<i>meg</i>)
	f	<i>le</i>		A BETEGSÉG/A HALÁL/ A FIZIKAI MEGSEMMISÜLÉS LEFELE IRÁNYULTSÁG	<i>lemészárol</i> <i>lelő, leszúr</i> <i>legázol</i>	<i>meg</i> ^{-int.} <i>el</i>

Cso- port	Al- típus	Ige- kötő	Szem. viszony	Funkció	Példák	Hasonló jelentésű igekötő
	g	le		AZ ALÁVETETTSÉG/A VERESÉG LEFELÉ IRÁNYULTSÁG	legyőz, lepipál lecserél	(el, meg)
	h	le		A CSELEKVÉSEK, ESEMÉNYEK MEGTÖRTÉNTÉ LEFELÉ IRÁNYULTSÁG	lefolyik leőről letelik	meg végig (ki/el)
3.	a	fel	↑	a mélyből a felszínre kerülés, irányulás	felbukkan felszánt feldül felbolygat felkavar	ki össze/szét meg ^{-int.} meg ^{egyszeri}
		le		a földfelszín alá vagy a mélybe kerülés, irányulás	lesüllyed lemerül	be bele (meg ^{-int.}) (el ^{+int.?})
	b	fel	↑ !! ≈	alul levő testrész felülre, felül levő testrész alulra kerülése; földre kerülés	fellök felborul felöklel feldönt	meg ^{-int.} el le (össze ^{+int.} /szét ^{+int.})
	b	le		felül levő testrész alulra, alul levő testrész felülre kerülése; földre kerülés	ledől lefordít leborít	meg ^{-int./} meg ^{+int.?} el fel (szét ^{+int.} / össze ^{+int.})
	c	fel		A FIZIKAI/LELKI EGYENSÚLY HIÁNYA/ A RENDEZETLENSÉG/ A MEGSEMISÜLÉS/ A MEGSEMISÍTÉS FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	feldönt felforgat	–
	d	fel		A KEZDET FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	felcsendül felzeng	meg
	e	fel		AZ ÉBERSÉG/ A TUDATOSSÁG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	felébred feleszmél	(meg)
	f	fel		AZ ISMERTSÉG/ A TUDÁS FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	felkutat felidéz	(meg)
4.	a	fel	↑	testfelületre jutás, juttatás, irányulás	felrak feltesz felszegez	rá oda
	a	le		testfelületről való lekerülés, onnan történő lefelé irányulás; testből, testfelületből egy rész leválása	lefelez lefegyverez lehorzsol lecsíp	fel ki

Cso- port	Al- típus	Ige- kötő	Szem. viszony	Funkció	Példák	Hasonló jelentésű igekötő
	b	<i>fel</i>	↑!!	testről, testfelületről való lekerülés	<i>felhorzsol</i> <i>felsikál</i> <i>felmar</i>	<i>le</i> <i>ki</i>
	b	<i>le</i>		testfelületre történő rögzülés, rögzítés	<i>lerögzít</i> <i>leszegel</i>	<i>oda</i> <i>rá</i> <i>(fel)</i>
	c	<i>fel</i>	≈	felületre, tárgyra, tárgycsoportra történő teljes ráhatás az alapigével kifejezett cselekvéssel	<i>felszór</i> <i>feléget</i> <i>felsorol</i> <i>felvásárol</i>	<i>le</i> <i>végig</i> <i>(össze,</i> <i>meg)</i>
	c	<i>le</i>		felületre, tárgyra, tárgycsoportra történő teljes ráhatás az alapigével kifejezett cselekvéssel	<i>leborít</i> <i>leszór</i> <i>lefüggönyöz</i> <i>lekakaóz</i>	<i>be</i> <i>ki</i> <i>el</i> <i>össze</i> <i>fel</i>
	d	<i>fel</i>	≈	AZ ÍROTT ANYAGOK RÖGZÍTÉSE, LÉTREHOZÁSA FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>feljegyez</i> <i>felír</i> <i>felvesz</i>	<i>le</i> <i>meg</i>
	d	<i>le</i>		AZ ÍROTT ANYAGOK RÖGZÍTÉSE, LÉTREHOZÁSA LEFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>leír</i> <i>lejegyez</i> <i>lefest</i>	<i>fel</i> <i>meg</i>
	e	<i>fel</i>	≈	JÖVŐBELI ELKÖTELEZETTSÉG, FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>felvállal</i> <i>felvesz</i> <i>felfogad</i>	<i>(el)</i> <i>(meg)</i>
	e	<i>le</i>		JÖVŐBELI ELKÖTELEZETTSÉG, BIRTOKLÁS LEFELÉ IRÁNYULÁS	<i>leelőlegez</i> <i>leszegődik</i>	<i>el</i> <i>(meg)</i>
	f	<i>fel</i>		A BIRTOKLÁS/A MEGÉRTÉS/ A HATALOM/A KONTROLL FELEFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>feljogosít</i> <i>felfog</i> <i>felhatalmaz</i> <i>felügyel</i>	<i>(meg)</i> <i>(be)</i>
	f	<i>le</i>		A MEGFOSZTÁS/ A FIZIKAI MEGSEMMISÜLÉS/ A HIÁNY LEFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>letaglóz</i> <i>lenyakaz</i> <i>letagad</i>	<i>(el)</i> <i>(meg)</i>
	g	<i>fel</i>	↑	A SZABADSÁG/A KÖTETLENSÉG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>fellazít</i> <i>felszabadít</i> <i>felment</i>	<i>(el)</i> <i>(meg)</i> <i>(ki)</i>
	g	<i>le</i>		A MOZDULATLANSÁG/A KÖTÖTTség/ A BEFOLYÁS ALÁ KERÜLÉS LEFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>leállít</i> <i>letartóztat</i> <i>lenyűgöz</i>	<i>(meg)</i> <i>(el)</i>
5.	a	<i>fel</i>	≈	a testfelszínnek kiemelkedése	<i>felpuffad</i> <i>feldagad</i>	<i>meg</i> ^{-int.} <i>ki</i>
	a	<i>le</i>		a testfelszín kiemelkedésének eltűnése, eltüntetése, a felszíni formák kopása lefelé irányuló mozgással	<i>lelohad</i> <i>lepusztul</i> <i>lekopik</i>	<i>el</i> ^{+int.} <i>meg</i> ^{-int.} <i>(ki)</i>

Csoport	Al-típus	Ige-kötő	Szem. viszony	Funkció	Példák	Hasonló jelentésű igekötő
	b	<i>fel</i>	↑	nyílás keletkezése testen, testfelületen, felületi sérülések keletkezése	<i>feltár</i> <i>felnyit</i> <i>felreped</i>	<i>szét</i> <i>ki</i> <i>be</i> <i>meg</i> ^{-int.?}
	b	<i>le</i>		nyílások eltüntetése, bezárulása	<i>lecsap</i> <i>leszegel</i>	<i>be</i>
	c	<i>fel</i>		részekre, darabokra bontás, bomlás	<i>felaprít</i> <i>felolvaszt</i> <i>felvág</i> <i>felszaggat</i>	<i>szét</i> <i>össze</i> <i>el/ketté/</i> <i>meg</i> ^{-int.} <i>félbe</i>
	d	<i>fel</i>		A RÉSZEKRE BOMLÁS/ MEGSEMMISÜLÉS FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>felbomlik</i> <i>felmorzsol</i> <i>felemészti</i>	<i>el</i> <i>meg</i> <i>szét</i>

A hivatkozott irodalom

- FORGÁCS TAMÁS 2005. Grammatikalizálódás az igekötők körében. In: OSZKÓ BEATRIX – SIPOS MÁRIA szerk., Uráli grammatikalizáció. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 88–116.
- FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE 1991. Két magyar igekötő szemantikájáról. Magyar Nyelv 430–7.
- KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA 2000. Az igekötők. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Bp. 451–518.
- KOMÁROMY LAJOS 1874. A „be” igekötő szerepe. Magyar Nyelvőr 123–7.
- KÖVECSES ZOLTÁN 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: PLÉH CSABA – GYÖRI MIKLÓS szerk., A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása. Pólya, Bp. 50–82.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005. A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex, Bp.
- KÚNOS IGNÁCZ 1880. A 'fel' igekötő használatáról. Magyar Nyelvőr 533–9.
- KÚNOS IGNÁCZ 1882. A 'le' igekötő használata. Magyar Nyelvőr 6–13.
- KÚNOS IGNÁCZ 1884. A ki igekötő használata. Adalékok a magyar jelentéstanhoz. In: Budenz-Album, Akadémiai Könyvkereskedés, Bp. 204–33.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. Metaphors, We Live by. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- PERROT, JEAN 1966. Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. Nyelvtudományi Értekezések 52. Akadémiai Kiadó, Bp.
- PETE ISTVÁN 1985–1986. Az aspektuális jelentés az igei jelentésfajták rendszerében. Néprajz és Nyelvtudomány 29–30: 159–72.
- PUSZTAY JÁNOS – SCHLACHTER, WOLFGANG 1983. Morpho-semantische Untersuchung des Ungarischen Verbalpräfixes *el*. Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959: Az ősi magyar igekötők. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZILI KATALIN 2003. A *ki* igekötő jelentésváltozásai. Magyar Nyelv 163–88.
- SZILI KATALIN 2005. A *be* igekötő jelentésváltozásai. Magyar Nyelvőr 151–64, 282–99.

SZILI KATALIN 2006. Az ellentétes jelentésű igekötők formai és szemantikai kapcsolatának kérdéséhez a *be* és *ki* igekötők kapcsán. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Argumentum Kiadó, Bp. 411–6.

SZILI KATALIN

On formal and semantic properties of preverb-verb combinations involving *fel* ‘up’, *le* ‘down’ and other preverbs

This paper discusses the two Hungarian preverbs mentioned in the title, intending to contribute to the description of synonymous functions of preverbs in general. First, formal and semantic peculiarities of those two preverbs are explored on the basis of data from *A magyar nyelv értelmező szótára* [Hungarian Defining Dictionary] and their functions are compared to those of some other preverbs. On the basis of that comparison, the author defines four main semantic relationships between preverb-verb combinations involving *fel* or *le* and those involving one of the preverbs *meg* [perfectiviser], *el* ‘away’, *ki* ‘out’, *be* ‘in’, *össze* ‘together’, *szét* ‘apart’, *végig* ‘along’ that can be seen as synonymous with them. Thus, different choice of preverb may result in (a) different visual representations (*felbukik* ‘tumble over’ vs. *kibukik* ‘tumble out’), (b) different Aktionsarts, or rather, different degrees of accomplishment (*lelő* ‘shoot [dead]’ vs. *meglő* ‘shoot, wound by shooting’), (c) different degrees of the bleaching of directional meaning (*lekókad* ‘droop’ vs. *elkókad* ‘wither’), and (d) perfective actions/events of different starting points (*leőről* ‘grind [whole quantity of sg]’ vs. *megőről* ‘grind [fully]’).

KATALIN SZILI

Egy XIII. századi remetekápolna – *Idegsjít Beatae Elizabeth* – lokalizálása Nyelvészeti vizsgálatok a *séd* és *kút* szavak körében*

III. Idegsyt, Ideksyd – Hidegséd: az alakváltozatok vizsgálata

1. A *h*+magánhangzó kezdetű szavakban előfordul a *h* hiánya; az *ideg* a *hideg* szó alakváltozata. – A) A magyarban a szóeleji *h* eltűnése, illetve megjelenése ismert tény, és a jelenség említésével találkozhatunk is a nyelvészeti szakirodalomban (MELICH 1913: 393, NYÍRKOS 1987: 107–9, UŐ. 1997: 259–60, TÓTH 2007: 321–2, 325). Azonban a jelenség mögött meghúzódó, egyébként bizonyosan többféle mechanizmus vizsgálata még nem lezárt kérdés. NYÍRKOS ISTVÁN így nyilatkozott erről: „A *h*-eltűnésének okát az eddigi kutatások nemigen tárták fel” (1997: 259). Hasonló megállapítást olvashatunk általánosabb kontextusban TÓTH VALÉRIÁTÓL: „A szó elejét érintő hangváltozások egy részével kisebb-nagyobb mértékben a magyar hangtörténeti szakirodalom fog-

* Második közlemény. Az elsőt l. MNy. 2009: 17–29.

lalkozott ugyan, egy ezeket a folyamatokat együttesen láttató összefoglalás ugyanakkor ... mindezidáig nem született meg” (2007: 317). TÓTH VALÉRIA ebben a dolgozatában az esetek csoportosítása mellett a jelenség mögött esetleg meghúzódó fonológiai okokat is érinti, külön adva példákat a *h* hozzátapadására (i. m. 321–2), illetve elmaradására (i. m. 325) Megállapítása szerint a magyarban leggyakrabban éppen a *h* marad el a szó elejéről vagy lép be erre a helyre (uo.).

B) Az ómagyar kor szókincséhez tartozó bizonyos szavak esetében találunk magánhangzóval kezdődő, illetve *h* + magánhangzóval kezdődő változatokat az adatok között. Felsorolok néhány érdekesebb példát erre a jelenségre, elsősorban olyanokat, amelyeket a szakirodalom eddig nem említett meg, és amelyek a személy-, illetve földrajzi nevek köréhez tartoznak.

Első példám az 1055. évi Tihanyi alapítólevél. Vegyünk szemügyre két magyar kifejezést a 15. birtoktest leírásában, a BÁRCZI tárgyalása szerinti 59. és 61. számú szórványokat (BÁRCZI 1951: 51–2, 53; ZELLIGER 2005. sorszámai azonosak): „harmu ferteu” = ’három fertő’ = ’három tó’; hozzá a szövegben igen közeli a másik: „[h]armu hig” = ’három hegy’ (DHA. 151, 8. sor). Ez utóbbi jelentése kétségtelen, ugyanis az 1211. évi birtokösszeírásban, a határvonal leírásában ugyanitt „ad tres monticulus qui sunt in sabula” olvasható. Bár az 1055. évi oklevél fotójáról megállapítható, hogy ez utóbbi szórvány előtt pergamenhiány van, az azonban jól látszik, hogy a *h* betű eredetileg sem volt ott az *armu* szó elején (ZELLIGER 2005: [39]).

Második példám is Tihanyhoz kapcsolódik: az 1211. évi birtokösszeírásban *Horozcueh* (PRT. 10: 516, ÁÚO 1: 124) alak szerepel. De IV. Kelemen pápa 1267. évi bullájában (PRT. 10: 526), továbbá a tihanyi konvent 1270. évi oklevélben (PRT. 10: 534) és a veszprémi káptalan 1309. évi oklevelében (AO. 1: 176, AkOklt. 2: 282, Nr. 647) *Vruzku*, az 1093-ra datált, ERDÉLYI LÁSZLÓ szerint 1389 táján készült (ERDÉLYI 1906: 110) hamis oklevélben viszont *Hurozku* ~ *Hurozkw* (ÁÚO. 6: 66, PRT. 10: 496, DHA. 282) alak található.

Következő példám Anonymus gesztájának néhány adata. A geszta 56. fejezetében szó esik I. Ottó német-római császárról, neve a fejezet címében és a szövegben általában *atho* alakban fordul elő (SRH. 1: 111, 12, 13, 18, 21. sorok, 112, 1. sor), de egy helyen *hoto* alakban szerepel (SRH. 1: 112, 18. sor). Egy másik példa Anonymustól: az Omsó-ér nevű vízfolyás a 22. fejezetben mint *umusouer* (SRH. 1: 63, 22. sor), a 28. fejezetben viszont mint *humusouer* (SRH. 1: 70, 7. sor) kerül említésre.

Földrajzi közneveink közül említek két példát: Az OklSz. *erdő* szócikkében felbukkan két *h*-val kezdődő adat: 1240: *Herdeu* [a. m. erdő?]; 1319/1342: *Herdeuthow* (OklSz. 193–5, említi NYÍRKOS 1997: 259).

Ugyancsak az OklSz.-ban az *Eresztvény* szócikkhez tartozó mintegy negyven darab *e*-kezdetű adat mellett akad négy *h*-kezdetű is: 1373: *herestuen*, 1452: *Heresthven*, 1470: *Herezthwen*, 1255/1415: *Herezthuen* (OklSz. 197–8). Ezek sorát bővíthetjük GYÖRFFY történeti földrajzából: 1315 (Dl 68777), 1316 (Dl 66656, Dl. 68778): *Budiherestwyn* (*Budyherestwyn*) (GYÖRFFY 1: 87, *Gibárt a.*).

C) Még a *hideg* szó családjához tartozó szavak között is adatolható ez a jelenség a tájnyelvi formákat figyelembe véve (ÚMTsz. 2: 1055. az *ideg*² és *idegen* a.), ezért a fenti adatokra hivatkozva feltételezem, hogy az *ideg* a *hideg* szó alakváltozata.

2. A szóvégi *g ~ k* váltakozás. – Amint a jelen tanulmány I/3. pontjában említettem, Gyöngyösi munkájának másik XVI. századi kéziratában *Ideksyd* helynév olvasható. Az ennek előtagjában lévő *[k]* hang a magyarban ismeretes szóvégi *g ~ k* váltakozással is magyarázható.

Csak az általunk vizsgált *hideg* szónál maradvá, visszautalok a II/4. pontban említett, a dömösi prépostság 1138. évi adománylevelében található *Hedekcut* és *Hedegcut* helynévalakokra (SZABÓ DÉNES 1936: 131, 134).

A szóvégi *g ~ k* váltakozás háttérben állhat egyszerű hasonulós jelenség is. A fentiekén kívül erre mutat érzékletes példát az Abaúj vármegyei Hideg-patak két különböző előfordulása, egyszer *hidekpatak*, másszor *Hydegh patag* alakban (GYÖRFFY 1: 142, KMHsz. 1: 129).

3. A *séd* szó *i*-s változata. – A) A *séd* szó XIII–XIV. századi írott alakjaiban megfigyelhető *é* helyett *i* magánhangzó előfordulása; az OklSz. szócikkének címében is két alak áll: *Séd, síd* (OklSz. 837). Innen idézek néhány *i*-s adatot: 1254: Hinc ad *Sidfy*, 1294/1367: Venit ad Ryuum qui vocatur *Syd*, 1328: Quendam riuum *Kiralsidi* dictum, 1334: A quodam riuulo *Meelsyd* nominato.

B) A Sopron megyei Hidegség középkori említései között is vannak *i* hangot mutató változatok: 1274: *Hydegysyd*, 1306: *Hydegysy*, 1358: *Hydegysyd* (CSÁNKI 3: 610).

C) Az *i* hangot tartalmazó, legkorábbi származó adat a Kolozs megyei Széplak területéről, II. András király 1228/1378. évi okleveléből való: „iuxta ... rivulum, qui vocatur *Osoio syd*” (SZABÓ T. ATTILA 1939: 51–2, SzT. 11: 686; az oklevél szövege: BánffyOkl. 1: 3–7, a részlet: 1: 5, RegArp. 1: 142, Nr. 441, ErdOkmt. 1: 169–70, Nr. 152. egybe írja: *Osoiosyd*).

Az adattal kapcsolatban SZABÓ T. ATTILA ezt írja: „A helynevet ... *Oszójó síd*-nek olvasom, bár az előtag olvasatát kétesnek tartom.” Az utótag jelentéséről megállapítja, hogy az „kétségtelenül ... a 'rivulus, fluentum' köznév *i*-zö változata”, de az előtag jelentéséről nem ejt szót. Nem említi a SzT. *aszó* szócikkében sem (SzT. 1: 457–8), de ennek bizonyára a szótárban közölt adatok SZABÓ T. ATTILA által megszabott magas időbeli alsó határa (XV. század közepe, lásd: SzT. 1: 14) volt még az oka.

Kétségtelennek tartom, hogy SZABÓ T. ATTILA helyesen olvasta az összetett víznevet, s az *[oszójó síd]* hangalak az „aszójó séd”, vagyis 'az időnként kiszáradó medrű vízfolyás' jelentésű kifejezés korai alakja. Sem ezt a hangalakot, sem magát a konkrét okleveles előfordulást nem említette NYÍRI ANTAL, amikor az *aszó*, *asszú* szavaink hang- és alaktörténetéről értekezett (1979.). Az *aszjú* > *asszú* alaktörténetével foglalkozva az 1270-től 1334-ig terjedő időből származó adatai között az *Ozyuhag* (= Oszjú-ág), *Ozyu potok*, *Oziuag*, *Ozzywpotok*, *Ozywuuelgh* szerepelnek (1979: 160). Az adatot nem említi az EWUng. sem.

A SZABÓ T. ATTILA által közölt adat tehát egy korábbi hangfejlődési fázist reprezentál.

D) A *séd* szó *i*-s változatának időrendjével kapcsolatban SZABÓ T. ATTILA az alábbi következtetésre jutott: „A *séd* köznév legrégebbi előfordulása: *sedu* azt mutatja, hogy e köznévünk is az Árpádkor vége felé még két szótagú volt, és valószínűleg *sédü*-nek hangzott. Csak a szóvégi rövid magánhangzók általános lekopása után lett a *séd*-ből egyes vidékeken *síd*. Az *i*-zö változat keletkezése az adatok és

az *i*-zés történetének ismerete alapján a XII. vagy XIII. századra tehető” (SZABÓ T. ATTILA 1939: 51–2).

A szó hangalakjának fejlődésével kapcsolatban 1954-ben PAPP LÁSZLÓ így vélekedett: „A szó eredete nem tekinthető eldöntöttnek. ... Ha feltesszük, hogy az alapalak magánhangzója *i* volt, ebből érthetők volnának az *é*-zű, *i*-zű és *í*-zű alakváltozatok, van azonban *ő*-s (*ew*-s) alakváltozatunk is. ... azt gondoljuk, hogy valamely *ši* *ɣd*(*t*) alakból érthető meg legjobban minden hangtani változat” (PAPP 1954: 170).

E) A tájnyelvi adatok között is található *síd* hangalakú, éppen Veszprém megyéből (ÚMTsz. 4: 854, forrása: HORVÁTH 1906: 82).

A PESTI JÁNOS által gyűjtött, a *séd* szót és annak változatait tartalmazó összesen 226 helynévi adatból a szó magánhangzója 108 esetben *é*, 89 esetben *í*, 26 esetben *ű*, 3 esetben pedig bizonytalan (PESTI 1987.). Tehát az *i*-s változat 39%-os gyakorisága csak kevéssel marad el az *é*-s változattól (48 %). (Az adatokat a 42–3. lapon található táblázat alapján számítottam ki.)

4. A *séd* szó *t* végű változatai. – A) A *d* ~ *t* váltakozásra első példaként éppen a Gyöngyösi Gergely művének közel egykorú kézírataiban előforduló *Idegyszt* és *Ideksyd* alakokat említhetem.

B) A *séd* szó tájnyelvi változataiban megfigyelhető a szóvégi *d* helyett a *t* előfordulása. Az 1838-ban kiadott első Magyar tájszótár említi a *sét* változatot ’apró csermely, patakocska’ jelentéssel a Balaton mellékéről (említik: STEINER 1873: 186, MTsz. 1927), s később ugyanezt az alakot jegyezték fel a Tolna megyei Sárkőz vidékéről: DÁVID 1903: 463, említi: ÚMTsz. 4: 854).

Pécstől északrafelre lokalizálható helyen említi a *Sítvögy* < *Sédvölgy* tájnyelvi alakot REUTER CAMILLO (1962: 242).

PESTI JÁNOS gyűjtése a szóvégi mássalhangzó szempontjából a következő megoszlást mutatja: *-d* végződésű 130 adat (58 %), *-t* végződésű 83 adat (37 %) és bizonytalan 13 adat. Tehát elég jelentős a *-t* végűek aránya (1987.; az adatokat a 42–43. oldalakon található táblázat alapján számítottam ki). Megemlítem, hogy PESTI JÁNOS 226 adatából összesen 48 *sít* vagy *sít* alakú (21 %) és 32 *síd* vagy *síd* forma fordul elő (14 %).

C) A szóvégi hang kérdését is érinti az előzőekben már idézett dolgozatában PAPP LÁSZLÓ. Visszafogottan fogalmaz, hiszen a szó etimológiája mindmáig tisztázatlan. „A szóvégi *t* ~ *d* megfelelés kérdése nem dönthető el a szó eredetének ismerete nélkül, a történeti adatok azonban arra mutatnak, hogy a *d* az eredetibb” (1954: 170).

D) A *d* ~ *t* zöngés-zöngétlen váltakozás nem ritka a magyarban. Idézem BÉNYEI ÁGNES megállapítását a *-d* és *-t* helynévképzőkkel kapcsolatban: „a *-d* és *-t* a korai ómagyar korban alighanem ... többnyire alakváltozatokként működtek” (BÉNYEI 2004: 98).

A *d* > *t* zöngétlenedés (illetve hasonulás) a gyakoribb változás, ez mutatkozik például *sziitkozódik* szavunkban, amely a *szid* származékszava (TESz. 3: 767). S hogy vizsgálatunk alapszavától ne távolodjunk el túlságosan, a *Süttő* helynevet említem, amely a korai adatok tanúsága alapján a *sédth*-ből alakult hasonulással. GYÖRFFY idézi az alábbi adatokat: 1295/1423: *Sedthwy*, [1336–42]/1412: *Sedthw* > *Süttő* (GYÖRFFY 2: 310 *Süttő* a., FNESz. 2: 505, KISS 1997: 181).

5. Összefoglalva, a fenti vizsgálataink ahhoz a következtetéshez vezetnek, hogy egyfelől az *ideg*, *idek* alakok a *hideg* szavunk írott, részben a hangalakot is tükröző változatai, másfelől a *syt* és a *syd* a *séd* szó különféle hangalakjait tükröző változatok, ezért az *Ideg**syt* és *Ideksyd* alakokat joggal azonosíthatjuk egy *Hidegséd* településnévvel.

IV. A *Hidegséd* ~ *Hidegség* névalakok kapcsolatáról

1. Helynévváltozati adatsorok. – Emlékeztetőül a II/3. pontban tárgyalt helynévváltozati adatsorok közül kettő:

Az egykor Vas megyéhez tartozó, a mai *Deutsch-Kaltenbrunn* említései: 1281: *Hydeg**sed* (ÁÚO. 9: 297), 1291: *Hydeg**sed* (ÁÚO. 12: 503), 1346: *Hideghkw**t*, 1427: *Hydeg**seeg*, 1428: *Hydeg**seg*, 1451: *Hydeg**seg*, 1663: *Kaltenbrunn*.

A Sopron megyei *Hidegség* megnevezései: 1274: *Hydeg**syd*, 1281: *Hydeg**sed* (ÁÚO. 9: 312 és 9: 314 két, ill. tíz előfordulással), 1306: *Hydeg**syg* (AkOkt. 2: 18, Nr. 22; Urk Burg. 3: 28; megjegyzem, hogy az 1306. évi oklevél hátlapjára – amelyben az unikális *-syg* végződés fordul elő –, egy XV. századi kéz a birtoklevélben említett másik birtok neve mellé már *Hydeg**seg* alakban jegyezte fel ezt a helynevet), 1326: *Hydeg**sed*, 1331: *Hydeg**seed*, 1358: *Hydeg**syd*, 1360: *Hydeg**sed*, 1411: *Hydeg**seg*, 1454: *Hydeg**seeg*, 1539: *Khalltenprunn*.

Ide csatolok egy harmadik adatsort is, az egykori Szilágy megyéhez tartozó, Zilahtól északkeletre fekvő *Nyírsid* megnevezéseit: 1370: *Nyr**seg*, 1385: *Nyir**sed*, 1411: *Nyr**syd*, 1423: *Nyr**segh*, 1475: *Nyr**sewd*, 1543: *Nyr**söd*; 1548: *Nir**szeg*, 1564: *Nyr**seed* (FNESz. 2: 258, SZABÓ T. ATTILA 1936: 47).

Az adatsorokban a XIV–XV. században váltakozva előforduló *-sed* ill. *-seg* utótagú alakok magyarázatot kívánnak.

2. A 'forrás' jelentésű régi magyar *seg* szó. – A *ség* címszó alatt etimológiai szótáraink kizárólag a 'domb; Hügel | hegy; Berg' jelentést említik (TESz. 2: 507, EWUng. 2: 1314). Hasonlóképpen az OklSz. is 'collis, monticulus; hügel' értelmezéssel sorolja fel az 1055 és 1455 közötti négy évszázadból származó adatait (838).

Emellett azonban tudomásunk van a *seg* szó 'fons; forrás' jelentéséről is, ugyanis az 1891-ben Berger Albert által a besztercei levéltárban felfedezett, 1380 és 1410 között másolt ún. Besztercei szójegyzékben kétszer is előfordul a szó: a jegyzék 251. és 252. számú adatai a „*fons: seg*” és a „*fonticulus: kis seg*” szómagyarázatok (MELICH 1893., I. még: Gl. 609). MELICH JÁNOS az adat feletti meglepetését a következőképpen fejezte ki: „A codexünkbeli alak azért föltűnő, mert g-vel van írva, holott g-s alakot se a népnyelv, se a codexirodalom nem ismer; hogy a g nem írás hiba, mutatja az, hogy kétszer fordul elő s mind a kétszer g-vel. Finály gy-vel olvassa a *ség* szót” (MELICH 1893: 119–20).

A fenti adatot a TESz. és az EWUng. is a *séd* szócikkben említi (TESz. 2: 506, EWUng. 2: 1313); ezt a TESz. az alábbiakkal indokolja meg: „A *ség* változatok föltehetően másodlagosak; g-jük vagy a földrajzi névadásban gyakori *ség* 'domb' szónak, vagy az esetleg ezzel összefüggő *-ség* képzőnek az analógiás hatását mutat-

hatja. A nyelvterület több pontján előforduló *Hidegség* helynevek jórészt víznevek vagy azokra visszamenő településnevek, ezért bennük a *séd* szereplése valószínű.”

Az EWUng. lényegében ugyanezt fogalmazza meg tömörebben. Azzal viszont véleményem szerint átesik a „domb” túlsó oldalára, hogy a hamis pécsváradi oklevél negyedik birtoktestének leírásában szereplő *Nogýsegý* adatot (DHA. 73, 14. sor) is itt szerepelteti, mivel a „Zaczard ..., que sub *Nogýsegý* sita est” szöveggörnyezet valószínűvé teszi, hogy itt a ’domb, hegy’ jelentésű szóval van dolgunk.

A Besztercei szójegyzék *seg* szavában a szókezdő *s* bizonyosan az [s] hangot jelölte, mivel a jegyzék a (szókezdő) [sz] hang jelölésére majdnem mindig a *z* betűt használja: szalad – *z*alad (824), szalma – *z*alma (446), szántó – *z*anthow (448), szarka – *z*arka (1188), szarvas – *z*aruas (1055), szederjes – *z*ederyes (675), szekfü – *z*ek phew (351), székely – *z*ekel (79), szekér – *z*eker (760), kis *z*eker (761) stb. De kivételek is akadnak, így például: szapora – *s*apara [fiu] (401), szeg – *s*ceg (541), *patk seg* (!) (740), szék – *s*ek (1223), ezzel szemben *kis zek* (1235).

A fentiekből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a mai *Hidegség* helyneveinknek a XIV. század eleje és a XV. század közepe közötti *-seg* végű adatainak utótagja az 1380 és 1410 között feljegyzett ’forrás’ jelentés alapján közvetlenül megmagyarázható.

3. Volt-e a *seg* szónak ’vízfolyás’ jelentése is? – A) Mivel Erdélyben *Hidegség* nevű patakok is vannak, felvetődik a kérdés, hogy vajon a *seg* szónak volt-e ’vízfolyás’ jelentése is.

Az egyik ilyen nevű patak Csíkszék területén, Gyergyószentmiklóstól délkeletre található, s a Tatrosba torkollik, annak legészakibb folyásánál. Van mellette egy *Hidegségpataka* nevű település is, amely kétségtelenül nem a forrásnál, hanem az alsóbb szakasz mentén fekszik. A patak LIPSZKY térképén is szerepel ’rivus’ meghatározással, de a település nem; nyilvánvalóan a település a patakról kapta a nevét. Egy másik, *Hidekség* nevű patakot Nyárádandrásfalva körzetében említ BENKŐ LORÁND (1947a: 16).

Bár a *Hidegség* ~ *Hidekség* pataknevek használatát megindokolhatjuk úgy, hogy a hideg vízü forrás neve vonódott át a patakra, de az is elképzelhető, hogy a *seg* szónak volt önálló ’vízfolyás’ jelentése is. Egyértelműen az első lehetőség mellett szól a *Hidegségpataka* településnév. Ugyanis ennek létrejöttét úgy magyarázhatjuk meg, hogy a forrás *Hidegség* neve alapján kapta a belőle fakadó vízfolyás a *Hidegségpataka* nevet, ez hagyományozódott át a településre, de időközben a víz-név *Hidegség* alakúra rövidült.

B) HADROVICS LÁSZLÓ a FNESz. „Völgység” szócikkéhez írt lektori véleményében felvetette annak lehetőségét, hogy „a *Völgység* helynév elsődlegesen a Völgységi patakot jelölte, s korábbi *Völgý-séd-ből (vö. *Hidegség*) alakult” (FNESz. 2: 777, utalásszerűen lásd még: JUHÁSZ 1988: 106).

Gondosabb elemzés alapján arra a következtetésre jutunk, hogy HADROVICS feltételezése nem igazolható, és ebben az esetben a tájegység neve volt az elsődleges. Bár LIPSZKY XIX. század eleji térképén már megtalálható a „Fl.[uvius] Völgység” – ahogy KISS LAJOS karakterhelyesen idézi is (FNESz. 2: 777) –, de REUTER CAMILLO megvizsgálta, hogy a terület vízszabályozását megelőző időkben a patak

különböző ágai milyen néven lettek említve, s ezek között nincs *Völgység* vagy hasonló alak (REUTER 1984., lásd még SOLYMÁR 1984a, 1984b). Másfelől viszont a *Völgység* tájegységnevé már a XVIII. század elején felbukkan (FNESz. 2: 777, JUHÁSZ 1988: 106 utalásokkal), és hivatalos használata is korábbi, mint a pataknév, ugyanis a tolnai megyegyűlés 1725. október 16-án hozta létre a „Völgységi járás”-t (MTSH. 10: 19).

C) A fentiek alapján arra következtettek, hogy bár átvonódhatott egy patak megnevezésére is a vízzel kapcsolatos *seg* szó, de elsődlegesen csak ’forrás’ jelentéssel rendelkezett.

4. Hidegség és népetimológia. – A) Az alábbiakban szeretnék visszatérni a *Hidegség* településnév magyarázatának kérdéséhez. Ugyanis immáron nyelvészeink sokadik generációja vélekedik akképpen, hogy ez a helynévalak úgynevezett népetimológiával keletkezett az eredeti *Hidegséd*-ből.

Felsorolok néhány összecsengő megállapítást az elmúlt 140 év szakirodalmából:

1869. FÁBIÁN ISTVÁN: „*Hidegség*: a Konth Miklós nádor által 1366. évben kiadott okiratban, mely a soproni levéltárban őriztetik, Hideg-séd, a hogy az ottani horvát lakosok ma is ejtik, míg a szó világosabb értelményének kedvéért a d-t g-vel felcserélő magyarok, Hidegség-et mondanak. Azonban a Hidegséd-et eredetibb alaknak vevén fel, miután *séd*, *séd* Kresznerics szerint rivulus, fluentum, Bächlein Veszprém körül, s folyó víz Veszprém megyében, s e vidéken is, jelesül a széplaki határban, van egy *Séd* nevű folyó, s dülő; e feltevésre az által is jogosítottnak érezzük magunkat, mert a nevezett helységen keresztül csakugyan a falu déli oldalán álló hegyből egy kis *Séd* (Hideg-séd) csurdogál le a Fertő lapályába. Ez értelmezésnek s a helység elnevezésének alapját én a falu déli oldalán álló hegyből csordogáló kis *Séd*-ben lelem” (1869: 119–20).

1885. KÚNOS IGNÁC majdnem szó szerint idézi FÁBIÁNT, hivatkozik is rá (1885: 99).

1906. NÁDAI PÁL: „A *séd* szó is, mely folyót, vagy patakot jelentett régen, elhomályosult időfolytán, és így, mivel a *Hidegséd* összetételben nem érezték többé jelentését, *Hidegséggé* keresztelte e helynevet a nép” (1906: 11).

1950. LŐRINCZE LAJOS a Sopron megyei Hidegség és a Vas megyei Német-hidegkútra vonatkozó, CSÁNKI DEZSŐ által közölt okleveles adatok felsorolása után megállapítja: „Tehát a nevét eredetileg a mellette levő víz *hideg séd* ’hideg folyó’ nevétől vett településnév nyilván népetimológiás változás útján lett *Hidegség-gé*” (LŐRINCZE 1950: 54).

1967. KÁLMÁN BÉLA: „Győr-Sopron megyében egy község neve *Hidegség*. ... A folyóvíz neve a Dunántúl nyelvjárásainak egy részében a *séd* volt (ma is ez a neve Veszprém folyócskájának). ... A név második tagjának elavulása után népetimológia »értelmesítette« a nevet” (1967: 7).

1981. MOLLAY KÁROLY: „Amikor az ómagyar *séd* ’patak, csermely’ szót már nem értették, a helynevet népetimológiával *Hidegség*-re (1306) változtatták” (1981: 247, 51. jegyz.).

1988. KISS LAJOS a FNESz. negyedik kiadásában: „A mai *Hidegség* névváltozat népetimológia eredménye” (FNESz. 1: 595, *Hidegség* a.). 1995-ben is a „Nép-

etimológia” címszó alatt említi: „*Hidegség < Hidegséd*” (KISS 1995: 20). Két évvel később is: „*Hidegség* (eredetileg *Hideg-séd*)” (Uő. 1997: 181).

2004. NYOMÁRKAY ISTVÁN: „Népetimológián alapul több helységnév is, például a Győr-Sopron megyei *Hidegség* (horv. *Vedešin, Hidešin*), amelynek eredeti alakja *Hidegséd* 'hideg patak' volt, a *séd* szó jelentése elavult, a nyelvhasználatból kiveszett, ezért az »értelmes« -ség képzővel azonosították” (2004: 401).

B) A fenti vélekedések mellett kivételnek számítanak a TESz. megfogalmazásai, amelyek elkerülik az egyértelmű állásfoglalást: „A nyelvterület több pontján előforduló *Hidegség* helynevek jórészt víznevek vagy azokra visszamenő településnevek, ezért bennük a *séd* szereplése valószínű” (TESz. 3: 506, *séd* a.). „Az 1306: Hydegysy ... talán -ség képzős alakulat, esetleg még a *séd* szóhoz is tartozhatik” (TESz. 3: 507, *ség* a.).

5. A népetimológiára hivatkozó magyarázat bírálata. – A „népetimológia” gondolata egyértelmű megfogalmazást nyert FÁBIÁN ISTVÁNNál: „a szó világosabb értelményének kedvéért a *d-t g*-vel felcserélő magyarok, *Hidegség-et* mondanak”. Ő azonban még nem ismerhette a Besztercei szójegyzék adatát, így hipotézisét kora ismeretanyagán álló, korrekt feltételezésnek kell minősítenünk.

A Besztercei Szójegyzék alapján azonban arra a következtetésre jutunk, hogy a kutatók feltételezése nem megalapozott. Kielégítő magyarázatot nyújt ugyanis a *Hidegség* helynévre, ha a régi magyar *seg* szó 'forrás' jelentésére hivatkozva értelmezzük a helynév utótagját.

A népetimológiára történő hivatkozás gyengéje továbbá, hogy a *séd* mind a mai napig élő szó a Dunántúl egy jelentős részén.

További érvek is szólnak a népetimológias magyarázat ellen. Egyrészt t ö b b , e g y m á s t ó l t á v o l i település nevében is dokumentáltak a -*seg* végű alakok, és erősen kétséges, hogy különböző helyeken azonos – népetimológián alapuló –, változások mentek volna végbe.

Továbbá, például a Vas megyei Hidegkút esetében érthetelen lenne, hogy a már a XIV. században *Hideghkwt* néven (is) említett település a XV. században *Hydegseg* formában szerepeljen, ha nem lenne szoros jelentésbeli kapcsolat a két névalak között.

S végül, a -*seg* végű alakok jellemzően a XV. században jelentkeznek, amikor még aligha tételezhető fel, hogy a XIV. századból sok helyről adatolt és éppen a Dunántúl jelentős részén hosszú évszázadokon keresztül élő *séd* szó jelentése már elhomályosult volna.

6. K ö v e t k e z t e t é s e k . – Végülis hogyan magyarázzuk az 1. pontban említett helynévi adatsorokat?

Ha számolunk azzal, hogy a *séd* szó rendelkezett 'forrás' jelentéssel, akkor javasolhatjuk azt a magyarázatot, hogy a települések a forrás után kapták a nevüket, amelyet a -*sed*, a -*seg* vagy a -*kut* utótag, illetve ezek idegen nyelvű megfelelője jelölt.

Amennyiben a *séd* szónak csak a 'patak' jelentésével számolunk, akkor úgy érvelhetünk, hogy a vízfolyás menti települést egyes esetekben a patak, máskor annak forrása alapján nevezték meg, ezért e hely rendelkezhetett a *Hidegsed*,

Hidegseg vagy *Hidegkut* elnevezéssel akár egyazon időszakban is. Magam ezt a magyarázatot tartom valószínűbbnek.

A *séd*, „*seg*” és *kút* szavaink jelentéstartománya tehát az ómagyar korban bizonyos átfedést mutatott. Mai használatuk viszont lényegesen eltérő: a *kút* ma is élő köznyelvi szó ’mesterséges vízvételi hely’ jelentéssel, a *séd* egykor sokfelé ismert volt, de használata mára csak a Dunántúl hegyes-dombos vidékeinek földrajzi neveiben maradt meg ’patak’ jelentéssel, a ’forrás’ jelentésű „*seg*” szó pedig régóta kiveszett nyelvünkéből.

V. Hidegkút további sorsa

1. Térjünk vissza a Hidegséd patak forrása feletti platóra lokalizált remetekápolnához! Felvetődik a kérdés: mi lett vajon a sorsa, miért nem fordul elő az 1263 utáni forrásokban?

Noha *Idegst Beatae Elizabeth*-nek egyetlen további említése sem ismert, egy Szent Erzsébet titulusú kápolna szerepel Tihany körzetében egy négy évvel későbbi oklevélben. IV. Kelemen pápa 1267. január 11-én kelt bullájában a tihanyi apátságot a szentszék pártfogása alá veszi, megerősíti birtokaiban és kiváltságaiban. Ezt az oklevelet Lodomér esztergomi érsek 1297. november 6-án átírta; az átírás segítségével rekonstruált szöveget ERDÉLYI LÁSZLÓ adta ki (PRT. 10: 525–8). A szövegben kevéssel a tihanyi monostor saját területére történő utalást követően említésre kerül négy olyan kápolna, amelyek az apátság fennhatósága alatt állnak: „Sancti Michaelis, Sancti Dominici, Sancte Marie Magdalene et Sancte Elysabeth capellas, cum omnibus pertinentiis earundem” (PRT. 10: 526). Az egyháztörténeti szakirodalom a felsorolás geográfiai rendje alapján ezeket a tihanyi félszigeten lévőnek tartja (MEZŐ 2003: 82), noha az oklevelet eddig egyedülként elemző ERDÉLYI LÁSZLÓ akadémiai székfoglalójában így írt: „a négy kápolnát ... nem szabad a balatonparti kőbe vájt remete-barlangokban keresni, hanem az apátság falvaiban, pl. Szent Mihály kápolnáját Papsokán, a mai Füred területén” (1906: 60). A másik három kápolnáról nem ad lokalizálást. Felvetődik annak lehetősége, hogy a pápai oklevélben említett Szent Erzsébet kápolna esetleg azonos lehet a hidegkúti remete-kápolnával.

2. Magával Hidegkúttal kapcsolatban van némi értesülésünk a XIII. század végéről, amennyiben a III. András király 1294. június 22-én kelt oklevelében említett *Hydegkuth* bizonyosan a mai Veszprém megyei Hidegkúttal azonos. Ebből az oklevélből megtudhatjuk, hogy az utód nélkül elhunyt Saul comes birtokában lévő *Hydegkuth* nevű földet a király hűséges szolgálataikért a tördemici Péter comes három fiának, Pál hantai prépostnak, Vidnek és Jánosnak adományozza (RegArp. 2/4: 134–5, Nr. 3976, CD. 6/1: 288–91; lásd még: RegArp. 2/4: 132, Nr. 3970).

Ezen oklevél adatai alapján kijavíthatjuk GYÖRFFY GYÖRGY téves hivatkozását, amelyet Pilis megye történeti földrajzában a jelenleg már Budapesthez tartozó egykori Hidegkút tárgyalásakor említett meg (GYÖRFFY 4: 640). Egy, a veszprémi káptalan levéltárában megőrzött 1292. évi oklevélről van szó. GYÖRFFY maga is kifejezi bizonytalanságát, hogy az oklevélben említett perlekedő hidegkúti nemesek

vajon valóban a Pilis megyei Hidegkútra való-e. Tekintettel arra, hogy az oklevélben olvasható a hidegkúti Saul comes neve, ő bizonyosan azonos a III. András oklevelében két évvel később elhunyként említettel, s ezért joggal állíthatjuk, hogy az 1292. évi oklevélben is a Veszprém megyei Hidegkútról van szó.

Hasonlóképpen bizonyosan a veszprém megyei Hidegkútról származott az a Hydekut-i *Bungurd comes*, akinek fiáról egy 1309. évi birtokajándékozási oklevélben esik szó, ugyanis az oklevél helynevei és tartalma kétségtelenné teszik a Balaton-felvidéki lokalizálást (VeszprReg. 31–2, Nr. 43, AkOklt. 2: 256–7, Nr. 586).

3. A Hidegkúton egykor létezett remeteközösség sorsára egy 1318. február 14-én kelt oklevél vet némi fényt. Ebben a tihanyi apát és konventje jelentést tesz I. Károly királynak Lőrinc fia Tamás mester Tihany környékén elkövetett sorozatos bűncselekményeiről. Az oklevél tíz pontban sorolja fel az erőszakos cselekményeket; az 5., illetve a 10. pontban az alábbiakról szerezhetünk tudomást. Ez a bizonyos Tamás „a püspök servienseit és falujukat, Hydegkuthot fegyveresen megtámadta és kifosztotta, Szt. György egyházát feltörette, és az ott elhelyezett javaikat három napon át a várába hordatta, s a templom kulcsát is magával vitte”; ill. „a Zaar Beren-i erdőben lévő Szt. Kereszt-remeték templomát éjjel feltörette, s nemcsak a környékbelieknek ott összegyűjtött értékeit vitette el, hanem az embereket ruháiktól is megfosztotta” (GUTHEIL 114, Nr. 73., VeszprReg. 47–9, Nr. 90, AkOklt. 5, Nr. 32). Tudomásom szerint ez az egyetlen olyan oklevél, amely a Szárberény melletti remetetelepről tudósít.

Ebből az oklevélből megtudhatjuk tehát, hogy 1318-ban Hidegkúton volt egy Szent György titulusú egyház, amely vagyonát és méreteit tekintve elég jelentős lehetett, amennyiben három napot vett igénybe kincseinek elszállítása. Ez a tény gyakorlatilag kizárja, hogy ott még remeték is éltek volna. Viszont az oklevél tudósítása szerint a Hidegkúttól légvonalban kevesebb, mint 15 km-re lévő, ma Vörösberény nevet viselő egykori Szárberény erdejében éltek Szent Kereszt remetéi. Így azt feltételezem, hogy miután Hidegkút az évtizedek során lélekszámában megnövekedett – ami a fenti oklevél alapján bizonyosnak látszik –, a remeték elköltöztek a szárberényi erdőbe.

4. Itt veszünk búcsút a Hidegséd pataktól és Hidegkút településtől, s talán joggal állapíthatjuk meg, hogy tanulmányunkban a XIII. századi remetekápolna lokalizálásával a nyelvészeti gondolatmenetet diplomatikai, topográfiai és régészeti adatokkal kiegészítő, multidiszciplináris megközelítésmód által elérhető eredményekre mutathattunk be egy érdekes példát.

A hivatkozott irodalom

AkOklt. = Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. 1301–1387. 1–, KRISTÓ GYULA szerk. Bp.–Szeged, 1990–.

Anonymus = Anonymus: Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Hasonmás kiadás. Fordította és jegyzetekkel ellátta: PAIS DEZSŐ. A bevezetőt írta, a jegyzeteket kiegészítette és a térképet tervezte: GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1975.

- AO. = Anjoukori okmánytár I–VI. kötet: NAGY IMRE szerk. Bp., 1878 – 1891. VII. kötet: TASNÁDI NAGY GYULA szerk. Bp., 1920.
- ÁÚO. = Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus 1–12. kötet, WENZEL GUSZTÁV. Pest (majd Bp.), 1860–1874.
- BánffyOkl. = Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család történetéhez. I. kötet: VARJÚ ELEMÉR szerk. Bp., 1908. II. kötet: IVÁNYI BÉLA szerk. Bp., 1928.
- BÁRCZI GÉZA 1951. A Tihanyi Apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.
- BENKŐ LORÁND 1947a. A Nyárádmente földrajzi nevei. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Bp.
- BENKŐ LORÁND 1947b. Víz- és helységneveink viszonyához. Magyar Nyelv 259–63.
- BENKŐ LORÁND 2003. Castrum Borssed Zouolvn. In: Uő, Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Bp. 140–50.
- BÉNYEI ÁGNES 2004. Az ómagyar kori helynévképzők és változataik. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., Helynévtörténeti tanulmányok. Debrecen 91–104.
- BORSZÁK ISTVÁN 1953. Kicsiny a bors, de erős. Magyar Nyelv 105–8.
- CAH. = Chartae Antiquissimae Hungariae. Árpád-kori oklevelek 1001–1196. GYÖRFFY GYÖRGY főszerk. Bp., 1997.
- CD. = Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Vol. 1–11. FEJÉR, GEORGIUS. Budae, 1829–1844.
- CSÁNKI = CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 1–3, 5. kötet. Bp., 1890–1913. 4. kötet: FEKETE NAGY ANTAL, Bp., 1941.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, A magyar nyelv szótára. 1–6. kötet. Pest, (majd Bp.), 1862–1874.
- DHA. = Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. GYÖRFFY, GEORGIUS ed. Bp., 1992.
- DAP. = Documenta artis Paulinorum. 1–3. kötet. Gyűjtötte és sajtó alá rendezte: GYÉRESSY BÉLA – HERVAY FERENC. Bp., 1975–1978.
- DÁVID PÁL 1903. Tájszók. Magyar Nyelvőr 461–4.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1906. A Tihanyi Apátság kritikus oklevelei. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXI. kötet 3. szám. Bp.
- ErdOkmt. = Erdélyi Okmánytár. Közzéteszi: JAKÓ ZSIGMOND. 1–2. kötet. Bp., 1997–2004.
- ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára. 1–7. kötet, BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk. Bp., 1959–1962.
- EWÜng. = Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band 1–3. BENKŐ, LORÁND ed. Bp., 1993–1997.
- FÁBIÁN ISTVÁN 1869. Nyelvészeti apróságok, észrevételek és fejtegetések. I. Nyelvtudományi Közlemények 7. 119–21.
- FÉNYES ELEK 1851. Magyarország geographiai szótára. 1–2. kötet. Pest, 1851. (Reprint: Bp., 1985.)
- FNESz. = Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. kötet, KISS LAJOS. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gl. = Régi magyar glosszárium, BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR szerk. Bp., 1984.

- GUTHEIL = GUTHEIL JENŐ, Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból. 1002–1523. A veszprémi egyházmegye múltjából 18. Kiadásra előkészítette: KREDICS LÁSZLÓ. Veszprém, 2007.
- GUZSIK TAMÁS – FEHÉRVÁRY RUDOLF 1980. A magyar pálos rendi építészet kialakulása, első periódusa. Építés–Építészettudomány 12. 193–228.
- GUZSIK TAMÁS 2000. A pálos rend „születési anyakönyvi kivonata”. (Az 1263-as kolostor-összeírás topográfiai és építészeti érdekességei.) Architectura Hungariae. 2. 2000. 1. szám. Internetes folyóirat. Az idézett cikk: <http://arch.et.bme.hu/epitesz5.html#1> (2004. január)
- GUZSIK TAMÁS 2003. A pálos rend építészete a középkori Magyarországon. Bp.
- Gyöngyösi: Arcok = Gyöngyösi Gergely: Arcok a magyar középkorból. Ford.: ÁRVA VINCE – CSANÁD BÉLA – CSONKA FERENC. Szöveggondozás, bevezető tanulmány, jegyzetek: V. KOVÁCS SÁNDOR. Magyar Ritkaságok. Bp., 1983.
- Gyöngyösi: Vitae = HERVAY FERENC szerk., Gyöngyösi, Gregorius: Vitae fratrum eremitarum ordinis Sancti Pauli primi eremita. Bp., 1988.
- GYÖRFFY = GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 1–4. kötet. Bp., 1963–1998.
- HÁZI JENŐ 1921–1943. Sopron sz. kir. város története. I. rész: 1–7. kötet, II. rész: 1–6. kötet. Sopron, 1921–1943.
- HERVAY FERENC 1984. A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon. In: H. BALÁZS ÉVA – FÜGEDI ERIK – MAKSAY FERENC szerk., Mályusz Elemér emlékkönyv. Bp. 159–71.
- HIDEGKUTI MIHÁLY – HUDI JÓZSEF 1987. Hidegkút története. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 5. Veszprém.
- HO. = Hazai okmánytár. Codex Diplomaticus Patrius. 1–8. kötet, NAGY IMRE – PAUR IVÁN – RÁTH KÁROLY – VÉGHELY DEZSŐ szerk. Győr–Bp., 1865–1891.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. Patak. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk., Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Bp. 664–73.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. (Ismeretítés:) BENKŐ LORÁND, Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Magyar Nyelv 209–16.
- HOLLER LÁSZLÓ 2007. A veszprémi püspök egy 1263. évi okleveléről. In: Decus solitudinis. Pálos évszázadok. SARBÁK GÁBOR szerk. Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti Konferenciák 4/1. Bp. 121–33.
- HORVÁTH ENDRE 1906. A bakonyalji nyelvjárás. Nyelvészeti Füzetek 34. Bp.
- JAKAB LÁSZLÓ 2002. A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban. Számitógépes nyelvtörténeti adattár 10. Debrecen.
- JókK. = Jókai-kódex. XIV–XV. század. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Codices Hungarici VIII. Közzéteszi: P. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1981.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. A magyar tájnévadás. Nyelvtudományi Értekezések 126. Bp.
- KÁLMÁN BÉLA 1967. A népetimológia helységneveinkben. Magyar Nyelvőr 1–11.
- KISBÁN EMIL 1938. A magyar pálosrend története, I–II. kötet. Bp. 1938–1940.
- KISS LAJOS 1976. Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések 92. Bp.
- KISS LAJOS 1995. Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. Nyelvtudományi Értekezések 139. Bp.
- KISS LAJOS 1997. Korai magyar helységnevtípusok. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel 3. Bp. 177–85.

- KMHsz. = Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. kötet: Abaúj–Csongrád vármegye, HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk. Debrecen, 2005.
- KRISTÓ GYULA 2000. Szent István pécsváradi okleveléről. In: „Magyaroknak eleiről”. Szeged. 307–21.
- VeszprReg. = Veszprémi regeszták. Regesta litterarum ad episcopatum et capitulum ecclesiae Veszprimiensis pertinentum (1301–1387), KUMOROVITZ L. BERNÁT. A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 2. Bp., 1953.
- KÚNOS IGNÁC 1885. A helynevekben lévő népetymológiáról, IV. Magyar Nyelvőr 97–102.
- LETHENYEI JÁNOS 1790. Anonymus, az az Béla királynak nevetlen íródeákja Hétmagyaroknak Szittyából Almos hertzeg vezérleése-alatt lött ki-jövetelőket meg-írta. Ford.: LETHENYEI JÁNOS. Pest.
- LIPSZKY = LIPSZKY JÁNOS, A Magyar Királyság és társországi térképe és névtára. Mappa generalis regni Hungariae. Pest, 1804–1808. Repertorium locorum objectorumque. Buda, 1808.
- LŐRINCZE LAJOS 1950. A *seg* térszínformánév. Magyar Nyelv 53–60.
- MÁLYUSZ ELEMÉR 1945/1947. A pálosrend a középkor végén. Egyháztörténet 3. 1–65.
- MÁNDY ISTVÁN 1799. Magyar Sunád, avagy I. Béla királynak nevetlen író-deákja ... Ford. MÁNDY ISTVÁN. Debrecen.
- MELICH JÁNOS 1893. A Besztercei Szójegyzék. Magyar Nyelvőr 117–24.
- MELICH JÁNOS 1913. A magyar tárgyas igeragozás. Magyar Nyelv. [Megjelent folytatásokban.]
- MEZŐ ANDRÁS 2003. Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Bp.
- MOLLAY KÁROLY 1981. Földrajzi neveink magyarázatáról (Hozzászólás Kiss Lajos könyvéhez). Soproni Szemle 35. 237–50.
- MRT. 2. = Magyarország régészeti topográfiája. 2. kötet: Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás, ÉRI ISTVÁN szerk. Bp., 1969.
- MTSH. 10. = Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 10. Tolna megye. Összeáll.: JENEY ANDRÁSNÉ – TÓTH ÁRPÁD. Bp., 1996.
- MTsz. = Magyar tájszótár. 1–2. kötet, SZINNYEY JÓZSEF. Bp., 1893–1901. (Reprint kiadás: Bp., 2003.)
- MünchK. = A Münchener kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt, NYÍRI ANTAL szerk. Codices Hungarici VII. Bp., 1971.
- NÁDAI PÁL 1906. A magyar népetimológia. Nyelvészeti Füzetek 27. Bp.
- NYÍRI ANTAL 1979. Az *aszó*, *asszú* eredete, hang- és alaktörténete. Magyar Nyelv 147–62.
- NYÍRI ANTAL szerk. 1993. A Münchener kódex magyar-latin szótára. Bp.
- NYÍRKOS ISTVÁN 1987. Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. Debrecen.
- NYÍRKOS ISTVÁN 1997. Szóeleji hangok eltűnése a magyarban. In: KISS GÁBOR – ZAICZ GÁBOR szerk., Szavak – Nevek – Szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Bp. 256–63.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN 2004. A hangváltásokról. Magyar Nyelv 395–406.
- Oklsz. = Magyar Oklevél-szótár. Lexicon Vocabulorum Hungaricorum. (Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Supplementum ad Lexicon Linguae Hungaricae Aevi Antiquiori.) SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA. Bp., 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ 1926. Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Fordította, bevezetés, jegyzetek, térkép: PAIS DEZSŐ. A Napkelet könyvtára 14. Bp.
- PAPP LÁSZLÓ 1954. Sít. Magyar Nyelv 169–70.

- PESTI JÁNOS 1987. *A ság, ség, seg (~ segg) és a séd* a Dél-Dunántúl földrajzi neveiben. Névtani Értesítő 12. 32–53.
- PRT. = A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I–XII. kötet, ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC szerk. Bp. 1902–1916.
- RegArp. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regem stirpis Arpadiane critico-diplomatica. 1–2/4. kötet, SZENTPÉTERY IMRE – BORSA IVÁN. Bp., 1923–1981.
- REUTER CAMILLO 1962. Feladatok és megoldások a helynévgyűjtés köréből. Magyar Nyelv 236–42.
- REUTER CAMILLO 1964. Malomséd. In: KODOLÁNYI JÁNOS szerk., A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1963. Pécs, 1964. 143–5.
- REUTER CAMILLO 1984. Egy „mérgek” tanulmány. Névtani Értesítő 9. 86–90.
- SOLYMÁR IMRE 1984a. Mérgek vizen a „Mérgek hídja”. Névtani Értesítő 9. 91–7.
- SOLYMÁR IMRE 1984b. Változó vizek – változó víznevek. Adalékok a Völgysegi patak (Határárok, Hutekróve) névélettanához. Névtani Értesítő 9. 19–23.
- SRH. = Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. 1–2. kötet, SZENTPÉTERY IMRE szerk. Bp., 1937–1938.
- STEINER ZSIGMOND 1873. Helynevek. Magyar Nyelvőr 186–7.
- SZABÓ DÉNES 1936. A dömösi prépostság adománylevele. Magyar Nyelv 54–7, 130–5, 203–6.
- SZABÓ KÁROLY 1860. Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Ford. SZABÓ KÁROLY Pest.
- SZABÓ T. ATTILA 1936. Nyír, nyírös. Magyar Nyelv 47–8.
- SZABÓ T. ATTILA 1939. Séd ≈ síd ≈ sid. Magyar Nyelv 51–2.
- SZENTPÉTERY IMRE 1918. Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Értekezések a történeti tudományok köréből 24. Bp., 1918. 583–640.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. II. kötet. Bp., 1938. 133–202.
- SzT. = Erdélyi magyar szótörténeti tár. 1–[12] kötet, SZABÓ T. ATTILA szerk. (ill. VÁMSZER MÁRTA, majd KÓSA FERENC főszerk.) 1–4. Bukarest, 5–8 Bp.–Bukarest, 9–[12] Bp.–Kolozsvár, 1975–[2005].
- TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–4. kötet, BENKŐ LORÁND főszerk. Bp., 1967–1984.
- TÓTH VALÉRIA 2007. Egy szó eleji hangváltozási típusról. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás. III. Debrecen–Bp., 2007. 317–27.
- UrkBurg. = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Band 1–4. WAGNER, HANS – LINDECK-POZZA, IRMTRAUT ed. [Wien]–Graz–Köln, 1955–1985.
- ÚMTsz. = Új magyar tájszótár 1– [4] kötet, B. LÖRINCZY ÉVA főszerk. Bp., 1979–[2002].
- VÁLYI = VÁLYI ANDRÁS, Magyar Országának leírása. 1–3. kötet. Buda, 1796–1799. (Reprint kiadás: Somorja, 2003.)
- VeMFN. = Veszprém megye földrajzi nevei. 1–4. kötet. (1. kötet: A tapolcai járás. 2. kötet: A pápai járás. 3. kötet: Az ajkai járás. 4. kötet: veszprémi járás.) BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC (– VARGA MÁRIA) szerk. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 156., 171., 192., 194. Bp., 1982–2000.

VeszprReg. = Veszprémi regeszták. Regesta litterarum ad episcopatum et capitulum ecclesiae Veszprimiensis pertinentum (1301–1387), KUMOROVITZ L. BERNÁT. Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 2. Bp., 1953.

VMHL. = Veszprém megye helytörténeti lexikona. 1–2. kötet, ILA BÁLINT – KOVACSICS JÓZSEF. Bp., 1964–1988.

ZELLIGER ERZSÉBET 2005. A Tihanyi Alapítólevél. Pannonhalma.

HOLLER LÁSZLÓ

The localization of a 13th-century chapel of hermits:

Idegst Beatae Elizabeth

An analysis of *séd* ‘creek’ and *kút* ‘spring, well’

The subject-matter of the present paper is the localization of a hermits’ chapel mentioned as *Idegst Beatae Elizabeth* in a diploma issued by Paul, bishop of Veszprém in the year 1263. The author concludes that it must have been located in the area of the present-day village *Hidegkút* in Veszprém County. Besides some archaeological and topographical arguments, the identification rests mainly on a linguistic analysis of the place names *Hidegséd* and *Hidegkút*. The author lists several examples for the word *séd* ‘creek’. The names of three different settlements appear in the forms *Hidegséd*, *Hidegseg* and *Hidegkút* in the 13th to 16th centuries. Both present-day *kút* ‘well’ and old Hungarian *seg* possessed the meaning ‘spring’ formerly. This last observation disproves the 140-year-old idea, repeatedly emphasised in the literature, that all *Hidegség* place names originate from *Hidegséd* as the result of a folk-etymological process. The author’s conclusion is that settlements located near a cold-water creek may have been named after either the creek or its source, yielding name forms like *Hidegséd*, *Hidegseg* or *Hidegkút*.

LÁSZLÓ HOLLER

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A kettős szillogizmus logikai értelmezései

A kettős szillogizmusnak mint elvi jelentésszerkezetnek az első elképzelését – logikai alapokon, de nyelvészeti érdeklődésből – tizennyolc évvel ezelőtt vázoltam fel a *Szemiotikai szövegtan* 2. kötetében (BÉKÉSI 1991.). Akkoriban ez a – ma már inkább „kiindulászerkezet”-nek nevezett – „kettős szillogizmus” kifejezés még nem létezett a Magyarországon hozzáférhető szakirodalomban. Annak, hogy erről – az ellentétes jelentésszerkezetek vizsgálatában fontos kutatási eszközről – ma már többet tudunk, az a hazai érdeklődés kiterjedése mellett (vö. NAGY L. 2008.) nem kis mértékben az internetnek köszönhető. A *double syllogism* kifejezésre a kereső két, egymástól független kutató nevét is figyelmünkbe ajánlja. Mindkettő – terjedelmes rendszerező munkájuk részeként – logikai kategóriaként foglalkozik a kategóriával. Az egyik kutató AVI SION, a másik JONATHAN DOLHENTY.

Jóllehet a hazai kutatások nyelvészeti (pontosabban: szemantikai–pragmatikai) érdeklődésből foglalkoznak a kettős szillogisztikus szerkezetekkel, úgy vélem, nem lesz hasznosan megismerkednünk a *double syllogism* logikai értelmezéseivel. (Ehhez egy megjegyzést előrebocsátok. Az idézett két kutató a tengerentúlon dolgozik, így a szóhasználatban, illető-

leg egy-egy logikai kategória használatának árnyalatában eltérhetnek a nálunk kialakult gyakorlattól. Ezek értelmezését itt nem tekintem feladatommak; a későbbiekben azonban, amikor a kettős szillogizmus *modalitás*-konstituense kerül előtérbe, e szerzők fogalomhasználatát KIEFER FERENC munkájával [1990.] egybe fogom vetni).

Az alábbiakban először JONATHAN DOLHENTY, majd AVI SION értelmezéseinek a nyelvészet nézőpontjából tanulságos vonatkozásait mutatom be.

1. A „kettős szillogizmusok” leírásához és alkalmazásához JONATHAN DOLHENTY az összetett szillogizmusok vizsgálata során jut el; ezekhez pedig – első lépésként – a szillogizmusokban nyíltan vagy rejtetten szereplő „összetett proposíciók” vizsgálatában (i. m. 4. fejr. 1–2). Témánk szempontjából leginkább a „rejtetten” többszörös szillogizmusok vizsgálata (*Covertly Multiple Syllogisms*) tanulságos; közülük is a „kirekesztő” (*exclusive*) proposícióké, amelyekben egy kirekesztő szerepű „csak”, „mindössze”, „kizárólag” vagy „egyedül” lexéma jelenik meg. Egy efféle kirekesztő lexéma egy rejtett proposíciót képvisel, ezáltal nem egyetlen proposíció van jelen, hanem kettő:

Első proposíció:

Kizárólag a gonoszok gazdagok.

Második proposíció:

Akik nem gonoszok, nem gazdagok.

Dolhenty gondolatmenetében a második proposíció nem eredménye a gondolatmenetnek, hanem eszköze. A *double syllogism* mint összetett logikai alakulat a szerző elemzésében arra való, hogy a kirekesztő (*exclusive*) lexémák proposícióépítő szerepét igazolja: vagyis azt, hogy ezek az explicit proposíció mellett egy rejtett, második proposíciót képviselnek. DOLHENTY gondolatmenetét legegyszerűbben egy olyan szillogizmus segítségével követhetjük, amelynek mindkét premisszájában jelen van a kirekesztő szerepű „kizárólag” lexéma.

Kizárólag a gazdagok boldogok.

Kizárólag a gonoszok gazdagok.

Ennélfogva, ***Kizárólag*** a gonoszok boldogok.

„Mindkét premissza – írja a szerző – két rejtett állítást tartalmaz” (i. m. 4. fejr. 5–7). A nagy premissza ebből a kettőből áll:

A gazdagok boldogok, és

Mindenki, aki nem gazdag, nem boldog.

A kis premissza két állítása:

A gonoszok gazdagok, és

Mindenki, aki nem gonosz, boldogtalan.

„Mindkét érvelés érvényes” – állapítja meg a szerző. Ennélfogva egyesíthetjük az első szillogizmus konklúzióját (*A gonoszok boldogok*) a második szillogizmus konklúziójával (*Mindenki, aki nem gonosz, boldogtalan*).

Így jut bizonyító szerephez a „kettős szillogizmus” képlete, amelyben mind az első, mind a második szillogizmus *a* szillogizmusok első alakzatát (*Figure*) követi (M–P, S–M, S–P), a nagy premisszák egyaránt univerzálisak, a kis premisszák állítóak:

Első szillogizmus:

Második szillogizmus:

M – P	<i>A gazdagok boldogok,</i>	és	<i>Mindenki, aki nem gazdag, nem boldog.</i>
S – M	<i>A gonoszok gazdagok,</i>	és	<i>Mindenki, aki nem gonosz, nem gazdag.</i>
S – P	<i>A gonoszok boldogok,</i>	és	<i>Mindenki, aki nem gonosz, boldogtalan.</i>

Az első és a második szillogizmus konklúzióinak egyesítéséből (S – P és S – P) létrehozhatjuk az egyetlen exkluzív proposíciót: „*Kizárólag a gonoszok boldogok*”.

2. Ígéretes című munkájának (*Future Logic*) első változatát AVI SION 1990-ben tette közzé, s 1996-ban dolgozta át; ebben a formájában olvasható az interneten (SION, 1996.).

A „kettős szillogizmusok” tárgyalásához az 52. fejezetben jut el a szerző. Ez a fejezet-szám már önmagában is utal az előzmények részletező, alapos feldolgozására; még inkább az a témányitó összegzés, amiben az egyes művelettípusokban szereplő proposíciók elemi (*elementary*), valamint összetett (*compound*) mivolta áll a figyelem középpontjában: „Az arisztotelészi logikában – írja SION – a szillogizmus az elemi proposíciókon végrehajtott deduktív folyamat. Ugyanakkor (...) az összetett proposícióknak megvan a saját logikájuk, amelynek következtében léteznek olyan (derivált) érvényes módozatok (*valid moods*) is, amelyek a premisszák és a konklúziók összetétele révén működnek.” (52. fej. 4).

Az összetett proposíciók keletkezését a szerző négy olyan, egymással közeli esettel szemlélteti, amelyek részleteit a munka előzményeiben már tárgyalta; így ezek nem csupán szemléltetnek, hanem bizonyítanak is. Ezt megközelítő eredményre a jelen helyzetben úgy juthatunk, ha az egyik példa – a klasszikus logikában egyébként jól ismert – alkotórész-típusait külön-külön is felidézzük.

Első szillogizmus:

Második szillogizmus:

Minden M – P,	és	minden P-nek M-nek kell lennie.
Néhány S – M,	jóllehet	ezek az S-ek nem lehet(né)nek M-ek.
tehát Néhány S – P,	jóllehet	ezek az S-ek nem lehet(né)nek P-k.

A) *Alkotórész-típusok*. – A szillogizmus 4 alakzata (*Figure*) közül az idézett eset első szillogizmusában az első alakzat szerepel (M – P, S – M, S – P), a második szillogizmusban a második alakzat (P – M, S – M, S – P).

A modalitás típusai közül mind az első, mind a második szillogizmusban érvényesül a mennyiségi vagy extensionális modalitás (*quantity* or *extensional*). Ennek az elvileg 6 esetéből leggyakoribb az alábbi négy, vagyis – egyezményes betűjelükkel – a „minden” (A), a „néhány” (I), az „egyetlen ... sem” (E), valamint a „nem” (O). Ezek értelmében a példának kiemelt esetünk első szillogizmusának alakzati és modális szimbólumsora: **I/A I I** (1. alakzat, „minden M”, „néhány S”, „néhány S”).

A második szillogizmus karakterét meghatározza a *kell*, *lehet*, *nem kell*, *nem lehet*-féle modalitás, amit AVI SION természetes (*natural*) modalitásnak nevez (11. fejr. 7). E modalitások szimbólumai: **2/A O O** (2. alakzat, „minden P”, „néhány M nem”, „néhány M nem”). Az idézett esetnek mint egy összetett, nevezetesen egy „kettős szillogizmus”-nak a leírását AVI SION az alábbi módon adja meg, ahol az alsó indexek (n, p, p) a „természetes”-nek nevezett modalitás fajtáit képviselik (52. fejr. p. 4.):

1/AII and 2/AnOpOp:

All M are P,	and	all P	must be M,
Some S are M,	though	these S	can not-be M,
So, Some S are P,	though	these S	can not-be P.

B) *Értelmezés*. – Az idézett esetben az első és a második szillogizmus nem esetlegesen alkot egy „kettős szillogizmus”-nak nevezett egészet, hanem mindenekelőtt a négy alakzataból álló paradigmának egymáshoz legközelebbi részeiként. Itt mindössze a két nagy premissza tételei állnak egymással fordított sorrendben (M – P, illetőleg P – M); a kis premisszák, valamint a konklúziók sorrendje azonos (S – M, S – P). Ehhez meg kell említeni, hogy az idézett eset második szillogizmusa önmagában a 2. alakzatnak felelne meg (9. fejr. 2), ahol is a „these S” azonosítható a „some S”-szel:

AOO

All P are M
Some S are not M
\Some S are not P.

A különbözőség, pontosabban a különbözőség természete fontos szempont az első és a második szillogizmus „természetes” modalitásaiban: az első szillogizmusban az *azonosság*, a másodikban a *szükségesség* és a *lehetőség* teremt kohéziós egységet.

3. Ennél általánosabb tanulság – legalábbis témánk szempontjából –, s a fentiek összegzésének is tekinthető, hogy az *és* (and), valamint a *jóllehet* (though) kötőszókkal viszonyított tételek egy – egymással elegyített – modális rendszer (*mixed modality system*) alkotórészei. Ez az a vonatkozás, ahol az összetett proposíciók logikai vizsgálata lényegében ugyanazt a vizsgálati közeget találja meg, amelyhez az 1976-ban megvédett kandidátusi értekezésemben magam is jutottam (BÉKÉSI 1982: 92–106).

Egyik idézett szerző sem a steril logika zárt keretében tartja fontosnak az összetett proposíciók vizsgálatát. A szillogisztikus következtetés pszichológiai vetületén gondolkodva AVI SION jegyzi meg, hogy a logika számos kritikusá szerint a szillogizmus nagyon egyszerű forma, és nem vezet új információhoz, míg az élő, aktuális gondolkodás kreatívabb és összetettebb folyamat (8. fejr. 2). A logika kreativitásának kiterjesztési lehetőségét a *Future Logic* – úgy látom – a gondolkodás összetettebb folyamatainak vizsgálatában keresi.

A hivatkozott irodalom

- BÉKÉSI IMRE 1982. Szövegszerkezeti alapvizsgálatok. (Magyar újsághíryanagy alapján.) Nyelvészeti tanulmányok 20. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BÉKÉSI IMRE 1991. A kettős szillogizmus. In: PETŐFI S. JÁNOS – BÉKÉSI IMRE szerk., Szemiotikai szövegtan 2. JGYTF Kiadó, Szeged, 38–54.
- DOLHENTY, JONATHAN é. n. Introduction to Logic. Deductive Argumentation. Kinds of Categorical Syllogisms. <http://www.radicalacademy.com/philindex3.htm>
- KIEFER FERENC 1990. Modalitás. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- NAGY L. JÁNOS 2008. Kettős szillogizmus (szócikk). In: SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk., Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- SION, AVI 1990/1996. Future Logic. Categorical and Conditional Deduction and Induction of the Natural, Temporal, Extensional, and Logical Modalities. www.thelogician.net.

BÉKÉSI IMRE

Széljegyzetek a japán nevek magyar helyesírásának néhány kérdéséhez

1. Napilapok, folyóiratok stb. lapozgatásakor nap mint nap tapasztalható, hogy a japán nyelvből eredő szavak és nevek átírása körül vannak, sőt bizonyára lesznek is nehézségek a magyarban úgy mint a többi latin betűs írású nyelvben is. Ez alól valószínűleg nem élveznek kivételt a latin betűs írást nem használó más nyelvek sem, bár az átírás kérdése rendezésre került 1981-ben, amikor a „Keleti nevek magyar helyesírása” című könyv (LIGETI 1981.) napvilágot látott. A sajátos írásrendszerrel rendelkező japán nyelvvel kapcsolatban pedig ugyanakkor azt is jeleznünk kell, hogy ezeket a nehézségeket fokozza az a körülmény, hogy Japánban többféle átírási rendszer él, és az egységes átírási szabályzat megszületése vélhetően nem fog belátható időn belül napvilágot látni és még nagyon sokáig várat magára. Itt pedig a japán szavak – ha külön nem jelezzük – az ún. Hepburn-féle átírási rendszerben kerülnek közlésre, és néha ezután zárójelben magyaros átírásban is feltüntetjük.

A Hepburn-átírást vette alapul a japán nyelvi elemek magyar helyesírása, amelyben például *z* helyett *dz* és *j* helyett *dzs* használatos. Ebben a vonatkozásban figyelmünket felkeltette a „Helyesírás” című nemrég megjelent, vaskos kiadványban található egy rész, amely az idegen írásrendszerű nyelvekből – köztük a japánból is – történő átírásról szól. Kiváltképpen a következő sorokat és néhány japán példaszót kell idéznünk. „Nehézséget okoz továbbá a Hepburn-beli *z* magyaros átbetűzése, ugyanis amíg a magyar helyesírás korábban – az eredeti kiejtést jobban visszaadó – *dz*-t ajánlott, mi a magyarországi japanológusok körében elfogadott *z*-s megoldást javasoljuk.” (LACZKÓ-MÁRTONFI 2004: 247.) Ezt a javaslatot azonban – ami szerint *dza*, *dzu*, *dze*, *dzo* helyett *za*, *zu*, *ze*, *zo* legyen – nem valósítják meg az ugyanott feltüntetett magyaros átírási példákban (*kamikadze*, *Numadzu*), melyek mellett háromféle átírási rendszer szerinti formákat is szerepeltetnek. Az összesen 13 példaszóból a témánk szempontjából érdekes 4 szót és négyféle átírását idezzük a következő sorrendben: eredeti írásképp, Nipponshiki (e könyvben Nihonsiki-ként van megemlítve, a rendszer szerint Nipponsiki), Kunreishiki (Kunreisiki), Hepburn, Magyaros: 富士 *Huzi*, *Huzi*, *Fuji*, *Fudzsi*; けんぢ *Kendi*, *Kenzi*, *Kenji*, *Kendzsi*; なんぢやもん *Nandyamon*, *Nanzyamon*, *Nanjamon*, *Nandzsamon*; のまづ (sic!), *Numadu*, *Numazu*, *Numazu*, *Numadzu*.

A most idézett sorok és példaszavak – amelyeknek revízió alá vételével később foglalkozunk – egyebek mellet a japán hang- és írástörténetben különös helyet elfoglaló kanacsoport kérdésével állnak kapcsolatban, amelyet *yotsugana*, vagyis „négy darab kana” terminusszal illetnek a szakirodalomban. Jelen cikkünkben így a japán nevek magyar helyesírása kérdésének csupán egy aspektusára szorítkozunk, amely a szigetországban forgalomban lévő átírási rendszerekben mutatkozó eltéréseknek egyik sarkalatos előidézője is. Mielőtt sort kerítenénk erre, szólunk kell a japán nyelvben megfigyelhető idevonatkozó problematikáról. Íme a szóban forgó négy kana: *じ* *ji* (*dzsi*) és *ぢ* *ji* (*dzsi*), valamint *ず* *zu* (*dzu*) és *づ* *zu* (*dzu*). A két kanapáron belül, vagyis a *じ* *ji* (*dzsi*) és a *ぢ* *ji* (*dzsi*)-nek, valamint a *ず* *zu* (*dzu*) és a *づ* *zu* (*dzu*)-nak ejtése ugyan nem különbözik napjainkban (egyes nyelvjárások kivételével), de évszázadokkal ezelőtt ez az állapot nem állt fenn, és mind a négy kana hangértéke eltért egymástól. A kiotói nyelvjárásban a Muromachi-kor (1338–1573) közepéig ugyanis mind a négy kanajelet eltérően ejtették, míg a kétféle kanajel páros ejtése el nem kezdett keveredni és majd az Edo-kor (1603–1867) elején azonossá vált. A Muromachi-korban a *da*-sor és a *za*-sor a következő hangállapotban volt: (*za*-sor) *ぢ* [za], *じ* [zi], *ず* [zu], *づ* [ze], *ぞ* [zo]; (*da*-sor) *だ* [da], *ぢ* [dzi], *づ* [dzu], *て* [de], *ど* [do]. Ebben az állapotban megkezdődött a keveredés a *じ* [zi] és *ぢ* [dzi] között, valamint a *ず* [zu] és *づ* [dzu] között mind a két esetben az utóbbi javára (MABUCHI 1971: 107–8, 120–1; TOYAMA 1972: 188–93). Anélkül, hogy belemennénk a *yotsugana* keveredése folyamatának bonyolult kérdésébe (l. például OTOMO 1980.; KAMAKURA 1996.), most csupán annyit jegyzünk meg, hogy a két-két kanajel hangértékének azonossá válása sokáig nem befolyásolta a négy kanajel használatának mikéntjét, ami általánosan is elmondható jelenség, hiszen a beszélt nyelv gyorsabban változik mint az írott nyelv, avagy az ezt rögzítő írásjegyek alkalmazási módja. Ez pedig ahhoz vezet, hogy a szavak leírásakor a tollforgató néha nem képes tisztában lenni a helyesnek tekintett kanahasználattal, mivel a két-két kana hangértékben nem különbözik egymástól. Így az írásban is megtörténhetett a keveredés. Hangsúlyozandó azonban, hogy a *yotsugana* a japán írásrendszeren belüli kérdés.

Tudva levő, hogy a Meiji-korban (1868–1912) – amely előtt többféle kanahasználat volt forgalomban, sőt önkényes módon is használhatták a kanajeleket – országszerte bevezetésre került az a kanahasználat, avagy kanahelyesírás, amely egészen 1946-ig volt alkalmazásban, és amelyet napjainkban régi, illetve történeti kanahasználatnak neveznek. Ez a kanahasználat, amelynek szabályait még csiszolgatták tudományos eljárással a Meiji-korban is, nem az akkori, hanem az évszázadokkal azelőtti hangállapot tükrözése volt (l. részletesen NAGAYAMA 1977: 92–4; TSUKISHIMA 1986: 149–57). Ez azt is jelenti, hogy meg kellett tartani a szóban forgó, azonos ejtésű két-két kana használatbeli különbségtételt, amely hangtörténeti okokra vezethető vissza. Ez más hasonló kanahasználatbeli esetekkel együtt fejtörést okozott a tanulóknak és a felnőtteknek egyaránt, hiszen egy azonos ejtésű szótag rögzítésére nemcsak egy- vagy két-, hanem néha még többféle kanahasználat volt lehetséges és közülük kellett választani egyet. Nem csoda, hogy a történeti kanahasználat országos bevezetésével egy időben már megjelent ennek a megváltoztatására és egyszerűsítésére való igény is.

1924-et írunk, amikor az Ideiglenes Nyelvvizsgáló Testület a kanahasználattal kapcsolatban újabb javaslattal állt elő, miszerint a *ぢ*, ill. *づ* helyett *a**じ*, ill. *ず* használandó egysegesen, és amihez hasonló már 1900-ben is elhangzott (NAGAYAMA 1977: 96–100, 113–5). Ez az 1924-es javaslat (másokkal egyetemben) azonban, amely olyan elgondolásból fakadt,

hogy az írásjegyek a nyelv alárendelt, másodlagos eszközeinek tekintendők, elvetésre került annak idején azért is, mert ellenzőik az írásjegyeket a nemzeti erkölcs és eszme átadása eszközeként gondolták, támogatóikat pedig hazaárulónak bélyegezték (NAGAYAMA 1977: 114–5; TAKEBE 1977: 276, 282–3; KOIZUMI 1978: 244–5, 259–60).

Az 1946-ban bevezetésre került új kanahasználatban – amelyet 1986-ban új rendelet váltott ki lényeges változtatás nélkül – a ち ~ じ és a つ ~ ず kanajelek használatával kapcsolatban is döntés született, tulajdonképpen meghagyván azt az állapotot, hogy egy-egy fonémára két-két kanajel használatos. A じ és a ず ugyanis általánosan használatosak, de ugyanakkor felhívják a figyelmet arra a kivételes esetre, hogy a ち és づ kanák milyen szavaknál alkalmazandók. Erre nézve a következő megadott útmutatásra támaszkodhatunk: a) amikor a ち *chi*-t illetve a つ *tsu*-t a zöngés párja követi; b) összetett szavak esetében, amikor a második szó eredetileg a ち *chi*-vel, illetve a つ *tsu*-val kezdődik elzöngésedve. Ezzel kapcsolatban a következő, jól ismert példákat említhetjük: a) つづみ *tsuzumi* (鼓) 'kézdob', ちぢむ *chijimu* (縮む) 'zsugorodik'; b) みかづき < みか + つき *mikazuki* < *mika* + *tsuki* (三日月) 'újhold, はなぢ < はな + ち *hanaji* < *hana* + *chi* (鼻血) 'orrvér(zés)' (Sanseidō 2002: 178–9). A használati utasítás azonban nem problémamentes, és néha nem könnyű kiigazodni benne (NAGAYAMA 1977: 138–40, 173–80; HAYASHI 1977: 153–4; HATTORI 1979: 205–7). Nem tudni, hogy mi lesz a sorsa a jövőben a ち-nek és a づ-nak, ugyanúgy eltörlik-e őket a japán ábécében, mint ahogy azt megtették 1946-ban a ん és ゑ kanajelekkel, amelyeknek hangértéke már évszázadokkal korábban azonossá vált az い-vel, illetve az え-vel (vö. SENG 2005.)?

2. A kanahasználatnak a latin betűs átírás kérdésére való hatásereje attól függően változik, hogy a transliteráció vagy a transzkripció elvét követjük-e, vagy melyiket helyezzük előtérbe. Több mint négy évszázaddal ezelőtt alakult ki az ún. portugálos átírási rendszer, amikor is az európai – zömmel portugál – jezsuita hittérítők japán nyelvű munkákat kezdtek nyomtatni latin betűs átírásban a 17. század közepével bezárólag. A portugálos átírási rendszer a *yotsugana*-t illetően a じ-t *ji*-vel, a ぢ-t *gi*-vel, a ず-t *zu*-val és a づ-t *zsu*-val rögzítette. Ha ennél az átírási módnál a kiejtett japán nyelvi alakot vették alapul, akkor valószínű, hogy az ejtésbeli különbség a két-két kana között még létezett (HASHIMOTO 1961: 226–9, 245–9), ahogy fent is említést tettünk róla; ha viszont a leírt nyelvi alakot, azaz a kanahasználatot is figyelembe vették, akkor ez nem jelzi feltétlenül azt, hogy még ezekben az időkben is az ejtésük világosan eltért egymástól, hiszen a kanahasználat elavult hangállapotot tükrözhetett. Egyébként is a két-két kana ejtése keveredő félben volt ezekben az időkben (MABUCHI 1971: 120–3; TOYAMA 1972: 188, 191–2, 198–202; MORITA 1980: 210, Uő 1993: 139–42).

Ezzel szemben az ennél közel három évszázaddal később napvilágot látott ún. Hepburn-rendszer – amely a Hyōjunshiki (Standard-rendszer) néven is ismert a szigetországban, és külföldön is általában elfogadásra talált – az előbbi két írásjegyet egységesen *ji*-vel, az utóbbi kettőt pedig *zu*-val rögzítette, hiszen amikor ez a jobbra angolos rendszer alkalmazásra került JAMES CURTIS HEPBURN amerikai szemorvos és misszionárius szótárának 1885-ös 3. kiadásában (HIDA-LEE 2000.), a kiejtésbeli különbség már nem létezett a tokiói nyelvjárásban, bár a kanahasználatban még meg kellett különböztetni a két-két kana alkalmazását. Emellett olyan javaslatok is napvilágot láttak, amelyek a transliteráció elvei alapján születtek, például az egyik szerint – amelyet az „Orthographical Transliteration”-nak nevezve Ernest Satow tett közzé szem előtt tartva nyelvészeti hasznosságát – a szóban forgó négy kana átbetűzése a következő: じ *zhi*, ぢ *ji*; ず *zu*, づ *dzu* (SATOW 1878: 241–4, 255–6).

A Hepburn-rendszerrel szemben TANAKADATE AIKITSU 1886-ban lerakta az alapjait a később Nipponshiki néven ismert latin betűs átírási módnak, amely a japán fonéma-rendszert veszi alapul, és a じ-t *zi*-vel, a ぢ-t *di*-vel, a ぢ-t *zu*-val és a づ-t *du*-val jelölte. Kiemelendő, hogy ez a rendszer az anyanyelvűek számára jött létre a japán nyelv leírására a hagyományos japán írásrendszer helyett (KIKUZAWA 1931: 140–3; HIRAI 1949: 269–72).

A Hepburn- és a Nippon-féle rendszer mellett körülbelül fél évszázaddal később egy másik átírási rendszer is született. A latin betűs átírások egységesítéséért ugyanis a japán kormány 1930-ban létrehozta a Latin Betű Vizsgáló Ideiglenes Bizottságot, és 1937-ben a kabinet rendeletében (*kunrei*-ben) közzétett egy új latin betűs átírási rendszert, amely a szóban forgó két-két kana átírására egységesen a *zi*-t, valamint a *zu*-t használja (l. HIRAI 1949: 306–10). Úgy látszik, hogy ez az 1937-es Kunreishiki (Kunrei-rendszer) néven ismertté vált átírási rendszer a fent említett kanahasználattal kapcsolatos 1924-es javaslat szellemében látott napvilágot olyan értelemben, hogy ebben már kiírtásra kerültek a *di* és a *du* betűkapcsolatok a *zi* meg a *zu*-val szemben.

Alább a táblázatban példaszavakat idézünk először egy XVII. század eleji japán–portugál szótárból, amelyet a Japánban tevékenykedő portugál hittérítők állítottak össze japánok közreműködésével (Vocabulario 1973.). A japán–portugál szótár, amely nem tartalmazza a japán írásjegyeket, általában betartotta a portugálos átírás szabályait, bár a XVII. század eleje, amikor a szótár napvilágot látott, átmeneti korszak lehetett a *yotsugana* hangtörténetében, vagyis a keveredés már megkezdődött. Ezeket a latin betűkkel átírt szavakat a Hepburn-féle szótár 1885-ös 3. kiadásából is idézzük, ahol a latin betűs címszó után kanajelekkkel és *kanji* (kandzsi) írásjegyekkel is rögzítik őket. Azután ezeket a Nippon-rendszerű átírásban is közöljük. Negyedikként a szavakat a Kunrei-féle átírási mód szerint is feltüntetjük, amely közelebb állt a Nippon-rendszerhez. Megjegyzendő, hogy ezek az átírási rendszerek akkor láttak napvilágot, amikor még a régi kanahasználat érvényben volt. Végül az ötödikként magyaros átírásban közöljük őket, amely rendszer a „Keleti nevek magyar helyesírása” című könyvben öltött testet véglegesen, mégpedig a japán nevek magyar helyesírásaként (LIGETI 1981: 499–534). Az alábbi táblázatban emellett a szavakat a kétféle (régí és új) kanahasználat szerint is és *kanji* írásjegyekkel is leírjuk. Hogy össze lehessen hasonlítani az öt átírási rendszert, a *da* és a *za* sort teljes egészében bemutatjuk: Portugál: a *za*-sor: *za*, *ji*, *zu*, *je*, *zo*; a *da*-sor: *da*, *gi*, *zzu*, *de*, *do*; Hepburn: a *za*-sor: *za*, *ji*, *zu*, *ze*, *zo*; a *da*-sor: *da*, *ji*, *zu*, *de*, *do*; Nippon: a *za*-sor: *za*, *zi*, *zu*, *ze*, *zo*; a *da*-sor: *da*, *di*, *du*, *de*, *do*; Kunrei: a *za*-sor: *za*, *zi*, *zu*, *ze*, *zo*; a *da*-sor: *da*, *zi*, *zu*, *de*, *do*; Magyar: a *za*-sor: *za*, *dzsi*, *dzu*, *ze*, *zo*; a *da*-sor: *da*, *dzsi*, *dzu*, *de*, *do*.

Portugál 1603	Hepburn 1885	Nippon 1886	Kunrei 1937	Magyar 1981	Régi kana- használat	Régi kana- használat	Kanji (jelentés)
li	ji	zi	zi	dzsi	じ	じ	字 'betű'
linan	jinan	zinan	zinan	dzsinan	じなん	じなん	次男 'második fiú'
Cojiqui	kojiki	koziki	koziki	kodzsiki	こじき	こじき	乞食 'koldus'
Saji	saji	sazi	sazi	szadzsi	さじ	さじ	匙 'kanál'

Portugál 1603	Hepburn 1885	Nippon 1886	Kunrei 1937	Magyar 1981	Régi kana- használat	Régi kana- használat	Kanji (jelentés)
Gi	ji	di (zi)	zi	dzsi	ぢ	じ	痔 'aranyér'
Gixin	jishin	disin (zisin)	zisin	dzsisin	ぢしん	じしん	地震 'földrengés'
Fugi	fuji	hudi (huzi)	huzi	fudzsi	ふぢ	ふじ	藤 'lilaakác'
Hanagi	hanaji	hanadi	hanazi	hanadzsi	はなぢ	はなぢ	鼻血 'orrvérzés'
Zui	zui	zuwi	zui	dzui	ずゐ	ずい	髓 '(csont)velő'
Mimizu	mimizu	mimizu	mimizu	mimidzu	みみず	みみず	蚯 蚓 'giliszta'
Nezumi	nezumi	nezumi	nezumi	nedzumi	ねずみ	ねずみ	鼠 'egér'
Suzu	suzu	suzu	suzu	sudzu	すず	すず	鈴 'csörgő'
Zzuqin	zukin	dukin (zukin)	zukin	dzukin	づきん	ずきん	頭巾 'fejkendő'
Micazzuqi	mikazuki	mikaduki	mikazuki	mikadzuki	みかづき	みかづき	三日月 'újhold'
Namazzu	namazu	namadu (namazu)	namazu	namadzu	なまづ	なまず	鯰 'harcsa'
Tçuzzumi	tsuzumi	tudumi	tuzumi	tudzumi	つづみ	つづみ	鼓 'kézdob'

Ebből a táblázatból világos, hogy a portugálós átírás is – amelynek nincs közvetlen köze a ma Japánban forgalomban lévő rendszerekhez – és a Nippon-rendszerű átírás is képes és alkalmas a kérdéses két-két kana eredeti írásképeinek visszaállítására, de a közel három évszázadnyi intervallum alatt, amely szétválasztja a portugálós és a Nippon-féle átírást, a hangállapot megváltozott, a kanahasználat viszont bizonyos mértékig 1946 után is megtartja a szóban forgó két-két kana alkalmazását.

TAMARU TAKURŌ, aki a Nippon-rendszer propagálásának vezéralakja volt, először 1920-ban megjelent könyvében – arra való hivatkozással, hogy Kyūshū és Shikoku egyes vidékein megkülönböztetést tesznek a két-két kana ejtése között – a négyféle átírás létjogosultsága mellett kardoskodott (TAMARU 1952: 37–9). Csakhogy egy kisebbségben megfigyelhető ejtést rákényszeríteni a többségre nem járható út, és a Kunrei-féle átírás – amelyben egy-egy hangérték rögzítésére nem két-két (*di ~ zi*, *du ~ zu*), hanem csak egy-egy (*zi*, *zu*) betűkapcsolat használatos – fonológiailag is jobb, mint a Nippon-rendszer (HATTORI 1979: 208–9, 229). KIKUZAWA SUNEŌ pedig – aki szintén a Nippon-rendszer híve – azt írja 1931-ben napvilágot látott könyvében, hogy a különbségtétel a két-két kana között a japán nyelv és nem a latin betűs átírások kérdése; miután döntés születik arról, hogy a ぢ helyett a じ használandó, az átírásban a *di*-t eltörölve a *zi*-t fogjuk írni, addig pedig a különbséget megőrizzük az átírásban is (KIKUZAWA 1931: 197; TAMARU 1952: 40). Azonban még ma is használatos a ぢ is meg a づ is, így a Nippon-rendszerben még mindig egy-egy hangérték jelölésére kétféle latin betűs írásmód (*zi ~ di*; *zu ~ du*, vö. *sazi*, *hanadi*; *suzu*, *tudumi*) állhat rendelkezésre. Vigyáznunk kell arra, hogy ha az 1946-os új kanahasználat szerint járunk el

a Nippon-féle rendszerben egyes esetekben a *di*-t *zi*-re, a *du*-t *zu*-ra kell változtatni, amit a fenti táblázatban zárójelben tüntettünk fel.

A latin betűs átírással kapcsolatban a kormány 1954-ben – eltörölve az 1937-est – új rendeletet bocsátott ki, amely két táblázatból és néhány útmutató megjegyzésből állt. Főbb része, amely ott az 1. táblázatban van összefoglalva, és latin betűs japán ábécéből áll, nagy vonalakban azonos az 1937-es Kunrei-rendszerrel, azzal a különbséggel, hogy a *da*-sor a következőkből áll: *da*, (*zi*), (*zu*), *de*, *do*, azaz közülük a két szótag zárójellel lett ellátva, amellyel csupán azt jelzik, hogy ezek máshol is, vagyis a *za*-sorban is előfordulnak. A 2. táblázat kizárólag azt a részt közli a Hepburn- és a Nippon-rendszerből, amely az átírásban eltér az 1. táblázatban feltüntetettektől. Tehát így került ide a *di* is meg a *du* is a Nippon-rendszerből. Az 1954-es rendelet szerint, amely túlságosan szűkszavú, az átírást általában az 1. táblázat szerint kell elvégezni, és a 2. táblázathoz pedig akkor lehet folyamodni, amikor nehéz hirtelen megváltoztatni az átírásokat a nemzetközi kapcsolatokra és egyéb szokásos precedensekre való tekintettel (Sanseidō 2002: 219, vö. KOIZUMI 1978: 221; SEELEY 1991: 205). Ez a rendelet – amely nem tűnik határozottnak és kompromisszumra hajló – lényeges változtatás nélkül máig is él, és úgy látjuk, hogy nagyban hozzájárult és járul ahhoz, hogy kaotikus helyzet teremtődjön, és tért hódítson az átírások terén. (A rendelet és az egyéb átírási módok pontosabb megértése végett igénybe vehetjük a következő kommentárt: TAKEBE 1979: 257–83.) Külön említésre méltó, hogy 1989-ben a The International Organization for Standardization elfogadta a Kunrei-rendszert a japán nyelv latin betűs átírási módjaként (ISO 3602; KITTA 1992: 124, 137–41). A kívülről jövő döntés azonban nem tett szert komoly befolyásra Japánban, sőt a szigetországon belül is és kívül is még mindig a Hepburn-féle rendszer a legkedveltebb és legelterjedtebb.

Mellesleg megemlíthetjük, hogy SHIBATANI MASAYOSHI a „The Languages of Japan” címet viselő könyvében úgy járt el, hogy a Kunrei-rendszer szerint írja át a japán szavakat és példamondatokat, kivéve a tulajdonneveket (például személyneveket és könyvcímeket), amelyeket a Hepburn-féle átírásban közöl (SHIBATANI 1990: 129). Ez nem ritka jelenség a nyelvészeti szakirodalomban.

3. Ennyi előzetes megjegyzés után térjünk vissza a kérdés magyar vonatkozásaira. A „Helyesírás” című könyvben található, és a cikkünk elején idézett *yotsugana* kérdéssel kapcsolatos négy japán szó közül az első szó – amely kanával írva ふじ lesz – a magyarok által viszonylag ismert helynév (hegynév vagy esetleg városnév), de a következő három példa a japán ajkúaknak is fejtörést okozhat. Tudott dolog ugyanis, hogy a japánban sok a homonima, így nem könnyű kiigazodni abban, hogy a kanával írt olyan szavak, mint az itt szereplők, mit is jelentenek (vö. például a fent említett ’lilaakác’ jelentésű *fuji*-val). Mivel a japán köznevek átírására ritkán kerül sor, és mind a három szó nagybetűvel kezdődik az átírásban, tulajdoneveknek tűnnek. Szerencsés lett volna, hogyha a példaként felhozott szavak után feltüntetik a szó helységnevi, személynévi stb. voltukat. Érthetetlen eljárás mindenesetre, hogy az eredeti írásképként a *Fuji* (Fudzsi) szót a *kanji*-val, a többi hármat pedig a kanával rögzítik. A japán szótárak segítségével megpróbáljuk azonosítani a három szót.

A けんち, e három kanával rögzített szó azonosítása nagyobb nehézségekbe ütközik, hiszen nincs ilyen kana írású ismert tulajdonnév napjainkban, bár elvileg lehetséges, de mindenesetre meglehetősen ritkaságszámba megy. Még ha a *kanji*-kkal írt tulajdonnév kanával való átbetűzéséről lenne szó, a mai japán nyelven nem találunk ilyet. Csak sejteni

lehet, hogy az azonos ejtésű, különféle *kanji* írásjegyekkel, 健児 賢治 憲司 stb.-vel írandó férfi utónév, vagy esetleg egy XIII. századi korszaknév 建治 kanával való rögzítése akar lenni. Itt ki szeretnénk emelni, hogy mindezek a nevek manapság nem けんぢ, hanem けんじ kanajelekkkel rögzítendők. Ehhez hozzá kell tennünk azt, hogy a 賢治, valamint a 建治 írásjegyekkel alkotott név esetében a II. világháború előtt a történeti kanahasználat szerint けんぢ-nek kellett írni. A なんぢやもん szó sincs a japánban, de van a なんじやもんじや kevésbé ismert szó, amellyel ismeretlen fajtájú nagy fát jelölnek a Kantō vidéken, és amelynek nincs *kanji*-val való jelölése, a régi kanahasználat szerint なんぢやもんぢや-nak írandó. Azonban a két példaszóra – ha helyesek a megfejtéseink – a régi kanahasználatot alkalmazni anakronisztikus. Ezzel kapcsolatban például megemlíthetjük a 明治 szót, amely többek között egy korszak neve, és amelynek helyes kana átbetűzése めいじ 1946 után, de azelőtt めいち volt a történeti kanahasználat szerint, így a fenti négyféle átírás sorrendjében (l. a cikkünk elejét) ez a szó a következő alakokat venné fel 1946 előtt: *Meidi*, *Meizi*, *Meiji* és *Meidzsi*, de le kell szögez-nünk, hogy napjainkban már helytelen az utóbbi kanahasználat, és ha a mai kanahasználat szabályait követjük, akkor a szó a Nippon-rendszerű átírásban sem lesz *Meidi*, hanem *Meizi*.

A „Helyesírás”-ban említett のまづ (*Numadu*, *Numazu*, *Numazu*, *Numadzu*) szó a めまづ elírása lehet, amely feltehetően a 沼津 városnév kana átbetűzése. Mivel a két *kanji* második tagjának zöngetlen párja a つ *tsu* (l. fent a japán helyesírási szabályt), ez már megfelelő példának látszik, bár ez a kérdés nem érinti a magyaros átírást. Egyúttal szólunk a példák között említett 円 szóról, amely után a következő átírások szerepelnek: *yen*, *yen*, *yen*, *jen*. Ennek a szónak az átírása azonban nem illik bele a példák közé, tekintettel arra, hogy olyan névalakkal van dolgunk, amely nem tekinthető rendes átírásnak, hanem szabálytalan félleg-meddig meghonosodott átírásnak, még ha itt a japán pénznem is értendő (SENGA 2005.), sőt e *kanji*-nak japán jelentése 'kör' is lehet, amelynek átírása mindenképpen *en*.

Hangsúlyoznunk kell ismételten azt, hogy az ilyen japán helyesírási kérdések közvetlenül nem érintik a japán szavak magyar átírási módját, amely nem a transliteráció, hanem a transzkripció elveit követi. Úgy véljük, hogy az említett „Helyesírás” című hasznos könyv mindössze kétoldalmi tájékoztatójában felesleges ennek a több átírási rendszernek nagyobb teret szentelni, mégpedig nem megfelelő példaszavakkal illusztrálva.

4. Ami a Hepburn-beli z magyaros átírását, vagyis a *dz*-t illeti, a „Helyesírás” szerint „mi a magyarországi japanológusok körében elfogadott z-s megoldást javasoljuk”. Nincs tudomásunk arról, hogy ezen megoldásnak az indokolása valaha is megjelent volna nyomtatásban a magyarországi japanológus nyelvészek tollából (vö. KEMÉNY 1994: 299). Vajon hogyan vélekednek ezzel együtt a *dzs*- vagy *zs*-féle átírásról? Már régebben KUBINYI LÁSZLÓ (1973: 99) a következőket írta a z-vel, valamint a j-vel való jelöléssel kapcsolatban, amelyet a Hepburn-féle átírás alkalmaz: „a magyar átírásban *dz* és *dzs* vagy pedig z és zs legyen-e a jelük. Az utóbbi megoldás azért volna esetleg megengedhető, mert az illető japán affrikáták záreleme bizonyos fonetikai helyzetekben fellazul, és mert ezek a hangok egyéb z, ž hangokkal, ilyenek nem lévén, nem konfrontálódnak; egyáltalán gondolni meg azért kellene erre a megoldásra is, mert a magyar *dz* és *dzs* betűk magánhangzóközi helyzetben, hosszú hangot jelölnek. Másfelől ezek a szempontok el is hanyagolhatók.” A „Keleti nevek magyar helyesírása” című könyv szerint pedig „A Hepburn-rendszertől eltérőleg z helyett *dz*-t használunk, hogy a valóságos kiejtést pontosabban adjuk vissza” (LIGETI 1981: 503). A *dzs* vagy *zs* vaglyagos kérdéséről viszont nem esett szó.

HATTORI SHIRŌ (1951: 96, 106, 184) szerint a じ (és ぢ) szótag mássalhangzója – ha magánhangzó nem áll előtte – [dʒ]-nek hangzik, a magánhangzóközi helyzetben pedig gyakran [ʒ]-nek. A づ (és づ) szótag mássalhangzója pedig – ha magánhangzó nem áll előtte – [dz]-nek hangzik. Sok japán számára a tiszta [z] kiejtéshez nagy gyakorlás szükséges. KAWAKAMI SHIN (1977: 52–4) azt írja, hogy a づ (és づ) szótag mássalhangzója [dz] – amely ha nincs szókezdő és -n utáni helyzetben – gyakran [z]-nek hangzik, de nem mindig. A じ (és ぢ) szótag mássalhangzója [dʒ] – ha nincs szókezdő és -n utáni helyzetben – gyakran [ʒ] lesz. SHIROTA SHUN (1995: 54–5) pedig megjegyzi azt, hogy a [dz] záreleme magánhangzóközi helyzetben elgyengül ugyan, de nem nagyon lesz tiszta frikatíva [z], és helytelennek tartja azt a nézetet, miszerint a [dz] mindig [z] lesz magánhangzóközi helyzetben. Ami a [dʒ]-t illeti, úgy véli, hogy annak záreleme szintén magánhangzóközi helyzetben elgyengül, de alig hangzik [ʒ]-nek, és ennek tiszta kiejtéséhez a japánoknak külön gyakorlás szükséges. Ezekből a nem egységes véleményekből (l. még MABUCHI 1971: 19; VANCE 1987: 24–5; SHIBATANI 1990: 165–6; SAITŌ 2006: 89–92) legalább az következik, hogy fonémikus szinten a じ-t és ぢ-t /dʒi/-vel, a づ-t és づ-t pedig /dzu/-val jelölhetjük, természetesen nem tűzvé ki célul kifejezetten a változó valóságos kiejtések pontos visszaadását. Ezekre való tekintettel a づ/づ (Hepburn-beli *zu*) és a じ/ぢ (*ji*) szótagokkal kapcsolatban úgy gondoljuk, hogy a japán szavak átírásakor a magyar *dz* és *dzs* betűk inkább alkalmazhatók, mint a *z* és *zs* betűk. Érdekes megjegyeznünk, hogy a Hepburn-féle *zu*-t, amely így a *dzu*-nak felel meg a magyaros átírásban, Hepburn szótárának 1867-es 1. kiadása *dz*-val, az 1872-es 2. kiadása *dzu*-val rögzítette (HIDA–LEE 2000.).

A kanahasználat problematikája, amelyről itt hosszasan értekeztünk, nem érinti közvetlenül a latin betűs átírások kérdéseit, amennyiben az utóbbiak a transzkripció elvei szerint történnek, és a magyaros átírás kérdéseit is természetesen hasonlóképpen kell kezelni.

Nyugodtan kijelenthető, hogy a világszerte népszerűségnek örvendő Hepburn-rendszer a sokféle átírási rendszer közül csupán egy, és ez mindenekelőtt az angol ajkúak számára készült. Ezenkívül tehát még lehetnek portugálos, németes, franciás, csehes, romános, magyaros stb., sőt japános átírások is, és kíváncsún lenné, ha ezek a japánok számára kreált egységes latin betűs átírási rendszert alapul véve születnének. Vagy esetleg az is lehetne, hogy az utóbbi rendszert helyi (nyelvenkénti) változtatás nélkül alkalmazzák (egyelőre a Kunrei-rendszerre, illetve az ISO 3602-re gondolhatunk). Mivel azonban a japán illetékes hatóság még nem tett megfelelő határozott lépést ebben az ügyben, a szigetországon kívüli világban a Hepburn-féle rendszerből vagyunk kénytelenek kiindulni.

A hivatkozott irodalom

- HASHIMOTO SHINKICHI 1961. *Kirishitan kyōgi no kenkyū*. Iwanami shoten. Tokió.
 HATTORI SHIRŌ 1951. *Onseigaku*. Iwanami shoten. Tokió.
 HATTORI SHIRŌ 1979. *On'inron to seishohō*. Taishūkan shoten. Tokió.
 HAYASHI ŌKI 1977. *Gendai kanazukai to okurigana*. In: *Kokugo kokujī mondai* (= Iwanami kōza Nihongo. 3). Iwanami shoten. Tokió. 135–66.
 HIDA YOSHIFUMI – LEE HAN SOP szerk. 2000. *J. C. Hebon (Hepburn) cho Waei gorin shūsei: shohan, saihan, sanpan taishō sōsakuin I–III*. Yokohama.
 HIRAI MASAO 1949. *Kokugo kokujī mondai no kenkyū*. Sangensha. Tokió. (Reprint: 1998.)
 KAMAKURA ATSUKO 1996. „Yotsugana” ni tsuite. *Bungei to shisō* 60: 1–12.

- KAWAKAMI SHIN 1977. Nihongo onsei gaisetsu. Ōfūsha. Tokió.
- KEMÉNY GÁBOR 1994. A nem latin betűs írású nyelvek neveinek magyar helyesírásáról. Magyar Nyelvőr 287–99.
- KIKUZASA SUEO 1931. Kokuji mondai no kenkyū. Iwanami shoten. Tokió.
- KITTA HIROKUNI 1992. Nihon no rōmaji undō (Nippon no Rōmazi-undō) 1582–1990. Nippon rōmaji kyōiku kenkyūkai. Tokió.
- KOIZUMI TAMOTSU 1978. Nihongo no seishohō. Taishūkan shoten. Tokió.
- KUBÍNYI LÁSZLÓ 1973. Japán szavak írása a magyarban. Magyar Nyelv 92–100.
- LACZKÓ KRISZTINA – MÁRTONFI ATTILA 2004. Helyesírás. Osiris Kiadó. Bp.
- LIGETI LAJOS (szerk.) 1981. Keleti nevek magyar helyesírása. Akadémiai Kiadó. Bp.
- MABUCHI KAZUO 1971. Kokugo on'inron. Kasama shoin. Tokió.
- MORITA TAKESHI 1980. Kirishitan shiryōno rōmaji tsuzuri. In: Yanagida Seiji szerk., Ronshū nihongo kenkyū 13 (Chūseigo). Yūseidō shuppan. Tokió. 205–17.
- MORITA TAKESHI 1993. Nippo jisho teiyō. Seibundō shuppan. Ozaka.
- NAGAYAMA ISAMU 1977. Kanazukai. Kasama shoin. Tokió.
- ŌTOMO SHIN'ICHI 1980. „Yotsugana” kondō no onsei jijō. In: YANAGIDA SEIJI szerk., Ronshū nihongo kenkyū. 13. (Chūseigo). Yūseidō shuppan. Tokió. 126–37.
- SAITŌ YOSHIO 2006. Nihongo onseigaku nyūmon. Sanseidō. Javított kiad. Tokió.
- Sanseidō henshūsho szerk. 2002. Atarashii kokugo hyōki handobukku⁴. Sanseidō. Tokió.
- SATOW, ERNEST 1879. On the Transliteration of the Japanese Syllabary. Transactions of the Asiatic Society of Japan 7. 226–60. (Reprint: In: Early Japanology – Aston, Satow, Chamberlain; with an Introduction by GEORGE A. SIORIS. Yushodo Press. Tokió, 1997.)
- SEELEY, CHRISTOPHER 1991. A History of Writing in Japan. Brill. Leiden.
- SENGA TORU 2005. A *jen* szó és ami körülötte van. Magyar Nyelv 202–12, 304–12.
- SHIBATABI, MASAYOSHI 1990. The Languages of Japan. Cambridge University Press. Cambridge.
- SHIROTA SHUN 1995. Nihongo no on. Hitsuji shobō. Tokió.
- TAKEBE YOSHIAKI 1977. Kokugo kokuji mondai no yurai. In: Kokugo kokuji mondai (= Iwanami kōza Nihongo. 3). Iwanami shoten. Tokió. 259–308.
- TAKEBE YOSHIAKI 1979. Nihongo no hyōki. Kadokawa shoten. Tokió.
- TAMARU TAKURŌ 1952. Rōmaji bun no kenkyū. Rōmaji kyōikukai. Tokió.
- TOYAMA EUI 1972. Kindai no on'in. In: Nakada Norio szerk., On'inshi, mojishi (= Kōza Kokugoshi. 2). Taishūkan shoten. Tokió. 175–268.
- TSUKISHIMA HIROSHI 1986. Rekishiteki kanazukai. Chūō kōronsha. Tokió.
- VANCE, TIMOTHY J. 1987. An Introduction to Japanese Phonology. State University of New York Press. New York.
- Vocabulario 1973. = Vocabulario da lingua de Iapam com adeclaração em Portugues. Nagaszaki 1603–4. (Reprint: Nippo jisho. Benseidō. Tokió, 1973.)

SENGA TORU

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Borbánya. Borbánya ma Nyíregyháza egyik városrésze. Eredetileg Oroshoz tartozott, de 1945-ben Nyíregyházához csatolták (GYALAY 1989: 691), az anyaközséget pedig 1978-ban (FNESz. 2: 285). Borbánya Nyíregyházához történt csatolása nem volt véletlen, hiszen 1864. május 11-én Jónás Mihály orosi jegyző a következőket írta: „Borbánya Szöllős kertek egészen nyír egyházi lakosok által használva és ültetve” (Szabolcs megye, 245).

Amikor a helyszínen érdeklődtem a név eredetéről, azt a választ kaptam, hogy ott „szinte bányászni lehet a bort”. Ez fölöttébb gyanús magyarázat. A fenti leírás is azt sugallja, hogy a szőlő telepítésekor is Borbányának nevezték. Szólásaink is cáfolják a borral való összefüggést. A régiségben (a 19. század elejéig visszamenve) a nyírségi borok negatív minősítések voltak: „Röffel mérik, mint a *nyíri vinkót* <mondják a rossz, nyúlós borra>” (O. NAGY 1982: Ny. 204), „Nyíri kocsi, nyíri ló, *nyíri bor* egy se jó <annak emléke, hogy a régiek – hacsak nem a Nyírségbe valóak voltak – nem sokra tartották a nyírségi kocsikat, lovakat, borokat>” (uo. Ny. 205). Így tehát Borbánya nevének vizsgálatakor éppen a bortól kell eltekintenünk.

LUKÁCS ÖDÖN (1886: 183) a *bőrbánya* szóból vezette le: „...onnan vette elnevezését, hogy a juhászok a lopott juhoknak bőrét a homok-dombba vájva nagy gödrökbe rejtették el. Ez a magas domb a Kálló felé vezető út mentén az orosi szőlőben mai napig is *Bőrbányának* neveztetik”. A „mai napig” kifejezés nem éppen helytálló, hiszen már 1864-ben *Borbánya* volt. Most már csak a forrásnak kellett utánanéznem. Az 1749. november 20-án kelt Ladislaus Szuhányi juratus Notarius által vezetett birtokháborítási jegyzőkönyv (Szabolcs-Szatmár Megyei Önkormányzat Levéltára, Szabolcs vármegye levéltára Fasc. 46. Nr. 358) kihallgatási első pontja így hangzott: „Tudgya é az Tanú holl légyen *bür Bánya* Ökörítő és Sápá Lapossa és a Nyires Földgye?” (a kiemelés tőlem: M. L.). A megidézett tanúk: Georgius Tótt (kb. 60 éves), Georgius Vida (kb. 80 éves), Alexander Simcsik (kb. 35 éves) *Bür Bányá-t*, Andreas Bige (kb. 40 éves), Daniel Szilágyi (kb. 30 éves), Nicolaus Veress (kb. 90 éves) *Bür Bányá-t* mondtak (ez a leíró helyesírástól is függhetett). Georgius Tótt és Andreas Bige a helymeghatározásban többes számot (is) használ: „...az *Bür Bányákon* innét az Föld Orossi Földnek neveztetik”, illetve: „...innét pedig az *Bür Bányákon* Orossi Földek legyenek” (a kiemelések tőlem: M. L.). A pluralis valamivel többet jelent, amit LUKÁCS ÖDÖN a név eredetével kapcsolatban leírt. Azt a tényt persze nem lehet kizárni, hogy a lopott juhok bőrét a föld alá rejt(h)ették. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy a cserzővargák gödreiről lehet inkább szó. Pl. az alapműveletekről szólva: „...gödörbe mésztejbe, a hamvasra vetve meszezik [ti. a bőrt] naponta megkavarva egy hétig állasztják”. Továbbá: „A cseresgödör fenekére csert, megtört kérgeket vagy gubacsot hintenek, erre rétegesen *bőrt* teritenek, megtapossák, behintik cserrel, és így tovább, amíg a gödör tele lesz. Jó két hónapig állasztják” (BOGDÁN 1984: 131, a kiemelés tőlem: M. L.). A cserzéshez pedig víz kellett, és ez meglehetősen bőségben volt akkor az orosi határban (PÓK 1992: 40–1). A *bánya* szóra a TESz. (1: 241) csak megközelítő jelentést hoz, de az ÚMTsz. (1: 337) ’földbe vajt gödör, üreg’ jelentést is ismer. A *Bürbánya* ~ *Bürbányák* szavak csakis a cserzővargák gödreire vonatkozhattak (s talán a lopott bőr elrejtésére is). Mindezek tudatában elmondhatjuk, hogy az 1864-től adatolható *Borbánya* név népetimológiának köszönheti létét az eredetibb *Bőrbánya* (1749.) helyett.

A hivatkozott irodalom

- BOGDÁN ISTVÁN 1984. Mestere volt egykor. Magvető Könyvkiadó, Bp.
 FNESz. = KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.
 GYALAY MIHÁLY 1989. Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon. 1723–1918 között; továbbá a későbbi államkeretekbe osztott területek részletes adataival kiegészítve, általában 1989-ig. [A] Művelődési Minisztérium Kiadványa. Bp.

- LUKÁCS ÖDÖN 1886. Nyíregyháza szabad, kiváltságolt város története. Nyíregyháza.
- O. NAGY GÁBOR 1982. Magyar szölások és közmondások. Gondolat Kiadó, Bp.
- PÓK JUDIT 1992. Szabolcs vármegye katonai leírása 1782–1785. Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Levéltár Kiadványai. Nyíregyháza.
- Szabolcs megye = Szabolcs megye Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában. A szöveget gondozta és a mutatót készítette MIZSER LAJOS. A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XLII. Nyíregyháza, 2000.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1984. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III, + Mutató. Akadémiai Kiadó, Bp.
- ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA főszerk. 1979–. Új magyar tájszótár I–. Akadémiai Kiadó, Bp.

MIZSER LAJOS

A Tihanyi alapítólevél *ecli** szórványáról. A Tihanyi alapítólevél kutatástörténetének talán egyik – ha nem a leginkább – homályba burkolózó birtokleírása az *ecli* révénél kezdődő erdőbirtok. Homályba burkolózó, hiszen mind a benne említett magyar szórványok egy részének (*ecli*, *fidemsi*, *asauuagi*, *lopdí*) végső etimológiai szerkezetére vonatkozóan, mind az etimológiailag transzparens helynevek (*aruk tue*, *bagat meze*, *Opoudi*) tekintetében, s ezáltal a birtoktest topográfiai azonosításában is igen sok kétely maradt. Pedig az azonosítás (mai helynevekkel való megfeleltetés) gyümölcsöző lehetne az etimológia feltárása számára is (vö. BÁRCZI 1944: 315).

Az eddigi lokalizálási kísérletek a *fidemsi*¹ szórványnak későbbi oklevelek hasonló adataival való megfeleltetések alapján történtek. CSÁNKI a szórványt az 1264: *Fedemus* in magna insula, 1295: Terra *Fedemus*, 1518: Predium *Fedemes* adatokkal azonosítva a helyet a Csepel-szigetre helyezi (3: 327). BÁRCZI e véleményt látszólag nem osztja: „későbbi adatok nem említik, hogy az apátságnak a Csepel szigeten birtoka volna”, ill. „*fidemsi* csepelszigeteki fekvése nem tekinthető biztosítottnak” (1951: 45), egy lappal előbb mégis efelé hajlik: „*fidemsi* földrajzi helye bizonytalan [...] elhelyezése igen nehéz; talán a Csepel szigeten” (i. m. 44).

Vele szemben ERDÉLYI *fidemsi*-t az 1211-es TÖ.-ban szereplő *Fede ~ Fedeh* faluval, és az 1092-re hamisított, valójában XIV. századi oklevél *Fede ~ Fedeh*, illetve *Fiden* (vagy *Fideu*, DHA. 284) ~ *Fyden* Tolna megyei településnévvel kapcsolja össze, és a faddi birtok közvetlen szomszédságába, a Duna mellé helyezi (PRT. 10: 11, 420). (A két település[név] egymáshoz való viszonyához lásd: BÁRCZI 1951: 45, HOFFMANN 2007: 230). Végső soron ez utóbbi azonosítást tartja valószínűbbnek HOFFMANN ISTVÁN is (2007: 234), azzal a meggyőződéssel, hogy a TA. birtokleírása – bár megengedi a településnévi feltevést –, a helyet mégis inkább mikronévnek mutatja (231).

A „portus *ecli*” mindkét azonosítás esetében dunai rév lenne, mindazonáltal furcsa, hogy a *Duna* makronevet az oklevél szövege nem említi, holott a Balatonnal érintkező szinte valamennyi birtok leírásában szerepel a *tó* neve, illetve az arra való explicit utalás (vö. HOFFMANN 2007: 232).

* A TA. saját helyesírását követve a szóalakot kisbetűvel írom.

¹ A *fidemsi* : *Fedemes* településnévi azonosítás bizonytalan pontjaira HOFFMANN ISTVÁN mutat rá: 2007: 231–2, vö. ugyanitt a 103. és 105. jegyzet.

Az utóbb említett hamis oklevél *Fede* falura vonatkozó leírásában a „cum silvis *Aklas*” szövegrészletet találjuk. MEZŐ ANDRÁS – a helynévben nyilván az alapítólevél *ecli* szórványát látva, és a helyet a mai *Aklós* mikronévvel azonosítva (TMFN. 114) – a települést a Tolna megyei Keszőhidegkút környékére helyezte *Fedő* alakban (2003: 283–4). A mai *Aklós* a Kapos folyó mellett fekszik, így „*ecli* réve” topográfiailag a Kapos átkelője lehetne, az *ecli* > *Aklós* hangtörténeti megfeleltetés azonban igen sok kérdést vetne fel. Mindazonáltal MEZŐ feltevése annyiban mutat előre, hogy *fidemsi*-n túl további szórványt is felhasznál az azonosításra.

Ezen a nyomon továbbhaladva talán a fenténél kevesebb problémát jelentene a szintén Tolna megyei *Akalacs(pusztá)* toponimával (TMFN. 200. vö. 187) történő azonosítás. Nemrégiben KUN PÉTER elemezte a helynév besenyő eredetét (2005: 45). Véleménye szerint a szó az *aq* ’fehér’ és *ala* ’tarka; gyors, kitartó paripa’ elemekre vezethető vissza, a -cs (< -s) pedig kicsinyítőképző. E helynév – ha az etimológia helyes – mind történetileg (X. század utolsó harmada), mind topográfiailag (Paks és Bikács határa) vonzó lehetne a TA.-beli *ecli*-vel történő azonosítás számára, a hangtani egyeztetés – bár némiképp egyszerűbbnek tűnik, mint a fenti, *Aklós*-sal való egybevetés – mégsem problémamentes.

Mindezek az azonosítási kísérletek arra mutatnak, hogy végső soron sem *fidemsi*, sem *ecli* nem vezet el az erdőbirtok megnyugtató azonosításához, és nemigen teszik lehetővé a többi kapcsolódó helynév elhelyezését. (Meggjegyzem, hogy e két szórványt félretéve a korábban elhanyagolt *bagat mezee* és *lodpi* azonosításával, illetve ehhez kapcsolódóan a *caput p&re* kifejezés lehetséges értelmezésével újabb azonosítást kíséreltem meg: SZENTGYÖRGYI 2008: 259–66.)

Mint említettük, MEZŐ helynév-azonosítása az egyetlen magyar szórványt felhasználó megfeleltetéseken (HOFFMANN *fidemsi* mellé a *magna via* azonosítását kapcsolja: 2007: 233–4) annyiban mutat túl, hogy az *ecli* szórványt is figyelembe veszi. A *portus ecli* kifejezés azonban – mivel etimológiája sem kétségtelen – nemigen könnyíti meg a birtoktest azonosítását.

A *portus ecli* kifejezés mögött ’Ecli réve’ vagy ’Ecli-rév’ értelmezés sejthető, amennyiben az *ecli* szórvány valóban személynévből származó helynév. Ezt a szakirodalom egybehangzóan – kiegészítésekkel, de lényegében lánchivatkozásként – állítja (vö. MELICH 1914: 152; JAKUBOVICH 1927: 235; BÁRCZI 1951: 44; ZELLIGER 2005: 36; HOFFMANN 2007: 233; Komár 2008: 15). MELICH szerint a TA.-beli *ecli* „ma Ekel volna” (1914: 152), a szórványt a Komárom megyei (Csallóköz, ma: Okolična na Ostrove, Szlovákia) *Ekel* településnév adataival (lásd: CSÁNKI 3: 493, 497, 498) állítja párhuzamba, mely minden valószínűség szerint személynévi eredetű (vö. FNEsz. *Ekel*). JAKUBOVICH a nevet az ófelnémet *Agil* törzsnévből (annak kiterjedt családjából) származtatja, melynek magyar adatai – véleménye szerint – az „*Ekli-Ekl-Ekül-Ekel* lassú fejlődésen keresztülment személynévi-, nemzetségi- és helyneveink” (1927: 235; a német névalakokhoz vö. még: BÁRCZI 1951: 44; FNEsz. *Ekel*). Helynévként a TA.-beli *ecli* mellett „a többi helynévi adat a komárommegyei ma is meglévő *Ekel* helynévre és *ekli* pusztára vonatkozik” (JAKUBOVICH 1927: 235). Vö. 1229, 1247 k. [...] 1425: *Ekly*, 1261 [...] 1487: *Ekl*, a XV. században még: *Ekled*, *Ekle*, *Elk*, *Ekel*, *Ekell* (adatok: CSÁNKI 3: 498). A nemzetségnévként említett adat ugyancsak e helynévvel áll kapcsolatban (a vonatkozó adat: 1243: possessionum *Ekly* ... in comitatu Komaromiensi ... Morthonos de genere *Ekly*, JAKUBOVICH 1927: 235).

BÁRCZI néhány helynév azonosításának nehézségét abban látja, hogy „a régi helynév több azonos hangzású mai helynévhez fűzhető, s a zavarnak oka éppen az, hogy több ilyen helynév is van (pl. *ecli*)” (1944: 315). Bár éppen a példaként hozott *ecli* esetében nem tér

ki több ilyen nevű helyre, megjegyezzük, hogy a csallóközi *Ekel* (és *Ekli pusztá*) mellett találunk *Ekel* falut, illetve birtokot (1325, 1448: *Elk*, 1357: *Ekl*, 1368: *Ekly* 1387: *Ekel*) Vas megyében: Pápoc határában a Rába mellett feküdt (CSÁNKI 2: 746), illetve – ha ide vonható – Szatmárban: 1237/1388: terra [...] *Ekkul* nomine in comitatu Zathmariensis [!] (ÁSz. *Ekul*). Mindazonáltal a BÁRCZI által említett zavar nem a helynévi homonima következménye, hiszen egyik hely sem azonosítható a TA. birtokleírásával.

A (német) személynévi eredet a fenti XIII. (a csallóközi *Ekel*), illetve a XIV. századtól (a Vas megyei *Ekel*) adatolt helyek esetében valószínűsíthető, a név személynévi változatai szintén csak a XIII. századtól állnak rendelkezésünkre, vö. ÁSz.: +1243>1422/1481: *Ekly*, 1220/1550: *Eel* [olv. *Ecl*]; illetve 1265/1358: *Echel*, *Ehelley*, 1250: *Ekel*, 1220/1550: *Ecyul*, +1171/1334 e.: *Ecul*, 1284: *Hekkul*; és esetleg a korábbi 1138/1329: *Ecil* (talán inkább az *Ecilius* névhez vonandó). (Messzire vezet, de nem kizárt, hogy a felsorolt egyes névalakok az *Echelleus*, *Echilleus*, *Ecleus* stb. 'Achilleus, Achilles' görög–latin végződés nélküli változatai.) Mindazonáltal a XI. század közepén egy magyar névadással (a pusztá személynévi eredet erre mutatna) német személynévből keletkezett helynevet feltételezni további település- és népiségtörténeti kérdéseket vet fel.

Az sem zárható ki teljesen – szemben a hagyományos helynévi értelmezéssel –, hogy *ecli* itt még személynév, vö. *Péterrév*, *Péterrève*, illetve távolabbi párhuzamként: *Úr réve* (a példák a KMHsz. címszavai, vö. még HOFFMANN 2007: 233). Megjegyezzük, hogy név-tipológiailag *ecli* még folyónév is lehetne, ilyen magyar nyelvű adatunk azonban nincsen.

Elvben a szószerkezet megengedné a teljes latin értelmezést, eszerint a genitivusban álló *ecli* tag lehetne – a tipológiailag gyakoribb, de latinul ritkább településnéven túl – a folyó latin neve, amin a rév található, vö. 1257: in portu *Crysii* (KMHsz.). Ilyen – egy esetleges *Ecli genitivusból rekonstruálható – latin vagy latinosított folyónevet azonban nem ismerünk (ahogyan ilyen településnevet sem).

Az eddigiekhez egy újabb, paleográfiai alapú értelmezési lehetőséget kívánok kapcsolni. A TA. hiteles példányának lejegyzője (a hasonló betűkapcsolatoktól eltérően) az igen gyakori *qui* betűkapcsolatot (egyetlen kivételtől eltekintve) nem rövidíti. Az egyetlen kivételen – *quicq(ui)d* – jól látható a szabályos rövidítés: a *q* betű fölé húzott függőleges vonal: *q̇*. A fogalmazványon, illetve a feljegyzéseken lehetett több rövidített írásváltozat. E rövidítés hevenyészettebb írása eredményezheti, hogy a *q* teste és szára elváljék egymástól, a felette lévő vonás pedig lefelé hosszabbra is nyúlhat, ilyenformán: „ec’l”, ami könnyen félreolvasható. Így nem teljesen elképzelhetetlen, hogy a hiteles példány írója a korábban rövidítve írt *eq(ui)* szót olvashatta és írhatta *ecli*-nek. Ebben az esetben a *portus equi* ('Lórév') névszerkezetileg összevethető a Csepel-szigeti Lóré(v) első előfordulásával: 1264: *portus equorum* (ÁÚO. 7: 506).

A hivatkozott irodalom

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Bp., 2004.
 ÁÚO. = WENZEL GUSZTÁV (közze teszi) 1860–74. Árpád-kori új okmánytár I–XII. Pest (később Bp.).
 BÁRCZI GÉZA 1944. A tihanyi alapítólevél hangjelölése. Magyar Nyelv 313–30.
 BÁRCZI GÉZA 1951. A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Akadémiai Kiadó, Bp.
 CSÁNKI = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3, 5. Bp.
 FNEsz.⁴ = KISS LAJOS 1998. Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. Akadémiai Kiadó, Bp.

- HOFFMANN ISTVÁN 2007. A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Kézirat, Debrecen, megjelenés alatt.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., Helynévtörténeti tanulmányok 3. Debrecen.
- JAKUBOVICH EMIL 1927. Viska, Stojaszló és Pécel. Magyar Nyelv 228–40.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. Debrecen.
- KUN PÉTER 2005. A tolna megyei (!) Akalacspusztá nevének besenyő nyelvi hátteréhez. Magyar Nyelv, 45.
- MELICH JÁNOS 1914. Keresztneveinkről. Magyar Nyelv 97–107, 149–56, 193–9, 249–55.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp.
- PRT. 10. = ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk. 1908. A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története 10. A tihanyi apátság története. Pannonthalmi Szent Benedek-rend, Bp.
- SZAMOTA ISTVÁN 1895. A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégibb hiteles és egykorú emléke. Nyelvtudományi Közlemények 127–67.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008. A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tan-széke, Bp. 255–67.
- TMFN. = ÖRDÖG FERENC – VÉGH JÓZSEF szerk. 1981. Tolna megye földrajzi nevei. Akadémiai Kiadó, Bp.
- ZELLIGER ERSZÉBET 2005. A Tihanyi Alapítólevél. Bencés Kiadó, Pannonthalma.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

NYELVMŰVELÉS

A költő és a szavak^{*}

Azt, hogy a költők mennyire becsülik a szavakat, hogy mennyire látják a szavak fontosságát, hatalmát, Kányádi Sándor erdélyi költő így fejezte ki „Noé bárkája felé” című versében, Zsögödi Nagy Imre egyik festményére utalva:

Be kell hordanunk, hajtánunk mindent.
A szavakat is. Egyetlen szó,
egy tájszó se maradjon kint.
Semmi sem fölösleges.

Zuhoghat akár negyvenezer nap
és negyvenezer éjjel, ha egy
buboréknyi lelkiismeret-
furdalás sem követi a bárkát.

---

^{*} Elhangzott a Kossuth rádió Édes anyanyelvünk adásában.

Mert leapad majd a víz.
És fölszárad majd a sár.

És akkor majd a megőrzött,
a meglévő szóból újra-
teremthetjük magát
az első búzaszemet
ha már igével élnünk
tovább nem lehet.

Tehát minden egyes szót – a tájszavakat is – össze kell gyűjteni, mert bármily veszelem után a megőrzött szavakból újrateregethetjük a való világot.

Csodálkozhatunk-e ilyenformán azon, hogy – tudomásom szerint – Kányádi ezt a versét 1973-ban Szabó T. Attilának, Erdély nagy nyelvtudósának akkor már évek óta gyűjtött, majd több millió szót bemutató „Erdélyi magyar szótörténeti tár” című hatalmas szógyűjteményének a hatására írta. Egyébként akkoriban magam is láthattam a „begyűjtött” szavakat és szótári feldolgozásukat. Kolozsvárt jártamkor ugyanis Szabó T. Attila meghívott a lakásukba, és bevitt abba a kis, zsúfolásig megtelt szobába, ahol a jövőendő szótár céduláit tartalmazó dobozok sorakoztak. Megmutatta, hogy készül ez a csodálatos alkotás.

Szabó T. Attila maga így nyilatkozott a szótár tartalmáról: „Úgy érzem – ennek is szántam –, hogy ebben a szótárban valósággal kavarog, forr a nyelv, előttünk vajúdik, születik; előttünk pörölnék, patvarkodnak, nyájaskodnak, enyelegnek, pajzánkodnak, szeretnek, szeretkeznek, gyűlölködnek az emberek. Szavakban...” (Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek. 5. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1981. 564.)

Ennek az új típusú szótárnak – amely a XVI. század közepétől a XIX. század végéig terjedő időből mutatja be a korabeli gazdag erdélyi magyar nyelvet – eddig (egyenként 1000 és 1300 lap közötti terjedelemben) 12 kötete látott napvilágot. Úgy tudom, még a két utolsó kötetét szerkesztik.

Hogy legalább némi ízelítőt adjak belőle, idézek a szótárban található főleg olyan szókapcsolatokból, szólásokból, amelyek az értelmező szótárból nem ismeretesek. Először a *szív* főnév adataiból lássunk néhányat: *ablakot nyit a szívéen*: 1673-ból, az idézet: „ha lehetőség volna benne, én szívemen ablakot memék nyitni az Kegyelmedhez való igaz atyafiságomra nézve” (Bánfi Dénes levele Teleki Mihályhoz); – *szívéből örvend*: 1790-ből, az idézet: „minden esztendőben ... elmulthatatlanul lett legalább egy gyermeke; kettő is, mikor ikreket ... szült. Melyen a' férje egy elsőbben szívéből örvendett” (egy levélből); – aztán: *szívéen hordoz, szívvel-szándékkal; szívet adhat* 'bátorítást adhat' jelentésben; *szívet vesz* 'felbátorodik' értelemben; *megsebhedt szívvel; azt beszéli a szájával, ami a szívéen van*.

Továbbá a *haza* szónak itt megvan az eredetibb 'valakinek a maga háza, otthona' jelentése, pl. 1657-ből: „Janka Miklós ala mene az Utszán hazaia fele”. Megvan a szintén korábbi 'valakinek a (szülő)városa' értelme, pl. 1582-ből: „...az varosnak Mint hazamnak hywsegele akarok lenny”.

A példákat szinte a végtelenségig sorolhatnám. Forgassuk hát e szótárt tanulságul, okulásul!

SZATHMÁRI ISTVÁN

S Z E M L E

Európai nyelvművelés Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője

Szerk. BALÁZS GÉZA – DEDE ÉVA. Munkatársak: Bódi ZOLTÁN, KISS ZOLTÁN, KOZMA JUDIT, MINYA KÁROLY, ZIMÁNYI ÁRPÁD. Inter Kht. – PRAE. HU, Budapest, 2008. 431 lap

A nyelvművelés problémái nemcsak a tudósokat foglalkoztatják, hanem a mindennapi embereket is; hozzátartoznak életünkhöz, mint a víz és a levegő. Különösen a mai világban, amikor az Európai Unióhoz való csatlakozás új és új kérdéseket vet fel, melyekre válaszolni kell, és – tegyük hozzá – amikor a nyelvészek között vannak olyanok, akik tagadják a nyelvművelés tudományos voltát, szükségességét, a nyelv és a kultúra kapcsolatát. Az „Európai nyelvművelés” című tanulmánygyűjtemény már létezésével is válaszol egy sor kérdésre, tartalma pedig nagyon is fontos tényeket közöl. A tényeket pedig tisztelni kell, már csak azért is, mert cáfolhatatlanok. (Nem véletlen, hogy az amerikai RICHARD WEAVER „A retorika etikája” című 1953-ban megjelent esszégyűjteményében az európai kultúra értékei között a tényeket is felsorolja.)

„Munkánk a kulturális nyelvtudomány egyik legfontosabb aspektusának európai dimenzióját igyekszik bemutatni” – írják a szerkesztők. Az „Európai nyelvművelés” c. kötet egy nagy ívű, egységes koncepció része. A megelőző kötetek foglalkoztak a magyar nyelvi kultúra múltjával, jelenével és jövőjével (többek között BALÁZS GÉZA szerk., *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője I–II.* MTA Társadalomkutató Központ, Bp., 2004.), illetőleg ezekre a kutatásokra alapozva elkészült a magyar nyelvstratégia (BALÁZS GÉZA, *Magyar nyelvstratégia.* MTA, Bp. 2001.). Ebben az új kötetben olvashatjuk – szintén BALÁZS GÉZA tollából – a magyar nyelvművelés múltját és jelenét összegező tanulmányt „Magyar nyelvpolitika, nyelvstratégia és nyelvművelés” címen. Arról értesülünk, hogy a jelenlegi helyzetet viták jellemzik, abban azonban mindenki egyetért, hogy „anyanyelvi műveltségre, nyelvi-kultúra-fejlesztésre ... szükség van (csak a megközelítések, módszerek, eljárások tekintetében nincs egyetértés)” (175). A nyelvművelésnek erős a társadalmi támogatottsága, „a magyar nyelvművelés sokkal fontosabb, mint valaha, tevékenysége hasznos a nyelvtudomány és a társadalom számára, s nyilvánvalóan elméletén és módszerein lehet és kell folyamatosan javítani, ám a létét aligha lehet megkérdőjelezni” (181). Ezen legutolsó állítást, a nyelvművelés létének szükségességét támogatja meg az európai országok nyelvművelésének ismertetése, a kötet hasznos és nélkülözhetetlen mindazok számára, akik ellenzik, illetőleg akik támogatják a nyelvművelést. A nyelvművelés híveit szükségtelen gyözködni, ám sokat tanulhatnak a kötet ismertetéseiből, az ellenzők pedig ráébredhetnek arra, hogy olyasmi ellen hadakoznak, ami évszázadok óta az európai kultúra szerves része.

A könyvben 39 nyelvi kultúra leírása olvasható, tárgya elsősorban az európai nyelvművelés, de bemutat néhány Európán kívüli helyzetet is. A szerzőket arra kérték a szerkesztők, hogy tanulmányukat tagolják három részre, ezek: „1. A nyelv és a nyelvi kultúra története. 2. A nyelvi kultúra jelen helyzete. 3. A nyelvi kultúra szervezetei.” A következő nyelvekről olvashatunk egy-egy beszámolót, a szerkesztői előszóban olvasható csoportosításban: Észak-Európa: izlandi, norvég, svéd, dán, finn; Nyugat-Európa: francia, németalföldi

(holland, flamand), német, angol, luxemburgi; Dél-Európa: portugál, galego, spanyol, katalán, szefárd, baszk, olasz, török; Közép-Európa: osztrák, magyar, cseh, szlovák, lengyel, szlovén, szerb, román, beás; Kelet-Európa: fehérorosz, ukrán, litván, orosz, észt; Európán kívüli nyelvek: amerikai angol, ausztráliai angol, japán, mongol. Ezenkívül ismertetést kapunk két soknyelvű ország nyelvi helyzetéről, ezek Svájc és Kanada, s nagyon érdekes a Kanári-szigetek nyelvi helyzetéről szóló beszámoló. Sajnos a körkép nem teljes: hiányzik például olyan nagy nyelvi kultúra, mint a görög; nem készült ismertetés a lett, a horvát helyzetéről, a kialakulóban lévő montenegróiról és bosnyákról, az olyan feltámasztott nyelvekről, mint a walesi vagy a cornwalli, vagy az olyan megvédendő nyelvről, mint a HUBAY MIKLÓS által is oly kedvelt friuli. Éppen ezért a szerkesztők folytatni kívánják a munkát, s ez valóban kívánatos, mivel egyrészt sokat tanulhatunk az egyes beszámolókból, másrészt a tanulások figyelemre méltók.

Az egyes fejezetek nyelvtörténeti ismertetésekkel kezdődnek. Ezek olyan nyelvek esetében különösen hasznosak, amelyek történetéről kevesebbet tudunk, ilyen a galego, a katalán, a baszk, a szefárd zsidók nyelve. Külön kategóriát képez a Kanári-szigeteken beszélt spanyol nyelv, a kanári nyelvjárás; a róla szóló tanulmány azt illusztrálja, hogy „a nyelvészeti kutatásokra támaszkodva a nyelvpolitikai lépések, az oktatáspolitikai, a kiadói és támogatói törekvések hogyan vezethetnek a nyelvi kultúra értékeinek megtartásához” (299). Vannak olyan nyelvek, melyeknek nyelvművelése százéves sincs; vannak olyanok, amelyek most vannak kialakulóban, nyelvművelésük inkább a jövő feladata; s olyanok is vannak, melyek régi és erős kultúrájúak, de világviszonylatban észlelhető visszaszorulásuk miatt keseregnek (ilyen például az olasz), így programjukban szerepel nyelvük világviszonylatban történő újratertezése is.

A gazdag tartalmú kötet legfőbb tanulsága az, hogy mindenütt szívügy az anyanyelv ápolása, legyen az nagy vagy kis ország, évezredes vagy évszázados múltú, erős vagy veszélyeztetett nyelv: „a nyelvek kultúrája iránti figyelem, tudományos és társadalmi elkötelezettség mindenhol létezik” (19). Világosabban szólva, mindenütt létezik a patriotizmus, az egészséges nemzeti büszkeség és öntudat, melynek egyik megnyilvánulási területe az anyanyelv fejlesztése.

Melyek a tanulmányok, illetőleg az európai nyelvművelés közös vonásai?

Az európai kultúra közös nyelve, lingua francája a latin volt, az egyes nemzeti nyelvek a latin ellenében erősödtek meg, nagyjából a XVI–XVII. század folyamán, hol előbb, hol némi fáziskéséssel (ahol később bontakozik ki a nyelvművelés, ott eleinte a latin, de később egy másik nyelv ellenében tör előre az anyanyelv, pl. a svéd a német, majd a francia hatás ellenében, a finn a svéd ellenében, a katalán a spanyol ellenében stb.). A nemzeti nyelv művelésének megindulása egyet jelentett a Biblia lefordításával, nyelvtanok és értelmező szótárak kiadásával, a helyesírás reformálásával, valamint sok helyütt a kiejtés szabályozásával. Nyelvújító társaságok és tudományos folyóiratok jelennek meg mindenütt. (Az anyanyelven írt nyelvtanok közül csak néhányat említünk meg, az időbeli eltolódások érzékelte végett: olasz 1438–1441., spanyol 1492., angol 1523., cseh 1533., portugál 1536., magyar 1539., francia 1550., német 1618., finn 1649., litván 1653., baszk 1729. [spanyol nyelven], orosz 1755., román 1812., szlovén 1854., galego 1868. [spanyol nyelven], katalán 1918., kanári spanyol 1988.) Több országban – így az észteknel és a fehéroroszoknál – a XX. sz.-ban indult el a tudatos nyelvfejlesztés.

Az első nyelvtanok célja az anyanyelv művelése volt. A XVI. sz.-i francia nyelvtanokról például ezt olvashatjuk: „jóformán csak a morfológia és a szintaxis hatáskörébe tartozó alakok, alakváltozások elég kivonatos leltárát tartalmazták. Céljuk nem a nyelvi struktúrák természetének és működésének jobb megértése volt, hanem pusztán az, hogy a megadott használati szabályok segítségével mindenki minden beszédhelyzetben helyesen ki tudja fejezni magát” (93–4).

Mindenütt az egyik első nyelvművelő fórum a tudományos akadémia, mindenütt első és középponti feladata az adott nyelv művelése, így volt ez a franciáknál (1635.), az angoloknál (1660.), a németeknél (1700.), a spanyoloknál (1713.), a portugáloknál (1779.), a svédeknek (1786.), a magyaroknál (1830.), a románoknál (1866.), a katalánoknál (1907.), a baszkoknál (1918.).

Nagyon fontos lépés – bár ez a tény nem szerepel minden tanulmányban – a XIX. sz. végén az ingyenes, kötelező világi iskolarendszer bevezetése, melynek középpontjában az anyanyelv oktatása áll (a franciáknál 1880 és 1886 között, nálunk korábban – s erre igencsak büszkék lehetünk – 1868-ban az EÖTVÖS JÓZSEF által megalkotott népoktatási törvénnyel).

Az egyes tanulmányok szerzői ezekről a lépésekről számolnak be – egy kis nyelvtörténeti bevezető után –, hol hosszabban, hol csak néhány oldalban. Kiemelkedik részletességével a francia nyelvművelésről szóló tanulmány – BÁRDOSI VILMOS munkája –, nyilvánvalóan itt több is volt a mondanivaló, hiszen a francia kultúra sokáig a világ minden országában a követendő minta volt. Majdnem ilyen terjedelmes a magyar nyelvművelésről szóló beszámoló, BALÁZS GÉZA munkája. Természetesen óriási szerepük volt az íróknak, az írók nyelvi példájának és elkötelezettségének (95, 103), ezt szinte minden szerző hangsúlyozza. Érdekes ebből a szempontból a költői versenyek, így a versimprovizációs vetélkedők a baszkoknál (37). Sok helyütt a nyelvművelés önálló diszciplína, például az oroszról szóló tanulmányban olvassuk: „Különösen nagy szerepet játszott a nyelvművelés mint önálló nyelvészeti diszciplína kialakulásának terén V. V. VINOGRADOV” (257).

A jelenlegi helyzet is mutat több hasonlóságot. Mindenütt gondot jelent az angol hatása. A franciák a XX. sz. hatvanas évei óta küzdenek a *franglais*, vagyis az angollal kevert nyelvhasználat ellen (107), felismerve, hogy a feleslegesen használt angol szavak mögött sokszor sznobizmus vagy divatjelenség húzódik meg (erről BENKŐ LORÁND írt szellemes tanulmányt: Sznobizmus a nyelvhasználatban. Nyr. 1994: 377–85). A német nyelvpolitika is foglalkozik az anglicizmusok és az amerikanizmusok terjedésével (197), s erősen küzd az anglicizmusok ellen a svájci német nyelvművelés is (213). Az olaszok szintén problémaként élik meg az angol térnyerését, melynek következtében az olasz háttérbe szorul a nemzetközi szervezetek nyelvhasználatában (244), sőt az angol szódömping ellen fel is emelik szavukat (245). Az osztrák nyelvművelés is harcot folytat az anglicizmusok ellen (275). Izlandon célul tűzték ki az angol visszaszorítását az egyetemi oktatásban (126). A finnek álláspontja: „A szélesedő angol nyelvhasználat nem gond, hogyha ugyanakkor gondoskodunk a saját nyelvhasználatunkról minden téren: a tudományban, az oktatásban, az üzleti életben, a közigazgatásban és a szórakozásban” (85). A másik általános problémát a hivatali és a jogi nyelv zsargonjellege, érthetlensége jelenti. Küzdelmet indítottak ellene csaknem minden európai országban, például az olasz nyelvművelés egyik feladata „a hivatalos nyelv egyszerűsített, mindenki által érthető szakzsargonának kijelölése (ez ugyanis szociális kérdés is)” (249). Azt is tapasztalhatjuk, hogy az utóbbi években hangsúlyozzák, hogy a különböző helyzetekben különböző nyelvhasználati formákra van szükség, megengedőbbek tehát a stan-

darddal szemben, pl. a nyelvjárási ejtés tekintetében, illetőleg elismerik a több norma létezését. „A finn társalgási kultúra nagyon megváltozott az utóbbi tizenöt évben. Olyan beszédhelyzetekben, amelyekben korábban a köznyelv használatát várták el, mostanában a nyelvjárárs is megfelel” – írja MINYA KÁROLY (84). 1951 óta a francia közoktatásban „lehetőség nyílt bármely tájnyelv vagy regionális nyelv heti egyórás fakultatív oktatására, a regionális rádiók és televíziók pedig számos regionális nyelvű műsort indítottak be” (105). Az olasz nyelvművelés is támogatja a tájnyelvek használatát (249). Jellemző a köznyelv szlengesedése (sekélyesedése), melyet a cseh tanulmány szerzője finoman fogalmaz meg: „Az utóbbi időben megfigyelhető az a folyamat, hogy a köznyelvi elemek a médiumokban is tért hódítanak. A kereskedelmi csatornák és a bulvárlapok egyre gyakrabban használnak nem irodalmi szavakat” (55).

Az egyes tanulmányok végén olvashatunk egy listát a nyelv művelés jelenlegi fórumairól: társaságokat, nyelv művelő folyóiratokat, rádiós és televíziós előadásokat, pályázatokat, versenyeket sorolnak fel a szerzők.

A legfontosabb elvi kérdés az, hogy mindegyik nyelv kapcsán mindenütt határozottan megfogalmazzák, hogy az anyanyelv kulturális közkinccs, ezért óvni, védeni kell; ezt hangsúlyozzák az olaszok is, éppen ezért az anyanyelvoktatás kikéri a nyelv művelők véleményét (247). A nyelv művelés alapelveit alapelveit nagyjából hasonlóan fogalmazzák meg: „A finn nyelv művelés alapelvei régóta a következők: a finnség, a szerkezet szimmetriája, a következetesség, az állandóság és az általánosság” (85).

Mit hiányolhat az olvasó? Európáról lévén szó, a következő kötetben írni kellene az európai nyelvi kultúra alapjairól, vagyis az ókori (szanszkrit, görög, latin), különösképpen a római/latin nyelv művelésről. Ez elvi „Bevezetés [lehetne] az európai nyelvi kultúrába”. A nyelvtudomány európai tudomány, bár másutt is művelték: az ókori Indiában Kr. e. a III. század táján írta meg PANINI mintegy négyezer grammatikai szabályba foglalva a szanszkrit nyelv nyelvtanát, mégpedig – s ez a tény hangsúlyozandó – gyakorlati céllal: az egyházi szertartások nyelvét kívánta kifogástalanná tenni. A görögök kezdetektől fogva tanították anyanyelvüket – s ez a tény minden bizonnyal hozzájárult a sokak által leírt görög csodához –, tudjuk, hogy volt beszéd tanítás, szónoki képzés Homérosz korában, nyelvtant jóval később írtak, a Kr. e. II. században. A római kornak, de talán az egész antikvitásnak legnagyobb nyelvtudósa MARCUS TERENCEIUS VARRO (Kr. e. 116–27), az ő meghatározásában a nyelvtan: „A költők, történészek és szónokok nagy része nyelvhasználatának rendszeres ismerete” (idézi ROBERT HENRY ROBINS, A nyelvészet rövid története. Osiris, Bp. 1999. 61. vö. FUNAIOLI, H. *Grammaticorum Romanorum fragmenta*. Leipzig, 1907. 265). Ez a meghatározás azért lényeges, mert rávilágít arra, hogy a nyelvtan szabályait – melyek egyúttal a nyelv művelés kiindulópontjai – a mérvadó nyelvhasználatból vonták le (nyelvelméleti szempontból pedig azért fontos ez a tétel, mert ezzel a megállapításával VARRO az analógia fontosságát hangsúlyozta az anomáliával szemben). A későbbi római nyelvtanírók a grammatikát a következőképpen határozták meg: *ars recte loquendi scribendique*, vagyis a helyes beszéd és írás mestersége. Az ókori latin nyelvtanírók elvei tovább élnek a kibontakozó nemzeti nyelv művelésben, de még a mában is. Mindezt ki lehet olvasni a kötet tanulmányaiából: például EMIL NESTOR SETÄLÄ, a finnek zseniális nyelvtudósa (nyelvtanát egyébként gimnazistaként írta) akadémiai székfoglalójában többek között azt hangsúlyozta, hogy „a nyelv iránytűjének a legjobb szépíró nyelvét kell tekinteni” (81). „Az Európai nyelv művelés” legtöbb szerzője hivatkozik az írók mérceteremtő szerepére a nyelv művelésben. Az

is tény, hogy az anyanyelvi nyelvtanok rendszere sokáig az ókori latin grammatikák rendszerét követte, nálunk pl. az 1846-os első akadémiai nyelvtan is az örökölt etimológia–szintaxis felépítést követi (mint a fentebb említett francia). Nagyon indokolt volna tehát az ókori, elsősorban a római nyelvműveléssel foglalkozni.

Érdekes módon a legtöbb szerző figyelmét kikerülte a retorikának a nyelvművelésre gyakorolt hatása. A retorikában megfogalmazott stíluserevények az illőség, a világosság, a nyelvhelyesség és az ékesség. A nyelvhelyesség az alap, amely nélkül még egyszerű stílusban sem lehet szöveget formálni. (ARISZTOTELÉSZ mondta, hogy kergesd ellenfeled nyelvhelyességi vétségbe, s azonnal nyert ügyed lesz.) Nem véletlen, hogy nagyon sok retorika a reformáció és az ellenreformáció korában – pontosan a nemzeti nyelvek kibontakozása idején – a mondat szerkesztés taglalásával kezdődik. Amikor a nemzeti nyelvek kibontakoztak, amikor a nemzeti akadémiákat megalapították, amikor megírták az első nyelvtanokat és szótárakat, amikor rendezték a helyesírást, mindenki tanult retorikát. Sőt: nagyon sok retorikát írtak, a reformáció korában német nyelvterületen kb. nyolcszázat. Óriási hatásuk volt többek között PETER RAMUS, MELANCHTON, ERASMUS retorikáinak, katolikus részről a nagy jezsuita retorikáknak (SOAREZ, TESAURO). Azért néhány tanulmány kitér a retorika szerepére, ilyen a francia, az orosz, a német. A XVII. századi francia nyelvművelésre erősen hatottak VAUGELAS nyelvhasználati megjegyzései: „A Remarques használati grammatika, azaz retorikai–stilisztikai jellegű szabályok felsorolása, amelyeket kortárs szerzők legjobbainak tényleges használatából merít” (97). Az első orosz grammatikát LOMONOSZOV írta (1755), de előtte írt egy retorikát is, melyben lefektette az orosz nyelvtan és retorika alapjait (1743, 1748). Arról is értesülünk, hogy a XX. sz. nyolcvanas–kilencvenes éveiben az oroszok neoretorikák létrehozásán munkálkodtak (jó lett volna erről kicsit bővebben olvasni). A németeknél „a 18. században folytatódott a 17. századból indult nyelvi kisokosok tradíciója, a retorikai tankönyvek, poétikák és a levélírásba való bevezetők sora stilisztikákkal egészült ki” (195). Az olasz nyelvművelésről szóló tanulmány szerzője, FÁBIÁN ZSUZSANNA megemlíti BALDASSARE CASTIGLIONE hatását (237), retorikai dialógusa, „Az udvari ember” (mostanában jelent meg friss magyar fordításban), óriási hatást gyakorolt nemcsak az olasz, hanem az egész európai nyelvművelésre.

A franciákról szóló tanulmány szerzője nemcsak az írók szerepét emeli ki, hanem a nagy szónokokat is megemlíti, pl. BOSSUET-t. BOSSUET rendkívül nagy hatású egyházi szónok volt, a retorikaelmélet XX. sz.-i vezéregyénisége, a belga CHAÏM PERELMAN sokat hivatkozik rá. BOSSUET-vel kapcsolatban is felmerül az egyházak, az egyházi beszédek szerepe a nyelvművelésben: hiszen a nyelvművelés kibontakozása idején mindenki hallgatott prédikációkat.

Amerikában a nyelvművelés szempontjából különösen fontos a retorika. Itt ugyanis a retorika tanítását összekapcsolták a fogalmazástanítással (1810 óta egyetemi tárgy az USA-ban), s az esszéírást tanító composition-rhetoric tankönyvekben található a nyelvművelés. Az angolszász országok kapcsán feltétlenül tovább kell tekinteni a nyelvtan–helyesírás–szótár hármasságon, s ma a nyelvművelést elsősorban fogalmazási–retorikai tankönyvekben kell keresni. Az angol nyelvű országok nyelvműveléséről szóló ismertetésekből nagyon hiányzik a composition-rhetoric helyzete és tartalma. (Az elmondottak értelmében nem értek egyet a retorikának a hangzó nyelv kérdései c. fejezetbe való besorolásával, 11.)

Mit tanulhatnak az „Európai nyelvművelés”-ből például az oktatásirányítók? A következő megállapításra felhívnám figyelmüket: „A helyesírás nyelvpedagógiai vonatkozásának érdekes vetülete, hogy a francia oktatási rendszer mind a mai napig nagy fontosságot tulaj-

donít a helyesírás tanításának, különösen pedig magának a helyesírásnak, amelynek a különféle írásbeli vizsgák során például a pontozásban vagy a munkavállalás és munkavégzés során döntő szerepe van” (107). (Azt, hogy milyen helyzetben van nálunk a diákok helyesírási készsége, minden egyetemi oktató tapasztalja.) Fontosnak tartom a szerző ide csatolt lábjegyzetét: „A *Nouvel Observateur* című hetilap 2007. szeptemberi 2235-ös száma 'Az írástudatlanság botránya' (*Le scandale de l'illettrisme*) címmel külön mellékletet (10–23. oldalak) szentel a 'konstruktivista pedagógia' és a 'globális olvasási módszer' által a francia középiskolai és egyetemi hallgatók körében az utóbbi évtizedekben előidézett katasztrofális és immár kritikussnak minősített és elhelyezkedési, munkavállalási hátrányokat is magában hordozó helyesírási színvonalnak. A hozzászóló közoktatási és egyetemi szakemberek egységes és határozott véleménye szerint Franciaországban vissza kellene térni a hagyományos olvasás- és nyelvtanítási módszerekhez.” (Hozzáteszem: ezt mi már harminc éve mondjuk.)

Mit tanulhatnak a könyvből íróink? Röviden szólva annyit bizonyosan, hogy nagy az írástudók felelőssége. És mit tanulhatnak nyelvészeink? Ugyanazt: nagy a nyelvtudósok felelőssége. Mert: „A magyar nyelvnek jövője akkor lesz, ha lesz elegendő utánpótlás, ha tehát lesznek olyan kisgyerekek kellő számban, akiknek a szülők, környezetük ezt a nyelvet adja tovább, s ha lesznek elegendő felnőttek, akik megtartják és anyanyelvükként használják ezt a nyelvet. Versenyképes pedig addig lesz ez a nyelv, ameddig a magyar értelmiség gondoskodik a közmagyar nyelvváltozat karbantartásáról, korszerűsítéséről, az anyanyelvi közösség körében történő minél szélesebb körű elterjesztéséről és az anyanyelvű tudományművelésről, tudományos képzésről és tudományos ismeretterjesztésről” (KISS JENŐ, Gondolatok a magyar nyelv helyzetéről: Hitel 2009. február, 20). Egyszóval: várjuk az „Európai nyelvművelés” című kötet folytatását.

A. JÁSZÓ ANNA

Nyomárkay István, Rövid horvát és szerb nyelvtörténet

Opera Slavica Budapestinensia. Linguae Slavicae.

ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest, 2007. 292 lap

Szomszédos népeink nyelvének történetéről a magyar tudományos nyilvánosságnak legfeljebb általános ismeretei vannak. Fokozottan igaz ez a horvát, szerb, szlovák, szlovén, ukrán és román nyelv történetére. Legfeljebb etimológusok hivatkoznak horvát, szerb vagy szlovák nyelvi adatokra, pedig ezeknek a nyelveknek a története valóságos kincsesbányája a nyelvi kölcsönhatások kutatásának, s így adalékokkal szolgálnak a történeti-összehasonlító vizsgálódások mellett a szociolingvisztika számára is. Érthető, hogy az ismertetendő monográfia szerzője a horvát és a szerb nyelvtörténet főbb szakaszainak bemutatásában különös figyelmet szentelt a magyar vonatkozásoknak.

NYOMÁRKAY ISTVÁN eddigi munkássága során több olyan könyvet jelentetett már meg, amelyek az adott tudományterületen újdonságnak számítottak. Legújabb könyvével is ezt a hagyományt folytatja. Monográfiája az első magyar nyelven született összefoglalás a horvát és a szerb nyelv történetéről, amelyben a külső és belső nyelvtörténet legfontosabb szakaszait mutatja be. A belső nyelvtörténetben figyelme a hangállományban, a morfológiában

és a szókincsben bekövetkezett legfontosabb változások bemutatására összpontosul. A kötet közreadásával a szerző kettős célt követett. Egyrészt egyetemi tankönyvet ad a szláv szakos hallgatók kezébe, másrészt a szélesebb, a téma iránt érdeklődő tudományos közönség érdeklődését is ki kívánja elégíteni (5).

A monográfia a sto-nyelvjárás történetét írja le, mivel ez a nyelvjárás az alapja a standardizált horvát és szerb irodalmi nyelvnek. Ezért a két másik nagy dialektuscsoport (csa- és kaj-horvát) jelenségeinek a bemutatását a sto-nyelvjáráshoz viszonyítva végzi el. Előszavában NYOMÁRKAY jelzi, hogy az eddigi egyetlen összefoglaló nyelvtörténeti kézikönyvet, IVAN POPOVIĆ, *Geschichte der serbokroatischen Sprache* (Wiesbaden, 1960.) című munkáját követi. „Munkánkban a téma és a cél megkövetelte módosításokkal Popović nyelvtörténetének szerkezetét követtük.” (7.) A cél és a téma megkövetelte módosítások száma meglehetősen nagy. Hogy csak néhány példát említsünk: NYOMÁRKAY felhasználta az 1960 után megjelent kutatások eredményeit, beépítve őket saját kutatási eredményeibe; megfelelő részletességgel tárgyalja a horvát és a szerb standard közötti különbségeket stb.

A könyv a bevezetéssel együtt hat fejezetből áll, amelyet majdnem negyven oldalas bibliográfia, illetve rövidítésjegyzék követ. Az egyes fejezetekben úgynevezett excursusok is szerepelnek, amelyek nem csupán egy-egy témát fejtenek ki részletesebben és mélyebben az érdeklődőknek, hanem általános kérdéseket is érintenek (pl. a hangváltozások okait, az analógia szerepét a nyelv történetében stb.).

A bevezetés három részből áll: 1. Nyelvi és nyelvpolitikai fogalmak, folyamatok. 2. A nyelvek osztályozásának szempontjai. 3. A genetikai nyelvrokonság. Az utóbbi kettő szerepeltetését az indokolja, hogy egyetemi tankönyvről van szó. Az első alfejezetben az olvasó átfogó képet kap arról a nyelvterületről, amelyet hagyományosan „szerbhorvát-nak/horvátszerbnek” neveztek, illetve neveznek még ma is. A szerző röviden áttekinti, hogy milyen értelmezései vannak a *szerbhorvát* terminusnak. Értelmezésében AUGUST LESKIEN-nel ért egyet. „Leskien ezt az elnevezést nem az irodalmi- és sztenderd nyelv(ek)re értette, hanem a történeti nyelvten és a dialektológia terminusaként használta. Így használjuk a jelen könyvben mi is. Véleményünk szerint a »szerbhorvát« terminust az irodalmi (írott) nyelv fejlődésének korai szakaszára, a nemzetállamok kialakulásának korára a déli szláv nyelvi kontinuum nyugati részének megjelölésére nyugodtan alkalmazhatjuk.” (17). Az első excursusból az is kiderül, hogy az egységes standard nem valósult meg, hanem a horvát és a szerb irodalmi nyelv két területi változatot képezett. Az utóbbi időben viszont elmozdulás történt a két sztenderd viszonyában a változatmodelltől a rokonságmodell felé.

A második fejezet (A szláv nyelvek az indoeurópai nyelvcsaládban) elhelyezi a szláv nyelveket az indoeurópai nyelvek között, megjelöli a szlávok őshazáját. Rövid tájékoztatást nyújt a szláv nyelvi egység utolsó szakaszáról, az ősszláv nyelvről, amely a szláv nyelvek alapján rekonstruálható. Néhány jól kiválasztott fonetikai példával érzékelteti, hogyan alakultak át egyes hangok és hangcsoportok a szláv nyelvek három nagy ágához tartozó idiómákban. A délszláv nyelvterületet illetően szerzőnk afelé hajlik, hogy valószínűleg létezett déli szláv ősnyelv (alapnyelv). „A mai déli szláv nyelvek beszélői tehát valószínűleg már az őshazában is szoros kapcsolatban álltak egymással; a későbbi bolgárokat természetesen erősebb kapcsolat fűzte a što-nyelvjárás beszélőjéhez, mint a ča-nyelvjáráséihoz vagy a szlovénekhez.” (50.)

„A szláv írás” címet viselő harmadik fejezet a cirill és a glagolita ábécé kialakulását tárgyalja. A glagolita és cirill ábécé jeleit tartalmazó táblázat mellett az óegyházi szláv nyelv

különböző redakciói kapcsán már néhány szerbhórvát nyelvtörténeti jelenségre is felhívja a figyelmet.

A tulajdonképpeni horvát és szerb nyelvtörténet a negyedik fejezettel (A szerbhórvát (horvátszerb) nyelv történetének korszakai) kezdődik. A fejezet elején szlovén, bolgár-macedón, szerb, horvát szerkesztésű óegyházi szláv nyelven írt szövegrészletek találhatók magyar fordításuk és rövid kommentárok kíséretében. A szövegrészletek alkalmasak annak bemutatására is, hogy a szerzők és a másolók bizonyos anyanyelvi sajátosságait átvitték a szövegekre. A szerbhórvát nyelvtörténetben NYOMÁRKAY a következő három korszakot különbözteti meg: 1. ószerbhórvát; 2. középszerbhórvát; 3. újszerbhórvát.

Az ószerbhórvát korszakban különült el egy mástól a szlovén és szerbhórvát nyelvtérület, alakultak ki a három nagy nyelvjárásterület sajátosságai. Ezeket számos hangváltozás bemutatása érzékelteti. A baskai tábla szövegének, illetve további csa- és sto nyelvjáráson írt szövegek részletnek a közlése rövid megjegyzések kíséretében jól érzékelteti a változásokat. Táblázatok jelenítik meg a névszóragozásban (76–9) és az igeragozásban (80–2) végbement változásokat. Az ószerbhórvát korszakot a szerző úgy jellemzi, hogy „a szerbhórvát nyelvjárások és nyelvjáráscsoportok az ószerbhórvátban viszonylag nyugodtan, mérsekelten ütemben, viharos változások nélkül fejlődtek” (75).

A középszerbhórvát korszakban a változásokat már nagyobb dinamizmus jellemzi. „A viszonylag nyugodt és kiegyenlített középkori fejlődést mozgalmassabb időszak váltja fel, amely a szerbhórvát (horvátszerb) dialektusoknak új fejlődési irányt ad.” (83) A legfontosabb változások a következők: eltolódik a hangsúly helye a szavakban; új esetrágok alakulnak ki a főnevek többes számú ragozásában, ami összefüggésben áll a dualis sorsával; újabb keletű szavak régebbi, azonos jelentésű szavakat szorítanak ki a nyelvhasználatból; számos új hangtani és alaktani jelenség keletkezik a csa- és kaj-horvátban; stb.

Az újszerbhórvát korszakot ismét a „viszonylag kiegyenlített, nyugodt fejlődés” (95) jellemzi. Ez az újító elemek általánossá válásának, és a nyelvjárási rendszerek végleges rögzülésének az időszaka. Olyan jelenségek jellemzik, mint a főnevek többes számú ragozásában bekövetkezett változások általános elterjedése a XIX–XX. sz. fordulóján; a šca nyelvjárás stokavizálódása; a keleti csa-nyelvjárások hatása a nyugatiakra; az irodalmi nyelv megnövekedett jelentősége. A szerbhórvát megőrizte szláv grammatikai struktúráját, és a változások, újítások is „az ősszláv, illetve a közös szláv nyelv szellemében jöttek létre, ami természetes következménye volt a megtartott ősi rendszernek” (98). A szókincsben is sok szláv eredetű szó (mintegy kétezer) őrződött meg, és a szóalkotásban is kevésbé éltek a szláv nyelvektől idegen szóösszetételekkel.

Részletesen foglalkozik a szerző az idegen nyelveknek a szerbhórvára gyakorolt hatásával. A szókincs területén a német, török, görög, francia, angol, latin és olasz eredetű szavak morfológiai beilleszkedését vizsgálja. Az olasz jövevényszavak bemutatása az itáliai eredetű szavaknak a csa-horvát nyelvjárásokra, illetve a horvát irodalmi nyelvre gyakorolt hatásához képest véleményünk szerint viszonylag rövidre sikeredett. A téma iránt érdeklődő olvasó azonban sok könyvészeti adatot talál a bibliográfiában és a továbbvezető irodalomban is. Egy-egy alfejezet foglalkozik a morfológiai jövevény-elemekkel és az idegen szavak szintaktikai beilleszkedésével.

Az ötödik fejezet (Az irodalmi nyelv kialakulásának kérdése) részletesen ismerteti az irodalmi nyelvvel kapcsolatos koncepciók történetét. Ezután az egyes alfejezetek a kaj-, csa- és sto-stilizációjú, valamint a burgenlandi horvát regionális irodalmi nyelv kialakulását

mutatják be. A regionális irodalmi nyelvek kialakulásának bemutatása azonos szempontokon alapul. Az általános kultúrtörténeti jellemzők leírását a legfontosabb szerzők bemutatása, rövid kommentárokkal kísért, különböző műfajú szövegrészletek közlése, az illető nyelvjárás szótárirodalmának rövid jellemzése követi.

„Az illír-mozgalom és a horvát nyelvújítás” c. hatodik fejezet több alfejezetre tagolódik (1. A horvát nyelvújítás, 2. A horvát nyelvújítás magyar mintái, 3. A horvát neologizmusok típusai, 4. A horvát és a szerb sztenderd közötti különbségek, 5. A helyesírás). Tömören összefoglalja az illír mozgalomnak az irodalmi nyelvvel kapcsolatos elméleti vitáit. NYOMÁRKAY megállapítása szerint ezek a viták inkább csak részproblémákra szorítkoztak, és a nyelvkérdés megoldásához a mozgalom tagjai inkább gyakorlati munkáikkal járultak hozzá. Ennek megfelelően elemez több nyelvtant, illetve a szókincset illetően IVAN MAŽURANIĆ és JAKOV UŽAREVIĆ német–illír szótárát. A horvát nyelvújítás leírását tágabb összefüggésbe ágyazva, a magyarral, némettel és csehvel összehasonlítva végzi el a szerző. Megállapítja, hogy a cseh, a magyar és a horvát a nyelvújítás háttérében a német áll. A magyar és a horvát szókincs gyarapításának hasonlóságait és különbségeit bemutatva – tudomásunk szerint elsőként – arra hívja fel a figyelmet, hogy a cseh nyelvújítás nemcsak a horvatra, hanem a magyarra is hatott. A „Német–magyar tudományos műszótár” (1858.) címszavainak forrása ugyanis egy német–cseh szótár volt. Ez a megállapítása új megvilágításba helyezi a magyar szókincs gazdagításáról rendelkezésre álló ismereteket. A második alfejezetben NYOMÁRKAY saját kutatásai alapján fogalomkörök szerinti csoportosításban mutatja be azokat a horvát tükörfifejezéseket, amelyek magyar minták alapján keletkeztek. A magyar minták hatása a szóalkotásban az oktatás, a jog és a közigazgatás, a posta és a vasút, valamint a katonai szókincs területén mutatható ki. Részletes képet kapunk a horvát neologizmusok típusairól is. A szerző példákkal illusztrálva felsorolja a szóképzésben leggyakrabban használt képzőket, kitér az szóösszetételekre, illetve a jelzős szerkezetekre. Utóbbiakkal kapcsolatban megállapítja, hogy mintájuk német vagy magyar összetett szó. A horvát és a szerb standard közötti különbségek tömör bemutatását azoknak a tényezőknek a leírása előzi meg, amelyek a különbségek fennmaradásának okai voltak. A helyesírásnak szentelt alfejezet a latin betűs helyesírás történetét mutatja be fő vonalaiban.

A szerző a könyv előszavában megfogalmazott célkitűzéseinek eleget tett. Műve azonban nem csupán az egyetemi oktatásban használható, hanem a szélesebb körű tudományos közönség érdeklődését is kielégíti. Világos megfogalmazásának és jó stílusának köszönhetően a nem nyelvész olvasók legszélesebb köre is számos ismeretet szerezhet belőle. Ezen kívül fontos darabja annak a könyvsorozatnak, amelynek kiadása néhány éve kezdődött meg az ELTE Szláv Filológiai Tanszékén. Az „Opera Slavica Budapestinensia” általános cím alatt három alorozatban (Linguae Slavicae, Litterae Slavicae, Symposia Slavica) eddig több mint tíz kötet jelent meg, amelyek a tanszéken folyó kutató- és oktatómunkáról is képet nyújtanak.

VIG ISTVÁN

Kövecses Zoltán, *A metafora* Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe

Typotex Kiadó, Budapest, 2005. 280 lap

KÖVECSES ZOLTÁN második magyar nyelvű könyve a kognitív nyelvészet egyik leg-több újat hozó ágáról, a metafora kognitív megközelítéséről tesz tanúságot.

A nemzetközileg ismert és gyakran idézett szerző szakterülete a kognitív nyelvészet jelentéskutatásaihoz kapcsolódik: foglalkozik az angol és magyar szlenggel, amelyekből több szótárt is készített, az idiómákkal, valamint az érzelmek konceptualizálásának kérdéseivel. A szerzőnek ez a hatodik könyve – beleértve „A metafora” angol eredetijét is –, amely a metaforával foglalkozik (*Language, mind, and culture*. Oxford University Press, 2006.; *Metaphor in culture*. Cambridge University Press, 2005.; *Metaphor. A practical introduction*. Oxford University Press, 2002.; *Emotion concepts*. Springer Verlag, 1990.; *The language of love*. Bucknell University Press, 1988.; *Metaphors of anger, pride, and love*. John Benjamins Publishing Company, 1986.).

A kognitív nyelvészet alaptételei közé tartozik, hogy a nyelvi képesség nem önálló mentális modul, a grammatika nem pusztán formális rendszer, és a jelentést sem formális világmodellekkel lehet adekvátnan ábrázolni, hanem a nyelv elválaszthatatlan a megismeréstől, a nyelvtani elemek fogalmi természetűek, és a jelentés is a fogalomalkotás vizsgálatával ragadható meg. E tételek a GEORGE LAKOFF és MARK JOHNSON által az 1980-as években megalapozott újfajta metaforaelméleten keresztül váltak igazán közismertté. A kognitív metaforaelmélet kidolgozásában KÖVECSES könyvei is fontos szerepet játszottak, és ehhez a kánonhoz csatlakozik itt ismertető összefoglaló munkája is. Bár a kognitív nyelvészet már jó ideje jelen van a magyar szakirodalomban, többek között TOLCSVAI NAGY GÁBOR, SZILÁGYI N. SÁNDOR, KERTÉSZ ANDRÁS, RAKOSI CSILLA, PELYVÁS PÉTER és mások műveiben – lásd például az Általános Nyelvészeti Tanulmányok nemrég megjelent XXI. kötetét (melynek része KÖVECSES ZOLTÁN „Túl a fogalmi metaforákon” c. tanulmánya is) –, KÖVECSES művének magyar nyelvű kiadása mégis üdvözlendő, hiszen összefoglaló voltánál és tankönyv jellegénél fogva is hiánypótlónak számít.

„A metafora” c. könyvben a szerző tizenhét fejezetben, részletes magyarázattal adja közre az eltelt évtizedek kutatási eredményeit. Minden fejezet végén megtalálható a továbbvezető irodalom, némi magyarázattal körítve, amely kitűnő eligazítást nyújt a témában kevésbé járatos olvasóknak. A fejezeteket egy rövid összefoglaló zárja le, majd gyakorlati feladatokat következnek, amelyek révén ellenőrizhetjük, mennyire sikerült elsajátítanunk a leírtakat. Ez a felépítés nagyon előnyös, ha valaki ténylegesen szeretné megtanulni vagy tanítani a közreadott elméleteket.

Az első fejezetek leírása alapján megtudhatjuk, hogy mi a konkrét különbség a hagyományos és a kognitív nyelvészet által kidolgozott metaforaelmélet között. A hagyományos felfogás szerint a metafora olyan nyelvi kép, amelyben egy dolgot úgy hasonlítunk a másikhoz, hogy a kettőt azonosítjuk egymással, mint az *Ez az ember egy valóságos oroszlán* mondatban.

Ennek a metaforának legalább öt jellemző tulajdonsága van. Először: a metafora a szavak valamilyen tulajdonsága, vagyis kizárólagosan nyelvi jelenség. Másodszor: a metaforát művészi, esztétikai vagy retorikai célból alkalmazzuk, mint ahogy például Shakespeare teszi

ezt híres mondatában: „*Színház az egész világ.*” Harmadszor: a metafora a párhuzamba állított két dolog közötti hasonlóságon alapszik. Negyedszer: az ily módon használt metaforák tudatosan kigondoltak, és külön tehetségre van szükségünk ahhoz, hogy kitaláljuk és a megfelelő módon alkalmazzuk őket. Ahogy ARISZTOTELÉSZ megírta: „legfontosabb a metaforák használata, mert csak ezt nem lehet másoktól eltanulni, ez a tehetség jele”. Ötödször: elterjedt nézet, hogy az irodalmi díszítésen kívül nincs igazán szükségünk a metaforákra. Nélkülük is elboldogulunk, hiszen nem szerves részei a mindennapi kommunikációnak, hanem csak külön célokra használjuk őket.

A hagyományos metaforafelfogással szemben LAKOFF és JOHNSON bebizonyította, hogy a metafora (1) a fogalmak és nem a szavak jellemző tulajdonsága, (2) a metafora funkciója az, hogy segítse bizonyos fogalmak megértését, és nem csupán művészi vagy esztétikai célokat szolgál; (3) a metafora gyakran nem hasonlóságon alapszik; (4) a metaforákat a köznapi emberek is a legkisebb erőfeszítés nélkül használják (anélkül, hogy ennek tudatában lennének), ez nem csupán a különlegesen tehetséges emberek kiváltsága; (5) a metafora nem egy fölösleges, bár kellemes nyelvi díszítőeszköz, hanem az emberi gondolkodásnak és megértésnek elengedhetetlen kelléke.

Példaként hozza fel a következő mondatokat: „Kiváló *alapokra építhetünk.*”, „A kávétól igen élénken kezdett *kattogni* az agyam.”, „Kapcsolatuk *virágzásnak* indult.” Ezeket a kifejezéseket sokan nem tekintenék metaforának, és mindenki számára nyilvánvaló, hogy nem a szépirodalmi nyelv részei, hanem egyszerű hétköznapi közlések. A hagyományos felfogás ezeket a szóképeket halott metaforának mondaná, olyannak, amelyeknek a kifejezőereje megkopott, használatuk közhelyessé vált. Ez a megközelítés a szerző szerint figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy ami mélyen beágyazott, alig észrevehető, és így minden erőfeszítés nélkül használjuk, az a legaktívabb a tudatunkban. Ezek a kifejezések tehát nem halott metaforák, éppen ellenkezőleg: észrevétlenül uralják gondolkodásunkat, hétköznapi jellegükönél fogva.

A kognitív megközelítés szerint a fenti példákban a metafora nem a szavak, hanem a fogalmak közötti viszony, amelyben egyik fogalom segítségével tesszük érthetővé a másikat. „A kávétól igen élénken kezdett *kattogni* az agyam” mondatban például az emberi elmét valamilyen működő gépként fogjuk fel. A gép és az elme igen különböző fogalmak, de mivel az elme működését nemigen tudjuk közvetlenül leírni, ezért egy gép működésének a jellemzőit használjuk fel hozzá, mivel a gépek jóval közzismertebb és sokkal konkrétabb dolgok, mint az elme.

Ehhez a példához hasonlóan a mindennapi kommunikáció során rendszeresen folyamodunk ahhoz az eszközhöz, hogy egy absztrakt fogalomkört egy konkrétabb fogalomkör segítségével érzékeltetünk. A fogalmi metafora tehát mindig két fogalmi tartományból áll: a céltartományból, amely az elvontabb fogalomkör, és a forrástartományból, amelynek segítségével az előbbi megértjük és felfogjuk. Például a *kapcsolatunk megfeneklett* kifejezés arra enged következtetni, hogy a kapcsolat az utazáshoz használt járműnek felel meg. Ha a *mögöttük álló rögös útról* beszélünk, akkor nem az úton lévő fizikai akadályokról van szó, hanem azokról a nehézségekről, amelyekkel a szerelmeseknek szembe kellett nézniük a kapcsolat során. A *válaszúthoz érkeztünk* kifejezés nem azt jelenti, hogy az utasok egy kereszteződésben állva próbálják eldönteni, melyik úton menjenek tovább, hanem azt, hogy a szerelmeseknek egy fontos döntést kellett meghozniuk a kapcsolatban. Ezekben a példákban egyetlen leképezési rendszer alapján működik az összes kifejezés: a SZERELEM UTAZÁS fogalmi metafora áll a kifejezések mögött, ahol a céltartomány, amelyet értelmezni akarunk, és a forrástartomány, ahonnan a hasonlatokat merítjük, a következők szerint alakul:

Forrás: UTAZÁS

Az utasok
 A jármű
 Az utazás
 A megtett távolság
 Az úton lévő akadályok
 Válaszutak, hogy merre menjenek
 Úti cél

Cél: SZERELEM

A szerelmesek
 A szerelmi kapcsolat
 A kapcsolatot alkotó események
 A kapcsolatban elért haladás
 A kapcsolat nehézségei
 A szerelmesek döntései
 A kapcsolat célja

A párosítások mutatják, hogy a két fogalomtartomány között a megfeleléseknek szisztematikus rendszere alakult ki. A megfeleléseket az elmélet leképezéseknek nevezi. A két fogalmi tartomány egymással való azonosítása a fogalmi metafora (A SZERELEM UTAZÁS), a leképezéssel alkotott szókapcsolatok pedig a metaforikus nyelvi kifejezések (*hosszú utat tettünk meg*).

A második fejezet a leggyakoribb forrás- és céltartományokat mutatja be. A példák szemléletesek, valóban hétköznapiak (A VITA HÁBORÚ, A SZERELEM TŰZ, AZ ÉLET UTAZÁS). A felsorolás természetesen nem teljes, de annál inkább megmozgatja mind a nyelvész, mind az érdeklődő olvasó fantáziáját.

A bemutatott metaforákat a harmadik fejezetben fajtákra osztja a szerző kognitív funkciójuk alapján (ontológiai, szerkezeti és orientációs típusok).

Az elmélet alapjainak bemutatása után az irodalmi metaforát magyarázza új módon a könyv. Eszerint a fogalmi metaforát minden beszélő ismeri és használja saját beszédében is, az irodalmi metafora pedig ezeknek a kreatív kiterjesztése (bizonyos esetekben). Fenti példánknál, A SZERELEM UTAZÁS fogalmi metaforánál maradván a felsorolt metaforikus kifejezések a mindennapi beszéd megszokott részei, sokunk számára fel sem tűnnek. Ha azonban a megszokott fordulatoktól eltérő, de a céltartományra mégis találó hasonlóságot fogalmaz meg valaki, akkor ez az új nyelvi kifejezés a kiterjesztett metafora, amit az irodalomból ismerünk. Példánknál maradván kiterjesztett metafora ADY verssora: „*Útra kelünk. Megyünk az őszbe*”. Természetesen nem minden irodalmi metaforának vannak fogalmi metaforikus alapjai, de a kognitív elmélet ezek egy részét az ismertetett módon fejti meg. Azok a metaforák, amelyeknek nincsen a fent ismertetetthez hasonlóan konvencionális alapja, általában kiugranak a szövegből, kifejezőerejük nagyon erős, ezért legtöbbször azonnal megragadják a figyelmet, és megfjéjtésük jóval nehezebb, mint a kognitív metaforákon alapuló kifejezéseké.

A hatodik fejezettől az elmélet további elemeit fejti ki részletesen a szerző. Tárgyalja a metafora alapjait, azt, hogy mi alapján választjuk ki a forrástartományokat egy céltartományhoz. A metafora alapja legtöbbször az emberi tapasztalat. A kutatások tanulsága szerint a fogalmi metaforák csupán motiváltak, de nem jósolhatók meg. Az egyes céltartományokhoz tartozó forrástartomány nyelvenként el is térhet, ugyanakkor nem találunk olyan metaforákat, amelyek az egyetemes emberi tapasztalatnak ellentmondának.

Különösen érdekes a metaforikus megfelelések részlegességét és a metafora hatókörét tárgyaló két fejezet. Ezek a cél- és forrástartományok között fennálló kapcsolatokat tárgyalják. A forrástartományból ugyanis nem használunk fel minden elemet a hasonlításához, hiszen tökéletes megfelelés nincsen. A céltartománynak az a része, amelyet a forrástartomány nem emel ki, rejtve marad. Sok esetben az elvont fogalmak különféle aspektusait több forrástartomány segítségével konceptualizáljuk. Például a boldogság fogalmához többféle forrástartományból merítünk megfeleléseket:

A BOLDOGSÁG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG

Fel kellett vidítanunk.

Igazán feldobottak voltak.

Fel a fejjel!

A BOLDOGSÁG FÉNY

Sugárzik az örömtől.

Ragyogott a boldogságtól.

A hír hallatán felderült az arca.

A BOLDOGSÁG ÉLETERŐ

Az öröm éltette.

Feltöltődtem az élményekkel.

A hírek felélénkítették egy kicsit.

Bár az elvont fogalmakat nagyrészt metaforikus folyamatokon keresztül érthetjük meg, ezek mégsem teljes egészükben metaforikusak, hiszen vannak szó szerinti (pl. *elégedett vagyok*) és metonimikus elemek is.

Egy céltartomány megragadására több forrástartomány is alkalmas lehet. Ugyanakkor a fordítottja is igaz: egy adott forrástartomány több céltartománynak is „kölcsonadhatja tulajdonságait”. Az utazás például lehet az élet (*rossz útra tért*) és az érvelés forrástartománya is (*lépésről lépésre haladtunk előre*). A „kölcsonadható tulajdonságok” egy kulturálisan elfogadott tartalmat alkotnak, ami a metafora jelentésfókusza. Jelen esetben az utazásnak mint forrástartománynak a jelentésfókusza azon tulajdonságok összessége, amelyek a beszélőközösség számára egyértelműek, az utazással kapcsolatban mindig jelen vannak, és egyedien jellemzik azt. A metafora hatókörét alkotja azoknak a céltartományoknak az együttese, amelyeket az adott forrástartomány segítségével jellemezni tudunk.

A tizenegyedik fejezettől a szerző a fogalmi metonímiát tárgyalja. Leírása szerint a kognitív cselekvések során nemcsak metaforákat, hanem metonímiákat is használunk, az egymással metonimikus viszonyban lévő fogalmakat pedig metonimikus nyelvi kifejezésekkel írjuk le.

Kognitív metonímia például az a jól ismert fordulat, amikor azt mondjuk: *Shakespeare-t olvasok*. A mondat eredetileg azt fejezi ki: *Shakespeare egyik művét olvasom*. Vagy például *a meggyűjtöm az adventi koszorút* mondat valójában azt jelenti: *meggyűjtöm az adventi koszorú gyertyáit*. Ezekben a mondatokban egy fogalmat vagy dolgot (Shakespeare, koszorú) egy másik fogalom vagy dolog (Shakespeare műve, a koszorú gyertyái) jelölésére használunk.

A metonímiák a két entitás közötti kapcsolat szerint nagyobb csoportokba rendeződnek. Néhány a csoportok közül: AZ ALKOTÓ AZ ALKOTÁS HELYETT (1. fent), A HELY AZ ESEMÉNY HELYETT (*Amerika nem akar egy újabb Pearl Harbort*), A TESTRÉSZ AZ EMBER HELYETT (*itt egy erős kézre van szükség*), AZ EGÉSZ A RÉSZ HELYETT (*Amerika az 'Egyesült Államok' jelölésére*) VAGY RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT (*Anglia 'Nagy Britannia' jelölésére*).

Míg a metafora fő funkciója a fogalmak megértése, addig a metonímiáé a nehezebben elérhető entitások mentális, kognitív elérésének biztosítása. Jellemzően egy konkrétabb, inkább szembeszökő entitást alkalmazunk egy (ugyanabban a tartományban szereplő) elvontabb, kevésbé szembeszökő entitás eléréséhez.

A tizenkettedik fejezet a fogalmi metaforák univerzalitását tárgyalja. A szerző példa gyanánt a DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ TARTÁLY metafora kifejeződéseit vizsgálja nyolc nyelvben. Az eredmények szerint a dühöt sokféle, egymástól távol eső nyelvben mind tartályban jelentkező nyomásként konceptualizálják.

A tizenharmadik fejezet a metaforák és metonímiák kulturális különbségeivel foglalkozik. A különbségek a megfigyelések szerint lehetnek kultúrák közöttiek, illetve kultúrán belüliek. A kultúrán belüli különbségek egyik határeseté az individuális különbség. Az egyén élettörténete, múltbeli tapasztalatai vagy szakmai tudása meghatározhatja, hogy milyen kognitív metaforákat alkalmaz gyakrabban. Például egy orvos mindennapi beszédében a szakmához kötődő metaforikus kifejezéseket találunk. Ennek egyik lehetséges negatív következménye, hogy az adott területen laikus beszélő nem fogja megérteni a használt metaforákat, hiszen nem ismeri kellő mélységben azt a szakterületet, amelyből a másik ember metaforáinak forrástartományai származnak.

Külön fejezetet szentel KÖVECSÉS a kognitív metaforák és az idiómák kapcsolatának, mivel ez az alkalmazott nyelvészet és a nyelvtanítás számára kínál új módszereket. KÖVECSÉS itt ismerteti, hogy kísérleti úton sikerült bebizonyítani a fogalmi metaforák pszichológiai realitását, és azt, hogy ezek motiválják az idiomatikus kifejezések jó részét. További kísérletek azt is igazolták, hogy a motiváltan – vagyis fogalmi metaforákon keresztül – tanított idiómákat az idegennyelv-tanulók könnyebben elsajátították, mint azok, akik csupán memorizálással – motiváció nélkül – tanultak. Az idiómák kognitív nyelvészeti megközelítése gyakorlati segítséget nyújthat az idegen nyelvek tanításához és tanulásához.

A tizenhatodik fejezet a metafora elméletétől kissé távolodva FAUCONNIER és TURNER hálózat-modelljét mutatja be. Ez az elmélet továbbfejleszti azt a felfogást, amely szerint a metafora két egymástól fogalmilag távol lévő tartomány közötti megértési folyamatként írható le. A két kutató állítása szerint a fogalmi metaforák kérdése csak sajátos esete egy nagyobb témakörnek, annak, hogy fogalmi rendszerünk hogyan dolgozik tartományokkal általában: például hogyan visz át elemeket az egyik tartományból a másikra, hogyan egyesít két tartományt, hogyan épít fel új tartományokat már meglévőkből stb. Bevezeti a mentális tér fogalmát, amelyet az emberi elme hoz létre a megértés pillanatában. Például a lehetetlen feltételt tartalmazó mondatok megértéséhez alkalmazunk ilyen mentális tereket; mint amikor egy férfi azt mondja egy nőnek, hogy „*A helyedben én kihordtam volna a gyereket*”. A kijelentés értelmezéséhez létrehozunk egy olyan egyesített tartományt, ahol a férfi valóságos tartománya és a nő valóságos tartománya integrálódik, és a férfi terhessége is elképzelhető. Ez a tartomány nem valóságos tartomány, hanem a képzeletünk terméke. FAUCONNIER és TURNER szerint az integrált terek bemeneti tartományokból épülnek fel (példánkban ezek a férfi tartománya és a nő tartománya). Bizonyos nyelvi kifejezésekben – a fenti példától eltérően –, a bemeneti tartományok lehetnek forrás- és céltartomány jellegű kapcsolatban, vagyis alkothatnak fogalmi metaforát. A hálózat-modell tartalmaz más tartományokat is, például a generikus témek is nagy szerepe van az elméletben. A többterű modell jelentősége, hogy az eddigi metaforaelemzéseket nagymértékben pontosítja, finomabb elemzés végezhető vele az irodalmi szövegekről, továbbá az eddigi metaforaanalízissal kapcsolatos kérdések közül néhányra kielégítőbb megoldásokat nyújt.

A kognitív metafora elméletének összefoglalásaképpen a könyv utolsó fejezete elhelyezi az egyén szemszögéből nézve ennek az elméletnek az eredményeit. A szerző az egyéni megismerés keretébe helyezve ismerteti az egyéni, egyén feletti és egyén alatti szintet. Ezek

segítségével mutatja be a fogalmi metaforák létrejöttének lehetséges motivációit, beilleszti az elméletbe az egyéni nyelvhasználat eltéréseit, illetve kimutatja azt, hogy miként hatják át és strukturálják a kultúra számos területét ezek a metaforák.

Az angol kiadáshoz képest a könyv külön magyar nyelvű irodalomjegyzékkel, valamint a magyar kiadás elé írt bevezetővel bővült.

Megjegyzendő, hogy a példák felsorolásában helyenként zavaróak a megfogalmazás pontatlanságai, amelyek egy része valószínűleg a fordításból is adódik, mint például a fogalmi metaforát egy apró tévesztéssel a FÖZÉS GONDOLKODÁS-ként állapítja meg, ami nyilvánvalóan A GONDOLKODÁS FÖZÉS akart lenni, vagy máshol a „*Nem tudtam megvédeni az érveimet*” példamondat, aminek a megfogalmazása logikusabb lenne, ha nem az érveit akarná valaki megvédeni, hanem az érvei által az álláspontját.

A könyv mindazonáltal világosan, gyakorlatiasan tárja elének azt a kognitív folyamatot, amelyben a metafora a fogalmak rendszerezésének és az emberi gondolkodásnak az eszköze, és amely nélkül nemcsak a költők, hanem a hétköznapi emberek sem boldogulnának. Haszonnal forgathatják egyetemisták, doktoranduszok, nyelvészek, irodalmárok, fordítók, pszichológusok, filozófusok, de az átfogó ismertetés és a tankönyv-jelleg miatt bátran kézbe vehetik a nyelvtudományokban kevésbé járatos érdeklődők is.

SZABÓ RÉKA

Laczkó Krisztina, *A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció*

Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2006. 107 lap

1. Ebben a viszonylag vékony, de nagyon sok információt tartalmazó kötetben LACZKÓ KRISZTINA összefoglalja a könyv kiadása előtti időszakhoz kapcsolódó saját névmási kutatásainak eredményeit, valamint bemutatja a magyar névmásokkal, illetve névmási rendszerrel kapcsolatosan a szakirodalomban felvetődött eddigi elgondolásokat, kérdéseket. A problémák és az ezekkel kapcsolatos egyes nézőpontok bemutatásában és értékelésében mindenütt érvényesül a szerző objektivitása, alaposága, kritikai szemlélete. A szövegben világosan elválnak azok a részek, ahol a szerző saját megfontolásaival vagy javaslataival járul hozzá ezeknek a kérdéseknek a megoldásához.

A kötet hiánypótló munka, mivel a hagyományos nyelvtan a korábbi szakirodalomból számos megállapítást anélkül vett át, hogy ezeket kritikai vizsgálatnak vetette volna alá, míg a formális nyelvészet csak részlegesen foglalkozott a névmások problematikájával, a funkcionális nyelvészetben pedig magyar anyagokon még éppen csak elindult a kutatás. LACZKÓ KRISZTINA a bevezetésben ez utóbbi keretben jelzi továbblépési szándékát – könyve tehát egy időszak kutatási eredményeinek összefoglalása és egyben kiindulás is a további kutatások számára. (Azóta már a szerző jóvoltából funkcionális kognitív keretben valóban újabb eredmények születtek a mutató névmási deixis kapcsán – lásd: LACZKÓ KRISZTINA, A mutató névmási deixisről. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – LADÁNYI MÁRIA szerk., Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Akadémiai Kiadó, Bp. 2008. 309–47.)

A kötet rendkívül hasznos összefoglalás mind a névmásokkal kapcsolatos formai összefüggések, mind az általuk betöltött funkciók szempontjából. Ahogyan arra a szerző figyelmeztet, a leírás természetesen „egyik nézőpontból sem tekinthető teljesnek” (i. m. 8), de mindenképpen fontos kiindulás – nemcsak főiskolai és egyetemi hallgatóknak, hanem oktatóknak és a témával foglalkozó kutatóknak is.

2. A könyv szerkezetileg három részből áll. Első, rövid fejezetében a névmásokat, illetve a velük kapcsolatos problémákat a magyar szakirodalom tükrében mutatja be a szerző, majd a névmásokkal kapcsolatos megállapításokat két átfogóbb, több alfejezetből álló részben tekinti át – a második részben a nyelvtani megközelítés, a harmadik részben pedig a funkcionális megközelítés oldaláról.

Az első rész a magyar nyelvtudomány-történeti előzmények tömör összefoglalása után nagyobb részben a Magyar grammatika (KESZLER BORBÁLA szerk., Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2000.), kisebb részben a formális megközelítésmód (főként KENESEI ISTVÁN, Szófajok. In: KIEFER FERENC szerk., Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Bp. 2006.) felfogását mutatja be, a névmásoknak a szófaji rendszerben való helyét, valamint osztályozási lehetőségeit középpontba állítva. A névmásokkal kapcsolatos egyik központi problémát, szófajiságuk kérdését (azaz hogy a névmások csoportját önálló szófajnak tarthatjuk-e) ebben a fejezetben veti fel a szerző, de részletesen majd csak a második rész harmadik fejezetében tárgyalja. Bár LACZKÓ KRISZTINA a Magyar grammatika megközelítésmódját veszi alapul (amelyben a névmási fejezetet KUGLER NÓRÁVAL közösen írták), sikerül rámutatnia azokra a (névmások funkcionálisával kapcsolatos) pontokra, ahol saját hozzájárulásával vitte tovább a kutatást (pl. a deiktikus és a forikus referencia mellett a halmazreferencia fogalma kapcsán), és új megfigyeléseket is tesz (több helyütt rámutat például arra, hogy a prototípus-elmélet hasznosításával bizonyos kategorizációs problémák feloldhatóvá válnának).

A nyelvtani megközelítést tartalmazó rész első három fejezete az előző részben felvetett szófajiság kérdését tárgyalja. Ezek közül az első két fejezet elvi jelentőségű: a szó, illetve a szófaj fogalmának körüljárását végzi el ezekben a szerző, majd a harmadik fejezetben – a névmási helyettesítés kategóriáján és a névmások szintaktikai és morfológiai viselkedésén keresztül – jut el a névmások szófaji értékének vizsgálatához. A szerző rámutat, hogy „a tágon értelmezett névmási helyettesítés nagyon sokrétű és komplex, egyes névmásfajtáként nagy eltéréseket mutathat” (i. m. 20–1). Részletesen bemutatja az egyes névmásfajtákat a helyettesítés szemszögéből, majd arra a következtetésre jut, hogy amennyiben szemantikai-funkcionális kategóriaként ragadjuk meg a helyettesítést, az nem visz közelebb a névmások szófaji értékének megállapításához. Ehelyett a paradigmatiszós helyettesítés (a mondatrész-szerep) fogalmával kell operálni, ez pedig átvezet a névmások szintaktikai viselkedésének a vizsgálatához.

Első megközelítésben úgy tűnik, hogy formális alapon a névmások nem tekinthetők önálló szóosztálynak, csak a megfelelő alapszófajok szemantikai-funkcionális alosztályát alkotják. LACZKÓ KRISZTINÁnak azonban sikerül néhány olyan újabb grammatikai kritériumot bevonnia, amelyek alapján a névmások önálló szófaj voltát igazolni tudja. (A szerző itt nagyon okosan használja fel KENESEI ISTVÁN eljárását, akinek a számnévi kategóriát további kritériumok bevonásának segítségével sikerült elkülönítenie a melléknévi kategóriától.) A szerző egyrészt a bővíthetőség szintaktikai kritériumát, másrészt két morfológiai kritériumot von be annak a kérdésnek az eldöntésére, hogy végül is önálló szófajnak tekint-

hetők-e a névmások vagy sem. Rendkívül részletes vizsgálatokon keresztül arra a végkövetkeztetésre jut, hogy „a névmások nem bővíthetők, vagyis nem lehetnek vonzatok régensei, sem szabad bővítmények alaptagjai” (i. m. 42), illetve megmutatja, hogy a névmások nem vesznek részt sem produktív szóösszetélteli folyamatokban, sem termékeny képzés alapszavai nem lehetnek. Ezt a három kritériumot egészíti ki azzal a sajátossággal, hogy a névmási kategória zárt osztályt alkot. LACZKÓ KRISZTINA fontos megállapítása, hogy „ezek a kritériumok következményei a szóosztály sajátos szemantikai jellemzőjének, vagyis annak, hogy a konceptualizáció szempontjából az alapszófajokhoz képest részleges jelentéssel rendelkeznek, s így képesek arra, hogy alapvetően szövegtani/pragmatikai funkciókat lássanak el, amelyek közül kiemelkedik a deixis, a koreferencia, valamint a kvantorszerep (vagy logikai operátori szerep)” (i. m. 47).

A fenti funkciókat a könyv harmadik nagy része tárgyalja, de ezt megelőzi a második rész negyedik fejezete, az egyes névmásfajták részletes bemutatása, amely a Magyar grammatika névmásfejezetén alapul (KUGLER NÓRA – LACZKÓ KRISZTINA, A névmások. In: KESZLER BORBÁLA szerk., Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2000. 158–72). Ez a rész sok példával, világos, táblázatos összefoglalások segítségével, nagy részletességgel mutatja be az egyes névmásfajták csoportjait, ezek morfológiai viselkedését, esetleges ragozási paradigmáit, szintaktikai viselkedését, valamint részben használatát is. Ezért óhatatlanul van némi átfedés a harmadik résszel, amely a névmások funkcionálása kapcsán tér ki a korábban a második részben esetleg már tárgyalt kérdésekre is. (A második és a harmadik rész közötti szoros kapcsolat miatt a tematikusan érintkező fejezetekben talán erőteljesebben lehetett volna élni a kölcsönös utalások rendszerével. Hasonlóképpen célszerű lett volna egységesíteni a könyv különböző részeiben használt, főként latin eredetű terminológia írásmódját, mivel ez nem következetes.)

A harmadik egységben tehát a névmások funkcionális megközelítéséről olvashatunk. A funkcionális megközelítésmóddal kapcsolatban fontos, hogy „a névmási jelentés és funkció általánosságban pragmatikai/szövegtani keretben ragadható meg” (i. m. 72). Ugyanakkor bizonyára valami félreértés következtében került bele a szövegbe, hogy „...a forma a funkcionális szemléletben nem lényeges tényező”, hiszen ebben a megközelítésben éppen a forma és a funkció kapcsolatáról van szó. A deixisről és a koreferenciáról szóló rész példaanyaga gazdag, a deixistípusokat és a koreferenciával kapcsolatos kérdéseket a szerző jól áttekinthető módon és részletesen mutatja be, így a szövegtani és diskurzuselemzési kurzusok hasznos olvasmánya lehet. A felhasznált pragmatikai, illetve funkcionális kognitív nyelvészeti fogalmak (pl. semleges kiindulópont, elsődleges figura) viszont több magyarázatot igényeltek volna, ha a szerző a könyvet nem csak a szoros értelemben vett szakmának szánta. A halmazreferencia a deixisnél és a koreferenciánál jóval összefogottabban jelenik meg, de a kifejtés itt is követhető. A funkcionális fejezet táblázatos zárása informatív ugyan, de szerencsésebb lett volna szöveges értelmezéssel együtt közölni.

LACZKÓ KRISZTINA kötete egy bonyolult kérdéskör több szempontú megközelítéséből adódó olyan összefoglalás, amely megmutatja a névmásokkal kapcsolatban felmerülő problémákat, értékeli a korábbiakban ezekkel kapcsolatban megszületett elgondolásokat, és saját megoldási javaslatokat is ad azokra a jelenségekre, amelyeket a szakirodalom nem tárgyal vagy nem egyértelműen ítél meg. A könyv harmadik része a funkcionális megközelítésmód alkalmazási lehetőségeinek bemutatásával nemcsak a szerzőnek jelenthet új kiindulópontot, hanem a további kutatás számára is ösztönző lehet.

A könyv tipográfiaiailag nagyon jól van tagolva, ami segíti a befogadást. Ez időnként nagyon hasznos is az olvasónak, mivel – ahogyan arról már szó esett – ez az egyébként kis terjedelmű könyv információban nagyon gazdag (a szakirodalmi összefoglalókat tekintve néhol kifejezetten tömény), így megértése helyenként némi szellemi erőfeszítést igényel. Ezt a munkát azonban érdemes vállalni, mert cserébe árnyalt képet kapunk a névmási szóosztályt érintő számos kérdésről.

LADÁNYI MÁRIA

Michał Németh, Zapożyczenia węgierskie w gwarze orawskiej i drogi ich przenikania

(Az árvai [lengyel] nyelvjárás magyar jövevényszavai és átvételük útjai)

Księgarnia Akademicka, Kraków, 2008. 140 lap

A krakkói Jagelló Egyetem korántsem csak a középkorban és a reneszánsz idején volt fontos külföldi központja a magyar nyelvű művelődésnek és a magyar nyelvtudománynak, hanem az újabb időkben is. Talán nem mindenki tudja, hogy a lengyel nyelv magyar jövevényszavait a teljesség igényével feldolgozó modern tanulmány (ROBERT WOŁOSZ, *Wyrazy węgierskie w języku polskim I–II. Studia Slavica Hung.* 35. 1989: 215–317, 37. 1991–92: 3–27) eredetileg egy krakkói egyetemi szakdolgozat (!) volt. Ezen újabb kori, erős nyelvtörténeti és etimológiai érdeklődésről árulkodó kutatói érdeklődés legújabb bizonyítéka MICHAŁ NÉMETHnek, a krakkói magyar tanszék fiatal tanársegédének alábbiakban ismertető monográfiája, amely az árvai lengyel nyelvjárás magyar jövevényszavait dolgozza fel.

A trianoni békeszerződéssel az egykori Magyar Királyság területéből 0,18% erejéig Lengyelország is részesült: az egykori Árva és Szepes vármegye lengyel nyelvű hegylakók (góralok) által lakott községeire nyújtott be igényt az újjáalakuló Lengyelország, amit a győztes nagyhatalmak részben méltányoltak, s így ez a két kis különálló darabból álló, összesen 589 négyzetkilométernyi terület mintegy 24 ezer főnyi lakossal ekkor lengyel (és nem cseh) fennhatóság alá került. 1924-ben volt még kisebb határkiigazítás Csehszlovákia és Lengyelország között, majd a II. világháború kitörésekor, a lengyel összeomlást kihasználva német jóváhagyással a Tiso-féle Szlovákia annektálta ezeket a községeket, de 1945-ben visszaállították a két világháború közötti csehszlovák–lengyel határt, amelyet ezen a szakaszon 1993-ban Szlovákia örökölt. Az államhatár azonban sem a két világháború között, sem most nem esik egybe a szlovák–lengyel nyelvhatárral: az árvai lengyel nyelvjárás az egykori Árva vármegye Szlovákiához tartozó részére is átnyúlik. Így tehát az árvai lengyelek már csaknem kilencven éve a lengyel vagy a (cseh)szlovák állam keretei között élnek, s közvetlen élményeik a hajdanvolt „magyar időkről” gyakorlatilag már a legidősebbeknek sem lehetnek. Ehhez képest a népnyelv elég szép számban őrzi még mindig a hosszú közös múlt lexikális emlékeit, igaz, magyar eredetüket már csak egy-két zaftos szitkozódás esetében tartja nyilván (32–3). A szepesi lengyel nyelvjárás hungarizmusaival nem oly rég JUSTYNA SOKOŁOWSKA foglalkozott egy rövid tanulmányban (*Leksykalne wpływy węgierskie na polskie gwary spiskie*. In: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego*, nr 8, Seria

Filologiczna, Językoznawstwo 1. 2003: 112–22), most pedig MICHAŁ NÉMETH az árvai lengyel nyelvjárás magyar elemeit veszi górcső alá.

A könyv általános bevezető fejezetében (Część ogólna, 5–20) a szerző először a kutatás állását tekinti át. Megállapítja, hogy míg a lengyel irodalmi nyelv magyar elemeivel jó évszázada intenzíven foglalkozik a nyelvtudomány, addig a nyelvjárások szókincsének magyar jövevényszavai kevesebb figyelemben részesültek. Ennek oka elsősorban a magyar szempontból érzékeny lengyel nyelvjárások szókincsének hiányos feldolgozása. Az, hogy most a szerző részletekbe menően vehette vizsgálat alá az árvai nyelvjárás hungarizmusait, elsősorban annak köszönhető, hogy néhány évvel ezelőtt megjelent e nyelvjárás páratlanul részletes szótára (JÓZEF KAŚ, Słownik gwaru orawskiej. Księgarnia Akademicka, Kraków, 2003.), amely a jelenlegi szlovák–lengyel határ mindkét oldalán fekvő árvai lengyel falvak szókincsét felöleli. E több mint ezer nagyméretű oldalon megjelent nyelvjárási szótár szolgált MICHAŁ NÉMETH etimológiai kutatásainak alapanyagául. A monográfia céljairól és a kutatás módszereiről írva a szerző egyfajta lengyel hagyomány szerint értelmezi a hungarizmusok fogalmát: a közvetlenül a magyarból átvett szavak mellett – ezekből elég kevés van – ide számítja a lengyel nyelvjárásokba közvetlenül a szlovákból átkerült olyan vándorszavakat is, amelyek jellegzetes jelentésüket a magyarban kapták meg. Nem kétséges ugyanis, hogy noha a *ceruzka* 'ceruza' szó közvetlenül biztosan szlovák átvétel az árvai lengyelben, ám ez a számos nyelvben ismert vándorszó – vö. latin *cerussa*, angol *ceruse*, francia *ceruse* 'ólomkarbonát, Bleiweiß' – a magyarban kapta speciális 'fába foglalt grafitstól mint íróeszköz' jelentését és *ceruza* hangalakját, amely innen ment át a szlovákba *ceruza* alakban, ahol aztán a kicsinyítő képzős *ceruzka* létrejött. A településtörténeti áttekintésből kiderül, hogy a középkori, főleg szlovák kolonizáció után a XVI–XVII. században jelenik meg a lengyel nyelvű lakosság. A szókölcsönzés útjait tárgyalva a szerző rámutat arra, hogy bármennyire is perifériája volt Árva a történeti Magyarországnak, az ottani lengyel nyelvjárás magyar jövevényszavai legalábbis részben közvetlenül a magyarból is bekerülhettek oda, hiszen a gazdasági, közigazgatási és művelődési kapcsolatok feltételei megvoltak, a lakosság munkát keresve megfordult elsősorban a Felvidék magyarlakta településein, de az ország központi vidékein is. Ugyanakkor szinte minden esetben közvetítő nyelvekkel is számolni kell, így természetesen elsősorban a szlovákkal, amely már földrajzi okokból is hidat képezett a magyar és a lengyel között, de néhány esetben – elsősorban a pásztortermológiában – a román és az ukrán is közvetíthetett a magyar és a lengyel között. Különleges tényező e nyelvi kapcsolatokban a szepesi német (szász), amelyet a felvidéki szlovákság éppoly jól ismert, mint a magyart, tehát e német nyelvjárás sajátosságai sokszor kétségbe vonhatják a magyar közvetítést. Így például az árvai lengyel *šporować* 'takarékoskodik' nem feltétlenül a magyar *spórol* átvétele, hanem származhat a szlovák *šporovať* 'ua.' közvetítésével vagy akár közvetlenül is a német *sparen* 'ua.' felvidéki szász *sporen* [ʃpørən] ejtésű változatából. Ami az árvai lengyel nyelvjárás magyar elemeinek a többi lengyel nyelvjárásban való elterjedését illeti, a szerző rámutat arra, hogy az árvai magyar szavak túlnyomó többsége megvan a szepesi, a podhalei és a felső-sziléziai lengyel nyelvjárásokban is, ami részben e nyelvjárások egykor szintén szoros magyar kapcsolataival, másrészt lengyel nyelvjárásközi kontaktusokkal magyarázható.

Az ismertetett könyv magvát a szótár (Słownik, 21–101) képezi, amely a fenti értelemben magyar eredetű szavakat 61 szócikkben tárgyalja, további 6 szócikket szentel a vitatott eredetű szavaknak.

Az árvai lengyel nyelvjárás magyar eredetű szavainak egy részét a számos európai nyelvbe átkerült magyar eredetű vándorszavak képezik, esetenként sajátos jelentésmódosulással: *ciardás* 'csárdás' (vö. lengyel irodalmi *czardasz*), *hajduk* 'a munkásokra felügyelő alkalmazott az urasági birtokon; megrögzött agglegény' (< *hajdú*), *koc* 'rugózáttal ellátott lovaskocsi', többségük azonban inkább csak a szomszédos nyelvekbe átkerült magyar jövevényszó. Ezek közül külön szemantikai csoportot alkotnak a pásztortermológia elemei (*bojtar* 'birkapásztor', *juhas* 'juhászlegény', *salas* 'pásztorkunyhó'), ruházattal kapcsolatos nevek (*bakańcie* 'bakancs', *boćkor* 'bocskor', *buńda* 'bunda; felsőkabát', *golyr* ~ *golyrz* 'gallér; marha nyaka', *gombik* 'gomb'), ételnevek (*gomboce* tsz. 'gombóc', *hurka* 'véres-hurka', *palacynka* ~ *palacinka* ~ *palacynka* ~ *palacinek* ~ *palacinka* 'palacsinta'), használati tárgyak, eszközök nevei (*bunkoš* 'pásztorbot', *ceruzka* 'ceruza', *chabarka* 'folyadékok, pl. aludttej kavargatására szolgáló fából készült eszköz' < *habaró*, *cyga* 'kerekes emelő a fűrészmalomban' < *csiga*; *fakla* ~ *fakla* 'fáklya', *fiják* 'fiók', *korbac* 'korbács', *korcula* 'korsolya', *labda* 'labda', *paplán* 'paplan', *piposar* 'pipaszár', *taniárek* ~ *tanirz* ~ *taniyrek* ~ *taniyrz* 'tányér'), állatnevek (*buńdas* 'hosszúszőrű kutyáknak adott név' < *Bundás*, *ciawa* 'teve', vö. szlovák *čava*, *deres* 'deres', *kaniéc* 'vadkan', *somar* ~ *sumar* 'szamár'), a gazdasági élet szavai (*cedula* 'bankjegy' < szlovák *ceduľa* 'ua.' < magyar *cedula*, *hasen* 'haszon', *kielczyk* 'főlősleges pénzkiadás' < *költség*; *przekieltować* 'főlőslegesen költi a pénzt, főleg pálínkára' < *költ*), az ember jelleme vagy társadalmi állása szerint (*baciar* ~ *batiar* ~ *beciar* ~ *betiar* ~ *byciar* 'könnyelmű, nem túl szorgos férfi, többnyire agglegény; nagydarab, lusta ember' < *betyár*; *gazda* 'módosabb gazda', *kocis* 'kocsis', *korchel* 'iszákos, korhely', *pajtás* ~ *pajtás* 'mozgékony kisgyermek', *siogor* 'kellemetlenkedő, rosszakarátú ember' < *sógor*; *siuhaj* 'jóképű fiatalember' < *suhanec*; *zivan* 'lusta, de nagyétkű ember' < *zsvány*). Az elvontabb szókincset néhány főnév (*ciarcha* 'súly, teher; fájdalmas élmény' < szlovák *tárccha* < magyar régi *tereh*, *hyr* ~ *hir* '[j]ó hír, renomé') és ige (*banować* 'sajnál' < *bán*; *bantować* 'bosszant, nyugtalanít; felfordulást okoz' < *bánt*) képviseli. Az absztrakció legmagasabb fokára a magyar *mérő* mértéknévből lett *meru* '40' számnév jutott, amely a szlovákban alakult ki, és onnan került az árvai lengyelbe, ahol a nyelvjárási *sterdzieści* (vö. lengyel irodalmi *czterdzieści*) '40' számnévvel párhuzamosan használatos összetett számnevekben is, pl. *w meru ósmym* '48-ban'.

A már említett obszcén szitkozódáson kívül még egy szólást tárgyal a szerző. A *ki fras* ~ *kiz ta fras* kérdés formájú indulatos szólás furcsa, érthetetlen helyzet láttán, olyasmi, mint a magyar köznyelvi *mi a csoda/fene? mi az ördög?* NÉMETH felveti, hogy ez a magyar *ki a frász?* „gyakran használt magyar szólás” átvétele lehet. Ugyanakkor nem titkolja, hogy a *ki* elem nemcsak a magyar *ki* kérdő névmás, hanem a lengyel *ki* 'miféle, mely' (az irodalmi lengyelben ma csak szólásokban használt) kérdő névmás is lehet, a *kiz* ebben az esetben ennek a lengyel *ki* névmásnak a *ż(e)* nyomatékosító elemmel bővített formája (< összláv **kъjъ že*, vö. TRUBAČEV, EtSISJaz. 13: 176–7) a mazuráló (*cz* > *c*, *sz* > *s*, *ż* > *z*) nyelvjárásnak megfelelő hangalakban. Azt hiszem, hogy ebben az esetben inkább erről a lengyel névmásról van szó, egyrészt azért, mert számos hasonló szerkezetű és jelentésű kiszólás van magában az árvai nyelvjárásban is (*ki diabli* ~ *kiz ta diabli*, *ki dziasek* ~ *kiz ta dziasek* 'mi az ördög', *ki hrom* ~ *kiz ta hrom* 'mi a ménkü'), másrészt azért, mert a magyar *ki a frász* tapasztalatom szerint nem használatos önálló indulatmondatként, ráadásul sosem szituációra, hanem mindig személyre vonatkozik (*Ki a frász jön már megint? Ki a frász ez az alak?*),

így aligha lehetett a lengyel kifejezés modellje. Mindez nem változtat azon, hogy maga a *fras* főnév ettől még a szlovákon keresztül a német eredetű magyar *frász* átvétele lehet.

A vitás esetnek minősített 6 szó mind megvan a szlovákban, közülük magyar eredetű lehet a *fujac* 'erős szél mellett havazik, hófúvás van', ebben az esetben a *fúj* ige lenne a végső forrás. Nem lehetetlen azonban, hogy a lengyelben ez belső fejlemény, mégpedig a hangutánzó *fu!* indulatszó származéka. A török eredetű *duchan* 'dohány' és *papuc* 'papucs', valamint a német eredetű *huncut* ~ *huńcut* 'csirkefogó', *lawor* 'mosdótál', *pant* ~ *panto* 'a tetőtartó gerendákat összekapcsoló felső rövid áthidaló gerenda' esetében kétséges a magyar közvetítés.

A könyv fő erénye a közvetítő nyelvek lehetőség szerint legpontosabb tisztázása. Ennek jó példája a magyar *betyár*-ból származó lengyel árvai nyelvjárási *baciar* ~ *batiar* ~ *beciar* ~ *betiar* ~ *byciar* 'könnyelmű, nem túl szorgos férfi, többnyire agglegény; nagydarab, lusta ember'. Ezek közül csak az első szótagban -e-, illetve az ebből lengyel nyelvjárási talajon kialakult -y- magánhangzót tartalmazó alakok származhatnak a magyarból szlovák közvetítéssel (*beľár*), míg az -a-t tartalmazó alakok feltehetőleg az ukrán nyelvjárási *батьяр* alakváltozatra mennek vissza, amely az ott szintén a magyarból átvett *бѣляр* és a *батья* 'apa; felnőtt férfi; fattyú' vegyülése útján jött létre, és az árvai nyelvjárásokba az ukránnal érintkező délkelet-lengyel nyelvjárások közvetítéssel kerülhetett.

Végezetül elismeréssel kell nyugtázni, hogy MICHAŁ NĚMETH kritikusan használja a magyar etimológiai szótárakat és a vonatkozó magyar és nemzetközi szakirodalmat, sokszor szinte mellelleg értékes megfigyelésekkel árnyalja az árvai lengyel nyelvjárási szavak forrásául szolgált magyar szavak eredetére vonatkozó ismereteinket is, vö. különösen a *bo-sárka* < *boszorkány*, *cyga* < *csiga* 'emelő', *gazda*, *korcula* < *korcsolya*, *sałas* > *szállás* szócikkekben a magyar szavak eredetéről olvasható fejtegetéseket, vagy a *koc* < *kocsi* szócikkben a *Kocs* helynév közkézen forgó magyarázatára vonatkozó kritikai észrevételeket. Általában elmondható, hogy az egész munka igen magas szakmai színvonalat képvisel mind szlavisztikai, mind hungarológiai tekintetben, emellett különösen erős a turkológiai háttér ismerete is. A könyvet a tárgyalt régiót bemutató két térkép (104–5), bibliográfia (107–16), rövidítésjegyzék (117–8), részletes szómutató (119–32), rövid lengyel (133) és valamivel részletesebb magyar nyelvű (135–7) rezümé egészíti ki.

Az ismertetett mű tehát, mint láttuk, korántsem csak a lengyel, hanem a magyar etimológiai szakirodalmat is gazdagítja, így a magyar szakemberek érdeklődésére is feltétlenül számot tarthat.

ZOLTÁN ANDRÁS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Décsy Gyula
(1925–2008)

Décsy Gyula a Hamburgi Egyetem Finnugor Szemináriumának vezetője, később az Indiana Egyetem professzora, az ELTE honoris causa egyetemi tanára volt. Életének csaknem kétharmadát külföldön töltötte, mindvégig élénk hazai kapcsolatokkal. Pályája az MTA Nyelvtudományi Intézetében indult, majd a forradalom vérbefojtása után Németországban

keresett és talált menedéket. Ettől kezdve megszakítás nélkül oktatót, szívesen és sok tárgykörben. Nevéhez fűződik a finnugrisztika tematikai (újra)alapozása Hamburgban, ahol kultúrtörténeti disszertáció vezetését is vállalta. Bloomingtonban fő feladata egyszerű volt, de éppen ezért nagyon nehéz: a diákok fejében meg kellett vetnie a nyelvről való gondolkodás módszertani alapjait, tudományos ismérveit és a szaktudomány művelésének mesterfogásait.

Tudósként – eredeti képzettségének megfelelően – szlavistának indult, de igazi működési területe a finnugor nyelvtudomány lett, sőt érdeklődése egyre inkább a hangtan és az általános nyelvészet enigmatikus toposzai felé fordult. Nehezebb problémát nem is választhatott volna, mint amibe belevágott. A kérdés az volt, meg tudjuk-e ragadni az emberi nyelv kialakulásának a folyamatát, ráadásul történetileg körvonalazott keretbe ágyazva. A beláthatatlanul nagy feladat megoldási kísérletében rosszabb elme bizonytalansággal ez utóbbi vonatkozásra helyezte volna a hangsúlyt. Décsy azonban más utat választott. Törekvésének lényege, hogy az evolúcióban a nyelv absztrakt entitásainak hierarchikus sorrendjét tárja fel. „Spracherkennungsforschung”-jában a kezdőpontot a fonotípusok elkülönítésének képességében adja meg, és itt is abban az elementáris metszetben, ahol az univerzális hangosztályoknak el kell majd különülniük, hogy a nyelv alkalmas legyen arra, amit Saussure az „il n’y a que des différences” fordulatával említ. A fő, egyetemes választóvonal természetesen a magánhangzók és a mássalhangzók között húzódik, amelyek elágazását egy virtuális fonetikai-akusztikai objektumban jelöli meg, tehát egy hiposztázált együttes elembe, amely a két osztály jellemzőit mintegy közös egységben tartalmazza. Tudjuk, a maga harapnivaló valóságában ilyen nem jelenik meg, érvényessége azonban mégis megvan, hasonlóan például a pozitív egész számok létjellegéhez. Ez végső soron husserli gondolat, amely Décsy keze alatt termékenyvé válik, amikor lépésről lépésre haladva kiépíti azt a hierarchikus tipológiai fejlődésmenetet, amely a hangtántól a szintaktikai szerkezetekig vezet, és a lexikon összetételének alakulásában is megnyilvánul. Az idői hozzárendelések a stációkhoz természetesen csupán nagyléptékű feltételezések, hiszen túlságosan is kevés, ezeket hitelesítő, olyan független evidenciákat ismerünk, mint amilyen Hajdú Péter extrapolációja a finnugor alapnyelv szókészletének számosságára vonatkozólag. Elmondhatjuk viszont, ez nem is valójában a cél; „a cél az út maga”. Ebben az értelemben volt figyelemreméltó Décsy Gyula hozzájárulása az univerzálékutatásokhoz. De nemcsak az emberi nyelv múltja érdekelt. „Die linguistische Struktur Europas” című munkájában a nyelvhasználat módjának társadalmi érvényű változásaira vonatkozólag bizonyos predikciókat is tett. Olyanokat, amelyeket ma nem kis hányadban és nap mint nap bőrünkön tapasztalhatunk.

Décsy Gyula számottevő tudományszervezési feladatokat is ellátott. Szerkesztette a nagy hagyományú Ural-Altaische Jahrbüchert, majd ennek amerikai ágon folytatását, a Eurasian Studies Yearbookot, jelentős tematikai bővítéssel. Irányító szerepe volt nemzetközi tudományos társaságok létrehozásában és működtetésében. Vezetett disszertációkat, segített tanítványainak és kollégáinak, és azoknak is, akiken voltaképpen nemigen lehetett segíteni. Pedig személyes kapcsolataiban inkább tartózkodó volt. Ez is oka talán, hogy legszívesebben munkájába merült el, és – amikor már lehetősége volt rá – hosszú vitorlásutakat tett, belefeledkezve a természetbe, amelyből közvetve nyilván ihletet is merített.

Amit ránk hagyott: kimunkált eredményei, az emberi nyelv történeti-tipológiai szemléletének széles perspektívája és baráti segítségének emléke.

SENDE TAMÁS

Papp György (1941–2009)

2009. január 20-án, amikor kinyitottam az ímélpóztámat, mély megrendüléssel olvastam a kollégáktól érkezett üzeneteket: Meghalt Papp György. Meghalt Papp György, tette közzé honlapjának első oldalán a magyarkanizsai önkormányzat: „Mély fájdalommal tudatjuk, hogy Dr. Papp György egyetemi tanár ... kiemelkedő magyarkanizsai értelmiségi január 20-án, életének 68. évében elhunyt.” Tudtuk, hogy beteg, hiszen nyugdíjba vonulása, 2007 óta már nem járt be munkahelyére, az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékére, befejezettnak tekintette az oly nagy buzgalommal és igyekezettel végzett egyetemi oktató munkát. Mégis szívbe markoló a hír, hogy korán eltávozott tőlünk, mert sok mindent tehetett volna még a kisebbségi magyar felsőoktatásban, és sok megkezdett, de be nem fejezett kutatásával szolgálhatta volna még továbbra is a vajdasági magyar nyelvtudomány ügyét.

1941. június 10-én született Magyarkanizsán. Az általános iskolát szülőhelyén, a gimnáziumot Zentán végezte el, 1967-ben pedig középiskolai tanári oklevelet kapott az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékén. Nyolc évig szülővárosában tanított, közben egy ideig igazgatóhelyettesként is tevékenykedett. 1973-ban visszatért Újvidékre, és az egyetemi tanszék munkatársa lett. Fokozatosan haladt előre a tudományos és oktatói pályán: 1982-ben lett a nyelvtudomány magisztere, 1990-ben megvédte doktori értekezését (témája: Kommunikációs szimbólumok – Szimbolikus kommunikáció. A szólások használatelmélete), 1991-től docens, 1996-ban rendkívüli tanár, 2001-től pedig a Bölcsészettudományi Kar egyetemi rendes tanára. Széles körű a kutatási területe: nyelvjárástan, névtudomány, frazeológia, fordításelmélet (elsősorban szerb–magyar, magyar–szerb vonatkozásban), nyelvművelés, helytörténet, néprajzzal kapcsolatban a betlehemes játékok stb.

Kiemelkedő jelentőségű tudományszervező tevékenysége is. 1988-ban kezdeményezője volt a Budapesten megtartott első élőnyelvi konferenciának. Az volt az elképzelése, hogy évenként találkozzanak a nyelv területi és társadalmi változataival foglalkozó kutatók, egyik alkalommal Budapesten, az MTA Nyelvtudományi Intézetében, másik alkalommal Újvidéken, az egyetem Magyar Tanszékén. Háromszor meg is valósult ez a sorrend, de időközben más intézmények is vállalkoztak a rendezésre, és kibővült a kör egyéb hazai és határainkon kívüli helyszínekkel. Az élőnyelvi tanácskozások sorozata kiállta az idők próbáját, ma is az egyik legrangosabb fóruma a témával foglalkozó szakembereknek.

Penavin Olga tanítványaként részt vállalt a jugoszláviai magyar nyelvjáráskutatásban. Neki is köszönhetjük a kistájak nyelvjárási atlaszait. A diákok, egyetemisták részére Magyarkanizsán szervezett nyelvjárási és néprajzi gyűjtőtáborokat, szókincsgyűjtéseket. Penavin Olga halála után magára vállalta a gazdag frazeológiai adattár gondozását. Nagy álma volt ebből egy vajdasági frazeológiai szótár összeállítása. Már a szerkesztési elveket is kidolgozta, de befejezését megakadályozta a kegyetlen halál.

Könyvespolcomon keresgélem a „Vajdaság helységeinek földrajzi nevei” c. kiadványsorozatot. Két kötetben Papp György neve szerepel szerzőként: „Kanizsa és környéke földrajzi neveinek adattára” I. (1982.) és II. (1989.). Magyarországon az 1960-as évek elején indult országos mozgalom Végh József és Ördög Ferenc vezetésével a földrajzi nevek összegyűjtésére és kiadására. Ehhez csatlakozva kezdték el a gyűjtést a Vajdaságban is a magyarlakta településeken. Természetesnek tűnt, hogy Papp György szülővárosa iránti elkötelezettségből Magyarkanizsa névanyagának összegyűjtésére és közzétételére vállalkozott,

hiszen már korábban is foglalkozott e névanyag tipológiai elemzésével. Egyéb tervei is voltak a névgyűjtéssel kapcsolatban. Fehér folt még a kiadványok térképén a Bánát. Ezt a hiányt is szerette volna eltüntetni újabb gyűjtésekkel és feldolgozásokkal.

Ott volt 1991. január 14–15-én Ungváron a tiszai víznevekről rendezett tudományos tanácskozáson. A résztvevők közül azok közé tartozott, akik komolyan vették a konferencia határozatait. Nemcsak elvileg állt a célkitűzések mellé, hanem vállalta a gyakorlati terepmunkát is. Munkatársaival a Tisza jugoszláviai szakaszán az országhatártól Adorjánig elvégezték a gyűjtést, sőt feldolgozva nyomtatásban is közzétették az anyagot.

Szerény, halk szavú tudós volt. Nem törekedett babérokra, mégis számos kitüntetést, díjat vehetett át: a kiemelkedő pedagógusnak járó díj (1971.), a Vajdasági Szakfordítók Egyesületének oklevele (1988.), Csűry Bálint-émlékérem (1989.), Kazinczy Ferenc-díj (1989.), Kanizsa Község Októberi Díja (1992., 1996.), Bazsalikom Műfordítói Díj (1997.), Gyémánttoll Újságírói és Szerkesztői Díj (2003.), Kiss Lajos-díj és -émlékérem (2005.), Lotz János-émlékérem (2009.). Publikációinak száma is több százra tehető.

Jeles szülőltjét a magyarkanizsai önkormányzat saját halottjának tekintette. „Felejtetlen halottunk földi maradványait január 22-én 11 órakor a magyarkanizsai temető ravatalozójából a római katolikus vallás szertartása szerint helyeztetjük örök nyugalomra... Az önkormányzat csütörtökön 9 órakor a városháza nagytermében tart gyászszület, alkalmi megemlékezést.”

2001-ben, szeretett és tisztelt tanára, Penavin Olga halálakor a temetésen Papp György búcsúzott tőle a tanítványok, kollégák, pályatársak nevében. Az elhangzott gyászbeszédben egy általuk gyűjtött népi sirató éneket idézett. Szomorú párhuzamként most mi is ezzel köszönünk el tőle:

Hulljatok könnyeink,
Záporként hulljatok,
Hideg tetemét
Általáztassátok!

BALOGH LAJOS

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Északkelet-magyarországi személynevek a kései ómagyar korból

1. Az oklevelekben található tulajdonnévi szórványok fontos forrásai a magyar nyelvtörténetnek, azokban a korszakokban is, melyekben már más jellegű nyelvemlékek is rendelkezésünkre állnak. A kései ómagyar kor utolsó évszázada a szórványadatok felhasználásának szempontjából eléggé periférikus helyzetben van. A történeti Északkelet-Magyarország több mint száz oklevélben fellelhető személynévanyagának közreadása ezen a helyzeten kíván segíteni. Az alábbi forrásközlésben főként azokat a köznévi eredetű neveket mutatjuk be, melyek a családnevek kialakulásában a vizsgált korszakban és területen jellemző módon vettek részt.

2. Az adattár jellemzői és tartalma. – Az adatok területi elhelyezkedését a földrajzi meghatározás jelzi. Északkelet-Magyarország területén a legátfogóbb gyűjtés a Felső-Tisza-vidékhez kapcsolódik (főként Ugocsa, Szatmár és Szabolcs vármegyékhez), de találunk adatokat Abaúj, Zemplén, Bihar, kisebb számban Bereg, Ung, Közép-Szolnok és Máramaros megye területéről is. Az adattár időbeli határait 1401 és 1526 közé helyezhetjük, így a kései ómagyar kor utolsó egy és negyed évszázadának neveiről alkothatunk képet.

A korpusz önálló levéltári gyűjtésen alapul. A különböző forrásközlések (okmánytárak) adatait az eredeti oklevelek alapján tartalmazza.

E munka egyidejűleg több szempontot is érvényesíteni kíván: (1) a névalakokat adott személyekhez köti, emellett közli (2) az előfordulás helyét és (3) az adatolás idejét. E három tényező (személy, hely, idő) együttes megjelenítésének nehézségét növeli, hogy erre a megoldásra nem találunk példát a korábbi szakirodalomban. A CsnSz. sem tekinti feladatának az adatoknak egy adott személyhez és földrajzi egységhez (településhez) kötését, csupán a szigorú kronologikus sorrendet érvényesíti (a kritikára l. FEHÉRTÓI 1994: 433–4). Az alábbi közlésben mindhárom tényező együttes megjelenítését kíséreljük meg.

3. A szócikkek felépítése. – A címszók. – A címszók megválasztásánál mindenkor a legfontosabb szempont a használhatóság elvének figyelembevétele, ezért nyilván egyfajta egységesítés elkerülhetetlen a családnévadatok esetében is. A történeti szótárak általában a mai köznyelvet hívják segítségül (pl. TESz., EWUng., SzT., CsnSz.; másként: ÁSzt.). A családnévek esetében is célszerű a mai helyesírást követve a köznyelvhez igazított névalakhoz rendelni az adatokat. Nyilvánvaló, hogy pl. az *abanyj* név az **Abonyi** címszó alá fog kerülni, mivel a családnév alapjául szolgáló helynév mai neve és helyesírása *Abony*. A címszók kialakításához tehát a név eredetének tisztázása mindenképpen szükséges.

Az előfordulás helye. – A szórványadatok esetében rendkívüli fontosságú a lokalizáció, hiszen csak így nyílik lehetőség bármilyen regionális következtetés levonására. Az oklevelek általában elárulják a névviselő személyek származási helyét. A jobbagyok esetében ez mindig egybeesik a lakóhellyel. A nemesek adatainak lokalizációja viszont jóval nehezebb, mert ez sokszor hiányzik a forrásokból, viszont a konkrét utalás helyett általában a névbe foglalva jelenik meg a nemesi család egyik birtoka. Ilyenkor a lokalizáció ehhez a településhez kötődik.

Az egy címszó alá rendelt személyek adatai a szócikkeken belül települések szerint rendeződnek, megtartva a belső kronologikus sorrendet. A településnevek *félkövér dőlt* szedéssel jelennek meg. A helynevek egységesítve, a mai helyesírás szerinti átirat alakjukban szerepelnek. (A közlés végén találjuk a településnevek pontos lokalizációs adatait.)

A személyek azonosítása. – Az összegyűjtött adatok feldolgozása során legnehezebb feladat a személyek azonosítása, azaz a családnéveknek a jelöltjükhöz/jelöltjeikhez való kapcsolódása. Az elemzéshez fontos tudnunk, hogy egy név többször különböző változatokban, egy vagy több személy nevéként jelenik-e meg a forrásokban. Három szempontot jelölhetünk meg az azonosítás kritériumaként: idő, hely és társadalmi helyzet. Ezek segítségével nagy bizonyossággal azonosítani lehet egy személyt, de már kettő ismeretében is többé-kevésbé kizárható a különböző személyek adatainak összekapcsolása (KOROMPAY 1971: 27–34).

Azokban az esetekben, amikor egy személyre több adat is vonatkozik különböző időből, két lehetőség adódik: (1) Ha ugyanarról a településről van szó, akkor az adatok egy

településen belül egy személyhez rendelve, kronologikus sorrendben jelennek meg. Például: *Nábrád* 6. 1451: Georgio *Balogh*, fam., jo. (DL. 55490), 1452: Georgio *Balogh* (DL. 14584), 1459: Georgio *balog* (DL. 55658/a), 1459: Georgio *Balog*, jo. (DL. 55658). (2) Ha különböző településről van szó, akkor megoldás lehet az utalás egy adott település alatt feltüntetett személyre. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha többletinformáció áll rendelkezésünkre, például konkrét adatunk van a jobbágy elköltözéséről. Önmagában az azonos név és a közeli időpont nem elégséges az azonosításhoz, pl. *Lelesz* 3. [1460–1480]: Anthonys *azalos*, jo. (DL. 48185); *Semjén* 1. 1462: Anthonio *Azalos*, jo. (DL. 55719); 1462/1469: Anthonio *Azalos*, jo. (DL. 55899). Ilyen esetben kérdőjeles hivatkozás hívja fel a figyelmet az adatok közötti lehetséges kapcsolatra. További példák: *Döge* 1. [1445–1448]: Lucas *pocol*, jo. (DL. 81193); 1449: Lucas *pocol*, jo. (DL. 80968); *Kisvárd*a 3. 1453: Lucas *pochol*, jo. (DL. 80968) ?= Pokol 1.

Gyakran előfordul, hogy egy személy különböző néven többször is megjelenik a forrásokban. Ezekben az esetekben a név az adatoknak megfelelő szócikkekbe kerül, de a közöttük lévő kapcsolatra kölcsönösen közvetlen utalás történik (pl. *Túri* – [*Semjén*] 3. [1468 u.]: Relicta Valentini *thuri*, jo. (DL. 55872) = Varga 34; *Varga* – [*Semjén*] 34. 1468: Relicta Valentini *varga*, jo. (DL. 55872) = Túri 3). Ha a név latin alakban is megjelenik, a teljes hivatkozás szerepel az egyenlőséggel után (pl. *Domokos* – *Litke* 1. 1449: Anthonius *damochos*, jo. (DL. 81139) = [1445–1448]: Antonius *Dominic*y, jo. (DL. 81193)). Több esetben lehetőség nyílik arra, hogy személyek közötti családi kapcsolatot is kimutassuk. Erre mindig a névadat után elhelyezett nyíl (→) utal.

A társadalmi helyzet jelölése. – A személyek azonosításának fontos kritériuma a társadalmi helyzet megállapítása. Névtani szempontú jelentősége abban áll, hogy ezáltal az egyes társadalmi rétegekhez tartozó nevek külön vizsgálhatók. A XV. századi oklevelekben már több-kevesebb sikerrel kideríthető egy-egy személy társadalmi helyzete. A különböző társadalmi kategóriákat a név utáni rövidítés jelzi (l. Rövidítések).

Rövidítések

arb. = arbiter 'királyi biztos, bíró'
 arm. = armentarius 'lóidomár, lovászmester'
 bec. = becéző
 can. = canonicus 'kanonok'
 cap. = capitaneus 'kapitány, várnagy'
 cast. = castellanus 'várnagy'
 co. = comes 'ispán'
 csn. = családnév
 egyh. = egyházi
 ep. = episcopus 'püspök'
 fam. = familiaris 'familiáris'
 fam. no. = familiaris nobilis 'nemes familiáris'
 fam. ign. = familiaris ignobilis 'nemtelen familiáris'
 h. n. = hely nélkül
 hn. = helynév

hpal. = homo palatinus 'nádori ember'
 hr. = homo regius 'királyi ember'
 jo. = jobagionis 'jobbágy'
 jud. = judex 'bíró'
 jud. cu. = iudex curiae 'országbíró'
 jud. no. = iudex nobilium 'szolgabíró'
 lib. = libertinus 'szabados'
 Mm. = más lehetséges motiváció
 mer. = mercenarius 'katona'
 mn. = melléknév
 ném. = német
 no. = nobilis 'nemes'
 not. = notarius 'jegyző'
 off. = officialis 'tisztartó'
 pal. = palatinus 'nádor'
 patr. = patronimikum 'apanév'

pleb. = plebanus 'plebános, pap'
 prep. = prepositus 'répost'
 pres. = presbiter 'pap'
 proc. = procurator 'ügyvéd, prókátor'
 r. = régi
 rom. = román
 rusz. = ruszin
 szl. = szláv

szlk. = szlovák
 szn. = személynév
 v. archd. = vicearchidiaconus 'esperes'
 vco. = vicescomes 'alispán'
 vil. = világi
 vm. = vármegye
 voff. = viceofficialis 'altisztartó'

A források. – A források döntő többsége középkori oklevél, melyek kivétel nélkül a Magyar Országos Levéltár Mohács előtti Gyűjteményében található (OL. DL.), ezért a forráshivatozások – kerek zárójelben – csak a Diplomatikai Levéltárra hivatkoznak az oklevél levéltári számával együtt.

Az eredet. – Az egyes szócikkek – a CsnSz. gyakorlatához hasonlóan – megadják a név eredetének valószínűsíthető magyarázatát, azaz a relációjel (<) után utalnak a család-név előzményére. A családnév-magyarázatokban csak a közvetlen (tulajdonnévi, köznévi) előzményeket tüntettem fel, nem vállalva a többszörös (gördített) etimologizálást (ellentétes véleményre l. FEHÉRTÓI 1994: 436). A személynévi eredetű nevek esetében különbséget teszek az egyházi latinból származó nevek (egyh.) és a világi (vil.), azaz régi magyar közszói eredetű nevek között. A *régi* jelző (r.) arra utal, hogy e nevek előzményei már az Árpád-korban jelen voltak az egyelemű névadásban, és ez alapján joggal feltételezhető, hogy leszármazás útján – hasonlóan az egyházi eredetű nevekhez – átszállhattak az utódokra is.

A névmagyarázatok jelentős részében támaszkodtam a CsnSz. eredményeire, de számos esetben ettől eltérő megoldást kellett keresnem a név motivációjára, például amikor egy név közszói jelentése csak jóval későbbi korokból volt adatolható, vagy ha elfogadhatóbb magyarázatok születhettek a CsnSz. megjelenése óta napvilágot látott névgyűjtemények segítségével (pl. ÁSzt., CsMut.). Anyagomban elsősorban a magyar személynévrendszer elemei szerepelnek, de a teljesség igénye nélkül néhány idegen eredetű név adatait is közlöm a vizsgált területről.

A névadás alapja. – A családnévvizsgálatok legproblematisabb része a névadás alapjának, indítékának a feltárása. Célravezető a felosztásunkat annak figyelembevételével megalkotni, hogy a névadási szituációban mik lehetnek azok a relációk, amelyek szerepet játszhatnak a név megalkotásában. A névadáskor a névadó közösség tevékenysége révén az elnevezettnek a valóság főbb összetevőivel való kapcsolata emelkedik ki. Ez a relációs viszony öt valóságelemhez kapcsolható: 1. az elnevezett *egyéni* tulajdonságjegy (jele: T); 2. *ember*, *embercsoport* (E); 3. *társadalom* (Ts); 4. *hely* (H); illetve 5. *dolgok*, *események* (D) (vö. N. FODOR 2008: 294–301). Ennek megfelelően az alábbiakban az öt fő alapkategóriákba rendezve mutatom be Északkelet-Magyarország személyneveit.

Természetesen gyakran előfordul, hogy egy adott névhez többféle magyarázat is kapcsolható a névadás alapját, a motivációt illetően. Ezekben az esetekben a szócikkek végén Mm: jelzés után feltüntettem az általam még valószínűnek tartott magyarázatok hivatkozását is, a fenti betűjelek segítségével utalva arra a csoportra, amelyben az etimológiai magyarázat megtalálható lesz (pl. Mm: Ts. = Más motivációs lehetőség a társadalmi relációjú nevek között keresendő).

I. A névadáskor megjelenő egyik gyakori főcsoport az elnevezett egyéni attribútumaihoz kapcsolódó neveket tartalmazza (T). Az egyéni sajátosságjegyek közé a külső és a belső tulajdonságok, egy jellemző beszédhiba vagy szavajárás, illetve az életkor tartozik (vö. MIKESY 1947: 45–7; ÖRDÖG 1973: 184–6; KNIEZSA 2003²: 339). Mivel sok esetben nehéz a külső és a belső tulajdonság közötti határvonalat meghúzni, ezért átfogó kategória létrehozására korábban is történtek javaslatok (vö. pl. ÖRDÖG 1973: 172; HAJDÚ 2003: 807).

Jellemző tulajdonságjegy lehet a szavajárás is (pl. *Akar, Aszongya, Bezzeg, Hallgass, Nosza, Talán*; vö. N. FODOR 2002: 70–1). Ennek a példáit is megtaláljuk Északkelet-Magyarország névanyagában (l. pl. *Áldom, Hallja, Igaz, Teremtő*), hasonlóan az életkorra utaló néhány névhez.

Agg – *Lelesz* 1. [1460–1480]: Michael *Ag*, jo. (DL. 48185); *Turc* 2. 1478: Georgio *Agh*, jo. (DL. 70985); *Ajak* 3. [1480–1500]: Andreas *Agh*, jo. (DL. 83021); [1500–1520]: anndras *ag*, jo. (DL. 83022). < *agg* 'nagyon öreg' (TESz.). – L. még **Ág** (E).

Ajakas – *Pap* 1. [1500–1520]: *ayakaz* kelemen, jo. (DL. 83022). < *ajakas* 'vastag ajakú', esetleg 'nagy állú' (CsnSz.).

Ájas – *Terebes* 1. 1513: Sigismundo *Ayas*, jo. (DL. 86743). < ? *ájas* ~ *ájós* 'ájjal, azaz bizonyos alakú jeggyel megjegyzett' (CsnSz.).

Alacs – *Nagymihály* 1. 1450: Georgii *Alach*, jo. (DL. 14314). < rom. *alacs* 'foltos, tarka szőrű' (BAKOS 208, 411).

Áldom – *Meggyes* 1. 1513: Petro *aldom*, jo. (DL. 86743); 2. 1523: Michael *e Aldom*, jo. (DL. 71174). Vsz. szavajárási név, az *aldom* az *Istent* szerkezetből alakult rövidüléssel.

Apostol – *Bacska* 1. 1456: Jacobus *Apostal*, jo. (DL. 15063). < *apostol* 'valamely ügynök, tanításnak buzgó hirdetője' (TESz.). A CsnSz. személynévi magyarázata nem fogadható el adathiány miatt (vö. ÁSzt.).

Balog – *Olcsva* 1. 1440: Georgio *Balofgh*] (DL. 55201); 1440: Georgio *Balog* (DL. 55194); 1447: Georgio *Balogh*, jo. (DL. 55346); *Pap* 2. 1449: Gregorius *balog*, jo. (DL. 81139) = Halott 1; *Veresmart* 3. [1445–1448]: Mathe *balog* (DL. 81193); 1449: Mateus *balog*, jo. (DL. 81139); 4. [1521–1526]: Emericus *Balogh* (DL. 26243); 1521: Emericus *balok*, inq. (DL. 82582); *Sámson* 5. [1450–1470]: Georgius *Balogh*, jo. (DL. 56701); *Nábrád* 6. 1451: Georgio *Balogh*, fam., jo. (DL. 55490); 1452: Georgio *Balogh* (DL. 14584); 1459: Georgio *balog* (DL. 55658/a); 1459: Georgio *Balog*, jo. (DL. 55658); 7. 1452: Johanne *Balogh* (DL. 14584); 1459: Johanne *Balog* (DL. 55658/a); 1459: Johanne *Balog*, jo. (DL. 55658); *Machos* 8. 1459: Paulo *balog*, jo. (DL. 55658/a); 9. 1459: Matheo *Balog*, jo. (DL. 55658/a); *Újfalú* 10. 1459: Stephano *Balog* (DL. 55650); 1460: Stephano *Balog* (DL. 55673); 1461: Stephano *Balog*, jo. (DL. 55686); *Penyige* 11. 1459: Paulo *Balog*, jo. (DL. 55658/a); *Tét* 12. 1459: Petro *Balog*, jo. (DL. 55650); *Gút, Aba, Körtvélyes* 13. 1470: Dionisius *Balog*, jo. (DL. 17017); *Gyarán* 14. 1477/1757: Alexius *Balog*, jo. (DL. 10008); *Farkasfalva* 15. 1478: Georgius *Balogh* [de eadem farkasfalva], no. (DL. 70985); *Halmi* 16. 1478: Nicolao *Balogy*, jo. (DL. 70985); *Pátroha* 17. [1480–1500]: Thomas *Balogh*, jo. (DL. 83021); 18. [1500–1520]: anndraz *walog*, jo. (DL. 83022); *Karász* 19–20. 1481: Lucam ac Anthonium *Balog*, fam. ign., jo. (DL. 62348); 21. 1481: Thomam *Balog*, fam. ign., jo. (DL. 62348); *Feketeardó* 22. 1513: Ambrosio *Balogh*, jo. (DL. 86743); 23. 1513: Georgio *Balogh*, jo. (DL. 86743); *Szászfalu* 24. 1513: Laurentio *Balogh*, jo. (DL. 86743); *Derecske* 25. 1518: Nicolao *Balog*, fam. ign. (DL. 97664); *Tas* 26. [1521–1526]: Matheus *Balogh*, jo.

(DL. 26243); **Szamosszeg 27.** [1521–1526]: Valentinus *Balogh*, jo. (DL. 26243); **Büid 28.** 1525: Johanne *Balog*, iud. (DL. 62463). < *balog* 'balkezes, suta' / 'rossz, gonosz' (CsnSz., KÁLMÁN 1989⁴: 84). Mm: E.

Bangó – [Semjén] 1. 1468: Nicolaus *Bango* (DL. 55872); [1468 u.]: Nicolaus *Bango*, jo. (DL. 55872); **2.** [1468 u.]: Johannes *Bango*, jo. (DL. 55872). < ? *bangó* 'ügyefogyott, bamba' (TESz. *banga*).

Bántó – Gyarmat 1. 1452: Johanne *Bantho*, jo. (DL. 14584). < *bántó* 'sértő, háborgó' (SzT.).

Bátor – Döge 1. [1445–1448]: Simon *bator*, jo. (DL. 81193); 1449: Simon *bator*, jo. (DL. 80968); **2.** [1445–1448]: relictus Pauli *bator*, jo. (DL. 81193); **3.** [1445–1448]: Mikael *bator*, jo. (DL. 81193); 1449: Michael *bator*, jo. (DL. 80968); **4.** [1445–1448]: Dionisius *bator*, jo. (DL. 81193); 1449: Dionisius *bator*, jo. (DL. 80968); **5.** 1449: Valentinus *bator*, jo. (DL. 80968); **6.** 1449: Petrus *bator*, jo. (DL. 80968); **7.** [1521–1526]: Dionisius *Bathor*, jo. (DL. 26243); 1521: Dionisius *Bathor*, jo. (DL. 82582); **8.** [1521–1526]: Paulus *Bathor*, jo. (DL. 26243); **9.** 1521: Stephanus *bathor*, jo. (DL. 82582). < *bátor* 'merész, hős' (TESz.). Mm: E.

Békés – Kőkenyesd 1. 1478: Paulo *Bekes*, jo. (DL. 70985). < *békés* 'békés természetű, nyugodt' (NySz.).

Bízó – Szatmár 1. 1475: Symonis *Býzo*, cast. (DL. 17730). < *bízó* vsz. 'hívó, vallásos' (CsnSz.).

Bodor – Geszteréd 1–2. [1450–1470]: Paulus *Bodor* cum fratribus suis filii condam Thome *Bodor*, jo. (DL. 56701); **3.** [1490–1510]: Thome *Bodor*, jo. (DL. 82989) ?=2.; **Csalános 4.** 1500: Benedictum *Bodor*, jo. (DL. 73536); **5.** 1500: Eliam similiter *Bodor*, jo. (DL. 73536); **Feketeardó 6.** 1513: Thoma *Bodor*, jo. (DL. 86743); **7.** 1513: Matheo *Bodor*, jo. (DL. 86743); **Nagyhalász 8.** 1520: Petro *Bodor*, jud. (DL. 62439). < *bodor* 'göndör' (TESz.). Mm: E.

Bodzás – H. n. 1. 1467: Thomas *Bozas*, jo. (DL. 45273); **Ajak 2.** [1480–1500]: Johannes *Bazyas*, jo. (DL. 83021); **3.** 1521: Georgius *Bozýas*, lib. (DL. 82582); **Terebes 4.** 1513: Alberto *Bozas*, jo. (DL. 86743); **Nagyrozsály 5.** [1521–1526]: Johannis *Bozzas*, jo. (DL. 26243); **Kék 6.** [1521–1526]: Petrus *Bozzas*, jo. (DL. 26243). < *bozjás* ~ *bozzás* ~ *bodzás* 'ittas, becsípett, jókedvű az italtól, részeg' (MTsz., ÚMTsz., CsnSz.), 'dagadt, visszeres, sebes' (MTsz., ÚMTsz.).

Bogár – [Semjén] 1. 1468: Benedictus *Bogar*, jo. (DL. 55872) = Bolgár 1. < *bogár* 'rovar', nyj. 'légy' (ÚMTsz.). A kn.-i jelentésből vsz. a szemtelenséggel összefüggő tulajdonságnév alakult (MIZSER 2000: 42). Mm: E.

Bogos – Meggyes 1. 1523: Valentino *Bogos*, jo. (DL. 71174). < *bog* 'kétoldalt a fül mellett lelógó hajfonat, amelynek a végére csomót kötnek' / 'bütyök' + -s mn.-képző (CsnSz.). Mm: E.

Bojtos – Csiszér 1. 1476: Gregorio *Boýthos*, jo. (DL. 17783). < *bojtos* 'bogos, csomós <hajú>' (TESz. *bojt*).

Bokás – Lelesz 3. [1460–1480]: Augustinus *bokas*, jo. (DL. 48185). < *bokás* vsz. 'vastag bokájú' (CsnSz.).

Bondor – Kisvárd 1. [1500–1520]: Ladislaus *Bondor*, cust. (DL. 83004). < *bondor* 'göndör <hajú>' (TESz.).

Bonga – Olcsva 1. 1440: Johanne *Bonga*, jo. (DL. 55194); 1440: Johanne *Bonga*, jo. (DL. 55201); 1447: Johanne *Bonga*, jo. (DL. 55346). < *bonga* ~ *banga* vsz. 'ügyefogyott, bamba' (TESz. *banga*, CsnSz. *Banga*). Mm: E.

Borissza – Ártánd 1. 1518: Petro *Borjzja*, jo. (DL. 97664); **2.** 1518: Blasio *Boryzja*, jo. (DL. 97664). < *borissza* 'bort kedvelő' (TESz.).

Bornemissza – Kölese 1. 1475: Johannes *Bornemifza* de kewlche, arb. (DL. 17730); **Kökényesd 2.** 1478: Nicolao *Bornemjzja* de eadem [*Kekenjefd*], no. fam. (DL. 70985); **Andaháza 3.** 1479/1757: Ladislaum *Bornemifza*, jo. (DL. 10008); **Karász 4.** 1481: Stephanum *Bornemifza*, fam. ign., jo. (DL. 62348). < *bornemissza* 'borivástól tartózkodó' (CsnSz., EWUng.).

Boros – Litke 1. [1445–1448]: Thomas *boros*, jo. (DL. 81193); **2.** 1449: Johannes *boros*, jo. (DL. 81139); **3.** [1450 k.]: Blasius *boros*, jo. (DL. 82987); **Kisvárdá 4.** [1445–1448]: Thomas *boros*, jo. (DL. 81193); **5.** [1445–1448]: Antonius *boros*, jo. (DL. 81193); 1449: Antonius *boros*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: Anthonium *boros*, jo. (DL. 82987); **Terebes 6.** 1513: Gregorio *Boros*, jo. (DL. 86743); **Tuzsér 7.** [1521–1526]: Johannes *Boros*, jo. (DL. 26243); **Veresmart 8.** 1521: Michael *Boros*, jo. (DL. 82582). < *boros* 'iszákos, italos, ittas' (CsnSz.). Mm: E., Ts.

Böjtös – Lelesz 1. [1460–1480]: Martinus *behtes*, jo. (DL. 48185). < *böjtös* '<vsz. so-
kat> böjtölő'. Mm: E.

Bús – Litke 1. [1445–1448]: Jacobus *bws*, jo. (DL. 81193); 1449: Jacobos *gus*, jo. (DL. 81139); A *Bús* olvasat mellett szól a későbbi adat. **2.** [1521–1526]: Sebastianus *Bws*, jo. (DL. 26243); **Szentgyörgy 3.** 1450: Stephanus *bws*, jo. (DL. 81193); **4.** 1450: Paulus *bws*, jo. (DL. 81193); **5.** 1450: Thomas *bws*, jo. (DL. 81193); **Szoboszló 6.** 1451: Franciscus *Bws*, jo. (DL. 14467); **7.** 1451: Johannes *Bws*, jo. (DL. 14467); **Prügy 8.** 1477/1718: Sebastianus *Bws*, jo. (DL. 16955); **Újfalú 2. 9–10.** 1479/1757: Thomam *Bus*, alter Thomam generum eiusdem, jo. (DL. 10008); **11.** 1479/1757: Gregorium *Bus*, jo. (DL. 10008); **Salánk 12.** 1509: Petro *Bws*, jo. (DL. 71106). < *bús* 'szomorú, bánatos, gondterhelt' (NySz., SzT.).

Bünös – Kálló 1. [1430–1450]: Anthonius *bines* alio nomine Chonthakord, jo. (DL. 56709); [1430–1450]: Anthonius *binos* alio nomine Chonthakord (!), jo. (DL. 56693); **Vállaj 2.** 1500: Johanne *Bjnes*, jo. (DL. 73536). < *bünös* 'vétkes' (NySz.).

Cakó – Nagymihály 1. 1450: *czako* (?), jo. (DL. 14314); **Pányok 2.** 1460/1461: Stephanus *Czako*, jo. (DL. 70910); **Tuzsér 3.** [1500–1520]: *czako* mathe, jo. (DL. 83022); **4.** [1521–1526]: Sigismundus *chako*, jo. (DL. 26243); **Terebes 5.** 1513: Emerico *Chako*, jo. (DL. 86743); 1513: Emerico *czako*, jo. (DL. 86743). < *cakó* 'golya' (TESz., ÚMTsz.). A névadás alapja valamilyen metaforikus tulajdonság (pl. hosszú láb). Mm: D.

Cövek – Ádám 1. 1518: Ambrosius *chewek*, jo. (DL. 97664). < *cövek* 'cölöp, karó' (TESz.). Vsz. egyenes tartású, keménykötésű férfi megnevezése (vö. CsnSz.).

Cudar – Ónod 1–2. 1415: Benedictus et Jacobus dicti *Zwdar* de Olnod, no. (DL. 96890); **2–3.** 1439/1447: [Sim]on et Jacobus *Zwdar* de Olnod ~ Simonis *Zwdar*, no. (DL. 13327); **3.** [1435–1439]: Symon filius Jacobi *Zwdar* de Olnud, no. (DL. 56710); **4.** [1435–1439]: Johannes *Zwdar* de Olnod, no. (DL. 56710); **Szegegyház 5.** [1450–1470]: *Cwdar* (!), jo. (DL. 56701). < ? *cudar* 'alálavó, hitvány, komisz' (TESz.) A köznévi jelentésre csak későbbi adatok vannak, ezért az egyeztetés bizonytalan.

Császár – Nyíregyház 1. 1446: Jacobus *Chazar*, jo. (DL. 13934); **2.** 1469: Nicolao *Chazar*, pplis, fam. (DL. 55892); **Nagymihály 3.** 1450: Dominici *chazar*, jo. (DL. 14314);

Laskod 4. [1460–1480]: Stephani *Cafar*, jo. (DL. 56700); **Döge 5.** [1445–1448]: *Cazar*, jo. (DL. 81193); 1449: *cafar*, jo. (DL. 80968); **6.** 1521: Blasius *Chazar*, inq. (DL. 82582); **7.** [1521–1526]: Ladislai *chaffar*, jo. (DL. 26243); **Litke 8.** [1521–1526]: Blasius *chaffar*, inq. (DL. 26243) = Császár **6. Pátroha 9.** [1521–1526]: Relicta Valentini *chaffar*, jo. (DL. 26243). < császár 'valamely birodalom uralkodója' (CsnSz.). Dölyfösségre, hatalmaskodásra utaló metaforikus tulajdonságnév lehet. Mm: E.

Csató – Csatóháza 1. 1478: Thomas *Chatho* [de Chathohaza], no. (DL. 70985); **Nagy-rozsály 2.** 1509: Balthar *Chato*, jo. (DL. 71106); **Zajta 3.** 1509: Blasio *Chatho*, jo. (DL. 71106); **Meggyes 4.** 1513: Anthonio *Ch[a]tho*, jo. (DL. 86743). < csató 'olyan személy, akinek a lába térdnél befelé görbül' (Oklsz., ÚMTsz.). A CsnSz. szn.-i eredeztetése adatok híján nem fogadható el.

Csintal – Meggyes 1. 1523: Blasio *Chÿnthal*, jo. (DL. 71174). < ? *csintal 'csintalan' (CsnSz.). Feltehetően tollhiba a *Csintalan* név helyett (vö. *Csintalan*), vagy a *-talan* képző archaikusabb *-tal* változatával alakult.

Csintalan – Meggyes 1. 1523: Ladislao *chÿnthalan*, jo. (DL. 71174). < *csintalan* rendetlen, vásott, nyugtalan' (NySz.), 'rakoncátlan, féktelen' (SzT.).

Csipa – Szentgyörgy 1. [1445–1448]: Franciscus *cyupa*, jo. (DL. 81193), 1450: Franciscus *cÿupa*, jo. (DL. 81193). < *csipa* ~ *csopa* 'a szem sárgás váladéka' (TESz.). A szó eredetileg veláris magánhangzót tartalmazott, az első szótag *i*-je elhasonulás eredménye (TESz.).

Csókás – Alsókegye 1. 1446: Michael *chokas*, jo. (DL. 13934). < csókás vsz. 'világos szivárványhártyájú' (SzT.) v. 'kancsal' (ÚMTsz.). Mm: Ts, D.

Csonka – Felsőkegye 1. 1446: Georgius *Chonka*, jo. (DL. 13934); **Lelesz 2.** [1460–1480]: Mathe *chonka*, jo. (DL. 48185); **Andaháza 3.** 1463: Georgio *Chonka*, jo. (DL. 15882); 1479/1757: Georgium *Choncha*, jo. (DL. 10008); **4.** 1463: Elia similiter *Chonka*, jo. (DL. 15882); **5.** 1479/1757: Stephanum *Choncha*, jo. (DL. 10008); **6.** 1479/1757: Andream *Choncha*, jo. (DL. 10008); **[Semjén] 7.** 1468: Vrbanus *chonka*, jo. (DL. 55872); **Ajak 8.** [1500–1520]: ýanus *czonka*, jo. (DL. 83022); 1521: Joannes *Chonka*, jo. (DL. 82582); **9.** [1500–1520]: alwyrt *czonka*, jo. (DL. 83022); **Veréce 10.** 1513: Johanne *chonka*, jo. (DL. 86743); **11.** 1513: Mathia *chonka*, jo. (DL. 86743); **Meggyes 12.** 1513: Stephano *Chonka*, jo. (DL. 86743); 1513: Stephano *chonka*, jo. (DL. 86743); **13.** 1513: Martino *Chonka*, jo. (DL. 86743); **Gégény 14.** [1521–1526]: Ladislaus *chonka*, jo. (DL. 26243). < *csonka* 'csonka kezű / lábú' (TESz.). Vsz. könnyező, váladékozó szemű ember elnevezése.

Csontfűl – Lelesz 1. [1460–1480]: Andreas *Chonthfíl*, jo. (DL. 48185). < ? *csontfűl* 'kemény fűlű'. Mm: E.

Csontos – Béktelek 1. [1430–1450]: Benedictus *chontus*, jo. (DL. 56693); **Lök 2.** 1488: Gregorium *chonthos*, jo. (DL. 62365); **Feketeardó 3.** 1513: Michaele *chonthos*, jo. (DL. 86743). < *csontos* 'erős csontozatú, erős' (CsnSz.).

Csorba – Ártánd 1. 1518: Albertus *chorba*, jo. (DL. 97664); **2.** 1518: Benedicto *chorba*, jo. (DL. 97664); **Meggyes 3.** 1523: Emerico *chorba*, jo. (DL. 71174); **4.** 1523: Valentino *chorba*, jo. (DL. 71174). < *csorba* 'hiányos fogú, foghíjas' (TESz.).

Csőcs ? – Kiszvárd 1. [1445–1448]: Albertus *cuch* (!), jo. (DL. 81193); 1449: Albertus *chench* [ɔ: cheuch], jo. (DL. 81139). < ? *csecs* ~ *csőcs* 'női emlő' (TESz. *csecs*). (A *cuch* adat első msh.-jának minőségére l. *cepan*, *fewc*, *keckes*. Mindkét névadat közös

mgh.-értéke csak labiális lehet. A TESz. feltételezen ide sorol egy 1199-ből fennmaradt *Cuch* szn.-et.) Talán testi rendellenességre utaló név férfiaknál.

Csőcsös – **Krassó 1.** 1523: Ambrosio *Chewchews* (!), jo. (DL. 71174). < *csecses* ~ *csöcsös* 'emlős, melles'. (A CsnSz. az adatot a *Csécses* címszó alá sorolja, a névelőzményt pedig a 'himlőhelyes' jelentéshez köti, de a labiális változat ezt a magyarázatot nem támogatja.) Talán testi rendellenességre utaló név férfiaknál.

Csula – **Alsógérce 1.** 1450: Laurencius *Chwla*, jo. (DL. 70896). < *csula* 'kajla, lógó fülű' (TESz.). A magyarázatot gyengíti a köznév jelenítésének kései adatolása.

Csuta – **Pátroha 1.** [1480–1500]: Barnabas *Chwtha*, jo. (DL. 83021); **Tagy 2.** 1500: Anthonio *Chwtha*, jo. (DL. 73536); **Kisvárdá 3.** 1521: Petrus *Chwtha*, jo. (DL. 82582); **4.** 1521: Bartholomeus *Chwtha*, jo. (DL. 82582); **Ajak 5.** [1521–1526]: Elie *chwtha*, jo. (DL. 26243). < *csuta* 'csutka, torzsa, kocsány, növény szára' (TESz.) v. 'ki nem fejlődött satnya növény'. A CsnSz. szerint valamilyen testi tulajdonság (pl. alacsony termet) metaforikus megjelölése. Mm: E.

Csúz – **Tunyog, Györgyteleke és Nagykecő 1.** 1452: altero Martino *Chws* (!), jo. (DL. 55498); **2.** 1452: Demetrio *Chws*, jo. (DL. 55498). < vsz. *csúz* ~ *csúsz* 'reuma, köszvény, orbánc' betegségnév (CsnSz.). Mm: E.

Csüd – **Tas 1.** 1439/1447: Clemens *Chÿd*, jo. (DL. 13327); **2.** 1439/1447: Johannem *Chÿgh*, jo. (DL. 13327); **3.** [1521–1526]: Martini *chwd*, jo. (DL. 26243); **Szaniszló 4.** 1476/1478: Fabianum *Chwd*, jo. (DL. 17896). < *csüd* 'bokacsont' (XVI. sz.) (TESz.). Rendellenes bokájú személy neve. Mm: E.

Csüdös – **1. Újfalú 1.** 1461: Stephano *Chwdws*, jo. (DL. 55686); 1460: Stephano *Chwdews*, jo. (DL. 55673). < *csüdös* 'rendellenesen növvő bokacsontú <személy>' (XVI. sz.) (TESz. *csüd*).

Csülök – **Kisrozsály 1.** 1509: Paulo *Chwlllew*, jo. (DL. 71106); < *csülök* 'a láb része'. Talán csontos lábú személy elnevezése.

Darabos – **Tekeháza 1.** 1513: Blasio *darabos*, jo. (DL. 86743). < *darabos* ~ *darabas* 'goromba, durva, zord', esetleg 'jól megtermett, derék' (CsnSz.).

Délceg – **H. n. 1.** 1467: Blasius *delchech*, jo. (DL. 45273); **Vasvári 2.** 1500: Johanne *delcheg*, jo. (DL. 73536); **3.** 1500: Matheo *delcheg*, jo. (DL. 73536); **Dománhida 4.** 1500: Nicolao *delcheg*, jo. (DL. 73536). < *délceg* 'szilaj, féktelen, makacs' (TESz.).

Deszpot – **Hn. 1.** 1467: Clemens [*D*]ezpoth, jo. (DL. 45273). < *deszpot* ~ *despot* 'fejedelem' (CsnSz.). Talán uralkodni vágyó, hatalmaskodó személy metaforikus elnevezése.

Dicső – **Kisvárdá** [1521–1526]: Relicta *dÿzene* (!) 'Dicsőné', jo. (DL. 26243). < *dicső* 'dicsőséges' (NySz.). A név olvasata bizonytalan, de a magyarázatot támogatja a *Dicső* név későbbi gyakorisága ezen a vidéken.

Dolgos – **Szabolcs vm. 1.** 1513: Nicolao *dolgos* de Barÿlowÿth, fam., no. (DL. 86743). < *dolgos* 'szorgalmas, dologkedvelő, munkaszerető' (CsnSz.). Mm: Ts.

Dorgó – **Lelesz 1.** [1460–1480]: Benedictus *dorgo*, jo. (DL. 48185); [1460–1480]: Benedictus *dorgo*, jo. (DL. 48185). < ? *dorgó* 'dörgő hangon, indulatosan beszélő' (CsnSz., vö. még TESz. *durrog*).

Drága – **2. Újfalú 2.** 1463: Michaelae *draga*, jo. (DL. 15882). < *drága* 'nagyon kedves, szeretett' (TESz.). Mm: E.

Éh – **Kisvárdá 1.** 1521: Martinus *Eh* (!), jo. (DL. 82582). < *éh* 'éhes, éhező' (TESz.).

Éhes – **Kisvárdá 1.** [1450 k.]: Stephanus *ehes*, jo. (DL. 82987). < *éhes* 'éhező' (TESz. *éh*).

Éles – Hatház 1. 1451: Johannes *Eles*, jo. (DL. 14467); **Tunyog, Györgyteleke és Nagykecő 2.** 1452: Blasio *Eles*, jo. (DL. 55498); **3.** 1452: Michael similiter *Eles*, jo. (DL. 55498); **4–5.** 1452: Gregorio, Johanne similiter *Eles*, jo. (DL. 55498); **Lelesz 6.** [1460–1480]: Johannes *Eles*, jo. (DL. 48185); **7.** [1460–1480]: Anthonyus *Eles*, jo. (DL. 48185). < *éles* 'eszes' (NySz.).

Erős – Kálló 1. 1446: Matheo *Eros*, jo. (DL. 55520); **Újfalu 1. 2.** 1459: Georgio *Erfee?*]s, jo. (DL. 55650); **Hosszúmacs 3.** 1451: Stephanus *Erws* (?), jo. (DL. 14467). < *erős* 'nagy erejű, izmos, életerős, tetterős, erélyes, hatalmas' (CsnSz.).

Fakó – Szabolcs vm. 1. [1435–1439]: Thomas *fako* de Bolth, no. (DL. 56710). < *fakó* 'fénytelen, szürkés színű, jellegtelen <bőrű, hajú>' (CsnSz.).

Fejér – Gyarmat 1. 1452: Vallentino *Fejyer*, jo. (DL. 14584); 1459: Valentino *fejyer*, jo. (DL. 55658/a); 1459: Valentino *fejyer*, jo. (DL. 55658); **[Semjén] 2.** 1468: Michael *fejyeer*, jo. (DL. 55872); [1468 u.]: Michael *fejyer*, jo. (DL. 55872); **Szaniszló 3.** 1500: Alberto *feyer*, jo. (DL. 73536); **4.** 1500: Gregorio *fejyer*, jo. (DL. 73536); **Dománhida 5.** 1500: Valentino *fejyer*, jo. (DL. 73536); **Kisvárdá 6.** [1500–1520]: Valentino *fejyer* ~ *fjyer*, cust. (DL. 83004); **Méhtelek 7.** 1509: Benedicto *Fejyr*, jo. (DL. 71106); **8.** 1509: Sebastiano *Fejyr*, jo. (DL. 71106); **Szőlős 11.** 1513: Georgio *feyer*, jo. (DL. 86743); **Terebes 12.** 1513: Clemente *feyr*, jo. (DL. 86743); **13.** 1513: Stephano *feyr*, jo. (DL. 86743); **Veréce 14.** 1513: Andrea *feyr*, jo. (DL. 86743); **Királyháza 15.** 1513: Stephano *feyr*, jo. (DL. 86743); **Magyarveresmart 16.** 1513: Erasmo *feyr*, jo. (DL. 86743); **Meggyes 17.** 1513: Stephano *fejyr*, jo. (DL. 86743); 1523: Stephano *fejyr*, jo. (DL. 71174); **Uglya 18.** 1513: Nicolaus *feyr* de vgl'ya, hr. (DL. 86743); **Pátroha 19.** 1521: Albertus *fejyer*, jo. (DL. 82582). < *fejír* ~ *fejér* ~ *fehér* 'hószínű, világos bőrű / hajú' (TESz., CsnSz. *Fehér*).>

Fejes – Szamosszeg 1. 1415: Petro *Feyes*, jo. (DL. 96890); **Olcsva 2.** 1440: Valentino *feyes*, jo. (DL. 55194); 1440: Vallentino *ffeyes*, jo. (DL. 55201); 1447: Va[lentinus] *feyes*, jo. (DL. 55346); **Litke 3.** 1449: Anthonius *feies*, jo. (DL. 80968); **Fülöp 4.** [1430–1450]: Benedictus *Fejyes*, jo. (DL. 56693); **Hn. 5.** 1459: Alberto *fejyes*, off. (DL. 55658/a); **Sásvár 6.** 1513: Anthonio *feyes*, jo. (DL. 86743). < *fejes* 'nagyfejű' (NySz.).>

Fekete – Ramocsaháza 1. 1430: Georgium filium Johannis *Fekethe* de Ramochahaza, no. (DL. 80289); 1430: Georgium filium Johannis *Fekethe* de Ramochahaza, no. (DL. 80289); **Tas 2.** 1439/1447: Emericum *fekethw*, jo. (DL. 13327); **Olcsva 3.** 1440: Benedicto *fekethe*, jo. (DL. 55194); 1440: Benedicto *ffekethew*, jo. (DL. 55201); 1447: [Benedicto] *fekete*, jo. (DL. 55346); **Kiszsadány 4.** 1446: Dyonysius *fekethe*, jo. (DL. 13934); **Litke 5.** [1445–1448]: Antonius *fekete*, jo. (DL. 81193); **6.** 1449: relicta Jacobi *fechete*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: Relicta Jacobi *fekethe*, jo. (DL. 82987) ?= [1445–1448]: relicta Alberti *nigri*, jo. (DL. 81193); **Gyula 7.** 1450: Jacobus *fekethe*, jo. (DL. 70896); **Veréce 8.** 1450: Benedictus *Fekethe* ~ *fekethew*, jo. (DL. 70896); **Szegegyház 9.** [1450–1470]: Ladislaus *feketew*, jo. (DL. 56701); **Hosszúmacs 10.** 1451: Gallus *fekethe*, jo. (DL. 14467); **11.** 1451: Petrum similiter *fekethew*, jo. (DL. 14467); **12.** 1451: Gregorius *fekethew*, jo. (DL. 14467); **Tunyog, Györgyteleke és Nagykecő 13.** 1452: Andrea *fekethew*, jo. (DL. 55498); **Gyarmat 14.** 1459: Mathýws filio Alberti *fekethe*, jo. (DL. 55658/a); 1459: Mathia filio Alberti *feke* (!), jo. (DL. 55658); **Kérsemjén 15.** [1460–1480]: Relicte Johannis *Fekethe*, jo. (DL. 56695); **16.** [1460–1480]: Blasii *fechete*, jo. (DL. 56700); **Semjén 17.** 1462: Johanne *fekethew*, jo. (DL. 55719); 1462/1469: Johanne *fekethe* ~ *fekethew*, jo. (DL. 55899); **[Semjén] 18.** 1468: Relicta Ladislai *Fekethe*, jo. (DL. 55872); [1468 u.]: Relicta Ladizlai *fekethe*, jo. (DL. 55872); **19.** 1468:

Benedictus *fekethe*, jo. (DL. 55872); [1468 u.]: Benedictus *fekethee*, jo. (DL. 55872); **Szatzmár 20**. 1462: Michael *fekethe*, no. (DL. 55719); **Tyukod?** 1462/1469: Michael *fekethe* [de Thywkud?], no. (DL. 55899); **H. n. 21**. 1467: Stephanus *fekethe*, jo. (DL. 45273); **H. n. 22**. 1467: Dyonisius *fekethe*, jo. (DL. 45273); **H. n. 23**. 1467: relicta Johannis *fekethe*, jo. (DL. 45273); **Nyíregyház 24**. 1469: Emerico *fekethe*, pplis, fam. (DL. 55892); **Kelecsény 25**. 1476: Blasio *fekethew*, jo. (DL. 17783); **Csiszér 26**. 1476: Alberto *fekethew*, jo. (DL. 17783); **Halmi 27**. 1478: Petro *fekethe*, jo. (DL. 70985); **Krasznaterebes 28**. 1500: Michael *fekethee*, jo. (DL. 73536); **Tas 29**. [1500–1520]: temeter (!) *fekete*, jo. (DL. 83022); **30**. [1500–1520]: *fekete* peterny, jo. (DL. 83022); **Alsósárod 31**. 1509: Johanne *Fekethe*, jo. (DL. 71106); **Zajta 32**. 1509: Benedicto *Fekethe*, jo. (DL. 71106); **Lázár 33**. [1510–1526]: Gregorius *fekethe*, inq. (DL. 97783); **Szászfalu 34**. 1513: Johanne *fekethe*, jo. (DL. 86743); **Terebes 35**. 1513: Stephano *fekethe*, jo. (DL. 86743); **Felsőcsongva 36**. 1513: Johanne *fekethe*, jo. (DL. 86743); **Meggyes 37**. 1513: Paulo *fekethe*, jo. (DL. 86743); **Szentmárton 38**. 1513: et Alberto *fekethe*, jo. (DL. 86743); **Ádám 39**. 1518: Michael *fekethe*, jo. (DL. 97664); **Ádám 40**. 1518: Paulus *fekethe*, jo. (DL. 97664); **Ádám 41**. 1518: Andrea *fekethe*, jo. (DL. 97664); **Pátroha 42**. 1521: Joannes *fekethe*, jo. (DL. 82582); **Jánk 43**. 1521: Joannes *fekethe*, jo. (DL. 82582); **Kék 44**. [1521–1526]: Elie *fekethe*, jo. (DL. 26243). < *fekete* 'fekete hajú' v. 'sötét bőrű' (CsnSz.).

Félszemű – [**Kisvárdai 1**. [1450 k.]: Andree *felfemw*, jo. (DL. 82987); **Turc 2**. 1478: Petro *Felzemj*, jo. (DL. 70985). < *félszemű* 'fél szemére vak' (NySz., SzT.).

Fényes – **Kálló 1**. [1430–1450]: Johannes *fynes*, jo. (DL. 56709). < *fínyes* ~ *fényes* 'díszes ruhát viselő' (NySz., KÁLMÁN 1989⁴: 85).

Finta – **Lelesz 1**. [1460–1480]: Petrus *finta*, jo. (DL. 48185); **Salánk 2**. 1509: Johanne *Fyntha*, jo. (DL. 71106); **3**. 1509: Blasio *Fyntha*, jo. (DL. 71106); **4**. 1509: Michael *Fyntha*, jo. (DL. 71106). < *finta* 'fitos orrú' (TESz.). Mm: E.

Fitos – **Szölös 1**. 1513: Bernaldo *fythos*, jo. (DL. 86743). < *fitos* 'pisze orrú' (CsnSz.).

(Folytatjuk.)

N. FODOR JÁNOS

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.
154. **Pethő József:** A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szinbád ifjúsága című kötete alapján). 2004.
155. **Olaszy Gábor:** Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben. 2006.
156. **Zelliger Erzsébet:** Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttére. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. 2006.
157. **Mátai Mária:** A magyar szófajttörténet általános kérdései. 2007.
158. **Dér Csilla Ilona:** Grammatikalizáció. 2008.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

217. **Benkő Loránd:** Nyárádméte földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. **Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.** Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyv-árusi forgalomban nem kapható!)
224. **Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat.** A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. **Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről.** Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.
227. **Varga Józsefné Horváth Mária:** 18–19. századi személynevek a Rábaközéből. Adattár. 2007. 2000 Ft.
228. **Nyelv, területiség, társadalom.** A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. **Zelliger Erzsébet.** 2007. 3000 Ft.
229. **Komáromi Csipkés György:** A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2008. 2000 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
 Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
 Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).

Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–X. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2006. Kötetenként 4000 Ft. (Társasági tagoknak 3000 Ft.)

Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 500 Ft.

Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 1500 Ft.

Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése. Közzéteszik Hajdú Mihály és munkatársai. 1–9. Bp. (Kötetenként 1000, ill. 2000 Ft.)

Varga Józsefné Horváth Mária: Történeti személynevek a Rábaközéből (1690–1895). Győr, 2006. 1500 Ft.

Mazurka Károly: Szuhogyi palóc tájszótár. Szerk. N. Fodor János. Bp., 2008. 1990 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Számunk szerzői

Dr. Balogh Lajos, Budapest, lajos.balogh@t-online.hu – *Dr. Békési Imre*, SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, 6701 Szeged, Pf. 396., bekei@jgykp.u-szeged.hu – *Dr. Dömötör Adrienne*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., domotor@nytud.hu – *Dr. N. Fodor János*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, nfodorj@ludens.elte.hu – *Dr. Holler László*, Budapest, hollerl@freestart.hu – *Dr. A. Jászó Anna*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, adamik.retor@t-online.hu – *Dr. Kemény Gábor*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., kemenyg@nytud.hu – *Dr. Ladányi Mária*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, 1364 Budapest, Pf. 107., ladanyi@ludens.elte.hu – *Dr. Mizser Lajos*, Nyíregyházi Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék, 4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31/b, mizserla@nyf.hu – *Dr. Petőfi S. János* Centro di documentazione e ricerca sugli approci semiotico-textologici alla multi- ed intermedialità, Università degli studi di Macerata, Italia, 1095 Budapest, Mester u. 28. II. em. 5., jspetofi@freemail.hu – *Dr. Senga Toru*, 2092 Budakeszi, Felkeszi u. 27., sengat@externet.hu – *Szabó Réka*, 1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 2. III. 10., reka.sz@freemail.hu – *Dr. Szathmári István*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, iszathmari@t-online.hu – *Dr. Szende Tamás*, MTA Nyelvtudományi Intézet – PPKE BTK, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., szendet@gmail.com – *Szentgyörgyi Rudolf*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, szrudolf@hotmail.com – *Dr. Szili Katalin*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B, szili.k@t-online.hu – *Dr. Vig István*, ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, vigistvan@yahoo.com – *Dr. Zoltán András*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet Ukrán Filológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, zoltand@ludens.elte.hu.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 4000 Ft, nyugdíjasoknak 2000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknak 1000 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102–02102971 számú csekk számlájára. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1 %-ára tett felajánlásokat; adószám: 19007665-1-41.

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200 / 5121 mellék.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, ímélcíme: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, ímélben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444-444. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, ímél: batthyany@kultur-press.hu). • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Ímélcímünk: magyarnyelv@c3.hu.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Zrt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága.

Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588-1210 (online)

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor

TAMÁS FARKAS

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, PÉTER SIPTÁR, ISTVÁN SZATHMÁRI

Advisory Board

ELŻBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTIN GUSEV (RU),
JÁNOS PÉNTEK (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

<i>Petőfi, S. János</i> : On the motivation, characteristic traits and application of semiotic textology	129	
<i>Kemény, Gábor</i> : Stylistic trends in the first period of <i>Nyugat</i>	156	
<i>Dömötör, Adrienne</i> : Possessive clauses in Middle Hungarian	166	
<i>Szili, Katalin</i> : On formal and semantic properties of preverb-verb combinations involving <i>fel</i> 'up', le 'down' and other preverbs	175	
<i>Holler, László</i> : The localization of a 13th-century chapel of hermits: <i>Idegsyit Beatae Elizabeth</i>	188	
Minor Contributions. <i>Békési, Imre</i> : Logical interpretations of double syllogisms. – <i>Senga, Toru</i> : Notes on some issues concerning the Hungarian spelling of Japanese names		202
Etymologies. <i>Mizser, Lajos</i> : <i>Borbánya</i> [place name]. – <i>Szentgyörgyi, Rudolf</i> : On the form <i>ecli</i> occurring in The deed of foundation of the Abbey of Tihany		214
Language Cultivation. <i>Szathmári, István</i> : Words and the poet		219
Reviews. <i>A. Jászó, Anna</i> : Balázs Géza & Dede Éva eds., <i>Európai nyelvnevelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője</i> [Language cultivation in Europe. Past, present, and future of European language culture.]. – <i>Vig, István</i> : <i>Nyomárkay István, Rövid horvát és szerb nyelvtörténet</i> [A short history of Croatian and Serbian]. – <i>Szabó, Réka</i> : <i>Kö- vecses Zoltán, A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe</i> [Metaphor. A practical guide to the theory of cognitive metaphors]. – <i>Ladányi, Mária</i> : <i>Laczkó Krisztina, A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció</i> [The system of Hungarian pronouns: grammar and function]. – <i>Zoltán, András</i> : <i>Michał Németh, Zapozyczenia węgierskie w gwarze orawskiej i drogi ich przenikania</i> [Hungarian loan words in the Orawa dialect of Polish and the paths of their borrowing]		221
Society News. <i>Szende, Tamás</i> : Gyula Décsy (1925–2008). – <i>Balogh, Lajos</i> : György Papp (1941–2009)		241
Data from the History of Hungarian. <i>N. Fodor, János</i> : Late Old Hungarian personal names from North-East Hungary		244

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

ALAPÍTVÁ: 1904-BEN

105.

ÉVFOLYAM

2009.

3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felölös szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztők:
FARKAS TAMÁS, SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SIPTÁR PÉTER, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Nemzetközi tanácsadó testület:
**ELŽBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTYIN GUSZEV (RU),
PÉNTEK JÁNOS (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

<i>Kiss Jenő</i> : Kazinczy, az Akadémia és a magyar nyelv ügye	257
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : A különbözés egysége. Kazinczy nyelvértelmezésének funkcionális alapjai	263
<i>Kövecses Zoltán</i> : Versengő metaforaelméletek?	271
<i>C. Vladár Zsuzsa</i> : Hány eset van a magyarban? Egy XVII. századi kritériumrendszer	281
<i>Sliz Mariann</i> : Családnév vagy névszerkezet? Szempontok az Anjou-kori személynév vizsgálatához	291
<i>Holler László</i> : Anonymus és a „senonok hegyei” meg az „aliminus népek”. Árpád-kori történeti szövegek fejlődési modelljének első közelítése	300
Kiseb b k ö z l e m é n y e k. <i>Pusztai Ferenc</i> : Sánta Ferenc nyelvi drámaisága	324
Szó- és szó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Büky László</i> : Grapsa. – <i>Kicsi Sándor András</i> : Dühbogár, dühfű. – <i>Kocsis Réka</i> : Gombos fa	327
É l ő n y e l v. <i>Papp Anna Mária</i> : Nyelvválasztási stratégiák Marosvásárhelyen	340
Tudomá ny t ö r t é n e t. <i>Szathmári István</i> : Móricz Zsigmond a kunságiak hang-lejtéséről	356
S z e m l e. <i>Szabó T. Annamária</i> : A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai. – <i>Kemény Gábor</i> : Ágoston Mihály, Kézikönyv a magyar médiamondatról. Anyanyelvű kommunikációnk hitele. – <i>J. Szabó Erzsébet</i> : Szathmári István, A magyar stilsztika útja. – <i>Zsilinszky Éva</i> : A. Molnár Ferenc, A legkorábbi magyar szövegelemlek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia	357
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Juhász Dezső</i> : Kázmér Miklós (1921–2009)	377
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>N. Fodor János</i> : Északkelet-magyarországi személynév a kései ómagyar korból	379

Kazinczy, az Akadémia és a magyar nyelv ügye*

Mi sem természetesebb, mint az, hogy az Akadémia, amelyet a magyar nyelv fejlesztésére alapítottak a bölcs elődök, tudományos emléküléssel tiszteleg néhai jeles tagjának, a magyar nyelv ügyéért fáradhatatlanul tevékenykedő, 250 évvel ezelőtt született Kazinczy Ferencnek az emléke előtt.

Kazinczy megkerülhetetlen tájékozódási és viszonyítási pont volt nyelvi kérdésekben – hívei és ellenzői számára egyaránt – a Magyar Museum és az Orpheus megindítása, tehát 1788/1790 után. A széphalmi mestert megmérte az idő – és súlyosnak találta. Kölcsey róla írt akadémiai emlékbeszédében máig érvényesen fogalmazott: „Kazinczy nem vala legelső, nem is egyetlen egy, ki a’ nyelvvel történt nevezetes fordulást kezdé és eszközlé. De övé a’ dicsőség, hogy ízléssel párosított igyekezeteivel” (Évk. 1831–1832: 152). „Szellem vala ő, melly a’ tespedő egészet olly sokáig csak nem egyedül eleveníté; ’s lépcső, mellyen egykorú magasbbra hághassanak, ’s a’ szerencsésebb maradék tetőre juthasson” (i. m. 154).

A gazdag Kazinczy-filológiától megrajzolt kép szilárdan áll. Minél többet tudunk azonban a korról, amelyben élt és alkotott, s minél több összefüggésre derül fény, annál árnyaltabbá tehetjük a róla alkotott képet. A még alaposan, sokoldalúan föl nem dolgozott korabeli források elemzése, nemkülönben a mindenkori későbbi, a mi esetünkben a mai látószög kérdésfölvetése jelenthetik a korrekciók, kiegészítések legfőbb okát. Mivel az ember mindig is jelenvalósága korlátai között él, saját ún. szinkrón perspektívájától, amely eleve lehetetlenné teszi a múlt maradéktalanul objektív megítélését, nem tud teljesen szabadulni. Emiatt kettős kísértés veszélye fenyegeti. Az egyik: a vizsgált múltból, a vizsgált személy munkásságából hajlamos fontosabbnak látni és láttatni azt, ami egyezik elképzeléseivel vagy közel áll azokhoz, s amivel leginkább „üzenhet” a mának. A másik: mintegy visszavetíti a jelent az elmúlt korbba, s történetietlenül olyasmiket kér számon – esetleg a bölcs kései utód pózában –, ami számonkérhetetlen. Emlékülésünk e csapdákat igyekszik kikerülni, s objektivitásra törekedve szól a széphalmi mester munkásságáról. Kazinczyval több kutató foglalkozik, a ma itt előadók értelemszerűen tehát csak egy része a Kazinczyval foglalkozó virtuális közösségnek.

---

* A Kazinczy Ferenc születésének 250. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülésen a Magyar Tudományos Akadémia székházában 2009. május 7-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

A kor, amelyről szó van, a magyar történelem ellentmondásokkal terhes, viták sorával kísért, izgalmas és forrongó, egyszersmind a magyarságnak fölfelé ívelő, több szempontból is irigylésre méltó kora volt. Az akkori értelmiség színe-java meghatározó szerepet játszott, amelyről mi, kései utódok – nemcsak ünnepi alkalmon, hanem a hétköznapiakban is – a tisztelet és elismerés hangján szólhatunk. S az akkori értelmiségnek emblematisz alakja a művelődéspolitikus és -szervező Kazinczy volt. Mert íróként, költőként, nyelvészként, nyelvújítóként, szerkesztőként, kritikusként, iskolapolitikusként, levelezőtársként, fordítóként is mint művelődéspolitikus tevékenykedett, s ezzel nemzetstratégiai szempontból kiemelkedő szolgálatot végzett (vö. BENKŐ 1982., DEME 1986., CSETRI 1990.). Kazinczy munkásságában az említett tevékenységi területek összefonódtak, ezért a részletek elemzésekor sem mondhatunk le a szinoptikus látásmódról.

Az alábbiakban távirati stílusban fogalmazok meg néhány, a címhez kapcsolódó gondolatot.

Kazinczy a felvilágosodás és a nemzetté válás korának gyermeke. Munkássága igazolja DEBRECENI ATTILA megállapítását: „A felvilágosultság és a nemzeti mozgalomban való részvétel nem egymást kizáró jelenségek, nem egymás rovására érvényesülnek” (idézi FRIED 2009: 47). Kazinczyék közismert patriotizmusa, amely érzelmi töltetet és a közjó érdekében való áldozatvállalás készségét is magában foglalta, a XXI. századi emberek nem kis része számára kiüresedett, nehezen érthető fogalom. Történeti perspektívában nézve azonban „Minden nép »nacionalista«, ha élni akar és meg akarja őrizni önmagát” (ORMOS 2005: 267). A XX. századi agresszív nacionalizmusokhoz képest – GYÁNI GÁBOR szerint – a „19. század még kifejezetten szelíd nacionalizmusa”-ról lehet csak beszélni (2007: 42; vö. még MISKOLCZY 2009., KULIN–SALLAI 2008.).

Kazinczy kora a nemzetté válásnak és a magyar nyelv versenyképessé tételének a kora. A nyelvi egységesülés és korszerűsödés irányába mutató hosszú folyamat a felvilágosodás terjedésével jut el döntő szakaszába az 1790-es évek elején. A nemzetté válás folyamatában a nyelv kettős értelemben is alapvetően fontos szerepet játszott. Egyrészt az anyanyelv a nemzethez tartozás legfontosabb kifejezőeszköze, szimbóluma lett; bekövetkezett tehát a nyelvi státusváltás, az anyanyelv fölértékelődése: a nemzet és nyelve között szoros viszony alakult ki (BÍRÓ 2005: 7–20). Másrészt világossá lett, hogy a társadalom, a közösség korszerűsítésének, a rendi társadalomból a megcélzott polgári társadalomba való átmenetnek nyelvi feltételei is vannak (emlékezzünk Bessenyei tételmondatára: „Minden nép a maga nyelvén lett tudóssá, de idegenen sohasem”). A kor jeles gondolkodói azt ismerték föl, hogy a magyarság a közös nyelven és kultúrán alapuló nemzetfogalom jegyében csak a magyar nyelv korszerűsítésével fogható össze és modernizálható. A nyelvi kérdés így, ezért vált fontossá, ezért vált politikummá. A nyelvi feltételek teljesítésére két lehetőség kínálkozott: a saját nyelv versenyképes szintre emelése, vagy egy versenyképes nyelvre (a mi esetünkben: a németre) való váltás. A XVIII. század végének vezető magyar értelmisége az előbbi utat választotta. Tehát a nyelvfejllesztést, nyelvbővítést, nyelvcsinosítást, az akkori szóhasználatban: „nyelvmívelés”-t. (Azért nem használom itt a „nyelvművelés” terminust, mert ma ezen a köznyelvvvel összefüggő s elsősorban nyelvhelyességi célzatú nyelvi tevékenységet értünk,

Kazinczyék nyelvi tevékenysége pedig ennél jóval több és más is volt, hiszen akkor még nem volt kodifikált köznyelvünk, ma viszont van; vö. még BODROGI 2005.) Ez a nyelvfejlesztés, amelyet iskolai tanulmányaink alapján nyelvújításként szoktunk emlegetni, jóval több volt, mint nyelvbővítés – BÍRÓ FERENC szavaival a modernizáció esélyének követelménye (2005: 11). Kazinczyék anyanyelv-korszerűsítése a vernakularizáció szellemében végrehajtott teljes nyelvi tervezési folyamat volt, mert nemcsak a magyar nyelv állagát és állapotát gazdagították, hanem helyzetében is hoztak e nyelv és közössége szempontjából pozitív változásokat azzal, hogy kiterjesztették használati körét, jogi érvényességét (vö. SZEKFÜ 1926., KOSÁRY 1980.), s gondoskodni törekedtek az egységesülő írott nyelvi standard elterjesztéséről is. Mai szemmel nézve is elismerésre méltó a nagy viták tüzeiben kiértelt és sikerre vitt nyelvújítás, amely a nemzetté válás évtizedeken átnyúló folyamatának szerves velejárójaként nemzetpolitikai fontosságú tett volt. Ugyanis „A nyelvújításnak nevezett történeti folyamatok korabeli és későbbi általános indoka a magyar művelődési és nyelvi elmaradottság felszámolása, a magyar nyelvnek az új kommunikációs igények kielégítésére való alkalmassá tétele, a modernizációs felzárkózás végrehajtása volt” (TOLCSVAI NAGY 2007: 44, l. még UŐ 2004: 20–42, DÖMÖTÖR 2006., RUZSICZKY 1963., TOLNAI 1926.). Ez a folyamat az Akadémia irányításával és tekintélyével, illetőleg a reformkori politikának köszönhetően teljesedett ki.

Kazinczy „nem belülről, hanem kívülről közeledett ugyan a nyelvhez, volta-képpen mint művelődéspolitikus vagy legalábbis mint a művelődés teoretikusa jutott el ahhoz; de ezen az úton mélyen behatolt a nyelvnek mind elméleti tematikájába, lényegének, funkciójának, kapcsolatrendszerének megértésébe, mind a nyelvészeti ismeretek részleteinek igen széles, gyakorlati vetületű körébe. Ebből a »külső« irányból indulva halmozott föl és hagyott műveiben, levelezésében az utókorra olyan közvetlen nyelvészeti érdekű ismeretanyagot, amelynek hatalmas méretei, sokszínű tematikája és szakmai mélysége elkápráztatja a ma tudománytörténészét is” (BENKŐ 1982: 6). Kazinczy és levelező társai, illetőleg a kor nyelvi tekintélyei (Révai, Verseghegy, Péczeli) nemcsak általában, hanem részleteiben is megvitatták az irodalmi írásbeliség kérdéseit (BENKŐ 1960: 315). Kazinczy sokat vívódott magával és sokat vitázott másokkal. Bizonytalanságok is gyakran gyötörték; nyugtalan, vibráló, nem egy vonatkozásban ellentmondásos egyéniség volt: „nyelvi téziseinek és nyelvi gyakorlatának ellenpéldái is nemegyszer tőle magától volnának idézhetők” (BENKŐ 1982: 5). Nyelvi harcai bőven voltak: viaskodott nemcsak az ortológusokkal, hanem például Herder jóslatával, s eltökélten fáradozott azért, hogy ne lehessen azt mondani, amit a horvát delegáció deklarált a pozsonyi diétán 1790-ben, hogy tudniillik a magyar nyelv nem kultúrnyelv, a magyarban csak más nyelvekből való fordítások vannak, önálló magyar irodalmi művek nincsenek (NYOMÁRKAY 1989: 30). Az „Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél” (TudGyűjt. 1819. december) „Kazinczynak kétségkívül legszebb, legelmélyültebb tanulmánya” (SZAUDER MÁRTA in: KazinczyMűv. 920). Nem maradhat említetlen néhány hozzá köthető szóalkotás sem: *fűzet, gyönyör, kedvenc, könnyelmű, magány, szellem, szerény*.

1825-ben megalapították a magyar Akadémia, s ezzel a magyar nyelv ügye nagy lendületet nyer. Kazinczy mély hatással volt az Akadémia életében oly fontos szerepet játszó Széchenyire is, aki a nyelvfejlesztés lelkes híve lett: „Az anyanyelv

tökéletesítése [...] – mert az által a' nemzeti jó nőtten nő – kötelességeink egy leg-főbbike” (idézi BENKŐ 1992: 24) – írta. Mit mondhatunk röviden az Akadémia és Kazinczy kapcsolatáról? Teleki József, a későbbi első elnök, 1826. IV. 21-én kelt levelében azt írja, örömmel értesült arról, hogy Kazinczy a felállítandó magyar tudós társaság örökös titoknokságát elvállalná. Két évvel később pedig erről tájékoztatta Kazinczyt: „a' hazafiak önkényes ajánlásaiból felállítandó Magyar Tudós Társaság alapszabályának kidolgozására országos kiküldöttség állítandó föl. A Nádorispán a' Tekintetes Tábla-bíró Urat is, – mint honni tudományosságunk' buzgó kedvellő-jét, hathatós előmozdítóját, kinevezni méltóztatott. A' Magyar Nyelv és tudományok körülszerzett nagy érdemeinek ezen diszes elismerését [...] a' Tekintetes Tábla-bíró Urnak tudtára adni örvendetes kötelességemnek tartván tanácskozásunkra meghívom” (KazinczyLev. 20: 613). Majd pedig, 1831. I. 15-én, ezt írja Kazinczy-nak: az „Elölülök választása után, felhatalmazása szerint, rendes tagot most eleinte huszonhármat nevezett ki. Szives örömet teszem ... ezennel hirül, hogy az igazgató tanács a' Tekintetes Táblabíró Urat is rendes taggá neveztetésre igen érdemesnek vallván, a' Historia osztályában a' vidéki rendes tagok között elsőnek választotta” (KazinczyLev. 21: 452). Rendes taggá akkor azt választhatták, akinek „ismeretes tudománya, 's különösen magyar nyelven már ki is adott érdemes munkája mellett ezután is korához és tüzéhez képest folyvást buzgó munkálkodást várhatni” (Évk. 1831–1832: 60). Ebbéli minőségében vett részt az 1831. II. 14–24-e között megtartott „Első Nagy Gyűlésen”.

Kazinczy buzgósága idős korában is megmaradt, aktivitása, befolyása azonban csökkent. „A huszas évek második felében [...] nyelvi dolgokban sem működő, hatékony vezér már Kazinczy: egyre kevesebben fordulnak hozzá ilyen ügyekben, s ő is egyre kevesebbet foglalkozik a nyelvművelés kérdéseivel. Levelezésében, küzdelmes élete, nehéz pályája alakulásának e leghívebb tükrében is mindinkább az irodalmi élet harcai, az országos közügyek, a családi gondok stb. nyomulnak előtérbe. A Magyar Tudós Társaság tagjai közé választása 1830-ban ugyan a magyar nyelv ügyében végzett tevékenysége elismerését is jelenti, s némiképpen ellensúlyozza is nyelvi nimbusza hanyatlásának érzését, de már csak a megtett útra való visszatekintés alkalmát nyújtja, s nem hozza vissza számára korábbi, szinte mindennapos nyelvfejlesztő működésének izgalmait, örömeit” (BENKŐ 1982: 47–8). Ez történik más területen is: FRIED ISTVÁN szerint „Az 1820-as esztendőkhben egyre jobban szorul vissza Kazinczy az irodalmi érdeklődés irányítójának pozíciójából” (2009: 16). Érezte ezt ő maga is. Ezt írta Kis Jánosnak (aki úgyszintén a történelmi osztály tagja volt) 1831. III. 9-én: „nekem nem mi[,] öregek vagyunk reményem és gyönyörűségem, mert mi már azok sem leszünk, akik voltunk; ifjainktól várok mindent, kik irtva [előkészítve, kitaposva] találván az utat, tovább mehetnek, mint mi; őket segíti az idő, mellyel nekünk küzdeni kelle”. Székfoglaló előadását megtartani nem volt módja. Július 10-ei levelében a kolera terjedéséről ad hírt, s aggodó szívvel írja: „Cseke, hol Kölcsey lakik, egyike azon szerencsétlen helyeknek, melyek be vannak kerítve. Mely embert veszünk, ha ötet veszjtük el”. S a vész megjelent Széphalmon is augusztus 5-én. Kazinczy augusztus 20-án félbehagyott utolsó levelében ezt írta: „Én még élek, és házam népe; de az Úr keze rajtam is érezteti súlyát”

(Kazinczy Lev. 21: 747). Két napra rá hunyt el. Az akadémiai emlékbeszédet Kölcssey tartotta.

A Kölcsseytől „a nyelvvel történt nevezetes fordulás”-ként említett nyelvújításnak, amely szűkebb értelemben az 1790-es évek elejétől az 1820-as évek közepéig tartott (TOLCSVAI NAGY 2007: 44), Kazinczy volt a főszereplője. Bizonyára nem véletlen, hogy a kezdeti évek Kazinczy nyelvi tevékenységének kezdetével, a záró évek pedig Kazinczy nyelvi és irodalmi tevékenysége elapadásának az idejével esnek egybe.

Kölcssey már idézett emlékbeszédében – a küzdelmes évtizedekre visszagondolva – pontosan fogalmazott tehát, amikor így írt: „A’ kassai magyar Museum, ’s az ő Orpheusa sebesen eltűnő jelenetek valának ugyan: de az általok hintett mag, évtizedek után sokat ígérő virágokat vala termendő” (Évk. 1831–1832: 150). Igen, a mag sok virágot hozott. Figyelemre méltó, hogy a Magyar Museum szerkesztői (tehát Kazinczy is) már nyelvi föllendülésről beszéltek, korszakhatárul azt jelölve meg „történeti távlatok szempontjából szinte megdöbbenően korai éleslátással” (BENKŐ 1982: 10), amit a tudomány később megerősített (további részletekre vö. a KOVÁTS DÁNIEL szerkesztette köteteket).

Kazinczyt Petőfi Atlaszhoz hasonlította, SZAUDER JÓZSEF „a legnagyobb magyar írástudó”-nak nevezte (BENKŐ 1982: 48), Kosztolányi szerint „Mindenki, aki magyarul ír, adós neki” (FRIED 2009: 97).

Emlékezzünk rá a hálás adósok főhajtásával!

A hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1960. A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás első szakaszában. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1982. Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. Nyelvtudományi Értekezések 113. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1992. Széchenyi a nyelvről és az anyanyelvről. Magyar Nyelv 14–29.
- BÍRÓ FERENC szerk. 2005. Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből. Argumentum Kiadó, Bp.
- BODROGI FERENC MÁTÉ 2005. „Formni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni” (Nyelvművelés volt-e a „nyelv művelése” a nyelvújítás korában). Magyar Nyelvjárások 43: 69–94.
- CSETRI LAJOS 1990. Egység vagy különbözőség. Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában. Akadémiai Kiadó, Bp.
- DEME LÁSZLÓ 1986. A tett és a tett. Magyar Nyelvőr 257–62.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2006. A nyelvújítás. In: KIEFER FERENC főszerk., Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Bp. 385–400.
- Évk. 1831–1832 = A’ Magyar Tudós Társaság’ Évkönyvei. Első kötet. 1831–1832. Pest.
- FRIED ISTVÁN 2009. „Aki napjait a szépnek szentelé...”. Fejezetek Kazinczy Ferenc pályaképéből és utókora emlékezetéből. Kazinczy Ferenc Társaság, Sátoraljaújhely–Szeged.
- GYÁNI GÁBOR 2007. Relatív történelem. Typotex, Budapest.
- Kazinczy Ferenc, Erdélyi levelek. I. kötet. Bevezetéssel ellátta dr. KRISTÓF GYÖRGY. Minerva, Kolozsvár, 1944.

- KazinczyLev. = Kazinczy Ferencz levelezése. Közzétette VÁCZY JÁNOS. 19. kötet: 1909.; 20. kötet: 1910.; 21. kötet: 1911. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- KazinczyMűv. = Kazinczy Ferenc művei. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek SZAUDER MÁRIA munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979.
- KOSÁRY DOMOKOS 1980. Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KOVÁTS DÁNIEL szerk. 2004., 2006., 2007. Széphalom. 14., 16., 17. kötet. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. Sátoraljaújhely.
- KULIN FERENC – SALLAI ÉVA szerk., 2008. A nemzeti tudományok historikuma. Kölcsey Intézet, Bp.
- MISKOLCZY AMBRUS 2009. A szabadkőművességtől a nyilvánosságig. Kazinczy Ferenc és eszmetársai a magyar magántársasági demokratikus kultúra hőskorában. Századok 143: 3–85.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN 1989. Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung. Studies in Modern Philology 7. Akadémiai Kiadó, Bp.
- ORMOS MÁRIA 2005. A történelem vonatán. Európa és Magyarország a 21. században. Múlt és jövő, Bp.
- Orpheus 1790–92/2001. Sajtó alá rendezte DEBRECENI ATTILA. Első folyóirataink: Orpheus. Csokonai Könyvtár, Debrecen. Források 7. A Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.
- RUZSICZKY ÉVA 1963. Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában. Kazinczy tájshasználata alapján. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZEKFÜ GYULA 1926. Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790–1848. Magyar Történeti Társulat, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2004. Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében. Áron Kiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2007. A nyelvi és irodalmi ízlésvita nagy, nyilvános korszaka. In: SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY – VERES ANDRÁS szerk., A magyar irodalom története. 1800-tól 1919-ig. Gondolat Kiadó, Bp. 40–56.
- TOLNAI VILMOS 1929. A nyelvújítás. MTA, Bp.

KISS JENŐ

Kazinczy, the Academy, and the cause of the Hungarian language

Ferenc Kazinczy (1759–1831), the leading figure of the Hungarian language reform, was born exactly 250 years ago. In this paper, the author emphasises the fact that Kazinczy was an all-round cultural policy maker who recognised the special significance of language in the process of becoming a nation and in the modernisation of society. The development and standardisation of the Hungarian language made it possible for it to be applied successfully in all spheres of social activity. Kazinczy and his partners served the community with a patriotic enthusiasm but also with an up-to-date approach to language planning. Kazinczy's name hallmarks the most intensive period of the language reform between 1790 and the mid-1820s. Having played an important role in the preparations for the establishment of the Hungarian Academy of Sciences (1825), it was not unexpected that he was elected full member of that Academy right at the start.

JENŐ KISS

A különbözősége*

Kazinczy nyelvértelmezésének funkcionális alapjai

Az újító „nem azt kívánja, hogy mások aszerint szóljanak, ahogy ő akarja, hanem hogy ő szólhasson nem aszerint, ahogy mások akarják” (Kazinczy 1960: 200). Ezt írta Kazinczy, az „Ortológus és neológus; nálunk és más nemzeteknél” című esszéjében, 1819-ben, a Tudományos Gyűjteményben. A nevezetes esszé nem csupán a nyelvújításként ismert korszak egy összegző írása, hanem egyúttal Kazinczy nyelvértelmezésének is áttekintő bemutatása volt. Miképp érthető ma ez a nyelvértelmezés, ezt vázolom az alábbiakban, funkcionális nyelvtudományi keretben (erre l.: LANGACKER 1987.; GIVÓN 2001.; BARLOW–KEMMER 2000.; LADÁNYI – TOLCSVAI NAGY 2008.). Funkcionális keretben, amely érvényesíti a mindenkori beszélő és hallgató nézőpontját, a jelentésre és a variabilitásra összpontosít, és nem húz merev határt történet és rendszer közé. Kazinczy nyelvértelmezése saját korában és későbbi korokban szemlélve is ezt a nézőpontot érvényesíti a maga módján.

Az általunk használt fogalmak is változnak, alakulástörténetük van, s a fogalomtörténet mindig kellő feszültségviszonyba kerül a társadalomtörténettel (erre hívja fel a figyelmet KOSELLECK történetsemantikai munkájában: KOSELLECK 2003a). A történetírás, a történelemről való beszéd évszázadok óta a hétköznapi történetelbeszélés kognitív sémáját követi, jöllehet egy kisebb közösség története is egyidejű és egymásra következő események bonyolult összefüggő rendszere (ezt mutatja be WHITE nevezetes munkája [1973.], továbbá hasonlóképpen látja KOSELLECK is, idézett kötetében).

A kutató, az értelmező is megismerő, történetileg meghatározott ember, ezért mindenkori nézőpontja, amelyet a világról való ismeretei határolnak körbe, megkerülhetetlen tényező. Az összetett szerkezetű nézőpont egyik itt figyelembe vett összetevője (kiindulópontja) a tapasztalati tér (más szavakkal: tapasztalat, emlékezés a múltból), amely a történelmi eseményeket szemlélő történetileg meghatározott világismereteiből, tapasztalataiból áll. Másik összetevője az elváráshorizont (más szavakkal: várakozás, remény a jövőbeli történésekkel kapcsolatban), amely a történeti meghatározottság révén a történeti ember által várt, jövődönt események mintáját tartalmazza (l. KOSELLECK 2003b). Ez a tapasztalati tér (másképp: hatás-történeti közeg) a nyelvtudomány mai művelője és ismerője számára a következőkben összegezhető.

Az ezredforduló utáni nyelvtudomány, filozófia és pszichológia lényegében két nagy nyelvértelmezést különít el (számos, több részletben eltérő kidolgozásban): a) egy strukturális (formális), amely a beszélőtől független nyelvtani szerkezetekre összpontosít, az elvont grammatikai rendszere, és amely a nyelv történetét a rendszer belső alakulásából magyarázza, és b) egy funkcionális, amely a beszélő megértési, konceptualizálási műveleteiből eredő jelentésszerkezetekre összpontosít,

---

* A Kazinczy Ferenc születésének 250. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülésen a Magyar Tudományos Akadémia székházában 2009. május 7-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

a nyelvhasználatból kirajzolódó variábilis rendszerre, és amely a nyelv történetét a mindenkori beszélők nyelvi és mentális cselekedeteiből vezeti le. E két nagy irány mögött hagyományként egyrésről a logikai és retorikai alapú latin nyelvtanítás, illetve másrésről a WILHELM VON HUMBOLDT nevével jelezhető humanizált nyelv-értés van, ma pedig a racionalista és a hermeneutikai filozófia, illetve a moduláris és a holista elmemagyarázat áll (l. további szakirodalommal LADÁNYI – TOLCSVAI NAGY 2008.).

Kazinczy saját tapasztalati tere és elváráshorizontja történetileg más körülmények között alakult, de az imént összefoglalt szellemtudományi kettősség az ő diszkurzív közegét is meghatározta, egy a világot az esztétikai tapasztalat közegében értelmező általános keretben (l. TOLCSVAI NAGY 1996.). A Kazinczy számára fontos következő korabeli jelenségek feszültségviszonyát, azok fölismerését az alábbiakban lehet rekonstruálni: a) a népi és a magas kultúra, vele a népnyelv és az irodalmi nyelv (növekvő) szembenállása vagy elkülönülése; b) a gyakorlat és az eszmény, másképp perspektiválva: a konvenció és az ízlés szembenállása; c) a „szabályos” és az egyedi, egyéni szembenállása; d) a valós teljesítmény és a potenciál közötti eltérés (általános művelődési és specifikusan nyelvi tekintetben egyaránt); e) a magyar és az európai (mind az ókori klasszikus, mind a kortárs, főképp német és francia) művelődés közötti különbség; f) a magyar kultúra diszkurzivitásának gyenge volta. E feszültségviszonyok fölismerése fokozatosan történt Kazinczy életében. A széphalmi mester az elméleti, valamint szépirodalmi tevékenységen túl gyakorlati válaszokat is adott, például tanfelügyelőségében, folyóirat-szerkesztésében, és főképp kiterjedt levelezésében. E vonatkozásban mindenképpen kiemelendő Kazinczy munkaetikája, a nem lankadó tevékenység.

Az említett kérdéskörök (amelyek mellett a nyelvkérdéstől távolabbi, de Kazinczy számára hasonlóan fontos ügyek is megfogalmazódtak) ismeretes módon a nyelvújításnak nevezett történeti folyamatban artikulálódtak. A nyelvújítás kissé sztereotipizálódott értelmezés szerint a magyar nyelv bővítésének korszaka volt (l. TOLNAI 1929.; BÁRCZI 1963.). Erre azért került sor az értelmezők szerint, mert a magyar nyelv szókincse nem felelt meg a kor követelményeinek. A szóalkotás heves vitákat váltott ki, és szokatlanul nagy mennyiségű új szót eredményezett. Ezek egy része meghonosodott, egy más részük viszont nem; egy részük illeszkedett a magyar morfofonológia gyakori mintáihoz, egy más részük nem, sőt feltűnően eltért azoktól. A vita csak részben vonatkozott a tényleges szóalkotási esetekre. A vitázók két tábora közötti ellentétet inkább az fokozta, hogy az ortológusok szerint nem szabad vagy nem lehet új szavakat alkotni, a neológusok szerint viszont igen. (Az eddigi értelmezésekre l. még: CSETRI 1990.; BÍRÓ 1998.)

A nyelvújítás történeti folyamata azonban ennél jóval összetettebb és távolabbra mutató volt, akár tudtak erről az azt végbevivők, akár nem. A magyar nyelv sztenderd változatának kodifikációs műveletei a XVIII. század utolsó harmadában gyorsultak fel igazán, s ez a tevékenység a Magyar Tudós Társaság (az MTA) megalakulását követő, 1848 előtti években bontakozott ki és hozott eredményeket a maga teljességében. Ez a történeti folyamat alapvetően a magyar nyelv teljesítményének és versenyképességének fokozását célozta, s nem pusztán a belső, korábbi történeti eredményekhez viszonyítva, hanem a korabeli európai modernizációs ese-

ményekhez viszonyítva és igazodva, fölsímvén a nemzeti gazdaság és a nemzeti nyelv és kultúra minőségének szoros összefüggéseit.

A nyelvújítás mint diszkurzív tudományos és nyilvános tevékenység elsődlegesen a magyar nyelv sztenderd változatának a kodifikációját végezte el, pontosabban a kodifikáció lényegében utolsó előtti szakaszát (a nyelvújításnak erre az értelmezésére részletesebben l. TOLCSVAI NAGY 2007.; vö.: BENKŐ 1960.; 1982.; továbbá FISHMAN 1988.; GARVIN 1988.). A sztenderd változatra a nagy tekintély, a központi jelleg, a teljes nyelvközösségre kiterjedés, a tudatosság és a kidolgozottság magas foka, továbbá a rögzítettség, a kodifikáció jellemző. Az összegzést és a nyilvánosságra hozatalt a Magyar Tudós Társaság tette meg, az 1848 előtt megjelent kézikönyvekkel: a helyesírási szabályzattal, a német–magyar és magyar–német szótárral, valamint 1846-ban az első akadémiai leíró nyelvtannal, megadva a magyar sztenderdnek a jelzett karakterjegyeket. Mindez kiegészült már az Akadémia előtti korszakban a sztenderd kidolgozásával és differenciálásával.

E tevékenység során a nyelvvel kapcsolatos minden lényeges kérdés megfogalmazódott. A kiválasztás, a stabilizálás és a rögzítés nyelvi döntések özönét kívánta meg. A nyelvértelmező és nyelvreíró tevékenység e folyamatban fokozatosan különböző irányzatokra tagolódott. Az egyik megoszlás a nyelvtanírók és a nyelvbölcseleti, nyelvészeti értékelők között jött létre. Míg a nyelvtanírók egyre jobban az elvont rendszert és a rendszerből eredő helyességet helyezték a nyelvreírás középpontjába (vö. pl.: Debreceni Grammatika; GYARMATHY 1794.; KASSAI 1817.; VERSEGHY 1821.), addig a nyelvbölcselet képviselői a rendszer mellett a használati változatoknak, a helyesség mellett a megfelelésnek nagyobb szerepet szántak (így tett például Kazinczyt erősítve TELEKI JÓZSEF nevezetes munkájában: TELEKI 1988.).

A XVIII. század végi, XIX. század eleji korai nyelvtanok legitimációt kerestek a sztenderd kodifikáció alapjához, az akadémiai nyelvtan (Akadémia 1846.) már nem. A XVIII. század végén még nem különült el teljes mértékben a rendszerleírás a helyességtől és a stílustól, retorikától, az első akadémiai nyelvtanban viszont már teljes mértékben. E fejlemény tudománytörténeti erényeit és korabeli európai érvényességét nem lehet és nem érdemes tagadni. Ám ez a jelzett eszközelvű és megértéselvű nyelvértelmezés erőteljes elkülönülését, valamint a megértéselvű nyelvértelmezés háttérbe szorulását eredményezte, nagyjából HUMBOLDT nevezetes tanulmányának elkészülte, majd megjelenése idején (HUMBOLDT 1986.), és nem csak a magyar művelődésben (erre l. pl. BÉKÉS 1997.). Nem tudományos rendszer-tani, hanem szemléleti kérdés, hogy a nyelvhasználat rendszeres leírása (pl. beszélt nyelvi adatok regiszter szerinti adatolása, a nyelv[i] változatok bevonása a leírásba) a funkcionális nyelvtudományi irány szerint alapvető része a nyelvreírásnak, míg a formális, eszközelvű nyelvtudomány szerint nem az. A magyar nyelvtudomány alakulástörténete – összhangban a nyugat-európaiéval – mégis az utóbbi irányt részesítette előnyben, hosszú ideig.

A korábban újítás – maradiság szembenállásként értelmezett küzdelem ekképp tágabb értelmet kaphat: az ortológusok szerint nem szabad vagy nem lehet egyénileg, tudatosan beavatkozni a nyelv alakulásába, a neológusok szerint viszont igen. Az ortológusok a nyelv belső, „érintetlen” népi (azaz paraszti) alakulását elfogad-

ják, az intellektuális alapú, és más nyelvek mintáit is felhasználó nyelvalkotást viszont ellenzik, míg a neológusok éppen fordítva. Bár a nyelvújítás történetét és jelentőségét a jelen írásban nem lehet tovább részletezni, megemlítendő, hogy a nyelvújítás szóalkotási része valójában csak részben volt morfofonológiai újítás, részben fogalomképzés volt legtöbb módozatában, például a szóképzésben, a nyelvjárási szavak jelentésbővítésében, a tükörfordításokban. A megismerés, a kategorizáció jóval nagyobb szerepet játszott a nyelvújításban, mint azt korábbi leírások vélték. Éppen e tényező mutatja a legszemléletesebben, hogy nem egyszerűen nyelvbővítés vagy nyelvi felzárkózás történt, hanem a magyar közösségi megismerés tudatos, nagyfokú kiterjesztése és autentikussá tétele. Az új fogalmi és nyelvi jelölő hálózatok kiépítése során külön jelentős volt az elvontság nagymértékű megjelenése, a közvetlen tapasztalati alapú fogalmak mellett az absztrakt konceptusoknak és azok jelölőinek a kidolgozása.

Kazinczy ennek a széles közegű történeti folyamatnak volt cselekvő része, alakítója. Saját élete maga is alakulástörténet: nyelvvel kapcsolatos nézetei részkérdésekben gyakran ellentmondásosak, a lényegét tekintve valójában összetartók. Itt a következők mondhatók el mindebből. Kazinczy tapasztalati terének meghatározó összetevője volt: a) saját anyanyelve, anyanyelvváltozata; b) a magyar nyelv földeríthető változatainak ismerete; c) a magyar nyelv hagyományainak ismerete, a korábbi irodalmi és nem irodalmi nyelvi teljesítmények feldolgozása; d) a nyelvtan-írók, nyelvtanok és retorikák ismerete (nemcsak az ókori görög–latin minták, hanem a kortárs újkori, főképp francia és német, meg angol nyelvi teljesítmények).

Mindehhez hozzájárult a magyar nyelvre európai közegben adott meghatározó (közösségi) reakciók megalkotása és fokozott tudatosítása, az önreflexió és a nyelvben (is) történő önalkotás összefüggésének a fokozatos fölismerése. E személyes fölismerések által Kazinczy számára érzékelhetővé vált, hogy a nyelv történik, alakul, változik, méghozzá a beszélők nyelvi tevékenysége által. E belátás bizonyosan döntő mozzanat Kazinczy nyelvértelmezésének alakulásában, az életmű során mind határozottabb funkcionális szemlélet kifejlődésében. A nyelvről való ilyen összetett és bővülő tudás szokatlan és ritka volt a korszakban.

Kazinczy nyelvértelmezésének alakulásában a fenti tényezők fontos szerepet játszottak. Általuk a nyelvet változó módon magyarázta Kazinczy: a) a klasszicizmus nyelveszményétől a romantika nyelvmagyarázata felé tartott; b) az egyetemes, retorikai nyelvfelfogástól a történeti nyelvértelmezés felé; c) az elvont eszmény helyét jórészt átvette az eszmény és a nyelvi gyakorlat, nyelvi potenciál, teljesítmény egységének a hangsúlyozása.

E felfogás eredményezte az egyetemes eszmény és nemzeti nyelvi génusz összhangját, azaz a különбözés egységének modernizációs kialakítását. Jóllehet az előbbi közvetlenül a klasszicizmus esztétikai elvárásait összegzi, az utóbbi a romantika nemzeti eszméjét, mindkettő célulvű: a nyelv valamely végső, tökéletes állapotának elérését tartja lehetőnek egyéni, egyéntől származó cselekvéssel és közösségi, önmozgó tevékenységgel egyaránt. Kazinczy a fönt jelzetteket az „Ortológus és neológus; nálunk és más nemzeteknél” című esszéjében összegezte és tárta a nyilvánosság elé. A következőkben ennek az írásnak az alapján jellemzem Kazinczy nyelvmagyarázatának funkcionális vonásait.

Kazinczy már korábban is, de a heves nyelvújítási csaták vége felé kivált kereste a szintézist, a teljes magyar nyelv és kultúra önreflexív értelmezhetőségének keretét. A szintézis fontos színterei többek között a következők: a) a népnyelvi kategorizáció és a magas irodalmi kidolgozás közötti feszültségviszony (például tájszavak módosított szemantikájú használatával: *ácsorog, ferde, szobor*, valamint régi szavak felújításával: *alak, hölgy*); b) az előbbivel szoros összefüggésben a nyelvi hagyomány és a nyelvi és ismereti modernizáció egymásra vonatkoztatottsága. Ez a kettősség máig súlyos elméleti és gyakorlati nehézségek kiindulópontja a magyar művelődésben. További nyelvi színtere a keresett szintézisnek: a) a morfofonológiai szabályosság és a jóhangzás kiegyensúlyozott viszonya; b) a nyelv változatossága: használati változatossága beszélők és beszédhelyzetek szerint.

E feszültségviszonyok fölismerése fogalmaztatta meg Kazinczyval az „Ortológus és neológus” egyik tézisé, amelyet lehet a klasszicizmus eszményéből eredeztetni, ám itt nem csupán egy tanult tapasztalati tér érvényesül, hanem sokkal inkább egy jövőbe tekintő elváráshorizont, amely nem korlátozódik kizárólag a szépirodalomra, inkább egy nyelvi nemzeti közösség lehetséges teljes nyelvi potenciáljára és teljesítményére. A tézis a következő: „A stilsztika különböző nemeinek más meg más szavaik, más meg más frázisaik, más meg más nyelvek van, s ezeket nem szabad összetéveszteni. Más a poézis nyelve, más a prózáé, sőt a poézis és a poézisé, s a prózáé és prózáé is más, s ami a templomi beszéd nyelvében nem jó, igen jó lehet a románokéban s a játékszínében s megfordítva. Így az élet nyelvében is, ahol másként szól az udvarnok, másként a falusi lakós, másként az úr és szolgálja, másként a had s az iskolák nagyjai” (Kazinczy 1960: 205). Ennek az alap gondolatnak részeként artikulálódik a nyelv alakíthatóságának eszméje: „a nyelv annál tökéletesebb s elkészültebb, minél több mértékével bír a sokszínűségnek, hogy mindent az annak saját színben adhasson” (i. h.).

Ez összecseng azzal a fölismeréssel, hogy a nyelv soha nincsen teljesen kész, és e tulajdonsága nem külsődleges esetlegesség, hanem éppen a lényeg, a rendszer összetevője. Ezt Kazinczy finoman hangsúlyozza: „Egyedül a kiholt nép nyelve nem változik többé: az élő népek nyelve minden nyomon változik, s örökké fog változni, hasonló a Horác folyamjához, melynek elfutását a paraszt csak várja, s az mégis fut, változik, s az marad, ami volt” (uo. 196). Egyúttal bevonja az eszmény célelvűségét, jóllehet korlátozott érvénnyel: a tökéletesség elérhetősége nem valószínű, inkább meghatározatlan, nem abszolút teleológia, sokkal inkább a nyelvben mint meghatározatlan elkészültségű rendszerben rejlő potenciál történetileg fokozatosan megvalósítható kiteljesítése. A személyes nyelvi teljesítmény hozzájárul a nyelv lehetőségeinek megvalósításához, a személyes hozzájárulás azonban közösségi, diszkurzív keretben lehetséges. A közösséget a nyelv tartja össze, a hagyomány és a jelen sokfélesége; az egyénnek szabadsága van a nyelv alakítására. A személyes, egyéni nyelvi önreflexió és önalkotás egyetemes alapja Kazinczynál az ízlés. Elméleti jellegű kijelentései mellett a fenti elvek érvényesülését jelzi, hogy Kazinczy folyamatosan újraírta munkáit, a jobbítás szándékával, és nem mindig jutott saját maga számára megnyugtató eredményre.

Kazinczy a felsorolt tényezőkből alkotott egységfogalmat, amelyet a neológia elveként rögzített: „Egyszóval ők az egység egységére törekcsenek, mely csak

a spekuláció bölcs káprázataiban találhatik: a természet mind a testi, mind a lelki világban a különbözős egysége (*concordia discors*) által tenyésztett, mindent azáltal tart fenn, s a neológus ezt követi” (Kazinczy 1960: 205). Ez az egységfogalom ókori eredetű klasszicista esztétikai konceptus, azonban az „Ortológus és neológus” kifejtésében már túllép e kereten, és egy tágabb és diszkurzívabb, modernizációs nyelv- és művelődésmagyarázat részévé válik: a) viszonyításon, hasonlításra alapul; b) reflexív és önreflexív; c) történeti; d) egyúttal a nyelv alkotóhatóságát előtérbe helyezi; e) egyén és közösség kölcsönviszonyát állítja (sem az egyén, sem a közösség nem abszolút); f) mindezek alapján érvényesít értékszempontokat.

A különbözős egységének eszméje ekképp egyrészt aktuálisan nyerte el megértési feltételeit, a nyelvújítás pillanatnyi ideológiai küzdelmeiben, amelyben egyes részkérdések történeti jelentőségüknél nagyobb hangsúlyt kaptak. Az „Ortológus és neológus” több helyen a „Mondolat” egyes részeivel vitatkozik, későbbi történeti nézőpontból nem a legfontosabb kérdésekben. Másrészt a különbözős egységének eszméje történeti hatással egy olyan nyelvfelfogást mutatott be a magyar művelődésben, amelynek a XIX. századi hermeneutikában és a (vissza)humanizált funkcionális nyelvmagyarázatokban lehet európai párhuzamait megtalálni, majd később a XX. századi funkcionális nyelvmagyarázat változataiban, amelyek az ezredfordulóra bontakoztak ki eddigi legteljesebb változatukban.

Kazinczy egész életműve kereső, kísérletező eredményeket hozott. A praxisban is tevékeny: egyként betagozódott a magyar nyelvi sztenderd kodifikációs munkálataiba és a magyar irodalom nyelvi, funkcionális stílusbeli modernizációjába. Jóllehet az utóbbit tekintette elsődlegesnek, az előbbi inkább korlátozott érvényűnek. Ez látszólag ellentmondásos: a nyelvi szerkezetek kodifikálása, rögzítése, dehistorizálása egyrészt, a nyelvi szövegek diszkurzív tételé, történővé és alkotottá értelmezése másrészt egymást inkább kioltják, mint kiegészítik. Még akkor is így van ez, ha a kodifikáció főképp morfofonológiai és lexikai szerkezetekre irányult, a szövegek nyelvi modernizációja viszont nem ezekre.

Ezek miatt a belső feszültségek miatt tekinthető Kazinczy elméleti munkássága ellentmondásosnak. Ugyanakkor nagy szervezői és még inkább művelődési hatása is ebből a jellemzőből ered: összetett kérdéseket nyit és válaszol meg. Tevékenységében és írásaiban egyaránt megnyilvánuló életművének befogadástörténete szintén szétkülönböző: például a Nyugat alapító szerzői elismerték, míg Németh László a magyar művelődés egyik „legnagyobb hibbantójának” tartotta (Kisebbségben című írásában fogalmazott így). A XX. század második felében főképp a teleologikus nyelvi fejlődéselv hívei fenntartás nélkül, egysíkúan kanonizálták Kazinczyt. Mindezek mellett és ellenére is: a teljes életmű, az „Ortológus és neológus” esszéiben összegződve határozottan az esztétikai alapú funkcionális nyelvértelmezés mellett foglal állást.

Kazinczy Ferenc irodalmi és nyelvértelmezési korszakhatárokon át tevékenykedve dolgozta ki és vitatta meg nézeteit a nyelvről és a magyar nyelvről. Egy olyan eszmetörténeti folyamat egyik magyar kezdeményezője, amelyben a nyelv nem „kész” grammatikai szabályrendszer, melyhez feltétlenül igazodni kell, hanem kimerítetlen potenciál, amely változatosságán alapul, a használatban pedig a beszélő hatásszándéka és a hallgató elvárásnormája szerint alakul. Az ízlés alapján tevékenykedő művész feladata a nyelv potenciáljának felderítése. Eszerint a nyelvet részben

alkotja a beszélő ember, főképp a művész, műveltséggel és ízléssel. Kazinczy egyik fő célja a nyelvet beszélő közösség nyelvi teljesítményének a növelése volt. Ehhez kereste a belső nyelvi lehetőségeket és a külső nyelvi mintákat, az irodalmi, retorikai klasszicizmustól mindinkább HERDER és HUMBOLDT nyelvfelfogása felé tájékozódva. Az ezredforduló történetileg meghatározott tapasztalati teréből szemlélve nyelvértelmezése nyelvészetileg funkcionális, irodalomelméleti és bölcséleti tekintetben hermeneutikai, esztétikai. Ezáltal a magyar nyelvet részlegesen elválasztotta a kibontakozó nemzeti meghatározottság abszolutizáló igényétől, nyelvként vette és más nyelvekhez viszonyította, miközben erőteljesen épített a közösség dinamikus nyelvi tevékenységére, valamint a magyar nyelvi sajátosságokra és lehetőségekre.

Kazinczy nyelvértelmezése ebben a magasabb elvontságban saját korában nehezen érvényesülhetett: a részkérdések és a további vonatkozások, például a nyelvpolitikai küzdelem elvonták a figyelmet. A romantika az irodalomban tovább radikalizálta a nyelv alkothatóságát, miközben a nyelvtanírás ellenkezőleg, a kodifikációt erősítette. A funkcionális kiindulópont azonban elháríthatatlanul jelen maradt a magyar nyelvértelmezésekben, hogy keresse újabb átfogó megvalósulásait. Ez az alapoza Kazinczy életművének egyik legfontosabb hatástörténeti tényezője máig.

A hivatkozott irodalom

- Akadémia 1846. A 'magyar nyelv' rendszere. Magyar Tudós Társaság, Buda.
- BÁRCZI GÉZA 1963. A magyar nyelv életrajza. Gondolat, Bp.
- BARLOW, MICHAEL – KEMMER, SUZANNE 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: MICHAEL BARLOW – SUZANNE KEMMER eds., Usage-based models of language. CSLI Publications, Stanford, California. vii–xxviii.
- BÉKÉS VERA 1997. A hiányzó paradigma. Latin Betűk, Debrecen.
- BENKŐ LORÁND 1960. A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás első szakaszában. Akadémiai, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1982. Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. Akadémiai, Bp.
- BÍRÓ FERENC 1998. A felvilágosodás korának magyar irodalma. Balassi, Bp.
- CSETRI LAJOS 1990. Egység vagy különbözőség: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában. Akadémiai, Bp.
- Debreceni Grammatika 1795. Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenben egy Magyar Társaság. Bécs.
- FISHMAN, JOSHUA A. 1998. Nyelvi modernizáció és nyelvi tervezés a nemzeti modernizáció és tervezés más típusaival összehasonlítva. [Eredeti kiadás: 1974.] In: TOLCSVAI NAGY szerk. 1998: 31–50.
- GARVIN, PAUL 1998. A nyelvi sztenderdizáció. [Eredeti kiadás: 1993.] In: TOLCSVAI NAGY szerk. 1998: 87–99.
- GIVÓN, TALMY 2001. Syntax. A functional-typological introduction. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- GYARMATHY SÁMUEL 1794. Okoskodva tanító nyelvmester. Kolozsvár.

- HUMBOLDT, WILHELM VON 1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. [Eredeti kiadás: 1836.] In: Uő, Válogatott írásai. Európa, Bp. 69–115.
- KASSAI JÓZSEF 1817. Magyar Nyelvtanító Könyv. Sárospatak.
- Kazinczy Ferenc 1960. Ortológus és neológus; nálunk és más nemzeteknél. [1. kiadás: 1819.] In: Uő, Válogatott művei. Szépirodalmi, Bp. 2: 194–211.
- KOSSELLECK REINHART 2003a. Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In: Uő, Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. [Eredeti kiadás: 1979.] Atlantisz, Bp. 121–45.
- KOSSELLECK REINHART 2003b. 'Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történeti kategória. In: Uő, Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. [Eredeti kiadás: 1979.] Atlantisz, Bp. 401–30.
- LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Funkcionális nyelvészet. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 22: 17–58.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites. Stanford University Press, Stanford, California.
- TELEKI JÓZSEF 1988. A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által. [1. kiadás: 1821.] Szépirodalmi, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1996. Esztétikai világszemlélet – szekularizált eszkatológia: Kazinczy életművéről. Protestáns Szemle 2: 77–90.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2007. 1813. A nyelvi és irodalmi ízlésvita nagy, nyilvános szakasza. Mondolat. In: SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY szerk., A magyar irodalom történetei. Gondolat, Bp. 2: 40–56.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 1998. Nyelvi tervezés. Tanulmányok. Universitas, Bp.
- TOLNAI VILMOS 1929. A nyelvújítás. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- VERSEGHY FERENC 1821. Magyar Grammatika. Buda.
- WHITE, HAYDEN 1973. Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Johns Hopkins University Press, Baltimore.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Concordia Discors.

The functional basis of Ferenc Kazinczy's view of language

Ferenc Kazinczy (1759–1831) was the leading figure of the codification of Standard Hungarian, through his enormous organizing and literary activities and correspondence. The present paper interprets the huge impact he made on the history of Hungarian literature and linguistics, focusing on his essay "Ortológus és neológus; nálunk és más nemzeteknél" (1819). This essay discusses the essence of the cultural struggle over the Hungarian language: the issue of whose task it was to decide which variety should be chosen as a basis of the standard language and how that decision was to be made. Kazinczy turned from a classicist rhetorical standpoint towards a linguistically functional and hermeneutic view, where language is not a "ready-made" grammatical system of rules; rather, it is an inexhaustible potential, based on variability and the speakers' intentions and hearers' expectations. Thus the elaboration of that linguistic potential rests on the individual speaker's taste and not simply on tradition. Kazinczy proves to be the forerunner of modern linguistic functionalism.

GÁBOR TOLCSVAI NAGY

Versengő metaforaelméletek?*

„Ez a sebész egy hentes”

1. Az „Ez a sebész egy hentes” mondatot számos metaforával foglalkozó kutató próbálta elemezni számos elméleti keretben. Ezek közül ötöt szeretnék röviden ismertetni. Így a metafora mint „kategorizációs aktus” elméletet (GLUCKSBERG–KEYSAR 1993.), a „standard” fogalmi metaforaelméletet (LAKOFF–JOHNSON 1980.), a fogalmi integráció elméletét (FAUCONNIER–TURNER 2002.), LAKOFF kiterjesztett metaforaelméletét (2008.) és a metafora jelentésfókuszon alapuló elméletét (KÖVECSES 2002., 2005a).

Céлом hármas: Egyrészt egy adott metaforikus mondat elemzésén keresztül azt szeretném bemutatni, hogy a jelenleg domináns kognitív metaforaelméletek hogyan kezelik egy metaforikus szerkezet jelentésének feltárását. Másrészt azt kérdezem, hogy ezek az elméletek egymással versengő elméletek-e, vagy versengésük csupán látszólagos. A dolgozat végén ez utóbbi következtetést vonom le. Harmadrészt megvizsgálom a *hentes* szó néhány újabb használatát és az ezek közt megtalálható kapcsolatokat.

2. A metafora mint „kategorizációs aktus”. – A metafora mint „kategorizációs aktus” elmélete szerint a metafora olyan kategorizációs aktus, amely során egy entitást egy kategóriához rendelünk hozzá, amely kategóriát egy másik ugyanebbe kategóriába tartozó entitás példáz vagy képvisel (GLUCKSBERG–KEYSAR 1993.). Ha azt mondom, hogy „Ez a sebész egy hentes”, akkor a sebészt hozzárendelem egy fogalmilag magasabb szintű kategóriához, amelynek a hentes is tagja, és amelyet a hentes képvisel. Melyik ez a magasabb szintű kategória, amelyhez hozzárendelem a sebészt, és amelyhez a hentes is tartozik? Vagy másképpen megfogalmazva, melyik az a magasabb szintű kategória, melyet a HENTES fogalma példáz vagy képvisel?

Azt mondhatjuk, hogy a *hentes* szó a „durva, elnagyolt munkát végző” és ebből következően a „kontár munkát végző” sebészt példázza. Általánosabban fogalmazva, a hentes által képviselt kategória a „kontárság”. Amikor tehát a fenti mondatot használom, akkor azt állítom valakiről, hogy az illető kontár, az adott munka pontos, precíz elvégzésére alkalmatlan. Ezt a jelentést azáltal vagyok képes „előállítani”, hogy a szóban forgó sebészt hozzárendelem a „kontárság” kategóriájához, melyet a HENTES fogalma példáz vagy tipizál.

3. A fogalmi metafora „standard” elmélete. – A kognitív tudományokban széleskörűen elfogadott nézet szerint minden szó megértése részben annak segítségével történik, hogy a szavak teljes fogalmi tartományokba ágyazódnak. Így, amikor azt halljuk, hogy „Ez a sebész egy hentes”, a *sebész* szó a SEBÉ-

---

* Köszönettel tartozom dolgozatom egyik ismeretlen lektorának, aki több értékes megjegyzéssel járult hozzá ahhoz, hogy a tanulmány (remélhetőleg) jobb legyen, vagy – szerényebben fogalmazva – hogy kevésbé legyen sebezhető.

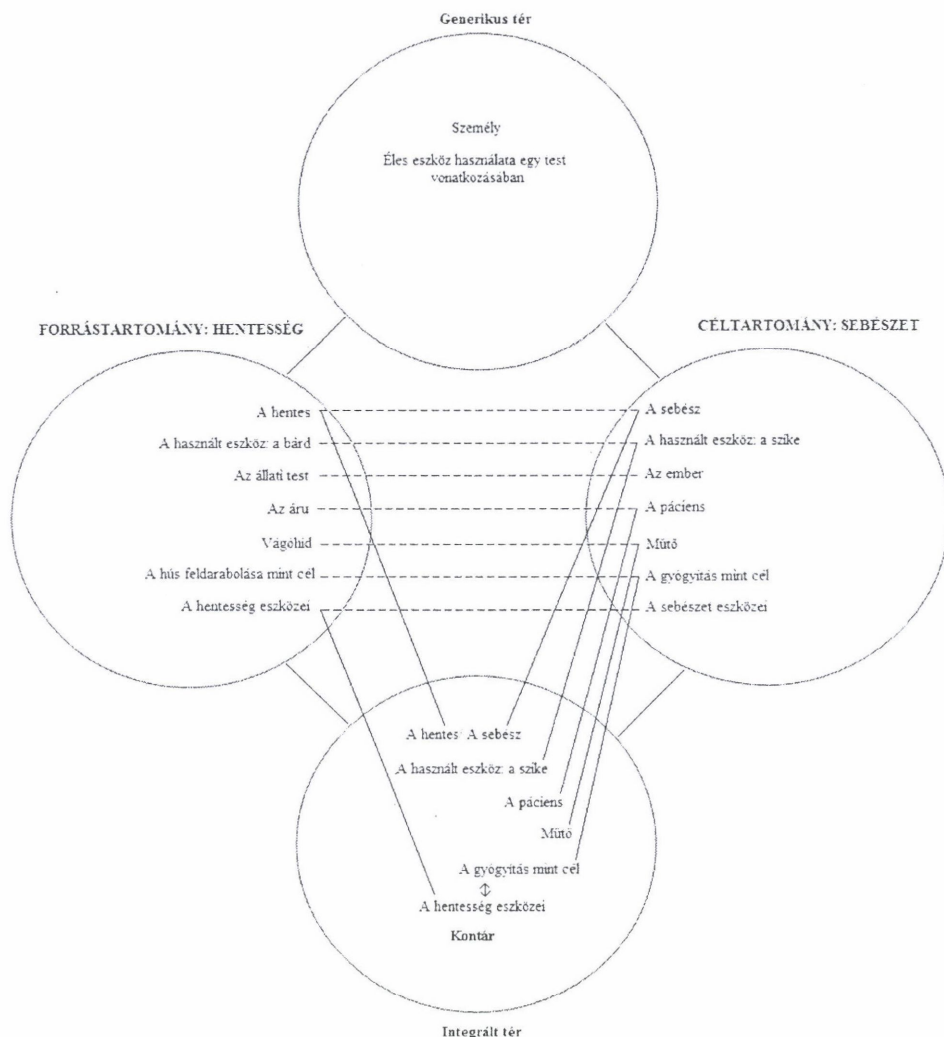
SZET, a *hentes* szó a HENTESSÉG fogalmi tartományait idézi fel. A standard fogalmi metafora-elméletben (l. LAKOFF–JOHNSON 1980.; KÖVECSES 2002., 2005a) a SEBÉSZET lenne az, amit „céltartománynak”, míg a HENTESSÉG lenne az, amit „forrástartománynak” nevezünk. Ezen elképzelés alapján a céltartományokat (pl. SEBÉSZET) a forrástartományokon (pl. HENTESSÉG) keresztül értjük meg. Ezt a megértést célzó viszonyt egy ún. fogalmi metafora formájában adhatjuk meg: A SEBÉSZET HENTESSÉG. A fogalmi metaforákat ún. megfelelések, vagy leképezések alkotják. Ezekkel a forrástartomány bizonyos elemeit megfeleltetjük a céltartomány bizonyos elemeinek. A SEBÉSZET HENTESSÉG metafora esetében a megfelelések a következők lennének:

a hentes	→	a sebész
a használt eszköz: a bárd	→	a használt eszköz: a szike
az állati test	→	az ember
az áru	→	a páciens
a vágóhíd	→	a műtő
a hús feldarabolása mint cél	→	a gyógyítás mint cél
a hentesek eszközei/eszköztára	→	a sebészet eszközei/eszköztára
a hentes elnagyolt, durva munkája	→	a sebész elnagyolt, durva munkája

Az „Ez a sebész egy hentes” mondat jelentésének magyarázata szempontjából az utolsó megfelelés a legfontosabb. Míg az összes többi megfelelés esetében mindegyik elem a HENTESSÉG tartományában rendelkezik előzetesen létező megfelelő elemmel a sebészet tartományában, addig ez a megfelelés átviszi az „elnagyolt, durva munkavégzés” jellemzőt a hentesről a sebészre. A lényeges kérdés ezzel a megfeleléssel kapcsolatban az, hogy a hentes munkája önmagában tekinthető-e „elnagyoltnak, durvának” vagy sem. Az előbb említett kategorizációs elmélet szerint igen. A hentesekre úgy gondolunk, hogy munkájuk inherensen „elnagyolt, durva”, és ezért a HENTES fogalma jól példázza ezeket a jellemzőket.

4. A metafora mint fogalmi integráció. – A „fogalmi integráció” elmélete tagadja, hogy a HENTES fogalmát önmagában, inherensen jellemezné az „elnagyolt, durva módon történő munkavégzés”, illetve az ebből adódó „kontárság” (GRADY–OAKLEY–COULSON 1999.). Más, a fogalmi integráció elméletét támogató kutatók pedig azt állítják, hogy még ha így is fogjuk fel a hentes munkáját, meg kell tudnunk magyarázni, hogy a n alakult ki a HENTES fogalmának „kontár” jelentése (BRANDT–BRANDT 2005.). Ezen okoknál fogva a fogalmi integráció elméletének hívei a metaforikus mondat jelentésének elemzését új módon képzelik el.

Elméletünkben két bemeneti tartomány között azok a megfelelések vannak, amelyeket fent láttunk (a legutolsót kivéve), de a HENTESSÉG és a SEBÉSZET két bemeneti tartományán kívül szükség van egy ún. „integrált térre” és egy ún. „generikus térre” is. A generikus térben az szerepel, ami a két bemeneti tartományban (a forrás-, illetve a céltartományban) közös: egy személy, aki bizonyos célból egy éles eszközt használ egy test vonatkozásában. Az integrált tér öröklí a forrástartományból a hentes és a hentesek eszközeit, míg a céltartományból a sebészt, a beteget, egy vágóeszközt, a műtőt és a gyógyítást mint célt. Ezt így ábrázolhatjuk:

1. ábra

A SEBÉSZ MINT HENTES integrált tér GRADY–OAKLEY–COULSON 1999. alapján

Azaz, az integrált térben van egy hentes szerepében funkcionáló sebész, aki egy vágóeszközt (a szikét) és a henteség eszköztárát (pl. a hentes mozdulatait) használja egy páciens gyógyítása céljából. Ez a „felállás” azonban azzal jár, hogy az a sebész, aki a henteség eszköztárával igyekszik egy beteget meggyógyítani, csak rossz, „elnagyolt, durva” munkát végezhet, vagyis csak kontár lehet.

5. LAKOFF kiterjesztett metaforaelmélete. – GEORGE LAKOFF továbbfejlesztette MARK JOHNSONnal közösen kialakított (LAKOFF–

JOHNSON 1980., 1999.) metaforaelméletét, melyet a fogalmi metaforaelmélet „standard” változatának tekinthetünk. A továbbfejlesztés lényegét az elmélet neurális alapjainak kidolgozása jelenti. Ezt a neurális alapokra helyezett elméletet nevezem „LAKOFF kiterjesztett metaforaelméletének” (LAKOFF 2008.).

Ez az elmélet lehetőséget ad rendkívül általános metaforák feltételezésére is (szemben az olyan specifikusabb metaforákkal, mint AZ ÉLET UTAZÁS). LAKOFF (2008.) a következő általános metaforát használja az „Ez a sebész egy hentes” mondat angol verziójának magyarázatára:

AZ A SZEMÉLY, AKI EGY CSELEKVÉST VALAMILYEN JELLEMZŐKKEL VÉGEZ,
TAGJA ANNAK A MESTERSÉGNEK, AMELYRE AZ ADOTT JELLEMZŐK ÉRVÉNYESEK

Tehát az olyan kijelentésekben, mint „Ez a sebész egy hentes” egy bizonyos sebész („ez a sebész”, „az én sebészem” stb.), aki egy beteget „elnagyolt, durva” módon operált, tagja a HENTES kategóriájának. Ebbe a kategóriába olyan emberek tartoznak, akik a disznó húsát nyers erővel vágják, darabolják, pontos, precíz és finom mozdulatok helyett. Ezért aztán a henteseket „elnagyolt, durva” módon tevékenykedő és végső soron kontármunkát végző embereknek látjuk. Vagyis, a hentes forrástartomány jellemzője az „elnagyolt, durva munkát végző” (és ebből adódóan a „kontárság”). Ez persze, ahogy LAKOFF megjegyzi, egy hentesekkel kapcsolatos sztereotípiára épül.

Ezen elemzés szerint az előbb említett általános metafora tulajdonképpen egy metaforikus fogalmi integrációt hoz létre. Az integrált térben a HENTESSÉG tartományban levő hentes szerepében (amelynek jellemzője az „elnagyolt, durva munkát végző”) egy meghatározott sebész szerepel, és ennek következtében a sebészt úgy tekintjük, mint „elnagyolt, durva munkát végző” személyt.

6. A metafora jelentésfókuszon alapuló elmélete. – A metafora jelentésfókuszon alapuló elmélete a standard fogalmi metafora-elmélet egy változata (KÖVECSES 2002., 2005a, 2005b). Ezzel a változattal kiküszöbölhető a standard metafora-elmélet problémája, nevezetesen az, hogy nem tudjuk megmagyarázni, hogy miért vesszük át, vagy rá, az „elnagyolt, durva munkát végző” (és vele a „kontárság”) jellemzőt a hentesről a sebészre. A jelentésfókusz elmélet szerint egy forrástartománnyal társított jelentésfókusz automatikusan, vagyis elmebeli erőfeszítés nélkül, leképeződik a céltartományra. Ezt az erőfeszítés nélküli leképezést több pszicholingvisztikai kísérlet alátámasztani látszik (l. GIBBS et al. 2004.). Nézzük meg a *hentes* szócikket a „Magyar értelmező kéziszótár”-ban:

hentes ③ fn 1. Sertés levágásával, feldolgozásával (és húsáru árusításával) foglalkozó, ill. erre képesített szakember. | *nép* Böllér. 2. *pejor* Durva v. kontár sebész. [cseh v. ←*hentellér* 'ua.']

A szó 2. jelentése világosan mutatja, hogy a HENTES fogalmával sok esetben (pl. sebész és más esetek, l. alább) a „durva, kontár munkavégzést” társítjuk. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a HENTES fogalmának (legalábbis egyik) jelentésfókusza

(amely a 2. jelentésben nyilvánul meg) a „durva, kontár munkavégzés”. Ez a konvencionalizált jelentés és az a mechanizmus, hogy a forrástartományok jelentésfókuszukat a céltartományra vetítik, megmagyarázza, hogy az „Ez a sebész egy hentes” kijelentés miért jelenti azt, amit jelent.

Ezenkívül azonban még azt is meg kell magyaráznunk, hogy a henteseknek ez a jellemzője milyen fogalmi mechanizmus segítségével alakult ki. Ezt a kérdést már a fogalmi integráció elmélet kapcsán is felvetettük. A jelentésfókuszon alapuló elméletben a kategória mint egész és a kategória jellemzője mint rész között metonimikus kapcsolat áll fenn. Az ilyen esetekben érvényes metonímia a következőképp adható meg: A KATEGÓRIA A KATEGÓRIA JELLEMZŐJE HELYETT, amely a KATEGÓRIA-ÉS-JELLEMZŐJE fogalmi keretére épül. Vagyis a *hentes* szó (amely a kategóriát mint egészet jelöli) metonimikusan az „elnagyolt, durva munkát végző” (amely a kategória egy részét jelöli) jellemző helyett áll. Voltaképpen tehát az EGÉSZ A RÉSZ HELYETT generikus metonímiával van dolgunk.

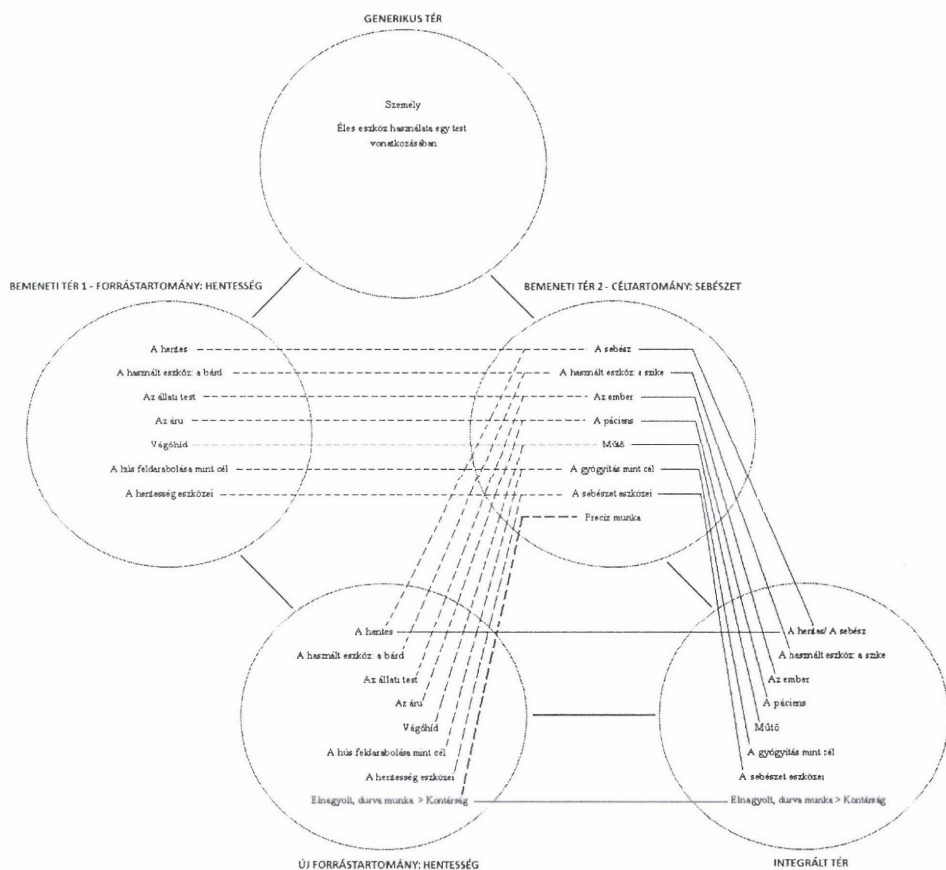
Ez a fajta metonimikus alapú metafora meglehetősen általánosnak tűnik. Hasonló módon tudunk számot adni számos esetben arról, hogy miért használunk bizonyos fogalmakat bizonyos jellemzők helyett. Ilyen esetek például a sebész, disznó, bivaly stb. fogalmak, amelyek bizonyos más jellemzőket állítanak fókuszba ugyan ezen generikus metonímia segítségével.

De miért látjuk „elnagyoltnak” és „durvának” a hentes által végzett cselekvéseket? Valószínűleg azért, mert a hentes cselekvései a sebész cselekvéseihez képest annak tűnnek. Az történik, hogy a hentes mozdulatait (és az ezekből adódó eseményeket) a sebész „precíz” és „kifinomult” cselekvéseivel vetjük össze (vö. „sebészi precizitás”). Vagyis a hentes cselekedeteinek értelmezése úgy történik, hogy hivatkozási pontként a fogalmi háttérben a sebész munkáját használjuk fel. Tehát a hentes munkáját nem önmagában értelmezzük és értékeljük (vagyis nem a SEBÉSZSÉG fogalmi keretén belül), hanem a HENTESSÉG fogalmi keretének fényében. Ezáltal a *hentes* szó jelentését kiterjesztjük a „kontár” jelentésre is. Az így kialakult jelentés pedig az előbbieken vázoltak szerint jellemezni fogja a sebészt is. Az „elnagyolt, durva munkát végző”, és ebből következően a „kontár” jelentésfókusz a konkrét sebészre is érvényes lesz.

Megválaszolando kérdés azonban még az is, hogy a *hentes* szó miért pont a SEBÉSZET fogalmi kerete fényében nyer el új jelentést, és nem valamelyik más fogalom szolgál a jelentés-kiterjesztés alapjául. A választ annak figyelembevételével adhatja meg, hogy a hentes és a sebész nagymértékben hasonló munkát végeznek: ezt jellemeztük a fogalmi integráció elmélet generikus terével, amelyben egy személy éles eszközt használ egy test vonatkozásában. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a fogalmak jelentésfókuszának kialakulása nemcsak az adott fogalom fogalmi keretén belül történhet, hanem más fogalmak viszonyítási alapként történő háttérbe állításával is. A háttérben ily módon felhasznált fogalmi keret olyan jelentésfókuszokat is eredményezhet, amelyek nem tartoznak az önmagában vett fogalomhoz, vagyis annak nem inherens részei.

A metafora jelentésfókuszon alapuló megközelítése ugyanakkor kiegészíthető a fogalmi integráció elméletével is. Az „Ez a sebész egy hentes” mondat jelentésének kialakulását felfoghatjuk úgy is, hogy a hentes „kontársága” egy integrált térbe

kerül, amelyben ez a jellemző felváltja a sebész „kifinomult, precíz munkát végző” tulajdonságát (vagyis ennek tulajdonképpeni jelentésfókuszát). Tehát ebben az elgondolásban az integrált tér tartalmazza azt, amit a SEBÉSZSÉG fogalmi kerete tartalmaz, azzal a jelentős különbséggel, hogy az itt szereplő sebész „elnagyolt, durva munkát végző”, tehát „kontár” lesz. Vagyis a HENTES forrástartományból csak a „kontárság” jelenik meg az integrált térben mint a sebész jellemzője. Mindezt az alábbi ábrával tehetjük szemléletesebbé:

2. ábra

Az új SEBÉSZ MINT HENTES integrált tér a jelentésfókusz szemléletben

Ez az integrált tér és ez a megoldás azonban más lesz, mint a fentebb bemutatott fogalmi integrációs megoldás. Abban az integrált tér alapvető elemei a hentes eszközei és a sebész mint cél, valamint a kettő közti ellentmondás, amely a „kontárság” tulajdonságához vezet. A jelentésfókuszon alapuló elméletben ezzel szemben a „kontárság” mint jellemző a HENTESSÉG bemeneti teréből kerül az integrált térbe.

Végül is elmondható, hogy a mondat jelentése egy több részből álló folyamat eredményeként jön létre. Először is, létezik az önálló HENTESSÉG és az önálló SEBÉSZET kategóriája. Másodszor, a köztük levő hasonlóság miatt a két kategória metaforikus viszonyba kerül egymással. Harmadszor, a HENTESSÉG fogalmában a SEBÉSZET fogalmán keresztül és annak fényében kialakul a „kontárság” jellemzője. Negyedszer, az így kialakult jellemző átkerül egy integrált térbe, amelyben a „kontárság” már a sebészt jellemzi.

A fentiek természetes módon vetik fel azt a kérdést, hogy az eddigi elemzések mennyire az elemző hipotézisei, vagy mennyire a használók fejében ténylegesen lejátszódó és számukra is elérhető folyamatok. Vagyis: mennyire transzparens mindez a használó oldaláról nézve? Én természetesen nem léphetek fel azzal az igény-nel, hogy az általam magyarázatként javasolt kognitív folyamatok pszichológiailag valósak, hiszen nem végeztem erre vonatkozó kísérleteket. Úgy érzem azonban, hogy ez nem is a nyelvész feladata. A kognitív nyelvész csak annyit tehet, hogy hipotetikus válaszokat fogalmaz meg bizonyos kérdésekre úgy, hogy válaszai összhangban vannak azzal, amit már eddig kísérletileg is bizonyíthatónak vehetünk az elme/agy működéséről. Ilyen eset például az, amikor GIBBS és munkatársai (2004.) kísérleteire hivatkoztam egy elméleti konstrukcióval (a jelentésfókusz) kapcsolatosan. A másik lehetőség az, hogy az elemző olyan hipotéziseket fogalmaz meg, melyek új empirikus kutatásokra ösztönözhetnek kutatókat. Úgy vélem, hogy az alábbi pontban ismertetett javaslatok erre a második lehetőségre adnak példát.

7. Hogyan viszonyulnak egymáshoz ezek az elméletek?

– Az „Ez a sebész egy hentes” mondat jelentésének fogalmi létrehozása tehát a következő specifikus kognitív mechanizmusokat igényli:

A SEBÉSZET HENTESSÉG metafora

AZ A SZEMÉLY, AKI EGY CSELEKVÉST VALAMILYEN JELLEMZŐKKEL VÉGEZ, TAGJA ANNAK A MESTERSÉGNEK, AMELYRE AZ ADOTT JELLEMZŐK ÉRVÉNYESEK metafora és metaforikus integráció

AZ EGÉSZ KATEGÓRIA A KATEGÓRIA EGY JELLEMZŐJE HELYETT metonímia

A SEBÉSZET és HENTESSÉG generikus tere

A SEBÉSZET mint értelmezési háttér

A SEBÉSZET mint értelmezési háttér és a SEBÉSZET és HENTESSÉG generikus tere megmagyarázzák, hogy a HENTES fogalma miért nyeri el a „kontár” jelentésfókusz, és ez hogyan lesz érvényes a sebészre is; az EGÉSZ KATEGÓRIA A KATEGÓRIA EGY JELLEMZŐJE HELYETT metonímia motiválja az AZ A SZEMÉLY, AKI EGY CSELEKVÉST VALAMILYEN JELLEMZŐKKEL VÉGEZ, TAGJA ANNAK A MESTERSÉGNEK, AMELYRE AZ ADOTT JELLEMZŐK ÉRVÉNYESEK metaforát és metaforikus fogalmi integrációt; AZ A SZEMÉLY, AKI EGY CSELEKVÉST VALAMILYEN JELLEMZŐKKEL VÉGEZ, TAGJA ANNAK A MESTERSÉGNEK, AMELYRE AZ ADOTT JELLEMZŐK ÉRVÉNYESEK metafora olyan metaforikus integrációt hoz létre, amelyben egy fogalmi keretben (modellben) levő szemantikai szerep kitöltésre kerül, és az az entitás, amely kitölti a szemantikai szerepet, átveszi a szereppel társított tulajdonságot

(jellemzőt); A SEBÉSZET HENTESSÉG metafora pedig lehetővé teszi a két fogalmi keret közti szisztematikus leképezést, amely során az egyikben megtalálható szerepek egyikét kitöltjük egy másik szereppel (amely most mint érték-entitás szerepel). Ezek azok a kognitív mechanizmusok, melyekre szükségünk van ahhoz, hogy meg tudjuk magyarázni, hogyan jön létre az „Ez a sebész egy hentes” mondat jelentése. A fő hajtóerő, amely ezeket a kognitív mechanizmusokat mozgatja, az a gondolat, hogy a forrástartományoknak tipikus jelentésfókuszai vannak, amelyek aztán a fent leírt módon és kognitív mechanizmusok segítségével átkerülnek a céltartományokra.

8. A *hentes* szó jelentésének újabb kiterjesztései. – Amint láttuk, a *hentes* szó elsődleges jelentésének valószínűleg legrégibb és legkonvencionizáltabb kiterjesztése az „elnagyolt, durva munkát végző”, tehát „kontár sebész” volt. Azt is láttuk, hogy miért a SEBÉSZ fogalma volt az, amelyhez ez a jelentés hozzáadódott. Érdekes kérdés, hogy ez a jelentés-kiterjesztési folyamat vajon megállt-e a „kontár sebésznél”, vagy esetleg továbbment, és ha igen, milyen irányban?

Informális keresést végeztem az interneten a *hentes* szó metaforikus használatait illetően. Mint várható volt, a szó leggyakoribb metaforikusan kiterjesztett használata a „kontár sebész” értelemben volt található. Többek közt ezeket a példákat találtam: a) *Úgy nézel ki, mintha egy hentes lett volna a plasztikai sebészed. Ha nekem ilyen arcom lenne, mint neked, beperelném anyámat! ...* – b) *remélem meggyógyulsz gigica:) és igen, sajnos az ilyen doki a ritkábbnál is ritka! és annak van szerencséje, aki egy ilyet fog ki nem egy hentes osztagot. ...* – c) *... megszokott, hogy a vizsgálat fáj? (Az eredeti dokimnál nem tapasztaltam ilyet, bár lehet, hogy ez, akinél voltam egy hentes.) ...* – d) *Bazsa egy hentes !!! Tapasztalat!!! Mondjuk nem bunkó... csak iszonyatosan felületes!!! Én sohasoha többet hozzá... Vá: Nőgyógyász, 2007. november 5. 14:18 ...*

Azonban más metaforikus használatával is találkoztam a szónak. Az első példa, amely nem a sebészekre vonatkozik, a következő: *Csak egy kis tömés volt, nem vészes, meg nagyon rendes a fogdoki is, szóval nem egy hentes, ilyen értelemben. ...* Ebben a példában nem sebészlől, hanem fogorvosról van szó. A kiterjeszthetőség azzal indokolható, hogy a fogorvos is valamilyen éles-hegyes tárggyal vág-fűr egy test vonatkozásában. Ennyiben tehát a példa olyan, mint a hentes és a sebész közt meglévő hasonlóság.

A következő két példa azonban további távolodást jelent az eredeti hasonlóságtól: a) *Alig van hátra tíz perc, alighanem Lipcsei Péter és Sowunmi Thomas a kémozdulatával a favágókat idéző „szakvezető” utolsó reménye. A csapatkapitány tesz is egy biztató kísérletet, akkorát odavág, hogy arra még egy hentes is csetintene, ez mindenkinél piros, csak Edo Trivkovicnál nem: a játékevezetőnek eszébe sincs az öltözőbe parancsolni a játékos. – b) Sajnos a polóban is sok a bunkó! Hát ő bekk!! Ezzel takaróznak. Egy hentes, aki üt-vág. Életében egy olyan megmozdulás nem volt amit elismertek volna. Katasztrófa!! (egyébként a kézilabda is ilyen...)*

A két példa esetében azt látjuk, hogy a HENTES prototípusával összevetve egyiknél sincs szűrő-vágó eszköz, és nincs vágás sem mint cselekvés. Viszont van egy másik testre való erős hatás kézzel történő ütés formájában. Az erőteljes ütés,

amelynek analógja a hentes erőteljes mozdulata a bárdal, szolgáltatja a megfelelő hasonlósági alapot a *hentes* szó kiterjesztett értelmű használatához.

Az utolsó példában nincs semmiféle fizikai hasonlóságra utaló mozzanat:

– [gmkiev]: *Elég szarul néz ki az biztos! Hívj egy olyan iparost akinek van műszere az égéstermék vizslatáshoz, kérj tőle a mérésről igazolást és minjárt sinen leszel.*

– [hellboy]: *hát kb olyan mintha e g y h e n t e s , vagy pék csinálta volna....*

Itt a jelentés-kiterjesztés alapja nem a *hentes* szó elsődleges jelentéséből adódik, hanem a lexikailag konvencionalizálódott 2. jelentésből, amely a „kontár sebész”. A fenti példában a hentes jelentésfókusza a „kontárság”. Ez, mint láttuk, nem inherens része a HENTES fogalmának, hanem a SEBÉSZ fogalmával való összevetésben alakult ki. Az így kialakult és konvencionalizálódott „kontár, nem megfelelő munkát végző” jelentésfókusz az, ami közös a „hentes sebészben” és a „hentes iparosban”.

A *hentes* szó elsődleges jelentésének lexikalizálódott jelentés-kiterjesztése a „kontár sebész”. Ezen jelentés azért lexikalizálódott és vált teljességgel konvencionálissá, mert a HENTES és a SEBÉSZ fogalmai közti átfedés meglehetősen nagy. A további jelentés-kiterjesztések jóval kisebb fogalmi átfedésekre épülnek. A „kontárság” jellemzőjére épülő használatoknak, mint a „kontár iparos”, már nincs is közös vonása a *hentes* szó elsődleges jelentésével. Vagyis a jelentés-kiterjesztések a wittgensteini értelemben vett „családi hasonlóságon” alapulnak.

Ugyanakkor látnunk kell, hogy a különböző jelentés-kiterjesztések fenti vizsgálata nem átfogó és szisztematikus kutatás eredménye. Ezért az erről felvázolt kép csak demonstratív jellegű lehet.

9. Konklúzió. – Ezek után megkérdezhetjük, hogy melyik a legjobb elmélet az „Ez a sebész egy hentes” mondat jelentésének magyarázatára. A fentiek alapján a kérdésnek nincs túl sok értelme. A megvizsgált elméletek mindegyike valamilyen módon hozzájárul a mondat jelentésének felépítéséhez. Nincs egy olyan önálló elmélet vagy megközelítés, amely önmagában képes lenne megmagyarázni mindent, ami magyarázatra szorul a mondat jelentésével kapcsolatosan. Vagyis levonhatjuk azt a következtetést, hogy a különböző elméletek jól illeszkednek egymáshoz és természetes módon kiegészítik egymást. Ebben az értelemben tehát nem versengő, hanem egymást kiegészítő elméletekről beszélhetünk.

A *hentes* szó különböző jelentés-kiterjesztései valószínűleg a wittgensteini családi hasonlóság alapján írhatók le legjobban, ahol nincs feltétlen minden jelentésben megtalálható elem, de minden jelentés valamilyen hasonlóság alapján kapcsolódik egy másik jelentéshez.

További kutatás témája lehetne annak vizsgálata, hogy a *hentes* szó fent vázolt metaforikus jelentése miben hasonlít a (*hentes és*) *mészáros* szó (kifejezés) metaforikus jelentésére, illetve miben tér el ettől. Továbbá az is, hogy a hasonlóság, illetve különbözőség megmagyarázható-e a mészáros fogalmának esetlegesen a hentesétől eltérő jelentésfókuszával. A kapott eredmény megmutathatná, hogy a jelentésfókuszon alapuló metaforaelmélet képes-e nagyon közeli jelentéssel rendelkező szavak/fogalmak metaforikus kiterjesztéseinek megkülönböztetésére.

A hivatkozott irodalom

- BRANDT, LINE – BRANDT, PER AAGE 2005. Making sense of a blend. A cognitive semiotic approach to metaphor. *Annual Review of Cognitive Linguistics* 3: 216–49.
- GIBBS, RAYMOND W. – LENZ COSTA LIMA, PAULA – EDSON, FRANCOZO 2004. Metaphor is grounded in embodied experience. *Journal of Pragmatics* 36: 1189–210
- GLUCKSBERG, SAM – KEYSAR, BOAZ 1993. How metaphors work. In: ANDREW ORTONY ed., *Metaphor and Thought*. Second Edition, Cambridge University Press, New York. 401–24.
- GRADY, JOSEPH – OAKLEY, TODD – COULSON, SEANA 1999. Conceptual blending and metaphor. In: RAYMOND GIBBS ed., *Metaphor in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 101–24.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 2002. *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford University Press, New York.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005a. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex, Bp.
- KÖVECSES, ZOLTÁN. 2005b. *Metaphor. Universality and Variation*. Cambridge University Press, New York.
- LAKOFF, GEORGE. 2008. The neural theory of metaphor. In: RAYMOND GIBBS ed., *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge University Press, New York. 17–38.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, Chicago.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1999. *Philosophy in the Flesh*. Basic Books, New York.

KÖVECSES ZOLTÁN

Rival views on metaphor? “This surgeon is a butcher”

The sentence “This surgeon is a butcher” has often been discussed in the literature of conceptual metaphor theory and outside it by theorists of different persuasion. By looking at the various specific analyses that were proposed, we can find out how the approaches are related to each other. The particular approaches I consider here include the theory of metaphor as categorization, “standard” conceptual metaphor theory, blending theory, the neural theory of metaphor, and conceptual metaphor theory as based on the idea of ‘main meaning focus’. Which one is the best theory, then, to account for the meaning of the sentence? In light of the analyses in the paper, it can be argued that the question does not make much sense. All the theories and approaches that are considered in this paper contribute to an account of the meaning of metaphorical sentences such as “This surgeon is a butcher.” No single theory explains everything about the process of meaning construction required for the sentence. In this sense, I suggest that the diverse theories fit together and complement each other in a natural way.

ZOLTÁN KÖVECSES

Hány eset van a magyarban?*

Egy XVII. századi kritériumrendszer

1. Bevezetés. – A magyar nyelv leírásának egyik legvitatottabb fejezete a névragozási rendszerrel foglalkozó. Az első ránk maradt 1539-es grammatika hat esetétől kezdve a modern magyar nyelvtanok 18 esetéig ingadozik a szám, paradigmától és szempontrendszertől függően. A „Magyar grammatika” a 18 főnévi ragon kívül 2 melléknévi raggal és 7 képzőszerű raggal számol (BALOGH 2000: 204). Az „Új magyar nyelvtan”-ban 18 esetrag van (KIEFER 1998: 200). (Mivel az első grammatika korához képest a végződések számának változása elhanyagolható, az ingadozás oka a megközelítések eltérése.) A korai magyar leírások természetesen a görög–latin grammatikák keretében dolgoztak, ami a legtöbb esetben a görög–latin esetsor automatikus átvételét jelentette, kisebb változtatásokkal. Van egy kivételes példa azonban a latin modell másfajta alkalmazására is. KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY 1655-ös nyelvtana arra világít rá, hogy mi történik, ha a séma mechanikus átvétele helyett annak elveit vesszük át: kritériumrendszerét explicitté tesszük, definiáljuk, és következetesen érvényesítjük a magyar névragozás leírásában. Ez a dolgozat arra keresi a választ, hogy az explicitté tétel, a szigorú definíálás és a szabálykövetés önmagában miért nem volt elégséges az adekvátabb leíráshoz, lehetnek-e mélyebb okai annak, hogy a modern tudományos módszertannal rokon megközelítés ellenére KOMÁROMI rendszere végeredményét tekintve nagyon hasonlít kortársaiéhoz.

A dolgozat a következőképpen épül fel: az első rész az eset fogalmának görög–latin értelmezését mutatja be. A második részben a görög–latin modell adaptációjával foglalkozom a korai magyar grammatikákban. A harmadik részben KOMÁROMI módszertanát és eljárását mutatom be.

2. Az eset fogalma a klasszikus grammatikában. – A) Az ógörög és a latin nyelv esetrendszere. – A modern nyelvtudomány az esetet három szinten értelmezi. Morfológiai szinten az esetformákat érti rajta, akár szintetikusak (ragok), akár analitikusak (praepositio, postpositio, sorrend), akár adverbium fejezi ki. Szintaktikai szinten az esetviszonyokat, vagyis a mondattani viszonyokat, szemantikai szinten pedig a mondat tematikus szerepeit.

Az ógörög és a latin nyelvet, amelyekre alapozva a mai nyelvészet szemlélete és kategóriái kialakultak, ebből a szempontból a következők jellemzik: Az esetjelölők közül a szintetikus formák (esetvégzódések) kumulatív jelölésűek, vagyis az eset, a szám és a ragozási típus együttesen jelenik meg rajta. Az esetforma kofunkcionális, tehát ugyanazon esetet deklinációtól és olykor a szó nemétől függően többféle forma is kifejezheti, és fordítva: több esetben is lehet azonos végződés a kifejezője. Flektáló nyelvek lévén, az esetvégződés a görögben és a latinban sokszor összeolvad a tövel, vagyis a szóalak morfológiai tagolása nem transzparens. Az inflexiók formák zárt rendszert alkotnak, a görögben négy esettel (nominativus, genitivus,

---

* A dolgozat elkészítését az OTKA 62815-as számú pályázata támogatta. Köszönöm LADÁNYI MÁRIA és SZATHMÁRI ISTVÁN segítő megjegyzéseit.

accusativus, dativus), ahol a dativus a szemantikus esetek kifejezésére is szolgál, a latinban négy szintaktikai (nominativus, genitivus, accusativus, dativus) és egy szemantikus esettel (ablativus). Mivel az ablativus az esetsor legalsó eleme, továbbá történetileg maga is három indoeurópai alapnyelvi eset (instrumentalis, locativus, ablativus) összeolvadásából jött létre, igen sokféle funkcióval rendelkezik. A vocativus (amely szintaktikailag nem illeszkedik a mondatba) mindkét nyelvben igen korlátozott használatú, csak bizonyos paradigmákban van a nominativustól eltérő alakja.

Az analitikus formák, a praeposíciók félszabad morféimák, amelyek pusztán az esetviszonyt jelölik; a nemet, a számot és a tőtipust a velük kapcsolódó névszó mutatja. A névszó maga ugyan valamilyen esetben áll, de ez a praeposíciótól függ és nem a grammatikai viszonytól. A praeposíciók grammatikai jelentésük mellett többnyire még lexikai jelentésüket is őrzik. Ráadásul formális szempontból nem alkotnak rendszert.

B) Az eset definiálása a klasszikus grammatikákban. – A görög és a latin grammatikusok a nyelv leíráshoz természetesen a saját nyelvük sajátosságaihoz illő kategóriarendszert állítottak fel. A flektáló jelleg miatt a morfológiai leírás a teljes szóalakot vette alapul (a morféma kategóriájának megalkotására a nyelvészet fősodrában csak az agglutináló típusú amerikai indián nyelvek leírása során került sor a XX. század közepén). A leírás alapja a „szó és paradigma” modell volt. A gazdag morfológia miatt a szófajokat és azok másodlagos kategóriáit pedig kézenfekvő volt formális alapon definiálni. Ami az esetet illeti, kizárólag formai, morfológiai szinten foglalkoztak vele. Az esetformák közül is csak a szintetikus esetformákat tekintették esetnek. Ezeket *casus*-nak nevezték, és a *nomen* alkategóriájaként tárgyalták. A *casus* tehát náluk a szintetikus esetformát és nem az esetviszonyt jelölte. A névragozást egy alapformától (*casus rectus*) való elhajlásnak (*declinatio*) tekintették, ezért a *casus*ok közt megkülönböztették az egyenes esetet (*casus rectus*): ez a nominativus, a többit függő eseteknek (*casus obliqui*) nevezték. Más megközelítésben a függő esetek a *nomen* általános voltának (amit a nominativus jelöl) speciális megvalósulásai. Ez a gondolatmenet teljesen tisztán jelenik meg PRISCIANUSnál (1961: 183): „Az eset a névszó alakjának elhajlása, amely leginkább a szó végén mutatkozik. A nominativust is esetnek nevezzük, mivel az általánosan vett szó speciálisokra változik (*cadit*) [...] és elhajolva (*cadens*) az eredeti végződéstől más végzésekre függő eseteket hoz létre”. (A latin idézeteket saját fordításban közlöm – C. V. Zs.) Az esetek megállapításában a teljes deklinációs rendszert tekintetbe vették, és a fő szempontot az analógia jelentette, hiszen az egyes paradigmákban az egyes eseteknek különféle formája lehetett.

Az eseteknek nevet is adtak. A görög és latin grammatikusok tisztában voltak avval, hogy egy esetforma többféle funkciót is betölthet, és avval is, hogy a név ezek közül csupán az egyikre, a legjellegzetesebbre utal. PRISCIANUS megfogalmazásában (1961: 186): „Minden egyes esetnek azonban sokféle és igen eltérő jelentése van, de az ismertebbekről és a gyakoribbakról kapták nevüket”. A későbbi grammatikákban a funkciókat esethasználat címszó alatt tárgyalták, nevet is adva az egyes funkcióknak (abl. instrumenti, abl. comparationis stb.). A formális definíció következtében szigorúan ragaszkodtak az „egy végződés – egy eset” elvéhez. (Természetesen ez nem jelentette azt, hogy ne lehettek volna egy deklinációban azonos

végződésű esetek, de a rendszer egészét tekintve nyilvánvaló volt, hogy ezek külön esetek.) A formális alapú definícióra jó példa az a nyelvészeti vita, amelynek során egyes grammatikusok az ablativus forma instrumentalis funkcióját annyira jellegzetesnek érezték, hogy több grammatikus is javasolta külön eset bevezetését. QUINTILIANUS (2009: 92) utal a felvetésre: „Elképzelhető-e a görögöknél hatodik, nálunk pedig hetedik eset? Hiszen amikor azt mondom: »dárdával keresztüldöf-tem«, akkor nem tulajdonképpen ablativust használok, és ha ugyanezt görögül mondanám, nem dativust”. Ezt PRISCIANUS (1961: 191) a formai különbség hiányára hivatkozva vetette el, vagyis amiatt, hogy ennek az esetnek egyik névszónál sincs az ablativustól (a görögben a dativustól) eltérő formája. Egy másik vitában azt tárgyalták, jogos-e külön kezelni a viszonyt kifejező ablativust és accusativust a praepositio vonzataként megjelenőtől; ezt a felvetést szintén a formai azonosságra hivatkozva vetette el ugyanitt PRISCIANUS.

Az analitikus esetformák közül a praeposíciók félszabad formák voltak, amelyek őriztek valamit adverbiumi előzményük lexikai jelentéséből is, alaki önállóságuk miatt külön szófajnak tartották őket. Kapcsolódhattak igékhez igekötőként (praepositio coniuncta), ekkor az igekötős igét összetett szóként kezelték. Állhattak névszók előtt előjáróként (praepositio separata). Az előjárók felosztása a mondat-tani viszony szempontjából többnyire lényegtelen jellemzőjük, az esetvonzatok alapján történt, és az egyes előjáróknak nem volt külön neve. A kétféle esetforma, az inflexió és az adpozíció tehát nem kapcsolódott egybe a klasszikus latin grammatikákban. A ptószisz/casus értelme az inflexió esetformára korlátozódott.

3. A korai magyar grammatikák esetrendszere. – A) A latin esetrendszer átvétele. – A nemzeti nyelvtanok megszületésekor a nyelvleírás természetes és alapvető mintája a latin grammatika volt, kategóriáit pedig univerzálisnak és általános érvényűnek vélték. Sőt a nyelvek leírásának kezdetén az egyik cél annak igazolása volt, hogy ezek a változékony vulgáris nyelvek egyáltalában rendelkeznek grammatikával, amin azt értették, hogy alkalmazhatók rá a latin grammatikai szabályok. A görög és a görög eredményeit közvetítő latin grammatika esetfelfogása azonban (mint láttuk) csupán egy adott nyelvtípus leírásánál célszerű megközelítés. HJELMSLEV (1935/1983.) a következőkre hívja fel a figyelmet: a klasszikus leírásban az esetet kizárólag formaként értelmezik viszony helyett, a nem viszonyfogalmat kifejező vocativust esetként kezelik, a casusban a nem, szám és esetviszony jelölése együttesen van jelen, az adverbiummal nem foglalkoznak. A latin rendszer alkalmazása más nyelvekre számos problémát vet fel: a latin esetek számának mechanikus átvétele, latin esetkritériumok alkalmazása. Ezeket a buktatókat a korai magyar grammatikák sem kerültk el.

LADÁNYI (2008.) összefoglaló áttekintése szerint a magyar nyelvben az esetviszonyokat kifejezheti: rag, névutó, határozószó, sorrend (pl. *kezem keresi kezed*) és fej-jegy (pl. *birtokos személyjel*). A korai grammatikák ezek közül elsősorban a ragokkal és a névutókkal foglalkoztak. Ritkábban tesznek említést az adverbiumok esetviszonyt kifejező szerepéről. (A kérdés felmerülését igazolják az esetrag – névutó – adverbium kategorizálási bizonytalanságok más finnugor nyelvek grammatikáiban is.)

A latin mintát követő korai magyar nyelvtanokban ugyanazokat az eseteket vették fel a magyarban is, mint amelyek a latin nyelvtanban szerepeltek. Így bizonyos magyar ragokat valódi eseteknek tekintették. Vagyis a magyarban is felvettek nominativust (-Ø), accusativust (-t), genitivust (ennek az -é birtokjelet feleltették meg), dativust (-nak/-nek) és ablativust (-tól/-től) és egyes szerzők vocativust (amely megegyezett a nominativussal). A többi határozóragot, valamint a névutókat *praepositio*-nak nevezték, mivel a fordításban ezeknek latin előjárók felelnek meg. Többnyire azt is megemlítették, hogy a latinnal ellentétben, a magyarban ezek nem a főnév előtt, hanem mögötte állnak, ezért sokan inkább a *postpositio* szót javasolták. A postpositiók két csoportja tehát: a névszótól külön álló *separata* (ma: névutó), és az alanyesetű névszóhoz toldott *affixa* (ma: rag). Világos volt azonban, hogy a paradigmában szereplő alakok és a „toldott előjárók” összetartoznak, ezt a szerzők világosan ki is mondták (SZENCZI 1610: 80, PERESZLÉNYI 1682: 138, 162 stb.). A helyzetet bonyolította, hogy a latin alapján az igekötőket is *praepositio*nak nevezték.

Egészen leegyszerűsítve tehát az alábbi rendszer vázolható fel.

1. táblázat

A magyar névszóragok és névutók besorolása a korai grammatikákban

A korai magyar grammatikák rendszere		Mai rendszer
casus		esetragok
prae-/postpositiones	affixae	névutók
	separatae	

Az első ránk maradt magyar grammatikában SYLVESTER (1539.) pontosan ugyanazokat az eseteket veszi fel a magyar nyelvben is, mint a latinban. Az első sokesetes magyar nyelvtant VERSEGHY írja a XIX. század elején. Az első fontos lépés az oda vezető úton, hogy a szerzők képesek túllépni a latin esetsor rendszerén azzal, hogy egy-egy új, a latinban nem létező esetet is beiktatnak a magyar esetrendszerbe. Először 1610-ben SZENCZI, aki a magyar paradigmába beiktatja a mutativust (-vá/-vé) és (egyes számban) az assimilativust (-ul/-ül). Ugyanakkor a valódi sokesetes rendszer gondolata a XVII. században még nem merül fel, a grammatikusok kevés esettel számolnak. A szerzők táblázataikban, ragozási mintáikban alapvetően a latin esetsorból indulnak ki, az esetek közé fel nem vett ragokat pedig *praepositio*-nak nevezik. Ez a fentiek tükrében nem meglepő. Ha azonban figyelembe vesszük a táblázatok mellett a grammatikák magyarázó szövegét is, azt tapasztalhatjuk, hogy a szerzők érzékelték a latin esetminta alkalmatlanságát a magyar névragozás leírására, és kísérleteket tettek ennek áthidalására. Két ellentétes erő érvényesült tehát: a törekvés a latin séma követésére és a törekvés a leírás adekvátságára.

A megoldási kísérletekben az ablativus játszott kitüntetett szerepet. Négy esetet ugyanis mindig, minden szerző létezőnek tartott a magyarban: a nominativust (-Ø), az accusativust (-t), a genitivust (-é) és a dativust (-nak/-nek). Ennek a magyarázata az lehetett, hogy ez a négy eset a legfontosabb, szintaktikai eset, így ezek helyzete a magyar esetrendszer leírásában a latin mintától függetlenül is szilárd volt. Annak ellenére sem kérdőjeleződött meg soha e négy eset léte, hogy komoly

ellenérvek szólhattak volna velük szemben. A dativust a szerzőknek a saját maguk által említett megfontolásokból (l. később) ki kellett volna zárniuk az esetek közül. A genitívus helyén pedig a korai magyar grammatikákban mindig az *-é* végződést tüntették fel, ami valójában birtokjel. A mai felfogás szerint a magyarban nincs önálló genitívusi forma, alakja megegyezik a részes esettel: *-nak/-nek* (KIEFER 1998: 200, BALOGH 2000: 186). A korai nyelvtanokban azonban, mivel a mintának tekintett latin esetsorban szerepelt genitívus végződés, fel sem merülhetett az a gondolat, hogy a magyarban ne lenne alakilag külön megfelelője. Az *-é* végződés genitívus esetté nyilvánítása mellett az szólt, hogy a birtokoshoz kapcsolódó névszói végződés, és szemantikailag egyértelműen possessívusi viszonyra utal. Ugyanakkor megjegyezték, hogy eme „eset”-nek nyilvánított, *-é* végződésű alak a többi esettől eltérően újabb esetragokat vehet fel. A XIX. században VERSEGHY éppen erre hivatkozva jelentette ki, hogy az *-é* nem lehet a genitívus eset ragja.

A fordítási gyakorlatból az is nyilvánvaló volt, hogy a nem anaforikus jellegű, birtokot és birtokost is tartalmazó latin szerkezetben szereplő genitívust a magyarban nem az *-é* toldalékos alak fejezi ki. Ezt úgy hidalták át, hogy a táblázatokban és az alaktanban a genitívust *-é* végződéssel tüntették fel, viszont az oldottabb szövegezésű szintaktikai magyarázatokban (a modern állásponttal egybevágóan) a magyar genitívusi szerkezetet egy részeshatározó (vagy nominatívus) és mellette egy birtokos avagy névmási toldalékkal (*pronomen affixum*)¹ ellátott főnév kapcsolatának értelmezték (l. pl. PERESZLÉNYI 1682: 136).

B) A vitás elemek kategorizálása: ablatívus, praepositio affixa vagy speciális magyar casus? – Az ablatívust kétféleképpen kezelték. Az első megoldást követő szerzők (SZENCZI, PERESZLÉNYI, GELEJI KATONA, KÖVESDI stb.) az ablatívus kategóriájába sorolták a magyar határozóragok nagy részét. Mivel ez az eset a latinban szemantikus eset, sokféle funkcióval, szinte kínálkozott arra, hogy a korai magyar grammatikákban mintegy gyűjtőkategória legyen. SZENCZI többször is definiálta, hogy ablatívuson nem egy esetet ért, hanem általános gyűjtőkategóriaként többféle névszói toldalékot: „Az ablatívus a toldalékok esete, mely toldalékoknak nyelvünkben igen kiterjedt a használata; *ablatívus*-nak pedig azért nevezzük, mivel a hozzátoldott névmásokat [birtokos személyjeleket], névutókat [határozóragokat] és a határozószók jeleit eltávolítva ismét alanyeset lesz belőle” (1610/2004: 121). A többi szerző viszont inkább csak a magyarázó szövegekben nevezte a legtöbb ragot ablatívusnak. A másik megoldásnál épp ellenkezőleg: egyetlen magyar ragot sem tartottak ablatívus esetnek, hanem azt mondták, hogy a magyarban a latin esetek közül csak négy található meg. E felfogás szerint a *-tól/-től* végződés egy praepositio affixa, ugyanolyan jellegű, mint például a *-val/-vel*.

¹ A korai magyar grammatikák *pronomen affixum*-nak nevezték a birtokos személyjeleket, a határozott igeragokat és az infinitívus ragjait. A fogalom a héber grammatikákra megy vissza. A héberben a személyes névmás, mint önálló szó, csak nominatívusban létezik. A személyes névmás a ragozott ige után toldva az ige tárgyának számára és személyére utal, névszóhoz toldva a birtokos személyét jelöli, prepozícióhoz toldva pedig a személyes névmás ragozott alakjait hozza létre. A latin nyelvű héber nyelvtanokban *pronomen separatum* (szó szerint: különálló névmás) és *pronomen affixum* (szó szerint: toldott névmás) a nevük.

Ezt az álláspontot képviselte többek között KOMÁROMI CSIPKÉS, FEJÉRVÁRI SÁMUEL, GYARMATHI, KALMÁR GYÖRGY stb. Mind a két megoldás a sokesetes magyar névragozás beillesztését kísérelte meg a latin minta keretei közé. Az igazi megoldást az jelentette, amikor a XIX. század elején VERSEGHYTől kezdve a leírásban nem a latin esetek számát, hanem az eset meghatározásának formális elvét vették alapul, és a határozói viszonyokat kifejező névszóragokat külön-külön esetnek nyilvánították. (Minderről részletesen C. VLADÁR 2003.)

A praepositio affixa kategóriájába tehát azok a magyar határozóragok kerültek, amelyeknek nem volt megfelelőjük a latin esetek közt. Hogy pontosan melyik végződéseket sorolták ide, azt azért nehéz megítélni, mivel a lista szerzőnként változik egy kicsit, és a szerzők nem adnak kimerítő felsorolást, csak a feltehetőleg legfontosabbnak tartott, tipikus alakokat említik meg. Minden grammatikus praepositioként említi a következőket, tehát ezek tekintetében egyetértés volt: *-ért*, *-nál/-nél*, *-ra/-re*, *-ba/-be*, *-ban/-ben*, *-val/-vel*, *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től*, *-hoz/-hez/-höz* (SZENCZI 1610: 61 és passim; KOMÁROMI 1655: 55, 119; PERESZLÉNYI 1682: 163; KÖVESDI 1686. passim). Ezek közös jellemzője, hogy szemantikus viszonyokat fejeznek ki (épp ezért ingadozhatott a kategorizálás az ablativus és a praepositio affixa közt). Szerkezetük pedig kétarcú: funkcionális szerkezetük szerint a névutókhoz hasonlítanak, míg összetevős szerkezetük a szintaktikai ragokét követi (KIEFER 1998: 199). Történetüket tekintve önálló szóból erednek, egy grammatikalizációs folyamat végén váltak raggá, és többük esetében található olyan határozószó, amely ennek a grammatikalizációs folyamatnak egy pontján vált el a névutón át raggá fejlődő formától. Ezzel összefüggésben formailag testes ragok, érezhető lexikális jelentéssel.

Ezeket a magyar ragokat alapvetően nyilván azért kategorizálták praepositiónak, mert latin fordítási megfelelőjük praepositio. Ugyanakkor a fenti tulajdonságok könnyen azonosíthatóvá is tették az önálló alakú, lexikális jelentést hordozó, szemantikus viszonyokat kifejező latin praepositiókkal. A különbséget abban látták, hogy ezek az elemek a magyarban a főnév után állnak, hozzátapadva. (Némelyik szerző szövegéből arra lehet következtetni, hogy a latin praepositiók mintájára a magyar névszóragokhoz is esetvonzatot rendeltek, bár ezt az esetet nominativusnak tartották, aminek nincs jele, l. pl. PERESZLÉNYI 1682: 142 és 163.) Ezeket a *praepositiones affixae* ('hozzátoldott előjáró') nevű elemeket könnyű volt a szótól elválasztani, hiszen gyakran maga a szó felépítése is tükrözte a morfémaszerkezetet, mivel a tő és toldalék határa a szótaghatárral is egybeesett.

Ez a kategorizálás segítette a szóelemekre tagolást, tehát megindult a szóalakok morfémaira tagolása. Hangsúlyozni kell, hogy a morfémaira bontó elemzés elsősorban ott mutatkozott meg, ahol a toldalék olyan jellegű volt, hogy megfelelőjét egy másik nyelveírasi modellben külön szófajként tartották számon. A határozóragok mellett ilyen volt a birtokos személyjelek kérdése, amiket a latinizált héber grammatika nyomán *pronomina affixa*-nak neveztek és toldott névmásnak elemeztek.

A fenti, egyöntetűen praepositiónak kategorizált határozóragok a kategória tipikus példányai. Léteznek azonban olyan, esetviszonyt kifejező névszói toldalékok, amelyek nem szerepelnek a latin esetsorban, de nem is tipikus praepositio affixák. Ilyenek a határozószók képzői, amelyek szabályosak és termékenyek, és a velük

képzett határozószók vonzatként szerepelhetnek, viszont nem minden szófajon, hanem csak melléknéveken jelenhetnek meg, és inflexiós toldalékkal ellátott szóalakhoz nem járulhatnak (a MGr. szerint képzőszerű ragok). Esetleg más szempontból témek el a tipikus névszórágóktól: például kevésbé testesek. Ezeknek „esélyük” volt arra, hogy a korai grammatikákban esetté nyilvánítsák őket. Ezek köréből kerültek ki azok az új esetek, amelyeket egyes szerzők beiktattak. Az *-ul/-ül* SZENCZINÉL, az *-n* KOMÁROMINÁL esetrag. A mutativusnak nevezett *-vá/-vé* mindkét szerzőnél eset, bár csak a magánhangzót tekintették az eset végződésének.

4. KOMÁROMI nyelvtana: kritériumok és szabályrendszer. – KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY kevésbé ismert 1655-ös nyelvtana, a *Hungaria Illustrata* meglehetősen modern elvek alapján próbálja meg tisztázni a magyar esetrendszer kérdését. Kortársaival összevetve, nem is annyira a végeredmény tér el, mint az oda vezető út.

Két különbség van kortársaihoz képest. Az egyik az, hogy nyíltan elveti a latint mint mintát, és a magyar nyelv leírásához a héber grammatikát választja modellként. (Lévén szerinte a magyar nem nyugati típusú nyelv, mint a latin, hanem keleti, mint a héber.) A másik, hogy a korban teljesen szokatlan, meglepő tudatossággal dolgozik, explicit és részletes definíciókat és szabályokat ad, és ezeket következetesen alkalmazza. Noha címlapja szerint nyelvtanító munka, erre a célra szemlátomást teljesen alkalmatlan. Hiányzik belőle a szintaxis, nem foglalkozik nyelvi változatokkal, egyetlen példamondat sincs benne. KOMÁROMI célkitűzése a nyelv leírását illetően nem is az, ami a többi korabeli magyar grammatikusé, tudniillik hogy a létező nyelvi adatokat összegyűjtse és a latin grammatika kategóriáiba jól-rosszul beillesse. Számára nem annyira a tényleges nyelvi valóság a lényeg, hanem a mögötte levő rendszer felmutatása.

Az előszóban azt írja, hogy a magyar nyelvet minél alkalmasabb (*commodior*), igazabb (*verior*) és általánosabb érvényű (*universalior*) szabályokkal kell leírni. Az alkalmasság a héber minta alkalmazását jelenti, az egyetemesség azt, hogy egyedi, eseti szabályok helyett kevés, de általános érvényű, univerzális szabályt igyekszik adni. Ami KOMÁROMI foglalkoztatja: a nyelv rendszere. Milyen kritériumok alapján lehetne definiálni azokat a kategóriákat, amelyekbe a magyar nyelv elemei tartoznak? Az általa használt fogalmakat (ha azok eltérnek a közismert latin grammatikától) definiálja, és következetesen ragaszkodik a definícióhoz. Ez teljesen eltér a kortárs magyar gyakorlattól, amelyben inkább a latin kategóriák kimondatlan átértelmezésével oldották meg a latintól eltérő jellemzők besorolását. KOMÁROMI viszont nem ismer átmenetet, a kategóriába jobban vagy kevésbé illeszkedő elemet, ehelyett a szükséges és elégséges kritériumokat mérlegelve kizárólagosan, vagy- vagy alapon dönt. Ez az eljárás kivédi a terminológiai bizonytalanságok nagy részét, nála nincsenek szinonim terminusok vagy kettős értelemben használt műszavak, amelyek olyannyira jellemzők a korai magyar grammatikákra. A másik oldalról viszont épp a definiáltság miatt KOMÁROMIból teljesen hiányzik a többiekénél tapasztalható szemléleti és terminológiai rugalmasság. Hosszú oldalakat szentel *casus* és *praepositio* elhatárolásának vagy az igeragozás felosztásának a tárgy minő-

sége, száma és személye szerint, de a kategorizálás során csak a rendszerébe illő formákon mutatja be a kritériumok alkalmazását, a többit elhallgatja.

Milyen szabályrendszerek hozzák létre az alakokat? KOMÁROMI számára a produktív szabályok által létrehozható alakok egyformán fontosak, és nem tesz különbséget aszerint, hogy ezek a formák a nyelvben ténylegesen megjelennek-e akárcsak neologizmusként, vagy egyáltalán nem. Innen érthető, hogy például a magyar igeképzés bemutatásánál felsorolja az igeképzők összes lehetséges kombinációját, 80 (!) alakot hozva létre, függetlenül attól, hogy ezek használatosak-e. A sor végén ilyen formákkal találkozhatunk például: *Vergelődttethetek*, vagy *Vergelőddegelek* stb. Ugyanakkor ez a 80 alak KOMÁROMI felfogásában a magyar nyelv páratlanul kreatív jellegét is bizonyította.

5. A magyar esetrendszer KOMÁROMI-nál. – KOMÁROMI a héber alapján három szófajt vesz fel a magyarban: a névszót és az igét mint a mondat fő alkotórészeit, ezek egyben a ragozható szófajok is. A harmadik szófaj a *particula*, ami a ragozhatatlan szófajok összefoglaló neve: ide tartoznak a határozószó, az elöljárószó, a kötőszó és az indulatszó. Kérdés tehát, hogy a magyar esetrendszer felvázolásánál mi számít nála tényleges esetnek, mi számít elöljárói partikulának (*particula praepositionalis*) és mi valami másnak.

Mivel KOMÁROMI a latin mintát elveti, elvész a fordítási megfelelőkön alapuló kategorizálás kényelme. Ezen a ponton a héberre sem támaszkodhat, hiszen ott egyáltalán nincs esetrag, hanem elöljárók fejezik ki az esetviszonyokat. Más kritériumokra van tehát szükség. KOMÁROMI azt a megoldást választja, hogy alapos elemzés alá veszi az eset definícióját (ami egyébként szó szerint egyezik SZENCZIével, illetve végső soron PETRUS RAMUSÉval): „az eset a névszó speciális végződése”, és ennek alapján dönt az egyes esetek meglétéről vagy hiányáról a magyarban, illetve az egyes végzések esetét nyilváníthatóságáról. A meghatározás szó szerint idézve így szól (1655: 54): „Az eset ugyanis a névszó sajátos vagy külön végződése, amely sajátos tulajdonságát fejezi ki: ennek olyan végződésűnek kell lennie ebben a nyelvben [a magyarban], hogy azt ne lehessen sem a csonka, sem a teljes alakú partikulához sorolni, máskülönben határozószónak, elöljárónak vagy kötőszónak számít, nem pedig esetnek, mivel nem a névszó sajátos végződése, hanem ilyen vagy olyan partikulával toldott névszó”.

Komáromi szisztematikusan halad. Első kritérium: a lehetséges esetnek saját, rá jellemző végződéssel kell rendelkeznie (*specialis nominis terminatio*). Ezért a latin esetsort áttekintve kizárja a vocativust, mivel a magyarban „nincs speciális, az alanyesettől eltérő végződése, tehát az eset meghatározása nem illik rá” (1655: 54).

Második kritérium: a végződésnek névszó-i alakot kell létrehoznia (*specialis nominis terminatio*), ezért kizárja az esetvégzések lehetséges köréből azokat a végzések, amelyek határozószót képeznek (ezek nála adverbális végzések). A határozószók képzői közt a következőket sorolja fel (1655: 113): *-ul (rofzul)*, *-ként (naponként)*, *-képpen (tolvaiképpen)*, *-n (laffan, nagyon)*. (Láttuk, hogy ezek nem tipikus esetragok, ezért még modern kori grammatikákban sem egységes a besorolásuk.)

Harmadik kritérium: ha az eset a névszó végződése (*specialis nominis terminatio*), akkor az legyen valóban végződés, és nem egy névszóhoz toldott,

de önálló alakban (is) megjelenhetõ partikula (l. fentebb), vagyis kötõszó vagy praepositio. Nem eset tehát az *emberis* alak, hanem egy névszó és egy hozzá toldott kötõszó kapcsolata (1655: 118). Hasonló indoklással zárja ki a magyar esetek közül az ablativus is: ennek ugyan van speciális jelölõje, ám az nem végzõdés, hanem partikula. Ezért az ablativus sem eset, hanem „*tõl, tol* elõljárói partikulával toldott névszó. Mondtam ugyanis, hogy a külön esetet létrehozó végzõdésnek olyannak kell lennie, hogy ne lehessen partikulának tekinteni. Máskülönben, ha eset lenne az *embertõl*, akkor esetek lennének: *emberbe, emberbõl, emberrõl*. Ezekben nem különbözõ végzõdések vannak, hanem többféle toldott partikulák” (1655: 54). Másik oldalról viszont ennek a harmadik kritériumnak az alapján bizonyos önállóan meg nem jelenõ végzõdéseket esetnek nyilvánít, és így a latin esetsorhoz képest új eseteket vezet be a magyarban, nevet is adva nekik: a locativust (-*n*), a mutativust (-*á/-é*) és a coniunctivust (-*stul/-stül*). Az esetsor nála tehát: *nominativus, genitivus, dativus, accusativus, locativus, traductivus, coniunctivus*; a többi ragot kapcsolt elõljárónak tekinti.

KOMÁROMI kritériumai közül a harmadikkal, végzõdés és toldott partikula elhatárolásával foglalkozik a legrészletesebben. Elmélete szerint tehát, ami önállóan is megjelenhet, az nem esetvégzõdés, hanem elõljárói partikula. A partikulát főnévhez is toldhatjuk (pl. *ház* nomen + *tól* praepositio) és személyes névmáshoz is (pl. *tól* praepositio + *em* pronomen affixum), ezért nem eset az ablativus (-*tól/-töl*), és a többi említett rag sem.

A definíció szerint viszont a partikulának minõsítéshez azt kellene igazolni, hogy a szóban forgó elemek a toldott formájuk mellett léteznek önálló formában is. KOMÁROMI szerint például ilyen önálló szói alakok a *hozzá, tõle* stb. (ezek valójában a személyes névmások határozóragos alakjai). Így ezek birtokos személyjeles sora: *hozzám, hozzád, hozzája*, az önálló forma pedig: *hozzá*. Ezt a besorolást az könnyíthette meg, hogy a középmagyar korban még párhuzamosan élt a latívszragos személyes névmás ragtalan (*hozzá*) és birtokos személyjeles alakja (*hozzája*). (A kérdésrõl l. MÁTAI 2003: 215, 400, 636.) Ez a teljes és szimmetrikus, „ideális” rendszer azonban nem volt minden praepositionának tartott névszói toldalék esetében felvázolható. Nem véletlen, hogy például a *vele* formánál meg sem kísérelte a teljes birtokos személyjeles sort bemutatni.

A partikulává minõsítés hátterében az állt, hogy KOMÁROMI valójában az önálló szóból alakult határozóragok grammatikalizációját próbálta megfogalmazni. A problémát pedig az jelentette, hogy (mint másutt is) teljes és szimmetrikus rendszert feltételezett itt is. A kritériumrendszer ugyanis csak akkor lett volna érvényesíthetõ, ha úgy tekintjük, hogy minden esetben a grammatikalizációs ösvény egyes állomásai szinkrón jelleggel is mind jelen vannak a rendszerben. Természetesen elvileg nem kizárt, hogy a grammatikalizációs ösvény egyes állomásain keletkezett alakok (más-más funkcióval) egyszerre legyenek jelen a nyelvi rendszerben. Ebben az esetben azonban ezek nem voltak egyszerre jelen, még a többször példának hozott *-hoz*, illetve *hozzá* formák esetében sem, hiszen szinkrón értelemben a *hozzá* nem praepositio, mint például a *vele* párhuzamba állított *mellett*. KOMÁROMI ezért, mint láttuk, több ponton is belezavarodott saját, ideálisnak felrajzolt rendszere és a nyelvi tények közötti ellentmondásba. (A grammatikalizáció elvi kérdéseirõl részletesen: LADÁNYI 2007.)

6. Összefoglalás. – KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY grammatikájában világosan definiált és következetesen érvényesített kritériumrendszer alapján kísérelte meg kijelölni a magyar esetvégződések körét. A leglényegesebb általa választott kritérium, az alaki önállóság azonban csak történetileg volt érvényes, KOMÁROMI viszont a grammatikalizációs út egyes állomásait a rendszerben szinkrón módon egyszerre létezőként kezelte. Felosztásának érdekessége mai szemmel az, hogy azokat az elemeket választja le az esetrendszerrel, amelyek önálló szóból eredve névutón át váltak határozórággá (*particulae praepositionales*), és önálló szói eredetük még érzékelhető volt Komáromi korában. Ezt a különbségtételt pedig a személyes névmással való kapcsolódás lehetősége tette felismerhetővé.

A hivatkozott irodalom

- BALOGH JUDIT 2000. A névszóragozás. In: MGr. 183–209.
- HJELMSLEV, LOUIS 1983. Az eset kategóriája. In: ANTAL László szerk., *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény IV/2*. ELTE, Bp. 594–622.
- KIEFER FERENC 1998. Alaktan. In: É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER szerk., *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Bp. 187–293.
- KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY 1655. *Hungaria Illustrata*. Ultrajecti, ex officina Joannes a Waeßberge.
- KÖVESDI PÁL 1686. *Elementa Lingvae Hvngaricae*. Leutschoviae, Typis Samuelis Brewer.
- LADÁNYI MÁRIA 2007. Produktivitás és analógia a szóképzésben. Elvek és esetek. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 76. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- LADÁNYI MÁRIA 2008. Van-e genitívusz a magyarban? In: BERECKZI ANDRÁS – CSEPREGI MÁRTA – KLIMA LÁSZLÓ szerk., *Urálisztikai Tanulmányok 18. Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. Bp. 522–34.
- MÁTAI MÁRIA 2003. Szófajrtörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Bp. 204–34, 393–430.
- MGr. = KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- PERESZLÉNYI PÁL 1682. *Grammatica Lingvae Ungaricae*. Typis Academicis, Tyrnaviae.
- PRISCIANUS, GRAMMATICUS CAESARIENSIS 1961. *Institvtionvm Grammaticorvm libri XVIII*. Ex rec. M. HERTZii. Vol. I. Libri I–XII. In: KEIL, HEINRICH ed. 1855/1961. *Grammatici Latini*. Vol. II. Lipsiae, Teubner. (Nachdruck Hildesheim, 1961.)
- QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS 2009. *Szónoklattan*. Kalligram, Pozsony.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610. *Novae grammaticae Ungaricae Libri duo*. [...] Hanoviae, Typis Thomae Villeriani.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610/2004. *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo*. Új Magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. VLADÁR ZSUZSA. Szerk. ZSILINSZKY ÉVA. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 222. Bp.
- SYLVESTER JÁNOS 1539. *Grāmatica Hvngarolatina in uŕum puerorū recēs ſcripta Ioanno Sylveſtro Pannonio autore*. Neanesi.
- VLADÁR ZSUZSA 2003. Az ablatívus a korai magyar és finn grammatikákban. *Magyar Nyelv* 133–44.

C. VLADÁR ZSUZSA

How many cases are there in Hungarian? A seventeenth-century system of criteria

One of the most widely debated issues in the description of Hungarian concerns the system of declension. Depending on the actual paradigms set up and the sets of criteria followed, the number of cases claimed to exist in this language varied between the six cases listed in the earliest extant grammar (1539) and the eighteen cases proposed in some contemporary Hungarian grammars. In György Komáromi Csipkés's grammar (1655), the author attempted to delimit the range of Hungarian case endings in terms of a clearly defined and consistently applied system of criteria. However, the most important criterion he proposed, formal consistence, was only valid in a historical sense, whereas Komáromi treated the individual stages of the path of grammaticalisation as synchronically coexistent in the system. The interesting point of his classification, in retrospect, is that suffixes that had started off as independent words and had turned into case suffixes via a postpositional stage (*particulae praepositionales*), whose independent origins could still be recognised in Komáromi's age, were eliminated from his case system. This distinction was made recognisable by the possibility of cooccurrence of the items at hand with personal pronouns.

ZSUZSA C. VLADÁR

Családnév vagy névszerkezet? Szempontok az Anjou-kori személynevek vizsgálatához

1. A történeti családnév vizsgálatában az első, megkerülhetetlen lépés annak tisztázása, hogy már valóban családnévvvel, vagy még az egyelemű névhez kapcsolódó megkülönböztető névelemmel, esetleg csupán körülírással van dolgunk. A családnév kialakulásában átmeneti időszaknak számító XIV. században az első két eshetőség közötti döntés általában csak akkor lehetséges, ha egy személyre több adat áll rendelkezésünkre (de leggyakrabban még akkor sem). A névség kritériumát, a név megszilárdulását, állandósulását ugyanis csak több forrás ismeretében tudjuk igazolni. Ha azonban az egyelőre egyeleműként kezelt név mellett öröklődő jellemzőre (pl. foglalkozásra, birtokra) utaló elem áll, egyéb, nyelven kívüli eszközökre (pl. családtörténetre) van szükségünk a válaszhoz: ilyen esetekben ezt az elemet csak akkor nyilváníthatjuk családnévvé, ha a jellemző tulajdonság megszűnt (pl. más foglalkozásra való áttérés, a birtok eladása, elvesztése) után is a név mellett marad. Ilyen lehetőségeink azonban nem mindig adódnak, különösen a nemtelenek esetében nem. Mit lehet tenni olyankor, amikor egy személyről mindössze egyetlen adat áll a rendelkezésünkre? A családnév és a megkülönböztető névelem közötti döntésre ilyenkor igen kis esélyünk van, a megkülönböztető névelem és a körülírás elkülönítésére azonban, mint a továbbiakban látni fogjuk, ilyenkor is lehet a kezünkben megfelelő eszköz. (A megkülönböztető névelem és a körülírás közötti döntő különbség véleményem szerint abban rejlik, hogy az utóbbi teljesen alkalmilag, gyakran a szövegösszefüggés megteremtése érdekében vagy tájékoztató-magyarázó céllal kapcsolódik a névhez, vagyis nem része a névnek. Az előbbi funkciója ezzel szemben a megkülönböztetés, s a név részének tekintendő, mivel felismerhető, egy-egy személy többszöri említésekor kevés variációval ismétlődő típusai vannak,

vagyis a körülírásnál kevésbé alkalmi. Ezenkívül pontosan meghatározott – jelzői vagy határozói – viszonyban áll a névvel, míg a körülírás grammatikai viszonyai esetenként változnak.)

A XIV. század első felének okleveleiben látszólag már viszonylag ritkán fordul elő megkülönböztető névelem nélküli egyelemű név: a legtöbb név mellett ott áll viselőjének lakhelye/birtoka, hivatala/méltósága, társadalmi helyzete, apja vagy egyéb rokona, nemzetsége stb. Ezek egy része azonban csupán körülírás, vagyis nem sorolható be a megkülönböztető névelemek egyik ismert csoportjába sem. A következőkben az „Anjoukori okmánytár” (AnjOkm.) első négy kötete és a Hédervári (HOKl.), valamint a Károlyi család oklevéltárának (KárOkl.) erre az időszakra eső kötete alapján olyan eseteket fogok bemutatni, amelyekben pusztán nyelvi eszközökkel többé-kevésbé el tudjuk határolni a megkülönböztető névelemeket a körülírásoktól, időnként pedig még a családneveket is a megkülönböztető névelemektől.

Az oklevelekben jogi és gazdasági okokból (pl. adózás, öröklés) az egyes személyek lehető legpontosabb meghatározására, azonosítására törekedtek. Forrásainkban ezért nem az alaptípusok (apanév, helynév, megkülönböztető név [*filius* és *de* nélküli, *dictus*-szal vagy anélkül kapcsolódó, megkülönböztető funkciójú névelem, l. FEHÉRTÓI 1969: 5; nem keverendő össze a *megkülönböztető névelem*-mel], nemzetségnév) voltak a legjellemzőbbek, hanem ezek kombinációi. Ez azonban újabb problémát vet fel: egy bonyolultabb, valamely rokon nevét is tartalmazó szerkezet esetében már az is kérdéses lehet, hogy melyik megkülönböztető névelem kinek a nevéhez tartozik. A sorrend, a ragozás és az elemek mennyiségének figyelembevétele (többnyire) ennek tisztázását is lehetővé teszi.

2. Az általam eddig összegyűjtött kb. 15000 név alapján a prototipikusnak tekinthető sorrend a következő: [[[X *dictus* A] *filius* Y] *de* B] *de genere* C. (Vizsgálatom ugyan nem kognitív keretben készült, ennek az irányzatnak a szemléletmódja azonban tapasztalataim szerint megtermékenyítő hatással lehet a névtörténeti kutatásokra, ezért egyes fogalmait és elméleteit gyakran felhasználtam az elemzés során. A kognitív nyelvészetre l. pl. LANGACKER 1987., 1991.; a prototípus-elméletre KIEFER 2000: 92–120, TOLCSVAI 2005.)

A prototipikus sorrend mögött nyilvánvalóan a világról alkotott tudásunk áll, amely szerint egy dolognak, személynek vannak immanens tulajdonságai (pl. méret, szín, életkor stb.), emellett ez a dolog különböző viszonyokban állhat más dolgokkal. Az immanens tulajdonságokat nyilvánvalóan a dologhoz szorosabban hozzátartozóknak, a dologra jellemzőbbeknek érezzük, mint a dolog más dolgokkal való viszonyait (hiszen pl. SÁRGASÁG önmagában nem létezik, csak egy szubsztanciához kapcsolódóan; az azonban nem szükségszerű, hogy egy dolognak pl. tulajdonosa legyen). Grammatikailag ez abban tükröződik, hogy minél szorosabban a dologhoz tartozónak érzünk egy tulajdonságot, az azt kifejező jelző annál közelebb áll a dologt jelölő főnévhez. A minőségjelző (*dictus* A) tehát közelebb áll a jelzett szóhoz, mint a birtokos jelző (*filius* Y), l. pl. *Péter kis könyve*. A latin szerkezetben a helyet, földbirtokot és a nemzetséget határozóval fejezik ki. A határozók lazább viszonyokat, elvontabb körülményeket fejeznek ki, mint a jelzők, ezért ezek még kijebb kerül-

nek a szerkezetben. Mivel pedig a helyhatározó (*de* + helynév) konkrétabb viszonyt jelöl, közelebb áll X-hez, mint az elvontabb, partitivusi viszonyt jelölő *de genere*.

Természetesen a prototipikus szerkezetnek nem minden eleme fordul elő minden alkalommal. A leggyakoribb a *filius* + *de* kombináció; ezenkívül számtalanszor találkozunk elemismétléssel is, pl. 1335: *magister Petrus filius Michaelis fily Zalouch de Bathyan* (KárOkl. 116). A következőkben azt láthatjuk, hogyan segítheti az elemzést egy szerkezet tipikus vagy kevésbé tipikus volta.

A) A *dictus*-szal kapcsolatos kérdések. – A következő, 1332-es adatból – *pro Stephano filio Nicolai dicti Kopas* (AnjOkm. 2: 618) – a sorrendről mondtak alapján világosan ki tudjuk következtetni, melyik megkülönböztető névelem kinek a nevéhez kapcsolódik. A szerkezet a fenti, prototipikus képlethez képest kevésbé tipikus, mivel a *filius* megelőzi benne a *dictus*-t. Ebből kétféle következtetés adódhat: az egyik szerint az oklevél írója eltért a szokásos formulától, a másik pedig, hogy a szerkezet mégis tipikus, csak éppen a *dictus* nem a *Stephanus*-hoz, hanem a hozzá közelebb álló *Nicolaus*-hoz tartozik. A két lehetőség közötti választáshoz a ragozást is segítségül kell hívnunk: a *dictus* ugyanúgy genitivusban áll, mint a *Nicolaus*; e szerint tehát a *dictus*-os név az apához tartozik, vagyis a ragozás vizsgálata a tipikusság irányába dönti el a szerkezettel kapcsolatban felvetődő problémát. Előfordul azonban, hogy a fenti két lehetőség (tipikus vagy nem tipikus) közül a ragozás alapján az utóbbira kell következtetnünk: *Petro filio Syke dicto Orrus de Suprunya* (1323., AnjOkm. 2: 112). Ebben a szerkezetben az előzőhöz hasonlóan felcserélődött a *filius* és a *dictus* sorrendje, vagyis a *dictus*-nak tipikus szerkezet esetén genitivusban kellene állnia. Ehelyett azonban ugyanúgy dativusban van, mint a *Petrus*. Felmerül tehát a kérdés, hogy a két kritérium (sorrend és ragozás) közül melyik az erősebb: ha az első, akkor az oklevél írója eltévesztette az esetet; ha viszont a második, akkor eltért a névszerkezetek tipikus sorrendjétől. Azokban az esetekben, amikor a megkülönböztető névelemek sorrendje eltér a tipikustól, nem szerencsés pusztán nyelvi kritériumok alapján döntenünk. Sokszor azonban nem áll rendelkezésünkre elég forrás; ilyenkor maradnak a nyelvi eszközök. Visszatérve tehát a kiinduló kérdéshez, hogy a sorrend vagy a ragozás az erősebb kritérium, az utóbbi mellett kell döntenünk. Azt ugyanis szigorú, a latin tanulásakor mindenkivel elsajátított nyelvtani szabályok kötik; a prototipikus sorrend ezzel szemben a példák sokasága alapján felállított, szabályokba sosem foglalt, csupán a személyek meghatározásának korabeli szokásait tükröző képlet, amelytől az oklevél írói, mint a későbbiekben is látni fogjuk, időnként eltértek a kevésbé tipikus szerkezetek irányába.

Szintén nem elégségesek a nyelvi eszközök a következő szerkezet feloldásához: *Beke filius Petri de Bayur dictus de Zakalya [...] castellanus in Zakalya* (1341., AnjOkm. 4: 66). A *dictus*-os nevek többnyire viselőjük valamely külső vagy belső tulajdonságát jelölik, e névből is kitűnik azonban, hogy időnként előfordulnak *dictus* + *de* + helynév típusú szerkezetek is. Míg a tipikus *de*-s szerkezetek jelentős része feltehetőleg csak az oklevél latinsága által megkövetelt mesterséges alkotás, addig ezek mögött már nagyobb valószínűséggel sejthetünk az élőbeszédben is használt magyaros formát, lévén jelentésük (a fenti képlet változóival): 'a B-inek mondott X'. Mielőtt még részletesen megvizsgálánk a példát, azt is meg kell je-

gyeznünk, hogy bár a prototipikus sorrend szerint a *dictus* megelőzi a megkülönböztető nevet, szórványosan felbukkannak fordított sorrendű szerkezetek is, pl. 1335: *Andreas Nacyr dictus suus famulus de Byr* (AnjOkm. 3: 215). Mindezek alapján az 1341-es példa kétféleképpen is értelmezhető: (1) [*Beke filius [Petri de Bayur]*] *dictus de Zakalya*; (2) [*[Beke filius Petri] de Bayur dictus*] *de Zakalya*. Az (1)-ben a *de Bayur* az apa, a (2)-ben ezzel szemben a fiú nevéhez kapcsolódó megkülönböztető névelem. A *Beke filius [[Petri de Bayur] dictus de Zakalya]* a ragozás fentebb megállapított elsőbbsége miatt csak az oklevélíró tévedése esetén jöhetne szóba, hiszen ebben az értelemben a *dictus*-nak genitivusba kellett volna kerülnie. Az (1) és (2) közötti eltérés a szerkezet magyarázatában is különbségeket okoz: az (1)-ben az apát még a *Bayur* ('Bajor') nevezetű birtok alapján jelölték meg, fia azonban már arról a várról nevezteti magát, amelynek várnagyaként szolgál ('Bajori Péter fia Beke, akit Szakalyainak mondanak'); a (2)-t viszont úgy értelmezhetjük, hogy 'Péter fia, a Bajorinak mondott Beke, Szakalyáról', vagyis a *Zakalya* ebben az esetben nem tartozik a névhez, csak a várnagy hivatali helyének megnevezéseként szolgál. (Ekkor viszont az utána következő *castellanus in Zakalya* nyilvánvaló tautológia, ezért az első megoldás logikusabbnak tűnik.) Első pillantásra ez jelentéktelen különbség. Ha azonban egy makrovizsgálatban azt akarjuk megállapítani, hogy milyen elemkombinációk voltak a leggyakoribbak korszakunkban, példánk az értelmezéstől függően kerülne az egyik vagy a másik csoportba. Egy ilyen adat ugyan nem okoz szignifikáns eltérést, ha azonban több hasonló esettel találkozunk, felértékelődik a döntés szerepe. Emellett a családnév kialakulása szempontjából sem lényegtelen a probléma. Az (1)-ben annak a már említett eljárásnak lehetünk tanúi, amikor a névviselő az apja nevében megkülönböztető névelemként szolgáló birtoknevet a saját nevében egy jelentősebb településnévre cseréli: ekkor még nem beszélhetünk családnévről, hiszen a megkülönböztető elem nem öröklődik. A (2)-ben viszont a *de Bayur dictus* már inkább utalhat családnévre, ezt azonban csak további, a névelem öröklődését bizonyító adatokkal tudnánk igazolni.

Előfordul olyan eset is, amikor a név és a *dictus*-szal kapcsolt elem közé beékelődik valami, többnyire egy vagy több, méltóságra, társadalmi helyzetre vagy foglalkozásra utaló főnév, pl. *domorum [...] Petri carnificis dicti Wkur* (1330., AnjOkm. 2: 477). Ez minden további adat vagy családtörténet nélkül is világossá teszi, hogy az *Wkur* még csupán megkülönböztető névelem, melyet a pontosabb azonosítás kedvéért jegyezték fel, nem pedig családnév, hiszen a kételemű nevek elemei nem válhatnak el egymástól (legfeljebb akkor, ha egy harmadik, ragadványnévi elem ékelődik közéjük; ez azonban a XIV. századnál későbbi jelenség).

A körülírás vagy megkülönböztető névelem kérdésére szolgáltató érdekes példát a következő adat: *Andreas brevis ac Capo sponsus relicte Done* (1331., AnjOkm. 2: 568). Különlegessége nem abban rejlik, hogy a *brevis ac Capo* elemek *dictus* nélkül kapcsolódnak az egyházi névhez; ez nem ritka ebben a korszakban, habár kevésbé tipikus, mint a *dictus*-os változat. Éppen ezért feltételezhetnénk, hogy e típus a megkülönböztető név fejlettebb, a családnévhez közelebb álló változatát képviseli, hiszen már nem szerepel benne a névvé válást gátló latin elem. Az itt bemutatott adat azonban ellentmond ennek a feltevésnek: az, hogy két, azonos funkciójú és típusú elem is szerepel benne, ráadásul latin 'és'-sel összekapcsolva, arra utal, hogy ezek

az elemek közelebb állnak a körülíráshoz, mint a családnévhez. Ezt támasztja alá az is, hogy bizonyos jelentéskörökbe tartozó, *dictus* nélkül kapcsolódó elemek (pl. foglalkozásnév, népnév) esetében egyéb adatok hiányában szinte lehetetlen eldönteni, hogy megkülönböztető névelemmel vagy körülírással van-e dolgunk, vagyis az adott elemet a név részének tekinthetjük-e vagy sem; pl. 1337: *Gregorius Bissenus de Zederegh filius Jacobi filii Marcelli* (AnjOkm. 3: 396), 1341: *Johannes filius Kunch bissenus de Rekeztheu* (AnjOkm. 4: 82). Itt ismét csak a sorrend vizsgálata lehet a segítségünkre: a prototípus alapján feltételezhetjük (de biztosan az adott személyre vonatkozó egyéb adatok hiányában természetesen nem állíthatjuk), hogy az 1337-es oklevélben a *Bissenus* a név része, míg az 1341-esben, mivel nem előzi meg a *filius*-t, csak körülírás, azaz nem tartozik a névhez. (További elbizonytalanító tényező viszont, hogy az 1337-es adatban a *filius* és a *de* sorrendje nem tipikus. Könnyen lehet, hogy a *de* a *bissenus*-hoz, nem pedig a *Gregorius*-hoz tartozik; akkor viszont itt is körülírással van dolgunk.)

Két példa természetesen nem példa, arra mégis elegendő, hogy óvatosabb fogalmazásra intsen bennünket: a *dictus* nélküli megkülönböztető nevek – annak ellenére, hogy formailag közelebb állnak a mai magyar kételemű nevek szerkezetéhez – nem feltétlenül képviselnek magasabb fejlettségi szintet. Inkább tekinthetjük őket a latin szerkezetekkel egy időben élő magyarosabb (de szintén csak írásban megjelenő) variációknak. Ez a latin/magyar váltakozás egyébként magukra a megkülönböztető nevekre is jellemző: *magister Johannes polonus* (1324., AnjOkm. 2: 143), *Johannes dictus Lengen filius magistri Stephani filii Michaelis filii Wbul* (1324., AnjOkm. 2: 171). (Az adatpár első tagjában melleleg szintén felmerül a névelem vagy körülírás kérdése, s itt még a sorrend sem nyújthat kapaszkodót. Az efféle helyzetekben támaszkodhatunk az adott személyre vonatkozó egyéb forrásokra, az esetek többségében azonban csak egyetlen adat áll a rendelkezésünkre; ilyenkor a kérdés megválaszolatlan marad.)

B) A *filius*-szal kapcsolatos kérdések. – A *filius*-os típus arról a latin elemről kapta a nevét, amely a leggyakoribb az ilyen szerkezetekben. A *filius* helyett (jóval ritkábban) állhat a szerkezetben bármilyen rokonnév, pl. *frater*, *nepos* stb. is. Egy-egy család tagjainak részletes megnevezésekor elkerülhetetlen, hogy feljegyezzék a személyek közötti rokoni kapcsolatokat (egyrészt az azonosítás megkönnyítése, másrészt az örökléshez, birtokhoz való jog bizonyítása érdekében). Ez az eljárás viszont megnehezíti a *filius*-os megkülönböztető névelem és a pusztá körülírás elkülönítését; pl. *comes Blasius niger de Horuati [...] pro Jacou Laurencio et Anda filiis Detrici fratribus suis* (1326., AnjOkm. 2: 242). Amikor több személyre is vonatkozik a *filius*, mint ahogy itt láthatjuk, már eleve gyanús, hogy körülírásról van szó, mivel a tulajdonnevet éppen az különbözteti meg a köznévtől, hogy egyetlen entitást jelöl meg. (A nyelvi gazdaságosság követelménye azonban erősebbnek bizonyult a névszerűség e feltételénél, ezért az azonos családnévű rokonok felsorolásakor ma is így járunk el, pl. *Szabó János, József és András*.) A körülírással kapcsolatos feltevésünket tovább erősíti a *Detricus* jelzőjeként álló *fratribus suis* viszonyító szerepe. Emiatt a szöveget nem lehet 'Detrefi Jákó, Lőrinc és Anda nevében/helyett' fordítással visszaadni, hanem körülírásként kell értelmezni: 'Detre fiainak, az ő [Balázs] testvéreinek, Jákónak, Lőrincnek és Andának a nevében/helyett'.

Szintén az elemek mennyisége alapján nyilváníthatjuk körülírásnak a következő szöveget: *ab Andrea et Petro filiis seu orphanis [...] Stephani* (1327., AnjOkm. 2: 330). A személynévszerűség egyik tipikalitási feltétele a magyarban a rövid, tömör forma (természetesen vannak hosszú, bonyolultabb szerkezetű nevek, különösen a házassági nevek között, ezeket azonban éppen kevésbé tipikus voltuk miatt furcsának érezzük). Már fentebb is láthattuk, hogy ebben az időszakban az elemek változatos kombinációival jelölték meg az egyes személyeket az oklevelekben, ma mégsem viselhet egy személy három-négy családnévet. A XIV. századi megjelölések, a hivatalos írásbeliség mesterséges termékei ugyanis éppen hosszúságuknál és bonyolult szerkezetükénél fogva nem voltak alkalmasak a szóbeli használatra, így nem is válhattak névvé. A bonyolultság egyik okozója éppen a latin kiegészítő elemek használata: a későbbi adatok alapján nyomon követhetjük, hogyan tűntek el ezek fokozatosan a nevekből. Minél több ilyen elem van tehát egy szerkezetben, annál gyengébb annak névjellege. Ráadásul példánkban a *filiis* és az *orphanis* közötti mellérendelő viszony még nyilvánvalóbbá teszi, hogy itt nem megkülönböztető névelemmel (pláne nem családnévvel), hanem magyarázó szándékú körülírással van dolgunk.

Ugyanezt figyelhetjük meg akkor is, ha az apa neve elé valamilyen közszó vagy (ritkábban) egy több szóból álló szerkezet ékelődik be. Ez kétféle lehet: 1. vagy méltóságra, társadalmi helyzetre utaló főnév, illetve ilyen főnévi fejjel rendelkező szerkezet (*dominus, magister, comes* stb.), amely vonatkozhat a fiúra is és az apára is, pl. 1323: *magnificus vir Deseu, iudex curie domine regine, [...] filius Dyonisii de genere Heydruh* (HOkl. 18); 1330: *Zunkur Nicolao et Petro filiis comitis Hectoris de Dalka* (AnjOkm. 2: 496–7), vagy 2. az apára vonatkozó anaforikus szerepű névmás, illetve igenév (*ipse, idem, predictus* stb.), pl. 1342: *Stephanus et Dominicus filii Nicolai filii eiusdem Pous de Kellemes* (AnjOkm. 4: 193), 1329: *Laurentii fratris predicti Johannis filii Valentini* (AnjOkm. 2: 402). A magyarázó funkció mindben érződik (a második csoportba tartozóknál erőteljesebben), ezért ezeket is sokkal inkább körülírásként, semmint megkülönböztető névelemként kell kezelnünk.

Korábban már láthattuk, hogy az elemeket nemcsak kombinálták, hanem gyakran ismételték is. Ez érthető módon leginkább a *filius*-t érintette, hiszen így lehetett több generációra visszamenőleg azonosítani egy személyt: *Gregorius filius Johannis filii Alexandri de Bolchard* (1327., AnjOkm. 2: 341). Az előzőekben elmondottak ezekre az esetekre is érvényesek: egy *filius* + apanév még lehet megkülönböztető névelem (de mint tapasztaltuk, nem feltétlenül az), két vagy több *filius* viszont már egyértelműen körülírás.

C) A *de*-vel kapcsolatos kérdések. – A prototipikus sorrendben a *de* a *filius*-on kívül helyezkedik el. Ez maga után vonja azt a problémát, hogy egy *filius*-t és *de*-t egyaránt tartalmazó szerkezet esetében családtörténeti adatok nélkül lehetetlen megmondani, (1) az apának vagy (2) a fiának a nevéhez kapcsolódik-e szorosabban a helynév: (1) *Abraham filius [Leuka de Holm]* vagy (2) *[Abraham filius Leuka] de Holm* (1323., KárOkl. 53). A különbségnek ismét a családnév kérdésében van jelentősége. Ha ugyanis az (1)-et fogadjuk el, és rendelkezünk egy **Abraham de Holm* adattal is, akkor a megkülönböztető névelem bizonyítottan öröklődött (habár ahhoz, hogy családnévvé nyilvánítsuk a *de Holm*-ot, azt is igazol-

nunk kellene, hogy Ábrahám már nem volt tulajdonosa a birtoknak). Ha viszont a (2)-t választjuk, akkor (hacsak nincs egy **Leuka de Holm* a kezünkben) nem lehetünk biztosak a megkülönböztető névelem örökletességében: az is elképzelhető, hogy a birtokot csak Ábrahám szerezte, az apját tehát még nem is nevezhették meg róla.

Könnyebb dolgunk van a kevésbé tipikus sorrenddel: *Briccius de Halap filius Stephani* (1322., AnjOkm. 2: 23). Mivel itt a *de* a *filius*-on belül helyezkedik el, nem kétséges, hogy Bereckre vonatkozik. A sorrendcsere oka lehet az, hogy a birtokot a fiú szerezte (ennek kiderítéséhez ismét egyéb forrásokra van szükségünk), de az is elképzelhető, hogy a név és a *de* + helynév között olyan szoros kapcsolat van, amelyet a *filius* nem tudott megbontani: ekkor már nyugodtan beszélhetünk családnévről. Ennek a feltevésnek a bizonyítására azonban a név többszöri, mindig azonos (*Briccius de Halap*) szerkezetű előfordulására lenne szükségünk.

Az előző pontban már volt szó a latin nyelvű magyarázó-visszaulató elemek szerepéről. Ugyanez a jelenség a *de* kapcsán is megfigyelhető. A főnevek megelőzik a *de*-t, a névmások és az igenevek pedig vagy beékelődnek a *de* és a helynév közé, vagy átveszik a helynév szerepét. A következő adat mindháromra szolgáltat példát (a könnyebb tárgyalás érdekében számozott részekre bontottam az oklevélben folyamatos szöveget): (1) *Nicolaus dictus Molnar hospes de Mohten et* (2) *Stephanus crispus filius Iwan de eadem [...]* (3) *pro morte uxoris Michaelis filij Johannis filij Bok de predicta Piscarcas sororis ipsorum* (1330., KárOkl. 72–3). Az (1)-ben a helynév nem a *Nicolaus*-hoz, hanem a *hospes*-hez kapcsolódik, tehát nem tekinthető megkülönböztető névelemnek. A (2)-ben még nyilvánvalóbb, hogy a helynév nem tartozik a személy nevéhez, hiszen nincs is jelen: az *idem* megfelelő alakja utal vissza a szövegben korábban szereplő *Mohten*-re (a kihagyásjel más, a név szempontjából lényegtelen elemekre utal). A (3)-ban a *de* és a helynév között álló igenév a *Mohten*-t megelőzően említett helynévre utal. Itt tehát az anaforikus szerep mellett a beékelődés és a kihagyás is árulkodik ezen elemek körülírás voltáról. Hasonló a szerepe a *de* előtt álló *quondam*-nak is: általában azt jelöli, hogy a jelzett személy az oklevél létrejöttékor már nem élt, pl. *domina Elisabeth relicta Gothardi quondam de Serech* (1325., AnjOkm. 2: 211). Megkülönböztető névelem vagy családnév esetében természetesen nem kerülhetne a két elem közé olyan kifejezés, amely egy korábban meglévő tulajdonság megszűnésére utal; sem a *dictus* mellett, sem a *filius* előtt nem fordulhat elő ez az elem. (Bár ez mélyebb filozófiai és teológiai kérdések felé vezetne, megállapíthatjuk, hogy – legalábbis a magyar nyelvben tükröződő világlátás szerint – X nem szűnik meg Y fiának lenni a halála után, s a külső és belső tulajdonságait sem választjuk le róla gondolatban: ha például sánta volt, a halála után is sántaként él az emlékezetünkben. Megjegyzendő viszont, hogy *filius* után megjelenhet a *quondam*; ilyenkor ugyanis nem a fiú, hanem az apa nevéhez kapcsolódik: arra utal, hogy az apa már nem él, pl. *magister Beke filius quondam Comitis Laurencij de Bana* – 1318., AnjOkm. 1: 480.) Egyértelmű tehát, hogy a *quondam* + *de* típusú szerkezeteket körülírásnak kell tekintenünk. Még nyilvánvalóbb ez akkor, ha a *quondam* – mint a szöveggörnyezetből kiderül – nem a szóban forgó személy halálára, hanem lakóhelyének megváltozására utal: *Budur condam de Pamaz nunc [...]* *hospes de eadem Veteri Buda* (1335., AnjOkm. 3: 232).

A *filius* kapcsán már volt szó a családtagok felsorolása okozta nehézségekről. A *de* esetében egy ilyen felsorolás ellenkezőleg működik: némileg megkönnyíti annak eldöntését, hogy családnévről, megkülönböztető névelemről vagy körülírásról van szó. A következő adatból például – *magister Benedictus filius Budo vna cum filiis suis [...] Johanne et petro de Gest* (1313., AnjOkm. 1: 326) – egyértelműen kiderül, hogy a *de Gest* nem lehet családnév, hiszen több elem is beékelődött elé. Annak megválaszolása, hogy a másik két lehetőség közül melyikről van szó, már nehezebb, hiszen a megkülönböztető névelemnek nincsenek efféle kötöttségei. A *dictus* esetében ilyenkor a ragozás (a *dictus* egyes vagy többes számú használata) sokszor megkönnyíti a választást, a *de* kapcsán viszont nincs ilyen fogódzónk. A gazdaságosság érdekében az oklevelekben több, egymás után feljegyzett személy azonos megkülönböztető névelemét csak egyszer, a névsor végén adják meg, az elemek száma tehát szintén nem jelent segítséget a döntésben. Legfeljebb arra támaszkodhatunk, hogy a példában egy magyarázó elem is szerepel (*vna cum filiis suis*), ezért inkább körülírásnak tekinthetjük. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy egy másik alkalommal ugyanezen személyek *de Gest* megkülönböztető névelemmel forduljanak elő.

D) A *de genere*-vel kapcsolatos kérdések. – A *de genere* a négy közül a legerőteljesebben körülírás jellegű, a legkevésbé tipikusan névszerű elem. Már ERDÉLYI LÁSZLÓ is hosszúnak, nehézkesnek és túlzottan tág jelentésűnek tartotta, s úgy gondolta, a *de* + helyneves szerkezet éppen ennek a felváltására született meg (1932: 3–6). A nemzetségnév divatja szerinte 1210–1250 közé tehető (1932: 6), utána fokozatosan csökkent a forrásokban feltüntetett nemzetségnevek száma, így a XIV. század elejére már viszonylag ritkán fordultak elő. Ekkorra ugyanis a nemzetségek már erősen felbomlóban voltak; az Anjoukkal új bárói réteg emelkedett fel, nemesítéssel új családok kerültek be a nemesség közé, s a várjobbágyosság egy része is elérte nemesítését. A nemzetségek felbomlását az Anjouk politikája is gyorsította: Károly Róbert még csak kivételesen adományozott egyeseknek birtokot azzal a feltétellel, hogy nem kell rajta megosztózniuk rokonaikkal, Nagy Lajos adományreformja szerint azonban már a megadományozott dönthette el, hogy nemzetségéből kivel osztja meg birtokát (ENGEL 2003: 317). Ezek a nyelvi és nyelven kívüli tényezők együttesen azt eredményezték, hogy a nemzetségnév meglehetősen ritkán vált családnévvé.

Különösen feltűnő a *de genere* névszerűtlensége a következő példában: *Johanne filio Jacobi, Jacobo filio Gregorii et Petro filio Stephani de genere Nolcha [...] de Zaz [...], Nicolao filio Johannis, Fintha filio Dominici et Endre filio Johannis de genere Waras, item Paulo filio Pongraczy, Petro filio Dominici et Paulo filio Michaelis de genere Pudwr de eadem Zaz* (1325., AnjOkm. 2: 223). Mint korábban a *filius* kapcsán láthattuk, ha egy elem több névre vonatkozik, közelebb áll a körülíráshoz, mint a névhez.

Azt is tapasztaltuk már az előzőekben, hogy az elemismétlés szintén körülírássá utal. A következő példában azonban érdekes, felemás helyzet áll elő: *nobilis domina, Barbara nomine, filia Nicolai fratris Batyz de genere Negol, relictia Thome filij Pauli de genere Geur* (1308., AnjOkm. 1: 142). A nők megnevezése, különösen, ha nemesek voltak, általában bonyolultabb körülírásokkal történt, mint a férfiaké, itt azonban még a szokásosnál is körmönfontabb megjelöléssel találkozunk. Ez

nyilván annak köszönhető, hogy vagyon- és birtokjogilag a férjnek és az apának egyformán nagy jelentősége volt: a férjnek a hitbér és a jegyajándék, az apának pedig a leánynegyed miatt. A szövegben egyrészt elemismétlésnek lehetünk tanúi, hiszen mindkét nemzetségnév hozzátartozik a nő önmeghatározásához, másrészt viszont az első *de genere* az apa, a második pedig az elhunyt férj nemzetségére utal; ennyiben tehát nem tekinthetők ismétlésnek. A *Barbara* szempontjából így ezek egyértelműen körülírásnak minősítendők, a *Nicolaus*-hoz és a *Thomas*-hoz ugyanakkor megkülönböztető névelemként kapcsolódnak, hiszen sem a tipikustól eltérő sorrendről, sem szabálytalan ragozásról, sem pedig közbeékelődő közszavakról vagy kihagyásról nem beszélhetünk.

3. A fenti elemzések azt mutatták be, hogy milyen nyelvi eszközök lehetnek segítségünkre egy-egy XIV. századi név vizsgálatában, ha nem áll rendelkezésünkre bőséges adathalmaz az adott személyre vagy családra vonatkozólag (az esetek többségére ez a jellemző). Az elemek mennyisége, sorrendje és ragozása sokszor egyértelműen jelzi, hogy körülírásnak, megkülönböztető névelemnek vagy családnévnek kell-e tartanunk őket; másokat pedig egy tipikustól eltérő sorrend vagy szabálytalan ragozás arra figyelmeztet bennünket, hogy több értelmezés is lehetséges. A bemutatott példák egy része egyedi, elszigetelt problémákat tárt fel, amelyek látszólag eltörpülnek egy nagyobb terület neveinek általánosabb, statisztikai szempontú feldolgozása mellett. Ilyen, nagyszabású vizsgálatot is csak úgy lehet azonban végezni, ha előzetesen eldöntjük, hogy melyik adat melyik csoportba kerüljön. Az esetek egy részében ez a skatulyázás mechanikus, egyedi elbírálást nem igénylő folyamat. Meglepően nagy azonban a fentiekhez hasonlóan kérdéses adatok száma is; ezeknek egyik vagy másik kategóriába kerülése akár szignifikáns eltéréseket is okozhat az arányszámokban. A közülük kiválasztott néhány példával a problémafelvetésen kívül az volt a célom, hogy – még ha az adathiány miatt az eredmények soha nem is lesznek tökéletesen biztosnak tekinthetők – többé-kevésbé általánosan alkalmazható eszközöket találjak a hasonló kérdések megoldásához. Az elemzés legfőbb tanulsága, hogy óhatatlanul adódnak olyan esetek, amelyekben semmilyen eszközzel sem lehet egyértelmű döntést hozni. Mint láthattuk, nem mindig lehet például kiszűrni, hogy egy megkülönböztető névelem melyik személy nevéhez kapcsolódik, s időnként a névterjedelem is bizonytalan. Ezért véleményem szerint legalábbis az e korszakból származó adatokra a *név* helyett helytállóbb lenne a *szerkezet* vagy *névszerkezet* terminus használata.

A hivatkozott irodalom

- AnjOkm. 1–4. = NAGY IMRE szerk. 1878–1884. Anjoukori okmánytár. Bp.
 ENGEL PÁL 2003. Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon. In: Uő, Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. CSUKOVITS ENIKŐ. Bp., 302–19.
 ERDÉLYI LÁSZLÓ 1932. A magyar lovagkor nemzetségei 1200–1408. Bp.
 FEHÉRTÓI KATALIN 1969. A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. NytudÉrt. 68. Bp.
 HOKl. = BR. RADVÁNSZKY BÉLA – ZÁVODSZKY LEVENTE szerk. 1909. A Héderváry-család oklevéltára 1. MTA, Bp.

- KARÁCSONYI JÁNOS 1900/2004.² A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. [Reprint.]
- KIEFER FERENC 2000. Jelentésemélet. Bp.
- KárOkl. = GÉRESI KÁLMÁN szerk. 1882. A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára 1. Bp.
- LANGACKER, RONALD W. 1987, 1991. Foundations of Cognitive Grammar 1–2. Stanford, California.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. A nyelvi kategorizáció kognitív nyelvészeti keretben. In: ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk., Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica 32. Eger, 5–20.

SLÍZ MARIANN

Family name or phrasal name?

Aspects of the study of personal names from the Angevin period

In studying historical family names, it is unavoidable to clarify whether the form at hand is a proper family name or rather just a distinctive element added to a monomial name, or indeed mere periphrasis. In the context of the fourteenth century, a transitional period in the history of Hungarian family names, a decision between the first two possibilities is only feasible in general when we have multiple data referring to the same person. Whenever a certain person is only referred to once, we have very little chance of being able to tell whether we have to do with a family name or a mere distinctive element; however, we may still have the appropriate tools for telling distinctive elements and periphrases apart. The paper tries to pin down those criteria. For instance, the order and inflection of the elements often makes it quite clear whether a fixed name construction is at stake; in other cases, non-typical order or irregular inflection may signal the possibility of several distinct interpretations. Constructions of an uncertain status should be termed 'phrasal names' rather than simply 'names', in the author's view.

MARIANN SLÍZ

Anonymus és a „senonok hegyei” meg az „aliminus népek” Árpád-kori történeti szövegek fejlődési modelljének első közelítése

I. Bevezetés

1. Célkitűzés. – Az alábbiakban Anonymus művének egy néhány soros részletét fogom vizsgálni, amelyben a címben olvasható szokatlan kifejezésekkel találkozunk. Tanulmányom célja, hogy minden korábbi, álláspontom szerint téves indoklástól eltérő magyarázatot adjak ezek felbukkanására, és e magyarázatot ne csak feltételezésként fogalmazzam meg, hanem elgondolásom helyességét a filológia lehetőségeinek határain belül meggyőzően igazoljam is.

Az általam javasolt indoklás a szövegfejlődés rekonstrukcióján alapul, elvileg hasonló eljárást követve, mint amelyet a geszta első fejezetének első mondatában olvasható *ad nigrum pontum* magyarázata során is alkalmaztam (HOLLER 2008: 308–14). Gyakorlati szempontból lényeges különbséget jelent azonban, hogy az *ad nigrum pontum* esetében rendelkezésünkre álltak korábbi történeti művek azon részletei, amelyek a sok évszázados szövegfejlődés közbülső fázisait alkották.

Emellett fel kellett használnunk az egyik Árpád-kori krónika részletét is, amely segítségével egy fenn nem maradt közbenső fázist tudtunk rekonstruálni. Tehát részben ismert szövegek, részben pedig egy rekonstruált szövegrészlet segítségével, egy néhány lépésből álló lineáris szövegfejlődési modell eredményeképpen megkaphattuk az anonymusi textust. A modell azért is lehetett ennyire egyszerű, mert akkori vizsgálatunkat Anonymus gesztájára korlátoztuk, és nem tűztük magunk elé az idevonatkozó többi krónikarészlet kialakulásának elemzését is.

Ezzel szemben a jelen esetben nem állnak rendelkezésünkre sem a kiindulási, sem további fázisok szövegei. Így kénytelenek vagyunk pusztán a magyar krónika különböző változataiban fennmaradt szövegrészletekre támaszkodni és ezek segítségével megkísérelni a szövegfejlődési folyamat rekonstrukcióját.

Kiindulópontul tehát egy forrásainkból ismeretlen, de tartalmilag és nyelviileg konzisztens, a magyar krónikák alapján kikövetkeztetett hipotetikus szöveget veszünk fel. A szövegfejlődést egy úgynevezett fagráffal modellezzük, amelynek csúcspontjaiban szövegegységek állnak. A gráf végpontjai a korunkra jutott szövegeket reprezentálják, a belső pontok pedig a szövegfejlődés folyamatában létrejött – gyakran csak hipotetikus – szövegváltozatokat. E közbenső változatok a másolási folyamat során történt változtatások eredményeképpen jönnek létre: a kompiláció, a kivonatolás, a betoldás, az értelmezés – alkalmasint félreértelmezés –, valamint a hibás másolás elemi transzformációs lépéseinek együttes hatására.

Eljárásunk magyarázó erejét az adja, hogy mind a kiindulási szöveg, mind a transzformációs lépések természetesnek tekinthetők, racionálisan megindokolhatók, és e lépések sorozatával eljutunk a fennmaradt szövegváltozatokhoz. Most többet szeretnénk elérni, mint pusztán az anonymusi textus magyarázatát, elvárásunk, hogy a modell a különböző krónikaváltozatokban olvasható szövegrészletek mindegyikének létrejöttét megindokolja.

Mint látni fogjuk, vizsgálataink nemcsak a címbeli két szokatlan kifejezésre adnak magyarázatot, hanem a krónikaszövegek fejlődésével kapcsolatos fontos következtetésekhez is alapot szolgáltatnak.

2. Az anonymusi szövegrészlet. – A geszta 56. fejezetében olvashatók az alábbi sorok; a részlet a faksimile kiadás alapján a rövidítések feloldásával és a másoló által jelzett hibák kijavításával, JUHÁSZ LÁSZLÓ és JAKUBOVICH EMIL szövegközléseinek felhasználásával a következő: (An. 1932: 38–9. 434–5. mondat, 39. 438. mondat vége; SRH. 1: 112. 7–15. sor, 113. 7. sor):

„Vniuersam quoque galliam atrociter affligentes. ecclesias dei crudeliter intrantes spoliauerunt. Inde per abrupta senonensium per populos aliminos ferro sibi uiam et gladio appuerunt. Superatis ergo illis bellicosissimis gentibus et naturali situ locorum tutissimis. montes senonum transcederunt. et segusam ceperunt ciuitatem. Deinde egressi taurinam ciuitatem opulentissimam expugnauerunt. Et postquam planam regionem lambardie aspexerunt. totam pene italiam bonis omnibus affluentem et exuberantem conscitatis cursibus spoliauerunt. ... et exinde ad propria redeunt regna cum magna uictoria.”

3. Az anonymusi szövegrészlet magyar fordításai. – A kutatástörténeti áttekintés előkészítéseként idézek négyet az elmúlt több mint két évszázad magyar fordításaiból:

LETHENYÉY JÁNOS fordítása: „az egész *Frantzia* Országot kegyetlenül nyomorgatván, ’s-az Istennek szent Egyháziba bé-rohanván, azokat szörnyű kegyetlenséggel fosztogatták. Onnét, a’ *Senoni* meredekeken, és az *Alimini* Népeken keresztül, vassal, és karddal nyitottak által-utat magoknak. Meg-győzvén tehát azokat az igen hadakozó, és, a’ helyeknek természeti-állása szerint, nagyon bátorságos Nemzeteket, a’ *Senoni* Hegyeiken által keltek, és *Segusa* Várassát meg-vették. Az után, ki-menvén, *Taurinát*, amaz igen gazdag várost, ostrommal bé-vették; és, minek utánna *Lombardiának* sík Tartományát meg-látták, ama minden jókkal bíró, és felesleg-is bévelkedő olasz Országot, egy sebes futással, majd egészen, fel-rablották, fosztogatták. (...) és onnét a’ magok tulajdon Országukba, nagy Győzelemmel vissza jönnek.” (An. 1790: 61).

SZABÓ KÁROLY fordítása: „s egész Galliát keményen sanyargatván, az isten egyházait, kegyetlenül berontva, megrablák. Innen a senonok meredek hegyein át, az alemann népeken keresztül, fegyverrel és karddal nyitának magoknak utat. Meg-győzvén tehát azon igen harczos s a helyek természeti fekvésénél fogva igen bátorságos nemzeteket, átkelének a senonok hegyein és *Segusa* városát bévevék. Innen megindulva *Taurina* nagygazdag városát megvívák, s miután Lombardia sík tartományát meglátták, csak nem egész Italiát, melly minden jóval dúsan bővölködik, sebes nyargalvást megrablák. (...) és osztán nagy diadallal térnek meg tulajdon országukba.” (An. 1860: 83–4).

PAIS DEZSŐ fordítása: „Egész Galliát szintén rettenetesen megnyomorgatták, sőt vadul berontva az Isten egyházaiba, még azokat is kifosztották. Innen a senonok meredek bércein át az aliminus népeken keresztül fegyverrel, karddal törtek utat. Miután pedig azokat a felette harcias és vidékük természeti helyzetében bátorságos népeket legyőzték, átkeltek a senonok hegyein és bevették Susa városát. Azután tovább vonulva Torinót, ezt a dúsgazdag várost vívták meg. Midőn Lombardia sík vidékét meglátták, sebes nyargalvást végigfosztogatták majdnem egész Itáliát, amely minden jóban fölösen bővelkedett. (...) Ezután nagy diadallal visszatérnek országaikba.” (An. 1926: 97–8).

VESZPRÉMY LÁSZLÓ fordítása: „Egész Galliát kegyetlenül nyomorgatták, be-törtek Isten egyházaiba, és kegyetlenül kifosztották őket. Majd a senonok meredélyein áthaladva tűzzel-vassal törtek maguknak utat a határszéli népek területén. Miután a természeti fekvésük révén védett és felette harcias népeket legyőzték, átkeltek a Senon hegyeken, elfoglalták Susa városát. Továbbindulva Torino dúsgazdag városát vették be ostrommal, majd megpillantották a Lombard síkságot. Gyors menetben szinte egész Itáliát végigfosztogatták, mivel bőségesen kínálta gazdagságát. (...) majd nagy diadallal tértek haza.” (An. 1999: 47–8).

A mintegy 70 évenként készített fordítások összehasonlításával néhány érdekes észrevételt tehetünk. LETHENYÉY JÁNOS lefordította *Galliá-t Franciaország-ra* és *Itáliá-t Olaszország-ra*, a későbbi fordítások megtartották az eredeti neveket. Ezzel szemben *Segusá-t* és *Tauriná-t* a XVIII–XIX. századi fordítások eredeti alakjukban hagyták, míg a XX. századiak helyettesítették *Susá-val* és *Torinó-val*. A vizs-

gálatunk fókuszában álló egyik kifejezést, az *aliminus népek*-et LETHENYEI JÁNOS és PAIS DEZSŐ eredeti alakjukhoz közeli formában tartották meg, ezzel szemben SZABÓ KÁROLY *alemann népek*-ként, VESZPRÉMY LÁSZLÓ – itt nem idézett fordításában 1995-ben *szomszédos népek*-ként, majd – 1999-ben *határszéli népek*-ként fordította, vagy pontosabban értelmezte.

Általánosságban megállapítható, hogy az egyre újabb fordításokra jellemző az eredeti latin szöveg nyelvtani szerkezeteitől való fokozatos eltávolodás.

4. A magyar krónikaváltozatok releváns szövegrészei. – Amint az 1. pontban említettem, a szövegfejlődés rekonstruálásához fontos támpontot nyújtanak a korai magyar történelmet tárgyaló krónikák releváns részletei.

Először egy 1282 és 1285 között befejezett krónika szövegét közlöm, amelyre *Kismartoni-kódex*-ként fogok hivatkozni, mivel a kéziratot Kismartonban őrizték a XVIII. században. A korábbi szakirodalom ezt a szöveget Kézai-krónikaként említi. Minden későbbi publikációmban a *Kismartoni-kódex* megnevezést kívánom használni, mert helyesebbnek tartom, mint a korábbi szóhasználatot.

Ezután az 1358-ban összeállított és 1365 körül másolt Képes Krónikáét ismertetem, majd az 1473-ban Hess András nyomdájából kikerült ösnyomtatványét, az ún. Budai Krónikáét, végül a THURÓCZY JÁNOS által összeállított és 1488-ban megjelentetett krónika augsburgi kiadását.

A szövegrészeket a kritikai kiadások alapján közlöm, fordításaikat a szakirodalomból vettem át.

A *Kismartoni-kódex szövegváltozata*: „Quibus devictis et fugatis tandem Franciam intraverunt, ubi Christianis et cenobitis persecutio valida facta est per eosdem. Exinde autem egressi usque fluvium Rodani Ragusium venientes, duas civitates, scilicet Segusam et Taurinam spoliaverunt, per Alpes Italiae sibi viam praeparando. Et cum planum vidissent Lombardiae, concitatis cursibus spolia multa rapuerunt et sic tandem ad propria revertuntur.” (SRH. 1: 170. 17–22. sor, 171. 1–2. sor).

BOLLÓK JÁNOS fordítása: „Ezek legyőzése és megfutamítása után végül behatoltak Franciaországba, s nagy mészárlást vittek véghez a keresztények és a szerzetesek között. Innen pedig tovább menve egészen a Rhône folyóig, Raguzáig hatoltak, s kifosztottak két várost, nevezetesen Susát és Torinót, utat nyitva maguknak az Alpokon át Itáliába. És midőn meglátták Lombardia síkságát, átszárguldvá rajta, sok zsákmányt raboltak, s végül így tértek meg saját birtokukra.” (KismK. 1984: 139).

A *Képes Krónika szövegváltozata*: „Inde vero Galliam atrociter affligentes, crudeliter in ecclesia Dei sevientes Metenseque, Treuerense et Aquigranense territorium devastantes deinde per obrupta montium Senoniensium per populos eterni Martis viam sibi gladio aperientes paraverunt. Ubi siquidem Segusam Taurinamque civitates destruxerunt, montesque prefatos perforantes planum Lombardie cum vidissent, totam pene provinciam concitatis cursibus vastare et ita ad proprium regnum cum victoria revertuntur.” (SRH. 1: 309. 10–17. sor, 310. 1–4. sor).

BOLLÓK JÁNOS fordítása: „Ezután kíméletlenül Galliára törtek; kegyetlen dúhögést vittek véghez az Isten egyházában; földúlták Metz, Trier és Aachen vidékét; ezek után a Senon-hegyek meredekjein az örökös Mars népein keresztül nyitottak karddal utat maguknak. Itt feldúlták Susát és Torinót, s átverekedve magukat

az említett hegyeken, miután megpillantották Lombardia síkját, gyors vágásban földúlták csaknem az egész tartományt, és így győzelemmel tértek vissza hazájukba.” (KépKr. 1984: 202, itt hiányos a szöveg; a teljes szöveg: KépKr. 2004: 39).

A Budai Krónika szövegváltozata: „Inde vero Galliam atrociter affligentes, crudeliterque in ecclesia dei sevientes Metense, Treuerense et Aquisgranense territoria igne devastarunt deinde per abrupta montium Senonensium per populos eterni martis viam sibi gladio aperientes paraverunt. Ubi siquidem Segusam Taurinamque civitates destruxerunt, montesque prefatos perforantes planum Longobardie cum vidissent totam pene provinciam concitatis cursibus vastavere et ita ad proprium regnum cum victoria revertuntur. Annis vero viginti sine motu in Pannonia permanserunt.” (SRH. 1: 309. 10–17. sor, 310. 1–9. sor, a kritikai jegyzetek figyelembevételével).

HORVÁTH JÁNOS fordítása: „Ezután pedig rettenetesen megnyomorgatták Galliát, kegyetlenül dühöngtek Isten egyháza ellen, és tüzzel elpusztították Metz, Trier és Aachen területeit. Utána a Senon hegyek meredek szikláin keresztül karddal nyitottak maguknak utat a háború istenének, Marsnak népei között. Itt ugyanis lerombolták Susa és Torino városát, és áthatolva az említett hegyeken, megpillantva Lombardia síkját, gyors száguldással csaknem az egész tartományt elpusztították, és így győzelmesen tértek vissza saját országukba. Húsz évig Pannóniában maradtak mozdulatlanul.” (BudKr. 1973: 31).

HORVÁTH JÁNOS fordítása – a Képes Krónika BOLLÓK-féle fordításához hasonlóan – következetesen átalakítja a melléknévi igeneves szerkezeteket igei állítmánnyá. Néhány apróbb megjegyzés a fordítással kapcsolatban: a) in ecclesia dei sevientes: *dühöngtek Isten egyháza ellen* helyett *dühöngtek Isten egyházában* lenne a pontosabb. Mintha a Thuróczy által eszközölt *in ecclesia* → *in ecclesiam* módosítás átszivárgott volna a Budai-krónika fordításába; – b) a *Mars*-ot magyarázó értelmezést iktat be a fordító, amely a latin szövegben nincs benne: *a háború istenének*; – c) a latin szövegbeli *Longobardiá-t Lombardiá-nak* fordítja; – d) az utolsó mondatbéli *vero*-t nem fordítja le.

A Thuróczy Krónika szövegváltozata: „Inde vero Galliam atrociter affligentes, crudeliter in ecclesiam dei sevientes Mettenseque, Treuerense et Aquisgranense territorium igne devastantes, deinde per abrupta montium Senonensium populos exterminantes viam sibi gladio aperientes paraverunt, ubi siquidem Segusam Taurinamque civitates destruxerunt. Montesque prefatos perforantes planum Lombardie cum vidissent, totam pene provinciam concitis cursibus vastavere, et ita ad proprium regnum cum victoria revertuntur, annisque viginti immobiles in regno permanserunt.” (ThurKr. 1985: 72. 52. fejezet, 246. szövegegység).

HORVÁTH JÁNOS fordítása itt is következetesen átalakítja a melléknévi igeneves szerkezeteket igei állítmánnyá: „Ezután pedig rettenetesen megnyomorgatták Galliát, kegyetlenül dühöngtek Isten egyháza ellen, és tüzzel elpusztították Metz, Trier és Aachen vidékét, onnan pedig a Senon hegyek meredek szikláin keresztül karddal nyitottak maguknak utat, elpusztítván az ottani népeket. Itt ugyanis lerombolták Susa és Torino városát, és áthatolva az említett hegyeken, megpillantva Lombardia síkját, gyors száguldással csaknem az egész tartományt elpusztították,

és így győzelmesen tértek vissza saját országukba, és hús évig ki sem mozdulva országukban maradtak.” (ThurKr. 1978: 101; 1986: 72).

5. Korábbi nézetek a fenti szövegrészletek kapcsolatáról. – Anonymus és a krónikaszövegek kapcsolatára vonatkozó észrevétel messzemenően nem új. MÁTYÁS FLÓRIÁN jegyzeteiben egymás alatt közli Anonymus és a Képes Krónika általam idézett, egymásnak megfelelő részleteit (An. 1883: 253).

PAULER GYULA Anonymus-kiadása jegyzeteiben ezt írja: „E hadjárat egyébiránt majdnem szóról-szóra megvan a Képes Krónikában és származékaiban.” (An. 1900: 460, 1. jegyz.).

1906-ban DOMANOVSKY SÁNDOR egymás mellett közli Anonymus, a Képes Krónika és a Budai Krónika, valamint a Kismartoni-kódex idevonatkozó szövegrészleteit. Konklúziója egyfelől: „A bővebb szövegnek a Kézaiéből [azaz a Kismartoni-kódexből: H. L.] való keletkezése lehetetlenség”; másfelől: „Kézai [azaz a Kismartoni-kódex: H. L.] szövegének keletkezése csak a bővebb textus alapján magyarázható meg; bizonyítják mindenek felett a Regino és Anonymus krónikáival való összehasonlítások. (...) Nem lehetett azonban Kézai forrása a bővebb szövegészű ma ismert krónikák egyike sem, minthogy találtunk oly szavakat, melyek azokban nincsenek meg, melyek azonban oly feltűnő hasonlatosságot mutatnak Anonymussal, hogy fel kell tételeznünk, hogy az ősforrásban is benne voltak.” (DOMANOVSKY 1906: 92–4).

A fenti pozitív kezdeti megállapítások és HÓMAN BÁLINT fontos további eredményei (HÓMAN 1925.) dacára a kutatás a XX. század végére, a XXI. század elejére teljesen zsákutcába futott; a krónikaszövegek viszonyát és időrendjét tekintve bizonytalan és teljesen hibás nézetek jelentek meg vezetőnek tekintett tudományos folyóiratok hasábjain.

Egy idézet 1998-ból: „Bizonyos, hogy Anonymus szövegét használta Kézai, azonban Anonymus és a Krónikaszerkesztés közötti viszonyról a végleges döntés kimondása nem e rövid cikk feladata. Több ponton talán valószínűsíthetjük a Névtelen elsőségét, de egy korábbi közös forrás létét sem zárhatjuk ki. Még ez utóbbi esetben is fenntartjuk előbbi állításunkat, miszerint Anonymus alkotóan nyúlt forrása szövegéhez és bővítette az általa ismert helynevekkel.” Ez utóbbi mondat tartalmáról pontos információt néhány sorral előbb kaphattunk: „a hágón való átkelés Anonymustól származik a Mont Cenis [értsd *montes senonum*: H. L.], a *Susa*, *Torino* helynevekkel, valamint a Lombard-síkság megpillantásának említésével együtt.” (VESZPRÉMY 1998a: 169).

Ez utóbbi mondat változatlan formában megismétlődik egy 2005. évi dolgozatban is, ahol az alábbi kijelentések is olvashatók: „Kézai műve ... a krónikaszerkesztésbe bedolgozva ... máig megőrződött. Tekintettel arra, hogy Anonymusnak és a Krónikaszerkesztésnek vannak olyan érintkezési pontjai – így például a már említett Senones-bekezdés –, amelyek nem magyarázhatók Kézaiéből, könnyen lehet, hogy a későbbi szerkesztők a Névtelen krónikájából is kölcsönöztek.” (VESZPRÉMY 2005: 340, 343–4).

E megállapítások kritikájára tanulmányom érdemi vizsgálatait követően, a VIII. fejezet 4. pontjában fogok visszatérni.

II. Kutatástörténet

1. A szövegrészletek földrajzi nevei. – A fenti öt szövegváltozatban szereplő földrajzi fogalmaknak nem jelentéktelen kutatástörténete van, s fontosnak tartom, hogy ezt az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – áttekintsem.

A Képes-, a Budai- és a Thuróczy-krónikában olvasható három lotaringiai város, Mettensis, Treveris és Aquisgranum értelmezése egyértelmű: a mai Metz, Trier és Aachen városokról van szó. Az összes szövegváltozatban megjelenő két itáliai településnév, Segusa és Taurina azonosítása is már meglehetősen régóta szintén egyértelmű, bár ez nem volt mindig így. MÁNDY ISTVÁN Segusához ezt a lábjegyzetet fűzte: „Szép kis Város *Frantz* Országban a’ *Lyoni* Kerületben.”, Taurinához pedig: „Újjabb néven *Belgrád*, vagy *Nándor Fejér-Vára*.” (An. 1799: 121). Nem csodálkozhatunk nagyon MÁNDY magyarázatán, hiszen Belgrád latinul *Taurinum* és *Taurunum* néven szerepel a forrásokban. De a XIX. században az azonosítás már egyértelmű, amiképp SZABÓ KÁROLY fordításának lábjegyzeteiben közli: „*Segusa* ma *Susa* város a piemonti királyságban a Savoyát Piemonttól elválasztó hegláncz aljában, Turintól nyugot felé egy napi járó földre.”; „*Taurina* a mai *Turin*, a piemonti királyság fővárosa.” (An. 1860: 83).

Az alábbiakban a jobb áttekinthetőség kedvéért külön fogom vizsgálni a *senonok hegyei* és külön az *aliminus népek* értelmezésére vonatkozó korábbi elgondolásokat, hangsúlyt fektetve az elmúlt két évtizedben publikált nézetekre. Mivel a *Senon-hegyek* a krónikaszövegekben is előfordul, és a furcsa nevű *aliminus népeket* egyes kutatók összefüggésbe hozták a Képes Krónikában olvasható *örök Mars népeivel*, ezért mind az Anonymus geszta, mind a krónikaszövegek számunkra releváns kommentárjaiból szemezgetni fogok. Azon helynevek értelmezésére, amelyek kizárólag a Kismartoni-kódexben bukkannak fel, majd csak az illető szövegváltozat tárgyalásakor fogok kitérni.

2. A „senonok hegyei” értelmezésének kutatástörténete

1926: A korábbi kutatók tanácstalansága jól tükröződik PAIS DEZSŐnek az Anonymus-fordításhoz adott rövid jegyzetében: „Senonok hegyei: 56. [fejezet] *abrupta Senonensium, montes Senonum*. Lehetnek ezek a *Senones*, a közép Loire meg a Szajna között és *Sens* vidéke Párizstól d[él]k[eletr].” (An. 1926: 137). *Sens* városka légvonalban mintegy 110 km-re fekszik Párizstól délkeleti irányban, a Szajnába torkolló Yonne folyó partján. A Loire középső folyása és a Szajna közötti terület teljesen sík vidék, itt nemcsak hegyek vagy meredélyek nincsenek, még szelíd lankák is alig akadnak.

1937: PAIS DEZSŐ jegyzetei a SZENTPÉTERY-féle kritikai kiadásban lényegében korábbi magyarázatait tartalmazzák, némi kiegészítéssel: „*abrupta Senonensium: Vide inferius: montes Senonum. Verba ad terram inter Ligerem (Loire) et Sequanam (Seine) sitam pertinent, ubi olim Senones Galli habitabant. Ibi exstitit Senones civitas seu Senonica urbs* (Regino, annis 888., 889.), – *hodie Sens – ubi anno 937. Hungari re vera versati sunt.*” (SRH. I: 112, 2. jegyz.) Magyarul: l. lejjebb: a senonok hegyei. Ezek a szavak a Loire és a Szajna közötti területre utalnak, ahol régen a *gall senonok* laktak. Itt állott *Senones civitas* vagy *Senonica urbs* (Regino 888., 889.), – ma *Sens* –, ahol a 937. évben a magyarok valóban megfordultak.

1937: A SZENTPÉTERY-féle kritikai kiadásban DOMANOVSKY SÁNDOR látta el jegyzetekkel a Képes Krónika és a Sambucus-kódex, illetve ezek változatainak szövegét. A *montium Senoniensium*-hoz tartozó lábjegyzete PAIS DEZSŐÉTŐL homlokegyenest különböző elgondolást tükröz: „*montium Senoniensium: Montes Senonenses in parte Italiae inter occasum solis et septemtriones spectanti pertinent.*” (SRH. 1: 309, 5. jegyz.). Azaz: A senoni hegyek Itáliának napnyugta és észak közé tekintő részéhez tartoznak. Azt az érdekes megfigyelést tehetjük, hogy ugyanazon kötetben belül a Senon-hegyeket egészen más területtel azonosítja az Anonymus-szöveg jegyzete, mint a Képes Krónikáé. Egyik kommentátor a névalakból, a másik a szövegkörnyezet tartalmából igyekszik következtetést levonni, pedig a két szöveg egység összetartozását, amint az I. 5. pontban említettem, MÁTYÁS FLÓRIÁN már 1883-ban világossá tette.

1964: MEZEY LÁSZLÓ jegyzete a Képes Krónikához: „A Szenon-hegyek: az Itáliát északnyugatról határoló Alpok és a Marseille-ig (Marsilia) terjedő dél-francia partvidék.” (KépKr. 1964: 189, 23. jegyz.). MEZEY LÁSZLÓ tehát DOMANOVSKY nézetét követi. Hogy mi okból kerülhetett Marseille a képbe, arra az *aliminus népek* kutatástörténete kapcsán térek ki.

1975: GYÖRFFY GYÖRGY az Anonymus-gezta hasonmás kiadásához PAIS DEZSŐ fél évszázaddal korábbi fordítását mellékelte, eredeti jegyzeteit is megtartotta, de több helyen saját, PAISÉTŐL eltérő nézetével röviden kiegészítette azokat. De sem a *Senonok hegyei*, sem az *aliminus népek* ügyében nincs GYÖRFFYnek egyéni hozzátennivalója PAIS álláspontjához (An. 1975.).

1978: HORVÁTH JÁNOS a Thuróczy-krónika fordításához az alábbi jegyzetet fűzte: „A krónikás önkényesen nevezi Senon-hegyeknek az Alpokat. Senonoknak egy ókori kelta törzset neveztek; nevüket a Szajna melletti Sens város őrizte meg.” (ThurKr. 1978: 514, 194. jegyz.; ThurKr. 1986: 362, 194. jegyz.). HORVÁTH JÁNOS tehát alapjában véve DOMANOVSKY SÁNDOR és MEZEY LÁSZLÓ elgondolásával ért egyet, de – biztos, ami biztos –, megemlíti Sens nevét is, noha nem lokalizálja oda a hegyeket. Bár Sens valójában nem a Szajna mellett fekszik, de ez ehelyütt nem bír különösebb jelentőséggel.

1984: A másik véleményhez csatlakozik V. KOVÁCS SÁNDOR, PAIS DEZSŐ Anonymus-fordításának újabb kiadásában; gyakorlatilag megismétli PAIS 1926-os jegyzetét. „a senonok (...) bércein át – Francia terület. Vagy a Közép-Loire és a Szajna közötti terület, a Senones, vagy a Párizstól délkeletre fekvő Sens vidéke.” (An. 1984: 1083). V. KOVÁCS SÁNDOR nem fűzött jegyzeteket az ugyanebben a kötetben megjelent BOLLÓK JÁNOS-féle Képes Krónika fordítás megfelelő részletéhez, sőt sajnálatos módon a szövegközlésbe hiba is csúszott. Ugyanis az „Itt feldúlták Susát és Torinót, s átverekedve magukat az említett hegyeken, miután megpillantották Lombardia síkját,” részlet csonkán, „S miután átverekedtek magukat az említett hegyeken, és megpillantották Lombardia síkját,” (KépKr. 1984: 203) lerövidített alakban került kinyomtatásra.

1986: A Képes Krónika újabb, BELLUS IBOLYA által készített fordítását KRISTÓ GYULA látta el jegyzetekkel, minden korábbinál nagyobb terjedelemben. A közel százhusz oldalt kitevő 765 jegyzetből egy foglalkozik az általunk vizsgált szövegrésszel. A jegyzet releváns részlete az alábbi, ellentmondást nem tűrő megállapítás:

„A Senon-hegyeken a franciaországi Sens értendő.” (KépKr. 1986: 307, 197. jegyz.) Az a tény, hogy Sens közelében hegyek nincsenek, KRISTÓ GYULÁt ugyanúgy nem zavarta, mint a 60 évvel korábban a kicsivel óvatosabban fogalmazó PAIS DEZSŐt.

1988: Thuróczy krónikája kritikai kiadásához MÁLYUSZ ELEMÉR és KRISTÓ GYULA készítette el a rendkívül alapos és terjedelmes jegyzeteket tartalmazó köteteket. Az általunk vizsgált részlethez – gyakorlatilag PAIS DEZSŐ 1937-es jegyzetét átvéve – az alábbi megjegyzést fűzték; terjedelmi okokból a latin eredetit mellőzöm: *montium Senonensium* – A Loire és a Szajna folyók közötti terület, a korábbi gall senonok lakóhelye, ahol *civitas Senonis* azaz *Senonica urbs*, ma Sens városa helyezkedik el, s amelynek környékét a 937. évben a Frankogalliát dúló magyarok elnéptelenítették, amint ezt érvekkel bizonyítani lehet (MÁLYUSZ–KRISTÓ 1988: 1: 232).

1995: Megjelenik VESZPRÉMY LÁSZLÓ Anonymus-fordítása a Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. kötetében. Ebben VESZPRÉMY a *per abrupta Senonensium* kifejezést „a sens-i hegyvidéken áthaladva” szöveggel, a *montes Senonum transcederunt* részletet pedig „átkeltek a sens-i hegyeken” formában ültette át magyarra (Anonymus VESZPRÉMY-fordítása, 1995: 344). A hivatkozott lábjegyzetben ennyi áll: „A senonok (*Senones Galli*) eredetileg Sens (Franciaország, Párizstól délkeletre) vidékén éltek.” (An. 1995: 275, 899. jegyz.).

1998: A Magyar Nyelv közli VESZPRÉMY LÁSZLÓ négy oldal terjedelmű dolgozatát, melyben közel három oldalt a „Senones”-kérdésnek szentel a szerző. Ebben a három évvel korábbi fordításától lényegesen eltérő álláspontot képvisel. Miután felveti a problémát, hogy mi is rejtőzhet a *per abrupta Senonensium* és *montes Senonum* kifejezések mögött, megállapítja: „Értelmezésük már a korábbi fordítók-nak is gondot okozott, s azon felül, hogy felfedezték benne a francia városnév, illetve érsekség, *Sens* latin alakváltozatait, nem jutottak messzire.” (VESZPRÉMY 1998a: 167). Megállapítja, hogy a GABRIEL SILAGI és VESZPRÉMY LÁSZLÓ által készített 1991. évi új szövegkiadás és német fordítás is említés nélkül hagyta ezt a problematikus helynevet. VESZPRÉMY szerint Anonymus „nyilván a Mont Cenis nevét latinosította”, amelynek „egyébként latin változata *Cenisius mons*, *Alpes in Cinisius*, (...) XVIII–XIX. századi francia térképeken *Mont Senis*, *Mont Cents* alakokban fordul elő. (...) A szójátékokat kedvelő névtelen krónikás nyilván élt a szó- és hangalak kínálta lehetőséggel és megalkotta a Cenis hegységet jelölő »Senonok hegyei« földrajzi nevet.”

A „Senonok meredélyei” elnevezés esetében – idézzük tovább VESZPRÉMYt – „sem vagyunk könnyű helyzetben, mivel szinte bizonyos, hogy a *Senon* megnevezés nem jelentheti a sensi tartományt, ahol hegység gyakorlatilag nem volt. A Vogézekben fekvő, Gombert sensi püspök által alapított »Senones« monostora pedig földrajzilag nem illik ide. Két megoldás kínálkozik. Eszerint vagy a *Galli* szinonimájaként kezeli a szót (*Galli Senones*), amire példát találhat Izidórnál (Etym. libri IX, 2, 106), illetve például Ancona (*Senogallica*, *Sinigaglia*) latin nevében, vagy egyszerűen a fenti Cenis-hegység nevéből alkotta meg e harcias hegyi törzsek nevét.” Összefoglalásul kiemeli: „úgy véljük, hogy a hágón való átkelés leírásában Anonymustól származik a Mont Cenis, a *Susa*, *Torino* helynevekkel, valamint a Lombardság megpillantásának említésével együtt.” (VESZPRÉMY 1998a: 169). – VESZPRÉMY szerteágazó gondolatmenetének lényege tehát az a hipotézis, hogy Anonymus

nem korábbi forrásból vette át ezt a szövegrészt, hanem az saját fogalmazása. Sőt, a XVIII. századi francia térképeken *Mont Senis* és *Mont Cents* alakban említett hegység nevét ő latinosította, s mivel szereti a szójátékokat, ezért azt *montes Senonum* alakúra módosította. A *senones* népvétet pedig vagy a *gall* népnév szinonimájának gondolta, s ilyen értelemben használta, de az is lehetséges, hogy Anonymus saját önálló leleménye a szintén általa kreált Senon-hegy neve alapján.

1999: VESZPRÉMY LÁSZLÓ módosításokkal adja közre négy évvel korábbi Anonymus-fordítását; a senon-hegyek időközben messze elkerültek Sens város körzetéből. Most már a *per abrupta Senonensium* kifejezést „a senonok meredélyein áthaladva” szöveggel, a *montes Senonum transcederunt* részletet pedig „átkeltek a Senon hegyeken” formában ültette át (An. 1999: 47).

A *senonok meredélyein* részlethez tartozó jegyzetben összefoglalja 1998-as dolgozatának tartalmát: „Homályos földrajzi fogalmak. Kizárható, hogy a Vogézekre használná, noha ott volt egy ilyen nevű apátság (»Senones«). Esetleg a »Galli« szinonimájaként, ahogyan Izidor művében is megtalálhatta (*Etimologiarum libri*, IX, 2, 106). Sens egyébként franciaországi város Párizstól délkeletre, latin neve gyakori a forrásokban. Mindkét esetben valószínűleg a Susa-val szembeni francia Alpok Mont Cenis nevű részére utalhat. A sokat utazó Kézai – aki a Senonok kifejezést nem használja, de Anonymus mondatát átveszi – tisztában volt a földrajzi viszonyokkal, a Senon hegyeken magától értetődően az Olasz Alpokat értette, s ki is javította. (...) Az itt lakókra ezért illik a ’határmenti’ jelentésű »aliminus« jelző.” (An. 1999: 69–70, 335. jegyz.). Megjegyzem, hogy e jegyzet szövege már korábban is napvilágot látott: VESZPRÉMY 1998b: 939.

2004: Megjelenik a Képes Krónika BOLLÓK-féle fordítása új jegyzetekkel. A kötetből sajnálatos módon nem derül ki, hogy az 1–70. fejezetekhez tartozó jegyzeteket ki készítette; a későbbi fejezetek jegyzeteit SZOVÁK KORNÉL és VESZPRÉMY LÁSZLÓ írta. Az általunk vizsgált szövegre vonatkozó jegyzet releváns részlete a következő: „Senon-hegyek: Sens, a Loire és a Szajna közötti terület, eredetileg a Senones nevű gall törzs szállásterülete. Anonymusnál (56. c[aput]) a Senones a Mont Cenis-hágó latinizált neve Susával és Torinóval szemben.” (KépKr. 2004: 186, 274. jegyz.). Csak nagy meglepetésünknek adhatunk hangot: a jegyzet szerint a Senon-hegyek mást jelent a Képes Krónikában és mást Anonymus rokon szövegrészletében. A két mondatban KRISTÓ GYULA (1939–2004) *Sens*-es és VESZPRÉMY LÁSZLÓ *Sens*-telen elgondolása olvasható; a kettőnek így együtt nincs sok értelme.

2005: VESZPRÉMY LÁSZLÓ újabb dolgozatában a Senon-ügyben gyakorlatilag betű szerint vesz át egy oldalnyinál többet hét évvel korábbi cikkéből. Megismétli, hogy Anonymus „nyilván a Mont Cenis nevét latinosította”, és hogy a „szójátékokat kedvelő névtelen krónikás (...) megalkotta a Cenis hegységet jelölő »Senonok hegyei« földrajzi nevet.” Véleménye változatlanul az, hogy „a hágón való átkelés Anonymustól származik, a Mont Cenis, Susa, Torino helynevekkel, valamint a Lombard-síkság megpillantásának említésével együtt.” Elgondolása szerint „Anonymusnak és a Krónikaszerkesztésnek vannak olyan érintkezési pontjai – így például a már említett Senones-bekezdés –, amelyek nem magyarázhatók Kézaiából, könynyen lehet, hogy a későbbi szerkesztők a Névtelen krónikájából is kölcsönöztek.” (VESZPRÉMY 2005: 338–40, 344).

3. Az „aliminus népek” értelmezésének kutatástörténete. – 1802-ben jelent meg CORNIDES DÁNIEL nagyszabású műve Anonymusról, amelyet JOHANN CHRISTIAN ENGEL rendezett sajtó alá. A kötethez függelék-képpen egy nagyméretű kihajtható lapot is csatolt, s ennek két oldalán számos szövegjavítást adott SCHWANDTNER 1746-os legelső kiadásához. A szövegjavításoknál ENGEL megadta, hogy az emendáció kinek a javaslata: CORNIDESÉ, az övé, vagy éppen valaki másé. Az 56. fejezet *per populos Aliminos* kifejezéséhez ENGEL saját emendációjaként az alábbi megjegyzést fűzte: „Alemannos? (seu hoc loco, populos ad lacum Leman)”, s az észrevételek rovatban még megjegyezte: „In Cod. legi posset: populos Alumnos” (CORNIDES 1802. kihajtható függelék hátoldala). Az ENGEL által kérdőjelesen javasolt egyik javítási lehetőség tehát az *alemannos* népnév, egy másik pedig a *Léman-tó*, – vagyis a mai Genfi-tó – mellett élő népekkel való azonosítás. A Genfi-tó az általunk vizsgált szövegrészletben kevéssel később olvasható Susától és Torinótól északra, a két várostól légvonalban mintegy 140, illetve 160 km-re fekszik. Az észrevételek rovatban felvetett harmadik lehetőség szerint a kódexben *Alumnus* [= tanuló] népekről lehetne olvasni.

1827-ben STEPHANUS LADISLAUS ENDLICHER jegyzetekkel kísért Anonymus-kiadásának Index historicusában az *Alimini populi* címszó alatt megemlíti ’a Leman tó melletti népek’ ENGEL-féle konjektúráját (An. 1827: 224); ezzel szemben 1860-ban SZABÓ KÁROLY magyar fordításában ENGEL másik javaslatát, az *alemann* néppel való azonosítást építi be a fordítás szövegébe (An. 1860: 83).

PAULER GYULA az 1900-ban megjelent szövegkiadás jegyzeteiben az alábbiakat írja: „E hadjárat egyébiránt majdnem szóról-szóra megvan a Képes Krónikában és származékaiban s Névtelen jegyzőnkől lehet megigazítani egy érthetetlen corumpált helyüket: populos eterne martis – melyet Thuróczy populos exterminantes-re magyaráz – «populos Aliminos»-ra (Alemannost akarnak mondani – a mai Svájcban?)” (An. 1900: 460, 1. jegyz.). PAULER tehát explicite szöveghibának mondja az „örök Mars népei”-t. Azonosnak tartja az Anonymusnál olvasható „aliminus népek”-kel. Ez utóbbit viszont az *alemannos* romlott változatának gondolja – ENGEL-hez hasonlóan –, bár csak SZABÓ KÁROLYra hivatkozik. Anélkül, hogy a Genfi-tavat említene, leírja Svájc nevét – kérdőjellel –, amely sokáig fog kísértetni a szakirodalomban.

1926: PAIS DEZSŐ új fordításának jegyzeteiben ezt írja: „Aliminus népek: Ezt a homályos nevű népet Franciaországban vagy Svájcban kell elhelyeznünk.” (An. 1926: 103).

1937: PAIS DEZSŐ jegyzetei a SZENTPÉTERY-féle kritikai kiadásban lényegében korábbi, bizonytalan és homályos magyarázatait tartalmazzák, némi kiegészítéssel: „populos Aliminos: *Hi populi nominis incerti et obscuri fortasse in partibus terrae Francogallicae inter orientem solem et meridiem iacentibus vel in Suecia quaeri possunt.*” (SRH. 1: 112, 3. jegyz.). Azaz: Ezek a bizonytalan és homályos nevű népek talán a frankogall föld azon részein kereshetők, amelyek a felkelő nap és dél között fekszenek, vagy pedig Svájcban.

1937: A SZENTPÉTERY-féle kiadásban DOMANOVSKY SÁNDOR látta el jegyzetekkel a Képes Krónika és változatainak szövegét. A *populos eterni Martis*-hoz tartozó lábjegyzet mindössze egyetlen egy utalás: „populos Aliminos”: Anonymus

c. 56. (SRH. 1: 309, 6. jegyz.) Vagyis DOMANOVSKY – PAULERT követve – azonosnak tartja a két kifejezés jelentését.

1964: A Senon-heggyekkel kapcsolatban már közöltem MEZEY LÁSZLÓ jegyzetét: „A Szenon-hegység: az Itáliát északnyugatról határoló Alpok és a Marseille-ig (Marsilia) terjedő dél-francia partvidék.” (KépKr. 1964: 189, 23. jegyz.). Noha MEZEY explicite nem fogalmazza meg, de az alaki hasonlóság alapján arra kell gondolnunk, hogy Marseille (Marsilia) városára azért utal, mert a *populos eterni Martis*-t a Marsilia körül élő népekkel azonosítja.

1967-ben jelent meg az OTTO PRINZ és JOHANNES SCHNEIDER szerkesztette Mittellateinisches Wörterbuch első kötete, amelyben a *aliminus* szó önálló szócikket kapott. A szócikk a következő alakú: „*aliminus, -a, -um. (a *et limen*) *remotus* – *entlegen*: GESTA Hung. 56 (MGScript. XXIX p. 535,30) *per populos -os ferro sibi viam ... appuerunt.*” (MW. 1: 435). A szócikk tehát kizárólag az Anonymusbeli előfordulását említi, jelentése gyanánt a ’távoli, félreeső’ értelmezést adja, s ezt a zárójelben közölt *a+limen* összetételre vezeti vissza. A *limen* jelentése itt ’küszöb, határ, vége valaminek’, az *a* előjárósó jelentése ’el valamitől’.

1984: V. KOVÁCS SÁNDOR jegyzete PAIS DEZSŐ fordításának új kiadásához: „az aliminus népeken keresztül – Bizonytalanul meghatározható nép, minden valószínűség szerint francia vagy svájci területen élhetett.” (An. 1984: 1083).

1986: A KRISTÓ GYULA által a Képes Krónika új fordításához készített jegyzetek közül egy foglalkozik az általunk vizsgált szövegrésszel, ennek releváns részlete a következő: „Anonymusnál az örök Mars népeinek – amely kifejezés a háborúra utal s harcias népeket jelent – megfelelő helyen az ismeretlen Aliminus népek szerepelnek: SRH. I. 112.” (KépKr. 1986: 307, 197. jegyz.). A jegyzet tehát PAULERT és DOMANOVSKY-t követve, – bár rájuk nem hivatkozva –, azt sugallja, hogy az ’örök Mars népei’ és az ’Aliminus népek’ azonos, vagy legalábbis hasonló jelentésű kifejezések.

1988: Amint a krónikaszövegek között már láthattuk, s amiképpen PAULER GYULA 1900. évi jegyzetében megemlítette, a kérdéses helyen THURÓCZYNál a *populos exterminantes* kifejezés áll. THURÓCZY szövege kritikai kiadásának jegyzeteiben ehhez MÁLYUSZ ELEMÉR és KRISTÓ GYULA az alábbi megjegyzést fűzték; terjedelmi okokból a latin eredetit mellőzöm, csak a fordítást közlöm: *populos exterminantes*. – A kifejezés magyarázatát Anonymus szavaiból kell vennünk: „Ezután a senoniak meredélyein keresztül az aliminus népeken át vassal és karddal nyitottak maguknak utat” (SRH. 1: 112). Bizonytalan és eldöntetlen, hogy mely népnek a neve állhatott ezen a helyen a régi gesztákban. Az „Aliminus” név ismeretlen, a földrajzi elhelyezkedésből valamely frankogall vagy helvét népre gondolhatunk (SRH. 1: 112, 3. jegyzet). A név sem a XIII. századi geszta írójának, sem a korábbi írnokoknak nem volt ismert, úgyhogy arra gondolhatunk, hogy tulajdonnévből vált köznévvé. Nem nagyon elterjedt, mégis – mivel háborúról van szó –, igen kézenfekvő a jelzős szókapcsolat: „per populos eterni Martis” (SRH. 1: 309), amelynek jelentése így e helyet meghatározza. Thuróczy a kifejezés jelentését megváltoztatja, talán mivel a büszkeségét sérti, hogy a magyarok harcias népeken keresztül nyitottak utat maguknak. A „per” előjárósó elhagyásával Thuróczy a „populos” főnevet tárgyá, a jelzőt pedig igévé változtatja, ezáltal növeli és bővíti a magyarok harci

dicsőségét (MÁLYUSZ–KRISTÓ 1988: 1: 232). Álláspontom szerint a fenti magyarázat mind a Thuróczy által végzett módosítás célját, mind annak hazafias motivációját illetően – teljesen hibás.

1989-ben GABRIEL SILAGI a készülő új szövegkiadás és német fordítás előmunkálatai alapján cikket közölt a Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters hasábjain, melyben Anonymus szövegével kapcsolatos megjegyzései és javítási javaslatai között – legutolsóként – a *per populos Aliminos* kifejezést érinti. Az ehhez tartozó javítási indítványa a következő: „Vorschlag: »durch die benachbarten Völker«. Der Editor hielt ebenso wie Pais *aliminos* für einen sonst unbekannten Volksnamen. Das Wort ist aber aus *ad* und *limen* zusammengesetzt.” (SILAGI 1989: 180). Magyarul: Javaslat: „a szomszédos népeken át”. A szerkesztő (azaz JAKUBOVICH EMIL) éppúgy, mint PAIS, az *aliminos*-t egy egyébként ismeretlen népnévnek tartotta. A szó azonban *ad*-ból és *limen*-ből van összetéve. Tehát GABRIEL SILAGI a szót ’szomszédos’ jelentésűnek tartja, elgondolása szerint az *ad* ’-nál/-nél’ előjárószo és a ’küszöb, határ’ jelentésű *limen* szavakból állhatott elő a máshonnan ismeretlen kifejezés.

1991-ben jelent meg Anonymus új latin–német kétnyelvű kiadása GABRIEL SILAGI szerkesztésében, VESZPRÉMY LÁSZLÓ közreműködésével. Ennek jegyzeteiben az alábbiakat olvashatjuk; terjedelmi okokból a német eredetit mellőzöm: *populos Aliminos* PAIS, a faksimile kiadás 138. oldalán, mint egy Franciaországban vagy Svájcban élő nép tulajdonnevét értelmezte, miután fordítása már JAKUBOVICH révén bejutott az SRH-kiadásba (1, 112 lap és Index 508. lap). A szó azonban *ad*-ból és *limen*-ből van összetéve, ami a történet összefüggését tekintve valószínűbb is, mint az *a*-ból és *limen*-ből való összetétel ’távoli, félreeső’ jelentéssel, amelyet a Mittellateinisches Wörterbuch 1, 455 javasol (An. 1991: 179, 331. jegyz.). Tehát SILAGI és VESZPRÉMY a kifejezést ’szomszédos népek’ jelentésűnek tartja.

1994-ben látott napvilágot a Magyarországi Középkori Latinság Szótárához készült pótlások 2. közleménye, SZOVÁK KORNÉL munkája. Ebben megjelenik az „*aliminos*, -a, -um” szó, s a szócikkben mindkét magyarázatkísérlet szerepel – kérdőjelekkel –; ismét kizárólag Anonymus szövegrészletére történő utalással, és azzal a megjegyzéssel, hogy a kiadó tulajdonnévnek vélte: „*remotus* (? *ex a et limen* ...), *finitimus* (? *ex ad et limen* ...) – távoli, messzi (?), szomszédos (?): Inde per abrupta Senonensium per populos aliminos (*ed.*: Aliminos, *quia editor nomen putavit proprium*) ferro sibi viam et gladio apperuerunt: P. MAG. 56 (p. 112).” Egy évvel később ugyanez a szócikk megjelent egy külföldi folyóiratban is. A publikáció a fentiekkel gyakorlatilag azonos szöveget tartalmaz, annyi eltéréssel, hogy nem adja meg a hipotetikus magyar fordításokat (BORONKAI–SZOVÁK 1995: 53).

1995: Megjelent VESZPRÉMY LÁSZLÓ Anonymus fordítása, a fordításban VESZPRÉMY – szokatlan módon – SILAGI konjektúráját beépíti a magyar szövegbe, „szomszédos népek”-et említ: „a szomszédos népek területén tűzzel-vassal törtek maguknak utat.” (An. 1995: 344)

1998: VESZPRÉMY fentebb már hosszan citált dolgozatában röviden érinti a *per populos Aliminos* értelmezésének kérdését is: „Anonymus francia földön igen tájékozatlannak tűnik, s így nincs is sok remény, hogy az általa emlegetett »populi alimini« vagy a »Senonok meredélye« elnevezés eredetét pontosabban meghatá-

rozzuk. A fordításban ennek »határmenti« népek jelentése a legvalószínűbb, mivel valóban Itália és Gallia határán éltek. Az előbbire mind a német, mind a magyar középlatin szótár a »szomszédos – ad limen – népek« értelmezést ajánlja.” (VESZPRÉMY 1998a: 168). E rövid idézetben több tárgyi tévedés van: a berlini kiadású középlatin szótár éppenséggel elég ’távoli’ értelmezést adott meg a ’szomszédos’-hoz képest, s az általam ismert magyar középlatin szótár-kiegészítés semmit nem ajánl, csak a szakirodalomban felvetett két hipotézist ismerteti, kérdőjelekkel. A jegyzet elején megfogalmazott pesszimizmus bizonyára a korlátozott lehetőségek alapján leszűrt következtetés.

1999: Megjelenik VESZPRÉMY LÁSZLÓ átdolgozott Anonymus-fordítása. A fordító most az újabb, az előzőtől különböző konjektúráját építi be a magyar szövegbe, „határszéli népek”-et említ: „tűzzel-vassal törtek maguknak utat a határszéli népek területén.” (An. 1999: 47) A részlethez tartozó jegyzetben – amely több megalapozatlan hipotézist tartalmaz –, ezt olvassuk: „A sokat utazó Kézai – aki a Senonok kifejezést nem használja, de Anonymus mondatát átveszi – tisztában volt a földrajzi viszonyokkal, a Senon hegyeken magától értetődően az Olasz Alpokat értette, s ki is javította. (...) Az itt lakókra ezért illik a ’határmenti’ jelentésű »aliminus« jelző.” (VESZPRÉMY 1999a: 70, 335. jegyz.).

2005: VESZPRÉMY LÁSZLÓ újabb dolgozatában szó szerint átveszi az aliminus népekkel kapcsolatban 1998-ban írottakat – az összes tárgyi tévedéssel együtt (VESZPRÉMY 2005: 339).

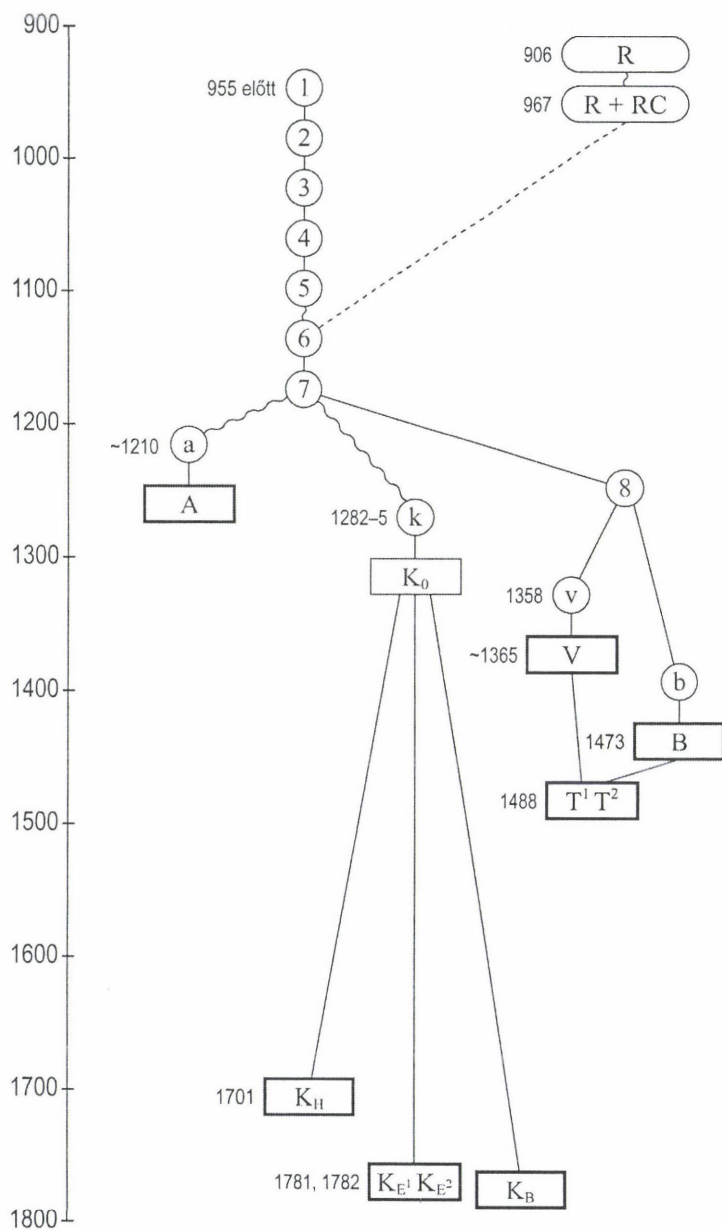
Áttekintve az elmúlt két évszázad értelmezési próbálkozásait a Léman-tó melletti népektől az alemannokig, a távoli népektől a szomszédos népeken át a határmenti népekig, arra a következtetésre juthatunk, hogy a *per populos aliminos* kifejezés eredetének kérdése a hagyományos filológusi-történeti megközelítés lehetőségeinek határain túl, vagy legalábbis annak *határai mentén* fekszik.

III. Az evolúciós gráf

A problematikus kifejezések magyarázatát tehát az eddigiektől eltérő módszerrel, a szövegfejlődés rekonstrukciójával kívánom megadni. A IV. fejezetben előadottak könnyű követhetősége érdekében előre bemutatom a folyamatot szemléltető gráfot.

A gráf csúcsai szövegváltozatokat szimbolizálnak. Az evolúciós gráf egy irányított fagráf, minden éle a forrásul szolgáló szövegváltozat felől az újabb szövegváltozat felé mutat.

Az időtengely függőleges; az idő felülről lefelé nő. Az egyes szövegváltozatok elhelyezkedése az időtengelyhez képest csak hozzávetőleges.

Az ábrán alkalmazott jelölések a következők:

A szövegváltozatok között futó háromféle vonaltípus reprezentálja a felhasználás jellegét: folytonos vonal jelzi a másolást, kisebb változtatásokkal, másolási

hibákkal; hullámos vonal jelöli a lényeges átdolgozást; szaggatott vonal jelöli, hogy a forrás bizonyos információi felhasználásra kerültek az újabb változat megfogalmazásakor.

A vastag keretvonalas téglalapok a korunkra jutott azon kéziratokat és nyomtatványokat jelölik, amelyekről a tanulmányban szó esik. Ezek az alábbiak:

A = Anonymus gesztájának fennmaradt másolata (OSzK. Cod Lat 403.)

V = Képes Krónika kódexe (készült 1365 körül) (OSzK. Cod Lat 404.)

B = Budai Krónika. Nyomtatva: Buda, 1473.

T¹ = Thuróczy-krónika első kiadása. Nyomtatva: Brünn, 1488. március 20.

T² = Thuróczy-krónika második kiadása. Nyomtatva: Augsburg, 1488. június 3.

K_H = A Kismartoni-kódex Hevenesi-féle másolata. Másolva 1701. május 26. (Egyetemi Könyvtár, Budapest Hevenesi-gyűjtemény 70. kötet 1–16.)

K_E¹ = A Kismartoni-kódex Horányi-féle első kiadása. Nyomtatva: Bécs, [1781.]

K_E² = A Kismartoni-kódex Horányi-féle második kiadása. Nyomtatva: Buda, [1782.]

K_B = A Kismartoni-kódex egykor a rohonci Batthyány-könyvtárban őrzött másolata. (MTAK. Tört. 4° 139.)

A szimpla keretvonalas téglalap olyan példányt jelöl, amelynek egykori létezéséről biztos tudomásunk van, de jelenleg nem található:

K₀ = A Kismartoni-kódex.

Kör jelöli a tanulmányban említett, de korunkra nem maradt szövegváltozatokat:

1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8: a szövegfejlődés folyamatában létrejött szövegváltozatok.

a = az Anonymus-kódex alapját képező szerzői szöveg (1210 körül)

k = a Kismartoni-kódex alapját képező szerzői szöveg (1282–1285)

v = a Képes Krónika kódexe alapját képező szöveg (1358)

b = a Budai Krónika nyomtatványa alapját képező szöveg (1473)

Félköríves zárású téglalapokkal jelöltem Regino krónikáját (készült 906-ban), és annak folytatását (készült 967-ben), mivel ezek a szövegek több másolatból is ismertek, s amelyek között igen korai, X–XI. századi kódexek is vannak, de számunkra nem releváns, hogy mely kódexet használta fel forrásként a 6. szövegváltozat összeállítója.

Szeretném hangsúlyozni, hogy ez a gráf k i z á r ó l a g az általunk vizsgált rövid szövegrészlet fejlődését szemlélteti. N e m ábrázolja a magyar krónikaszövegek kialakulásának j ó v a l b o n y o l u l t a b b folyamatát, annak a fenti ábra csak e l - s ő k ö z e l í t é s e . Így például az összes fennmaradt változat közös alapját képező 7. fázis, valamint a Képes Krónika **v** jelű fogalmazványa az általunk vizsgált részlet tekintetében egymástól csak minimálisan különbözik, viszont olyan krónikák részét képezték, amelyek nemcsak a tárgyalt események időbeli kiterjedése szempontjából tértek el lényegesen, hanem az utóbbi már tartalmazta a hun történetet is, míg az előbbi még nem. Hasonlóképpen a **v** és **b** változatok minimális eltérést mutatnak a mi részletünk vonatkozásában, annak ellenére, hogy a Képes Krónika Árpád-kori része jóval terjedelmesebb a Budai Krónikáénál.

Egy szövegrészlet fejlődését szemléltető evolúciós gráfhoz hasonló, a szakirodalomban *stemmá*-nak nevezett ábrázolás két különböző jelentésben fordul elő történeti szövegek tárgyalásakor. Az egyik típus különböző művek kapcsolatát ábrá-

olja, az irányítás a forrásul szolgáló mű felől az újabb munka felé mutat; erre láthatunk példát HÓMAN jelentős művének végén (HÓMAN 1925., a 108. oldal utáni melléklet: A magyar gesták és krónikák leszármazása). A másik típus azonos mű különböző szövegváltozatainak másolási viszonyait mutatja be; az irányítás az ősből szöveg felől mutat a róla készített másolatok irányába; az általunk tárgyalt anyagban Regino szövegváltozatai mutatnak erre példát (Regino XV.). Az általam alkalmazott gráf lényegében tehát ez utóbbi kategóriába tartozik, azzal az eltéréssel, hogy nem egy teljes mű, hanem csak egy rövid szövegrészlet fejlődését kísérem figyelemmel, továbbá a gráfba belefoglaltam az első típusba tartozó információkat is, mivel idegen szövegből is történt átvétel.

IV. A szövegrészlet evolúciója

1. fázis. – Figyelmesen átolvasva a fentiekben idézett öt latin szövegrészletet, fellüktet bennünk Nyugat-Európa valamelyik kolostorában a X. század folyamán született siralmas ének egy rövid részlete, amelynek közvetítésével talán a kegyetlenkedéseket személyesen is átélő, de lehet, hogy csak hallomásból ismerő szerző fájdalma jut el hozzánk egy évezred távolából:

...	
ungari vero lothringiam	atrociter affligentes
mettenseque, treuerenseque	territorium devastantes
in ecclesias dei	crudeliter sevientes
abruptentes sermones	populosque exterminantes

...

Magyarul:

...	
a magyarok pedig Lotaringiát	durván meggyötörve
a mettensisi és treverisi	területet pusztítva
Isten egyházai ellen	kegyetlenül dühöngve
a szentbeszédek megszakítván	a népeket legyilkolva

...

2. fázis. – A siralmas ének hosszabb részletét nem lenne könnyű rekonstruálni. Úgy vélem, egy ilyen ének lejegyzésével született meg az ősi krónikaszöveg; ennek a lejegyzésnek a számunkra releváns részlete nagyjából az alábbi lehetett (a könnyebb hivatkozás kedvéért a sorokat megszámozom):

1. Ungari vero lothringiam atrociter affligentes
2. mettenseque treuerenseque territorium devastantes
3. in ecclesias dei crudeliter saevientes
4. abruptentes sermones populosque exterminantes
5. montes alpes italiae perforantes
6. viam sibi gladio aperientes
7. paraverunt.
8. Segusam taurinamque civitates destruxerunt.
9. Planum lombardie cum vidissent

10. totam pene provinciam vastaverunt
11. concitatis cursibus.

1. A magyarok pedig Lotharingiát durván meggyötörve
2. a mettensisi és treverisi területet pusztítva
3. Isten egyházai ellen kegyetlenül dühöngve
4. a szentbeszédeket megszakítván a népeket legyilkolva
5. az itáliai Alpokon áthatolva
6. utat maguknak karddal megnyitva
7. készítettek.
8. Segusa és Taurina városait lerombolták.
9. Amikor meglátták Lombardia síkját
10. majdnem az egész tartományt elpusztították
11. gyors száguldásokkal.

3. fázis. – A másolási folyamat során apróbb változtatások történtek (az aktuális változtatásokat félkövér betűtípus használatával jelzem): a) a prózai szövegben nincs jelentősége a szótagszámnak, így visszakerült az *a* betű a *lotharingiam* szóba; – b) az egyik másoló beszúrta: *et aquisgranense*, emiatt a *-que* elmaradt a *treuerense* mögül; – c) a 2. és 3. sor fel lett cserélve; – d) a 4. sorban – mivel mind az *rm*, mind az *nn* betűpár ugyanannyi szarát tartalmaz, olvasási, majd átírási hiba történt: *sermones* → *sennones* (!); – e) a *vastaverunt* állítmány átkerült a mondat végére.

1. Ungari vero lotharingiam atrociter affligentes
2. in ecclesias dei crudeliter sevientes
3. mettenseque treuerense **et aquisgranense** territorium devastantes
4. abruptentes **sennones**, populosque exterminantes
5. montes alpes italiae perforantes,
6. viam sibi gladio aperientes paraverunt.
7. Segusam taurinamque civitates destruxerunt.
8. Planum lombardie cum vidissent
9. totam pene provinciam concitatis cursibus vastaverunt.

1. A magyarok pedig Lotharingiát durván meggyötörve
2. az Isten egyházai ellen kegyetlenül dühöngve
3. a mettensisi, treverisi és **aquisgranumi** területet pusztítva
4. **megtörve a senonokat**, a népeket legyilkolva
5. az itáliai Alpokon áthatolva
6. utat maguknak karddal megnyitva készítettek.
7. Segusa és Taurina városait lerombolták.
8. Amikor meglátták Lombardia síkját
9. majdnem az egész tartományt gyors száguldásokkal elpusztították.

4. fázis. – A nehezen értelmezhető *abruptentes sennones* kifejezést egy másoló igyekezett értelmessé tenni, s a 4. sorban az alábbi változtatást tette: *abruptentes* → *abrupte, populosque* → *populos*.

4. **abrupte** sennones populos exterminantes

4. **hirtelen** legyilkolva a senon népeket

5. fázis. – Ezt követően – de az is lehetséges, hogy közvetlenül a 3. fázis után – a részlet az alábbi formában kapott új értelmet: a 4. sorban: *abrupte* → *per abrupta*.

4. **per abrupta** sennones populos exterminantes

4. **a meredélyeken áthatolva** legyilkolva a senon népeket

6. fázis. – A) Előzetesen utalni szeretnék arra, hogy az általunk vizsgált szövegrészletek összefüggése Regino prümi apát világkrónikájának folytatását képező évkönyvszerű feljegyzésekkel régóta ismert. MÁTYÁS FLÓRIÁN szövegkiadásának jegyzeteiben utal rá (An. 1883: 250), és PAULER GYULA az 1900. évi kiadás jegyzeteiben az alábbiakat írja: „Ez elbeszélés főleg Regino folytatójának 954-hez való adatain alapszik.” (An. 1900: 460, 1. jegyz.). 1925-ben megjelent értékes művében HÓMAN BÁLINT a krónikaszövegek és Anonymus elemzése alapján rekonstruálja a Reginonál és folytatójánál található magyar vonatkozású adatok átvételét s ebből igen fontos következtetéseket von le; megfelelő kontextusba helyezve megállapításait ma is érvényesnek tartom (HÓMAN 1925: 79–81).

B) Az újabb szövegváltozat ismertetése előtt idézem Regino folytatójának évkönyvéből a magyarokra vonatkozó, a 926., 932., 934., 938. és a 954. évekhez tartozó feljegyzéseket.

„DCCCCXXVI. Ungari totam Franciam, Alsatiam, Galliam et Alamanniam igne et gladio vastaverunt.” (Regino 158). Magyarul: 926. év. A magyarok egész Franciaországot, Elzászt, Galliát és Alemanniát tűzzel és karddal pusztították.

„DCCCCXXXII. Ungarii per orientales Francos et Alamanniam multis civitatibus igne et gladio consumptis iuxta Wormaciam Rheno transito usque ad mare oceanum Galliam devastantes per Italiam redierunt.” (Regino 159). Magyarul: 932. év. A magyarok a keleti frankokon és Alemannián át, sok várost tűzzel és karddal elpusztítván, Wormacia mellett a Rajnán átkelven, egészen az óceán-tengerig pusztítva Galliát, Itálián keresztül tértek haza.

„DCCCCXXXIII. Heinricus rex Ungarios multa caede prostravit, pluresque ex eis comprehendit.” (Regino 159). Magyarul: 934. év. Henrik király a magyarokat nagy gyilkolással leterítette és közülük többeket foglyul ejtett.

„DCCCCXXXVIII. (...) Ungarii iterum a Saxonibus multa caede vastati.” (Regino 160). Magyarul: 938. év. (...) A szászok a magyarokat ismét nagy gyilkolással pusztították.

„DCCCCLIV. (...) Ungarii ducentibus inimicis regis in quadragesima Rheno transito pervadentes Galliam inaudita mala in ecclesias Dei fecerunt et per Italiam redierunt.” (Regino 168). Magyarul: 954. év. (...) A király ellenségeinek vezetésé-

vel a magyarok, miután a bőjt alatt átkeltek a Rajnán, Gallián végiggázolva, hallatlan bajokat okoztak Isten egyházai ellen, és Itálián át visszatértek.

C) Az általános tájékozódás kedvéért hasznos annak a tisztázása, hogy a fenti és a korábban említett híradások tartománynevei alatt mely területeket is kell értenünk. *Francia*, illetve az *orientales Francos*, azaz keleti frankok tartománya a mai Frankfurt központú tartomány volt, melynek határai keleten Forcheim városáig, nyugaton a Rajnától nyugatra elterülő Pfalzi-erdőig terjedtek, észak felé hozzá tartozott Fulda, Herschfeld és Fitzlar. Tőle délre helyezkedett el Svábsország, amelyett Regino folytatója *Alemannia* néven említ, ennek közepén van a Bódeni tó, nyugaton pedig Augsburgig terjed. Alemanniától nyugatra feküdt *Alsatia*, a mai Elzász, fontos városa volt Strassburg. Alsatiától és a keleti Frankországtól nyugatra terült el *Lotharingia*, fontos egyházi központjai voltak az idézetünkben is szereplő Metz, Trier, Aachen, valamint Köln, és Regino városa: Prüm. *Galliá*-n pedig a nyugati frank királyságot kell értenünk, amely egészen az óceánig terjedt.

D) A 932. és a 954. év magyar hadjáratainak leírása nagyon hasonló, mindkettőben szerepel a Rajnán való átkelés, Gallia pusztítása, majd az Itálián keresztül történő visszatérés. Ezeket, s még más, korábbi évekből a magyarokra vonatkozó értesüléseket a krónikáíró hozzátoldotta fő forrásának szövegéhez, ennek következtében az alapszöveg módosult. Álláspontom szerint az ekkor elkészült krónika nem maradt ránk eredeti formájában, csak összevonásokat elszenvedett későbbi alakjában.

A kompilátor azt az eljárást követte, hogy előbb kigyűjtötte a Regino folytatójánál talált évkönyvi adatokból azokat, amelyek véleménye szerint a magyarokra vonatkoztak. Így olyan híreket is átvett, amelyeknek valójában semmi közük nem volt a magyar hadműveletekhez. Ennek során átvette a Rajnán való átkelésről szóló hírt, s noha Regino folytatója épp Lotharingiát nem említi, mint a magyar támadások szenvedő tartományát, de mivel az szerepelt a másik forrásban, ezért földrajzi szempontokat figyelembe véve a krónika összeállítója a Rajnán történt átkelés után említette meg a Lotharingia elleni támadást.

Ezután másolta le az általunk vizsgált szövegrészlet 5. fázisát, de néhány módosítással. Mivel Lotharingiát már említette, viszont a Regino folytatójánál 926-ban, 932-ben és 954-ben is megnevezett Galliát még nem, ezért ehelyütt felcserélte elsődleges forrásának Lotharingia tartománynevét a Metz, Trier és Aachen említése miatt oda nem illő Galliáéval.

A kompilátor feltételezte, hogy a Regino-folytatás minden nyugat felé indított magyar támadásról beszámolt. A 938. év hírei között utolsóként említett, a magyarokkal kapcsolatos párszavas tudósítást vagy nem vette észre vagy az általa használt kéziratból az éppen kimaradt; másfelől a magyarokra vonatkozó 934. évi rövid hírt összevonta a 932. évvel s ezeket együttesen a 933. évhez tartozónak tekintette, ezért arra a következtetésre jutott, hogy 933 és 954 között nem volt nyugat felé irányuló hadjárat. Ezért krónikájába nemcsak azt írta be közhelyszerűen, hogy a magyarok győzelemmel tértek vissza hazájukba: *et ita ad proprium regnum cum victoria revertuntur*, hanem azt is hozzátette, hogy húsz évig ki sem mozdulva orszáukban maradtak: *annis vero viginti sine motu in pannonia permanserunt*. Bizonyára tehát a 934 és 953 közötti két évtizedre gondolt.

Regino krónikája szolgáltatott alapot még egy másféle módosításhoz is. A szövegben szó esik ugyanis néhány alkalommal *Sens* városáról és annak érsekeiről – ahogy PAIS DEZSŐ az 1937. évi kiadás jegyzeteiben utal is rá –, így például kevés-
 sel azelőtt, hogy a 889. év eseményeit kezdené elbeszélni (Regino 131), valamint a 889. év eseményei kapcsán is említésre kerül *Senonica urbs* (Regino 133). Az pedig jól ismert, hogy Anonymus forrásában terjedelmes átvételt találunk Regino krónikájából, éppen a 889. évet taglaló, a magyarokkal foglalkozó részletből (HOLLER 2008: 310–1). Emellett utalást találunk Reginonál a gall senonokra is a 896. évnél (Regino 144). Ezzel magyarázható, hogy a Regino krónikáját és annak folytatását a szövegbe beledolgozó krónikás a *per abrupta sennonnes* kifejezést módosította és *per abrupta senoniensium*-ot írt.

A fentiekén kívül a krónikaíró néhány egészen apró változtatást is eszközölt:
 a) a folyamatos elbeszélés elemeként beillesztette: *Inde*; – b) mivel Regino folytatójánál a 932. évnél *igne et gladio* olvasható, és *gladio* volt már a szövegben, ezért beszúrta: *igne*; – c) a tagolás céljából beszúrta: *deinde*.

E) A szöveg ezek után így alakult:

1. **Inde** vero **galliam** atrociter affligentes
2. in ecclesias dei crudeliter sevientes
3. mettenseque, treuerense et aquisgranense territorium **igne** devastantes
4. **deinde** per abrupta **senoniensium** populos exterminantes
5. montes alpes italiae perforantes,
6. viam sibi gladio aperientes paraverunt.
7. Segusam taurinamque civitates destruxerunt.
8. Planum lombardie cum vidissent
9. totam pene provinciam concitatis cursibus vastaverunt,
10. **et ita ad proprium regnum cum victoria revertuntur.**
11. **Annis vero viginti sine motu in pannonia permanserunt.**

1. **Ezután** pedig **Galliát** durván meggyötörve
2. az Isten egyházai ellen kegyetlenül dühöngve
3. a mettensisi, treverisi és aquisgranumi területet **tűzzel** pusztítva
4. **ezután a senoniak** meredélyein át a népeket legyilkolva,
5. az itáliai Alpokon áthatolva
6. utat készítettek maguknak karddal megnyitva.
7. Segusa és Taurina városait lerombolták.
8. Amikor meglátták Lombardia síkját
9. majdnem az egész tartományt gyors száguldásokkal elpusztították,
10. **és így győzelemmel tértek vissza saját országukba.**
11. **Húsz évig pedig Pannóniában maradtak mozdulatlanul.**

7. f á z i s. – Egy apró szövegromlás következett be: egy *x* olvashatatlaná vált vagy kimaradt: *exterminantes* → *eterminantes*. Mivel a *mün* betűsört lehet *nim* gyanánt is olvasni, ezért a következő másolásnál *eternimantes* került a szövegbe, ami viszont *eterni martis* értelmezéssel hagyományozódott tovább: *exterminantes*

→ *eterminantes* → *eternimantes* → *eterni martis*! Emiatt a másoló egy *per*-t iktatott be a *populos* elé: *per populos eterni Martis* azaz: az örök Mars népein keresztül.

1. Inde vero galliam atrociter affligentes
2. in ecclesias dei crudeliter sevientes
3. mettenseque, treuerense et aquisgranense territorium igne devastantes
4. deinde per abrupta senoniensium **per populos eterni martis**
5. montes alpes italiae perforantes,
6. viam sibi gladio aperientes paraverunt.
7. Segusam taurinamque civitates destruxerunt.
8. Planum lombardie cum vidissent
9. totam pene provinciam concitatis cursibus vastaverunt,
10. et ita ad proprium regnum cum victoria revertuntur.
11. Annis vero viginti sine motu in pannonia permanserunt.

1. Ezután pedig Galliát durván meggyötörve
2. az Isten egyházai ellen kegyetlenül dühöngve
3. a mettensisi, treverisi és aquisgranumi területet tűzzel pusztítva
4. ezután a senoniak meredélyein át, **az örök Mars népein keresztül**
5. az itáliai Alpokon áthatolva
6. utat készítettek maguknak karddal megnyitva.
7. Segusa és Taurina városait lerombolták.
8. Amikor meglátták Lombardia síkját
9. majdnem az egész tartományt gyors száguldásokkal elpusztították,
10. és így győzelemmel tértek vissza saját országukba.
11. Húsz évig pedig Pannóniában maradtak mozdulatlanul.

Ez a szövegváltozat – amely bizonyosan még a XII. század folyamán alakult ki – képezte a forrását mind Anonymus, mind a magyar krónikák összes korunkra jutott változatának. Az alábbiakban megvizsgálom, hogy ebből az összövegből miképpen alakultak ki a ma ismert változatok.

V. Anonymus szövegének kialakulása

1. Anonymus saját fogalmazványának rekonstruálása.
– Térjünk rá eredeti kiindulási szövegünk, az Anonymus részlet létrejöttének rekonstruálásához.

Anonymus számára tehát a 7. fázis állt rendelkezésre. Ezen különféle változtatásokat eszközölt, lássuk jellegük szerint csoportosítva:

1. **Kihagyások:** a) *mettenseque, treuerense et aquisgranense territorium igne devastantes*; – b) *annis vero viginti sine motu in pannonia permanserunt*.

2. **Lényeges módosítások:** a) Módosít: *in ecclesias dei crudeliter sevientes* (kegyetlenül dühöngtek Isten egyházai ellen) → *ecclesias dei crudeliter intrantes spoliaverunt* (Isten egyházaiba durván belépve kifosztották azokat); – b) Módosít és kiegészít: *per populos eterni martis montes alpes italiae perforantes, viam sibi gladio aperientes paraverunt* (az örök Mars népein, az itáliai Alpo-

kon áthatolva utat készítettek maguknak karddal megnyitva) → *per populos alpinos ferro sibi viam et gladio apperverunt* (**vassal és karddal nyitottak maguknak utat az alpesi népeken keresztül**); továbbá megmagyarázza a *per populos eterni martis* kifejezést; valamint, mivel korábban a senoniak meredélyeiről volt szó, így természetesen a senonok hegyein történt az átkelés is: *Superatis ergo illis bellicosissimis gentibus et naturali situ locorum tutissimis montes senonum transcenderunt*. (**Legyőzve tehát ama igen harcias, és a helyek természetes fekvése által nagyon védett népeket, átkeltek a senonok hegyein.**); – c) Módosít és kiegészít: *Segusam taurinamque civitates destruxerunt* (lerombolták Susa és Torino városát) → *segusam ceperunt civitatem. Deinde egressi Taurinam civitatem opulentissimam expugnaverunt* (elfoglalták Susa városát. **Innét kijőve Torino dúsgazdag városát vették be ostrommal**); – d) Módosít és kiegészít: *Planum lombardie cum vidissent, totam pene provinciam concitatis cursibus vastaverunt*. (Amikor meglátták Lombardia síkját, majdnem az egész tartományt gyors száguldásokkal elpusztították.) → *postquam planam regionem lambardie aspexerunt, totam pene italiam bonis omnibus affluentem et exuberantem concitatis cursibus spoliaverunt* (miután **megpillantották Lombardia síkságát, gyors száguldásokkal szinte az egész, minden jóban bővelkedő és dúskáló Itáliát végigfosztogatták**).

3. Apróbb módosítások: a) *Inde vero* → *Universam quoque*; – b) *deinde* → *inde*; – c) későbbre helyezi és kissé módosítja: *et ita ad proprium regnum cum victoria revertuntur* (és így győzelmesen tértek vissza saját országukba) → *et exinde ad propria redeunt regna cum magna victoria* (majd nagy diadallal tértek vissza saját országukba).

A fenti módosítások eredményeképpen alakult ki az eredeti anonymusi szövegrészlet: *Universam quoque galliam atrociter affligentes ecclesias dei crudeliter intrantes spoliaverunt. Inde per abrupta senonensium per populos alpinos ferro sibi viam et gladio apperverunt. Superatis ergo illis bellicosissimis gentibus et naturali situ locorum tutissimis montes senonum transcenderunt et segusam ceperunt civitatem. Deinde egressi taurinam civitatem opulentissimam expugnaverunt et, postquam planam regionem lambardie aspexerunt, totam pene italiam bonis omnibus affluentem et exuberantem concitatis cursibus spoliaverunt. [...] {más események elbeszélését követően} et exinde ad propria redeunt regna cum magna victoria.*

Magyarul: Egész Galliát durván meggyötörve, Isten egyházaiba kegyetlenül betörve kifosztották azokat. Majd a senoniak meredélyein áthaladva **vassal és karddal nyitottak maguknak utat az alpesi népeken keresztül. Legyőzve tehát ama igen harcias és a helyek természetes fekvése által nagyon védett népeket, átkeltek a senonok hegyein** és elfoglalták Segusa városát. **Innét kijőve Taurina dúsgazdag városát vették be ostrommal, és miután megpillantották Lombardia síkságát, gyors száguldásokkal szinte az egész, minden jóban bővelkedő és dúskáló Itáliát végigfosztogatták.** [...] majd nagy diadallal tértek vissza saját országukba.

Arra vonatkozóan, hogy Anonymus forrásában még benne lehetett a *per populos eterni martis montes alpes italiae* kifejezés, amely a *per populos alpinos*-t motíválta, a Kismartoni-kódex szövegében megőrzött *per alpes italiae* kifejezés erős érvet jelent.

2. Anonymus fennmaradt másolatának szövege. – A fennmaradt Anonymus-másolat a szép írás ellenére több hibát is tartalmaz ezen a rövid részleten belül. Közülük többet a másoló vagy korrektora észrevett, s ezek a szövegben vagy ki lettek javítva, vagy legalábbis a hiba jelezve lett. Ezek az alábbiak: a) *abrupta*: utólag lett beszúrva a *p* betű; – b) *senoniensium* → *senonensium* (megengedhető névváltozat); – c) *populos alpinos* → *populos aliminos* (!); – d) Először sort tévesztett a másoló és az előző sorbeli *ceperunt*-ot ismételte meg, majd észrevéve a hibát, alul pontokkal jelölte, s fölébe írta az *expugnaverunt* szót; – e) Két hibát is elkövetett a *conscitatis* szóban: → *conscitatatis* (alul két pont jelzi, hogy a másoló észrevette a második hibát).

Így alakult ki a fennmaradt másolat szövege:

et sagittis confinnauerunt. Vniuersam q̄ galliam atrocit̄ affli-
gentes. ecclesias dei crudelit̄ inuadentes spoliauerunt. Inde p̄ abrupta
senonensium p̄ p̄p̄os aliminos ferro s̄ uiam et gladio apperuerunt.
Superatis q̄ illis bellicosissimis gentib⁹ et naturalī situ locorū tutissimis.
montes senonū transcenderunt. et segusam ceperunt civitatem. De-
inde egressi taurinam civitatem opulentissimam expugnaverunt. Et post-
quā planā regione lambardie aspexerunt. totam pene italiā bonis
omnib⁹ affluentē et exuberantē conscitatatis cursib⁹ spoliauerunt. De-

[...] Vniuersam quoque galliam atrociter affli/gentes. ecclesias dei crudeliter intrans spoliaverunt. Inde per abrupta | senonensium per populos aliminos ferro sibi uiam et gladio apperuerunt. | Superatis ergo illis bellicosissimis gentibus et naturali situ locorum tutissimis. | montes senonum transcenderunt. et segusam ceperunt civitatem. De/inde egressi taurinam civitatem opulentissimam expugnaverunt. Et post/quam planam regionem lambardie aspexerunt. totam pene italiā bonis | omnibus affluentem et exuberantem conscitatatis cursibus spoliaverunt.

Az átírt szövegben az elválasztott sorvéget ferde zárójel (/), az elválasztás nélkül virgula (|) jelöli. A szövegben öt mondatkező nagybetű van, közülük négyet rubrummal is jelölt a szkriptor: az *Vniuersam*, az *Inde*, a *Deinde* és az *Et* első betűit; a *Superatis* szó nagybetűvel kezdődik, de nincs vörössel jelölve. A szkriptor javításait (*ceperunt* → *expugnaverunt*; *conscitatatis*) a kézirattal azonos módon alápontozás mutatja. A *senonensium*, az *aliminos*, valamint a *conscitatatis* szavak egyes betűi alatti aláhúzás a másoló által elkövetett, de észre nem vett hibákat jelöli. A kódex hibáira már ENGEL is felfigyelt, és többek között a *conscitatatis cursibus* hibát is megemlíti (CORNIDES 1802: kihajtható táblázat hátoldalán alul olvasható általános észrevételek között).

Az *alpinos* → *aliminos* hiba hátterében egy rövid szárú *p* betűt, valamint az *l* és *p* szárainak dupla vonalas rajzolatát gyanítom. E hiba létrejöhetett már a geszta

egy korábbi átírása során; talán emiatt nem vette észre a szkriptor, s ezért nem javította ki a korunkra jutott példányon.

Végül is így eljutottunk az *aliminus népek* valószínű eredetéhez.
(Folytatjuk.)

HOLLER LÁSZLÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Sánta Ferenc nyelvi drámaisága*

1. A címbeli *nyelvi drámaiság* már eleve korlátozó indítékú, de még így is többet sejtet a lehetségesnél. Ugyanis a teljes életműből való kalászolgatás helyett csak egy regényre, „Az ötödik pecsét”-re és néhány észrevétellel a novellákra hivatkozom. Ezért természetesen nem utalok a dramatizált (megfilmesített vagy színpadra állított) Sánta-művek kapcsán felvetődő kérdésekre, összefüggésekre sem.

Sánta Ferenc műveit kétkötetes tagolásban szoktam – hivatásos újraolvasóként – föl-eleveníteni. Az első kötet az elbeszéléseké, a második a három regényé időrendi egymásutánosságukban. Eljárásom alapját Sánta monográfusa, VASY GÉZA foglalta össze a legtömörebben: „Sánta műveinek világképe egységes, szervesen összefüggő, a világkép fejlődését szemléletesen feltáró rendszer. A regények a problémák összetettebb felvetését, gazdagabb kibontását, a távlatosabb válaszadást teszik lehetővé. De ami a regényekben jelen van, az csírájában legalábbis, mind megtalálható már a novellákban” (1975: 61). A robbanó erejű első novellát, a „Sokan voltunk”-at, valamint a „Farkasok a küszöbön”, de még a „Téli virágzás” című kötetek több darabját is gyakran értelmezték ekként, azaz mintegy VASY álláspontjának igazolásaként, nemegyszer éppen „Az ötödik pecsét”-hez kötve.

2. Az elemzésekben, a pályaszakaszok kijelölésének kritériumait keresve olykor nagy hangsúlyt kap a kezdeti novellák lírai-balladás formanyelve (VASY 1975: 8), a mesei, népmesei hangulat. Az azonban erősen vitatható, hogy szabad-e a [*nyelvi stílust*] akár csak alkalmilag is – az érvelés hevében – egyértelműen pejoratív jelölőértékkel megterhelni, mondván: „az is tagadhatatlan, hogy a mesei hangulat fönntartása érdekében néha a nyelvi stílusnak jutott főszerep Sánta novelláiban is: a túldíszítettségnek, a balladás zengzetességnek, a nyelvi ornamentikának” (BÉLÁDI-RÓNAY szerk. 1990: 972). Ez a megfogalmazás torzítóan szűk tartományba szorítja a nyelvi stílust is, de Sánta balladás tónusából sem a zengzetesség szólama hangosítandó ki. Az író 1968-ban, tehát már a regények megírása után, visszatekintve így nyilatkozott a balladákról: „Ma már tudom, hogy micsoda iskolája lehet a prózaírónak a ballada sallang nélküli, célratörő, feszes, szigorú fegyelmű, döbbenetes ellenpontozású, a legmélyebb néplélektan istenei és ördögei természetét megszólaltató művésze” (SÁNTA 1968: 449). Az elbeszélések prózaritmususa – amit KULIN FERENC és VASY GÉZA (VASY 1975: 30 és 16) egy-egy részlet „verssorokba” tördelésével dokumentált – sem

---

* Elhangzott az Írószövetség Sánta Ferenc-emlékülésén 2008. október 29-én.

gyengítője a balladai, drámai hangvételnek, hanem a fölerősítője, mert „szinte teljesen népballadaivá teszi az elbeszélést” (VASY uo.). Van ennek a kérdéskörnek egy távolabbi összefüggése is. Figyelemreméltó jellegzetesség tudniillik Sánta Ferenc stílusában a beszélők mondattagolásának, beszéltetésének a belső ritmusa, a tagmondatok, mondatok határozott kapcsolódása, a szöveg tömörsége. Torlódnak egymásra akár a felkiáltójellel teletűskézett mondatok is, mégis szinte érezzük köztük a nagy levegővételt. A tempósságot, az indulatosan is kimértebb beszédtempót.

3. „Az ötödik pecsét” című regényt egyre erősödő drámai sodrás, tartósan vibráló feszültség hatja át. (A műre vonatkozó alábbi hivatkozások a regény 1974. évi 3. kiadására utalnak.) A változatos és váltakozó intenzitású eszközök közül ezúttal három kisebb szóhasználati példát választottam. Mindenekelőtt annak érzékeltetésére, hogy Sánta milyen tudatosan, milyen aprólékos gonddal használta fel, pontosabban miként működtette a nyelvi lehetőségeket.

Az első példában köznapi, időjárási megnevezések kapnak többletjelentést. A kocsmáros, az asztalos, a könyvügynök és az óras szokásos baráti poharazásához betérő vendégként kapcsolódik a fényképész. Egy ismeretlen. Ebben a helyzetben olyan „precízkedő” lesz a régi társaság nyelvi magatartása, hogy az olvasó számára túlzónak ható ingerültséggel, költözködéssel vitatják meg a *köd* és a *pára* viszonyát; majd, amikor társai azt kezdik mérlegelni, hogy a kinti hideg idő messze van-e még az igazi hideg téli időktől, az óras Gyurica is közbeszól, „szemét az új emberen [!] nyugtatva”: „Akkor mondja azt, hogy hűvös, és ne azt, hogy hideg...”, majd hozzáteszi, „ami az ilyesmit [!] illeti, szeretem, ha tisztességesen fogalmaznak...” (31). A *köd* egyébként a második estén, amikor már nincs jelen a fényképész, egyértelműen átvitt, szimbolikusan a kocsmán kívüli világra utaló jelentéssel tér vissza, minden lappangó óvatoskodás nélkül. (Vö. VASY 1975: 86 is!) A vendéglős kérdésére („Mit csinál a köd?”) a kintről érkező könyvügynök így kezdi a válaszát: „– Uralkodik, mélyen tisztelt barátaim! | Kijelentette, egyesek szerint, hogy: a hatalmat átveszem... A hatalmat átveszem! A hatalmat átveszem!! És nem hajlandó távozni...” (232–3).

A második példát a főszereplő óras egyéniségére, különálló helyzetére és szerepére jellemző nyelvi jellegzetességek közül választottam. Gyurica ritka, többnyire rövid, gyakran talányos közbeszólásai kulcsszerepet kapnak a regényben. Csomópontot, fordulatot, figyelemztetést egyaránt jelölhetnek. Az *áhá* mondatszót először akkor mondja ki, amikor a jövővény a bemutatkozását így toldja meg: „tulajdonképpen | művészi fényképész vagyok. Keszei. Keszei Károly” (35–6). A fényképész erre nem reagált. A második *áhá*, „valamivel csendesebben” akkor hangzik el, amikor Keszei azt fejtegeti, hogy a „fennköltebb ízlésnek azért joga van bizonyos erővel élni az irányban, hogy az alantasabb vagy a kevésbé fejlett az mihamarabb megváltozzon!” (37). A fényképész kérdésére, „Tetszett szólni valamit?”, az óras megismétli az *áhá*-t, de az érdemi válasz elől kitér (37–8). A feszültségnek egyrészt az *áhá* többféle értelmezhetősége, többféleképpen sejthető szóhangulati nyomatéka, másrészt az elmaradt válasz, a hiányzó kifejtés a forrása. Gyurica észrevett, felismert, megértett, sőt megítélt valamit, de rákérdésre, az érintett rákérdezésére sem adja meg a választ.

Egyszavas megnyilatkozásra természetesen más, ám teljesen egyértelmű adat is idézhető. Különösen kettőnek van per-, sőt sorsdöntően fontos szerepe. Az első estén a kocsmából távozó nyilasokat Gyurica egyetlen szóval *dögök*-nek nevezi (119); a példázat rabszolgáját, Gyugyut választó fényképésznek pedig a szemébe vágja: „*Hazudik!*” (121). Ezt

egyébként ugyanúgy megismétli, mint az idézett áhá-t, s ugyanúgy érdemi válasz nélkül hagyja. Mind a felcsattanó szavak robbantó ereje, mind a kifejtetlenségükben lappangó robbanásveszély a drámai feszültség kulcsfontosságú eszköze.

A harmadik példának, a megszólításoknak a regénybeli fontosságára maga az író irányítja a figyelmünket. Szokatlan, s a regényben is egyedülálló módon egy terjedelmesebb betétszövegben az olvasóhoz fordul. Csak erősen megrövidítve idézem fel: „Az olvasó nyilván tisztában van már azzal, hogy dacára az olyanfajta megszólításoknak, mint Kovács úr, uram, és kedves barátom [...] olyan társasággal van dolga, melyben régóta ismeri mindenki egymást. [...] Ez, a külső szemlélő előtt olyannyira nevetségesnek tűnő érintkezés, a maga közhelyeivel egy sajátos társadalmi rétegnek egyfajta társalgási formája [...] A dologban az a különös, hogy mindez tréfás felhanggal történik. [...] De kikről mondhatnánk el, hogy teljesen ismerjük már őket?” (82–3). Az utolsóként idézett mondat, „De kikről mondhatnánk el, hogy teljesen ismerjük már őket?” megvilágítja Sánta meglepő, szinte didaktikus gesztusának a szándékát. Az a véleményem ugyanis, hogy ez a szövegbetét nem csupán jellemezni akarta – VASY GÉZA szavával, esszéisztikusan (1975: 79) – a beszélgető társaságot. Már az is figyelemreméltó, hogy hol helyezte el az író ezt a tájékoztatást. Éppen itt, a példázat elmondása előtt, amikor a fényképész már kétszer is távozni készült. Gyurica előbb egy groteszk kérdéssel köti le a figyelmet, majd nyílt szóval is marasztalja Keszeit. Sánta kérdése tehát várakozást, feszültséget keltően előre mutat: a megszólításokkal jellemzett, az eddigiekben megismert társaságról elmondhatjuk, hogy „teljesen ismerjük már őket?” Az író belénk horgasztja a kérdést: elmondhatod ezt már most, a történet közepén, kedves olvasó?

Ha az olvasó a regény második részében nagyobb figyelemmel követi a megszólítások villódzását, még azt is észreveheti, hogy magukban a megszólításokban is vannak változások. Például csak a zárkában hangzik el egy-egy becézett keresztnemes megszólítás. Gyurica így fordul a kocsmároshoz: „Hogy van *Béluskám*?” (313; vö. még 314). Ez a változás azért hangsúlyos, mert a baráti körben kettejüknek állandósult a név szerinti megszólítása. Sőt a kocsmáros *Béla kolléga* megszólításának külön története van. Ő korábban ebben a vendéglőben volt csapos. Amikor a gazda elhalálása után elvette az özvegyet, barátai „nem tudtak leszokni a régi megszólításról, amikor egyszerűen Bélának hívták. Lett aztán belőle Béla kolléga, hogy mindenki jól járjon, és senki se veszítsen semmit” (12). A könyvügynököt pedig a háta mögött „Svung úrnak becézték a környéken [...], mert nagyon gyorsan járt”, de szemtől szemben, soha el nem tévesztve [!] csak *Király úr*-nak szólították. Most az órás Gyurica így helyezi őt is, magát is a megváltozott helyzetbe: „Nyugodjon meg, *Lacikám*!” (311).

Tisztelt Emlékezés! RADNÓTI SÁNDOR nekrológiájában ezt írta: „Aligha volt a magyar irodalomnak még egy olyan alkotója, aki az erkölcsi választást ilyen kizárólagossággal tette volna a maga költői problémájává. Legjelentősebb művének, »Az ötödik pecsét«-nek különös szépségét éppen az adja, hogy hangsúlyozottan jelentéktelen, közönséges »kis«-emberek sorában tudja föllobbantani az erkölcsi szenvedélyt, s megmutatni, hogy a maga módján minden ember filozófus” (2008: 979). Igen, föllobban az erkölcsi szenvedély, mert így-úgy, előbb-utóbb mindenkiben válaszra várnak a kérdések, a legalapvetőbb kérdések. S igen, a maga módján minden ember filozófus, mert az ember az egyetlen létező, aki tudja, hogy az. Sánta Ferenc példázata, az „Isten a szekéren” is ebbe a magasságba emel. Isten a szekéren? Igen. Isten és ember a szekéren. Isten és ember *ugyanazon* a szekéren.

A hivatkozott irodalom

- BÉLÁDI MIKLÓS – RÓNAY LÁSZLÓ szerk. 1990. A magyar irodalom története 1945–1975. III/2. Akadémiai Kiadó, Bp.
- RADNÓTI SÁNDOR 2008. Sánta Ferenc 1927–2008. Holmi 20: 978–80.
- SÁNTA FERENC 1968. Olvasmányaim. Kortárs 12: 449–53.
- VASY GÉZA 1975. Sánta Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp.

PUSZTAI FERENC

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Grapsa 1. A *grapsa* szó több helyen is előfordul a magyar (szép)irodalomban, és megtalálható az ÚMTsz.-ben is (értelmezés nélkül). A régebbi előfordulásokhoz vagy nincsen magyarázat, értelmezés fűzve, vagy van ugyan, ám ezek között nincs egység a szó eredete, jelentése jelentésváltozása tekintetében.

BALLAGI MÓR (é. n.) fölvette szótárába: „*Grapsa*, fn. (tréf.) elavult irat; és több efféle korpáju grapsákat se hagyjon megtekintetlen (Csok[onai])”. – A különféle helyeken lévő előfordulások alapján megkísérelhető a szó alakjának és jelentésének az eddigieknél jobb megismerése.

a) Pázmány Péter nyelvhasználatában a *grapsálás* főnév található: „Farkas fel-tészi tárgyát, és meg-mutattya célját akarattyának, mikor azt írja; hogy, Nem méltóztatik az Érsek *grapsálására* felelni: hanem az jó órákat hasznosb munkára költi. Eszed vólna, ha idején ezt gondolván, az Érsek könyvében nem kaptál vólna” (Pázmány [1631]/1937: 2). Ez az adat felidézheti, hogy a bizonyos mértékig kidolgozatlan munkájában ezt írja BÉRES ERZSÉBET (2007: 215): „A szözelvonással keletkezett szavak egy része a mai köznyelvben már nem él: *grapsa*, *horty*, *hömp* stb.”; a szerző azonban nem ad eligazítást, hogy miből vonódott el a *grapsa*, és nem adatozza a szó előfordulását sem.

b) A következő helyeken rendre a *grapsa* főnév található.

Bessenyei Györgynek „A természet világa” című művében (1800 k.) ez olvasható (1999: 249):

Külömböző nyelvek, ruhák, nevezetek?
Ha ezekről nem írsz, a szennyos okosok,
Régiség hamvában pislogo tudósok,
Mind tudatlanságra átkozzák nevedet,
És reves *grapsákhoz* lántzollyák Lelkedet

A *grapsa* szóhoz a kritikai kiadvány Jegyzetszótárában ez a magyarázat: „irat, szerződés, írás (görög eredetű szó)” (i. m. 752).

Csokonai Vitéz Mihály műveiben is szerepel a szó; a „Dorottya, vagyis a’ dámák’ diadalma a’ Fárságon” című munkájában (Csokonai 1994: 149):

Hímen a' székéből elfordulván balra,
 Egy potrohos könyvet feltesz az asztalra.
 Még a' Calepinus' tíz-nyelvű *grapsája*,
 Vagy a' Casuisták' Theológiája
 Hozzá képest tetszik finger-kalendernek

Ez az adat megvan a CsSzK.-ban, amely adattár, s jelentést nem határoz meg. A költő „A' méla Tempefői”-ben is alkalmazza a szót: „Tanúlnak is azok ott a' [na]gy Corpus Juris, Verbötzi, Huszti, 's más nagy *Grapsák*, elég az, úgy tudják azt mint a' tiz újjokat (1/936)”. Az imént említett kritikai kiadás ehhez a következő jegyzetet adja: „*Grapsa* (gör. γράψω [o: γράφω 'írok']): ócska írás. Diáknyelvi kifejezés. Csokonai a Tavasz előbeszédében és a Dorottyában is használja: »Még a Calepinus tíznyelvű *grapsája*«” (Csokonai 1978: 29, 290).

A szó ekként szerepel az „Előbeszéd [A' Tavaszhoz]” szövegében: „Ama Finnyáskodó pedig olvassa meg a' Heltai, Tinódi, Valkai [...], és egyebek velős Magyar Írásit; sőt holmi Bányász Csákányt, Sopronyi Veres Tikmonyat, X ut Tököt, és több efféle korpá[j]ú *Grapsákat* se hagyjon megtekinthetetlen” (Csokonai 2002: 37), a jegyzet (uo. 155): „*Grapsa* (gör.): ócska írás (l. még Tempefői, CsSzinm. 1. 29., 290. l. és Dorottya, CsÖM. IV. 149. l.” – Az „X ut Tök” (Sámbár Mátyás vitairatából elhíresült szólás: 'buta, mint a tök(filkó)', vö. TRÓCSÁNYI 1918: 89), valamint a „Calepinus” szerepel Arany János „Elveszett alkotmány”-ában: „Ott Calepinus jó, a Babel tornya utána; | Hátrább *X ut Tök*, meg a többi pizoktele firkák” (Arany 1966: 1376). Bizonyára e szólásra vezethető vissza ez a Móricz Zsigmond-regényben olvasható alakulat: „Tudósokat nevelnek. Tudományos papnevelés. Kérem, a papnak nem baj, ha olyan *számár mint az iksz*, csak szerető és gyöngéd lelkű egyházatya legyen” (Móricz 1962: 258). A Móricz-szövegrész először *számár, mint az iks* írásmóddal jelent meg, l. Móricz 1917: 272).

Bemutatható a szó egy 1818. év táján született, Fáy András (1883: 245) tollából származó szöveghelyen is, ahol '(régi) könyv' a jelentése: „Az antiquar enyészethárítója az emberiség szellemvilágának. Molytól, szétporlástól, feledéstől óvja ő meg az elhamvadt ember-ivadékok lélek-hagyományait úgy szólván betűkbe öntött lelkeiket. Ő a tudós világ-nak vérkeringtető artériája. Nem ő veri-e fejünkhöz elővonszolt *grapsáiban*, hogy a régiek többet tudtak nálunk”.

Jókai Mór műveiben szintén föllelhető a *grapsa* szó. Egyik regényében bemutatja a „kollégiumi műnyelv”-et, „amelynek megértésére hiába forgatná fel szótárát [az olvasó], mert nem találná abban ezeknek felét sem; a másik fele meg nem azt jelentené, mi a szótárban van”, majd számos példát sorol, nemegyenek mintegy etimológiáját adja. Ezek közt van, sajnos az eredet magyarázata nélkül: „»*grapsa*« az illető felsőbbség, ha professzor” (Jókai 1965: 1: 14). Egy másik helyen ezt írta: „a XX. század magyar államférfiainak hideg bölcsességgel és meleg hazaszeretettel [kell] tanácskozni afölött, hogyan reformálják tanintézeteiket, hogyan küzdjenek meg a tanügy terén a hagyományos nyomorúságokkal, [...] a felekezeti féltékenységgel, a *grapsa* vaskalapossággal, a diákos pennalizmussal, a tudományok számárhídjaival” (Jókai 1981: 1: 201). E részletben is megvannak a régi diáknyelv kifejezései: *pennalizmus*, *számárhíd*; ezeket a kritikai kiadás magyarázatai – a *grapsá*-val ellentétben – értelmezik is.

A Jókai kritikai kiadás jegyzetanyagán alapuló Jókai-szótárban a *grapsa* értelve van: „korlátolt, szűklátókörű; professzor (a diáknyelvben)” (JókaiSz.).

Mikszáth Kálmán egyik 1894-ben írott elbeszélésében – az 1956 óta folyó kritikai kiadásban nemrég jelent meg – ugyancsak fölbukkan a *grapsa* szó egy párbeszédben: „– Hát azok a könyvek a szekrény tetején? [Bek.] – Értéktelen *grapsák*” (Mikszáth 2007: 13). Érdemes elmondani, hogy egy elhunyt táborszernagy inasa válaszolja ezt, amikor szemrevételezik a táborszernagy lakását. A katonatiszt, hajdan a császár barátja, Grabe gróf Kairóban lakott, inasa Hans. Mindezek a körülmények jelzik, hogy a nyelvhasználat szociális hitelességéről nem szólhatni, pedig ez az író egyik jellemzője. „Ezt az elbeszélést Mikszáth Kálmán úgyszólván kiselejtezte írásai közül” – állapítja meg HAJDU PÉTER, a kötet sajtó alá rendezője (i. m. 199). Az idézett mikszáthi előforduláshoz tartozó tárgyi magyarázat: „A szó jelentését igen nehéz pontosan meghatározni”, s ezután az ÚMTsz.-ből, majd a Jókaitól való adatokat idézi HAJDU PÉTER; végül is semmilyen jelentést nem ad (uo. 2007: 202). – NB. Más Mikszáth-művekben – az elektronikus kiadás (Arcanum CD-ROM 2000) alapján, amely a kritikai kiadás túlnyomó többségét tartalmazza – a *grapsa* nem fordul elő.

Az ÚMTsz.-ben ez található: „*grapsa* fn (Gyömk 2161): – *Ez a muskátli ojan vén grapsa, hogy már nem is virágzik többé* (uo).” A szótár szerkesztői a gondolatjellel azt közlik, hogy „Ha a tájszó jelentése a szöveggörnyezetből gyanítható ugyan, de egyértelműen [o: szabatosan] nem fogalmazható meg” (ÚMTsz. 1: 19). Itt bizonynyal az ’egy töröl [...] kisarjadt, rendsz[erint] virágos növény’, vagyis *tő* (ÉrtSz. *tő* 5.) értendő a *grapsá*-n. A ’(rég)i könyv’, illetőleg az ’(öreg) professzor’ jelentésű szó ’rég, öreg’ jelentésjegye önállósodott azon a hasonlósági alapon, hogy az idős ember sem „virágzik”... (← **vén muskátli, mint egy grapsa*). Az adat TOLNAI VILMOS 1890–1930 között készített tájszógyűjteményéből való, s a Tolna megyei Gyömről, illetőleg a falu melletti Szabatonpusztáról, s a nagyszótári gyűjtés kéziratos nyelvjárási anyaga. TOLNAI VILMOS adata egyedülállóan látszik a nyelvjárási gyűjteményekben, feltehető, hogy egy falusi tanító szóhasználatából került a környezete nyelvhasználatába, s csupán ideig-óráig élt, ám épp ezalatt jegyezte föl a gyűjtő, akiről talán nem érdektelen tudománytörténeti adalék, hogy Tolnai (Lehr) Vilmos apja Lőrinczi (Lehr) Zsigmond műfordító, aki pedig Lehr Albertnak, a nagy Toldi-kommentár nyelvész szerzőjének bátyja, az ő testvére volt Lehr Berta, Gombocz Zoltán édesanyja. – Mindenesetre az ÚMTsz. eligazításával HAJDU PÉTER valóban nehezen gyaníthatja, hogy mi a szó jelentése a Mikszáth-novellában.

SCHÖPFLIN ALADÁR (1915: 696) Baksay Sándorról írott munkájából is idézhető a szó: „Csaknem minden novellája egy falusi paplak és templom körül játszik le, a papi alakok szép kis gyűjteményét állította össze az ünnepre járó légátustól kezdve a vén salabakter föliánsaiba elmerülő *grapsa* öreg pedig, a diákok, akiknek kollégiumi életéről még Jókai sem rajzolt kedvesebb, igazabb képeket, egész lelkükkel a paplak felé vannak fordulva, amelyet elhagytak és amelybe vissza fognak térni.” – A fentebb elsőként idézett Jókai-hely, illetőleg téma bizonynyal kapcsolható a SCHÖPFLIN által mondottakhoz s a *grapsa* szó használatának nyelvészeti vonatkozásaihoz, vagyis a deáknyelvi használathoz.

c) Egy helyütt SIMONYI ZSIGMOND (1878: 74) a *grapsál* igét említi hangtörténeti példaként; szójelentés nála sincsen: „Az *r* is lágyító hatást gyakorol néha a megelőző mássalhangzóra (v. ö. hogy az észtbén a szenvedő igenév képzője *r*, *l*, *n* után *-dud*, nem pedig *-tud*): ¹⁾ *grapsál*? Mikl. Slav. elem.; *segrestye* [...]” SIMONYI lapalji jegyzete – „¹⁾ [F. J.] Wiedemann gramm. 465.” – az észti nyelvésznek – nyilván a „Grammatik der ehstnischen Sprache” – munkájára vonatkozik. A főszövegben említett műben (MIKLOSICH 1871.) viszont nem található a *grapsál*. SIMONYI vagy emlékezetből hivatkozik MIKLOSICH munkájá-

ra, ezt erősítheti a *grapsál* szó után elhelyezett kérdőjel, amelyet talán a kéziratba emlékeztetőként írt magának, s amely azután véletlenül a szövegben maradt; vagy másutt látta, s MIKLOSICH jeles könyve jutott eszébe.

A szó eredete a gör. *γραπτός* 'írott; festett', a *γραπτά* 'írárok; törvények, rendeletek' (l. GYÖRKÖSY et al. 1990.) szavak használatára vezethető vissza. A tanuló deákok a '(régi) írás, irat' értelmű szót nemcsak iratokra, régi könyvek megnevezésére, hanem (esetleg idős) professzorukra is alkalmazták, amint azt Jókai „kollégiumi műnyelv”-e tanúsítja. Ezekből a használati helyekből azután a *grapsa* átkerülhetett más, öreg, elhasznált dolgok minősítésére, ezt az ÚMTsz. példája mutatja (*grapsa muskátli). Nagyon valószínű, hogy ez az adat hapax, talán annak idején a falusi tanító nyelvhasználatából került az illető település lakosai szókincsébe. A 'vén, öreg; elhasznált' jelentés érvényes a könyvekre vonatkozó Mikszáth-idézetben („Értéktelen *grapsák*”).

A források adatai szerint bizonyára *s* hang van a szóban, bár az *sz* is lehetséges volna. A szó elején lévő torlódás számos latin, görög, szláv és más jövevénytől megmaradt (*grácia, grádics, grafika* stb.). Ami a *-sa* végződést illeti, ez a régiségben különösen a személynevekben gyakori képzőbók (D. BARTHA 1958: 113–4), pl. 1055: *urfa* (további példákkal vö. SZEGFÜ 1992: 252). Ha megkeressük a magyarban előforduló *sa* végződésű szavakat a VégSz.-ban, a következő eredetbeli csoportokat mutatják: oszmán-török: *basa, pasa*; szláv: *kása*; megszilárdult ragos alak: *mása*¹, *szavajárása*; talán latin szó (*secundiae, secundinae*) tükörfordítása: *mása*² 'méhlepény'; nemzetközi: *gésa*; ismeretlen eredetű alapszó: *kisa* (*kisa-* + *fa* → *kisafa*); hangutánzó: *pisa*; latin: *taksa* (← *taxa*); származékszó: *boksa* (← *bok* + *-sa*); latin: *kápsa* (← *capsa*); szláv: *varsa*, ismeretlen eredetű alapszó *busa*; ismeretlen eredetű szónak (*tusakodik*) nyelvújítási elvonása: *tusa*¹ 'küzdelem'; ismeretlen eredetű: *tusa*² 'puskaagy' (vö. ÉrtSz., TESz., ÚMTsz.). Látnivaló, mindössze egy szóban, a *boksa*-ban szerepel a kicsinyítő képzőbók.

A (régi) család-, személy- és helynevekben is szerepel *-sa* végződés, amely némelykor éppen a *-sa* képzőbók: *Apsa* (←? *Absolon* ~ *Ábrahám*, vö. FNEsz. *Alsóapsa*); *Baksa, Dobsa* (← *dobsa*), *Kadisa, Maksa* (← *Macarius*), *Miksa* (CsnSz.), s alaki hasonlósággal a *Loksa* (vö. TESz. *laska*), amely családnévből például félszáznyi található a jelenlegi budapesti telefonkönyvben is.

Ezek után valószínű: a *γραπτά* × *γραπτός* a deákok nyelvhasználatában összekeveredhetett, s *grapsá*-vá alakult.

d) A *grapsa* jelentése az '(öreg) régi könyv, irat' mellett az ilyen könyvvel, irattal dolgozóra vonódott át (metonimikusan), így alakult a 'professzor' jelentés. S e jelentés mellett a 'régi', az 'öreg', az '(el)avult', az 'ócska' jelentésjegyek alkalmanként mintegy önállósultak a különböző használati helyzetekben. A *grapsálás* (← **'grapsál*) nyilván 'értéktelen iratkészítés; firkálás' jelentésű.

3. A *grapsa* tehát – *s* hanggal olvasva, mint a régi hazai latinban is szokás volt – hangalakjával be van illesztve, illetőleg beilleszkedett a magyar szókészletbe, s láthatunk valamilyen virtuális tövet is a *-sa* képzőbók előtt, vagy a hasonló már a magyarban élő szavakhoz hasonította a minden bizonnyal latint és valamennyi görögöt tanuló hajdani deákság.

A hivatkozott irodalom

- Arany János 1966. Összes költeményei. (Helikon Klasszikusok.) Magyar Helikon, h. n. [Bp.]
- Arcanum CD-ROM 2000. Mikszáth Kálmán összes művei. Arcanum Adatbázis Kft., Bp.
- BALLAGI MÓR é. n. [1868., 1873.] A magyar nyelv teljes szótára 1–2. Franklin-Társulat, Bp.
- D. BARTHA KATALIN 1958. A magyar szóképzés története. Tankönyvkiadó, Bp.
- BÉRES ERZSÉBET 2007. A magyar nyelv elvonással keletkezett szavai. In: MATICSÁK SÁNDOR szerk., *Nyelv, nemzet, identitás*. 1. kötet. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.). Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Debrecen–Bp. 209–15.
- Bessenyei György 1999. A természet világa. In: *Időskori költeményei*. (Bessenyei György Összes művei. Kritikai kiadás.) Balassi Kiadó, Bp. 227–692.
- CsnSz. = Régi magyar családnevek szótára. XIV–XV. század. KÁZMÉR MIKLÓS, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1993.
- Csokonai Vitéz Mihály 1978. Színművek 1. (Csokonai Vitéz Mihály Összes művei. Kritikai kiadás.) Akadémiai Kiadó, Bp.
- Csokonai Vitéz Mihály 1994. Költemények 4. (Csokonai Vitéz Mihály Összes művei. Kritikai kiadás.) Akadémiai Kiadó, Bp.
- Csokonai Vitéz Mihály 2002. Tanulmányok. (Csokonai Vitéz Mihály Összes művei. Kritikai kiadás.) Akadémiai Kiadó, Bp.
- CSSZK. = JAKAB LÁSZLÓ – BÖLCSKEI ANDRÁS 1993. Csokonai színművei szókincsének szövegszótára és adattára – Csokonai-szókincstár 1–. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959–1962.
- Fáy András 1883. A könyv-búvár. In: *Összes beszélei II*. Budapest, Franklin Társulat. = Magyar történeti szövegtár – <http://www.nytd.hu/hcc/>
- FNESz. = Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. KISS LAJOS. 4., bővített és javított kiadás, Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.
- GYÖRKÖSY ALAJOS – KAPITÁNYFÉY ISTVÁN – TEGYEY IMRE 1990. Ógörög–magyar szótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Jókai Mór 1965. Eppur si muove 1–2. (Összes művei, Regények 22–23. Kritikai kiadás.) Akadémiai Kiadó, Bp.
- Jókai Mór 1981. A jövő század regénye 1–2. (Összes művei, Regények 18–19. Kritikai kiadás.) Akadémiai Kiadó, Bp.
- JókaiSz. = Jókai-szótár. 1–2. BALÁZS GÉZA – P. EÖRY VILMA – KISS GÁBOR – J. SOLTÉSZ KATALIN – T. SOMOGYI MAGDA. Unikomis Kiadó, Bp., é. n. [1994.]
- MIKLOSICH, FRANZ 1871. Die Slavischen Elemente im Magyarischen. In Commission bei Karl Gerold's Sohn Buchhändler der Kais. Akademie den Wissenschaften, Wien.
- Mikszáth Kálmán 2007. A tábornak halála. In: *Elbeszélések 16*. (Összes művei 42. Kritikai kiadás.) Argumentum, Bp. 8–23.
- Móricz Zsigmond 1917. A fákllya. Nyugat 10. évf. 16. szám. (1917. augusztus 16.)
- Móricz Zsigmond 1962. A fákllya. In: *Regényei és elbeszélései 2*. Magyar Helikon, Bp. 135–372.
- Pázmány Péter [1631]/1937. = Stripsky Hiador [kiadta, bevezette] 1937. Pázmány ismeretlen magyar könyve: Okok, nem okok. Pázmány-Egyetem, Bp. [Eredetije: 1631. Pozsony.]
- SIMONYI ZSIGMOND 1878. A mássalhangzók hasonulása a magyarban. Nyelvtudományi Közlemények 71–94.
- Schöpfungin Aladár 1915. Baksay Sándor [1832–1915]. Nyugat 8. évf., 2. félév, 695–8.
- SZEGFÜ MÁRIA 1992. Név- és szóképzés. In: *TNYt*. II/1: 268–320.

- TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967–1976.
- TNyt. = A magyar nyelv történeti nyelvtana I–II/1–2. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991–1992.
- TRÓCSÁNYI ZOLTÁN 1918. X ut tők. In: A Magyar Nyelv dolgozótársai, Emlék Szily Kálmánnak. Bp. 87–9.
- ÚMTsz. = Új magyar tájszótár 1–. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979–.
- VégSz. = A magyar nyelv szövégmutató szótára. Szerk. PAPP FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969.

BÜKY LÁSZLÓ

Dühbogár, dühfű. A növénynevek körében jól ismert az a típus, amely „kifejezi a növény gyógyászati hatását (*köszvényfű, fekélyfű, sülyfű, sebfű, torokfű*)” (VÖRÖS ÉVA, A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2008: 20). A népnyelvi állatnevek körében ez az állatot funkcionálisan azonosító típus kivételes, de akad rá példa. A *dühbogár* azért is érdekes, mert vele párhuzamosan *dühfű* is előfordul. A *düh* szónak van ’veszettség’ jelentése (TESz. 1: 697, pl. *dühü-betegség* ’veszettség’, Háromszék vármegye, MTsz. 1: 447). A *dühös* főleg a Székelyföldön fordul elő ’veszett’ jelentésben (MTsz. 1: 447, ÚMTsz. 1: 1047–8, mindkettő *dühös* alatt; SÁNTHA ATTILA, Székely szótár. Târgu-Secuiesc, 2004: 135). A *dühü* egyes mai székely nyelvjárásokban már nem ’veszettség’, hanem nagyjából ’franc, fene’ jelentésben használatos (pl. *hadd a dühübe, hol a dühübe voltál?*, SÁNTHA i. m. 45). Ezt a jelenséget tárgyalta GALGÓCZI LÁSZLÓ (Szikszóvá vált betegségneveink: MNy. 1981: 188–96).

A tájszótárainkban található, bizonytalanul definiált székely *dühü-bogár* jelentése tipikusan ’kőrisbogár (*Lytta vesicatoria*)’, nyilvánvalóan azért, mert veszettség ellen találták hatásosnak, ugyanakkor jelentése olykor ’nünüke (Meloë)’, ugyanebben a funkcióban használt, közeli rokon rovarnem (MTsz. 1: 447, ÚMTsz. 1: 1047). (Amennyiben a források származtatlan bogárt említene, inkább ’nünüke’ lehet a *dühbogár* jelentése.) Mindenesetre a szó denotátuma a hólyaghúzóbogarak vagy nünükefélék családjába tartozik.

A kőrisbogár általánosan javallott veszettség ellen (pl. PAZSICZKY JENŐ, Az izeltlábúakra vonatkozó magyarországi babonák. Trencsénvármegyei Múzeum Egyesület Évkönyve 1914: 37–54, idevágó adat: 40; BERDE KÁROLY, A magyar nép dermatológiája. A bőr és betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban. Bp., 1940: 216; FAZAKAS ISTVÁN – SZÉKELY SZ. MAGDOLNA, Igézet ne fogja... Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos „babonaszótára” nyomán. Bp., 1990: 186; KESZEG VILMOS, A mezőségi Detreheuntelep népi gyógyászata. Népismereti Dolgozatok. Bukarest, 1981: 97–117, idevágó adat: 106; KOVÁCS ANTAL, „Járok-kelek gyöngyharmaton...” Növény- és állatnevek a Felső-Szizetköz tájnyelvében. Mosonmagyaróvár, 1987: 55; MAKAY BÉLA – KISS JÓZSEF, Népi gyógyítások Szatmárban. Bp., 1988: 68; HOPPÁL MIHÁLY, Népi gyógyítás. In: Magyar néprajz 7. Folklor 3. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Bp., 1990: 693–724, idevágó adat: 720; KÓTYUK ERZSÉBET, A népi gyógyítás hagyományai egy kárpátaljai magyar faluban. Bp., 2000: 94). A kőrisbogár régtől fogva szerte Európában szerelemkeltő szerek alapanyagaként is ismert, s egy időben hólyaghúzó tapaszok készítésére is felhasználták. A *kőrisbogár* elnevezés egyébként – alakváltozatokkal – az egész magyar nyelvterületen általános (pl. ÚMTsz. 3: 551).

A *dühös bogár* talán már 1564-ben előfordul receptben, K. KARLOVSZKY GEYZA *dühő bogár* néven említi (A gyógyszerek magyar tudományos, népies és tájelnevezései. Bp., 1887: 45), s az ezt a két adatot is említő KÓSSA (MAGYARY-KOSSA) GYULA szerint Erdély némely vidékén (Brassó környékén) a kőrisbogár *dühbogár* néven veszettség elleni szerként volt használatos (KÓSSA GYULA, Régi magyar gyógyszernevek. Nyelvtörténeti tanulmány. MNyTK 10. Bp., 1909: 14–5; MAGYARY-KOSSA GYULA, Magyar orvosi emlékek 2. Bp., 1929: 252). SÁNDOR MIHÁLYNÉ NAGY GABRIELLA a *dühü* szót 'veszettség' jelentésben közli, a *dühübogár* pedig 'kőrisbogár, veszettség elleni gyógyszer' (pl. *Dühübogarat szed: Székely tájszavak*. Bp., 1993: 26).

GUB JENŐ idevágó közlése a következő. „Lytta vesicatoria: Kőrisbogár. *Dűbogár, dühübogár, gyüühübogár, kőrisbogár*. A Sóvidéken mindenütt jól ismerik, a népi gyógyászatban régóta felhasználják. Veszettség ellen Szent György (ápr. 24.) és pünkösöd napja között kőrisbogarat szedtek, kovászbba rezet reszeltek, beletették a bogarat, összeagyúrták, s ebből mindennap ettek. A megszáritott és összetört bogarat puliszkába is teszik, s a pásztorkutyákkal megetetik, de a pásztorok is esznek belőle. A leghatásosabb, ha a *dűfű, dühüfű, gyüühüfű, farkasalma, vészfű* (*Cynanchum vincetoxicum* = méreggyilok) megszáritott gyökerét, esetleg az egész növényt összetörlik, majd kőrisbogárral együtt megfőzik. A főzetet kovászbba reszelt rézporral összekeverik, majd ebből kilenc napon át, minden reggel éhgyomorral, adnak a kutyáknak és esznek a pásztorok. Más recept szerint a kőrisbogarat és *fejér keresetlen kutyaganét* pálinkába tesznek, pár napig érlelik, majd naponta háromszor, étkezés előtt isznak belőle. Korondon a bogarat Péter-Pál napján (jún. 29.), napfelkelte előtt gyűjtik, aztán egy korondi mázatlan *veress fazékba* összefőzik *zadogfa újulással* (*Tilia cordata* = keskenylevelű hárs hajtása), *egérfarkúfűvel* (*Achillea millefolium* = közönséges cickafark), minél több fokhagymával és kenyérbéllel. Akit a veszett kutya megharapott és a családtagok, ebből naponta esznek” (Erdő-mező állatai a Sóvidéken. Korond, 1996: 26–7). A *dühfüre* (hivatalos nevén latinul *Antitoxicum officinale* vagy *Cynanchum vincetoxicum*, magyarul méreggyilok vagy vadpaprika) vonatkozó hiedelmet GUB JENŐ egy másik könyvében is ismerteti (Erdő-mező növényei a Sóvidéken. Korond, 1996: 11), s egy további könyvében a veszettség elleni *dühbogarat* és *dühfüvet* újra említi (Házállataink dicsérete. Sóvidéki etnozoológia. Korond, 1999: 108).

A *dühbogár*, mivel jelöltje funkcionálisan van azonosítva, a tipikusan jelölt kőrisbogáron kívül egyes székely nyelvjárásokban a szintén a veszettség ellen javallott nünükét is jelölheti, például CSERGŐ BÁLINT (Népi gyógyítás Küküllőkeményfalván. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 1. 1992: 60–76) közlése szerint Küküllőkeményfalván *dűbogár* (i. m. 65), PÁLFALVI PÁL közlése szerint Csíkszentdomokoson *dühübogár* néven (utóbbit idézi SÁNTHA i. m. 45).

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

Gombos fa. Táncegyüttesünk egy koreográfia tanulása során találkozott a következő mezősegi népdallal:

Édesanyám, ha meguntál tartani,
Vigyél engem a vásárba eladni.
Adjál oda a legelső kérőnek,
Mér nem adtál engem a szeretőmnek?

Ha az Isten nem egymásnak teremtett,
Mért is adott a szívünkbe szerelmet?
Adott volna szívünkbe egy *gombos fát*,
Bús gerlice azon sírná ki magát.

Eddig soha nem találkoztunk olyan dalszöveggel, amelyet ne értettünk volna, most azonban komoly problémába ütköztünk. A *gombos fa* szókapcsolat számunkra értelmezhetetlen volt, ezért utánajártam, hogy szerepelhet-e a *gombos* jelző a szövegben, és ha igen, mit jelent.¹

Maga a *gomb* valószínűleg hangfestő eredetű szó, egy nagyon népes, de bizonytalan eredetű szócsaládhoz tartozik, melynek tagjai a *gombolyag*, *guba*, *gubacs*, *gubó*, *gumó*, *gomoly* stb., és ide tartozik még a *gob* hangátvetéses alakpárja, a *bog* is. Magas hangrendű párja a *gömb*. Az eredet kérdésében a vélemények megoszlanak. BÁRCZI GÉZA szerint a szó a gömbölyűséget, gömbölyded alakba való tömörülést jelentő *gom-*, *gum-* (*göm-*, *güm-*) ismeretlen eredetű fő származéka (SzófSz.). „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” (TESz.) szerint a *gob*-ba toldódott be a nazális, akárcsak a *göb* ~ *gömb* esetében; az „Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen” (EWUng.) mindkét kialakulási lehetőséget megadja. Mindhárom szótár valószínűsíti a finnugor eredetet. A *gomb* jelentései nagyobb részben a csomósodás képzelete alapján fejlődtek ki. Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” (SzT.) húsz, a TESz. kilenc jelentést közöl, napjaink értelmező szótárai már csak négyet vagy kettőt. Régen a szó jelölhetett fülcimpát, szemgolyót, férfi hajfonadék csomóját, valaminek gömb alakú végét, asztallábgyógyót, bádogból készült gömböt, a templomtorny tetején lévő csillagot stb. A ma általánosan elterjedt ’ruhagomb’ jelentés a ’görcs, csomó’ jelentés specializálódásával alakult ki, mert a gombok eredetileg gömb alakúak voltak (vö. TESz., SzT. *gomb*).

A *gombos fa* esetében két értelmezési irányba indulhatunk el.

A z e g y i k l e h e t ő s é g az, hogy a *gombos fa* itt egy faragott oszlopot, fejfát jelent. A fából készült sírjelek – általában a sírjelek – kutatása kedvelt témája a magyar néprajztudománynak. Számos írás jelent már meg a fejfákkal kapcsolatban, és talán épp emiatt nehéz tisztán látni, mert a *gombosfa*, *gombfa* elnevezést szinte minden kutató más értelemben használja. BALASSA IVÁN a magyar temetőkről szóló monográfiájában azt írja, hogy a *gomb*, *gombfa*, *gombosfa* elnevezés olyan szokatlan, hogy még a néprajzi gyűjtők sem jegyezték fel mindig, még ott sem, ahol pedig biztos, hogy találkoztak vele (1989: 66), és a TESz. sem foglalkozik vele, pedig *fejfa* és *kopjafa* címszót is felvettek (i. m. 62). A *gombosfa* formájában a kutatók általában egyetértenek: „a többnyire négyzetes metszetű, körül faragott testen a gomb és csillag a legjelentősebb forma, mely a református valláshoz való tartozást jelöl. Ehhez további nemet, helyenként kort jelölő jelek is társulnak” (i. m. 68).

A történeti adatokon végigtekintve BALASSA IVÁN arra a következtetésre jut, hogy „sokféle példakép állhatott” a *gombfa*, *gombosfa* előtt a templomtornyokat, vagy kúriákat

¹ Az említett koreográfia Sebő Ferenc – Halmos Béla – Timár Sándor „Vajdakamarási táncok” című alkotása. A Bartók Táncegyüttes számára készült 1979-ben, mi egy régi felvétel alapján tanultuk meg. A dalszövegben együttesvezetőnk emléke szerint – ő táncolta évtizedekkel ezelőtt – *gombos fa* szerepel. A dalt minden erőfeszítésem ellenére eddig még nem találtam meg. Annyit sikerült kiderítenem, hogy Gyulatelkéről származik, és Timár Sándor gyűjtötte. SEBŐ FERENC-nek köszönöm a segítséget.

díszítő gomboktól a gombban végződő rózsakaróig (i. m. 67). „A magyar nyelvjárások atlasza” (MNYA.) fejfákkal kapcsolatos térképlapjának (592) elemzésekor a következőket állapítja meg: „A *gomb*, *gombfa*, *gombosfa* a reformátusok által lakott kisebb-nagyobb összefüggő területeken ismert, máshol csak szórványosan bukkan fel, de eddig még sohasem jegyezték fel a Dunántúlon. Így saját tapasztalatom szerint kizárólagos Erdővidék (v. Háromszék és Udvarhelyszék) falvainak temetőiben, de máshol is előfordul Udvarhelyszéken (Siklód, Korond stb.). Kalotaszeg (v. Kolozs megye) egy másik olyan terület, ahol – különösen régebben – elég általánosan használták (pl. Magyarbikal, Bánffyhungad, Magyarvalkó, Magyarókerke stb.). Szilágyságban is elég gyakran látszik (Zilah, Szilágybagos, Szilágynagyfalva, Érszentimre stb.). Egy-egy helyen az Alföld keleti szélén is fel-felbukkan, így Biharban (Nagykeréki, sőt a Hajdú megyei Vámspércsen *gombfa*). A két utóbbi helyen túl, a mai határaink között két nagyobb összefüggő területen lehet kimutatni. Az egyik Abaúj (Telkibánya, Pusztafalu stb.) és Borsod megye északi részén (Szinpetri, Sajókaza, továbbá az Aggteleki-karszt területén) is sokszor előfordul. A másik a Duna–Tisza köze és az ahhoz kapcsolódó területek (pl. Nagykörös [!], Cegléd, Monor, Ócsa, Szentés stb.), ahol *gombosfa* néven emlegetik. Legnyugatibb, egyedülálló előfordulása Bajka (v. Bars m., Léva közelében). E néhány adat is mutatja, milyen széles körben ismert ez a szó” (BALASSA 1989: 69).

Fejfa és madár kapcsolatával KÓS KÁROLY foglalkozott, ő a fejfa csúcsára faragott sarlóban vagy félholdban egyszerűsödött madáralakot lát (KÓS 1975: 184).

Néhány népdalban szövegszerűen is megjelenik a fejfa. „Ha meguntad, rózsám, velem életédet / Csináltass koporsót, s temess el engem, / Ird föl a *fejfám*-ra: itt nyugszik egy árva, / Kinek szeretetbe történt az halála” (Andrásfalva, lásd: BARTÓK–KODÁLY é. n. 59). „Rózsám ha meghalok tégy egy annyit értem / Hogyha nem is sajnálsz sirassál meg engem / ne sirassál rózsám ott hol sokan látnok / Sir’ ki két szemedet magános *fejfámnok*” (Szék, vö. LAJTHA 1954: 204).

A másik értelmezési lehetőség az, hogy a népdalbeli gerlice egy élő, rügyező fán sírdogál. Azt gondolnánk, hogy a fejfa és temető képe jobban összeillik a szomorúsággal, nem feltétlen áll távol azonban az élő fa sem a temetőtől. Régen szokásban volt – valószínűleg egész Európában – az a gyakorlat, hogy a sírra élő fát ültettek, vagy a halottat egy fa tövében temették el (BALASSA 1989: 48–50). A halott és a sírjából kinövő fa vagy virág kapcsolatát több folklór alkotás is jól szemlélteti, például a jávorfa furulyáról vagy hegedűről szóló mese, illetve azok a balladák, amelyben a sírról növő lilium megszólítja a szívtelen anyát. Ide kívánczok Petőfi Sándor „János vitéz”-e is, amelyben az Iluska sírjáról szakított rózsza változik át a lánnyá.

Egy virág három esetben lehet gomb, gömb alakú: amikor bimbó, ha gombvirágzata van, vagy ha a szirmok lehullása után a bibe megvastagszik, mint például a csipkebogyó esetében.

A gombvirágzat növényteni kategória, ilyenkor a nyeletlen virágok kurta, gyakran vastag tengelyen gömb alakban helyezkednek el (ÉrtSz. *gombvirágzat*). A lóherének például gombvirágzata van, a „Koppány menti tájszótár” egyik adatközlője ezért mondhatta a következőt: „Régente vetítteg *gombos*-t is minálunk, mer az nagyon jó takarmány vót, a lovak nagyon szerették. *Gombos fenyver*-nek is monták esztet” (SZABÓ 2000. *gombos*).

A XIX. században megjelent szótáraink még tartalmazzák a *gomb*-nak egy olyan jelentését, amely később a köznyelvben elhomályosult. A CZUCZOR–FOGARASI-féle szótárban azt olvassuk, hogy a *gomb* „általán gömbölyű, csomó alakú test, mely más testek kinövése

vagy függeléke vagy ékessége stb” (CZF. *gomb*). Ide kapcsolható például a „Kiskánizsai szótár” (MARKÓ 1981.) címszava, ahol a *gomb* – többek között – a ’<levágott fában> az ágak helyén lévő, hasadást gátló csomó’ (*gomb*), és a Bárszentmihályfáról való ’növényi száron, pl. nádszálon, szalmaszálon kidudorodó rész, bütök’ jelentés (ÜMTsz. *gomb*). A „Magyar értelmező kéziszótár” (ÉKsz.¹) is hasonló, ’fán, növényen nőtt bütök, dudor’, jelentést tulajdonít a már említett *bog*-nak, igaz, hogy választékosnak minősíti (*bog*). A CZF. azonban nem fával, hanem virággal kapcsolatos példát hoz erre a jelentésre: „Gombja van az elhullott szirmu virágnak”. BALLAGI MÓR is azt írja, hogy a *gomb* a „szirmok elhullása után a növény szárának végén maradt gümő” (*gomb* a.). Ebben a jelentéskörbe tartozik a *bimbó* és a *rügy* is, amelyek szintén a növények kidudorodó részét jelölik. Meg kell jegyezni, hogy szótárakból adatolható még egy negyedik, növényekkel kapcsolatos jelentés is, az ’almaszerű apróbb gyümölcs’, amely SZENCI MOLNÁR ALBERT 1604-es latin–magyar szótárában fordul elő (TESz. *gomb*).

A *gombos* előtag a tájszótárakban a gyakran előforduló *gombos rokolya*, *gombos nyoszolya*, *gombos ajak*, *gombos haj*, *gombos nadrág*-on túl a növényekkel kapcsolatban is megjelenik. Például Nagycétényben a réti boglárkát *gombosvirág*-nak, Lovászpatonán a százszorszépet *gombostűvirág*-nak, Veszprémbe és Szentgálon a bojtorjanszerbtövist *gombos pöszércé*-nek, Bősárkányban egy buzogányos kákafajtát *gomboscsuhu*-nak, Magyarlapádon a szürke aszatot *gambaskóré*-nek nevezték. (ÜMTsz. *gombos*). Ezekben az estekben valószínűleg a formára vagy a méretre utal a jelző.

A *gombos* jelzővel ’bimbós’ értelemben népdalokban találkozunk. Több moldvai dalt is ismerünk, ilyen például a több településen is felgyűjtött „Pirosz, pirosz szögfü / *Bongosz murujánna*...” kezdetű (Trunk, Bogdánfalva, MNT. 4: 77–82), vagy egy Klézséről származó dal: „Láttál-e, édesem, / Csipkebokron rúzsát, / Csipkebokron rúzsát / *Bongos marojánnát*” (OLOSZ 1982: 114). A majoránára nem vonatkozhat a gombvirágzat, mert az ajakosak családjába tartozik, és teljesen más a felépítése. Az itt megjelenő *bong* szó a *gomb* hangátvetéses változata, amelyet a hétfalusiak és a csíki székelyek is használtak ’ruhagomb’ értelemben, és a Csallóközből is van rá példa (MTsz. *gomb*). Moldvából azonban a dalokon kívül más adatok is vannak arra, hogy a szót ’bimbó’, illetve ’rügy’ jelentésben is használták. CSÜRY BÁLINT bogdánfalvi növénynévközlésében a *bong*, *bongosz* szavaknak a ’bimbó, bimbós’ jelentést tulajdonítja (MNY. 1933: 249). Helykímélés miatt azonban sajnos nem közöl szövegeket, csak a szavak jegyzékét, így lehet, hogy ő is a népdalból veszi a példát, mert a moldvai csángókról írt tanulmányában idézi a dalszöveget (CSÜRY 1930.). MÁRTON GYULA egy írásában „A moldvai csángó nyelvjárás atlaszá”-nak gyűjtésekor előkerült szópárokat elemzi, és hosszú adattárat közöl. Eszerint a ’rügy’-re Magyarfaluban a *bong* : *binygyo* : *mugúr*, Külsőrekecsinben a *mugur* : *bong*, Forrófalván a *mugur* : *bog* szavakat használták (1960: 290).

A *gombos majoránna*-val találkozunk még egy szennai népdalban: „Haja, haja, *gombos majoránna* / Kötényembe hullik a virággya...” (ÜMTsz. *gombos*), és az „Ormánysági szótár”-ban (OrmSz.) is, a szótár azonban nem ad sem magyarázatot, sem jelentést.

Kiskánizsáról is több adatunk van. A „Kiskánizsai szótár”-ban olvasunk olyan példamondatokat, amelyek ’rügy’, ’rügyes’, ’rügyezni’ jelentésben használják a szót vagy képzett alakjait. „Má látnyi a *gombot* az ágain.” „Má ollan *gombossag* vótak a fák, de asztán ē is fattak.” „Amikő má kezd *gombozni* akko árt má neki a hideg” (MARKÓ 1981. *gomb*, *gom*-

bos, gombozik). Ugyanitt mondják a szőlő rügyére a *szöm*-mel együtt a *gomb*-ot is (MARKÓ 1955: 29, 5. ábra).

A „Székely nyelvföldrajzi szótár” gyűjtői a *rügyezik* szó szinonimái között a *gomboddzik*-ot is válaszul kapták az udvarhelyszéki Bétán (GÁLFFY– MÁRTON 1987. *rügyezik*). „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak azon kérdésére, hogy „Mit csinál a fa kora tavasszal, amikor az ágakon kis dudorodások jelennek meg?”, csak Bogdánfalván válaszoltak a *gomb*-bal összefüggő *bongaddzik* szóval, a többi kutatóponton általában a *rügyezik* különféle alakváltozataival. Egy-két válaszban a *bog ~ bug* tö szerepel (Feketelak: *bogazik*, Nyárádszentmárton: *bogzik*, Györgyfalva: *bugázik*), egyben a *bogvó* (Héderfája: *bogvoddzik*), néhányban pedig a *bimbó* alakváltozatai (RMNyA. 2: 396. *rügyezik*).

Érdekes kérdés, hogy vajon milyen jelentésben szerepel a Weszprémi-kódexbe fűzött papírcsíkra a *gombom* szó. A hasonmás kiadás bevezetőjében PUSZTAI ISTVÁN a következőket írja: „a csonka fasciculusnak a közepén (tehát a 108. és 109. lap között) van befűzve az a 20 mm széles papírcsík, amelyre valaki – talán a 17. században – felülről lefelé haladva két oszlopban a következőket jegyezte be: *s vüem lolköm viragom czinigem araniom gombom agom leuelem*” (WeszprK. 9). HORVÁTH JÁNOS szerint „a kódexirodalomra vonatkozó tanítások között nincs népszerűbb, kedveltebb és megrögzöttebb annál, mely szerint a Weszprémi-kódex egyik leírója valami virágének-félét firkantott volna be kódexébe másolás közben, mégpedig ezt: »szüvem, lölköm, virágom, cinigém«, meg ezt: »aranyom, gombom, ágom, levelem«” (HORVÁTH 2005: 571). A kárhoztató hangnem nem elsősorban a virágének műfaj ellen szól, hanem annak a nézetnek, hogy a kódextulajdonosok ne tisztelték volna annyira a szent szöveget, hogy ilyen profán dalrészletet jegyezzenek fel mellé. HORVÁTH JÁNOS valószínűleg a műfaji besorolással sem ért egyet, mert később a kérdéses szakaszt „szólongatások”-ként említi (i. m. 572). Hasonlóan járnak el a hasonmás kiadás készítői, akik „kedveskedő szavak”-ról beszélnek (i. m. 11). A szövegösszefüggésből (virág, ág, levél) – attól függetlenül, hogy virágének-törredékkel van-e dolgunk vagy nem – következtethetünk arra, hogy esetleg itt is ’rügy’ vagy ’bimbó’ jelentésben szerepel a *gomb*.

Az is kérdés, hogy feltételez-e *gomb* és *bimbó* között összefüggést a CZUCZOR–FOGARASI-féle szótár két megállapítása. A *bimbó*-ról azt állítja, hogy „a béres legények kedvesb ökrök elnevezésére használják”, a *gombos* címszónál pedig megjegyzi, hogy „egyik szokottabb neve az igás ökörnek” (*bimbó, gombos*). A *Gombos* indítékát tudjuk, a Hortobágyon és környékén így nevezték meg a szarvállást, vagy magát a szarvasmarhát, amelynek szarva hegye kicsit kifelé hajlott (ÚMTsz. *gombos*), máshol azt a bikát, amelynek szarva végére fémgombot húztak (IMPLOM 1978: 124). A *Bimbó* napjainkban gyakoribb, talán azért, mert már teheneknek is adják annak következtében, hogy elvesztette eredeti jelentését (sőt Karcsán lónak, sertésnek és kutyának is, vö. NAGY 1981: 9). Népszerűségét növelheti az a tény, hogy szívesen neveznek el szarvasmarhákat virágokról (pl. *Hóvirág, Orgona, Nárcisz, Pitypang, Szégfű*, l. BOHA 1983: 9), és az, hogy a borjak gyakran öröklik anyjuk nevét (EGYED 1983: 4). MÁRTON GYULA szerint elsősorban olyan teheneknek adják, amelynek fejlett emlői vannak (1945: 17), de a legtöbb állatnévgyűjtemény a felderítetlen nevek közé sorolja (vö. KNAUSZ 1981.; PAULUSZ 1981.; NAGY 1981.; BOHA 1983.; GYERGYÁK 1986.). Az előbbi magyarázat azonban annak köszönhető, hogy már elhomályosult az eredeti jelentés, amelyre IMPLOM JÓZSEF hívta fel a figyelmet. A szarv alakja, állása, minősége alapján adott „marhanevek kialakulása a következőképpen történhetett: A gazda látta, hogy a borjú

bimbószarvú. A *bimbószarvú üsző*-t röviden *bimbó üsző*-nek mondta, majd még rövidebben *bimbó*-nak emlegette. Végül is az üszőn rajta maradt a *Bimbó* tulajdonnév” (IMPLOM 1978: 123). A *Bimbó*-hoz és a *Gombos*-hoz hasonlóan a szarv milyenségére utalnak például a *Balog*, *Cibak*, *Csobán*, *Gyertyás*, *Hegyes*, *Villás* nevek is (i. m. 123–5). Arra azonban IMPLOM nem ad bővebb magyarázatot, hogy a *bimbószarv* hogyan nézett ki, így tehát csak annyi biztosat mondhatunk a *Gombos* és *Bimbó* szarvasmarhanevek kapcsolatáról, hogy eredetileg mind a kettő eredetileg az állat szarvának alakjára utalt.

Az *mb* hangkapcsolat miatt felmerül, hogy a *bimbó* és a *gomb* között esetleg alaki összefüggés is van. A TESz. azt írja, hogy a *bimbó* kialakulásának módja nincs mindenben tisztázva, és a *gomb* származékaként való magyarázata kevésbé valószínű (vö. *bimbó*). A növényi részek elnevezése nagyon távoli múltba vezet, különösen nehéz kérdés a hangfestő eredet. Onomatopoeitikus szavak esetében lehet, hogy nem állapítható meg sorrendiség, mindegyik hat a másikra.

Sok olyan népdal ismert, amelyben gerlicék vagy madarak fákra szállnak. „Ej ha én most bús gerlice lehetnék / Mindig szomorúfüzfára fészkelnék” (Mezőség, JÁRDÁNYI szerk. 1961: 49). „Bujdosik az árva madár / Éggyik ágról másira száll” (általános, i. m. 191). „Kiskertemben cserfa zöldül / Tetejibe vadgalamb ül / Hogyne sírnék a babámért? / Mikor ő is a párjáért?” (Héviz, OLOSZ 1982: 76). „Illyefalva szép helyt vagyon, / Közepibe templom vagyon. / A szélein rózsás csipke. / Rászállott egy bús gilice” (ORTUTAY – KATONA 1970. 1: 232). Olyan dal is van, amelyben a madár valakinek a sírhelyéről ad hírt: „Orditai zöld erdő, zöld erdő, / Abba vagyon csipkebokor-vessző, / Arra reászállott bús gerlice, / Arra reászállott bús gerlice. // Körme között úti cédulája, / Körme között úti cédulája, / A szájával mindazt magyarázza, / Itt fekszik egy szerencsétlen árva” (Lészped, FARAGÓ – JAGAMAS é. n. 234).

A fejfá mint kép, jobban illik a dal mondanivalójába, nyelvi alapon azonban lehet szó rügyező fáról is. Az élő fára szálló madár képe sokkal természetesebb, és gyakoribb is a népdalokban. Igaz azonban, hogy logikailag nehezen fér meg egymással a reménytelen szerelem és a rügyező, bimbózó fa képe. Ráadásul előfordul az is, hogy száraz ágra szállnak a madarak, de találtam olyan dalt is, amelyik azt hangsúlyozza, hogy a madár nem száll a száraz ágra, csak a zöldellőre, tehát ez sem zárja ki a ’rügyező fa’ jelentés valószínűségét. „...S ott sem szállott szép zöld ágra, / S ott es szállott szároz ágra” (Magyarfalu, FARAGÓ – JAGAMAS é. n. 186). „Elfonnyadott a szép zöld ág; / Madár sem száll reá immár” (Székelyföld, ORTUTAY – KATONA 1970. 2: 126). „Száz ágrul messze elszáll a madár, / Addig repül, míg zöd ágra nem tanál” (Debrecen, ORTUTAY – KATONA 1970. 1: 365). Az élő fáról a sírra ültetett fa is eszünkbe juthat, csak kérdéses, hogy feltételezhetünk-e a dalok szövege mögött ekkora tudatosságot.

Az általam ismert szövegnek két variánsát találtam, mindkettő a szintén Mezőségen fekvő Székről származik. Az egyik más képet használ, így nem ad eligazítást a fa milyenségére nézve. „S adott volna *ja ja* [!] szívünkbe *jegy* [!] *kősziklát*, / Hogy sohasem ismertük volna egymást” (MNT. 7: 193). A másik változatot egy énektudásáról híres széki ember, Csorba János jegyzi fel faluja hagyományiról és katonaemlékeiről beszámoló könyvében. Nála a szöveg így szól: „Mért nem adott szívünkbe egy *lombos* fát / Bús gerlice azon sírná ki magát” (CSORBA 2001: 29). Itt talán szövegromlással állunk szemben. Valószínűbb, hogy a kevésbé általánosan használt *gombos*-ból lett a *lombos*, és nem fordítva. A *lombos* > *gombos* irány nehezen képzelhető el, bármelyik fajta *gombos* fáról legyen szó.

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy dolgozatom nyelvi alapú, és nem motívum-vizsgálat, nem volt célom a szöveg összes variánsának összegyűjtése, bár lehet, hogy ez fontos tanulságokkal szolgálna, és esetleg közelebb vinne a megoldáshoz. Szintén hasznos lenne a régi magyar költészet átböngészése. Azokban a virágének-antológiákban, amelyeket átnéztem (SZABÓ T. 1969.; STOLL 1956.), nem szerepel a *gomb* 'rügy' vagy 'bimbó' jelentésben.

Úgy gondolom, a fentiek alátámasztják, hogy az eredeti dalban, amelyet nem találtam meg, szerepelhetett a *gombos fa* kifejezés. Hogy mit is jelent pontosan, azt pusztán nyelvi alapon nem lehet megállapítani, akár 'fejfa', akár 'rügyező fa' értelemben használhatta az énekes.

A hivatkozott irodalom

- BALASSA IVÁN 1989. A magyar falvak temetői. Corvina, Bp.
- Ball. = BALLAGI MÓR, A magyar nyelv teljes szótára 1–2. Pest, 1867–1872.
- BARTÓK BÉLA – KODÁLY ZOLTÁN é. n. Népdalok. Bp.
- BOHA JUDIT 1983. Páka szarvasmarhanevei. Magyar Névtani Dolgozatok 39. ELTE, Bp.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, A magyar nyelv szótára 1–6. Pest, 1862–1874.
- CSORBA JÁNOS 2001. Bár emlékezete maradjon meg... Magyar Könyvklub, Bp.
- CSÜRY BÁLINT 1930. Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról. Erdélyi Múzeum 35/4–6: 155–76.
- EGYED MÁRIA 1983. Orosztony szarvasmarhanevei. Magyar Névtani Dolgozatok 47. ELTE, Bp.
- ÉKsz.¹ = Magyar értelmező kéziszótár, szerk. JUHÁSZ JÓZSEF – SZÓKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972.
- ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959–1962.
- EWUng. = Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993–1995.
- FARAGÓ JÓZSEF – JAGAMAS JÁNOS é. n. Moldvai csángó népdalok és népballadák. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA 1987. Székely nyelvöldrajzi szótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- GYERGYÁK KRISZTINA 1986. Magyarországi szarvasmarhanevek 1985-ben. Magyar Névtani Dolgozatok 63. ELTE, Bp.
- HORVÁTH JÁNOS 2005. Horváth János irodalomtörténeti munkái 1. Osiris Kiadó, Bp.
- IMPLOM JÓZSEF 1978. A szarvasmarhanevek. Magyar Nyelv 122–6.
- JÁRDÁNYI PÁL szerk. 1961. Magyar népdaltípusok. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KÓS KÁROLY 1975. Ékes fejfaínról. In: OLASZ FERENC, Fejfák. [Utószó: KÓS KÁROLY.] Magyar Helikon, Bp. 170–97.
- LAJTHA LÁSZLÓ 1954. Széki gyűjtés. Zeneműkiadó, Bp.
- KNAUSZ ÁGNES 1981. Kutya-, ló-, és szarvasmarhanevek Miklósfán. Magyar Névtani Dolgozatok 16. ELTE, Bp.
- MARKÓ IMRE LEHEL 1955. A kiskanizsai szőlőművelés. In: MORVAY PÉTER – IGÁZ MÁRIA – SIMON JÓZSEFNÉ szerk. Népünk hagyományaiból. Néprajzi leírások a társadalmi néprajzi gyűjtők munkáiból. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 27–37.
- MARKÓ IMRE LEHEL 1981. Kiskanizsai szótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MÁRTON GYULA 1945. A kolozsmegyei Borsavölgy állatnevei. Kolozsvár.
- MÁRTON GYULA 1960. Adalékok a bilingvizmus kérdéséhez. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 4/3–4: 269–96.

- MNT. 4. = A Magyar Népzene Tára 4. Párosítók. Szerk. BARTÓK BÉLA – KODÁLY ZOLTÁN. Sajtó alá rendezte: KERÉNYI GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959.
- MNT. 7. = A Magyar Népzene Tára 7. Népdaltípusok 2. BARTÓK BÉLA – KODÁLY ZOLTÁN szerkesztése alapján JÁRDÁNYI PÁL rendszerében szerk. OLSVAI IMRE. Akadémiai Kiadó, Bp., 1987.
- MNyA. = A magyar nyelvjárások atlasza 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Bp., 1968–1977.
- MTsz. = Magyar tájszótár 1–2., SZINNYEI JÓZSEF. Bp., 1893–1901.
- NAGY GÉZA 1981. A bodrogi közeli Karcsa állatnevei (1959–1979). Magyar Névtani Dolgozatok 22. ELTE, Bp.
- OLOSZ KATALIN 1982. Ha folyóvíz volnék. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár.
- OrnSz. = Ormánysági szótár, KISS GÉZA – KERESZTES KÁLMÁN. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952.
- ORTUTAY GYULA – KATONA IMRE 1970. Magyar népdalok 1–2. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- PAULUSZ JULIANNA 1981. Szarvasmarhanevek Nagykanizsa környékén. Magyar Névtani Dolgozatok 20. ELTE, Bp.
- RMNyA. = A romániai magyar nyelvjárások atlasza 1–. Gyűjt. MURÁDIN LÁSZLÓ – szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Bp., 1995–.
- STOLL BÉLA 1956. Virágénekek és mulatónóták. XVII.–XVIII. század. Magvető, Bp.
- SZABÓ JÓZSEF 2000. Koppány menti tájszótár. Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd.
- SZABÓ T. ATTILA 1969. Haja, haja virágom. Virágénekek. Irodalmi Kiadó, Bukarest.
- SzófSz. = Magyar szófejtő szótár, BÁRCZI GÉZA. Bp., 1941. [Reprint: Trezor Kiadó, Bp., 1994.]
- SzT. = Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–, szerk. SZABÓ T. ATTILA [és munkatársai]. Bukarest, Bp., Kolozsvár, 1975–.
- TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. (+ Mutató.) Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967–1984.
- ÚMTsz. = Új magyar tájszótár 1–. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979–.
- WeszprK. = Weszprémi-kódex. 16. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. A bevezetést és a jegyzeteket írta: PUSZTAI ISTVÁN. Régi Magyar Kódexek 8. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1988.

KOCSIS RÉKA

ÉLŐ NYELV

Nyelvválasztási stratégiák Marosvásárhelyen

1. A kutatásról. – A tanulmány a marosvásárhelyi magyar közösség nyelvválasztási stratégiáit vizsgálja kérdőíves terepkutatás adatai alapján. A kérdőíves felmérés a marosvásárhelyi magyar beszélőközösségre terjed ki. A mintát 80 kérdőív alkotja, és a kvótás módszer elvein alapszik. Egyenlő arányokban tükrözi a beszélőközösség nemek, iskolai végzettség és életkor szerinti összetételét, ennél fogva összehasonlításra, az esetleges rétegspecifikus jelenségek kimutatására is lehetőséget nyújt. A terepmunka 2003 decembere és 2004 februárja közötti időszakban zajlott. A kérdőívek jelentős részének kitöltésekor személyesen jelen voltam, a fennmaradó részét közvetetten gyűjtöttem össze.

A vizsgálat célja kideríteni azt, hogy a különféle nyelvhasználati szituációkban az anyanyelv és az államnyelv közül melyiket részesítik előnyben a beszélők, továbbá

hogyan milyen motivációk húzódnak meg az egyik vagy másik nyelv választásának hátterében. A nyelvválasztás indokainak föltérképezésére a kérdőívben nyitott kérdések szolgáltak. Ezt a döntést a kutatói szándék indokolja. A zárt kérdések meghatározták volna az adatközlők válaszlehetőségeit, és ebben az esetben éppen ennek elkerülése volt a lényeg.

A hipotézis általános előismeretek, tapasztalatok alapján fogalmazódott meg: a magyar közösség igyekszik anyanyelvét minél szélesebb körben használni. Viszont az anyanyelvhasználat csak az intim szférában valósulhat meg korlátlanul. Innen kilépve mind kevesebb lehetőség van magyar nyelven megszólalni. Verbális megnyilatkozások alkalmával a magyar anyanyelvű beszélők követik a szituáció által diktált kommunikációs feltételeket.

2. A beszélőközösség alapvető jellemzői. – A beszélési szokások, nyelvválasztási stratégiák tárgyalásakor fontos támpontként szolgálnak a közösség demográfiai helyzetét, a kétnyelvűség állapotát, azaz az anyanyelv és államnyelv ismeretét, valamint a tanulmányok elvégzésének nyelvét dokumentáló adatok.

Demográfiai összetétel szempontjából Marosvásárhely sajátos esetet képvisel, mivel a magyar és a román etnikumú lakosok aránya jelenleg, néhány százaléknyi eltérést leszámítva, azonos. A 2002-es népszámlálás adatai szerint Marosvásárhely összlakossága 147577 személy. Ennek 46,69%-át magyarok, 50,77%-át románok, 2,52%-át romák alkotják. Más etnikumok (németek, zsidók, oroszok, ukránok, szerbek, csehek, szlovákok, bolgárok, törökök, tatárok) szinte elhanyagolható százalékban vannak jelen.

A magyarság jelentős létszámának köszönhetően a magyar nyelv is hangsúlyozottan jelenik meg a hétköznapi életben. Az önértékelés alapján nyert adatok azt mutatják, hogy a marosvásárhelyi magyar adatközlők 85%-a tökéletesen, 15% pedig jól beszéli az anyanyelvét.

1. táblázat

Az anyanyelv és az államnyelv ismerete

Nyelvek	A nyelvismeret mértéke			
	Tökéletesen (%)	Jól (%)	Rosszul (%)	Ért, de nem beszél (%)
Anyanyelv: magyar	85	15	–	–
Államnyelv: román	17	71	11	1

A román nyelvtudását 16% tökéletesnek, 71% jónak, 11% rossznak ítélte. Mintegy 1% ért románul, de beszélni nem tud. Ez azt jelenti, hogy a megkérdezettek többsége (82%) aktívan tudja használni az államnyelvet, tehát nincsenek kommunikációs nehézségei.

A tanulmányokat illetően megfigyelhető, hogy a legalsóbb szinttől a legmagasabb felé haladva fokozatosan csökken a csak anyanyelven tanulók aránya.

2. táblázat
Tanulmányok¹

Oktatási szintek	Az oktatás nyelve			Megjegyzés	
	M (%)	R (%)	Egyéb (%)	Nem járt (%)	Ø (%)
Óvoda	81	6	9	1	3
1–4. osztály	88	10	2	–	–
5–8. osztály	84	14	–	–	–
Liceum/szakiskola	61	25	3	6	5
Egyetem	35	48	17	–	–

Ez a tendencia olvasható ki MURVAI LÁSZLÓnak (2000: 170) a teljes romániai magyar oktatásra kiterjedő vizsgálata eredményeiből is. A fiatal generációra jellemző, hogy egyetemi tanulmányaikat teljes egészében vagy részben anyanyelvükön végezhetik. Úgyszintén a fiatal generációhoz tartoznak azok, akiknek anyanyelvükön és az államnyelven kívül más nyelveken is volt (van) lehetőségük tanulni. A rendszerváltás után az iskolákban megjelentek a világnyelveket intenzíven oktató osztályok, minden oktatási szinten lehetővé vált az országok közötti diákcseré.

A fenti adatokból kitűnik, hogy a behatárolt anyanyelvű képzési lehetőségek ellenére a marosvásárhelyi magyarok számára az anyanyelv tölti be a domináns nyelv, az államnyelv pedig második nyelv szerepét. Ugyanez a kép rajzolódik ki a felvidéki, vajdasági, kárpátaljai magyarság körében végzett, a közösségek egészére kiterjedő felmérések adataiból is (vö. LANSTYÁK 2000: 143; GÖNCZ 1999: 89; CSERNICSKÓ 1998: 175). Ez az állapot azért alakulhatott ki, mert a kétnyelvű, kétkultúrájú közegen belül a magyar beszélők többsége anyanyelvű környezetben él (vö. BARTHA 1999: 90).

3. Nyelvválasztás a hétköznapi élet különböző színterein. – Kisebbségi körülmények között élő közösségek esetében az anyanyelv- és az államnyelvhasználat viszonyának fölmérésére az egyik leghatékonyabb módszer a nyelvhasználati szintek elemzése (FISHMAN 1964: 32–70, 1968: 21–49, 1972: 435–53). Ilyen módon kimutathatók a közösségen belül általánosan érvényesülő nyelvhasználati/nyelvválasztási stratégiák. Azonban mindig figyelembe kell venni ezek kialakulásának körülményeit, továbbá azt is, hogy az anyanyelvhasználatot illetően mire lenne természetes igény és milyen lehetőségek adóttak. A kiválasztott nyelvhasználati szintek informális, félformális és formális tartományokra tagolhatók. Az informális, intim szférához tartozik a szűkebb család, a barátok és ismerősök köre, és a szomszédság. A félformális szféra a bevásárlást és a szolgáltatási területeket, míg a formális szféra a hivatalos ügyintézés, a munkahely, az oktatás területeit foglalja magába. Ezek a hétköznapi élet jellegzetes tartományai, olyan szinterek, amelyek egy strukturált társadalomban szükségszerűen jelen vannak, és a kisebbségi anyanyelvhasználat szempontjából fontosak.

A) Intim szféra. – A családi élet különböző szituációiban a válaszadók egységesen az anyanyelvükön beszélnek. Az anyanyelv a családban teljességgel kiigazán. Használatát itt semmi nem korlátozza. Az államnyelv ezen az intim szinten egészen kis százalékban

¹ A táblázatokban az alábbi rövidítések szerepelnek: M = magyar, R = román, M/R = magyar/román, Ø = nem válaszolt.

jelenik meg, főleg azért, mert idegen nyelv voltánál fogva sajátos funkciót tölt be: lehetővé teszi a családi kommunikáció ellenőrzését (vö. 4. B) 9., 10. c)). A tágabb intim szférában a magyarok egymás között anyanyelvükön beszélnek. Ez számukra teljesen természetes, ösztönös nyelvi viselkedés. A román anyanyelvű személyekkel folytatott beszélgetések többsége román nyelven zajlik. Megfigyelhető, hogy ezekben az esetekben mindkét nyelv használata kevésbé jellemző. Miután eldől, hogy melyik nyelv használata a célszerű, végig az marad a beszélgetés nyelve. A magyar és a román nyelv gyakori váltogatása vegyes társaságban már gyakori jelenség. Ilyenkor a kommunikáció kódját és ennek megváltozását mindig több tényező együttállása határozza meg. Azok a magyar adatközlők (3%), akik rosszul vagy alig tudnak románul, kerülnek a román szomszédokkal való érintkezést, beszélgetést, sőt olyan is akad (1%), aki még a vegyes társaságtól is elhatárolja magát.

3. táblázat

Nyelvhasználat a tágabb és szűkebb intim szférában

Szituációk	Választott nyelv			
	M (%)	R (%)	M/R (%)	Ø (%)
Vacsora közben	99	–	1	–
Tévézés közben	96	–	1	3
Családi ügyek megbeszélésekor	99	–	1	–
A mindennapi teendők végzése közben	99	–	1	–

4. táblázat

Nyelvválasztás barátok/ismerősök/szomszédok körében

Beszédpartner	Választott nyelv			Megjegyzés		
	M (%)	R (%)	M/R (%)	Nincs (%)	Kerüli a beszélgetést (%)	Ø (%)
Magyar barátok/ismerősök	100	–	–	–	–	–
Római barátok/ismerősök	1	84	10	4	–	1
Vegyes társaság	14	17	62	3	–	4
Magyar szomszédok	100	–	–	–	–	–
Római szomszédok	7	73	8	5	3	4
Vegyes társaság	21	41	29	5	1	3

B) Idegenek megszólítása. – Az ismeretlenek megszólításakor az adatközlők több mint fele az anyanyelvét, kisebb részük a román nyelvet részesíti előnyben, és alig néhány százalék azok aránya, akik mindkét nyelvvel próbálkoznak. Az a tény, hogy bizonytalan nyelvi szituációban a többség anyanyelvén kezdeményez beszélgetést, az anyanyelv preferáltságát, határozott vállalását jelzi.

5. táblázat

Nyelvválasztás ismeretlen személyek megszólítása esetén

Beszédpartner	Választott nyelv			Megjegyzés	
	M (%)	R (%)	M/R (%)	Nem szólítja meg (%)	Ø (%)
Ismeretlenek	52	31	8	4	5

C) **Kevésbé formalizált szintek.** – A kereskedelmi és vendéglátóhelyeken, valamint az orvossal való kommunikáció során több lehetőség nyílik az anyanyelv-használatra. Itt rendszerint megvan a nyelvválasztás lehetősége, részint azért, mert sok helyen van magyar alkalmazott, részint pedig mert mindenki élhet a választás szabadságával a szolgáltatás igénybevételekor. A postán és az állomáson főleg a nyelvi korlátok miatt szűkül a nyelvválasztás lehetősége. Napjainkban ez a két szintér a szolgáltatási szféra része, de régebben szigorú állami felügyelet alá tartozott, és fokozottan formális szintér volt, ahol az államnyelv használata szinte kötelező volt. Ennek hatása napjainkban is érzékelhető. A postán, állomáson jelenleg is több a román egynyelvű alkalmazott, ami a nyelvválasztási lehetőségeket lényegesen behatárolja.

6. táblázat

Nyelvválasztás a szolgáltatások szinterein

Szintér	Választott nyelv			Megjegyzés	
	M (%)	R (%)	M/R (%)	Nem jár (%)	Ø (%)
Üzlet	48	19	31	1	1
Posta	19	44	33	3	1
Állomás	16	59	20	4	–
Étterem/kávéház	37	19	35	9	–
Orvos	61	23	15	–	1

7. táblázat

Nyelvválasztás a formális szféra különböző szinterein

Szintér/beszédpartner	Választott nyelv			Megjegyzés	
	M (%)	R (%)	M/R (%)	(%)	Ø (%)
Kérvény írása	3	90	–	Mással íratja: 6	1
Polgármesteri hivatal	18	54	16	Más beszél helyette: 12	–
Rendőr	4	91	1	4	–

D) **Formális szintek.** – A formális szférában az anyanyelv használata háttérbe szorul. Bár 2002 márciusában életbe lépett a hivatali ügyintézészt a kisebbségi nyelveken is lehetővé tevő közigazgatási törvény (LEGE nr. 215/2001.), 2003 nyarán, a terepmunka idején, a gyakorlatban szinte egyáltalán nem érvényesült. Ennek a törvénynek az értelmében mindazokon a településeken, ahol valamely nemzeti kisebbséghez tartozók lélekszáma meghaladja a lakosság 20%-át, biztosítani kell az anyanyelv használatát a különböző hivatalokban. Többek között azt, hogy anyanyelven nyújtsanak be szóbeli vagy írásos kérést a helyi és megyei közigazgatási szervekhez, és hogy ugyanazon a nyelven kapjanak választ.

2003 nyarán az adatközlők 3%-a élt azzal a jogával, hogy magyarul írja meg és nyújtja be az illetékes hatósághoz a kérvényét. A többség továbbra is románul írta meg hivatalos beadványait. Aki hiányos nyelvtudása miatt ezt nem tudta megtenni, az megkérte az államnyelvet jól ismerő rokonát vagy ismerőst, hogy írja meg helyette a kérvényt (6%). Gyakorlatilag kizárható az a lehetőség, hogy a magyar lakosság nem tudott az új törvény által biztosított jogáról, hiszen a törvénymódosítás a román és a magyar nyelvű médiában egyaránt maximális nyilvánosságot kapott. Az indoklásokban arra hivatkoznak, hogy ez a hivatalos nyelv, és tudomásuk szerint a magyarul megírt kérvényt el sem fogadják (vö. 4. bekezdés). Első látásra paradoxonnak tűnik, hogy a magyar kisebbség nem gyakorolja a törvény által garantált jogát. Ezt az állapotot elemzi részletesen PÉNTEK JÁNOS és BENŐ ATTILA (2005: 95–120) „Nyelvi jogok Romániában” című tanulmányukban. A szerzők rávilágítanak arra, hogy kisebbségek számára biztosított jogok gyakorlatban való érvényesülését több tényező akadályozza; így például a törvény és ennek alkalmazása közötti szakadék, a kétnyelvűség működéséhez elengedhetetlen háttérapparátus hiánya, a kisebbségi kétnyelvűség egyoldalúsága, kétnyelvű formanyomtatványok és a magyar nyelv hivatali változatának hiánya. Mindezeknek az akadályoknak a felszámolása előreláthatólag hosszabb időszakot vesz majd igénybe. A pozitív irányú változás már elkezdődött a törvény jogerőre emelkedésével. A nyelvi hiány felszámolásának egy állomása a „Magyar–román közigazgatási szótár” (2004.) megjelenése és a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet megalakulása (<http://www.eme.ro/sztanyi>), amelynek célkitűzései között szerepel a magyar közigazgatási, jogi és politikai nyelvváltozat egységessé tétele, a szaknyelvek kialakítása, csiszolása.

A szóbeli ügyintézés esetében valamivel több lehetőség van az anyanyelvhasználatra, de ez csak a városházán érvényes, a rendőrség esetében már nem. A 2001-es közigazgatási törvény értelmében a kisebbségi nyelven való szóbeli ügyintézt is biztosítani kell, ezért a hivatalokban (a rendőrséget is beleértve) a kisebbség(ek) nyelvét is beszélő személyeket kell alkalmazni. Ennek ellenére az anyanyelvű ügyintézés a gyakorlatban alig valósul meg: „ez az előírás egyelőre az elvi követelmény szintjén áll, a gyakorlatban nem érvényesül” (PÉNTEK–BENŐ 2005: 109). A hivatalokban csak akkor lehetséges a magyar nyelvű ügyintézés, ha éppen van szolgálatban magyar anyanyelvű, illetve magyarul is tudó alkalmazott, vagy személyesen ismerik ezeket a tisztviselőket, és eleve hozzájuk fordulnak az ügyeikkel. A hivatali kétnyelvűség működésének lehetőségeit és akadályait elemezve az említett szerzők rámutatnak arra, hogy a jelenleg érvényben lévő nyelvi jogok és ezek gyakorlatban való érvényesülése együttesen nem jelenti a hivatali kétnyelvűség megvalósulását (PÉNTEK–BENŐ 2005: 117). Hasonló helyzetet vázol LANSTYÁK ISTVÁN és MENYHÁRT JÓZSEF (2001: 189–202) a szlovákiai hivatalos nyelvhasználatról.

A munkahelyi kommunikáció esetében figyelembe kell venni azt, hogy a kérdésekre több adatközlő nem válaszolt konkrétan, ezért az eredményül kapott arányok kissé félrevezetők lehetnek. Az adatközlők többféle okból nem tudtak konkrétan válaszolni a kérdésekre: 14% nem rendelkezik munkahellyel, 4%-nak nincs főnöke, 9%-nak, mivel teljesen magyar környezetben dolgozik, nincs román kollégája. Az egyáltalán nem válaszolók aránya mindössze 1–4% között mozog. Az alábbi táblázat a konkrét válaszok alapján kiszámított értékeket tartalmazza. Munkahelyi környezetben a főnökével való beszélgetések során az adatközlők több mint fele teheti meg azt, hogy csak magyarul beszéljen, éppen azért, mert magyar a főnöke. Akiknek erre nincs lehetőségük (36%), mert román domináns környezetben dolgoznak, azok románul beszélnek főnökükkel. Mindkét nyelv használata kevésbé

jellemző. Megfigyelhető, hogy a marosvásárhelyi magyarok esetében munkahelyen és az oktatásban a nyelvválasztás a kevésbé formalizált szintereken érvényesülő sémát követi. Vannak társadalmak, beszélőközösségek, amelyekben a munkahely és az oktatás fokozottan formalizált szférának számít, ahol a hivatalos, azaz a magas presztízssű nyelv használatos (FISHMAN 1964: 32–70, PARASHER 1980: 151–68, KONTRA 1990: 24–9). A marosvásárhelyi magyar beszélők ezeken a szintereken is, mikor csak tehetik, anyanyelvüket használják. Ez is az anyanyelv iránti természetes bizalmat, használata iránti széles körű igényt támasztja alá.

8. táblázat

Nyelvválasztás munkahelyen

Beszédpartner	Választott nyelv			
	M (%)	R (%)	M/R (%)	Ø
Főnök	55	36	6	3
Magyar kolléga	96	–	2	1
Román kolléga	5	80	13	2
Vegyes társaság	3	24	71	5

9. táblázat

Nyelvválasztás iskolai környezetben

Beszédpartner	Választott nyelv			Megjegyzés	
	M (%)	R (%)	M/R (%)	Nincs (%)	Ø (%)
Magyar osztálytársak	98	–	–	1	1
Román osztálytársak	7	76	6	10	1
Vegyes társaság	13	24	51	10	2

Az adatközlők nyelvválasztási stratégiája mögött világosan azonosítható az éppen adott nyelvi környezethez való önkéntes vagy szükségszerű alkalmazkodás, együttműködő magatartás (vö. BARTHA 1999: 100). A többség ezt a helyzetet a hétköznapi valóság részeként éli meg és fogadja el, de vannak olyanok is, akik valamilyen módon elégedetlenségüknek adnak hangot. Ennek egyik módja a nyelvi alkalmazkodás kezdeti elutasítása (vö. alább, 4. B)10. a) alatt). Ez kifelé, vagyis a román közösség számára is érzékelhető. Mások a nyelvi kooperáció kényszere miatti ellenérzéseket kifelé nem közlik, alkalmazkodnak, csupán a közösségen belül adnak hangot nemtetszésüknek. Pl.: „Az állomáson a menetjegyet románul kérem, mert ottan még a magyar sem beszél magyarul” (61, d., ffi.). „Az állomáson a menetjegyet románul kérem, mert ha magyarul kérem, csak nagyot néznek” (21, é., nő). „A postán a dolgozókkal románul beszélek, mert oda mi nem jutunk be, csak ők” (32, d., nő). „A kávéházban, étteremben magyarul és románul is rendelek, mert Vásárhelyen románul válaszolnak, ha kér valamit az ember” (45, d., nő). „A kérvényt románul írom, mert sajnos román valóságban élünk (kell élnünk)” (28, é., nő). „Az ismeretleneket románul szólítom meg, mert már oda jutottunk, hogy románul kell megszólalni” (76, é., ffi.). (Az adatközlők alapvető jellemzőit ismertető rövidítések: életkor: számmal; foglalkozás: é. = értelmiségi / d. = fizikai dolgozó; nem: ffi. = férfi / nő.)

E) A m é d i a h a s z n á l a t a. – Az információs csatornák közül a válaszadók az írott kiadványokat (hagyományos és elektronikus) leginkább anyanyelvükön olvassák.

Legtöbbsen a szépirodalmat olvassák magyarul. A sajtót és szépirodalmat kizárólag román, illetve mindkét nyelven olvasók egyetlen eset kivételével román nyelven végezték/végzik tanulmányaikat, és önértékelésük alapján tökéletesen vagy jól tudnak románul. A megkérdezettek több mint fele nem internetezik. Az internetet használók válaszai alapján kapott arányok azt jelzik, hogy a többség inkább a magyar nyelvű oldalakat részesíti előnyben, de az egyéb idegen nyelvű oldalakat szintén sokan látogatják, számuk jóval meghaladja a román oldalakat is látogatókét. Nincs olyan adatközlő, aki csak román nyelvű webhelyeket nézegetne. Az audiovizuális médiumok esetében a többség a román és a magyar nyelven közvetítő csatornákat egyaránt hallgatja, nézi. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy a tévé-nézés és rádióhallgatás csupán passzív befogadói magatartást igényel, míg az olvasáshoz fokozott figyelm, magas szintű nyelvtudás és elvonatkoztatási készség szükséges. Az adatközlők 10–25%-a anyanyelven és az államnyelven kívül más nyelveken is igénybe veszi a különböző médiumokat.

10. táblázat
Médiafogyasztás

Médium típusa	Választott nyelv				Megjegyzés	
	M (%)	R (%)	M/R (%)	Egyéb (%)	Nem veszi igénybe (%)	Ø (%)
Újság	61	6	30	10	3	–
Szépirodalom	74	5	17	11	4	–
Televízió	19	2	79	28	–	–
Rádió	45	–	50	–	–	5
Internet	25	–	14	22	59	2
Az internetet használók aránya						
	61	–	33	37	–	6

F) **Levél írása.** – A magánlevél írása az esetek többségében (78%) kizárólag anyanyelven, 1% esetében csak román nyelven történik, 11% pedig mindkét nyelven ír magánlevelet. Természetesen a román nyelven írott levelek címzettje román anyanyelvű személy. A minta 25%-a más nyelveken is szokott levelezni idegen ajkú ismerőseivel.

11. táblázat
Levélírás

Médium típusa	Választott nyelv				Megjegyzés	
	M (%)	R (%)	M/R (0%)	Egyéb (%)	Nem ír (%)	Ø (%)
Levél	78	1	11	25	5	5

G) **Hitélet.** – A hitélet, mondhatni, teljesen anyanyelven zajlik, csupán 3% válaszolta azt, hogy egyaránt látogatja a magyar és román istentiszteleteket, és úgyszintén mindkét nyelven imádkozik. Ők a neoprotestáns (baptisták, Jehova tanúi) egyházakhoz tartoznak. Köztudott, hogy ezek a felekezetek nyelvilag nem különülnek el annyira kategorikusan egymástól, mint ahogyan történik az ortodox és a katolikus, illetve protestáns egyházak esetében.

12. táblázat
Hitélet és nyelvhasználat

Szituáció	Választott nyelv			
	M (%)	R (%)	M/R (%)	Ø (%)
Istentisztelet	97	–	3	–
Ima	96	–	2	2

H) A magyar nyelv használata románok jelenlétében. – Két-nyelvű élethelyzetben gyakran előfordul, hogy a kisebbségi közösség tagjai anyanyelvükön is megszólalnak a többségi közösség tagjainak jelenlétében. A marosvásárhelyi adatközlők 93%-a szokott magyarul is beszélni románok jelenlétében, s csupán 6% nyilatkozta azt, hogy románok jelenlétében nem szólal meg magyarul. A magyar válaszadók 36%-a úgy érzékeli, hogy a románok elfogadják azt, ha a magyarok a jelenlétükben az anyanyelvükön is megszólalnak, 14% szerint mindehhez a románok közömbösen viszonyulnak, 30% úgy látja, hogy ez nem tetszik nekik. A kérdőívben eredetileg a fentebb említett három értékelési lehetőség volt adott, de a válaszok alapján szükség volt a negyedik kategória létrehozására. Több adatközlő bejelölte az első és a harmadik válaszlehetőséget, és közülük odaírta a *de* kötőszót. Ezek alapján 11% véleménye, hogy a románok elfogadják a jelenlétükben elhangzó magyar beszédet, viszont nem tetszik nekik. Több adatközlő megjegyzéseket fűzött válaszához. Az intelligenciával, illetve a nyelvtudással magyarázták a magyar beszéd iránti toleranciát vagy intoleranciát. A kérdés így hangzott: Mi volt a benyomása, hogyan viszonyultak ehhez (a magyar beszédhez) a románok? „Vegyes érzelmekkel, mindhárom eset létezik. Intelligencia kérdése a románok részéről” (69, d., ffi). „Ha értik elfogadják, ha nem értik nem tetszik nekik” (65, d., nő). (Vö. BORBÉLY 2001: 135.)

13. táblázat

A magyar nyelv használata románok jelenlétében

Szokott-e magyarul beszélni románok jelenlétében? (%)	
Igen	93
Nem	6
Nem válaszolt	1

14. táblázat

A románok viszonyulása a jelenlétükben elhangzó magyar beszédhez
– a magyarok megítélése szerint

Viszonyulásmódok (%)	
Elfogadják	36
Közömbös számukra	14
Nem tetszik nekik	30
Elfogadják, de nem tetszik nekik	11
Nem válaszolt	9

Korábbi, a teljes erdélyi magyar beszélőközösségre kiterjedő szociológiai felmérések nyelvhasználatra, nyelvválasztásra vonatkozó adatai is hasonló eredményeket jeleznek (GEREBEN 1999: 44–55; CULIC–HORVÁTH–RALP 2000: 303–12). A többi kárpát-medencei magyar kisebbség esetében szintén hasonlóan működik a nyelvválasztás a társadalmi élet különböző szinterein (vö. LANSTYÁK 2000: 143; GÖNCZ 1999: 89; CSERNICSKÓ 1998: 175), ami főképp azzal magyarázható, hogy ezek a közösségek több tekintetben is hasonló társadalmi, politikai és történelmi közegben éltek és élnek ma is.

4. A nyelvválasztást befolyásoló tényezők. – A nyelvválasztást sokféle tényező irányítja. A különböző közösségekben végzett vizsgálatok a nyelvválasztás indítékainak sokaságát tárták fel (vö. BORBÉLY 1999: 119–52; SÁNDOR ANNA 2000: 43–60; FISHMAN 1969: 244–9; GAL 1979: 97–129; RUBIN 1968: 512–30; YEH–CHAN–CHENG 2004: 75–108). Ezek között találhatók olyanok, amelyek univerzálisnak tekinthetők, és olyanok is, amelyek csak meghatározott közösségekben fordulnak elő.

A nyelvválasztási stratégiákat száz százalékos pontossággal lehetetlen leírni, mivel a hétköznapi kommunikációban számtalan olyan eset adódik, mikor több körülmény együttes hatása dönti el, hogy éppen melyik nyelv használata az indokolt vagy célszerű. SUSAN GAL (1979: 100) kiemeli az előre ki nem számítható pillanatnyi kommunikációs szándék érvényesülését. Mindebből következik, hogy a nyelvválasztásról nem készíthető pontos működési modell. A nyelvhasználat, a nyelvválasztás az emberi társadalomban történik, és a társadalom optimális működéséhez elengedhetetlen információcserét teszi lehetővé. Ahogy általános szinten a nyelvi sokféleség jelzi az emberi társadalom sokféleségét, úgy a körülhatároltabb szinteken a nyelvválasztási stratégiák tükrözik az emberi kapcsolatok, interakciók sokféleségét. A vizsgált beszélőközösség esetében a nyelvválasztást befolyásoló tényezők két szintje azonosítható: egy makro- és egy mikroszint.

A) **Makroszinten** az anyanyelv preferáltsága, az anyanyelv-domináns kétnyelvűség és az anyanyelvhasználat korlátai irányítják a nyelvválasztást. Ez a három tényező szoros kapcsolatot mutat, ezért ezeket egymással összefüggésben kell tárgyalni. A tényezőlánc lényege az alábbiakban ragadható meg: axiómaként fogadhatjuk el, hogy az emberek, ha tehetik, mindig azt a nyelvet használják legszívesebben, amelyiket a legjobban ismernek, és ez általában az anyanyelv. A marosvásárhelyi magyar közösség anyanyelv-domináns kétnyelvűségénél fogva minden nyelvhasználati szinten természetesen az anyanyelvet használná leginkább. Azonban az anyanyelvhasználat nem valósulhat meg maradéktalanul, mert korlátozza az aszimmetrikus társadalmi kétnyelvűség, konkrétan az, hogy a közösség számára adott élethelyzetben a kétnyelvűség csak részükről követelmény, a többségi közösségen belül csupán esetlegesen, a szocializációs folyamat eredményeként alakul ki. A további korlátozó tényező az előbbiekből következik: a társadalmi élet optimális működését biztosító közös kód nem a közösség anyanyelve, a magyar nyelv – vagy az ideális esetet megtestesítő két nyelv –, hanem csak az államnyelv. A makroszint e három tényezője a mikroszint minden részletében látenszen jelen van.

B) **Mikroszinten** a nyelvválasztást meghatározó tényezők már jóval összetettebb képet mutatnak.

1. Kommunikációs kihívás – közös kód használatának igénye – beszédpartner. – A nyelvválasztást befolyásoló legfontosabb és az adatköz-

lők által leggyakrabban említett faktor a zavartalan kommunikációt biztosító közös kód használatának igénye. Ezen belül kiemelkedő szerepe van a beszélőpartnernek.

Az elemzett adatok alapján nyilvánvaló, hogy a marosvásárhelyi magyarok a saját beszélőközösségük tagjaival minden nyelvhasználati szintén magyarul beszélnek, ami számukra spontán, részletesebb magyarázatot nem igénylő megnyilvánulás. Ezt kiválóan tükrözik az alábbi indoklások: „Magyar barátaimmal, ismerőseimmel, szomszédjaimmal magyarul beszélek, mert így jobb” (48, d., nő); „mert nem tudnék másképp beszélni velük” (30, é., ffi.); „mert magyar a magyarral úgy beszél” (41, d., nő). Egyik adatközlő pedig indoklás helyett inkább visszakérdez: „Miért beszélnék másképp?” (28, d., nő).

A román anyanyelvű személyekkel folytatott beszélgetések az esetek döntő többségében és nyelvhasználati szintértől alig függően román nyelven zajlanak, mert ez az a nyelv, amelyet mindkét fél ismer, és ez biztosítja a kölcsönös érthetőséget, a zökkenőmentes kommunikációt. Pl.: „Román barátaimmal, ismerőseimmel, szomszédjaimmal románul beszélek, mert így értjük meg egymást” (42, é., ffi.); „mert szeretem, ha tökéletesen megértene” (41, d., nő); „mert ők inkább így értik” (65, d., ffi.); „Az ismeretleneket románul szólítom meg, mert általában a magyarok értenek románul, de a románok nem nagyon értenek magyarul” (21, é., nő). „Az üzletben, a piacon az árut románul kérem, mert biztos, hogy mindenki megérti” (61, é., ffi.).

2. *Nyelvi etikett – beszélőpartner iránti tisztelet.* – A nyelvi illem szintén lényeges nyelvválasztást meghatározó tényező. Az adatközlők gyakran hivatkoznak arra, hogy sokszor azért választják a román nyelvet, mert a kisebbségi illem így kívánja: „Román barátaimmal, ismerőseimmel, szomszédjaimmal románul beszélek, mert így illik, mivel nem tudnak magyarul” (23, é., ffi.); „mert az illem ezt kívánja” (42, é., ffi.).

3. *Nyelvismeret.* – Az aszimmetrikus társadalmi kétnyelvűség következményeként a nyelvismeret alapvető szerepet játszik a nyelvválasztásban. A román egynyelvűekkel folytatott beszélgetések során értelemszerűen a román nyelvet választják, mert ez az a nyelv, amely lehetővé teszi a kommunikációt. Általános érvénnyel ki lehet jelenten, hogy a marosvásárhelyi magyarok csak magyarul olyan esetekben beszélnek a románokkal, ha azok jól tudnak magyarul, vagy a magyar fél nem tud vagy alig tud románul. Ez utóbbi esetben az is előfordul, hogy a magyarok szándékosan kerülnek az olyan helyzeteket, ahol románul kellene megnyilatozniuk. Pl.: „A román szomszédokkal csak akkor beszélek, ha nagyon muszály [!] beszélek, mert nem tudok helyesen románul” (39, é., nő). „A román szomszédokkal csak keveset beszélek, mert keveset tudok románul” (82, é., nő). Kétnyelvű élethelyzetben az átlagosnak mondható esetektől eltérő nyelvválasztási stratégiák is előfordulnak. Tanúja lehettem egy román és egy magyar – az idős korosztályhoz tartozó, nem értelmiségi – szomszédasszony közötti interakciónak, amelynek során mindkét fél a saját anyanyelvén beszélt, lévén hogy egymás nyelvét csak passzív szinten ismerték, és ez volt az egyetlen kommunikációs lehetőség számukra. Hasonló esetről BORBÉLY ANNA is beszámol „Nyelvcseré” című könyvében (1999: 119). Egy másik esetben pedig két magas szinten kétnyelvű férfi (román és magyar) világtörténelmi téma megvitatása közben szintén nem döntött egy közös kód használata mellett, hanem következetesen egymás nyelvén (vagyis a magyar románul, a román pedig magyarul) beszéltek. Ennek a nyelvválasztási stratégiának a mozgatórugója a kölcsönös tisztelet és a nyelvtudás bizonyítása, fitogtatása egyaránt lehetett.

A nyelvismeret a közösségen belüli kommunikációban is érezteti hatását. Munkahelyen a magyar kollégák közötti beszélgetések zömmel anyanyelven zajlanak, de kétnyelvű

kommunikációra is akad példa (vö. 8. táblázat). A magyar kollégák között zajló szakmai beszélgetések során, a románra való gyakori váltás – egy-egy szó, kifejezés erejéig – szinte elkerülhetetlen, leginkább azért, mert a magyar szakterminológiát nem ismerik, vagy ha igen, nem mindig ugrik be a megfelelő kifejezés (a jelenség inkább a kódváltás körébe tartozik). Ennek az a magyarázata, hogy az elmúlt időszakban magyar nyelvű szakképzés nem volt, így kizárólag román nyelven lehetett egy-egy szakmát kitanulni.

4. *Helyszín*. – A nyelvválasztásban az interakció helyszíne is szerepet játszik. Léteznek önkéntes és szükségszerű választást indukáló színhelyek. Az önkéntes nyelvválasztást előhívó színhelyek főleg a tágabb intim szférához köthetők. Ehhez a környezethez kellemesebb tapasztalatok fűződnek, ezért a beszélők a nyelvválasztást nem kényszerűségként élik meg. Több adatközlő jelezte – de hasonló helyzeteknek jómagam is szem- és fültanúja voltam az évek során –, hogy a magyarok magyarul jól tudó román ismerősükkel, szomszédjukkal akkor beszélnek magyarul, ha az saját otthonukba látogat. Ha ők kopognak be román ismerősükhöz, szomszédjukhoz, akkor ők szólnak meg románul. A szükségszerű nyelvválasztás a kevésbé formalizált és formális színterekhez kapcsolódik. Az anyanyelvdomináns kétnyelvűség miatt a marosvásárhelyi magyar közösség leginkább anyanyelvét használná minden helyzetben. Ez fokozottan érvényes a formális és kevésbé formális színterekre is. Az anyanyelvhasználat lehetősége nem csupán a kommunikációt tenné kényelmesebbé, hanem egyfajta szociális komfortérzetet is nyújtana. Ezekben a színterekben a nyelvhasználat szigorúan szabályozott az államnyelv javára. Itt a magyar lakosság csak akkor használhatja anyanyelvét, ha a tisztviselő magyar anyanyelvű, vagy magyarul nagyon jól tudó román. Pl.: „A kérvényt románul írom, mert úgy kérik, és magyarul el sem fogadnák” (32, d., nő); „mert másképp nem fogadják el, de szívesen írnám magyarul” (33, é., ffi.); „A polgármesteri hivatalban románul beszélek, mert ez a hivatalos nyelv, de a magyarul beszélőkkel magyarul beszélek” (41, d., nő); „A polgármesteri hivatalban is/is beszélek, mert több tisztviselő beszél magyarul is” (75, é., ffi.); „A postán a dolgozókkal románul beszélek, mert hivatali nyelv, de ha lehet, magyarul is” [értsd: ha lehet, akkor magyarul is beszélek] (33, é., ffi.). Olyanok is akadnak, akik a postán vagy az állomáson tudatosan késztülnek a nyelvválasztásra. Mielőtt döntenének valamelyik nyelv mellett, megnézik az alkalmazott kitűzőjén lévő nevet, ami általában elárulja az illető nemzetiségét is, és ez alapján választanak nyelvet. Pl.: „Ha van kitűzője, megnézem a nevét, és abból ítélem meg, hogy milyen nyelven beszéljek” (35, é., ffi.); „ki van téve a nevük, és lehet tudni, hogy beszélnek” (28, é., nő).

5. *Szituáció*. – A beszédhelyzetet a nyelvi valóság több elemének egyidejű előfordulása (idő, hely, partner stb.) teremti meg (vö. ERWIN-TRIPP 1964: 86–102; KISS 1995: 67–8), s mint ilyen a marosvásárhelyi magyarok nyelvválasztásban lényeges szerepet játszik. Vannak olyan szituációk, amelyek meghatározott nyelvválasztási stratégiákat indukálnak. A statisztikai adatokból kiderül, hogy vegyes társaságban gyakori a magyar és a román nyelv váltogatása, ami más beszédhelyzetekben alig jellemző. Ezt az adatközlők a beszélgetés alapszituációjával indokolják. A vegyes társaság megteremti az alapot a két nyelv használatára. Az egyes szituációkon belül kiemelkedő szerepet játszik a beszélgető felek kölcsönös nyelvtudása. Ha két magyar anyanyelvű személy beszélget egymással, akkor ezt természetesen az anyanyelvükön teszik; ha jelen van egy olyan román anyanyelvű személy, aki jól tud magyarul, általában továbbra is magyarul beszélnek, viszont ha az illető nem tud magyarul, akkor románra váltanak, mert nem akarják őt kizárni a társalgásból. Ha

mégis elhangzik valami magyarul, és a román fél nem érti, akkor azt lefordítják számára. Minden esetben, mikor változik a szituáció, módosul a nyelvválasztási stratégia és annak indoka is. Ezekben az esetekben az adatközlők számára a nyelvválasztás ösztönös viselkedés, a beszélő felek tudják hogy adott személyekkel, adott szituációban hogyan beszéljenek (vö. GROSJEAN 1997: 103–13, BORBÉLY 1999: 135). Mindezt kiválóan illusztrálják az alábbi megjegyzések: „Vegyes társaságban (román/magyar) románul is és magyarul is beszélek, mert az alkalom így diktálja” (52, é., nő); „Vegyes társaságban (román/magyar) vegyesen beszélek. Ki hogy igényli a szót” (30, é., ffi.); „Vegyes társaságban (román/magyar) is/is beszélek. Ahogy a helyzet megkívánja a megértés érdekében” (30, é., ffi.); „Vegyes társaságban (román/magyar) is/is beszélek. Attól függ, kihez szólok” (80, é., ffi.).

6. *Az adott valóság elve – alkalmazkodás.* – Az adatközlők egy része az ismeretlen személyek megszólításakor, valamint a formális és kevésbé formalizált színtereken azért választja a román nyelvet, mert ez az ország hivatalos nyelve és a többségi lakosság nyelve. Pl.: „Az ismeretleneket románul szólítom meg, mert több román él a városunkban, mint magyar” (17, tanuló, lány); „mert sok román van a városban” (54, d., ffi.); „Az üzletben, a piacon az árut románul kérem, mert több a román elárúsító” (60, é., ffi.); „mert az állam nyelve” (57, d., ffi.); „mert Romániában élek” (69, d., ffi.). Az utóbbi esetekben a válaszok azt jelzik, hogy az adatközlők a reális élethelyzetüket tudomásul veszik, elfogadják, és ezt nyelvválasztásukkal is igazolják.

7. *A választási szabadság elve.* – A társadalmi életben vannak olyan esetek, mikor a beszélők számára megadatik a választás szabadsága. Erre főképp a szolgáltatási szférában és az egészségügyben van lehetőség. Az egyének eldönthetik, melyik kereskedelmi egységben vásárolnak, vagy melyik vendéglátó helyre térnek be. Többen válaszolták azt, hogy tudatosan kiválasztják az olyan kereskedelmi és vendéglátó egységeket, ahol magyar a kiszolgáló személyzet, és főleg azokat látogatják. Ők leginkább a románul kevésbé tudók közül kerülnek ki. Több kereskedelmi egységben az alkalmazottak két nyelven szólítják meg a vevőt, ami azt jelenti, hogy nyugodtan kérheti az árut az anyanyelvén. Néhány példa az indoklások közül: „Marosvásárhelyen általában két nyelven kérdeznek” (35, é., ffi.); „két nyelven szólnak, és én a magyart választom” (65, é., ffi.); A posta jóval formalizáltabb színhely, ahol a magyar lakosság csak akkor használhatja anyanyelvét, ha a tisztviselő magyar anyanyelvű, vagy magyarul nagyon jól tudó román. Ha a lehetőség adott, akkor az adatközlők itt is az anyanyelvüket választják (vö. a fentebbi 4. pont példái). A statisztikai adatokból kiderül, hogy a minta jelentős része az orvossal leginkább az anyanyelvén beszél. Az indoklásokból világosan kitűnik, hogy a többség igyekszik eleve magyar háziorvost választani, és a szakorvosok esetében is megpróbálnak magyar anyanyelvű vagy magyarul is tudó orvost keresni. „Az orvossal magyarul beszélek, mert ha lehet, magyar orvoshoz fordulok” (33, é., nő); „Az orvossal magyarul beszélek, mert jobban meg tudom mondani, mi fáj, és az orvosok tudnak magyarul is” [értsd: a román orvosok tudnak magyarul is] (55, é., ffi.).

8. *Kényelem.* – Az anyanyelvhasználat már említett korlátai miatt a nyelvválasztást a kényelmi szempont csak kis mértékben befolyásolja. Az adatközlők is csak kevesen hivatkoztak erre. „Az üzletben, a piacon az árut magyarul kérem, mert így könnyebb” (45, d., nő). „mert ez az anyanyelvem, és könnyebb így kommunikálni” (49, d., ffi.).

9. *Nyelvtanulás.* – A nyelvtanulás mint nyelvválasztási indok a szűkebb intim szférában, pontosabban a családon belüli kommunikációban jelenik meg. Itt a román nyelv hasz-

nálatának egyik oka a gyerekek nyelvismeretének fejlesztése. Egy 16 éves diáklány írta, hogy szülei tévénézés közben románul is beszélnek vele azért, hogy jobban megtanuljon románul.

10. A nyelv választás funkciója. – Kétnyelvű élethelyzetben gyakran előfordul, hogy a nyelv választás meghatározott célt szolgál. A beszélő magával egy adott nyelven való megszólalás tényével metakommunikációs tartalmat közvetít a beszédpartnerre felé. A marosvásárhelyi magyar közösség körében a következő jellemző funkciók jelentkeznek.

a) Identitás jelölése – nem alkalmazkodás. – Több adatközlő az ismeretlen személyek megszólításakor vagy a kereskedelmi-vendéglátóipari szférában az anyanyelvét választja, és ezt egyszerűen azzal indokolja, hogy „magyar vagyok”. Ebben az indoklásban már tetten érhető az adott nyelvi állapotokkal való dacolás. Amint a kérdőívekből kiderül, ezek az adatközlők egy kivételével nem hiányos román nyelvtudásuk miatt választják a magyar nyelvet az ismeretlen személyek megszólításakor (önértékelésük alapján jól tudnak románul, és a fiatal, illetve a középkorú értelmiségiek csoportjához tartoznak). Ezzel inkább tehát identitásukat nyilvánítják ki, felhívják erre a figyelmet. Ezzel a nem alkalmazkodó magatartással szembehelyezkednek környezetük nyelvi állapotával, nem választják azonnal a kommunikáció zavartalanosságát biztosító kooperációt (vö. BARTHA 1999: 104). Természetesen annak is tudatában vannak, hogy a nyelvi alkalmazkodás hosszabb távon nem kerülhető el.

b) Az anyanyelvhasználat igényének jelzése – nem alkalmazkodás. – A magyar beszélőközösség egyes tagjai anyanyelvük választásával – mint szimbolikus gesztussal – a hivatalos kétnyelvűség terjesztésének ügyét kívánják szolgálni. A magyar nyelv ismeretét nyíltan vagy burkoltan elvárásként fogalmazzák meg a többségi társadalom számára. A nyelv választásnak ez a funkciója úgyszintén az ismeretlen személyek megszólításakor, illetve a kereskedelmi-vendéglátóipari szférában jelenik meg, és akárcsak az előbb, itt sem lehet a román nyelv hiányos ismeretével kapcsolatba hozni. Pl.: „Az ismeretleneket magyarul szólítom meg, mert Marosvásárhelyen lakunk” (30, é., ffi.); „mert, Erdélyben illik mindenkinek alapszinten tudni magyarul” (20, é., nő); „mert az eladónak két nyelvet kellene tudnia” (45, d., nő); „mert illene az eladónak ismerni a magyar nyelvet” (47, é., ffi.).

c) A kommunikációs folyamat ellenőrzése. – A nyelv választásnak ez a funkciója családon belüli kommunikációban bukkan föl. A magyar családokban a román nyelv használatának másik oka a kommunikáció ellenőrzése, „cenzúrázása”. A szülők az olyan témákat, amelyekbe a gyerekeket nem szeretnék beavatni, románul beszélnek meg. Mindaddig, amíg a gyerekek meg nem tanulnak románul, a román nyelv kézenfekvő eszköz a családi kommunikáció cenzúrázására.

d) A nyelv választáshoz kötődő kezdeti bizonytalanság kiiktatása. – A nyelv választást igénylő beszédhelyzetek többségében eleve a román nyelv mellett döntők magatartásának hátterében az állhat, hogy kellemetlen számukra a nyelv választáshoz kapcsolódó kezdeti bizonytalankodás. A hivatalos nyelv választása biztos pontot jelent ilyen esetekben. Ez konkrétan, a nyelv választás indoklásaként nem fordul elő a kérdőívekben, viszont a gyűjtés során egy adatközlő szóban megfogalmazta. SCOTTON bizonytalan szituációkban történő nyelv választással kapcsolatos vizsgálatai tártak fel ehhez hasonló motivációt (SCOTTON 1976: 919–41). Saját tapasztalataim is alátámasztják, hogy kétnyelvűségben a nyelv választással időnként együtt járó bizonytalanság kiiktatása létező funkció.

5. Következtetések. – A marosvásárhelyi magyar közösség anyanyelv-domináns kétnyelvűségben él. Ebből az állapotból eredően a nyelvválasztást a hétköznapi életben makroszinten három tényező alakítja: az anyanyelv preferáltsága, az anyanyelvhasználat korlátai és a nem megfelelő államnyelvi kompetencia. Mikroszinten viszont a kommunikációs szituációk változatossága miatt már lényegesen több nyelvválasztást szabályozó tényező jelenik meg.

A vizsgálat eredménye igazolta a hipotézist. A marosvásárhelyi magyarok, ahol erre lehetőség van, igyekeznek anyanyelvüket használni. A saját beszélőközösségük tagjaival minden nyelvhasználati szintén ösztönösen magyarul beszélnek. A román anyanyelvű személyekkel folytatott beszélgetések, az egyoldalú kétnyelvűség miatt, az esetek döntő többségében és nyelvhasználati szintértől alig függően román nyelven zajlanak. A román anyanyelvű beszédpartnerrel a magyarok csak akkor beszélnek magyarul, ha az illető kommunikációs szinten tud magyarul. Ha a magyar fél nem ismeri legalább kommunikációs szinten a román nyelvet, kerül az olyan helyzeteket, ahol ezen a nyelven kell megszólalni, ügyei intézéséhez segítséget kér. Mindkét nyelv használata, váltogatása csak a vegyes társaságban gyakori.

A nyelvhasználati szintereket áttekintve nyilvánvaló, hogy a magyar nyelv, esetenként szélsőséges ingadozással ugyan, de minden szintén jelen van. Az anyanyelvhasználat az intim szférában, ezen belül pedig a közvetlen családi körben, illetve mentális síkon, például a hitéletben teljesedik ki. Ebből kilépve szűkül az anyanyelv-használati lehetőségek köre.

Az adatok rávilágítanak arra, hogy a marosvásárhelyi magyar beszélőközösség körében az anyanyelv tekintélynek örvend, preferáltsága világosan megmutatkozik: fokozott igény jelentkezik a minél szélesebb körben való használata iránt. Azokban a szituációkban, mikor nincs lehetőség a magyar nyelv használatára, a közösség tagjai engedelmeskednek a kooperációs kihívásnak, alkalmazkodnak a mindenkori körülményekhez. Ez a kooperáció a tágabb intim szférában maximális és önkéntes, a jó szociális kapcsolatok fenntartását szolgálja. A formális szintén viszont már követelmény, de célszerű viselkedés is egyszerre. Ez a közösségi életnek olyan fóruma, amely nem kerülhető meg, viszont itt a legerőteljesebben korlátozott az anyanyelvhasználat. A félformális szférában és az idegenekkel való kapcsolatteremtésben fölbukkan egy dacoló, a nyelvi alkalmazkodást kevésbé vállaló kisebbség. Gesztusuknak identitásukat kinyilvánító funkciója van. Viszont annak is tudatában vannak, hogy az eredményes kommunikációhoz a kooperáció elengedhetetlen.

A marosvásárhelyi magyarok esetében a nyelvválasztás és a nyelvhasználati szinterek között nincs szoros kapcsolat, legalábbis az esetek többségében egyik vagy másik nyelv választásakor a szintér nem olyan fajsúlyos döntésmeghatározó tényező, mint például az amerikai bevándorló közösségekben. A nyelvhasználati szinterek képet nyújtanak az anyanyelv-használati lehetőségekről és korlátokról, a nyelvválasztást alapvetően nem határozzák meg. A vizsgálat eredményei rétegspecifikus nyelvválasztási sajátosságokat nem hoztak felszínre.

A hivatkozott irodalom

- BARTHA CSILLA 1999. A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
 BENŐ ATTILA – ÖRDÖG-GYÁRFÁS LAJOS 2004. Magyar–román közigazgatási szótár. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Sepsiszentgyörgy.

- BORBÉLY ANNA 2001. Nyelvcsere. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében. MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Bp.
- CULIC, IRINA – HORVÁTH ISTVÁN – RALP CRISTINA 2000. Ethnobarometer: Relații Interetnice în România. CCRIT, Cluj–Napoca. <http://www.edrc.ro/docs/docs/carte-alba08.pdf>.
- CSERNICKÓ ISTVÁN 1998. A magyar nyelv Ukrajnában. Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.
- ERVIN-TRIPP, SUSAN 1964. An analysis of the interaction of language, topic and listener. *American Anthropologist* 66: 86–102.
- FISHMAN, JOSHUA 1964. Language maintenance and language shift as fields of inquiry. *Linguistics* 9: 32–70.
- FISHMAN, JOSHUA 1968. Sociolinguistic perspective in the study of bilingualism. *Linguistics* 39: 21–49.
- FISHMAN, JOSHUA 1969. Some Measures of the Interaction between Language, Domain, and Semantic Dimension in Bilinguals. *The Modern Language Journal* 53: 244–9.
- FISHMAN, JOSHUA 1972. Domains between Micro- and Macrosociolinguistics. In: GUMPERZ–HYMES eds. 1972: 435–53.
- FISHMAN, JOSHUA ed. 1968. *Readings in the Sociology of Language*. Mouton Publishers. Berlin – New York.
- GAL, SUSAN 1979. *Language shift. Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. Academic Press, New York – San Francisco – London.
- GEREBEN FERENC 1999. Identitás, kultúra, kisebbség. Osiris, Bp.
- GÖNCZ LAJOS 1999. A magyar nyelv Jugoszláviában. Osiris–Forum–MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.–Újvidék.
- GROSJEAN, FRANÇOIS 1997. Individual bilingualism. *Applied linguistic studies in Central Europe* 1: 103–13.
- GUMPERZ, JOHN JOSEPH – HYMES, DELL eds. 1972. *Directions in sociolinguistics*. Holt, Rinehart and Winston, New York, 435–53.
- KISS JENŐ 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- KONTRA MIKLÓS 1990. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2000. A magyar nyelv Szlovákiában. Osiris–Kalligram–MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.–Pozsony.
- LANSTYÁK ISTVÁN – MENYHÁRT JÓZSEF 2000. A Gramma Nyelvi Iroda. Fórum 3: 189–202.
- LEGE nr. 215 din 23 aprilie 2001. Legea administrației publice. Monitorul Oficial 204.
- MURVAI LÁSZLÓ 2000. A számok hermeneutikája: a romániai magyar oktatás tíz éve. *Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága*, Bp.
- PÉNTEK JÁNOS – BENŐ ATTILA 2005. Nyelvi jogok Romániában In: PÉNTEK JÁNOS – BENŐ ATTILA szerk., *Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat. Anyanyelvűek Erdélyi Szövetsége*, Kolozsvár. 95–120.
- PARASHER, SHREE VALLABH 1980. Mother–tongue–English diglossia. A case study of educated Indian bilinguals language use. *Anthropological linguistics* 22: 151–68.
- RUBIN, JOAN 1968. Bilingual usage in Paraguay. In: FISHMAN ed. 1968: 512–30.
- SÁNDOR ANNA 2000. Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- SCOTTON, CAROL M. 1976. Strategies of neutrality: Language choice in uncertain situations. *Language* 52: 919–41.
- YEH, SI-NAN – CHAN, HUI-CHEN – CHENG, YUH-SHOW 2004. Language Use in Taiwan: Language Proficiency and Domain Analysis. *Journal of Taiwan Normal University Humanities & Social Sciences* 1: 75–108.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Móricz Zsigmond a kunságiak hanglejtéséről*

Az íráshoz képest sokkal kifejezőbb beszélt nyelvnek – más megnevezéssel: kiejtésnek, hangos stílusnak vagy röviden: beszédnek – igen fontos jellemző eleme a hangsúly, a hanglejtés, a hangerő, a hangszín, a beszédtempó és a szünet. Ezúttal szűkebb pátriámnak, a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Kisújszállásnak és környékének a hanglejtéséről szólok, mégpedig úgy, ahogy Móricz Zsigmond, a sajátos stílusú író a XIX. század legvégén, kisújszállási diák korában megtapasztalta.

A hanglejtést „A magyar nyelv értelmező szótára” (ÉrtSz.) így írja körül: „Az emberi hang magasságának változása, le-fel hullámzása beszéd közben a mondaton belül; más kifejezéssel: a beszéd dallama.” Régebbi szóval *hanghordozás*-nak, idegen eredetű műszóval *intonáció*-nak mondjuk. Sietek megjegyezni, hogy a hanglejtés leírása – különösen tudományos elmélyültséggel – nem könnyű dolog. Nem is sok effélével dicsekedhetünk. A nyelvjárások hanglejtésének a részletes bemutatása még ritkább, jóllehet a kiváló dialektológus, CSÜRY BÁLINT már 1925-ben megjelentette a Szamoshát nyelvjárásának hanglejtésformáiról szóló tanulmányát (MNYTK. 25.). Meg kell hát becsülnünk minden, hanglejtést érintő felelősségteljes megjegyzést is. Ez utóbbiak közé tartozik Móricz Zsigmondnak az 1913-ban megjelent „Kerek Ferkó” című kisregényében található idevágó írói észrevétel. (Erre szintén a Nagykunságból, közelebbről Karcagról elszármazott irodalomtörténész barátom, Bodnár György hívta fel a figyelmemet.)

A regényben K. Fekete János gazda beszélget Kornya tanár úrral az öreg Kerekgyházyról, Kerek Ferkó apjáról, s ehhez fűzte hozzá Móricz a következőket: „Szinte túlozta azt a kunsági éneklő hangsúlyt [tudniillik K. Fekete János – Sz. I.], amelyet az iskolában a Kornya tanárok a legdühösebb szigorral igyekeznek kipusztítani a kun gyerekek szájáról. K. Fekete János úr megnyomta az első szótagot, s aztán tovább monotonul darálva a mondanivalóját, az utolsó előtti szótagot megint felcsapta magasra, s a végsőt úgy eresztette le, mint egy kihangzó akkordot.”

Mikor ismerte meg Móricz Zsigmond a kisújszállási, illetve kunsági beszédnek ezt a sajátos dallamát? 1897 januárjától 1899 nyaráig volt kisújszállási diák. A sárospataki rossz bizonyítvány miatt tudniillik nagybátyja, a kiváló gimnáziumi igazgató, Pallagi Gyula magához veszi, így a hatodik gimnázium második felét, továbbá a hetedik és a nyolcadik osztályt Kisújszálláson járta, és ott is érettségizett 1899-ben. Közben megismerte a várost, a társadalmi és egyéb körülményeket, valamint a kisújszállásiak és a környékbeliek úgynevezett zárt ejtésre hajlamos (*szíp, kik; lú, kű*) beszédét, és benne az általa találóan leírt jellegzetes hanglejtést. Egyébként számos művének: regényének, elbeszélésének, színdarabjának a történetéhez a Kisújszálláson tapasztaltak adták az alapot. Ezen művek közé tartozik a „Bál”, a „Forr a bor”, illetve az idézett „Kerek Ferkó” és az „Úri muri”.

Még valami. BÁRCZI GÉZA, a hetvenes években elhunyt európai híru nyelvtudós kiemelte többek között anyanyelvünk színes, változatos hangzását, rendkívüli ritmikai rugalmasságát, de azt is megjegyezte, hogy a magyar mondat melódiáját idegenek gyakran egyhangúnak ítélik (Anyanyelvünk magyarsága. Nyr. 80. 1956: 1–14). És hozzáfűzte, hogy

* Elhangzott a Kossuth rádió Édes anyanyelvünk adásában.

a nyelvjárások változatos hanglejtésformáit köznyelvünk megfelelő irányítással kiaknázhathatná. Talán nem részrehajlás, ha azt mondom – Móricz Zsigmond megjegyzése alapján is –, a kunsági hanglejtésre szintén lehet gondolni.

SZATHMÁRI ISTVÁN

SZEMLE

A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai

1. Nyelv, nemzet, identitás I. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. aug. 22–26.) nyelvészeti előadásai. Szerk. MATICSÁK SÁNDOR. Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Debrecen–Budapest, 2007. 403 lap. – 2. Nyelv, nemzet, identitás II. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. aug. 22–26.) nyelvészeti előadásai. Szerk. MATICSÁK SÁNDOR. Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Debrecen–Budapest, 2007. 414 lap. – 3. Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. aug. 22–26.) nyelvészeti előadásai. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ. Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Debrecen–Budapest, 2007. 343 lap. – 4. Az Üveghegyen innen. Anyanyelvváltozatok, identitás és magyar anyanyelvi nevelés. Szerk. CSERNICKÓ ISTVÁN és KONTRA MIKLÓS. PoliPrint Kft. és II. Rákóczi Ferenc KMF, Ungvár–Beregszász, 2008. 148 lap.

1. „Nyelv, nemzet, identitás” sorozattal 2007-ben jelent meg a 2006. augusztus 22–26. között, Debrecenben megrendezett VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásainak zömét tartalmazó három tanulmánykötet. A sorozat szerkesztője MATICSÁK SÁNDOR, aki a különböző köteteket HOFFMANN ISTVÁN, JANKOVICS JÓZSEF, JUHÁSZ DEZSŐ, KOLLÁTH ANNA, NYERGES JUDIT és PÉNTEK JÁNOS társszerkesztőkkel adja közre. A kötetek tematikája jórészt a kongresszus szimpóziumi rendszerét követi. Az első kötet harmincnégy, a második negyvenöt, a harmadik harminc dolgozata, vagyis a három kötet százkilenc előadása változatos nyelvészeti-hungarológiai témákat vonultat fel. E sorozaton kívül jelent meg 2008-ban CSERNICKÓ ISTVÁN és KONTRA MIKLÓS szerkesztésében „Anyanyelvváltozatok, identitás és magyar anyanyelvi nevelés” alcímmel az azonos témájú nyelvészeti szimpóziум anyaga, amely KONTRA MIKLÓS előszaván kívül hat előadást tartalmaz. (Terjedelmi okok miatt természetesen nem áll módomban a négy kötet valamennyi tanulmányának ismertetése.)

2. Az első tanulmánykötet négy tematikus egységre bontható, de tartalmi és terjedelmi okokból az első részt teljesen külön érdemes tárgyalni. Az ide tartozó tanulmányok után találjuk meg ugyanis a KOLLÁTH ANNA és PÉNTEK JÁNOS vezette szimpóziум részletes név- és tárgymutatóját, valamint egy rövid összefoglalót minden szerző tudományos munkásságáról. Ez a rész a h a t á r t a l a n í t á s - p r o g r a m m a l és az újabb magyar nyelvi tervezéssel foglalkozik. A határtalanítás vagy (LANSTYÁK ISTVÁNT idézve) „detrianonizáció” fogalmát többféleképpen határozhatjuk meg. KOLLÁTH ANNA programösszegző sorai szerint „Határtalanításon azokat a most még elsősorban lexikológiai, lexikográfiai és korpusznyelvészeti munkákat értjük, amelyeknek az a célja, hogy a magyar nyelv szótáraiban, nyelvtanaiban és más kézikönyveiben, amelyek Trianon óta, de elsősorban 1945 után inkább

csak a magyarországi magyar nyelvről szóltak, jelentőségüknek megfelelő mértékben jelenjenek meg a határon túli magyar nyelvváltozatok” (82). A programban magyarországi és határon túli kutatóállomások (nyelvi irodák és egyéni kutatóhelyek) összefogása valósul meg. TOLCSVAI NAGY GÁBOR a határtalanítás-programot olyan hosszú folyamatnak nevezi, amelynek a magyar nyelvközösség egyesítését kell tudatosítania. Szűk értelemben nyelvi tervezési tevékenységről, tág értelemben a nyelvi és művelődési hálózatok újraegyesítése a határtalanítás-program legfőbb célja.

Az itt elhangzó előadások közül némelyek a szótárírás témakörében készültek: KOLLÁTH ANNA a muravidéki szójegyzék fogadtatásáról írt, EÖRY VILMA a legújabb magyarországi értelmező szótárak („Magyar értelmező kéziszótár” és „Értelmező szótár”) és a Ht-szólista kapcsolatáról számolt be.

BENŐ ATTILA és PÉNTEK JÁNOS a határtalanítás-program erdélyi vonatkozásait, eddigi eredményeit ismerteti. BENŐ ATTILA dolgozatában az erdélyi magyar nyelvváltozatba bekerülő köznyelvi magyar szavak jelentésváltozására találunk példákat: jelentésbővülésen ment például keresztül a *paszta* szó, ami a magyar köznyelvben csak ’tisztító, fényesítő kenőcs’, míg az erdélyi nyelvváltozatban ’krém’ jelentésben használatos (*fogpaszta, cipőpaszta* stb.). A *kód* szó jelentése viszont szűkült: erdélyi használatában ’postai irányítószám’-ot jelöl. A hasonló, eltérő jelentések beemelése a készülő értelmező szótárak anyagába a határtalanítás-program egyik fontos feladata. PÉNTEK JÁNOS az utóbbi években megjelent szótárakban előforduló transzilvánizmusok arányát vizsgálja, és bemutatja az ezzel kapcsolatos eddigi és további tennivalókat is.

KÁDÁR EDIT csángó beszélt nyelvi szövegekben tanulmányozta az ige-igekötő szórendet. Megfigyelte, hogy a déli csángó nyelvjárás az igekötő-használattal megőrizte az ómagyar korból az aspektus kódolásának két lehetőségét. A nyelvterület többi részén az ómagyar kor során a nézőponti aspektus (morfológiai) kódolását, az igekötőrendszer kiépülésével párhuzamosan, felváltotta a szituációs aspektus (lexikális) jelölése. A déli csángóban az ún. prezentáló mondatok szórendi mintája és a román nyelv hatása is segített megőrizni a régi, tagoltabb aspektuális rendszer maradványát (pl. befejezetlen/befejezett: *köttem fel/megzavarod*).

A határtalanítás névtani vonatkozásairól készült SZABÓMIHÁLY GIZELLA, VÖRÖS FERENC és VÖRÖS OTTÓ írása. SZABÓMIHÁLY GIZELLA a helynévanyag-vizsgálatban már elvégzett és még elvégzendő munkálatokról számol be: „Szükség volna a határtalanítás programját a földrajzi nevekre is kiterjeszteni” – írja. A magyar földrajzi névanyag egységesítése még nem történt meg, az 1913-as törzskönyvezéskor sok mesterséges nevet alkottak. A legfontosabb feladat a névanyag egységesítése volna, úgy, hogy a törzskönyvezés előtti névanyaghoz kellene visszatérni, de ennek megvalósítása országonként más-más akadályba ütközik. Az országonkénti legújabb szabályozásokról gazdag példaanyaggal számol be a szerző. VÖRÖS OTTÓ a kisebbségi kétnyelvűségi környezet névhasználati problémáiról, a tulajdonnevek lefordíthatatlanságáról ír. Tanulmányában leszögezi, hogy a sokszor önkényesen lefordított keresztnevekből a legfontosabb információtartalom sikkad el: „csak a magyaros változat tartalmazza azt a fontos információt, hogy a névviselő nemzetisége magyar” (192). A kisebbségi kétnyelvűségi helyzetben élő szülők tiltakozásul gyakran lefordíthatatlan nevet adtak gyermekeiknek (*Réka, Emese* stb.). Ez történt például Romániában, amikor bevezették, hogy ha a gyermek nevének van román megfelelője, akkor azt kell bejegyeztetni, és nem a magyar nevet. A névválasztás motivációja néha a többségi nyelv

névalakjaihoz való alkalmazkodás: Szlovéniában például a *Jutka* név azért vált becenévből hivatalos névvé, mert a *-ka* végződés gyakori a szlovén női nevekénél.

SZABÓ DEMETER ÉVA tanulmánya a mai romániai nyelvi jogokról szól: többek között a kisebbségeknek az oktatással, névválasztással kapcsolatos jogairól ír. Szerinte a legtöbb törvény ún. „soft law törvény”, aminek nehezen megfogható a valódi tartalma. Írásából megtudhatjuk, hogy a jelenleg hatályban lévő tanügyi törvény szerint a román nyelv elsajátítása nem joga, hanem kötelessége minden állampolgárnak. A kisebbségi tanulóknak „megfelelő igény” esetén biztosítják az anyanyelven való tanulás jogát, de az viszont nincs pontosan meghatározva, hogy ez mit takar (ezért a „soft law” minősítés). A 2001-es közigazgatási törvény határozza meg, hogy milyen körülmények között lehet a közigazgatásban a kisebbségi nyelvet használni, településneveket több nyelven kiírni. (Ez 20% feletti arányszámmal már megengedhető.) A nagyvárosok és a szórványmagyarság számára azonban ez a törvény nem jelent igazi megoldást: pontosan azokon nem segít, akiknek a legnagyobb szükségük lenne rá. Mivel az Alkotmány pedig kimondja, hogy „amennyiben egy nemzetközi szerződés, amelyben Románia részes fél lesz, az Alkotmánnyal ellentétes rendelkezéseket tartalmaz, ratifikálása csak az Alkotmány módosítása után lehetséges” (142), a nemzetközi kisebbségpolitika célkitűzései nehezebben valósíthatók meg Romániában.

HORVÁTH KATALIN a kárpátaljai magyar lakosság nyelv- és nyelvváltozat-választását vizsgálta az Ungvári Nemzeti Egyetem Magyar Filológiai Tanszékének mintegy ezer adatközlővel készített kérdőíves felmérése alapján. A gyűjtést elvégezték az egy tömbben élő magyarság és a szórványban élők (pl. Rahói járás) körében is. Az egy tömbben élő magyarok anyanyelvi tudása jóval biztosabb, tágabb nyelvhasználati szintéren mozognak, míg a szórványban élők körében a magyar a privát szférába szorul vissza, családi nyelvvé válik. A magyartanítás az egy tömbben élőknel magas szintű, itt az államnyelv színvonalasabb oktatására volna szükség, mert ez utóbbi a környezettől nem, vagy csak hiányosan sajátítható el. Ezzel szemben a szórványban a magyartanítást kellene erősíteni. A felmérés tanulsága szerint, míg a fiatalabb nemzedék ukránul tud jobban (ők már ezt tanulják kötelező államnyelvként az iskolában), addig az idősebbek még az oroszot beszélik biztosabban.

HORVÁTH KATALIN munkája a következő nagy tematikus egység, a „K é t n y e l v ű s é g - p r o b l é m á k” című rész több írásához is szervesen kapcsolódik. ANDRIĆ EDIT vajdasági diákok kétnyelvűsége kapcsán (Szabadkán, Újvidéken, Zentán, Szenttamáson, Kupuszinán és Ürményházán végezett felmérése alapján) hasonló tapasztalatokról számol be, mint HORVÁTH KATALIN. A Dél-Bácskában és a Bánát déli részén található magyar szórványban nem megfelelő színvonalú a magyaroktatás, míg az egy tömbben élőknek „a szerb nyelvet sokszor olyan tanárok tanítják, akik maguk sem ismerik jól az államnyelvet” (210). A felmérés a diákok saját maguk által felbecsült magyar és szerb nyelvi kompetenciájára, nyelvhasználati szokásaira és a kétnyelvűségről alkotott véleményére is rákérdezett.

RANCZ TERÉZ a Székelyföldön egy tömbben élő magyarság, a történelmi Magyarországon egyik határszéli falujának, Kézdiálmásnak a kétnyelvűségét vizsgálta. A kézdialmásiai szinte minden nyelvhasználati szintéren anyanyelvjárásukat beszélik, ezért nem találkozhatunk aktív kettősnyelvűekkel: „a nemzeti standard ismerete és használata a lakosság többségénél hiányos és passzív” (261). Az anyanyelvjárásban román nyelvi interferencia is érvényesül, ez a legerőteljesebben a gazdasági, hivatalos szókincsben (pl. *virál* 'átutal'), illetve a helyesírásban (központosítás, elválasztás) érhető tetten.

A „Fordítási kérdések” témakörben három tanulmány született: CSEH MÁRTA Milica Mićić Dimovska kortárs szerb író nő novelláinak magyarra fordítási nehézségeiről számol be; GEREVICH-KOPTEFF ÉVA Hannu Launonen egy 1973-as Mészöly-fordítását (Magasiskola – Korkeakoulu) elemzi úgy, hogy a tájleírás képeinek átalakulását, „finnesítését” követi nyomon a finn és magyar szöveg összevetésével; KATONA EDIT pedig a délvidéki irodalompolitika második világháború utáni helyzetéről ad körképet.

„Az impresszionizmustól a posztmodernig” című szimpóziumon olyan előadások hangzottak el, melyek a két stílusirányzat között eltelt időszak stilisztikai kérdései köré szerveződnek: átfogó, összegző jellegű munkák és egy-egy stílusirányzattal, szerzővel, művel, foglalkozó dolgozatok is helyet kaptak itt (pl. Cholnoky prózája, Parti Nagy „Tisztújítás” című drámája, Mikszáth 1900–1910 közötti kisregényei, Krúdy stílusának állandó és változó vonásai, Radnóti „Virágének”-e, Babits „Halálfiái” című regénye kapcsán készült elemzések).

KEMÉNY GÁBOR a Cholnoky-próza szecessziós vonásainak (pl. virágmotívum) számbavétele után azt vizsgálja, hogy mennyiben tekinthető a szerző életműve a „preszürrealis próza” körébe sorolhatónak. A „Prikk mennyei útja” és a „Tamás” című novella alapján párhuzamot von József Attila „Riának hívom” című versével; majd a „Külvárosi éj” egyik versszakát rokonítja a „Bertalan éjszakája” második fejezetének kezdő soraival.

MINYA KÁROLY Parti Nagy Lajos „Tisztújítás” című drámájában a ritkább szóalkotási módokkal teremtett szavakat, kifejezéseket, a szóteremtések módját, a létrejött újszerű képek stilisztikai funkcióját, illetve hatásmechanizmusát mutatja be. Az írói szóteremtés sajátossága, hogy neologizmusainak egy része archaizmus-szerű: ma már archaikusnak számító képzőkkel jött létre (pl. *lárikum-fárikum*).

MURVAI OLGA Mikszáth 1900–1910 között írt négy kisregényét (Kísértet Lublón, A fekete kakas, A sipsirica, A gavallérok) elemzi „a szinkretizmus mint stílusprovokáció” (325) nézőpontjából. Ezekben a regényekben nincsen főszólam, „fő-interpretátor”, így bennük létrejöhét a „heterogén mint önálló minőség” (326), a stílushierarchiával való szembe-szegülés. A szinkretizmus az intertextualitás központjává válik, a stílusesszközök, stílusfunkciók egymásba csúsznak. A tanulmány a szövegstílus elemzését különböző stílusváltozók (pl. idő, helyzet, érték stb.) vizsgálatával végzi el.

T. SOMOGYI MAGDOLNA Babits „Halálfiái” című regényének kritikai kiadásáról tudósít, amely 2006 tavaszán látott napvilágot. (A munkálatokban a szerző is részt vett.) Jelen tanulmányában az írói névadás hátterét, motivációját és hatásait vizsgálja. Megállapítja, hogy Babits névadásai rendkívül találóak, hiteles korrajzot tárnak az olvasó elé. A regényhősök nagy része élő személyek alakmása: számos családtag, ismerős nevét meg sem változtatta Babits (pl.: *Cenci néni* Babits anyai nagyanyja volt), vagy nagyon hasonlót adott nekik. (Így a költekező báró *Wintersberg* a szekszárdi *Wimmersperg* Nándorról, *Tardits* doktor pedig a szekszárdi járási orvostól, *Dragnits*-ről kapta nevét.) Az önálló írói névalkotások jól illeszkednek a magyar személynévrendszerbe: *Sátordy* (-d és -i/-y képző) a védelmező, józan, *Hintáss* pedig a „szélhámoskodó” szereplő neve. A földrajzi nevek is találó írói lelemények: *Gádosros*, ami akaratlanul is asszociálja a borpincét, a borváros *Szekszárd* regénybeli helyszíne.

SZABÓ ZOLTÁN összefoglaló munkája az irodalmi szecesszió kapcsolatát tárgyalja az impresszionizmussal, a szimbolizmussal, az avantgárral és a húszas években kialakult tárgyas-intellektuális stílussal, s végül a posztmodernnel.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA a szimbolizmus, a szecceszó és az impresszionizmus bizonyos stílusjegyeinek átfedését vizsgálja a Nyugat stílusújításában, a színhatások keveredését, az érzéki benyomások hangsúlyos kifejezését, a szimbolizációt és a zeneiséget.

SZILVESZTER LÁSZLÓ SZILÁRD a rendszerváltás utáni erdélyi költészet stilisztikai-poétikai tendenciáit mutatja be. A két világháború közötti erdélyi költészet legfőbb jellemzője a metaforákkal telített, „szükségből erényt” kovácsoló beszédmód. Ennek a '70-es évekre jött létre egy „ellendiskurzusa”: a tragikus irónia Balla Zsófia, Kenéz Ferenc, Györffi Kálmán vagy Szilágyi Domokos műveiben, melyet egy pesszimistább (ön)védelmi mechanizmus szült. A rendszerváltás utáni erdélyi költészetre a posztmodern nézőpont és versépítkezés válik jellemzővé. A hetvenes-nyolcvanas években megalapozott diskurzustípusok továbbgondolásával párhuzamosan megjelent az identitás- és hagyományvesztés problémája is (Lövétei Lázár László, Lászlóffy Aladár, Kányádi Sándor). Ma két fő tendencia él egymás mellett: az egyik „a hetvenes-nyolcvanas évek stilisztikai-poétikai sémáinak az (újra)írása” (385), a másik ezzel a hagyománnyal kíván szakítani, melyben megkérdőjeleződik az individuum és a tradicionális formák (pl. Lázár René Sándor). Előterbe kerülnek a szójátékok, a halandzsaszövegek, a tudatos anakronizmusok, felértékelődik a nyelv zeneisége. Megtörténik a szerzői identitáshoz való kapcsolódás utolsó szálainak lebontása (Kovács András Ferenc, Visky András), a vulgáris beszédmód és a populáris regiszter beemelése a költészetbe, amit önironikus önreflexiók jellemeznek.

Ez a végszó átvezet a kötet zárótanulmányához, amelyben TÁTRA SZILÁRD az *irónia* alkalmazásának stílustörténeti vonatkozásáról értekezik.

3. A második tanulmánykötet a magyar mint idegen nyelv oktatásának szerteágazó kutatási területeivel, a magyar nyelv és kultúra nagyvilágbeli aktuális helyzetével, valamint nyelvtörténeti és rendszernyelvészeti kérdésekkel foglalkozik.

A magyar mint idegen nyelv oktatástörténetéből merít NOVOTNY JÚLIA és ARADI ANDRÁS írása. Az előbbi szerző három jelentős magyar mint idegen nyelv tanár (Kovács Mária, Kozma Endre, Prileszky Csilla) alakját idézi meg, míg az utóbbi a magyar nyelv és kultúra tanítását a magyar mint „szakmai anyanyelv” kialakulása szempontjából vizsgálja. A világszerte működő magyar nyelvi intézetekben és magyar tanszékeken folyó nyelvoktatási, kultúraközvetítő tevékenységről négy előadás szól: A magyar mint idegen nyelv tanításának dániai, aarhusi vonatkozásairól HORVÁTH JUDIT, a berlini Sprach und Kulturbörse működéséről ILSE VIKTÓRIA, a Japánban, Oszakában folyó oktatásról OKAMOTO MARI, a csehországi, prágai Károly Egyetemen működő magyar szakról SCHREIER ANGÉLA tartott előadást. Minden dolgozat tartalmaz egy történeti áttekintést és a jelenleg működő oktatóhelyek bemutatását is.

OKAMOTO MARI előadásában a japánok idegennyelv-tanulási szokásairól is szót ejt. Napjainkban a kínai és a koreai a legnépszerűbb Japánban, de sokan tanulnak angolul is, míg a többi európai nyelv népszerűsége változó. A magyar nyelv főnyelvként választható az Oszakai Idegennyelvi Egyetemen, ahol a nyelvtanítás mellett komoly kultúraterjesztés és szótárírói tevékenység is folyik. Ezt a szerző vezetésével az egyetem lelkes, magyar szakos hallgatói végzik. Az elmúlt években ebből a műhelyből kerültek ki a „kétnyelvű lexikonok projekt” eredményeként a „Japán-magyar kulturális kislexikon” (2003.), a „Japán utónevek szótára” (2004.), a „Magyar népmesék” japán fordítása (2005.) és a „Japán hangulatfestő szavak szótára” (2006.).

A magyar mint idegen nyelv tanítása során, azonos anyanyelvűeket oktatva, k o n t r a s z t í v szemléletű problémafelvetéssel érdemes élni. Ezt teszi DUGÁNTSY MÁRIA, aki a pluralitás kifejezésének lehetőségeire, valamint az ige és a lokalitás kifejezésének kapcsolataira mutat rá svéd–magyar összevető elemzésében. KIRÁLY ANDREA német–magyar viszonylatban vizsgálja a kétféle igeragozás problematikáját. LILJANA LESZNICKSKOVA magyar–bolgár kontrasztív dolgozatában a saját–idegen oppozíció kérdéskörét járja körül jelzős szerkezetek, állandósult szókapcsolatok, a frazeológiában kifejezésre jutó minősítések segítségével. Megtudhatjuk például, hogy történelmi okok miatt a *török* népnévhez mind a magyar, mind a bolgár nyelv a 'kegyetlenség' szimbolikus jelentést kapcsolja, míg a saját megítélés lehet pozitív és negatív is. LESZNICKSKOVA szerint ebben a kérdésben a bolgárok nál jobban dominál az önkritika, mint nálunk.

A magyar mint idegen nyelv tanításának és a magyar kultúra közvetítésének összekapcsolásáról szól SZÜCS TIBORNak a magyar művészet közvetítéséről írt dolgozata. A n y e l v - h a s z n á l a t é s k u l t ú r a állandó kölcsönhatásáról olvashatunk SZILI KATALIN pragmatikai tanulmányában is. A szerző a társadalmi szerveződés nyelvi viselkedésmódosító szerepét a kérdésfeltevés beszédaktusán keresztül vizsgálja. Bemutatja a társadalmi szerveződés két szélső pólusát: a hierarchikus, ami az ázsiai családok sajátja, és az egalitárius (individuálist), ami a nyugati típusú társadalmakra jellemző, távolságtartó modell. A magyarok valahol e két pólus között helyezkednek el, ezért a magyar beszélők kérdésstratégiáit „a felek közötti társadalmi kapcsolatok minősége, valamint a situációk belső pragmatikai tényezői egymással kölcsönhatásban alakítják” (135).

M a g y a r e m i g r á n s o k identitását és nyelvhasználatát tárgyalja PIRET NOVRIK és THEESZ MARGIT előadása. NOVRIK tanulmánya az Észtszországban élő (a 2000-es népszámlálás alapján összesen 172 személy), főként Kárpátaljáról kivándorolt magyarokról szól. THEESZ MARGIT az argentinai magyar kolónia életéről ír. Bemutatja, hogy hogyan járultak hozzá a kultúra és a nyelv fennmaradásához, a magyar identitás megőrzéséhez a helyi magyar szervezetek (pl. Zrínyi Ifjúsági Kör, Regös Csoport [néptánc], Hungaria Egyesület stb.).

„A magyar nyelv eredete” szimpózium azonos című előadásában KERESZTES LÁSZLÓ és CSÚCS SÁNDOR a nyelvtörténet korszakain végighaladva veszik számba azokat a tévhiteket és téveszméket, amelyekkel – sokan és sokféleképpen – a f i n n u g o r n y e l v r o k o n s á g cáfolatát igyekeztek bizonyítani, és a török, altaji, hun, avar, sumer stb. nyelvrokonság képzetét erősíteni. A finnugor nyelvrokonság védelmében készült HONTI LÁSZLÓ alternatív nyelvrokonítási kísérleteket elrettentésül bemutató írása és CSÚCS SÁNDOR másik előadása is. Mindketten az alternatív nyelvrokonítási kísérletek tudományos megalapozottságú cáfolatának szükségességéről, a tudományos ismeretterjesztés kiemelkedő fontosságáról írnak. CSÚCS SÁNDOR bemutatja „A finnugor nyelvrokonság” munkacímű, előkészületben lévő, ismeretterjesztő könyv tervezetét, amely elsősorban a nagyközönség tájékoztatását szolgálná, de egyetemi segédkönyvként is használható lenne. A munka legfőbb célja a finnugor nyelvrokonság konzisztens elméletének bemutatása.

Nyelvrokonságunkkal számos tanulmány foglalkozik még: İSMAIL DOĞAN a török–magyar, ZAICZ GÁBOR a japán–magyar téves nyelvrokonítási kísérletekhez szolgál újabb adalékokkal. Az észtek finnugor nyelvrokonságukhoz való viszonyulását mutatja be TÓTH VIKTÓRIA előadása.

„A szókins mint a magyarságtörténet forrása” című rész szintén változatos témájú előadásokat vonultat fel. KOROMPAY KLÁRA az ismeretlen eredetű

idegen szó jelentéstörténetével foglalkozik. Francia és latin példákon keresztül világítja meg a szó szerteágazó jelentéseit. Mérlegeli a BALÁZS JÁNOS által 1978-ban felvetett etimológiai magyarázatot: a *vendég* és az *idegen* szó azonos etimonjának lehetőségét, amely a franciában tényszerűen levezethető, de a magyarban ennek bizonyítása számos akadályba ütközhet.

TATÁR MÁRIA MAGDOLNA a *göcseji palóc* és a *balázs-tót* népmegnevezések etimológiáját kutatva rávilágít, hogy a két név azonos népcsoportot jelöl, akik viszont nem azonosak a Mátra-vidéki népnév viselőivel; a félreértést a hangalaki egyezés okozza. A *göcseji palóc* megnevezés nem a *polovec* szóra, hanem az *olasz* népnévvel azonos kelta *Volcae* törzs nevének délnyugati szláv többes számára, a *Vlah*-ra vezethető vissza. Az *olasz, oláh* elnevezést a romanizált peremvidékek lakosságára használták. Ennek a *Wallach, Wälsch* szóval való összefüggését már a CZUCZOR–FOGARASI-féle szótárban megtaláljuk. Ebből – további hosszas hangfejlődés után – alakult a *blas ~ plas > palóc*. A *balázs* szó „azonos eredetű az 1799 óta adatolt *bális, bálizs* ’olasz, esetleg német házalókereskedő’ dunántúli tájszóval” (280). A göcseji palócok avagy balázs-tótok tehát a szerző szerint egy provinciális, romanizált csoport maradéka.

F r a z e o l ó g a i t é m á j ú KOUTNY ILONA magyar–lengyel összevető színnévvizsgálati dolgozata, melyben a piros, fehér és zöld szín előfordulásának gyakoriságát, állandósult szókapcsolatait, szimbolikáját vizsgálja, és PACZOLAY GYULA Baranyai Decsi János 1598-as Adagiáit elemző tanulmánya. A j ö v e v é n y s z ó - k u t a t á s h o z kapcsolódik RALF-PETER RITTER a magyar nyelv korai újfelnémet elemei körében végzett munkája és ZAICZ GÁBOR olasz jövevényszavainkat összegző, rendszerező írása.

Egy újabb l e x i k o g r á f i a i eredményről tudósít KOVÁCS MAGDOLNA, a Helsinki Egyetem Finnugor tanszékén készülő finn–magyar középszótár munkálatainak ismertetésével. Utoljára 1962-ben PAPP ISTVÁN szerkesztett finn–magyar középszótárt, így hiánypótló ez a munka, aminek 2008 végére tervezték a megjelentetését. VITÁNYI BORBÁLA a tájszavak szótári minősítését tekinti át magyar egynyelvű általános szótárak, valamint néhány magyar nyelvjárási szótártípus alapján, különös tekintettel az ÚMTsz.-ban használt lexikai minősítésekre.

A *meg* igekötő pragmatikai elemzését a LANGACKER-féle elmélet alkalmazásával végzi el MIKA WASEDA, aki az *Érkezett egy vendég* kijelentés legfontosabb különbségét a *Megérkezett a vendég* mondathoz képest abban látja, hogy a *meg* igekötővel mindig együtt kell járnia valamilyen előzménynek, előfeltevésnek.

„A magyar egyházi nyelvhasználat múltja és jelene” szimpóziumon hangozott el GULYA JÁNOS előadása „Egy európai magyar nyelvemlék: a Halotti Beszéd” címmel. Az első magyar nyelvű szövegemlék Európához való tartozásunk évszázados bizonyítékeként szolgál: „Több mint bizonyos, hogy valamikor e szöveg Európa-szerte ismert s a rituálék általános része volt” (335). Így variánsai megtalálhatók a Milánó Ordóban (X. sz.), a Fuldai Apátság Sacramentariumában (X/XI. sz.), a Sankt Florian Apátság Ritualejában (XII. sz. első fele) és a Pray-kódexben (XII. sz. vége) két helyen is: f. 134, f. 136. Az előadásból azt is megtudjuk, hogy Szent Mihály arkangyal szerepeltetése egyáltalán nem a véletlen műve, mert „a HB-ben szereplő Mihály arkangyal volt az Egyház és a Szent (Német)–Római Birodalom (az Otto-dinasztia!) patrónusa” (337). S ezzel a dinasztia-
val kötött szövetséggel léptünk be Európába, Quedlinburgban, 973 húsvétján: „ezzel és azóta lettünk Európa és a nyugati kereszténység integráns része” – vallja a szerző (332).

A. MOLNÁR FERENC a magyar református énekeskönyv szókincsét vizsgálva rámutat, hogy számos elavult kifejezés modernizálása (pl. *megvidul* ’megújul, örömteli állapotra

jut'), illetve a ma már más értelemben használt kifejezések (pl. *bátor* 'bár, ámbár' értelemben) kicserélése, magyarázata is szükségessé vált. Ennek alátámasztására gazdag példanyagot vonultat fel. RIHMER ZOLTÁN pedig a mai magyar egyházi szaknyelvek „égetően szükséges sztenderdizációjáról”, egységesítésre váró helyesírási kérdéseiről szól, hiszen „a magyar egyházi szaknyelv belső határtalanítása” számos nehézséggel jár ugyan, mégis mihamarabb meg kell oldani ezt a kérdést (374).

A „Rendszernyelvészeti problémák” című zárófejezet egyik dolgozatában H. VARGA MÁRTA a *-(V)s* és az *-(j)Ű* képzős melléknévek funkciómegoszlását vizsgálva megállapítja, hogy míg az *-(j)Ű* képző csak jelzős szintagmákhoz (pl. *lila zakójú*) vagy összetett főnevekhez (pl. *bőrökötésű*) járulva hoz létre szintaktikailag teljes értékű melléknévet, addig a *-(V)s* képzősek alapszava egyszerű főnév is lehet (pl. *zakós*). Éppen ezért fontos, hogy csak a két szuffixum jelentésének szinonimitását, és nem maguknak a szuffixumoknak a szinonimitását vizsgáljuk.

4. A harmadik kötet két nagy cím köré szerveződik: a „Névtörténet-magyarországtörténet” névtani (helynevekkel és személynevekkel kapcsolatos) kérdésekkel foglalkozik, a „Területi és társadalmi nyelvváltozatok a történetiség fényében” című rész pedig a történeti dialektológia és szociolingvisztika tárgykörében készült tanulmányokat tartalmazza.

A „Névtörténet – magyarországtörténet” című első rész bevezetőjeként HOFFMANN ISTVÁN tudománytörténeti vonatkozású összegző munkája áll. Ezt a földrajzi nevek tárgykörében írt dolgozatok követik. GYÖRFFY ERZSÉBET a történelmi Bihar megye és Baranya megye vízneveiről készülő összevető elemzéséről számol be. A kutatás az 1920-ig feljegyzett víznevekkel kapcsolatban a névadások hátterét, motivációját, típusait, keletkezési körülményeit, a vízneveknek egyéb helynevekkel való kapcsolatát vizsgálja, illetve általános szabályszerűségek feltárására, megadására is törekszik. RESZEGI KATALIN vizsgálatait hasonló célok vezetik, ő a hegységi és más helynévfajták kapcsolatának összefüggéseit kutatja.

BÉNYEI ÁGNES a helynevekben előforduló *-j* képző ómagyar kori produktivitásáról ír. Habár kétségtelen az *-i* és a *-j* helynévképző közös eredete, ómagyar kori funkcionális megoszlásuk miatt mégis szükséges önálló képzőkként tárgyalni őket. A *-j* helynévképző funkcióban legfeljebb a korai ómagyar kor végéig volt aktív, s emiatt komoly kronológiai meghatározó értéke van. A *-j* képző korai létét bizonyítja, hogy a korai magyar világi névadásnak is részét képezte (pl. *Gyulaj*). A *-j*, illetve *-aj/-ej* képző sok esetben palatális *é* formában él tovább (pl. *Tápaj* > *Tápé*), eltűnését nagyban segíthette, hogy alakilag egybeesett a *-j* hiástöltővel. Ezzel egy időben figyelhető meg az *-i* képző fokozatos számbeli előretörése.

A személynévkutatás legújabb eredményeit ismertető dolgozatok között négy, egymással szorosan összefüggő munka (N. FODOR JÁNOS, KOZMA ISTVÁN, FARKAS TAMÁS és JUHÁSZ DEZSŐ tanulmánya) készült egy OTKA kutatási pályázathoz kapcsolódva, amely a XIX. századi magyarországi családnév-változatások levéltári anyagának feldolgozására irányult.

N. FODOR JÁNOS a természetes családnévanyag lexikális-morfológiai osztályozási lehetőségeit mutatja be KÁZMÉR MIKLÓS „Régi magyar családnévek szótára. XIV–XVII. század” című munkája alapján. KOZMA ISTVÁN a XIX–XX. századi családnév-változtatások hátteréről, motivációiról, a téma kutatásának eddigi legjelentősebb állomásairól, eredményeiről ír, valamint összefoglalja a kutatás további lehetséges feladatait.

FARKAS TAMÁS a *Kárpáti* (*Kárpáthy*) családnév történetét követi nyomon a XIX–XX. században, és vázolja a családnév-változtatás e korszakra jellemző jegeit. Ez a történeti csengésű név valójában nem létezett a természetes módon alakult történeti magyar családnévanyagban. (Tudjuk, hogy hegy-, illetve víznevekről nagyon ritkán neveztek el családokat.) A *Kárpáti* név „a névmagyarosítások történetének egyik legsikeresebb alkotása” (153). Ennek oka elsősorban a névben rejlő pozitív konnotációkban keresendő. A névváltoztatók általában szebb, előnyösebb, magyarosabb csengésű nevet szerettek volna felvenni. A *Kárpáti* név esetében ezt a képzetet még inkább erősítik Jókai pozitív regényalakjai (Kárpáthy János és Zoltán). Fontos továbbá az is, hogy a név nyelvi karaktere sem üt el túlságosan a természetes magyar családnévrendszertől: helynév (hegységnév) + *-i* képző, ami a származás helyére utal, s hangulatában az előkelő, ősi családnév képzetét kelti.

JUHÁSZ DEZSŐ szintén a XIX. századi névmagyarosítás kérdésköréhez kapcsolódva vizsgálja az *-ányi/-ényi* végződés morfológiailag kódolt üzenetét a magyarosított családnevek szempontjából és ennek az *-ány/-ény* végű helynevekkel való összefüggését. A XIX. századi nemzeti romantika idején a névmagyarosítók gyakran választották az *-ányi/-ényi* képzőbokra végződő családneveket, mert morfológiailag pozitív konnotációs hírértékkel bírnak; például pozitív történelmi személyiségek (pl. *Széchényi*, *Wesselényi*, *Bercsényi*) viseltek ilyen végződésű családnevet. Mivel a természetes magyar családnévanyagban gyakori, hogy a nevek felépítése helységnév + *-i* képző szerkezetű, ezért az *-ány/-ény* végű helynevekhez hozzátoldott *-i* képző is szép, magyaros csengésű, hangzású családneveket eredményez. Az ilyen *-ány/-ény* végű helységnevek idegen gyökerűek, leginkább szláv eredetűek, elsősorban a Felvidéken találhatók (pl. *Zsádány*, *Padány*); de ismerünk *-ány/-ény* végű személynévi helyneveket (pl. *Bogdány*, *Hermány*), és törzsnévre is tudunk példát (a *Tarján* ny-es változata: *Tarjány*), valamint a *Tétény*, *Koppány*, *Tárkány* stb. nevek is pozitív konnotációjúak, hiszen a magyar őstörténetet idézik.

A keresztnevekről szól ÖRDÖG FERENC és TAKÁCS JUDIT dolgozata: az előbbi a XVII–XVIII. századi nyugat-magyarországi névadási motivációkat, az utóbbi korunk névdivatját vizsgálja. KECSKÉS JUDIT tanulmánya szintén keresztnevekről szól: a reformkori Magyarországon népszerűvé váló, úgynevezett „nemzeti neveket” rendszerezi: 1. A nemzeti múltidézéshez kapcsolódó nevek (pl. *Árpád*, *Gyula*, *Jenő*); 2. ősi magyar mitológiából való nevek (pl. *Ákos*); 3. honalapítók, nagy királyok neve (pl. *István*, *Kálmán*); 4.1. irodalmi alkotások által felújított név (pl. *Piroska*); 4.2. reformkori írói névalkotás (pl. *Csilla*, *Tünde*). VÖRÖS FERENC ebben a kötetben megjelent dolgozata a felvidéki magyarok XX. századi névváltozását a politikai változások tükrében vizsgálja.

A „Területi és társadalmi nyelvváltozatok a történetiség fényében” a tanulmánykötet második része. ZELLIGER ERZSÉBET két nyelvátlasz összehasonlító vizsgálata alapján ered a nyelvi változások nyomába. Három északi palóc falu: Nyitragerencsér, Barslédec és Nagyhind 22 nagyatlazos adatát veti össze morfológiai és fonetikai szempontból a SÁNDOR ANNA által szerkesztett regionális atlasz (A nyitravidéki nyelvjárások atlasza) adataival. (A két atlasz készítése közötti időbeli távolság megfelelően bizonyult a nyelvi változási tendenciák kimutatásához.) A kutató előfeltevése az volt, hogy erős nyelvjárási egyszerűsödés ment végbe a standard, illetve a regionális köznyelv irányába. A változást az *-l* igeképző alakulásán vizsgálta. A legarchaikusabb Barslédec nyelvhasználata maradt, de a kutatópontok nyelvében valóban egyszerűsödés következett be a standard irányába, másfelől azonban bizonyos nyelvjárási jelenségek felerősödése is érzékelhető.

Kivétel ez alól a nyelvjárászsiget Kishind, ahol a nyelvcsere felé mutató változási folyamat érzékelhető.

VARGHA FRUZZINA SÁRA a számítógépes dialektológia új távlatairól számol be. VÉKÁS DOMOKOS nyelvtechnológiai fejlesztését, a Bihalbocs nevű szoftvert annak egyik gyakorlati felhasználási lehetőségén keresztül mutatja be: digitalizált térképlapok összevető elemzésével hét állat kicsinyének (bivalyborjú, kecskegida, csirke, kiskacsa, kisliba, macskakölyök és kisnyúl) a keleti magyar nyelvjárásokban használt megnevezéseit vizsgálja.

ZSEMLYEI BORBÁLA és TAMÁSNE SZABÓ CSILLA az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-ból vett példaanyag alapján tartott előadást. ZSEMLYEI BORBÁLA a kicsinyítő képzők földrajzi elterjedését kutatja az erdélyi térségben. A szótárban szereplő leggyakoribb kicsinyítő képző a *-cska* (pl. *holmicska, kocsicska*), mivel használatára semmilyen blokkoló szabály sincs, minden megyéből van rá adat. A *-ka* képző a második leggyakoribb a szótári anyagban, vannak közöttük lexikalizálódott származékok is (pl. *szipka*), de produktivitása jóval kisebb, mint a *-cska* képzőé. A *-d* képzős vagy *-d-t* tartalmazó képzőbokros származékok (pl. *-dad/-ded, -dka/-dke*) főként a székely megyékben (Udvarhely, Csík, Háromszék), illetve Maros-Torda és Kolozs megyében elterjedtek (14 címszó, pl. *apród, kicsid*). Ezen kívül előfordulnak még a SzT. anyagában *-ika, -ikó, -óka* kicsinyítő képzős alakok is. Valószínűleg román nyelvi hatásra került be az erdélyi nyelvhasználatba a *-ja, -ica, és -uca* képző (pl. *butuja, pojenica, lunkuca*).

TAMÁSNE SZABÓ CSILLA az Erdélyi Fejedelemségnek a magyar jogi szakterminológia kialakulásában betöltött szerepét vizsgálja, hiszen az erdélyi országgyűléseken és a legmagasabb állami intézményekben is a magyart használták „hivatalos nyelvként” mivel a SzT. változatos forrásokból merít, melyek között számos jogi szöveg is található (oklevelek, birtokösszeírások stb.), kiválóan alkalmas a jogi szókincs vizsgálatára is. A XVI–XVII. századi Erdély jogi szaknyelve három fő forrásból táplálkozik: magyar, szláv és latin eredetű szavakból. A latinból például *-l* honosító képzővel kerülnek be az olyan szavak, mint az *abrogál* ’eltöröl’, a *citál* ’(perbe) hív’; illetve népszerűek az *-us* képzős származékok, mint például az *artikulus*. Szláv eredetű a *per* ’jogi eljárás’ és a *patvar* ’álnok/csalárd okkal indított per’ szó is. A magyar beszélt nyelvből kerültek a törvénykezésbe az olyan szinonimapárok, mint a *húz-von* ’szipolyoz, zsarol’ jelentésben; illetve az olyan tájnyelvi szavak, mint az udvarhelyszéki *duló* ’adóbehajtó/-szedő’; de az Erdélyi Fejedelemség korából származik a *szolgabíró* szavunk is. Egyes szavak mára már elavultak, megváltozott a jelentésük (pl. *prókátor*), mások viszont még ma is jogi szaknyelvünket gazdagítják (pl. *per*) vagy a beszélt nyelv szintjén élnek tovább.

A magyar szakszókincs kialakulásával foglalkozik (korai nyelvméleink alapján) RÉVAY VALÉRIA és KOVÁCS MÁRIA (a jogi nyelvhasználat), valamint PELCZÉDER KATALIN is. PELCZÉDER KATALIN Lencsés György, Felső-Tisza vidéki protestáns orvos, 1560 és 1600 között Gyulafehérváron írt orvosi, orvosbotanikai könyvének növényneveiről ad részletes, tudomány- és kultúrtörténeti szempontból is tanulságos elemzést. Az „Orvosi könyv”-ben a belső keletkezésű szavak száma a legnagyobb (pl. *szarkaláb, ebtej*). Ezek gyakran a különböző növények eltérő gyógyító hatására, felhasználási lehetőségeire is utalnak (pl. *méreggyőzőfű*), ami Lencsés alapos botanikai és orvosi ismereteire vall. A jövevényszavak között szláv (pl. *repce*), német (pl. *citvar*) vagy ótörök eredetű szavak vannak a legnagyobb számban. (XVI. századi átvételek pedig pl. a *rebarbara* vagy a *bazsalikom*.) Latin eredetű szavakat Lencsés ritkán használ, főleg akkor, ha pontosítani szeretne. Helyettük inkább

tükörfordításokat közül (például először nála találjuk meg az *árvalányhaj* nevet). Lencsés másik nagy érdeme, hogy a pontosítások érdekében kettős neveket használ, ami – jóval Linné előtt – a binominális nomenklatura egyik korai csírájának tekinthető (pl. *fehér menta*, *lómenta*, *vízi menta*).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF egy XVII. századi boszorkányper dokumentumait vizsgálva Nagyszombat környékének magyar–szlovák kétnyelvűségével foglalkozik. A magyar–szlovák nyelvhatár ebben az időben ezen a területen húzódott. A boszorkányper két helyszínén, Nagyszombatban és a tőle kb. 5 km távolságra lévő Szilincs faluban folyt le 1609-ben. A fennmaradt 9 periratban 3 nyelv (latin, magyar, szlovák) fordul elő; a magyar kétféle nyelvjárási változatban is: a nagyszombatiak *i*-zű, a szilincsiekek *ö*-zű nyelvváltozata arra utal, hogy a város és a falu között nyelvjárási izoglosszát húzhatunk. A 82 szilincsi, valamint a 13 Nagyszombatban rögzített, Szilincsről elszármazott tanú vallomása alapján kiderül, hogy ekkoriban egész Szilincs magyar anyanyelvű, a falu egy része pedig magyar–szlovák, magyar domináns kétnyelvű beszélő. Mindez azért rendkívül figyelemreméltó, mert Bél Mátyás egy évszázaddal későbbi, 1736-os leírásából megtudhatjuk, hogy Szilincs falu ekkorra már „teljes egészében szlovákok által lakott település” (336). A peranyagvizsgálat fő tanulsága, hogy a falu nyelvcseréje az 1619 és 1736 között eltelt, több mint száz esztendő alatt következett be.

5. A nyelv egyik legfontosabb funkciója az identitásjelzés, ezért is szükséges kiemelten foglalkozni az anyanyelv-változatokkal, az identitásjelző, illetve -képző nyelvi és nyelven kívüli okokkal, valamint az anyanyelvi neveléssel. Ezekről a kérdésekről szólnak „Az Üveghegyen innen. Anyanyelv-változatok, identitás és magyar anyanyelvi nevelés” című tanulmánykötet előadásai (szerk. CSERNICKÓ ISTVÁN és KONTRA MIKLÓS, 2008.). CSERNICKÓ ISTVÁN így fogalmaz: az „üveghegyen inneni valóság megváltoztatása; a mesebeli sültgalamb várása helyett a csoda-csinálás” a feladatunk (143). Ennek a „csoda-csinálásnak” az elméleti háttérével, gyakorlati megvalósítási lehetőségeivel foglalkozik az öt konferencia-előadás, valamint KONTRA MIKLÓS két bevezető írása. É. KISS KATALIN a nyelvtörténeti kutatás számára értelmezhetetlen fogalomról, a „nyelvromlásról” ír. SINKOVICS BALÁZS előadása magyarországi középiskolai tankönyvek elemzésével foglalkozik: azt vizsgálja, hogy az anyanyelv változatai hogyan jelennek meg az egyes tankönyvekben, tankönyvcsaládokban. Javaslat az, hogy a szociolingvisztikára ne csak a tananyag részeként, hanem az egész anyanyelv-oktatást átható szemléletként tekintsenek a pedagógusok és tankönyvírók. CZIBERE MÁRIA az anyanyelvi nevelés és identitás összefüggéseivel kapcsolatban végzett online, kérdőíves felmérés részeredményeit ismerteti.

A kisebbségi anyanyelvi nevelés kihívásairól, feladatairól KOLLÁTH ANNA és CSERNICKÓ ISTVÁN tartott előadást. KOLLÁTH ANNA a muravidéki kétnyelvű oktatás jövőjét abban látja, ha az ottani diákok funkcionális kétnyelvűvé válhatnak. Jelenleg azonban a 6243 fős (2002-es adat) szlovéniai magyar kisebbség a nyelvcseré állapotába került. Az elvi lehetőségek adva vannak (Muravidéken 1959 óta folyik kétnyelvű oktatás), de a gyakorlati megvalósulás nehézkes. A muravidéki két tananyelvű oktatásban két, közel azonos súllyal bíró tananyelv (a magyar és a szlovén) szerepel ugyan, de a túl gyakori kódváltogatás és a szaknyelvek hiányos elsajátítása miatt, a gyakorlatban ez az oktatási forma végül a magyar anyanyelv fokozatos visszaszorulásához, (funkcionális) elvesztéséhez vezet. A magyar nyelv egyre inkább a családi szférába szorul vissza, a magyar anyanyelvű gyermekek

domináns nyelve az általános iskola befejezésének idejére a szlovén lesz. Megoldást „a két-nyelvű oktatás anyanyelvűségének erősítése, valamint az anyanyelvi oktatás minőségének folyamatos szinten tartása” jelenthet (i. m. 94). Mind KOLLÁTH ANNA, mind CSERNICSKÓ ISTVÁN kiemeli, hogy a kisebbségi kétnyelvűségi helyzetben más módszerekkel szükséges tanítani az anyanyelvet: „következetesebben kellene építeni a családban elsajátított vernakuláris anyanyelvre, a muravidéki kontaktusnyelv(járás)i változatra, fontos, hogy ezen jusson el a gyermek az oktatás magasabb szintjeihez” (uo.). Ennek érdekében szükséges lenne, hogy a Maribori Egyetem Bölcsészettudományi Kara bolognai programjában minden tanári szakon magyar szaknyelvi kurzusokat hirdethessen.

Kisebbségi körülmények között „bármely formában stigmatizálni annyit jelent – idézi CSERNICSKÓ a „Magyar dialektológia” című egyetemi tankönyvet, – hogy [...] az államnyelvnek az elsajátítását siettetjük” (KISS szerk. 2001: 154). Mit lehet tenni ez ellen, hogyan tehetjük hatékonyabbá a magyar anyanyelvi nevelést? CSERNICSKÓ ISTVÁN írása kitér a tananyag tartalmi kérdéseire, a szocio- és pszicholingvisztikai, valamint kétnyelvűségi és nyelvpolitikai alapfogalmak tudatosításának, oktatásának szükségességére. A pedagógusoknak és a tanulóknak is tisztában kell lenniük azzal, hogy a nyelvi jegyek milyen mélyen gyökeröző, identitásjelző funkcióval bírnak. A gyermek csoport-hovatartozásának, azonosság-tudatának legfőbb jegyét pedig védeni és tisztelni kell, hiszen kisebbségben a nyelvjárásvesztés akár a nyelvcsere folyamatát is felgyorsíthatja. Fontos a szemléletváltás: a pedagógus nyelv-szemlélete hozzáadó (additív) legyen! „A standard változatokat nem a nem-standard elemek helyett, hanem mellé sajátíttatnák el, mégpedig úgy, hogy megtaníttatják, mely szituációkban melyik változat használata helyénvaló” (116–7). A gyermekeket funkcionális-szituatív kétnyelvűségekre érdemes tehát nevelni (vö. KISS JENŐ, *Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok*. In: KIEFER FERENC szerk., *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2003. 298). A kontrasztív (standard : nem-standard) oktatási módszer gyakorlati megvalósítására különféle (minta)feladatokat mutat be CSERNICSKÓ: a névszótövek, az igemódok, az alanyi és tárgyias ragozás, a nákolás, suksükölés/szükszükölés témaköréhez hoz gyakorlatokat. Rámutat a felsőoktatás, a pedagógusképző intézmények felelősségére: rendkívül fontos a tanárképzés során a dialektológiai alapfogalmak tisztázása, a nyelvjárási területen oktató pedagógusok számára a helyi nyelvváltozatok ismerete. Végezetül megállapítja közös felelősségünket az ismeretterjesztésben, a nyelvi alapú diszkrimináció csökkentésének érdekében.

SZABÓ T. ANNAMÁRIA

Ágoston Mihály, *Kézikönyv a magyar médiamondatról* Anyanyelvű kommunikációnk hitele

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 82. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2008. 388 lap

A szerző az Újvidéki Egyetem magyar tanszékének nyugalmazott professzora, számos kitűnő nyelvtani, helyesírási, nyelvhelyességi tárgyú könyv írója. Több évtizeden keresztül vezetett nyelvművelő rovatot délvidéki magyar lapokban. Ebből a gazdag anyagból már közreadott egy kötetnyit „Rendszerbomlás? Nyelvhasználatunk zavarai” címmel (Forum

Könyvkiadó, Újvidék, 1990. 123 l.), s most, közel húsz év elteltével újabb, ezúttal jóval vaskosabb kötetben teszi közzé az újvidéki Magyar Szó napilapban és Hét Nap hetilapban 2003 és 2005 között publikált nyelvművelő cikkeinek gyűjteményét.

A kötetet az előszó (13–4) után egy terjedelmes tanulmány (Nyelvszemléleti kalauz a kézikönyv használatához, 15–41) vezeti be, amely összefoglalja a szerzőnek az anyanyelvről, az anyanyelvépítésről, a média anyanyelvi szerepéről több mint fél évszázados tanári, kutatói és népművelői tevékenysége során kiérlelt gondolatait, és tájékoztatja az olvasót a gyűjtemény felépítéséről, használatának módjáról. A kötet fő része a tíz cikkcsoportban összesen 304 cikkből álló példatár (42–365). A könyvet tárgymutató, szakirodalom-jegyzék és betűrendes összesített cikkjegyzék (366–88) zárja.

A kézikönyv megjelenésének napjaiban 80. születésnapját ünneplő ÁGOSTON MIHÁLY nem csupán nyelvész, hanem magyar nyelvész, mégpedig kisebbségi magyar nyelvész. Ezt az alapállását már művének első mondatában leszögezi: „Munkám tárgya nem a nyelv, hanem az anyanyelv” (13). Felfogása szerint az anyanyelv nem pusztán egyike a nyelvész által tanulmányozható nyelveknek, mivel anyanyelvéhez minden embert különleges viszony fűz, vagy legalábbis kellene, hogy fűzzön: „sohasem egészen a magánügyünk az, hogy hogyan viszonyulunk anyanyelvünkhöz, s nem is lehet az, amíg az adott nyelv nekünk anyanyelvünk. Pl. másoknak is árthatunk azzal, hogyha közös anyanyelvünket – akarva, nem akarva – rosszul használjuk” (16). Ez az anyanyelvközpontú szemlélet azonban nem vezethet más nyelvek lebecsüléséhez: „nincsenek értékesebb és kevésbé értékes anyanyelvek, sem ilyen nyelvközösségek” (uo.); „nincsen legszebb nyelv – saját anyanyelve azonban többnyire mindenkinek a legfontosabb és a legkedvesebb” (17).

Az, hogy ÁGOSTON MIHÁLY kisebbségi magyar nyelvész, könyvének szinte minden állásfoglalásából kiviláglik. Már az előszóban figyelmeztet arra, hogy aki „csak korlátozottan tudja önmagát megértetni vagy másokat megérteni, annak – politikai és egyéb jogaitól és lehetőségeitől függetlenül – a *személyes anyanyelvi szabadsága* nem lehet teljes” (13; a dőlt betűs szavakat a recenzió írója emelte ki). A bevezető tanulmányban is több ízben kitér a kisebbségek nyelvi jogaira: „mindenki anyanyelvhasználatát kollektív emberi jog illeti meg” (15); „minden nyelvi közösséget és minden anyanyelvet egyenértékűnek tekintetünk” (uo.). Olykor még egy-egy példamondat nyelvtani, nyelvhelyességi elemzéséből is „kiszól”, és általános nyelvpolitikai észrevételt tesz, például a 125., „A mondat nem szóhalmaz” című cikkben: „(Ez az anyanyelvi kisebbség esetében a világon mindenütt így van: a tanulás szempontjából az anyaország nem egy az országok közül, hanem az egyetlen.)” (173; az aláhúzás, illetve a félkövér szedés a szerző írásmódját követi).

Ezt a kettős kötöttséget az is tükrözi, hogy a cikkek példamondatait felváltva az anyaországi és a délvidéki sajtóból származnak (bár lelőhelyük nincs feltüntetve, ez tartalmukból és a bennük levő hely- és személynevekből világosan kiderül). ÁGOSTON MIHÁLY „anyanyelvünk életterének egységében” gondolkodik és vizsgálódik, és ezzel véleményem szerint egyaránt szolgálja a magyarországi és a kisebbségi anyanyelvművelés ügyét. (Az *élettér* szó viszont téves képzeteket kelthet, ennélfogva jobb lett volna mellőzni, és egyszerűen „anyanyelvünk egységének” megőrzéséről írni.)

Mint említettem, a sajtónyelvi példák lelőhelyét és az újságírók nevét a szerző nem adja meg, ebben is LÖRINCZE LAJOS iskolájának szellemét és módszerét követve (nem a hibázó ellen küzdünk, hanem a hiba ellen). Szerencsés választásnak kell minősítenünk, hogy a kézikönyv példaanyaga a médianyelv köréből került ki, hiszen ez a nyelvi réteg bármely

más rétegnél inkább befolyásol(hat)ja az élő nyelvhasználatot. E példák száma megközelíti az ezret, vagyis cikkenként átlagosan legalább három mondat elemzését kapjuk.

ÁGOSTON MIHÁLY kézikönyvének 304 cikke, elemzése mindig azt vizsgálja, mit akart vagy akarhatott elmondani a fogalmazó, s hogyan van felépítve egy-egy mondata (31). Vagyis a példák elemzésében és értékelésében egyaránt érvényesíti a kommunikációs és a strukturális szempontokat. A cél – amint erre a könyv alcíme is rámutat –: anyanyelvű kommunikációnk hitelének fenntartása, illetve erősítése.

Ezt a célt két „lépcsőben” lehet elérni (ezt nevezi a könyv írója „kétlépcsős nyelvművelés”-nek):

A) a nyelvész felhívja a figyelmet az újabb, netán kedvezőtlen jelenségekre, és értékeli őket;

B) a lektor, a pedagógus, az újságíró közvetíti és alkalmazza a nyelvész megállapításait. (Valami ilyesmire gondolhatott BÁRCZI GÉZA, amikor „lazán összefogott társadalmi szervezet” kiépítését, „nyelvművelő gócok” hálózatának megteremtését javasolta: *Nyelvművelésünk*. Gondolat, Bp., 1974: 129–30.)

A kommunikációs szemléletű nyelvművelés egyidejűleg két irányból vizsgálja a médiamondatot: az értetés (a közlő szándéka) és a figyelés-megértés (a befogadó tevékenysége) oldaláról (13). A nyelvész abban segíthet, hogy ez a két egymás felé irányuló törekvés minél inkább találkozzék egymással. Mindez egy kissé emlékeztet a GRICE-féle együttműködési alapelvre, amely bármiféle sikeres kommunikációnak az alapja (vö. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996: 42).

ÁGOSTON MIHÁLY sajátos kutatói műfaja a mondategész komplex megvilágítása. A mondatközpontúság ebben a könyvben általános elv. Ennek kétféle kedvező következménye is van: egyrészt teljes ellenőrzésre kötelez (semmilyen nyelvi jelenséget, a legapróbbat sem szabad megkerülni), másrészt az ismétlődő problémák alkalmat adnak a kérdés újabb és újabb szempontú megvilágítására (37).

A kötet 304 cikke, mint említettük, összesen csaknem 1000 példamondatot elemez, és ahol kell, helyesbít. Mindegyik cikkben legalább egy példa szemlélteti a magyarországi („anyaországi”) és legalább egy másik példa a délvidéki magyar sajtó nyelvhasználatát. Ez megteremti a két anyanyelvvaltozat folyamatos szembesítésének lehetőségét, a meghatározó azonosságok és a nyilvánvaló különbségek leltározását.

Az elemzések minden egyes témáját a téma végére tett indexszám (felső index) jelöli. Ez a kötetbe csak belelapozó és a bevezetést el nem olvasó érdeklődőt átmenetileg megzavarhatja, mert lábjegyzetet keres, az pedig ebben a könyvben nincs. De idővel tisztázódik, hogy az indexek mire valók (vö. 36). Ilyen „indexelt” jelenség, nyelvhelyességi probléma a könyvben körülbelül 1800 lehet (l. 37); vannak továbbá indexszámmal nem jelölt megjegyzések, helyesbítési javaslatok is, a szerző szerint mintegy 200 (uo.). Vagyis a példatár összesen 2000 jelenséget mutat be és értékeli (cikkenként átlagosan több mint hat és felet).

A példatár, mint jeleztem, tíz cikkcsoportra tagolódik (zárójelben a cikkek száma): I. Írás (32), II. Csere (32), III. Szótévesztés (22), IV. Szórend (27), V. Szerkezet (37), VI. Szólások (22), VII. Egyeztetés (24), VIII. Birtoklás (29), IX. Pongyolaság (38), X. Idegenszerűség (41). A (folyamatosan sorszámozott) 304 cikk tehát nagyjából egyenletesen oszlik meg a tíz témakör között. A legkevesebb cikket a Szótévesztés és a Szólások fejezet tartalmazza, a legtöbbet az utolsó rész, az Idegenszerűség (ez főként „szerbesség”-et jelent, l. 376). De nem sokkal marad el ettől az utolsó előtti cikkcsoport, a Pongyolaság sem.

A cikkekben egymást követő példamondatok – a dolog természete szerint – különféle, egymással össze nem függő jelenségeket, hibatípusokat szemléltetnek. Egyet azonban mindig kiemel közülük a szerző, ennek megfelelően ad címet a cikknek, és e szerint sorolja be az I–X. csoport valamelyikébe. Például a Szólások cikkszoport élén álló, 151-es sorszámu, „Óvjuk szólásaink tisztaságát!” című cikknek csak a második példamondatában van szólás, pontosabban szólástorzulás: **„Természetesen, a földön heverő szerencsétlennek sohasem olvasható a homlokán, mi baja”** (200; a példamondatokat a könyv következetesen félkövér szedéssel, külön bekezdésben hozza, ami jól kiemeli őket). A helyesbítés lényege: ezt a magyar ember úgy mondja, hogy **nincs a homlokára írva** vagy **ráírva** valami (a javítások és egyáltalán minden nyelvi adat szintén félkövérrel). Az első itt tárgyalt példa egy pongyola szerkezetű mondat (ezt nem idézem), a harmadik pedig a fölös (vagy látszólagos) alárendelés példája: **„Ha ez bebizonyosodna, az kimerítené a kémkedés fogalmát, amellyel komolyan megsértené a kétoldali megállapodást”** (201). A cikknek ez a legfontosabb része, mert ez nem alkalmi, esetleges hiba (mint a másik kettő), hanem tipikus helytelenség, mondat szerkezeti alapkérdés. A harmadik tagmondatot bevezető vonatkozó névmási kötőszó az előtte levő mondat egységnek nem valamelyik mondatrészére, hanem az egészére vonatkozik, ennél fogva nem az *amellyel*, hanem az *amivel* kötőszóval kellene kezdődnie. „Ennél azonban egyszerűbb és természetesebb – állapítja meg a szerző – a *laza mellérendelt viszony*nak megfelelő forma: [új bekezdés] **„Ha ez bebizonyosodna, az kimerítené a kémkedés fogalmát; az viszont komolyan megsértené a kétoldali megállapodást”**.”

Aki eleve a fölös vagy látszólagos alárendelés problémáját keresi a könyvben, azt a részletes, gondosan összeállított tárgymutató irányítja ide: alárendelés, alatta: látszólagos esete, mellette a kódszám: 151.8, vagyis 151. cikk, 8. téma (366). Ez is mutatja, milyen kulcskérdés ennek a kötetnek a használhatóságában a mutató. A 14 lapnyi tárgymutató (alcíme szerint „A típusok és az altípusok betűrendes jegyzéke”) jól eleget tesz feladatának, bár lehetne még részletesebb (ilyen telhetetlenné teszi az olvasót egy jól szerkesztett könyv!). Ha például a mondat szerkesztés témakörét keressük, azt kell látnunk, hogy ilyen a mutatóban nincs. Van azonban helyette mondatátzövődés, mondatjelentés, mondatrészek, mondatzavar (az altípusok felsorolásával). A tartalomjegyzékből (5–11) pedig az is kiderül, hogy a Szerkezet cikkszoporton kívül négy másik cikkszoportban is találhatunk a mondat szerkesztéssel, szintaxissal foglalkozó cikkeket: a Csere csoportban 49. Vonzatzavar, 54. Vajon *ami* vagy *amely*? Vagy mellérendelés?; a Szórend alatt 98. Mindegy, hogy hol az utalószó?, 113. A (relatív) főmondat szórendje; az Egyeztetés fejezetében 177. Egyeztetés az odaértett alannal is, 190. Egyeztetés (hiánya) az értelmezős szerkezetben, végül a Birtoklás részben 200. A többes birtokok egyeztetése, 206. A birtokost jelölő részes határozó. Ez is mutatja, milyen szerteágazó, egyben azonban milyen nehezen áttekinthető ennek a hatalmas műnek a tartalma.

Erről tanúskodnak, paradox módon, sikertelen kereséseim is. Szerettem volna valamit találni a régebbi nyelvművelők által folyamatosan kárhoztatott terpeszkedő kifejezésekről (vmit *nyer*, vmire *kerül* stb.), továbbá az *amely(ek)et* tárgy utáni állítmány alanyi vagy tárgyas ragozásáról. Mind a kettőről cikket készülök írni, és nagyon kíváncsi lettem volna ÁGOSTON MIHÁLY példáira, véleményére. Ám a tárgymutatóban se *terpeszkedő*, se *terjen-gős*, se *körülíró kifejezés* címszó nincs, ahogy *alanyi ragozás*, *tárgyas ragozás*, *állítmány ragozása* stb. se. A *nyer*, a *kerül* és az *amely* szokat pedig már eleve nem lehetett keresni, mivel a könyvnek nincs szómutatója. (A tárgymutató tartalmaz ugyan szavakat, kifejezése-

ket is, de nem a maguk betűrendi helyén, hanem a megfelelő tárgykör alatt.) Ebből azt a tanulságot kell levonnunk, hogy szükség lett volna egy részletes szövegmutatóra is, például a gyakorlatilag funkció nélküli „Betűrendes összesített cikkjegyzék” (382–8) helyett.

ÁGOSTON MIHÁLY a könyv bevezetésében több ízben is említést tesz a magyar média-nyelv „hanyatlásáról”, és ennek kapcsán újból (1990-es könyvéhez hasonlóan) „rendszerbomlást” is emleget. Például az „Elháríthatjuk a mondatzavart” alfejezetben így: „a hanyatlás jelen van a mai nyelvhasználatban, sőt hogy a rendszerbomlás ténye már túljutott azon a fokon, melyet egy-egy életerejében meggyöngült, kis nyelvközösség kommunikációja – a 21. század adott körülményei között – tudatos beavatkozás nélkül is (azaz csak spontán megújulással és öntisztulással) ki tudna heverni” (22). Vagy másutt: „a példák (az anyaországiak is) – általában enyhén, de egyértelműen és nemritkán – a rendszerbomlás tényét is szemléltetik” (35).

Bomlásról beszélni szerintem túlzás, hiszen ami egy adott ponton megbomlik, az egy másik ponton, illetőleg módon helyre is áll. Ebben a kérdésben inkább É. KISS KATALIN véleményét osztom: „Az emberi nyelvek szükségszerű, lényegi tulajdonsága az állandó lassú változás. Ha egy nyelv egymás utáni időbeli változatait egymásra vetítjük, mindig találunk olyan alrendszereket, melyek felbomlanak, majd újrarendeződnek[,] vagy éppen kihullnak a nyelvből, melyek tehát egy adott időpontban egy korábbi időbeli állapothoz képest a leépülés, azaz a romlás jeleit mutatják. [...] Ha az idők folyamán egy nyelvi alrendszer összeomlik, akkor többnyire valamely másik alrendszer veszi át a szerepét. Máskor egy alrendszer csak a korábbi állapotához képest látszik rendezetlenné; valójában egy másik logika szerint épült újjá” (É. KISS KATALIN, A „nyelvromlás” – egy szinkron szempontból értelmezhetetlen nyelvtörténeti metafora. In: CSERNICSKÓ ISTVÁN – KONTRA MIKLÓS szerk., Az Üveghegyen innen. Anyanyelvváltozatok, identitás és magyar anyanyelvi nevelés. PoliPrint Kft.[.] és II. Rákóczi Ferenc KMF, Ungvár–Beregszász, 2008: 17–8).

Ettől a jobbra csak elméleti jelentőségű vitakérdéstől függetlenül az ÁGOSTON MIHÁLY kitűzte cselekvési program (munkaprogram) helytálló és követhető: „a nyelvi életföltételek és a nyelvhasználat épségének állapota [...] a közösség kommunikálásában átfogóan figyelendő, mérendő és mérlegelendő” (22). A szerző kutatói és népművelői ars poeticája tökéletesen egybeesik azzal, amit mestereimtől, LŐRINCZE LAJOSTÓL és GRÉTSY LÁSZLÓTÓL tanultam: „A nyelvőr dolga [...] nem a rábeszélés, még kevésbé az, hogy a saját tetszését vagy nemtetszését fejtse ki szakszerűen, hanem többek között az, hogy ismertesse, szemléltesse, egymással párhuzamba állítsa a meglevő változatokat és azok elterjedtségének fokát, valamint hogy tudatosítsa: a szaktudomány szempontjából mely fejlemények előnyösebbek anyanyelvünk életerejének gazdagodására” (24).

ÁGOSTON MIHÁLY kézikönyve: opus magnum, magyarul nagy alkotás, amely egy több mint öt évtizedes pálya eredményeit összegezi. De hadd legyek ebben is telhetetlen, amikor arra kérem a szerzőt, írjon továbbra is nyelvművelő cikkeket, akár rovatban, akár azon kívül. Építve ezzel anyanyelvünket, erősítve „anyanyelvű kommunikációnk hitelét”.

KEMÉNY GÁBOR

Szathmári István, *A magyar stilsztika útja*

Javított és jelentős mértékben bővített kiadás.
Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2008. 624 lap

„A magyar stilsztika útja” 1961-ben jelent meg először. Jelentős kötetnek számított ez akkor is, hiszen „A magyar stilsztika vázlata” című összefoglalás (FÁBIÁN PÁL, SZATHMÁRI ISTVÁN, TERESTYÉNI FERENC. Bp., Tankönyvkiadó, 1958.) után ez volt a második, hiányt pótló alkotás a stilsztika témaköréből. Sikeres munkának bizonyult, amelynek egyik titka az volt, hogy egyidejűleg figyelemmel tudott lenni a szinkrón és diakrón szempontokra. 1961-ben 6500 példány jelent meg, s egy éven belül el is fogyott. Keresett könyv volt tehát, hiszen hasznos segédeszközül szolgált kutatóknak, tanároknak, egyetemistáknak és középiskolásoknak egyaránt. A stilsztika történetét a XVI. századtól az 1960-as évek elejéig ismerhetjük meg úgy, hogy a szerző felvázolja az e tudománnyal foglalkozó tudósok pályaképét, majd szemelvényt közöl kutatásaikból. Utána jegyzetekben értelmezi az ismeretlen vagy kevésbé ismert szavakat, kifejezéseket.

A kötet újbóli megjelenését több tényező is indokolja: egyrészt, hogy ismét hozzáférhessenek az érdeklődők, másrészt a jelentős bővülés, átalakulás okán. A régebbi tudósok közül Révai Miklós, Kazinczy Ferenc, Bitnitz Lajos és Négyesy László nevével gazdagodott a könyv. Az eltelt félszáz év alatt több jeles stilsztika halt meg, így a következő kutatók is bekerültek a tudománytörténeti összeállításba: Zolnai Béla, T. Lovas Rózsa, Gáldi László, Kovalovszky Miklós, Martinkó András, Benkő László, Terestyéni Ferenc, Balázs János, Herczeg Gyula, J. Soltész Katalin és Török Gábor.

Így most összesen 22 nyelvész 27 tanulmányát, műrésztét olvashatjuk a gazdag gyűjteményben. A Tartalomjegyzék után SZATHMÁRI ISTVÁN röviden összefoglalja a magyar stilsztika történetét a kezdetektől napjainkig. Különösen fontos ez a legújabb korszak bemutatása szempontjából, hiszen az utóbbi évtizedekből nem közöl a gyűjtemény műveket, jöllehet látványos fellendülésnek lehetünk tanúi. A szerző áttekinti a nyelv és stílus viszonyát, utal a megújult szemléleti és módszertani keretekre és elemzési technikákra. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy nem száraz tudományos leírásról van szó, hanem eleven, érzékletes, gyakorlati példákkal alátámasztott összefoglalóról.

A továbbiakban az első kiadásban is szereplő szerzők következnek, például Sylvester János, Geleji Katona István, Verseghegy Ferenc, Zlinszky Aladár stb. A szöveggyűjteményt a több száz oldalas melléklet követi. A Jegyzetekben magyarázatot kapunk a régies vagy ismeretlen szavak jelentéséről. A Bibliográfia két részből áll: az első a stilsztikai fogalmakat tárgyaló magyar cikkeket gyűjti egybe, a második pedig a magyar írók stílusával foglalkozó műveket sorolja fel. Ez a fejezet különösen a kutatók számára lehet hasznos (még akkor is, ha bővítése, aktualizálása ezúttal elmaradt). A művet a Rövidítésjegyzék és a Névmutató zárja.

Szabadjon itt egy személyes megjegyzéssel folytatni ismertetőmet. SZATHMÁRI professzor úr munkájával gimnazistaként találkoztam először, amikor Petőfi szóképeiről írtam egy pályaművet. (Akkor már csak könyvtárból lehetett megszerezni a kiadványt.) Olvasmányaim során elvarázsolt a költői nyelv, s örültem, hogy nemcsak esztétikailag gyönyörködhetem az alkotásokban, hanem tudományos módszerességgel is vizsgálhatom a verseket. Mióta tanár vagyok, munkám eszköztárához tartozik „A magyar stilsztika vázlata”. Nagy örömmel vettem kézbe az utóbbi bővített tartalmú új kiadását is. Amit itt hiányként regisz-

rálhatunk, tudniillik az első kiadásban olvasható stilisztikai kislexikon, valójában ugyancsak a bővülés, megújulás révén kezdett új életet, hiszen a szerző 2004-ben ebből formálta meg a „Stilisztikai lexikon” című kézikönyvét (Tinta Könyvkiadó, Bp., 2004.). A két mű közel kilencszáz lapon, számos klasszikus idézettel illusztrálja a stilisztika alapfogalmait.

Költészetünk, irodalmunk nagyjairól – Balassitól Petőfin, Aranyon keresztül egészen József Attiláig – olvashatunk itt szakszerű, mégis „élvezhető”, tanítható tudományos dolgozatokat. Minden szerzőnek látható a fényképe is (változó technikai minőségben). A fénykép mellett rövid életrajzi összefoglaló olvasható. Megnézhetjük, elolvashatjuk például, hogy ki volt Négyesy László, akinek legendásan híres stílusóráira olyan jeles személyek jártak, mint Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Karinthy Frigyes, Horváth János stb. Sylvester János és Geleji Katona István műveit akár sajátos nyelvemlékként is vizsgálhatjuk a nyelvtörténeti órákon.

ZLINSZKY ALADÁR „Stilisztika és verstan” című munkája ma is jól használható segéd-eszköz a tanításhoz és a diákok szókincsének bővítéséhez: Például adhatunk olyan feladatot, hogy gyűjtsék össze a *megy* ige szinonimáit: ZLINSZKY a következő rokon értelmű kifejezéseket sorakoztatta fel: 1. *jár, jön, halad, jut, ér*, 2. *távozik, utazik, költözik, vándorol, zárándokol*, 3. *sétál, ballag, baktat, cammog, kullog, sompolyog, ödöng, botorkál, siet, fut, szalad, iramodik, nyargal, vágtat, száguld, rohan*. Ha mondatokba foglaljuk, mindegyiknek más lesz a jelentésárnyalata, hangulata, sőt a listát tovább bővíthetjük (pl. a diáknyelv vagy a szleng sajátos kifejezéseivel). A fentiekkel azt is meggyőzően szemléltethetjük a tanórán, hogy mennyire gazdag, változatos nyelvünk szó- és kifejezőkészlete.

SZATHMÁRI ISTVÁN munkáját nem csupán kutatóknak ajánlom, hanem mindazoknak, akiknek szívügye az anyanyelv. Akiknek nem közömbös, hogy a következő generációt foglalkoztatja-e nyelvünk szépsége, hajlékonysága. A megújult kézikönyvet haszonnal forgathatja egyetemi és középiskolai tanár, hallgató és gimnazista, valamint minden érdeklődő. Köszönet érte SZATHMÁRI professzor úrnak, aki nemcsak saját művek írásával járult hozzá a magyar stilisztika fejlődéséhez, hanem egy az egész országot átfogó kutatócsoport megszervezésével és működtetésével is.

J. SZABÓ ERZSÉBET

A. Molnár Ferenc, A legkorábbi magyar szövegmélekek Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia

Agatha XVIII. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék.
Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár Kiadványok 8. Debrecen, 2005. 188 lap

A könyv a négy Árpád-kori szövegmélek egyenkénti, azonos szerkezeti mintát követő elemzését, függelékként „Az apostoli hitvallás *halottaiból* szava és ami körülötte van” című tanulmányt, a mindezeket keretbe foglaló, a kutatás szempontjából lényeges információkat közlő „Bevezetés”-t, illetőleg „Kitekintés és összegzés”-t tartalmazza. A kötetet bőséges irodalomjegyzék és angol nyelvű összefoglalás zárja.

Bár az egyes fejezetek önálló tanulmányok (előtörténetüket tekintve annak is készültek), az előttünk álló munka a szerző szemlélete, célja és a cél elérésében alkalmazott módszerek

alapján egységes könyvnek tekinthető. Nyelvelémek-elemző fejezetei címük szerint azonos felépítésűek (olvasat, értelmezés, magyarázat), de a Halotti beszéd és könyörgés, valamint az Ómagyar Mária-siralom feldolgozása jóval terjedelmesebb, mint a másik két emlékről szóló fejezetek. Ez az előmunkálatok ismeretében (vö. 180–1) érthető és elfogadható. Azokat a tipográfiai és belső szerkesztési különbségeket azonban, amelyek a tanulmányok korábbi közléséből öröklődtek, érdemes lett volna megszüntetni. Kétségtelen, hogy az utólagos egységesítés mindig számos buktatót rejt, a kötet koherenciáját azonban erősítette volna.

„Aki [...] legkorábbi szövegemlékeinket tanulmányozza, nagy elődöket is követ” – írja a szerző (7). Valóban, BENKŐ LORÁND monográfiája után (Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Bp., 1980.), illetőleg a korábbi szakirodalom tetemes voltának tudatában a szakmai felkészültség mellett erős késztetés, nem csekély önbizalom és bátorság kellett ahhoz, hogy az 1980-as évtized (mikro)filológiai részlettanulmányaitól (vö. 180) elindulva a szerző célratörő kutatási tervet, majd összefoglaló eredményt is alkosson. A MOLNÁR FERENC sok időt és energiát fordított azokra a közleményekre, amelyek e kötet előmunkálatainak, sőt előzetes részletközléseinek is tekinthetők. A jelen recenzió szempontjából különösen fontosak azok a publikációi, amelyek a „Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből” (szerk. A. MOLNÁR FERENC és M. NAGY ILONA. Debrecen, 2003.) című kötetben jelentek meg. Ezekkel KOROMPAY KLÁRÁNAK a kiadványról közölt kritikája (MNy. 2008: 484–8) részletesen foglalkozik. Az ő megállapításaival teljesen egyetértek, azért a továbbiakban a most vizsgált könyvnek csak a Königsbergi töredéket és a Gyulafehérvári sorokat elemző fejezeteihez fűzök észrevételeket, illetőleg néhány olyan kérdésre térek ki, amelynek mind a négy emlék vizsgálatához kapcsolódóan fölmerülhetnek.

A Königsbergi töredék olvasata, értelmezése és magyarázata a Halotti beszéd és könyörgés és az Ómagyar Mária-siralom tárgyalása után következik, tehát eltér mind a korábbi, mind a BENKŐ nyomán követett – az emlékek feltett kronológiai rendjén alapuló – gyakorlatától. A szerző ezt praktikus megfontolásokkal indokolja, s ha külön nem térne ki rá, talán fel sem tűnnék a dolog. Így azonban feltűnik, hogy a sorrend mögött mintha nyitva maradna (ahogy ma gyakran mondják, lebegne) a nyelvelémek datálása is (120). – Az érthető és elfogadható, hogy a szalagok vizsgálatára nem vállalkozik; a kronológiával kapcsolatos fenntartásai azonban bővebb kifejtést kívánnának. (Tudván, hogy a négy emlék problematikája továbbra is foglalkoztatja – vö. Nyr. 2008: 53–63 –, számíthatunk rá, hogy egyszer erre a kérdésre is visszatér.) Említést kíván egy apró technikai következetlenség is: a KTSz. rövidítés kétértelmű használata. A betűsor ugyanis hol a teljes nyelvelémekre (KT. és KTSz. együtt) utal, hol csak a Szalagokra. Ez az adott szövegkörnyezettől függően nem mindig okoz félreértést, több helyen azonban zavaró.

1984-ig nem voltak biztos információink arról, mi történt a nyelvelémekkel a második világháború és az azt követő évek során. VÍZKELETY ANDRÁS közleménye (MKSz. 1984: 330–4) alapján itt pontos tájékoztatást kap az olvasó, és értesül arról is, hogy bár a KT. (a vártnál jobb állapotban) fennmaradt, a KTSz. sorsa továbbra is ismeretlen.

A nyelvelémek értelmezésével kapcsolatban a szerző elsősorban a szöveg alakzatait, kötött szókapcsolatait (gyakori szóhasználatával: formuláit) vizsgálja. Imponáló az a bőség, amellyel az (olvasata szerint) *világnak kezdetiitül fugva* szerkezet latin megfelelőit és magyar változatait dokumentálja, illetőleg az a finom kritika, amellyel a bemutatott nyelvi adatokat és a nyelvelémek szövegtípusára, műfajára, eredeti rendeltetésére vonatkozó korábbi feltevéseket szembeesíti. Foglalkozik a KT. utolsó mondatának új értelmezési lehetőségeivel

is, nevezetesen azzal, hogy a *benne* névmás nem a mondat elején említett Istenre, hanem az elliptikus szerkesztés miatt a szövegből hiányzó Jézusra vagy Szűz Máriára, az ő büntelenségükre utal. Magam főként a másodikként említett lehetőséget tartom megfontolandónak, hiszen Mária az, aki eredendően földi lény, s büntelensége, „tisztán maradása” csakis Istentől való kiválasztottságával magyarázható.

A Gyulafehérvári sorok, a gyulafehérvári Batthyány Könyvtár egyik latin nyelvű kódexének három különböző helyén található vendégszöveg-csoport, 1898-ban történt fölfedezése óta még nem részesült monografikus feldolgozásban. Leírása minden szakbibliográfiában és szöveggyűjteményben megtalálható (vö. 137–8), de az emlékekkel kapcsolatos részletkutatások összefoglalásával itt találkozunk először. A. MOLNÁR FERENCnek nagy érdeme, hogy a Gyulafehérvári sorokkal és az anyakódexszel kapcsolatos sokféle információt összegyűjtötte és rendszerezte, s ezzel megközelíthetőbbé tette a nyelvtörténeti kutatások és az oktatás számára. Meggyőzi az olvasót arról, hogy a GyS. „haszonlóan [...] többi korai nyelvemlékünkhöz – a magyar (egyházi) írásbeliséget erős szálakkal köti a korabeli keresztény (Nyugat)-Európához” (145). – Bár a könyvnek ez a legrövidebb fejezete, itt sem hiányoznak a szövegpárhuzamok. A harmadik, Krisztus szenvedéstörténetét idéző magyar szöveg különösen bőséges kiegészítést kap a magyar kódexirodalomból.

Néhány, a kötet egészét érintő észrevétel: A recenzió nem kíván kitérni a nyelvemlékek helyesírás-történeti és olvasati részletkérdéseire, mert az ilyen megjegyzések inkább a részletes bírálatba valók. A szerző olvasati megoldásait általában el is fogadom. Arról azonban szívesen olvastam volna bővebben, miért hagyta el a hangtani (olvasati) variációkat; technikai, szemléleti-koncepcionális vagy egyéb okokból? – A vita ugyanis itt kezdődhetne.

A KT. kapcsán már szóltam a datálás kérdéséről; ez azonban megjelenik az ÓMS. (69) és a GyS. (144) kapcsán is. A jelzett helyeken olvashatónál markánsabb megfogalmazást, illetőleg részletesebb kifejezést kívánna, hogyan vélekedik a szerző a létező másolat és a feltett eredeti keletkezésének időpontjáról, illetőleg a szakirodalomban olvasható, egymástól eltérő állásfoglalásokról.

A nyelvemlékek magyarázata során A. MOLNÁR a korábbiaktól eltérő értelmezést többször is másolási hibára alapozza (pl. HB. *feze, unuttei*, ÓMS. *kyniuhhad*, KT. *leyeffen* stb.). Ezek egyike-másika az olvasó számára meggyőző vagy elfogadható, s vannak közöttük olyanok is, amelyekről különböző okokból (akár pusztán a megszokás erejénél fogva) idegenkedünk. Ha ezt a megoldást a magyarázati módszer elemeként alkalmazzuk, akkor azt is meg kellene indokolnunk, miért így járunk el. A betűtévesztés tényeit a szövegmásolatokban nem tagadhatjuk, és azt is tudjuk, hogy a tévesztés lehetősége a másolás során bizonyos körülmények hatására megnőhet. Amíg azonban nagyobb korpuszokon nem vizsgáltuk meg a másolási hibák és a hapaxok keletkezésének összefüggéseit, az íráshibát mint magyarázati lehetőséget érdemes nagyon körültekintően kezelnünk.

A. MOLNÁR FERENC munkájának tudományos értékét az MTA doktori fokozata minősíti, ehhez aligha szükséges bármit hozzáfűzni. Érdemes azonban külön is felhívni a figyelmet a könyv gy a k o r l a t i hasznára és használhatóságára. Azzal, hogy a nyelvemlékekre vonatkozó tudnivalókat tömören, „a tudomány mai állásának megfelelően” összefoglalta, hogy a szövegek olvasata, filológiaiilag pontos és kritikus kiadása mellett közli a latin minták normalizált helyesírású szövegét, valamint magyar fordításukat, nagy szolgálatot tesz mind kutatótársainak, mind az oktatásnak.

ZSILINSZKY ÉVA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Kázmér Miklós
(1921–2009)*

Kázmér Miklós, az Eötvös Loránd Tudományegyetem nyugalmazott docense, a magyar nyelvtudomány, névtan, dialektológia jeles kutatója 2009. május 31-én, 88 éves korában elhunyt. Nyugdíjas éveit családja körében, visszavonultan töltötte. Utolsó nagy művével, a „Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század” (Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1993.) című ragyogó kézikönyvvel az előszó szerint 1991. december havában, azaz hetvenedik születésnapján készült el. A családnévszótár 1993 májusában jelent meg, a korábbiaknál is nagyobb szakmai hírnevet és elismertséget szerezve alkotójának. Az elmúlt másfél évtizedben a mű a magyar névtudomány egyik leggyakrabban hivatkozott szótárává, lexikonává vált, amelyet nemcsak a nyelvészek, hanem történészek, művelődéstudományi és az érdeklődő közönség is szívesen, nagy haszonnal forgatott, illetőleg forgat jelenleg is. Kár, hogy azóta nem született új kiadása, mert a megjelenés után egy-két évvel már az antikváriumokban sem lehetett kapni. Ahogy mondani szokás: ha mást nem is tett volna le Kázmér Miklós a névtan asztalára, nevét akkor is beírta volna a tudomány nagy könyvébe.

De Kázmér tanár úr gazdag filológiai munkássággal a háta mögött vonult vissza az aktív egyetemi munkától. Tudományos pályáját a budapesti egyetem magyar nyelvészeti tanszékén, Pais Dezső mellett kezdte. Pais és a tanszékvezetést tőle átvevő kolléga és barát, Benkő Loránd szerkesztették és lektorálták első jelentős művét, az „Alsó-Szigetköz földrajzinevei”-t (MNYTK. 95. Akadémiai Kiadó, Bp., 1957.). A helynévkutatók számára sokáig ez volt a „KÁZMÉR”, mivel benne újszerű, mégis megbízható és sokáig, sokaknak mintául szolgáló névtipológiai rendszert fektetett le, amely nem a nyelvtani jellemzőket, hanem a névadás motivációját és a motivációt leképező névtani elemeket tekintette a rendszerezés alapköveinek. Ez a vezérelv ma is helytálló, mivel a névtani elemzést elsőrendűen névspecifikus sajátságokra építi. Azóta természetesen születtek sokoldalúbb, bonyolultabb névleírási szisztémák, de az „alapelemek” és „megkülönböztető elemek” ma is bevett kategóriái és terminusai a magyar helynévkutatásnak.

Kázmér Miklós a kandidátusi értekezését is névtanból írta. A mű tömörített változata 1970-ben látott napvilágot „A »faluk« a magyar helynevekben (XIII–XIX. század)” címmel (Akadémiai Kiadó, Bp.). A témában járatlan olvasó azt hihetné, hogy egy szónak (és változatainak) a helynevekben való előfordulása aligha ad bőséges elemeznivalót egy komoly tudós számára. Ennek fényes cáfolatát adja a könyv, amely nemcsak a névtan és a nyelvtörténet terén mutat elmélyült kutatásokat, hanem a társadalom- és településtörténet, a történeti földrajz számára is jól hasznosítható. Kázmér tudatosan vállalta a tudományköziséget, ugyanakkor folyamatosan hangsúlyozta az önelvű névtudomány jelentőségét. Példa értékű munkája, amely az esettanulmány és a szintézis legjobb erőit ötvözi, több követőre is talált. A szerző egyike volt azoknak, akik a névföldrajz fontosságát is hangsúlyozták. A névtani elemzéseiből kibontakozó altípusokat precíz, szemléletes térképeken is megjelenítette, korát megelőzően geolingvisztikai elemzésben részesítette.

---

* Szül. Pozsonyban, megh. Budapesten.

Kázmér Miklós nyelvöldrajzi és településtörténeti érdeklődése nemcsak a magyar névtan hagyományaiból eredeztethető. Benne élt ugyanis kora élvonalbeli dialektológiájában, egyéni kutatóként is, meg „A magyar nyelvjárások atlasza” híres munkaközösségének tagjaként is. Ez a csapat Bárczi Géza irányításával másfél-két évtized alatt bejárta szinte az egész magyar nyelvterületet, és nemcsak professzionális módon felgyűjtötte, hanem kellő gyorsasággal, európai színvonalon meg is jelentette a hazai dialektológia máig legnagyobb szabású, legátfogóbb élőnyelvi, nyelvöldrajzi forrásművét. Kázmér a nagyatlasz első módszertani kötetében (A magyar nyelvatlasz munkamódszere. Szerk. BÁRCZI GÉZA. Akadémiai Kiadó, Bp., 1955.) a kutatópont-hálózatról szóló fejezet megírását vállalta (81–92).

Kázmér Miklós nyelvjáráskutatóként – Hajdú Mihállyal karöltve – egy másik kiadvány, egyetemi szövegyűjtemény összeállításában is közreműködött társszerzőként. A „Magyar nyelvjárási olvasókönyv” (Tankönyvkiadó, Bp., 1974.) ma is nélkülözhetetlen segédeszköze az egyetemi magyar nyelvészeti oktatásnak, de gazdag tartalmánál fogva a néprajzosok is előszeretettel forgatják. (Sajnos könyvárusi forgalomban már régóta nem kapható, nagy szükség lenne az ismételt kiadására.) Az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékének munkatársai elhatározták, hogy a mű még fellelhető hanganyagát (más felvételekkel együtt) digitalizálják, az átírást is számítógépre viszik, majd modern adathordozókon és az interneten is hozzáférhetővé teszik.

Kázmér Miklós nemcsak kiváló kutató volt, hanem nagy tudású, széles látókörű egyetemi oktató is. Óráin folyamatos, intenzív munkát, készülést, aktivitást várt el, példát mutató bonyolult nyelvészeti problémák módszeres megoldására. Ugyanakkor képes volt arra, hogy mind a kezdő egyetemisták, mind az érdeklődő, művelt közönség számára közérthető, egyszerű formában találja a tudományos kérdéseket. Pozsonyi vendégtanársága idején írta azokat a tudománynépszerűsítő cikkeket vagy az egyetemi oktatás során formálódó nyelvtörténeti gondolatokat, amelyek csokorba kötve a Tankönyvkiadónál jelentek meg „Tallózás nyelvünk történetében” címmel (Bp., é. n.).

A szó- és névtörténet – láthatóan – legkedvesebb kutatási területe volt; ebben mestere, Pais Dezső nyomdokain járt. Kázmér Miklósnak köszönhető Pais hátrahagyott írásainak gondozása, sajtó alá rendezése „A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből” címmel (Akadémiai Kiadó, Bp., 1975.). Pais tudósi elveit maga is vallotta és hirdette. Íme egy részlet a könyv általa írt előszavából: „Szótörténeti módszertanának még egy vonatkozását kell kiemelni (ez egyébként egész munkásságára is érvényes): eredményeit nem tekintette véglegesnek, véleményét – akár újabb adatok előkerülésével, akár a valóságot jobban megközelítő magyarázattal – nem ritkán maga módosította.” (I. m. 5.)

Kedves Tanár Úr! A Te életműved immáron lezárult. Kívánom azonban, hogy kiváló szótáradat, könyveidet, tanulmányaidat minél többet forgassa az utókor, gondolatok és adatok kimeríthetetlen forrásaként – a „módosítás”, továbbgondolás okán is! Emlékedet örökre megőrizzük!

JUHÁSZ DEZSŐ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Északkelet-magyarországi személynevek a kései ómagyar korból*

Fodor – **Pályi 1.** 1415: Paulo *Fodor*, jo. (DL. 96890); **Sáp 2.** [1435–1439]: Laurentius *fodor* de Saph, no. (DL. 56710); **3.** [1435–1439]: Thomas *fodor* de Saph, no. (DL. 56710); **Töketerebes 4.** 1446: Stephanus *fodor*, jo. (DL. 13934); **Gyarmat 5.** 1446: Petrus *fodor*, jo. (DL. 13934); **6.** 1452: Thoma *Fodor*, jo. (DL. 14584); **7.** 1452: Mathia *Fodor*, jo. (DL. 14584); 1459: Mathia *fodor*, jo. (DL. 55658/a); 1459: Mathia *fodor*, jo. (DL. 55658); **Kisvárd 8.** [1445–1448]: Valentinus *fodor*, jo. (DL. 81193); 1449: Valentinus *fodor*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: Vallentinus *fodor*, jo. (DL. 82987); **Szőlős 9.** 1450: Relicte Ladislai *fodor*, jo. (DL. 70896); **Terebes 10.** 1450: Franciscus *fodor*, jo. (DL. 70896); **11.** 1513: Petro *fodor*, jo. (DL. 86743); **Vinna 12.** 1450: Georgii *Fodor*, jo. (DL. 14314); **Sámson 13–14.** [1450–1470]: Blasius *fodor* filius Clemens *fodor*, jo. (DL. 56701); **15.** [1490–1510]: Simon *fodor*, jo. (DL. 82989); **Nábrád 16.** 1451: Jacobo *ffodor*, fam., jo. (DL. 55490); 1459: Jacobo *fodor*, jo. (DL. 55658/a); 1459: Jacobo *fodor*, jo. (DL. 55658); **Tunyog, Györgyteleke és Nagykecő 17.** 1452: Paulo *fodor*, jo. (DL. 55498); **18.** 1452: Dyonisio *fodor*, jo. (DL. 55498); **19.** 1452: Mathia *fodor*, jo. (DL. 55498); **Kér 20–21.** 1452: Stephanum *fodor* et Benedictum filium eiusdem, jo. (DL. 55498); **Ugocea m. 22.** 1452: Laurentius *Fodor* de Samelhaza, no. (DL. 14584); **Eszlár 23.** [1452–1469]: Clemente *fodor*, jo. (DL. 56714); **Újfalu 1. 24.** 1459: Mathia *Fodor*, jo. (DL. 55650); **25.** 1459: Laurentio *Fodor*, jo. (DL. 55650); **26.** 1459: Brictio *Fodor*, jo. (DL. 55650); 1460: Brictio *fodor*, jo. (DL. 55673); 1461: Briccio *fodor*, jo. (DL. 55686); **27.** 1459: Francisco *Fodor*, jo. (DL. 55650); **28.** 1460: Mathia *fodor*, jo. (DL. 55673); 1461: Mathia *Fodor*, jo. (DL. 55686); **Nagyar 29.** 1459: Michaele *fodor*, jo. (DL. 55658/a); **Szatmár m. 30.** 1462/1469: Johanne *fodor*, vco. (DL. 55899); 1462: Johanne *fodor*, vco. (DL. 55719); **Szentkozma 31.** 1463: Blasio *fodor*, jo. (DL. 15882); **32.** 1468: Blasius *fodor*, jo. (DL. 55872); **[Semjén]** [1468 u.]: Blasius *fodor*, jo. (DL. 55872); **33.** 1468: Demetrius *fodor*, jo. (DL. 55872); [1468 u.]: Demetrius *Fodor*, jo. (DL. 55872); **34.** 1468: Johannes *Fodor*, jo. (DL. 55872); **Halmi 35.** 1478: Dominico *fodor*, jo. (DL. 70985); **Érpály 36–37.** 1479/1757: Lucam et Mathiam *Fodor*, jo. (DL. 10008); **Pátroha 38.** [1480–1500]: Benedictus *fodor*, jo. (DL. 83021); **39.** 1521: Blasius *fodor*, jo. (DL. 82582); [1521–1526]: Blasius *fodor*, jo. (DL. 26243); **40.** 1521: Ladislaus *fodor*, lib. (DL. 82582); **41.** 1521: Joannes *fodor*, jo. (DL. 82582); [1521–1526]: Joannes *Fodor*, jo. (DL. 26243); **Tagy 42.** 1500: Francisco *fodor*, jo. (DL. 73536); **Homok 43.** [1500–1520]: Luce *fodor*, jo. (DL. 97786); [1500–1520]: Luce *fodor*, jo. (DL. 97785); **Méhtelek 44.** 1509: Alexio *Fodor*, jo. (DL. 71106); 1509: altero Stephano *Fodor*, jo. (DL. 71106); **Salánk 45.** 1509: Michaele *Fodor*, jo. (DL. 71106); **Meggyes 46.** 1513: Ladislao *fodor*, jo. (DL. 86743); 1523: Ladislao *fodor*, jo. (DL. 71174); **47.** 1513: Georgio *fodor*, jo. (DL. 86743); **48.** 1523: Johanne *Fodor*, jo. (DL. 71174); **49.** 1523: Stephano *Fodor*, jo. (DL. 71174); **50.** 1523: Benedicto *fodor*, jo. (DL. 71174); **Szinérváralja 51.** 1513: Johanne *fodor*, jo. (DL. 86743); **Szászfalu 52.** 1513: Anthonio *fodor*, jo. (DL. 86743); **Kereki 53.** 1518: Stephano *fodor*, jo. (DL. 97664); **Ádám 54.** 1518: Thomas *fodor*, inq. (DL. 97664); **Kék 55.** [1521–1526]: Blasius *fodor*, jo. (DL. 26243); **Jánk 56.** [1521–1526]: Joannes *fodor*, jo. (DL. 26243). < *fodor* 'göndör <hajú>' (TESz., KÁLMÁN 1989⁴: 84). Mm: E.

* L. MNy. 2009: 244–54.

Fogas – *Salánk* 1. 1509: Damiano *Fogas*, jo. (DL. 71106); 2. 1509: Johanne *Fogas*, jo. (DL. 71106); 3. 1509: Matheo *Fogas*, jo. (DL. 71106); 4. 1509: Leonardo *Fogas*, jo. (DL. 71106); *Feketeadó* 5. 1513: Stephano *fogas*, jo. (DL. 86743). < *fogas* 'nagy, kiálló fogú' (vö. NySz.). Mm: Ts, D.

Foltos – *Szamosszeg* 1. [1521–1526]: Valentinus *folthos*, jo. (DL. 26243); 2. [1521–1526]: Andreas *folthos*, jo. (DL. 26243). < *folthos* 'foltos <ruhájú>' (TESz.).

Fonyák – *Szamosszeg* 1. 1415: Blasio *Fonyak*, jo. (DL. 96890); *Kisvárda* 2. [1445–1448]: Petrus *fony[ak]* ~ *fanj[ak]*, jo. (DL. 81193); [1450 k.]: Petrus *fonyak*, jo. (DL. 82987); 3. [1445–1448]: Gallus *fonyak*, jo. (DL. 81193); 1449: Gallus *fonag*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: Gallus *fonyak*, jo. (DL. 82987); < ? *fonák* ~ *fonyák* 'fordított, visszás'. A szó és a jelentés csak 1636-ból adatolható (vö. TESz.).

Forró – *Nadány* 1. 1439/1757: Paulus *Forro*, jo. (DL. 10008); 2. 1439/1757: Albertus similiter *Forro*, jo. (DL. 10008). < *forró* 'túlradó, lelkes' v. 'heves, lobbanékony' (CsnSz.).

Fülő – *Szabolcs* 1. [1435–1439]: Petrus *fulo* de Zabolch, no. (DL. 56710); *Kisfalud* 2. 1448: Michael *ffulo* de Kysfalud, vco. (DL. 55367). < *fülő* ? 'fűjtatva lélegző, asztmás' (CsnSz.).

Füles – *Majtény* 1. 1446: Dominicus *fyles*, jo. (DL. 13934); *Kálló* 2. [1460–1480]: Johannes *fyles*, jo. (DL. 56700). < *füles* 'nagy fülű' (vö. NySz., CsnSz.).

Fürtös – *[Semjén]* 1. 1468: Michael *firthees*, jo. (DL. 55872); [1468 u.]: Michael *fırthos*, jo. (DL. 55872); 2. 1468: Matheus *firthees*, jo. (DL. 55872); [1468 u.]: Mathyas (!) *ferthees*, jo. (DL. 55872); 3. 1468: Johannes *fırthees*, jo. (DL. 55872). < *fürtös* 'göndör, fodros <hajú>' (NySz.).

Füstös – *Újfalud* 2. 1–2. 1479/1757: Matheum et Michaellem *Fjsthes*, jo. (DL. 10008). < *füstös* 'fűstszerű, feketés v. barna <bőrszerű>' (CsnSz.).

Gáncsos – *Döge* 1. [1521–1526]: Benedicti *ganchyos*, jo. (DL. 26243). < *gáncsos* 'vétkes' (TESz.).

Gondos – *Kálló* 1. [1460–1480]: Gregorius *Gondos*, jo. (DL. 56700). < *gondos* 'alapos, megbízható' v. 'munkáját gondosan végző' (CsnSz.).

Gordon – *Litke* 1. [1445–1448]: Thomas *gordan*, jo. (DL. 81193). < *gordon* 'gyomnövény, gaz' (TESz.). Vsz. kertjét, földjét elhanyagoló személy neve (vö. CsnSz.).

Gödény – *Gödényháza* 1. 1478: Laurentius [*G*]evden [de eadem Gevdenhaza], no. (DL. 70985). < *gödény* 'pelikán, kócsag' (TESz.). A sokat ivó v. nagyétkű v. lógó tokájú, esetleg kiálló gégejű ember elnevezése (A. MOLNÁR 1989: 360–7). Mm: E.

Gömböc – *Nugymihály* 1. 1450: Clementis *Gewmbech*, jo. (DL. 14314). < *gömböc* 'gömbölyű, alacsony termetű ember' (TESz.).

Görbe – *Szegegyház* 1. [1450–1470]: Thomas *Gewrbe*, jo. (DL. 56701). < *görbe* 'púpos, hajlott hátú <ember>' (TESz.).

Görcs – *Halmi* 1. 1478: Johanne *Gevrch* (!), jo. (DL. 70985); 2. 1478: Thoma *Gevrch*, jo. (DL. 70985); *Váralja* 3. 1478: Alexio *Gercz*, jo. (DL. 70985). < *görcs* 'fájdalmas izomösszehúzódás' (TESz.). Ebben szenvedő személy metonimikus elnevezése.

Gross – *Szászfalu* 1. 1513: Johanne *gras*, jo. (DL. 86743); 2. 1513: Nicolao *Gros*, jo. (DL. 86743). < ném. *gross* 'nagy'.

Gyenge – *Sámson?* 1. [1490–1510]: Ladislaus *Genge*, jo. (DL. 82989); 2. [1490–1510]: Stephanus *Genge*, jo. (DL. 82989); 3. [1490–1510]: Ladislai *Genge*, jo. (DL. 82989). < *gyenge* 'nyomorúságos, erőtlen' v. 'fiatal, zsenge' (TESz.).

Gyönyörű – **Nábrád 1.** 1451: Clemente *generw*, fam., jo. (DL. 55490); **Pap 2.** 1521: Gregorius *Generew*, lib. (DL. 82582); [1521–1526]: Gregorius *Genjērew*, jo. (DL. 26243); **3.** 1521: Mathias *Generew*, jo. (DL. 82582); **4.** 1521: Benedictus *Generew*, jo. (DL. 82582); [1521–1526]: Benedicti *Genjērew*, jo. (DL. 26243); [1521–1526]: Benedictus *genjērw* (!), jo. (DL. 26243); **5.** [1521–1526]: Joannes *genjērew*, jo. (DL. 26243). < *gyönyörű* 'kedves, vidám' v. 'nagyon szép' (TESz.).

Gyüge – **Szoboszló 1.** 1451: Petrus *Gyghe*, jo. (DL. 14467); **2.** 1451: Valentinus *similiter Gyghe*, jo. (DL. 14467). < *gyüge* 'ostoba, ügyefogyott' (TESz.). – L. még **Gyügye** (H).

Hajas – **Olcsva 1.** 1440: Benedicto *hyos* [ɔ: hoyos?], jo. (DL. 55201), 1440: Benedicto *hajās*, jo. (DL. 55194), 1447: Benedicto *hajās*, jo. (DL. 55346); **Kirva 2.** 1450: Johannes *hajās*, jo. (DL. 70896); **Lelesz 3.** [1460–1480]: Stephanus *hajās*, jo. (DL. 48185); **4.** [1460–1480]: Gregorius *hayas*, jo. (DL. 48185). < *hajas* vsz. 'dús v. borzas hajú' (vö. NySz.). – L. még **Hájas**.

Hájas – Az adatokat l. **Hajas** alatt. < ? *hájas* 'kövér' (CsnSz.). Ez az olvasat az emberre vonatkozó jelentés kései adatolása miatt kevésbé valószínű (vö. ÉrtSz.).

Hajgató – **Nádudvar 1.** 1489/1756: quondam Michaelis *Hajgato*, jo. (DL. 73532). < *hajgató* ~ *hajogató* 'jajgató, sírángozó, panaszkodó' (CsnSz.).

Hajnal – **Kisvárd 1.** [1445–1448]: Nicolaus *haj̃nal*, jo. (DL. 81193), 1449: Nicolaus *halinal*, jo. (DL. 81139); **Pányok 2.** 1460/1461: Georgius *Haynal*, jo. (DL. 70910); **3.** 1460/1461: Marcus *similiter Haynal*, jo. (DL. 70910); **4.** 1460/1461: Emericus *Haynal*, jo. (DL. 70910); **Laskod 5.** [1460–1480]: Clemens *hañyal* (!) [ɔ: haj̃nal], jo. (DL. 56700); **Hn. 6.** 1467: Ladislaus *haj̃nal*, lib. (DL. 45273); **Devecser 7.** [1521–1526]: Emericus *haj̃nal*, jo. (DL. 26243); **8.** [1521–1526]: Relicta Sebastiani *haj̃nal*, jo. (DL. 26243). **Meggyes ?9.** 1523: Stephano *Hanal*, jo. (DL. 71174). < *hajnal* 'virradat, pirkadat' (TESz.). A korán kelő, korán dologhoz látó ember metonimikus elnevezése lehetett (CsnSz.).

Halk – **Nagymihály 1.** 1450: Andree *Halk*, jo. (DL. 14314); **2.** 1450: Blasii *Halk*, jo. (DL. 14314). < *halk* 'csendes v. lassú' (TESz., NySz.).

Hallja – **Ajak 1.** 1521: Gregorius *Hal̃ja*, jo. (DL. 82582). < a *hall* ige felszólító módú alakja. Vsz. szavajárási gúnynévből alakult (vö. N. FODOR 2002: 71).

Halott ? – **Pap 1.** [1445–1448]: Gregorius *halot*, jo. (DL. 81193); [1450 k.]: Gregorius *halok* (!), jo. (DL. 82987) = Balog 2. < ? *halott* 'elhunyt'. A név bizonytalanságát a kérdéses motiváció mellett a **Balog 2.** személlyel való azonosság is fokozza. De az is elképzelhető, hogy az oklevélíró (másoló) „értelmesítette” a ritka, furcsa nevet a gyakori névalakra.

Hamar – **Gyarmat 1.** 1452: Johanne *Hamar*, jo. (DL. 14584). < *hamar* 'gyors, serény' (TESz., CsnSz.).

Hangya – **Váncsod 1.** 1497/1757: Ambrosio *Hanga*, jo. (DL. 10008); **Salánk 2.** 1509: Georgio *Hanga*, jo. (DL. 71106). < *hangya* 'szervezett közösségekben élő kis fekete, barna v. vörös rovar' (ÉKsz.²). Vsz. fürgeségre v. szorgalomra utaló metaforikus elnevezés. – L. még **Hanga** (D).

Harcsa – **Prügy 1.** 1477/1718: Benedictus *Harcha*, jo. (DL. 16955). < *harcsa* 'ua.' (TESz.). Esetleg valamely tulajdonság (pl. jó úszó) metaforikus kifejezése. Mm: Ts, D.

Harka – **Dománhida 1.** 1500: Stephano *harka*, jo. (DL. 73536). < *harkály* ~ *harka* 'fakopács' (SzT., TESz.). Fecsegő természetre utaló metaforikus elnevezés (CsnSz. *Harkály*). Mm: D.

Hasznos – *Szaniszló* 1. 1500: Martino *haznos*, jo. (DL. 73536). < *hasznos* 'hasznavehető' (NySz., SzT.). Talán eredményes munkavégzésre utal (CsnSz.).

Hatujjú – *Pátroha* 1. 1521: Benedictus *hathwյw*, inq. (DL. 82582); *Devecser* 2. [1521–1526]: Petri *hathwյw*, jo. (DL. 26243). < 'hat ujjal született <személy>' (MIKESY 1966: 226, N. FODOR 2002: 66).

Havas – *Bábony* 1. 1478: Andrea *hwas* (!) [ɔ: hawas], jo. (DL. 70985). < *havas* 'holdkóros, alvajáró' (TESz. *hó*², NySz., EWUng.).

Hejgető – *Oros* 1. 1461: Michaela *heygethe* [olv.: hejgeté], jo. (DL. 55705); 2. 1461: Stephano similiter *hejgethe*, jo. (DL. 55705). < *hejgető* vsz. 'jajgató, siránkozó, panaszkodó' (Oklsz., CsnSz.).

Herés – *Gút, Aba, Körtvélyes* 1. 1470: Andreas *Heres*, jo. (DL. 17017). < *herés* 'nagytekű, sérves' v. 'mások munkájából élő személy, ingyenélő' (vö. TESz. *here*).

Hétseggű – *Pályi* 1. 1415: Ladislao *Hethsegeu*, jo. (DL. 96890). < ? *hétseggű* 'feltűnően nagy fenekű'.

Hideg – *Pályi* 1. 1415: Benedicto *Hydegh*, jo. (DL. 96890); *Salánk* 2. 1509: Blasio *Hydyegh*, jo. (DL. 71106). < *hideg* 'rideg, közömbös' (TESz., CsnSz.).

Hóka – *Pátroha* 1. 1521: Nicolaus *hokka*, jo. (DL. 82582); 2. 1521: Valentinus *hokka*, lib. (DL. 82582). < vsz. *hóka* ~ ? *hókka* 'ősz hajú, sápadt, szőke, halvány' (TESz., CsnSz.). A *hókka* adatok nyelvjárási változatok (vö. ÚMTsz.).

Homolka – *Nagy Mihály* 1. 1450: Pauli *Homolka* ?, jo. (DL. 14314). < ? szlk. *homolka* 'kis kúp' (SzlovSz.). Vsz. a fej formájára vonatkozó tulajdonságnév.

Hosszú – *Lelesz* 1. [1460–1480]: Clemens *hozio*, jo. (DL. 48185); *Gút, Aba, Körtvélyes* 2. 1470: Valentinus *Hozyw*, jo. (DL. 17017); 3. 1470: Matheus *Hozyw*, jo. (DL. 17017). < *hosszú* 'magas termetű' (NySz.).

Hős – *Lelesz* 1. [1460–1480]: Blasius *heus*, jo. (DL. 48185); *Hn.* 2. 1513: Nobilibus Nicolao *Hews*, fam., no. (DL. 86743). < *hős* 'bátor' (TESz.). Mm: Ts.

Hudák – *Vinna* 1. 1450: Ladislai *hwdak*, jo. (DL. 14314). < szl. *hudák* 'szegény, sovány' (KNIEZSA 2003²: 344).

Igaz – *Nagy Mihály* 1. 1450: Dyonisii *Igaz*, jo. (DL. 14314). < *igaz* 'becsületes, igazságos ember' (TESz.) v. 'való, helyes' (N. FODOR 2002: 71). Lehet szavajárási eredetű név is.

Istenes – *Tarpa* 1. 1446: Benedictus *Iftenes*, jo. (DL. 13934); *Lelesz* 2. [1460–1480]: Ladislao *iftenes*, jo. (DL. 48185). < *istenes* 'istenfélő, jámbor, kegyes' (NySz., CsnSz.).

Istenfia – *Gút, Aba, Körtvélyes* 1. 1470: Gregorius *Istenfya*, jo. (DL. 17017). < *Isten* + *fia* összetétele (Oklsz.). Talán hívő, nagyon vallásos ember metaforikus elnevezése (CsnSz.).

Itos – *Kérsemjén* 1. [1460–1480]: Blasio *Ithos*, jo. (DL. 56695), [1460–1480]: Blasium *itus*, jo. (DL. 56700), [1460–1480]: Blasius *Itus*, jo. (DL. 56700). < *itos* 'iszákos, inni szerető, bort kedvelő' (TESz., Oklsz.).

Jámbor – *Újfalú* 1. 1460: Matheo *Jambor*, jo. (DL. 55673); 1461: Matheo *Jambor*, jo. (DL. 55686); *Dada* 2. 1525: Ladislao *Jambor*, iud. (DL. 62463). < *jámbor* 'kegyes, jóindulatú, szelíd, türelmes' (TESz., CsnSz.).

Járó – *Szegegyház* 1. [1450–1470]: Petrus *Jaro*, jo. (DL. 56701). < ? *járó* 'alá s feljáró' (NySz.). Mm: Ts., E.

(Folytatjuk.)

N. FODOR JÁNOS

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.
154. **Pethő József:** A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szinbád ifjúsága című kötete alapján). 2004.
155. **Olaszy Gábor:** Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben. 2006.
156. **Zelliger Erzsébet:** Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. 2006.
157. **Mátai Mária:** A magyar szófajttörténet általános kérdései. 2007.
158. **Dér Csilla Ilona:** Grammatikalizáció. 2008.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

217. **Benkő Loránd:** Nyárádmente földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. **Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.** Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyv-árusi forgalomban nem kapható!)
224. **Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat.** A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. **Vallanak a neveink múltról és jelenről.** Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.
227. **Varga Józsefné Horváth Mária:** 18–19. századi személynevek a Rábaközéből. Adattár. 2007. 2000 Ft.
228. **Nyelv, területiség, társadalom.** A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. **Zelliger Erzsébet.** 2007. 3000 Ft.
229. **Komáromi Csipkés György:** A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2008. 2000 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
 Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
 Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).

Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–X. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2006. Kötetenként 4000 Ft. (Társasági tagoknak 3000 Ft.)

Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 500 Ft.

Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 1500 Ft.

Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése. Közzéteszik Hajdú Mihály és munkatársai. 1–9. Bp. (Kötetenként 1000, ill. 2000 Ft.)

Varga Józsefné Horváth Mária: Történeti személynevek a Rábaközéből (1690–1895). Győr, 2006. 1500 Ft.
Mazurka Károly: Szuhogyi palóc tájszótár. Szerk. N. Fodor János. Bp., 2008. 1990 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Számunk szerzői

Dr. Büky László, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2–6., buky@hung.u-szeged.hu – *Dr. N. Fodor János*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, nfodorj@ludens.elte.hu – *Dr. Holler László*, Budapest, hollerl@freestart.hu – *Dr. Juhász Dezső*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, juhaszdezs@ludens.elte.hu – *Kicsi Sándor András*, kicsis@freemail.hu – *Dr. Kemény Gábor*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., kemenyg@nytud.hu – *Dr. Kiss Jenő*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A., kullo@ludens.elte.hu – *Kocsis Réka*, kocsisrek@gmail.com – *Dr. Kövecses Zoltán*, ELTE Amerikanisztika Tanszék, 1088 Budapest, Rákóczi út 5., zkovecses@ludens.elte.hu – *Papp Anna Mária*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, anna_mariapapp@hotmail.com – *Pusztai Ferenc*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., pferenc25@gmail.com – *Sliz Mariann*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, smarcsi@hotmail.com – *J. Szabó Erzsébet*, Dózsa György Gimnázium és Táncművészeti Szakközépiskola, 1151 Budapest, Fő út 70., szabo.erszi@t-online.hu – *Szabó T. Annamária*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, sza83@gmail.com – *Dr. Szathmári István*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, iszathmari@t-online.hu – *Dr. Tolcsvai Nagy Gábor*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, tnghu@hotmail.com – *Dr. C. Vladár Zsuzsa*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, liliom61@freemail.hu – *Dr. Zsilinszky Éva*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 4000 Ft, nyugdíjasoknak 2000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 1000 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102-02102971 számú csekk számlájára. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1 %-ára tett felajánlásokat; adószám: 19007665-1-41.

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200/5121 mellék.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, ímélcíme: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, íméiben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444-444. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, ímél: batthyany@kultur-press.hu) • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Ímélcímünk: magyarnyelv@c3.hu.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Zrt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága.

Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ISSN 0025-0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588-1210 (online)

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editors

TAMÁS FARKAS, RUDOLF SZENTGYÖRGYI

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, PÉTER SIPTÁR, ISTVÁN SZATHMÁRI

Advisory Board

ELŻBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTIN GUSEV (RU),
JÁNOS PÉNTEK (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

<i>Kiss, Jenő</i> : Kazinczy, the Academy, and the cause of the Hungarian language	257
<i>Tolcsvai Nagy, Gábor</i> : Concordia Discors. The functional basis of Ferenc Kazinczy's view of language	263
<i>Kövecses, Zoltán</i> : Rival views on metaphor?	271
<i>C. Vladár, Zsuzsa</i> : How many cases are there in Hungarian? A seventeenth-century system of criteria	281
<i>Sitz, Mariann</i> : Family name or phrasal name? Aspects of the study of personal names from the Angevin period	291
<i>Holler, László</i> : Anonymus, "montes senonum", and "populi alimini". An evolution scheme of Arpadian-age historical texts	300
Minor Contributions. <i>Pusztai, Ferenc</i> : The dramatic quality of Ferenc Sánta's language	324
Etymologies. <i>Büky, László</i> : Grapsa. – <i>Kicsi, Sándor András</i> : Dühbogár, dühfű. – <i>Kocsis, Réka</i> : Gombos fa	327
Spoken Hungarian. <i>Papp, Anna Mária</i> : Strategies of language choice in Marosvásárhely (Târgu Mureş)	340
Historiography. <i>Szathmári, István</i> : Zsigmond Móricz on the intonation of the Kunság dialect	356
Reviews. <i>Szabó, T. Annamária</i> : Linguistics papers read at the Seventh International Congress of Hungary. – <i>Kemény, Gábor</i> : Ágoston Mihály, Kézikönyv a magyar médiamondatról. Anyanyelvű kommunikációnk hitele [A handbook on the language of the media. The reliability of present-day Hungarian communication]. – <i>J. Szabó, Erzsébet</i> : Szathmári István, A magyar stilisztika útja [The progress of Hungarian stylistics]. – <i>Zsilinszky, Éva</i> : A. Molnár Ferenc, A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia [The earliest extant Hungarian documents. Readings, interpretations, phrasology]	357
Society News. <i>Juhász, Dezső</i> : Miklós Kázmér (1921–2009)	377
Data from the History of Hungarian. <i>N. Fodor, János</i> : Late Old Hungarian personal names from North-East Hungary	379

4_i

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

ALAPÍTVÁ: 1904-BEN

105.

ÉVFOLYAM

2009.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztők:
FARKAS TAMÁS, SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SIPTÁR PÉTER, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Nemzetközi tanácsadó testület:
**ELŻBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTYIN GUSZEV (RU),
PÉNTEK JÁNOS (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

<i>Kertész András</i> : Miért érdemes a nyelvésznek reggelente felkelni az ágyból? Avagy: Chomsky „forradalmi” és a generatív nyelvészet historiográfiája	385
<i>Cseresnyési László</i> : Még egyszer a kútról és a békáról: Gondolatok É. Kiss Katalin előadásának olvasása közben	401
<i>Szentgyörgyi Rudolf</i> : Hogyan szólnának? Az első magyar vers(töredék)	411
<i>Holler László</i> : Anonymus és a „senonok hegyei” meg az „aliminus népek”. Árpád-kori történeti szövegek fejlődési modelljéről	431
Szó- és szóla smag y a r á z a t o k . <i>Balázs L. Gábor</i> : Magyar–szláv párhuzamos etimológiák: csak szavunk eredetéhez	449
Élő nyelv . <i>Hattyár Helga – Kontra Miklós – Vargha Fruzsina Sára</i> : Van-e Budapesten zárt ë?	453
Szemle . <i>Hegedűs Attila</i> : Nyelv, területiség, társadalom. A 14. élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. – <i>Muráth Judit</i> : Magyar Terminológia 1., 2. – <i>Veszelszki Ágnes</i> : Namenarten und ihre Erforschung. Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastik. – <i>Klein Laura</i> : Europäische Personennamensysteme. Ein Handbuch von Abasisch bis Zentralladinisch. – <i>Pusztai Ferenc</i> : Kemény Gábor, Nyelvi mozaik. – <i>Bodó Csanád</i> : Bartha Csilla szerk., Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében	468
Társasági ügyek . <i>Benkő Loránd</i> : Hasan Eren (1919–2007). – <i>Szücs Tibor</i> : Búcsú Rónai Bélától. – <i>P. Lakatos Ilona</i> : Bachát László (1921–2009). – <i>Elekfi László</i> : Ruzsiczky Éva nyolcvanéves	496
Nyelvtörténeti adatok . <i>N. Fodor János</i> : Északkelet-magyarországi személynevek a kései ómagyar korból	504
Levélszekrény . <i>A szerkesztőség írja. – Mártonfi Attila írja</i>	509

Miért érdemes a nyelvésznek reggelente felkelni az ágyból?

Avagy: Chomsky „forradalmai”

és a generatív nyelvészet historiográfiája*

1. Bevezetés. – CHOMSKY születésének 80. évfordulója alkalmat kínál arra, hogy visszatekintsünk a generatív nyelvészet immár több mint öt évtizedes történetére. Jól tudjuk, hogy CHOMSKY tudományos munkássága, személyisége, intellektusa, vezetői alkata jelentősen befolyásolta nem csupán a nyelvtudomány, hanem a pszichológia, a filozófia, a kognitív tudományok és egyéb diszciplínák egyes részterületeit is. E tanulmányban a tudománytörténet-írásra gyakorolt hatását vizsgáljuk meg: azt mutatjuk be, hogy CHOMSKY eddigi életműve milyen nehézségek elé állítja a nyelvtudomány historiográfiáját.

Problémafelvetésünk megértéséhez kiindulópontként JOHN E. JOSEPH-et, a jelenkor egyik legtekintélyesebb nyelvtudomány-történészét idézzük, aki THOMAS S. KUHN híres könyvére utaló, „The Structure of Linguistic Revolutions” címet viselő írásában a következőképpen jellemzi a nyelvészeket: „Ritka az a nyelvész, aki nem tekinti magát egy olyan nyelvészeti forradalom résztvevőjének, amely vagy a közelmúltban játszódott le, vagy jelenleg tart, vagy mindkettő. [...] A forradalom [...] az, ami értelmet ad munkánknak és pályafutásunknak, az, ami miatt érdemes reggelente felkelni az ágyból.” (JOSEPH 1995: 379; kiemelés: K. A.).

Majd így írja le a Massachusetts Institute of Technology Nyelvészeti és Filozófiai Tanszékét: „A tanszék egyedülálló abban a tekintetben, hogy az utóbbi 40 évben nem egy, hanem legalább egy tucat nagyszabású vagy kisebb jelentőségű nyelvészeti forradalmat táplált. A legtöbb közülük korábbi forradalmak elleni forradalom volt, melyek ugyanott robbantak ki. De ami még meghökkentőbb, az az, hogy e forradalmak közül sokat ugyanaz az ember vezetett saját, néhány évvel ko-

---

* Jelen tanulmány a „Tudományos forradalmak a nyelvészetben: Mítosz vagy valóság?” címmel 2008. november 6-án a Pannon Egyetemen tartott diszdoktori székfoglaló előadásom jelentősen bővített és átdolgozott változata. Köszönetet mondok a Magyar Nyelv szerkesztőségének, amely felkért a tanulmány megírására és publikálására. Konstruktív bírálatáért KIEFER FERENC-nek, a tanulmány témájáról folytatott intenzív levelezésért és hasznos tanácsaikért E. F. KONRAD KOERNER-nek és BRUCE E. NEVIN-nek, az angol nyelvű idézetek magyar fordításának az eredetivel való egybevetéséért pedig KARDOS ÉVÁ-nak tartozom köszönettel. A hibákért kizárólag én vagyok felelős. Munkámat az MTA–DE–PTE–SzTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoportja és az OTKA K 77823 sz. kutatása támogatta.

rábbi programja ellen lázadva: NOAM CHOMSKY, a Sorozatos Forradalmár” (JOSEPH 1995: 380; kiemelés: K. A.).

Az említett tanszék munkatársai közül nem csupán CHOMSKY emelkedik ki, hanem egy másik tudós is: THOMAS S. KUHN, „The Structure of Scientific Revolutions” c. könyv szerzője, aki alapjaiban változtatta meg a tudományfejlődésről alkotott korábbi elképzeléseket és aki – akárcsak CHOMSKY – a huszadik század legtöbbet hivatkozott, egyúttal legszélsőségesebben dicsőített és támadott szerzőinek egyikévé vált. Noha JOSEPH (1995: 380) szerint CHOMSKY és KUHN között nem volt dokumentált szakmai együttműködés, életműüket sajátos módon kapcsolja össze a ’tudományos forradalom’ fogalma. KUHN megalkotta azt a tudománytörténet-elméletet, amelynek alapgondolata, hogy a természettudományok fejlődése nem kumulatív, hanem válságok, a korábbi tudományos világképet megkérdőjelező forradalmak és a forradalmak eredményeképpen létrejövő paradigmák váltakozásából áll (KUHN 1984. [1970.]; a kuhni koncepció ismertetésére itt nem térünk ki, l. ehhez nyelvtudomány-történeti kontextusban KERTÉSZ–RÁKOSI–BÓDOG 2006.). CHOMSKY tevékenységére pedig rátapadt a „CHOMSKY forradalma” kifejezés.

A generatív nyelvészet történetének a forradalom fogalmával való összekapcsolása ugyanakkor éles vitákat gerjesztve történt. Ugyanis a historiográfiai elemzések egy része valóban reflektálatlanul elfogadja a ’tudományos forradalom’ fogalmát, a generatív nyelvészet kuhni értelemben vett forradalmiságának tételét és historiográfiai eszközként KUHN koncepciójának nyelvészeti alkalmazását. Másik része viszont vitatja e fogalom, tétel és tudománytörténet-elmélet elfogadhatóságát, olyan álláspontokat megfogalmazva, amelyek skálája a nem-kuhni értelemben vett forradalomtól az evolúción, a puccson és az erózióon át egészen az áltudományig terjed. Mindez azt jelzi, hogy a generatív nyelvészet létrejötté és félvévszázados története nem csupán a nyelvtudomány, hanem a nyelvtudomány historiográfiája számára is kihívást jelent. Kihívást jelent azért, mert az utóbbinak meg kell találnia azt az alapfogalmat, azt a hipotézist és azt a historiográfiai eszközt (módszert, elméletet, modellt), amely alkalmas lehet a generatív nyelvészet a) fellépésének, b) belső fejlődéstörténetének, c) más irányzatokhoz való viszonyának és d) nyelvtudomány-történeti jelentőségének leírására. Problémafelvetésünk ezért a következő lesz:

(P) Milyen historiográfiai alapfogalommal, hipotézissel és eszközzel írható le a generatív nyelvészet eddigi története?

E kérdésfelvetésnek megfelelően írásunk tárgya nem a generatív nyelvészet, hanem a generatív nyelvészet historiográfiája. Ily módon tanulmányunk a metahistoriográfia területére tartozik. Nem a generatív nyelvészet eredményeit kívánjuk elemezni és értékelni, hanem azt, hogy a nyelvtudomány-történészek a generatív nyelvészet történetét elemzik és értékelik.

A tanulmány célja kettős. Az egyik az, hogy a historiográfiai szakirodalomban (P)-re adott, egymástól olykor radikálisan különböző válaszok pluralizmusának tárgyilagos bemutatásával hozzájáruljon a generatív nyelvészet hazai recepciójához. Kizárólag olyan álláspontokat mutatunk be, amelyek saját meghatározásuk szerint

tudománytörténeti jellegűek; a CHOMSKY munkásságát övező tárgytudományos viták tárgyalása kívül esik a tanulmány célkitűzésén. Tekintettel a szakirodalom rendkívüli gazdagságára, nem törekedhetünk teljességre, hanem a historiográfiai viták előterében álló, releváns nézeteket emeljük ki és szemléltetjük egy-egy jellemző példán. A tanulmány másik célja, hogy az áttekintésből levont, általánosítható következtetésekkel rámutasson az álláspontok hibáira, rávilágítson azokra az alapkérdésekre, amelyeket nyitva hagynak, és felvesse a hibákat elkerülő, a nyitott kérdések megválaszolására alkalmas historiográfiai alapfogalmak, hipotézisek és eszközök kidolgozásának indokoltságát.

A célkitűzésből következően a tanulmány gondolatmenete három lépésből áll. Első lépésként a 2. szakaszban hangsúlyozottan tárgyszerűen, a generatív nyelvészet melletti vagy azzal szembeni elfoglaltságtól mentesen – és a tudománytörténet-írás filológiai kíváncsiságainak megfelelően állításainkat gazdag szakirodalmi hivatkozásokkal és idézetekkel dokumentálva – rekonstruáljuk a szakirodalomban (P)-re adott különböző megoldási javaslatokat. A bemutatott nézetek rendszerezése két kritériumra épül. Mindenekelőtt megkerülhetetlen kiindulópontja a tudományos forradalom kuhni fogalma, ezért minden historiográfiai álláspontot e fogalomhoz viszonyítva jellemzünk. A CHOMSKY különböző műveinek kuhni forradalmiságát állító nézetekből kiindulva, azoktól fokozatosan távolodva mutatjuk be az egyes álláspontokat. Továbbá minden esetben azonosítjuk az alapfogalmat, a központi hipotézist és az alkalmazott historiográfiai eszközt. Az egyes nézetek bemutatásának rendje tehát e metahistoriográfiai kritériumoknak megfelelően szisztematikus és nem kronologikus lesz.

Érvelésünk második lépéseként a 3. szakaszban a bemutatott nézetek metahistoriográfiai értékelésére kerül sor. Kimutatjuk hibáikat és felvetjük a nyitva hagyott kérdéseket.

Harmadik lépésként a 4. szakaszban megfogalmazzuk azt az általánosítást, amely a (P)-ben feltett kérdésre a historiográfiai szakirodalomban adott válaszok metahistoriográfiai értékeléséből leszűrhető. Végül felvázoljuk azokat az alapelveket, amelyek követésével elkerülhetők a 3. szakaszban összegzett hiányosságok és megteremthető a nyitott kérdések jövőbeni megoldásának lehetősége.

2. A 'tudományos forradalom'-tól a 'tudománytalan forradalom'-ig – A) A „Syntactic Structures” (CHOMSKY 1995a [1957.]): revolúció, evolúció, metanyelvészet, puccs vagy retorika? – 1. Kuhni forradalom. – A hatvanas évek második felétől kezdve nagy számban jelentek meg a „Syntactic Structures” kuhni értelemben vett forradalmi jellegét fenntartások nélkül hangsúlyozó írások (l. THORNE 1965.; LEIBER 1975.; YERGIN 1994. [1972.]; SKLAR 1994. [1968.]; SEARLE 1972.; KOERNER 1978. [1972.]; NEWMAYER 1986a; VIDANOVIĆ 2006. stb.). Tudomásunk szerint elsőként THORNE (1965: 74) mondta ki, hogy „a nyelvészetben lejátszódott egy olyan forradalom, amelyet KUHN leír – CHOMSKY „Syntactic Structures” című művének 1957-es megjelenésétől kezdődően”. SEARLE The New York Review of Books hasábjain megjelent, a széles olvasóközönség figyelmét CHOMSKY személyére és korai munkásságának jelentőségére felhívó, híres dolgozata is azt állapítja

meg, hogy CHOMSKY „forradalma meglehetősen pontossággal követi azt az általános sémát, amelyet THOMAS S. KUHN „The Structure of Scientific Revolutions” c. könyvében leírt: a nyelvészet elfogadott modellje vagy »paradigmája« – jórészt CHOMSKY munkássága révén – egyre több zavaró problémával és nehezen kezelhető adattal konfrontálódott, amelyekkel a paradigma nem tudott mit kezdeni. Végül az ellenpéldák arra készítették CHOMSKYt, hogy teljes mértékben szétzúzza a régi modellt és egy egészen újat hozzon létre” (SEARLE 1972: 16).

Az alábbiakban ezen írások közül KOERNER 1978. [1972.]-re térünk ki részletesebben annak érdekében, hogy egy (P) szempontjából lényeges körülményt szemlélthessünk. KOERNER nézetét azért tanulságos ismertetni, mert a későbbiekben feltűnő változásokon ment át, ezért jól illusztrálja a ’CHOMSKY forradalma’ fogalom képlékenységet és bizonytalanságait. KOERNER tétele így fogalmazható meg:

- (1) A „Syntactic Structures” a korszellem hatására kuhni tudományos forradalmat váltott ki a nyelvészetben és új paradigma létrejöttéhez vezetett.

KOERNER a következő megfontolásokból szűri le a fenti megállapítást.

Első érve arra vonatkozik, hogy CHOMSKY generatív nyelvészetének és SAUSSURE strukturalizmusának vannak ugyan közös vonásai, a „Syntactic Structures”-ban kifejtett és később továbbfejlesztett elmélet mégis jelentősen különbözik az utóbbtól. KOERNER SAUSSURE szemléletének három olyan elemét emeli ki, amelyek CHOMSKYNál is megtalálhatók: SAUSSURE matematika iránti vonzalmát, racionalizmusát és pszichologizmusát. Ugyanakkor elemzi azokat a különbségeket is, amelyek véleménye szerint CHOMSKY elméletének forradalmi voltát jelzik. Először is azt, hogy CHOMSKY SAUSSURE statikus szinkronia-felfogását a „Syntactic Structures” megjelenését követő írásaiban a WILHELM VON HUMBOLDT-ra való hivatkozás és a grammatika kreativitásának előtérbe állítása révén dinamizálja. Ennek a dinamizmusnak tulajdonítja azt, hogy CHOMSKY elmélete rövid idő leforgása alatt nagy hatással volt nem csupán a nyelvtudományra, hanem olyan diszciplínákra is, mint a szociológia és a pszichológia, és ez a hatás – KUHN kifejezését használva – az adott tudományág újradefiniálásához vezetett. Másodszor, SAUSSURE egyes kategóriáit továbbfejlesztette (ilyen kategória pl. a nyelvi rendszer kompetenciaként való újraértelmezése). Harmadszor, CHOMSKY a szimbolikus logikából és a matematikából adaptált fogalmakat vezetett be a nyelvtudományba, melyek természetesen nem állhattak SAUSSURE rendelkezésére a XX. század elején.

KOERNER második érve az, hogy noha kétségkívül nem vonhatta ki magát teljesen az amerikai strukturalizmus hatása alól sem, a „Syntactic Structures” az utóbbtól lényegesen eltérő módon azt a korszellemet („climate of opinion”) tükrözi, amely az 1950-es évek természettudományát jellemezte, de amely nem hatolt be az amerikai strukturalizmusba (KOERNER 1978. [1972.]: 42; l. még ehhez OTERO 1994.). E korszellem a következő tényezőkben csapódott le: a) mint említettük, a matematika és a szimbolikus logika formális eszközeinek alkalmazása a nyelvészeti elméletalkotásban; b) az elmélet elsődlegessége az adatokkal szemben; c) a fizikai elméletek példáját követő deduktív nyelvészeti elmélet kidolgozása és az adatok induktív gyűjtésére és rendszerezésére szorítókozó metodológia elutasítása; d) az

elmélet egyszerűségének és eleganciájának metodológiai vezérelvként való alkalmazása; e) általános törvényszerűségek alapján tudományos magyarázatokra való törekvés; és f) az amerikai strukturalizmus empiria-felfogásának elvetése.

Következésképpen KOERNER szerint a „Syntactic Structures” új paradigma megteremtéséhez vezető forradalmi volta nem abban rejlik, hogy CHOMSKY *ex nihilo* hozott létre valamit, hanem abban, hogy felismerte és megértette korának tudományos értékrendjét; hogy képes volt kreatív és eredeti módon felhasználni azt, amit a korszellem sugallt; hogy alkalmazni tudta a nyelvészetre a tudományosság legmagasabb szintjének tartott fizika tudomány-módszertani mintáit; és hogy mindebből létrehozott egy páratlan, azonnal követőkre találó teoretikus konstruktumot. (KOERNER érvelésének bírálatahoz l. AARSLEFF 1973.; HYMES–FOUGHT 1981. [1975.]: 241, 245–6; PERCIVAL 1976., 1977.)

Ezzel a (P) problémára KOERNER (1978.) a következő megoldást nyújtja:

(MP1) A generatív nyelvészet historiográfiájának alapfogalma a 'korszellem', a 'tudományos forradalom' és a 'paradigma' a „Syntactic Structures”-ra vonatkoztatva, központi hipotézise (1) és eszköze KUHN 1984. [1970.].

2. A kutatási program megváltozása mint forradalom. – TEN HACKEN (2007.) a 'kutatási program' és a 'forradalom' fogalmának új meghatározását vezeti be. Az alábbi tételt fogalmazza meg:

(2) A „Syntactic Structures” intellektuális forradalmat váltott ki, mert egy új kutatási program létrejöttéhez vezetett.

TEN HACKEN kiindulópontja a tudományos megismerés „empirikus ciklusa”. E folyamatban a megfigyelések empirikus törvények megállapításához vezetnek, melyek egy adott elmélet alapját alkotják, majd az elméletből további törvények vezethetők le, melyek visszacsatolnak a megfigyelésekhez. Az empirikus ciklus számos olyan problémát vet fel, amelyek megoldását a tudománytörténet és a tudományelmélet különböző megközelítéseinek kell megkísérelniük. Ez utóbbiak közül a legtermékenyebb támpontot KUHN elmélete jelenti. Ugyanakkor javasolja a kuhni 'paradigma' fogalmának felváltását a 'kutatási program' fogalmával, amely abban különbözik az előbitől, hogy figyelmen kívül hagyja annak társadalmi komponensét és kizárólag az 'intellektuálisat' őrzi meg. Ebben az értelemben tehát egy kutatási program azon explicit vagy implicit feltevések halmaza, amelyek az empirikus ciklusnak megfelelően lehetővé teszik a kutatást (HACKEN 2007: 18). A kutatási program e fogalma, mint a szerző hangsúlyozza, nem azonos LAKATOS (1970.) 'tudományos kutatási program' fogalmával, nem tart igényt általános érvényre és alkalmazási területe kizárólag a generatív nyelvészet. TEN HACKEN azt igyekszik bizonyítani, hogy CHOMSKY kutatási programja már a „Syntactic Structures” megjelenése előtt minden lényeges elemében „készén állt” (TEN HACKEN 2007: 104–5). Ez vonatkozik kognitívizmusára/mentalizmusára is – noha az nincs kifejtve a „Syntactic Structures”-ban – és ezért CHOMSKY nyelvészete nem tekint-

hető formális tudománynak (l. még TEN HACKEN 2007: 230, 244, 268; ezzel az ellenkezőjét állítja annak, amit TOMALIN 2008.; l. a 2. A) 5. szakaszt).

A 'kutatási program' fogalmából megkaphatjuk a 'tudományos forradalom' új fogalmát is, amely a tudományos megismerés intellektuális aspektusára fókuszál: akkor beszélünk forradalomról, ha egy adott kutatási programot egy másik vált fel (HACKEN 2007: 25).

Az a historiográfiai eszköz, amely e két fogalomra épül, lehetővé teszi (2) ki-mondását és alátámasztását (HACKEN 1997: 179). Ezen túlmenően TEN HACKEN részletesen elemzi egyfelől a chomskyánus nyelvészet, másfelől olyan riválisai viszonyát, mint a Lexikai-Funkcionális Grammatika, a Fejközpontú Frázisstruktúra Grammatika, az Általánosított Frázisstruktúra Grammatika és JACKENDOFF nyelvészete. Kiindulópontja NEWMEYER (1998.) azon állítása, hogy CHOMSKY nyelvészete és az említett további irányzatok között csupán lényegtelen különbségek vannak. Ezzel szemben TEN HACKEN amellett érvel, hogy az említett irányzatok különböző kutatási programokat alkotnak. (L. ehhez a 3. C) 6. szakaszt is.) TEN HACKEN felfogásának kritikai elemzéséhez l. KERTÉSZ megj. e.

Összegezve:

- (MP2) A generatív nyelvészet historiográfiájának alapfogalma a 'kutatási program' és a 'forradalom' a „Syntactic Structures”-re vonatkoztatva, központi hipotézise (2) és eszköze a TEN HACKEN 2007.-ben kifejtett felfogás.

3. *L a u d a n i f o r r a d a l o m .* – Azt, hogy nagy zavar uralkodik a tudományos forradalom kuhni fogalmának nyelvészeti alkalmazásában, nem csupán KOERNER álláspontjának már említett és a későbbiekben bemutatásra kerülő módosulása, hanem NEWMEYER bizonytalankodásai is szemléletesen tanúsítják. NEWMEYER évtizedek óta éles vitában áll KOERNERrel, és miközben mindkettőjük álláspontja változik, rendszerint KOERNER aktuális véleményének az ellenkezőjét képviseli. Ingadozása mindenekelőtt azért különösen érdekes, mert NEWMEYER a közvélekedés szerint (l. a későbbi hivatkozásokat) a generatív nyelvészet történetének 'hivatalos' krónikása, aki mindenkor CHOMSKY érdekeit képviseli. „Linguistic Theory in America” c. könyve első kiadásában CHOMSKY forradalmáról ír, de nem tisztázza, hogy milyen értelemben (NEWMEYER 1980.); második kiadásában viszont már hivatkozik KUHNra (NEWMEYER 1986a: 36–7). Álláspontját KOERNER (1983.)-ra reflektáló (l. még ehhez a 3. B) 1. szakaszt is) tanulmányában ismét módosítja. A következő tételt mondja ki (NEWMEYER 1986b: 2):

- (3) A „Syntactic Structures” nem KUHN 1984. [1970.], hanem LAUDAN 1977. értelmében váltott ki tudományos forradalmat és új kutatási hagyomány létrejöttéhez vezetett.

NEWMEYER első érve az, hogy CHOMSKY „Syntactic Structures” című munkája i n t e l l e k t u á l i s a n jelentős újdonságot hozott a nyelvészetbe. NEWMEYER a „Syntactic Structures” intellektuális forradalmi jellegének indoklása során (a 'korszak-lem' fogalmának említése nélkül) részben ugyanazokra a tényezőkre hivatkozik,

mint KOERNER (1978.). Az utóbbihoz képest új tényezőként említi: a) szintaxis központi szerepének forradalmi jelentőségét; b) a szintaxis központi szerepével összefüggésben a forradalom interdiszciplináris jellegét, mely mindenekelőtt a pszichológiát és a filozófiát vonta hatókörébe; valamint c) az amerikai strukturalizmus progresszív elemeinek sikeres adaptálását és szintetizálását.

A második érv szerint a „Syntactic Structures” forradalmi hatást váltott ki t á r s a d a l m i vonatkozásban is, de problematikus, hogy a historiográfiai elemzések egymásnak ellentmondó kritériumokat használnak a forradalmi és nem-forradalmi tudományos teljesítmény elkülönítésére. LAUDAN PERCIVAL (1976.)-ra hivatkozva utasítja el KUHN elméletének alkalmazását, kiemelve, hogy „amennyiben KUHNnak igaza van, akkor e g y e t l e n tudományos forradalom s e m játszódott le a nyelvészeten” (NEWMEYER 1986b: 6; vö. még PERCIVAL 1976: 289; valamint KERTÉSZ–RÁKOSI–BÓDOG 2006.). A generatív nyelvészet ugyanis nem teljesíti a kuhni forradalmak két szükséges feltételét. Először is, mint tudjuk, nem vált a diszciplinában általánosan elfogadottá. Másodszor, fellépését nem előzte meg válság: „A chomskyánus forradalom más tekintetben sem teljesíti a kuhni feltételeket. KUHN számára [...] egy forradalom részben egy ’válságra’ adott válasz [...]. De 1957-ben a posztbloomfieldi strukturalizmus nemcsak hogy távol állt a válság állapotától, hanem éppenséggel soha nem látott optimizmus hatotta át, amelyben az a meggyőződés uralkodott, hogy a nyelvészeti elemzés m i n d e n a l a p v e t ő k é r d é s é t m e g o l d o t t á k [...]. Ezért meglehetősen é r t h e t e t l e n, hogy oly sok kommentátor – generativista és nem-generativista egyaránt – a chomskyánus forradalommal szemlélteti KUHN tudományos forradalomra vonatkozó felfogását.” (NEWMEYER 1986b: 7, 6. lábjegyzet; kiemelés: K. A.; vö. még NEWMEYER 1986a: 1; valamint más összefüggésben HARRIS 1993a; KOERNER 1989.; MURRAY 1994.; vö. a 2. A) 4., 2. A) 6., 2. A) 8., 2. A) 9. szakaszt). E tényekből azonban NEWMEYER nem arra következtet, hogy a „Syntactic Structures” nem váltott ki forradalmat, hanem arra, hogy forradalmat váltott ki, d e n e m k u h n i é r t e l e m b e n. Arra a kérdésre, hogy milyen szociológiai kritérium alapján beszélhetünk tudományos forradalomról, azt a választ adja, hogy a helyes kritériumot LAUDAN (1977: 137–8) fogalmazta meg. LAUDAN a kuhni ’paradigma’ fogalom analogonjaként ’kutatási hagyomány’-ról beszél. Egy tudományos forradalom nézete szerint nem akkor következik be, ha a diszciplína egésze elfogad egy bizonyos kutatási hagyományt, hanem akkor, ha egy kutatási hagyomány elegendő figyelmet vált ki ahhoz, hogy a tudományág kutatói, függetlenül szakterületüktől, komolyan veszik abban az értelemben, hogy elfogadják vagy megkerülhetetlen riválisnak tekintik. HYMES (1964: 25)-re hivatkozva NEWMEYER megállapítja, hogy a transzformációs generatív grammatika a hatvanas évek elejére a nyelvészeti kutatás referenciapontjává vált és így teljes mértékben megfelel LAUDAN kritériumának. Nem csupán követőinek száma gyarapodott, hanem alternatív álláspontok bemutatásakor rutinná vált CHOMSKY nézeteinek explicit elutasítása. Tehát: ha LAUDAN felfogása helyes, akkor nem lehet kérdéses, hogy a nyelvtudományban a laudani értelemben lejátszódott a CHOMSKY-féle forradalom (NEWMEYER 1986b: 7–8).

NEWMEYER érvelésének harmadik eleme az a megállapítás, hogy látszólag paradox módon i n t é z m é n y i szinten a nyelvtudomány szociológiai átalakulása

nem járt együtt a generativisták hatalomátvételével. Ezen állítása mellett a következő érveket sorakoztatja fel: a) az amerikai egyetemeken számtalan lehetőség van a nem-generativista nyelvészeti tanulmányok folytatására; b) a generatív nyelvészek csupán igen szerény mértékű pénzügyi támogatásban részesülnek; c) a „Linguistic Society of America” nem állt a generativisták uralma alatt, és publikációs fóruma, a „Language” nem generativista beállítottságú folyóirat. NEWMEYER nézetének bírálatához l. KOERNER 1989., 2002., 2004.; MURRAY 1981., 1982., 1989., 1999.; TOMALIN 2007.; LAKOFF 1989.; HUCK–GOLDSMITH 1995. stb.

NEWMEYER (1986b) megoldási javaslata (P)-re a következőképpen foglalható össze:

- (MP3) A generatív nyelvészet historiográfiájának alapfogalma a 'tudományos forradalom' és a 'kutatási hagyomány' a „Syntactic Structures”-re vonatkoztatva, központi hipotézise (3) és eszköze LAUDAN 1977.

4. *Evolúció*. – Mint KOERNER (1995: 8) hangsúlyozza, a kuhni fogalmak nyelvtudományi alkalmazhatóságáról folyó vita PERCIVAL (1976.) megsemmisítő érveinek hatására tárgytalanná vált. Maga KOERNER a 2. A) pontban összefoglalt nézetét módosítva későbbi írásaiban – élesen vitába szállva NEWMEYERrel – a „Syntactic Structures” megjelenésének nem csupán kuhni, hanem bármilyen értelemben vett forradalmi voltát kétségbe vonva a következő tételt mondja ki (KOERNER 1989: 124, 2002: 185, 2004: 51):

- (4) Az a mozgalom, amelyet a „Syntactic Structures” kiváltott, nem forradalom volt, hanem az 1950-es évek amerikai nyelvtudományának evolúciója.

(4)-et azon tényezők részletes elemzésével támasztja alá, amelyek meglátása szerint azt igazolják, hogy a generatív nyelvészet semmiképpen sem válhatott volna olyan erőssé, mint amilyenné az 1960-as évekre vált, ha nem játszottak volna e folyamatban tudományos újításain kívül egyéb tényezők is szerepet.

Először, KOERNER felveti, hogy a „Syntactic Structures” nyomán kibontakozó mozgalom csupán divatjelenség volt, noha e tényezőt nem tartja meghatározónak.

Másodszor, a generatív nyelvészet sikeréhez hozzájárult az a nagyarányú pénzügyi támogatás, amelyben KOERNER álláspontja szerint CHOMSKY és köre részesült. Ezzel KOERNER az ellenkezőjét állítja NEWMEYER (1986b) azon megállapításának, melyet az előző szakasz végén ismertettünk. KOERNER (1989: 108) idézi MCCAWLEY összegzését, amely szerint az amerikai kormányzati adminisztráció sajátosságai kedveznek annak, hogy pénzügyi támogatások révén kisebb csoportosulások radikálisan növeljék követőik számát anélkül, hogy ez intellektuális teljesítményük alapján indokolt lenne. MCCAWLEY ezen állításából KOERNER (1989: 109) arra következtet, hogy CHOMSKY befolyásának növekedése távolról sem kizárólag a „Syntactic Structures” tartalmának, hanem legalábbis részben a kormányzati adminisztráció „szeszélyének” volt köszönhető.

Harmadszor, KOERNER (1989: 111) kiemeli, hogy CHOMSKY fellépésének forradalomként való beállítása alapvetően nem a „Syntactic Structures” tartalmának

újszerűségén, hanem a forradalmiságba vetett hitben gyökerező ideológiai alapokon nyugszik.

Negyedszer, abban, hogy CHOMSKY korai munkássága összekapcsolódott a forradalmi jelzővel, KOERNER szerint jelentős szerepet játszott az az intenzív propagandatevékenység, amely a generatív grammatika radikális újszerűségét hangsúlyozza. E propaganda összefüggésben állt a neo-bloomfieldi strukturalizmus képviselőinek folyamatos, agresszív, durva, az ellenérveket mérlegelés nélkül elutasító, gyakran *ad hominem* jellegű támadásával, amire KOERNER (189: 120–1) szemléletes példákat említ. Azonos állásponton van MURRAY (1994.), HARRIS (1993a, 1993b) és LAKOFF (1989.) később publikált nézetével, amely szerint az ötvenes-hatvanas években nem játszódtott le tudományos forradalom a nyelvészetben, hanem a forradalmi retorika alkalmazása festett hamis képet a generatív nyelvészet nyelvtudomány-történeti jelentőségéről (l. ehhez részletesebben a 2. A) 8., 2. A) 9., 2. B) 3. szakaszt).

Ötödször, miután az előző pontban összefoglalt megállapítások arra utalnak, hogy a „Syntactic Structures” fellépésének említett körülményei – propaganda, divat, ideológia, finanszírozás, éles hangú támadások – kelthették forradalmiságának látszatát, KOERNER azt vizsgálja meg, hogy a műben kifejtett nézetek milyen mértékben jelentettek újdonságot a neo-bloomfieldi strukturalizmus eredményeihez képest. Hosszan sorolja és elemzi azokat tényezőket, amelyek véleménye szerint azt igazolják, hogy a „Syntactic Structures” megjelenése – ellentétben a propagandával – nemcsak hogy nem jelentett radikális szakítást az utóbbival, hanem mélyen gyökerezik annak eredményeiben, módszereiben és szemléletében, különös tekintettel arra a hatásra, amelyet HOCKETT és ZELLIG S. HARRIS gyakorolt közvetlenül a „Syntactic Structures”-ben kifejtett nyelvelméletre és módszertanra. (A félreértések elkerülése érdekében a továbbiakban ZELLIG S. HARRISra keresztnevével együtt, RANDY ALLAN HARRISra keresztneve nélkül hivatkozunk.) A transzformációs generatív grammatika ezért nem egyéb, mint olyan „poszt-SAUSSURE-i strukturalizmus” (KOERNER 1989: 110), amely a második világháború utáni amerikai nyelvtudomány evolúciójának eredménye.

Végül hatodszor, KOERNER szerint a hatvanas évektől kezdve a generatív tábor képviselői folyamatosan arra törekedtek, hogy érdekeiknek megfelelően írják újra a nyelvtudomány történetét (l. még ehhez JÄGER 1993a, HARRIS 1993a, MURRAY 1994.). Példaként CHOMSKY „Cartesian Linguistics” című könyvét (CHOMSKY 1966.) említjük meg, melynek KOERNER szerint vajmi kevés köze van a tudománytörténeti tényekhez és olyan – NEWMEYER (1980., 1986a)-hoz hasonló – „partizán történetírás”, amelynek egyedüli célja, hogy legitimálja a generatív nyelvészetet (KOERNER 1989: 102, 131; 2004: 37–40). KOERNER ezzel a véleményével nem áll egyedül, hiszen CHOMSKY tudománytörténeti műveit a historiográfusok köztudottan sohasem vették komolyan, mivel ideologisztikus propagandának tekintik (TOMALIN 2008: 6). A „Cartesian Linguistics” például „elejétől a végéig teljes egészében hibás – mert a szerző szakmai felkészültsége gyenge, mert a szövegeket nem olvasta el, mert az érveket nem értette meg, mert a szekunder irodalmat, mely segítségére lehetett volna, figyelmen kívül hagyta vagy nem olvasta” (AARSLEFF 1970: 583–4; l. még KOERNER 1999: 10–2, 178, 210–4).

A fenti megállapítások historiográfiai eszköze az a módszertan, amelyet többek között KOERNER (1995., 2002.) foglal össze. KOERNER szerint a historiográfiának tudatosan kell törekednie a pártatlanságra, az objektivitásra és el kell kerülnie a (pl. CHOMSKY és NEWMAYER historiográfiai műveire jellemző) 'partizán' történetírást. Ugyanakkor, mivel nincsenek háttérfeltevésektől független tények, az adatok értelmezésében érvényesülhetnek preferenciák. A dokumentumok széles körét kell forrásként felhasználni. Ellentétben a NEWMAYER-féle történetírással, a személyes emlékek és szóbeli beszámolók távolról sem tekinthetők tudományosan megbízható adatforrásnak (l. KOERNER 2002: 153–7). Ennek megfelelően KOERNER élesen elutasítja NEWMAYER módszerét, aki kizárólag a generatív nyelvészet támogatóival és CHOMSKY híveivel folytatott kommunikációra támaszkodott (KOERNER 2002: 157). A nyelvtudomány-történésznek nem csupán a vizsgált nyelvészeti elméletet kell közéről ismernie, hanem vizsgálódásaiba be kell vonnia széles intellektuális, társadalmi, esztétikai, sőt, adott esetben politikai összefüggéseket is (KOERNER 2002: 155).

KOERNER (P)-re nyújtott megoldását így rekonstruálhatjuk:

- (MP4) A generatív nyelvészet historiográfiájának alapfogalma az 'evolúció' a „Syntactic Structures”-re vonatkoztatva, központi hipotézise (4) és eszköze a KOERNER 1995.-ben és 2002.-ben kifejtett historiográfiai módszertan.

5. A formális tudományok hatása. – TOMALIN (2008.) a generatív nyelvészet historiográfiai megközelítéseinek bírálatából indul ki. Ellentmondást vél ugyanis felfedezni két tényező között. Egyfelől – mint azt már LEES-nek a „Syntactic Structures”-ről írott, annak fogadtatásában jelentős szerepet játszó recenziója is hangsúlyozza (LEES 1957.) – vitathatatlan, hogy a generatív nyelvészet kezdettől fogva a 'formális tudományok' hatása alatt állt. Ennek következtében „elsősorban azért felsőbbrendű nyelvészeti elmélet, mert a korábbi szintaktikai elméleteknél 'tudománysabb...'” (TOMALIN 2008: 1; kiemelés: K. A.) Másfelől azonban a formális tudományoknak ezt a hatását a historiográfiai munkák nem tárják fel jelentőségének megfelelő módon és mértékben. TOMALIN célja ezen ellentmondás feloldása. Hipotézise – mint azt már könyvének címe is jelzi – a következő (TOMALIN 2008: 4, 183, 186):

- (5) A „Syntactic Structures” a formális tudományokból ered.

A 'formális tudományok' fogalmán TOMALIN olyan diszciplínákat ért, amelyek eszközeit a matematikából és a formális logikából merítik, mindenekelőtt az axiomatikus-deduktív módszer alkalmazására és ebben a tekintetben egységes tudományos alapra épülnek (TOMALIN 2008: 3).

TOMALIN a generatív nyelvészet kialakulásának 1957-ig tartó – tehát a „Syntactic Structures” megjelenéséhez vezető – útját vizsgálja annak a hatásnak a szempontjából, amelyet a 'formális tudományok' az utóbbira gyakoroltak. TOMALIN érvelése két, egymást kiegészítő szempontot követ.

Mindenekelőtt aprólékos összehasonlító elemzésnek veti alá a huszadik század elejének matematikai és logikai szakirodalmát, a bloomfieldi és neo-bloomfieldi strukturalizmus irodalmát, valamint CHOMSKY-nak a „Syntactic Structures” előtt született írásait. Ennek eredményeként három új összefüggés feltárásával támasztja alá (5)-öt (összegzésükhöz l. TOMALIN 2008: 183–6). Először is, eddig nem vizsgált dokumentumok alapján arra a következtetésre jut, hogy BLOOMFIELD szemantika-ellenességének forrása HILBERT bizonyításelméleti munkássága, amelynek egyik lényegi eleme a szemantikai megfontolások elkerülése és a szintaktikai bizonyításokra való szorítkozás a metamatematikában. BLOOMFIELDet – a széles körben elfogadott állásponttól radikálisan eltérve – az axiomatikus-deduktív módszer egyik korai (sőt, mint felveti, talán a legkorábbi) nyelvészeti alkalmazójaként jellemzi, és ebben az értelemben állítja, hogy „rehabilitálja” BLOOMFIELD nyelvészetének matematikai vonulatát (TOMALIN 2008: 184). Amellett érvel, hogy a neo-bloomfieldi nyelvészet és a korabeli formális tudományok különböző tárgyat vizsgáltak ugyan, de hasonlóképpen jártak el, mert egyaránt a huszadik század elejének formalista tudomány szemléletét alkalmazták. TOMALIN második, újdonságszámba menő eredménye BAR-HILLEL szerepének újraértékelése. „Rehabilitálja” BAR-HILLELT is, kimutatva, hogy CHOMSKY és BAR-HILLEL nézetei között olyan szoros, oda-visszacsatoláson alapuló, folyamatos kölcsönhatás bontakozott ki, amelyet a historiográfiai szakirodalom figyelmen kívül hagyott. Végül hasonló eredményre jut GOODMAN és QUINE hatásának elemzésével is, amely jóval összetettebbnek és jóval jelentősebbnek bizonyul, mint ahogy azt az eddigi tudománytörténeti szakirodalom láttatta. Például az, ahogy CHOMSKY az egyszerűség kritériumát alkalmazza korai íásaiban, GOODMAN közvetlen befolyásának tudható be.

TOMALIN második szempontja annak vizsgálata, hogy a formális tudományok azon komponensei, amelyek közvetlenül beépültek CHOMSKY korai munkásságába, milyen módon és milyen mértékben vetültek rá a generatív nyelvészet jelenlegi állapotára, a Minimalista Programra. Arra az eredményre jut, hogy a generatív nyelvészet egyes fejlődési stádiumainak látszólagos különbözősége ellenére a konstitutív elemek jelentős része feltűnően konstans maradt, és ezen elemek pontosan arra a hatásra vezethetők vissza, amelyet a formális tudományok gyakoroltak a generativizmus kialakulására (TOMALIN 2008: 188–200; TOMALIN e nézete eltér TEN HACKENÉtől, aki nem a formalizmust, hanem a mentalizmust/kognitivizmust tartja konstans elemnek). Ilyen konstans elem a Minimalista Program deduktivitása és (kvázi-)bizonyításelméleti technikája, amely például abban nyilvánul meg, hogy a deriváció bizonyos primitív elemektől (lexikai és formális tulajdonságoktól) jut el meghatározott lépések során át a fonológiai és a logikai formából álló párokhoz. Másodszor, a minimalizmus egyik legfontosabb pillére közismerten a rekurzió. Harmadszor, ugyancsak közismerten központi szerephez jut az egyszerűség (ökónómia) GOODMANtól átvett elve. E konstans elemek végigkövetésével TOMALIN arra utal, hogy a generatív nyelvészetnek a formális tudományokban gyökerező magasrendű ’tudományos’ mivolta az utóbbi öt évtizedben az elméleti apparátus egyéb téren megfigyelhető változásai ellenére változatlan maradt. Megjegyezzük, hogy SEUREN (2009.) élesen bírálja (5)-öt azzal az indoklással, hogy az egyoldalúan és aránytalanul túlhangsúlyozza a formális tudományoknak a generatív nyelv-

szet kialakulására gyakorolt hatását. SEUREN TOMALIN-kritikájának bírálatához l. NEVIN (2009.).

Összegezve:

(MP5) A generatív nyelvészet historiográfiájának alapfogalma a 'formális tudomány' a „Syntactic Structures”-re vonatkoztatva, központi hipotézise (5) és eszköze a matematikai és logikai irodalom összevetése az 1957 előtti amerikai nyelvészeti irodalommal.

6. A neo-bloomfieldiánus irányzatok egyike. – HYMES – FOUGHT 1981. [1975.], MATTHEWS 1993. és 2001. azon historiográfiai munkák sorába tartoznak, amelyek megkérdőjelezték a „Syntactic Structures” forradalmiságát állító krónikát és a generatív nyelvészetet a neo-bloomfieldi strukturalizmus szerves részeként értelmezik. E művek közül HYMES–FOUGHT 1981. [1975.] volt az első, így ennek példáján szemléltetjük az irányzatot. A szerzők a következő – TOMALIN (2008: 11) jellemzése szerint „provokatív” – tételt mondják ki:

- (6) a) A neo-bloomfieldi strukturalizmus nem egységes iskola volt, hanem alternatív felfogások és egyéni kezdeményezések sokaságából állt (HYMES–FOUGHT 1981. [1975.]: 156).
- b) A „Syntactic Structures” a neo-bloomfieldi strukturalizmuson belül a HARRIS nevével fémjelzett egyik irányzat győzelméhez járult hozzá a TRAGER–SMITH-féle másik irányzattal szemben (HYMES–FOUGHT 1981. [1975.]: 155).

A szerzők hangsúlyozzák, hogy az amerikai nyelvészetben uralkodó „korszellem” („climate of opinion”) 1957-től kezdődően nem változott meg a „Syntactic Structures” hatására. A megjelenését követő években CHOMSKY munkásságát a neo-bloomfieldiánus irányzatokon belüli álláspontok egyikeként értékelték. Nem tekintették olyan új kezdeményezésnek, amely kihívást jelentett és a tudományág megváltoztatásához vezetett volna (HYMES–FOUGHT 1981. [1975.]: 154).

Az amerikai strukturalizmus történetét áttekintő könyvükben – melynek CHOMSKY fellépése csupán egyik epizódja – a szerzők nagy teret szentelnek a historiográfia módszertanának. Több különböző szempont egyidejű figyelembevételét javasolják. Először is PERCIVAL (1976., 1977.) alapján elutasítják a KUHN-félc tudománytörténet felfogás alkalmazását (HYMES–FOUGHT 1981. [1975.]: 24–5, 239–41, 245–6). Nem tartják lehetségesnek, hogy a historiográfiát egyetlen alapfogalomra – mint pl. 'paradigma' – építsék fel, hanem úgy vélik, hogy a nyelvtudomány történetének leírásához olyan „összetettebb és differenciáltabb” fogalmakra van szükség, amelyek alkalmasak különböző tényezők összjátékának megragadására (HYMES–FOUGHT 1981. [1975.]: 25). Harmadszor, ezen összetevőknek fel kell ölelniük mind az intézményrendszert, mind a nyelvészeti kutatómunka tartalmát. Végül részletesen tárgyalják azon források körét, amelyeket „minden komoly historiográfiának” fel kell használnia (HYMES–FOUGHT 1981. [1975.]: 25).

Tehát:

- (MP6) A generatív nyelvészet historiográfiájának nincs alapfogalma, hanem a tudománytörténet differenciált és komplex voltát megragadó fogalomrendszerre van szükség a „Syntactic Structures”-re vonatkoztatva; központi hipotézise (6) és eszköze a historiográfiai fogalmak, források és vizsgálati szempontok sokrétű kombinációja.

7. CHOMSKY mint metanyelvész. – SEUREN (1998.) a tudományelmélet szempontjából tekinti át a „nyugati” nyelvtudomány történetét. CHOMSKY teljesítményére vonatkozó fő tétele a következőt mondja ki (SEUREN 1998: 252):

- (7) A „Syntactic Structures” nem nyelvészeti, hanem metaelméleti szempontból hozott újat a neo-bloomfielddizmushoz képest.

SEUREN úgy véli, hogy CHOMSKY a nyelvészetet a tudományelmélet kontextusába helyezte. Munkásságának meghatározó hányada metaelméleti kérdésekkel foglalkozik, „ami CHOMSKYt sokkal inkább metanyelvészé, sem mint nyelvészé teszi” (SEUREN 1998: 252; kiemelés: K. A.). Fő eredménye, hogy metaelméleti kérdések felvetésével és megválaszolásával a tudományelmélet fogalmait és alapproblémáit vonatkoztatta a nyelvészetre. A nyelvészeti adatok természetére, a realizmus és az instrumentalizmus szembenállására, a kauzalításra, az adekvátság kritériumaira és egyéb tudományelméleti kategóriákra vonatkozó okfejtései olyan, a természettudományok metodológiájával összefüggő problémákra irányították a figyelmet, amelyek a neo-bloomfielddi nyelvészet látókörén kívül estek.

E metaelméleti orientáltságú kutatómunkája során CHOMSKY általános elvek gamadáját javasolta, de soha nem volt képes egyetlen szintaktikai elemzést sem kidolgozni. Az elemzések másoktól származnak, akik viszont arra az eredményre jutottak, hogy a CHOMSKY műveiben javasolt elvek nem működnek.

SEUREN (1998.) megoldását a (P) problémára a következőképpen rekonstruáljuk:

- (MP7) A generatív nyelvészet historiográfiájának alapfogalma a ’metaelmélet’ a „Syntactic Structures”-re vonatkoztatva, központi tétele (7) és eszköze a tudományelméleti reflexió.

8. Forradalmi retorika és puccs. – Az egyik legmarkánsabb historiográfiai felfogás szerint CHOMSKY fellépése nem forradalmat váltott ki, hanem egy militáns nyelvészcsoporthoz a hatalom megszerzését célzó, hatékony forradalmi retorikával kísért sikeres puccsa volt (ANTTILA 1975: 171; GRAY 1976: 49; MURRAY 1980., 1989., 1994., 1999.). Tehát a tétel:

- (8) A „Syntactic Structures” publikálását követően CHOMSKY és csoportja nem forradalmat, hanem forradalmi retorikával kísért puccsot hajtott végre.

Ezen álláspontot mintegy két évtizeden át végzett szisztematikus tényfeltáró tevékenység eredményeképpen STEPHEN O. MURRAY fejtette ki rendkívül alaposan és koncepciózusan. Ezért az alábbiakban MURRAY (8) mellett szóló érveit mutatjuk be részletesebben.

MURRAY egy szociológiai megalapozású historiográfiai elméletet adaptál, mely egyrészt KUHN elméletének jelentős módosítására, másrészt GRIFFITH–MULLINS (1972.), valamint GRIFFITH–MILLER (1970.) tudományszociológiai felfogásának közvetlen alkalmazására épül. MURRAY (8)-at a következő állításokkal támasztja alá.

Először, a generativisták forradalmi retorikája – szöges ellentétben például NEWMEYER (1986b) és TEN HACKEN (2007.) fent ismertetett álláspontjával – nem párosult intellektuális és tudomány-módszertani szinten forradalmi újításokkal. MURRAY amellet érvel, hogy a „Syntactic Structures” tartalma és a neo-bloomfieldi strukturalizmus között nagyon jól kimutatható folytonosság van, ezért „[k]étségtelen, hogy az SS [„Syntactic Structures”] megjelenése [...] nem váltott ki forradalmat” (MURRAY 1994: 239; kiemelés: K. A.).

Másodszor, MURRAY (1989: 160, 1994: 237) hangsúlyozza – egyetértve NEWMEYERrel (1986a: 1, 1986b: 7. lap, 6. lábjegyzet), KOERNERrel (1989.) és HARRISSzal (1993a: 36–7) –, hogy az 1950-es években a neo-bloomfieldi iskola nem volt kuhni értelemben vett tudományos válságban. Ez a tény azt bizonyítja, hogy nem törhetett ki forradalom, mivel KUHN szerint a válság a forradalom szükséges előfeltétele. Ugyanakkor – ellentétben NEWMEYER (1986b)-vel – azt állítja, hogy mégis sor került CHOMSKYék hatalomátvételére, amely puccs következménye volt. A puccsot gondos előkészítés után MORRIS HALLE és mások szervezték meg az 1962-es cambridge-i nyelvészeti kongresszuson (MURRAY 1994: 239–40). (Ugyanezen kongresszus ellenkező értelmezéséhez l. NEWMEYER 1986a: 37–8, 1986b: 8–9.) E hatalomátvételben és a hatalom megtartásában meghatározó szerepet játszott MURRAY véleménye szerint a CHOMSKY személyében megtestesülő intellektuális és szervezeti vezető, akinek irányításával a csoport képes volt a nyelvtudomány intézményi, szervezeti, pénzügyi szerkezetét uralni és megváltoztatni (MURRAY 1994: 445; l. a 3. B) 2. szakaszt is).

Harmadszor, a kuhni tudományos forradalmak egyik ismérve, hogy a régi paradigma képviselői elutasítják az új gondolatokat. Ezzel látszólag összhangban CHOMSKY számos interjúbán, visszaemlékezésben és levélben állította azt, hogy korai publikációi ellenséges fogadtatásban részesültek és folyamatosan visszautasították közlésüket (az idézetekhez l. MURRAY 1994: 230–4). Ezt állítja NEWMEYER (1986b: 8, 7. lábjegyzet) is. MURRAY (1980., 1994., 1999.) pontosan ismertetett és általa feltárt eredeti dokumentumokra hivatkozva azonban ennek az ellenkezőjét bizonyítja: a) BERNARD BLOCH – az ötvenes évek amerikai nyelvészetének legbefolyásosabb személyisége – CHOMSKY mind a négy, a „Language”-hez benyújtott tanulmányának megjelenését támogatta és már akkor különös figyelemben részesítette CHOMSKYt, amikor még senki más (MURRAY 1994: 230–4, 1999: 343–4); b) CHOMSKYnak összesen egy tanulmányát utasították vissza, de nem a neo-bloomfieldianusok, hanem az utóbbiakkal szembenálló ANDRÉ MARTINET, a „Word” főszerkesztője (MURRAY 1994: 229–30, 1999: 348–51); c) ellentétben CHOMSKY állításával, „The Logical Structure of Linguistic Theory” című disszertációját elfo-

gadta publikálásra a Mouton kiadó, és rajta kívül még két további holland kiadó is érdeklődött iránta, ugyanakkor valójában CHOMSKY volt az, aki nem küldte vissza az előkészített szerződést (MURRAY 1994: 230, 1999: 350–1). (A mű csak jóval később jelent meg, erősen lerövidítve, vö. CHOMSKY 1975.).

MURRAY (1994: 244; 486–7) szerint tehát az ellenkezője történt annak, aminek a kuhni tudományos forradalom esetében történnie kellett volna: nem a régi rendszer hívei támadták meg az új elmélet képviselőit, hanem fordítva. MURRAY (1994: 244, 486–7) szerint a generatív nyelvészet 1950-es és 1960-as évekbeli fogadtatása szöges ellentétben áll KUHN modelljével: „Noha ez az egyik legtisztább esete az elkeseredett generációs konfliktusoknak a tudományban, KUHNnak a tudományos forradalmakra vonatkozó eredeti modellje lényegesen eltér tőle. [...] az egyik legfőbb anomália az, hogy a generációk közötti konfliktust nem a fiatal generáció újításait elutasító idősebb generáció váltotta ki. [...] A legmeghatározóbbak közülük aktívan támogatták CHOMSKY és LEES karrierjét. Ami az agresszivitást illeti, a chomskyánusok ütöttek elsőként. Forradalmi retorikájuk nem a fennálló hatalmi rendszer értetlenségére való reakció volt, sem pedig a haragos idősebbek neofóbiájával vagy az üldöztetéssel szembeni védekezés” (MURRAY 1994: 244; kiemelés: K. A.). Annak bizonyítását, hogy CHOMSKY beszámolóival és NEUMEYER propagandisztikus célú állításaival ellentétben a fiatal CHOMSKY nem a konzervatív idősebb generáció értetlenségével és támadásaival küzdő magányos hős volt, hanem az utóbbiak támogatását élvezte, JOSEPH nagy jelentőségű és „páratlan” eredménynek (1995: 382) nevezi, amely „bombaként robbant” (i. m. 388); NEUMEYER (1986a: 36) viszont MURRAY (1980.)-ra hivatkozva élesen vitatja.

A generatív nyelvészet történetének fent ismertetett elemzéséből MURRAY a következő általánosítást szűri le: „Semmiféle összefüggés nem látszik a gondolatok újszerűsége és az újszerűség i g é n y e között. A feltevéseket jelentősen megváltoztathatják a hagyomány köpenyébe burkolt csoportok [...], míg csekély változtatásokat a 'sötét idők' követő, korszakalkotó áttörésekként dicsőíthetnek. Át kell értékelni azt a kauzális viszonyt, amelyet KUHN azért posztulált, hogy magyarázatot adhasson a tudományos forradalmakra – vagyis, hogy az új gondolatok elutasítása ellen-közösség létrejöttéhez vezet.” (MURRAY 1994: 486; kiemelés: K. A.).

Tehát MURRAY megoldása (P)-re:

- (MP8) A generatív nyelvészet historiográfiájának alapfogalma a „forradalmi retorika” és a „puccs” a „Syntactic Structures”-re vonatkoztatva, központi hipotézise (8) és eszköze a KUHN 1984. [1970.] kritikájából kiinduló, GRIFFITH–MILLER 1970. és GRIFFITH–MULLINS 1972. alapján kidolgozott szociológiai elmélet.

9. Retorika. – RANDY ALLAN HARRIS sajátos stílusú, a „nyelvészeti háborúk” könyörtelenségét kendőzetlenül bemutató könyve részletesen elemzi a korai generativistáknak a neo-bloomfieldianus nyelvészek ellen indított háborúját, valamint az interpretatív és a generatív szemantikusok harcát (HARRIS 1993a). CHOMSKY élesen visszautasítja és posztmodern mesének tekinti HARRIS állításait (GREWENDORF

1995: 231–2; BARSKY 1998: 56, 151). BARSKY (1998: 56) – egyetértve CHOMSKY-val – HARRIS (1993a)-t foucault-i történetírásnak minősíti, amely a szereplők közötti hatalmi harcot hangsúlyozva nyújt pszichoszociális magyarázatot a kutatásban fellépő változásokra. HARRIS munkája – tudományos ismeretterjesztő jellege miatt – TOMALIN (2008: 14) szerint sem vehető komolyan. Ugyanakkor JOSEPH (1995.) terjedelmes értékelése nem vonja kétségbe HARRIS könyvének tudományos megalapozottságát, ahogy LANGENDOEN (1995.) recenziója sem, noha bírálják annak egyes elemeit.

HARRIS fő tétele abban a tekintetben hasonló MURRAY-éhoz, hogy a generatívizmus sikerét nem tudományos forradalomnak, hanem a forradalmi retorikának tulajdonítja (a két felfogás közötti hasonlóságokhoz és különbségekhez l. JOSEPH 1995.). MURRAYtól eltérően viszont nem beszél puccsról és nem dolgoz ki explicit historiográfiai elméletet sem. Ugyanakkor eszmefuttatásai közel állnak a tudománytörténet-írás és tudományfilozófia posztmodern irányzataihoz, melyek a tudományos megismerés tartalmát retorikai, pszichológiai és szociológiai összetevőkkel magyarázzák. A könyv fő tételét így rekonstruáljuk:

- (9) A „Syntactic Structures” megjelenését nem tudományos forradalom, hanem CHOMSKY és hívei érvelési hibákra épülő retorikája követte.

HARRIS e tétele a következő megfontolásokból szűrhető le.

Először is HARRIS – egyetértve NEWMAYER (1986a: 1, 1986b: 7. lap, 6. lábjegyzet), MURRAY (1994.) és KOERNER (1989., 2002., 2004.) már idézett megállapításával – úgy véli, hogy a „Syntactic Structures” megjelenésekor és az azt követő években a neo-bloomfieldi strukturalizmus nem volt kühni válságban. TRAGER–SMITH (1957. [1951.]) és ZELLIG S. HARRIS (1951. [1947.]) példáján szemlélteti, hogy az ötvenes években a mértéktartó véleménykülönbségekkel, a nézetek pluralizmusával, a tudományos haladásba vetett hittel jellemezhető helyzet „pon-tosan az ellentéte volt annak, ahogy KUHN a válságot definiálta” (HARRIS 1993a: 37; kiemelés: K. A.).

Másodszor – szintén összhangban MURRAY (1994.), HYMES–FOUGHT (1981. [1975.]) és KOERNER (1989., 2002., 2004.) véleményével, de eltérően NEWMAYER-étől – HARRIS a „Syntactic Structures” és a neo-bloomfieldi nyelvészet kontinuitását állítja. Hangsúlyozza, hogy az 1950-es években a legtöbb nyelvész a „Syntactic Structures”-t ZELLIG S. HARRIS eredményeinek népszerűsítéseként fogta fel (HARRIS 1993a: 33) és hogy CHOMSKY programja a neo-bloomfieldiánus nyelvtudomány következetes továbbfejlesztésének látszott (i. m. 37, 39).

Harmadszor, MURRAY (1980., 1994., 1999.)-hez hasonlóan HARRIS is úgy véli, hogy CHOMSKY volt az, aki a békés fejlődés optimista légkörét megtörve t á m o - g a t ó i ellen fordult és „a szent bloomfieldi egyházzal szembeni retorikai alapállását a bloomfieldizmus továbbfejlesztéséről annak elutasítására és leváltására változtatta” (i. m. 33; kiemelés: K. A.).

Végül, HARRIS szerint CHOMSKY és hívei mind a neo-bloomfieldiánusokkal, mind később a generatív szemantikusokkal folytatott vitában nem azok állításaival szembeni szubsztanciális ellenérveket alkalmaztak, érvre érvvel válaszolva, hanem a vitapartner s z e m é l y é n e k retorikai eszközök felhasználásával való megalázá-

sára, megsemmisítésére, nevetségessé tételére törekedtek. CHOMSKY megnyilvánulásai sugározták mindazok megvetését, akik az övétől eltérő felfogást vallottak, és folyamatosan sulykolta, hogy önmagán és szűk körén kívül mindenki más intellektuálisan, emocionálisan és még morálisan is alkalmatlan a nyelvtudomány művelésére (HARRIS 1993a: 78). HARRIS (1993a: 61, 69–73) szemléletesen ecseteli azt a misszionáriusi buzgóságról („missionary zeal”; egyébként e kifejezést használja NEUMEYER 1986a és LAKOFF 1989. is) tanúskodó retorikai arzenált, amellyel CHOMSKY hívei a neo-bloomfieldianusok elleni hittérítő háborújukat vezették. Noha a generatív nyelvészet későbbi stádiumára vonatkozik (l. a 2. B) szakaszt), HARRIS koncepciójának koherens bemutatása érdekében itt említjük meg, hogy szerinte a generatív nyelvészet CHOMSKY-féle irányzatának az „Aspects” utáni fejlődését a generatív szemantikusok fellépéséhez kapcsolódóan sem intellektuális célok vezérték, hanem CHOMSKY azon szándéka, hogy megőrizze hatalmát (HARRIS 1993a: 143). HARRIS számtalan epizód felidézésével mutatja be azokat az intrikákat és retorikai eszközöket, amelyeket CHOMSKY és közvetlen környezete e cél szolgálataiba állított (HARRIS 1993a: 135–97). HARRIS (1993a: 160–1) hármat tart különösen hatásosnak: CHOMSKY *ad hominem* érvelését, szalmabáb érvelését és a homályos megfogalmazást, melyet egyrészt maga is előszeretettel alkalmazott, másrészt ellenfelei szemére vetett. Az *ad hominem* és a szalmabáb érvelés köztudottan klaszszikus érvelési hibáknak (fallacies) minősülnek.

HARRIS tehát a következő megoldást nyújtja (P)-re:

(MP9) A generatív nyelvészet historiográfiájának alapfogalma az érvelési hibákra épülő ’retorika’ a „Syntactic Structures”-re és az „Aspects”-re vonatkoztatva, központi hipotézise (9) és eszköze a posztmodern pszichológiai, szociológiai és retorikai elemzés.

(Folytatjuk.)

KERTÉSZ ANDRÁS

Még egyszer a kútról és a békáról

Gondolatok É. Kiss Katalin előadásának olvasása közben*

„Nincs visszaút ahhoz az értekező nyelvhez, amely nem vesz tudomást arról, hogy a nyelv nem mindenkinek ugyanaz.”

BEZECZKY (2002: 20)

1. Valószínűleg eszembe sem jutott volna, hogy jó két évtized és mintegy tízezer kilométer távolságra Magyarországtól megpróbáljam magam beleértani a hazai nyelvtudomány dolgaiba, ha a Magyar Nyelvben nem jelent volna meg É. KISS

---

* A tanulmány lektora a főcím, valamint az utolsó bekezdés elhagyását javasolta.

KATALINnak a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén, 2008. december 9-én elhangzott előadása, amelyben a 80 éves NOAM CHOMSKY életművét és jelentőségét méltatta (É. KISS 2009.). A cikkben (természetesen az ünnepeelt érdemeinek sorolása közben) É. KISS a generatív nyelvészet alaptéziseit ismerteti, számomra már ismertős megfogalmazásban (vö. É. KISS 1998., 2002., 2007.). A tudományos laudáció műfaja és feltehetően a terjedelem korlátozott volta is kizárta, hogy szó essék a generatív nyelvfelfogástól eltérő véleményekről, így az a téveszme támadhatott az olvasóban, hogy vitathatatlan igazságokról, megfellebezhetetlen tényekről van szó. Az É. KISStől eltérő módon gondolkodók között lesz talán, aki a cikket egy kézlegyintéssel intézi majd el, szerintem viszont É. KISS KATALIN tudományos súlya és tekintélye miatt a megfelelő válasz elkerülhetetlen.

2. A generatív nyelvészet konzervatív oldalról jövő bírálata mellett már az 1960-as évektől hallatták a hangjukat az iskolán belülről indult nyelvészek is, akik általában jobban értették az elvi problémákat, mint a nyelvtudomány valamely távolabbi régiójából csak egy alkalmi csörtére átrándult kollégáik. A külsőkkel, a revisionistákkal és a belső ellenséggel az 1970-es években még folytatódott a vita, de később a stratégia egyre inkább az volt, hogy a generatív nyelvészet axiómáiról nincs mit vitatkozni, hiszen annyit még egy gimnazista is tudhat, hogy az axióma olyan sarktétel, amin nem vitatkozunk. Bár a generativisták egyes kérdésekben az iskolán kívüli lényekkel is párbeszédbe elegyedtek, a generatív nyelvtudomány előfeltevéseiről, ezek racionalitásáról, tapasztalati alapjáról egy idő után már nem folyt érdemi diskurzus. Aki az 1990-es években kezdett ismerkedni a nyelvészettel, az vagy a generatív grammatikán iskolázódott, vagy pedig főként a generatív nyelvészetet az ördög művének tartó, konzervatív (közismert szitokszóval: hagyományos) nyelvészen, szociolingvisztikán, funkcionális nyelvtanon. Az utóbbiak olykor azzal vádolták a generativistákat, hogy merevek és dogmatikusak, képtelenek a sajátjuktól eltérő érvelésmód követésére (így az érdemi vitára), illetve hogy a generatív nyelvészet képviselői olykor kissé kreatívan kezelik a tudománytörténetet (vö. lentebb).

Valójában a generatív nyelvészet ebben a tekintetben aligha különbözik az előtte virágzó megannyi iskolától és irányzattól. KONRAD KOERNER ugyan az 1982-es, a 13. tokiói nyelvészkongresszuson tartott előadásában (*A Critique of Recent History of Linguistics*)¹ azt próbálta bebizonyítani, hogy a tudományos élet, illetve az oktatás pozícióharcaiban a generatív nyelvészeti iskola minden addigi csoportosulást felülmúló ármánnyal s fondorlattal szerezte meg a nagy presztízsű egyetemi pozíciókat, exkluzív fórumokat teremtett, sőt kisajátította még a katonai költségvetésből eredő kutatási pénzeket is stb. Én viszont kétlem, hogy a generatív iskola a pozícióharc technikájának tekintetében alapvetően más lett volna, mint a megelőző nyelvészeti csoportosulások. BEZECZKY (2002: 30–1) utal egyébként több dokumentumra, amelyekből kiderül, hogy az új iskolák képviselői gyakorta hangot adtak azon tudósi életérzésnek, hogy a szoros értelemben vett nyelvtudomány velük kez-

¹ Tudtommal ennek az előadásnak az eredeti szövegét KOERNER soha nem publikálta, de vö. többek közt: <http://www.tlg.uci.edu/~opoudjis/Work/KK.html>.

dódik. A múltat végképp eltörlik, majd megkezdik az előző irányzatok képviselőinek módszeres kiszorítását a tudomány fórumaiból és az egyetemi pozíciókból. A „nyelv tudományán” belül ma is szegregáció uralkodik, a Mi és a Ti kettőssége, a csoporton kívüliek kizárása még az információkból is stb. Nem meglepő tehát, hogy a „generatív identitás” olykor felmentést adott többek közt a silány minőségre. Azt pedig én még bájosnak is tartom, hogy a beltagok például a generatív grammatika legfőbb orgánumban, a Linguistic Inquiryben akár a busman rokonságnevekről és az autókról is írhattak (1973/4: 427–49; 1981/12: 327–47).²

Újabban szokásba jött, hogy egyesek bármely csoportosulást, tudományos klikket „paradigma”-nak neveznek, ami nyilván a *paradigma* terminus devalválódásához vezet. THOMAS KUHNnak a tudományos paradigmaváltásról szóló elméletét mintegy négy évtizede próbálják a társadalomtudományokra alkalmazni – mérsékelt sikerrel (KUHN 1962.; vö. PERCIVAL 1976.; KOERNER 1977.; BÉKÉS 1997.). A kuhni tudományos paradigma az általános kutatási előfeltevések, elvek, célok és módszerek kerete, amelyeken kívül nem folyik mérvadó kutatás egy bizonyos korszakban. A tudományos forradalom során a régi paradigma helyébe új lép, azaz paradigmaváltás következik be.

KUHN elméletének egyik kézenfekvő problémája az, hogy a *mérvadó* szó jelentését nem ismerjük: ezt a szót ugyanis lehetetlen objektív módon értelmezni. Ha például előfeltételezzük, hogy a nyelvész „igazi tudományos célja” nem a kommunikatív nyelvhasználat, hanem az egyén (belső, kognitív) nyelvi képességének a kutatása, akkor a nyelv társadalmi jelenségeként való vizsgálata eleve nem minősülhet „mérvadó” kutatásnak – függetlenül attól, hogy milyen színvonalon történik.

Amikor É. KISS KATALIN azt állítja, hogy CHOMSKY „egy új nyelvészeti paradigma alapjait vetette meg, egy olyan új paradigmáét, mely ma is uralkodó a nemzetközi nyelvtudományban”, akkor ez azt jelenti, hogy szerinte a generatív nyelvészet mérvadó tudományos minőségéhez, értékéhez és súlyához viszonyítva minden más, önmagát tudományosnak vélő elképzelés másodlagos, kutatási tárgyát és módszertanát tekintve többé-kevésbé marginális. Az nem számít, hogy a generatív paradigma nem uralkodó sem az amerikai nyelvészetet, sem pedig a világ nyelvtudományát, hogy a mai „nemzetközi nyelvtudomány” művelőinek nagy része nem tette magáévá a generatív nyelvészet tanításait.³ Ha mérvadó, a nyelv lényegét vizsgáló kutatóknak csak azokat tekintjük, akik a generatív nyelvészet elvi alapján állnak, akkor tényleg „el kell tekintenünk” a strukturalistáktól, funkcionalistáktól, kognitivistáktól, vagy mondjuk például WILLIAM LABOVtól (1927–), a szociolingvisztika klasszikusától. Mi a központi jelentőségű, mi a mérvadó kutatás? Nem tudom: valószínűleg csak szubjektív válasz lehetséges erre a kérdésre. Én például azt képzelem, hogy GEORGE LAKOFF (1941–) jelentős tudós. Vagy itt van JAMES D. MCCAWLEY (1938–1999), aki már 1968-ban „revizionista”-ként definiálta önmagát, és egyébként

² A jelenség nyilvánvalóan Amerikán kívül sem teljesen ismeretlen. Egy magára adó nyelvész mindig „tartozik valahová”, a csoportján kívüli egyének műveire nem hivatkozik, semmiképpen sem ír rólok recenziót, a „külső lények” köszönését pedig viszonyozza ugyan, de persze csak mértéktartóan.

³ Cikkem lektorának ezúton köszönöm, hogy felhívta a figyelmem arra a fontos tényre, hogy a Linguistic Society of America-nak az utóbbi években több, a generatív nyelvelmélettel szembenálló elnöke is volt.

szintén CHOMSKY tanítványa volt az MIT-n az 1960-as évek elején. MCCAWLEY angol mondatтанát (MCCAWLEY 1988/1998.) egy generatív iskolán belüli, kissé heves recenzió „idioszinkratikus”-nak minősítette, mások viszont zseniálisnak tartják. Annyi bizonyos, hogy JAMES D. MCCAWLEY, vagy akár CHARLES J. FILLMORE (1929–), illetve az amerikai (elméleti) nyelvészet iskolateremtő művelőinek jelentős hányada annyiban feltétlenül kapcsolódik CHOMSKYhoz, hogy a meszter műveinek alapos ismeretében, részben a h h o z k é p e s t határozták meg a magyar nyelvészeti koncepcióját. Szerintem ez sem kevés, de úgy gondolom, hogy nem ugyanaz, mint amiről É. KISS KATALIN beszél.

A KUHN-féle tudományos paradigmaváltás koncepciójának második problematikus pontja az, hogy bár a természettudományokban az új paradigma általában viszonylag gyorsan kiszorítja a régit, a társadalomtudományokban nem ritka, hogy rivális (és inkompatibilis) paradigmák hosszú időn át együtt élnek. Mindegyiknek megvan a saját erőtere, illetve fogyasztói klientúrája, éppen úgy, mint a tudományos csoportosulások, klikkek (vagy akár a politikai pártok) esetében.

Harmadrészt: a „forradalmi elit” (amely tipikus esetben a régi elit egyik csoportja) bár radikális változásokat is végrehajt, ezek mellett ezernyi hagyományos elemet csupán átcímkeztet, vagy módosítja azok kontextusát. Ebben a tekintetben AQUINÓI SZENT TAMÁS igen bölcs szavait ajánlom a tudományos paradigmaváltást misztifikálók figyelmébe: miszerint ahhoz, hogy valami megváltozzon, bizonyos dolgoknak változatlanul kell maradniuk („omnis motus supponit aliquid immobile”, Summa Theologiae 1a, 84, 2).

Mielőtt továbbhaladnánk, hadd idézzem É. KISS KATALIN megfogalmazását: „Az a paradigma, melynek folytathatatlanságát, gyengeségeit CHOMSKY felismerte, a strukturalizmus paradigmája, és az az új paradigma, melynek alaptételeit NOAM CHOMSKY 1957-es „Syntactic Structures” (magyarul: Szintaktikai szerkezetek. Bp., 2003.) című munkájában meghirdette, a generatív nyelvelmélet.”

Az vitathatatlan, hogy CHOMSKY nyelvészete forradalmian új paradigmát teremtett. Számomra és talán sok pályatársam számára a generatív grammatika az 1970-es években egyszerűen az egzakt, módszeres, technikailag igényes leírás mintája volt, amely mintegy mellékesen belevéste az agyunkba azt, hogy nem létezik valamirevaló nyelvészet az emberi nyelvre általában való (vagy humboldti kifejezéssel élve: „az emberi nyelvalkotó képességre” való) vonatkoztatás nélkül; hogy a nyelvelsajátítás megértése elméleti szempontból is alapvető kérdés; és hogy közvetlenül meg nem jelenő kategóriákra (absztraktumokra, mögöttes szerkezetekre) rendszeres leírást lehet építeni. A lényeg tehát nyilvánvalóan nem a nyelvleírás megannyi kérészetű fogalma, technikai aprósága, ezoterikus terminológiája volt. Vessünk csak egy futó pillantást valamelyik, a transzformációs-generatív grammatika korai szakaszának jórészt már elavult terminusait magyarázó szójegyzékre!⁴ A filozófiai megalapozás volt az, ami egy lényegében konvencionális leíró technikát „forradalmi nyelvelmélet”-té avatott. Ami a generatív nyelvészetben az elméleti

⁴ Mit is jelentett például a generatív fonológiában a Free Ride Principle? A generatív szintaxis esetében pedig talán felesleges is példát hoznunk, hiszen egy régi generatív mondatтанai mű szinte teljes tárgymutatóját fel lehetne sorolni (cikkem lektora az Equi NP Deletion példájára utalt).

alapvetésen túl adott volt, az sokszor a strukturális leírás hagyományyaiból egyenesen levezethetőnek vagy pedig pusztán afféle járulékos tulajdonságnak tűnt: mondjuk, mint Démoszthenész dadogása. Igaz, CHOMSKY részletesen taglalta – főként a korai polémiák időszakában –, hogy mely pontokon haladja meg a transzformációs-generatív grammatika a deskriptivista hagyományt, azaz hogy mennyire más az ő nyelvészete, mint bármi, ami addig volt. A generatív nyelvészet belső történetírása a mindent elsőprő tudományos forradalom képzetét erősíti (vö. NEWMAYER 1980. és további művei). Ennek ellenpontjaként azonban létezik egy a folytonosságot is hangsúlyozó historiográfia (vö. MURRAY 1980., 1994: 225–47).

A hazai tudományos köztudat szerint az „új” paradigma megjelenésével a „rég” zárvánnyá válik, elenyészik és megsemmisül. A nyelvészeti iskolák (paradigmák) esetében ez láthatóan másként van, ugyanis a generatív nyelvészet bizonyos funkciókat nem töltött be. Mint É. KISS maga írja, a számítógépes nyelvészek tagadják a CHOMSKY munkáiban használt „eszközök, algoritmusok direkt alkalmazhatóságát”, azaz a generatív grammatika (egyelőre) nem váltotta be ezen a téren a kezdeti várakozásokat. Másrészt, a világ nyelveinek ma létező, átfogó (reprezentatív, akadémiai) nyelvtanai merítenek ugyan a generatív nyelvészet megfigyeléseiből, de módszertani alapjuk általában strukturalista vagy funkcionális grammatikai jellegű. Ennek elvi oka az, hogy a generatív nyelvészet tárgya nem a diskurzusból és szövegekben testet öltő nyelv jelenségeinek átfogó, a nyelvhasználatra és kommunikatív funkcióra összpontosító leírása, hanem egy ideális beszélő egyén (homogénnek vélt) nyelvének, nyelvi képességének a modellálása. Ha a generatív nyelvtudomány lemondott a kommunikatív nyelvhasználat, a diskurzusok és szövegek elemzéséről, akkor a megvetett, „már nem aktív tudományos paradigma”, azaz a strukturális és funkcionális leíró nyelvészet tovább él, sőt fejlődik a maga útján – tegyük hozzá, hogy még elméleti téren is. És az sem meglepő, hogy a hétköznapi emberek a gyakorlatban használható, kommunikatív nyelvtanokat igényelnek: olyanokat, amelyek láttán az igazi tudós csak a fejét csóválja. Helyesen mondja LUTHER MÁRTON az „Asztali beszélgetések”-ben: „Olyan a világ, mint egy részeg paraszt. Nyeregbe segített az egyik oldalon, erre leesik a másikon. Nincs mit tenni.” (Die welt ist wie ein trunkner bauer, hebt man ihn auf einer seiten in sattel, so fällt er zur andern wieder herab. Man kann ihm nit helfen, man stelle sich, wie man wolle.)

É. KISS KATALIN kategorikus ítélettel ekként summázza a nyelvtudomány történetét: „A generatív nyelvelméletet megelőző teóriák és preteoretikus [sic!] nyelvészeti kutatások célpontja a nyelv mint társadalmi képződmény, egy-egy nép közös birtoka, mely az adott nyelven létrejött szövegekben, rögzült és alkalmi megnyilatkozásokban tárgyasul. A nyelvészeti kutatás nem más, mint e szövegek, megnyilatkozások induktív vizsgálata: a jelenségek számbavétele, osztályozása, az osztályokat megkülönböztető kritériumok azonosítása, az osztályok definiálása, az általánosítások levonása. Ezzel szemben a generatív nyelvelmélet tárgya az egyén nyelvi képessége, ...”⁵

⁵ Az *induktív* terminus a generatív nyelvészek kedvelt eufemizmus a preteoretikus tévelygők azon eljárására, hogy mélyebb elméleti megfontolás nélkül („csak úgy”) gyűjtögetik és osztályozgatják a nyelvi adatokat.

Mindnyájan fel tudjuk idézni magunkban a tudományelőtti (azaz pregeneratív) korszakból itt ragadt, olcsó, műanyagkeretes szemüvege mögül pislogó, szövegekkel bíbelődő, cédulázgató úr, illetve a már a kognitív nyelvészeti agytudomány korszakába lépett, Toshiba dynabookon dolgozó, áramvonalas nyelvtudós imázsát. Mégis: talán nem túl szerencsés a nyelvészetet „preteoretikus” és „teoretikus” korszakra osztani. Mint ez közismert, egykor a legtöbb mérvadó tudós elfogadta a tételezt, miszerint a nyelv egyetlen tudományos szemlélete a történeti. Azután egy genfi kolléga kifecsegte az újgrammatikus iskola féltve őrzött titkát: a nyelv lényegének megértéséhez nincs is szükség a történetiségre, hiszen a beszélők maguk sem ismerik nyelvük történetét. Tévedett volna az előző nemzedék? Vagy lehet, hogy a nyelvnek több „tudományos szemlélete” lehetséges, például társadalmi jelenségeként való megközelítése, funkcionális, tipológiai stb. felfogása? Semmi nem indokolja azt, hogy a generatív grammatikán kívüli iskolákat például az „alkalmazott nyelvészet” kategóriájába számúzzuk, amely – KONTRA MIKLÓS találó kifejezésével (KONTRA 2009: 82) – többek közt a szociolingvistákkal szembeni szemantikai agresszió bevett eljárása.

3. Írásom második részét É. KISS KATALIN szövegének pontos idézésével kell kezdenem. É. KISS rámutat arra, hogy a generatív nyelvelmélet tárgya „az egyén nyelvi képessége, mely lehetővé teszi, hogy az ember a) bizonyos mennyiségű nyelvi input hatására kiépítse anyanyelvének mentális grammatikáját; b) anyanyelvén minden lehetséges mondatot létre tudjon hozni és értelmezni tudjon, köztük korábban sohasem hallott mondatokat is; c) minden anyanyelvén megformált mondatról meg tudja ítélni annak helyességét vagy helytelenségét. A generatív nyelvelmélet célja az egyén nyelvi képességének modellálása. Az egyén nyelvi képességének modellje maga a generatív grammatika. A generatív grammatika azon elveknek, megszorításoknak és szabályoknak a rendszere, melyek meghatározzák, hogyan kell egy nyelv szókincséből az adott nyelv minden lehetséges, jólformált mondatát, és csakis azokat, generálni, azaz megszerkeszteni, kiejteni és értelmezni. Egy nyelv generatív grammatikájából az adott nyelv szavaival alkotott mondatok helyessége vagy helytelensége is levezethető. [...] Abból, hogy a generatív nyelvelmélet tárgya nem a külső nyelv, a nyelv mint társadalmi képződmény, hanem a belső nyelv, az egyén mentális képessége, az következik, hogy a generatív nyelvészet nem bölcsészettudomány, hanem az elme kutatásának egyik részterülete, kognitív tudomány, a természettudományok egyik ága. [...] Ennek megfelelően a generatív nyelvészet módszertana sem a bölcsészettudományokra jellemző induktív módszertan, hanem a természettudományok deduktív, hipotézis-alkotó, a predikciókat ellenőrző módszertana. Ennek lényege, hogy egy-egy nyelvi jelenség leírása során – egy kezdeti induktív, megfigyelő-általánosító szakasz után – hipotézist alkotunk arról, hogy milyen kiváltó okok megléte esetén következik be az adott jelenség, mik a jelenség bekövetkeztének szükséges és elégséges feltételei.”

A generatív nyelvelírásnak tehát nem tárgya a nyelv kommunikatív használata (társas funkciója), hanem csupán az egyéni (belső) nyelv, amely – mint például ANDOR JÓZSEF 2004-ben készült CHOMSKY-interjújában olvasom – elsődleges és domináns. CHOMSKY szerint a nyelvet sokkal inkább a gondolkodás formálására

használjuk, mint az eszmecserére – statisztikai értelemben a nyelv alig nevezhető kommunikatívna (So at least statistically speaking, language is almost entirely non-communicative; ANDOR 2004: 108). Érdekes és őszintén szólva nem is túl bonyolult „érvelés” ez a belső nyelv primátusa mellett. Ha elfogadjuk, akkor persze természetesen adódik a kérdés: honnan származnak a generatív nyelvészet nyelvi adatai?

Az empirikus adatok gyűjtésével kapcsolatban É. KISS megállapítja: „Például a bírálatok keresztüztüzebe került az a – gyakran csupán introspekcióra vagy esetlegesen kiválasztott informánsokra támaszkodó – módszer, mellyel az elmélet nyelvi adatokhoz jut. Az elmélet tanult a bírálatokból, és számos képviselője erőfeszítéseket tesz, hogy megalapozottabb, megbízhatóbb adatgyűjtési módszertant dolgozzon ki.” Nem tudom, kiknek a munkásságára gondolhatott itt É. KISS KATALIN, illetve nem tudom, hogy ki és miért bírálta a generatív nyelvészet adatgyűjtési eljárását. Magát a problémát természetesen ismerem: arról van szó, hogy a vizsgálandó nyelvi anyag kiválasztása tekintetében a mai szerkezeti grammatikák semmiben sem különböznek a hagyományos nyelvtanoktól: az elemzett anyag mindig heterogén és esetleges. Mivel azonban a generatív nyelvészetnek nem célja egy nyelv főbb változatainak a leírása, semmi nem zárja ki azt, hogy egyetlen beszélő önmegfigyelésére alapozzunk, például hogy akár én, az íróasztalomnál ülve eldöntsem, hogy egyaránt elfogadhatónak vélem-e mondjuk a *Pisti megette az összes kolbászt*, illetve a *Pisti minden kolbászt megevett* mondatot.

Két megoldás létezik, ha egy nyelvi adat ellentmond a hipotetikus modellnek: az egyik a modell módosítása, a másik az adat diszkvalifikálása. Az utóbbi azt jelenti, hogy mondjuk a *Hadd mondanám meg magának az igazat* mondat igealakját egy a vizsgálat tárgyává tett nyelvtől eltérő nyelvjárás – tehát az adott esetben irrelevantis rendszer – adatának tekintjük, mivel a leírásunk arról a magyar nyelvről (azaz a nyelvváltozatról) ad számot, amelyben az előbbi mondat nem létezik. Ezzel szemben a *Hadd mondjam meg magának az igazat* valószínűleg a vizsgált nyelvbe (dialektusba) tartozik. Mi a státusa a *Hadd mondom meg magának az igazat* mondatnak? Mindegy. Módosíthatjuk a modellt, szőnyeg alá söpörhetünk egyes adatokat, de ez nem változtat azon a tényen, hogy a magyar beszélők mindhárom szerkezet létezéséről tudnak, sőt még minősíteni is tudják a köztük lévő különbséget.

Naiv feltevés az, hogy az/egy egyén nyelvi képességének leírása egyenmű és koherens modellt eredményez. Minden érett anyanyelvi beszélő nyelvi kompetenciája sokrétű, mindegyik ismeri nyelvének szociális (és egyéb) változatait, a grammatikailítási döntései pedig igen sokszor nem egyértelműek, azaz nem fejezhetők ki egyszerű „igen/nem” formában. A heterogenitás és a fokozatosság problémája nem afféle a szociolingvisztikából a szerkezeti nyelvészetbe betuszkolt trójai faló, hanem minden egyéni beszélő tudatában adott, alapvető tény.

É. KISS KATALIN szerint a generatív grammatika meghaladja a bölcsészettudományok induktív módszertanát, mert a természettudományok deduktív, hipotézisalkotó, predikció-ellenőrző metódusa jellemzi. Egyébként már korábban is deklarálta, hogy „az emberi egyén anyanyelvtudása [...] biológiai entitás: bizonyos agyi struktúrák meghatározott működése. Minthogy a generatív nyelvészet tárgya konkrét biológiailag meghatározott létező, a generatív nyelvészet természettudomány. Továbbá, ha a tudás mibenlétével, a tudás használatával foglalkozó tudományok

kognitív tudományok, akkor a generatív nyelvészet elsősorban kognitív tudomány.” (É. KISS 1998: 23) Ennek a retorikának a magabiztossága, sodró ereje szinte elfeledtetni velünk azt, hogy a generatív nyelvész sem tesz mást, mint nyelvi adatokat gyűjt, ezek alapján hipotéziseket állít fel, majd ezeket újabb adatokon ellenőrzi. Tudom, hogy nem mindegy, milyen módszertani keretben, illetve elméleti megalapozottsággal, tudományos következetességgel teszi ezt, de a *természettudományos* jelző ilyesféle játékos használatát talán mégis jobb lenne kerülni.

Végül a velünk született eszmék (az innatizmus) kérdéséhez szeretnék néhány rövid megjegyzést fűzni. Ismét É. KISS szövegének idézésével kezdem: „Azt az alapvető kérdést, mellyel a behavioristák nem néztek szembe, CHOMSKY »Platón problémájának« nevezi [...]. Az anyanyelv-elsajátításra leszűkítve a problémát: hogy lehet, hogy a gyerekek – jóllehet többnyire hiányos, töredékes, performanciahibákkal tűzdelt nyelvi inputot kapnak – mégis teljes, tökéletes anyanyelvi kompetencia birtokába jutnak? A válaszhoz CHOMSKY a XVII. századi racionalista filozófusok, elsősorban DESCARTES teóriájában találta meg a kulcsot: a nyelvi képesség, az újíto, kreatív nyelvhasználat, a nyelvhasználatnak az észlelhető ingerektől való függetlensége az ember fajspecifikus, veleszületett adottsága. Az anyanyelvtanulás nem más, mint e velünk született képesség aktiválása. Az anyanyelvi képesség kibontakozása CHOMSKY szerint ugyanolyan genetikailag programozott folyamat, mint testi szerveink kifejlődése.”

A *Platón problémája* kifejezés használata nyilván jogos, a „Descartes teóriájá”-ra való utalás is helytálló: a „Meditationes de prima philosophia” (1641.) szövegének bizonyos részeitől van szó. Viszont az állítólagos karteziánus nyelvészetről (van egyáltalán ilyen?) a szaktudósok véleménye megoszlik, vö. az OTERO-féle gyűjteményben újranyomott tanulmányok (OTERO 1994.), illetve SALMON (1969.), AARSLEFF (1970.), PERCIVAL (1972.), továbbá JOLY (1977.) és PARIENTE (1985.) állításait. Azt hiszem, hogy mivel CHOMSKY a filológiai és tudománytörténeti tényeket valóban kissé önkényesen kezelte (CHOMSKY 1966.), a *karteziánus* kifejezést jobb kerülni. Fontos lett volna explicit módon megfogalmazni, hogy a „velünk született eszmék” kérdése nem az 1950-es években került az érdeklődés homlokterébe (mintegy a behaviorizmus ellenpontjaként), hanem az ókor óta szinte folyamatosan vitatott filozófiai probléma. Fontos lett volna világossá tenni, hogy ma sem tudjuk, pontosan mi az, amit genetikus predispozíció formájában mintegy készen kapunk a születésünk pillanatában, vö. PUTNAM (1967.), COOPER (1972.), illetve PIAGET (1967.) stb.⁶

A korai nyelvi „input” szegényességével való érvelés (argument from the poverty of stimulus) státusa pedig enyhén szólva kérdéses. Az empirikus kutatások alapján sok szakember úgy véli, hogy nem nevezhető „szegényes”-nek az a sok-sok ezer órányi beszéd, amelyet a gyermek hall élete első éveiben. Ennek ellenére a genetikai predispozíciók létezését ma nem szokás vitatni. É. KISS KATALIN megfogalmazása mintha itt is egy kicsit túlságosan egyszerű lenne: „Az a tény, hogy az egészséges gyerekek nyelvi környezetüktől, társadalmi, anyagi helyzetüktől, sőt

⁶ Ismét cikkem lektorának kell megköszönnöm, hogy felhívta a figyelmemet MICHAEL TOMASELLO két fontos munkájára (TOMASELLO 2003., 2007.).

mentális képességeiktől is jórészt függetlenül 5-6 éves korukra lényegében tökéletesen elsajátítják anyanyelvüket, nem magyarázható mással, mint hogy a nyelvi struktúrák jó része genetikusan kódolt, tehát univerzális; az pedig, ami a nyelvekben specifikus, nem lehet olyan bonyolult, hogy egy kisgyerek meg ne tudná tanulni.” Nem tudom, mit ért É. KISS azon, hogy a gyermekek 5-6 éves korukra *l é n y e g é - b e n* tökéletesen elsajátítják anyanyelvüket, hiszen ehhez tudnom kellene, hogy mi a *l é n y e g*. Éppen egy angol napilap hever az íróasztalomon – így kezdődik az egyik cikk: „Sceptic that I am on hearing there is...”. Gondolom, az ilyen szerkezet már a posztesszenciális (lényegutáni) szintaxisba tartozik, mert nem sok 5-6 éves gyerek értheti. Nem meggyőző számomra az a kijelentés sem, hogy a nyelvek specifikus elemei nem lehetnek bonyolultak, mivel még egy kisgyerek is el tudja sajátítani ezeket. Hiszen az egyes nyelvek „specifikus” elemeit nem is egy 5-6 éves tanulási folyamat során sajátítjuk el, hanem talán háromszor vagy négyszer annyi idő alatt! Ha pedig a nyelvtudás szociolingvisztikai meghatározását tekintjük (amiről itt természetesen nincs szó), akkor azt kell mondani, hogy az anyanyelvi beszélő nyelvi repertoárja (kódkészlete) évtizedeken át folyamatosan bővül és finomodik.

4. Amellett, hogy É. KISS KATALIN gondolatait jól megértettem-e, vagy hogy a fenti kritikái megjegyzéseim megalapozottak voltak-e, nem érdektelen talán az sem, hogy mennyire másként teszünk különbséget a bizonyosan „tudható” és a csupán „vélelmezhető” dolgok, azaz episztémé és doxa között. Úgy gondolom, hogy É. KISS magabiztossága, amivel a tudományos meggyőződését kifejti, olykor túllép egy bizonyos határvonalat: ezzel implicit módon minősítve az alternatív álláspont értékét. Mivel saját kutatási területem a szociolingvisztika és pragmatika, természetes, hogy számomra a „nyelv” nem valamiféle a beszélő tudatában adott kognitív struktúra, hanem mindenekelőtt a nyelvi interakció, a kommunikáció eszköze. Nem hiszem azonban, hogy ez a megközelítés helyesebb vagy „tudományosabb” lenne – bármit is jelentsen ez az utóbbi különös szó.

A kínai és a japán kultúrában közismert az öreg kőkút békájának a példázata (Zhuang-zi 17.9, japánul *i-no-naka-no kawazu*). A kút teljes terében ő az úr: kedvére ugrándozhat, tapicskolhat a vízben, és ha kedve tartja, akkor betakarhatja a lábát az iszappal – nincs nála boldogabb lény a világon. Feltéve persze, hogy a kút a világ.

A hivatkozott irodalom

- AARSLEFF, HANS 1970. The history of linguistics and Professor Chomsky. *Language* 46: 570–85.
- ANDOR JÓZSEF 2004. The master and his performance: An interview with Noam Chomsky. *Intercultural Pragmatics* 1: 93–111.
- BÉKÉS VERA 1997. A hiányzó paradigma. Latin Betűk, Debrecen.
- BEZECZKY GÁBOR 2002. Metafora, narráció, szociolingvisztika. Akadémiai Kiadó, Bp.
- CHOMSKY, NOAM 1966. Cartesian Linguistics. A Chapter in the History of Rationalist Thought. Harper & Row, New York.
- COOPER, DAVID E. 1972. Innateness: old and new. *Philosophical review* 81: 465–83.

- JOLY, ANDRÉ 1977. La linguistique cartésienne: une erreur mémorable. In: ANDRÉ JOLY – JEAN STEFANINI szerk., *La Grammaire générale, des Modistes aux Idéologues*. Université de Lille III, Villeneuve d'Ascq. 165–99.
- É. KISS KATALIN 1998. A generatív nyelvészet mint kognitív tudomány. In: PLÉH CSABA – GYÖRI MIKLÓS szerk., *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Bp. 23–39.
- É. KISS KATALIN 2002. Mi legyen a magyar nyelvészet Széchenyi-programja? *Magyar Tudomány* 198–202.
- É. KISS KATALIN 2007. A nyelvészet mint természettudomány. *Magyar Tudomány* 165–72.
- É. KISS KATALIN 2009. A 80 éves Noam Chomsky és a chomskyánus nyelvészeti forradalom. *Magyar Nyelv* 1–8.
- KOERNER, KONRAD 1977. On the Non-Applicability of Kuhn's Paradigms to the History of Linguistics. *Proceedings of the Seventh Annual Meeting of the North Eastern Linguistic Society* 7: 165–74.
- KONTRA MIKLÓS 2009. Hasznos nyelvészet. *Magyar Nyelv* 78–85.
- KUHN, THOMAS S. 1962. *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press, Chicago. (Magyarul: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat, Bp., 1984.)
- MCCAWLEY, JAMES D. 1988/1998. *The Syntactic Phenomena of English*. 2. kiadás. University of Chicago Press, Chicago.
- MURRAY, STEPHEN O. 1980. Gatekeepers and the 'Chomskyan Revolution'. *Journal of the History of Behavioral Sciences* 16: 73–88.
- MURRAY, STEPHEN O. 1994. *Theory Groups and the Study of Language in North America. A Social History*. Benjamins, Amsterdam.
- NEWMAYER, FREDERICK J. 1980. *Linguistic Theory in America: The first quarter-century of transformational-generative grammar*. Academic Press, New York.
- OTERO, CARLOS P. ed. 1994. *Noam Chomsky. Critical Assessments*. 8 kötet. Routledge, London.
- PARIENTE, JEAN-CLAUDE 1985. *L'analyse du langage à Port Royal*. Minuit, Paris.
- PERCIVAL, W. KEITH 1972. On the Non-Existence of Cartesian Linguistics. In: RONALD J. BUTLER szerk., *Cartesian Studies*. Blackwell, Oxford. 137–45.
- PERCIVAL, W. KEITH 1976. The applicability of Kuhn's paradigm to the history of linguistics. *Language* 52: 285–94.
- PIAGET, JEAN 1967. *Biologie et connaissance: Essai sur les relations entre les régulations organiques et les processus cognitifs*. Gallimard, Paris.
- PUTNAM, HILARY 1967. The 'innateness hypothesis' and explanatory models in linguistics. *Synthese* 17: 12–22.
- SALMON, VIVIAN 1969. Pre-Cartesian Linguistics. Review article on Noam Chomsky's *Cartesian Linguistics*. *Journal of Linguistics* 5: 165–187. (Repr. in: *Uő, The Study of Language in 17th-Century England*. Benjamins, Amsterdam. 1988: 63–85.)
- TOMASELLO, MICHAEL W. 2003. *Constructing a language: a usage-based theory of language acquisition*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- TOMASELLO, MICHAEL W. 2007. What kind of evidence could refute the UG hypothesis. In: M. PENKE – A. ROSENBAACH szerk., *What counts as evidence in linguistics: the case of innateness*. Benjamins, Amsterdam. 175–8.

The old stone well's frog revisited

A reply to Katalin É. Kiss

This rejoinder attempts to challenge certain statements made by Katalin É. Kiss in her “Noam Chomsky, 80, and the Chomskyan linguistic revolution” (*Magyar Nyelv* 2009: 1–8) concerning the historical role and achievements of generative linguistics. In particular, the paper questions the puzzling claims (1) that the socio-cultural study of language is ‘prescientific’, (2) that the rise of the Chomskyan paradigm rendered alternative approaches to language marginal, and (3) that generative grammar investigates language as a kind of “natural science”.

LÁSZLÓ CSERESNYÉSI

Hogyan szólának?

Az első magyar vers(töredék)

1. Bevezetés. – Előadásom¹ címét HORVÁTH CYRILLTől (1934.) kölcsönöztem, míg az alcím ZOLNAI GYULA 1894-ben megjelent, nyelvemlékeket bemutató monográfiája második fejezetének címe (*Legrégibb verses maradványunk. A Königsbergi Töredék.*) nyomán fogant.

Néhány hónappal az Ómagyar Mária-siralom felfedezése (1922. november) után HORVÁTH JÁNOS ekként mutat rá újonnan meglett nyelvemlékünk jelentőségére: „A magyar verstörténetet zavarba fogja ejteni, [...] a magyar műköltészet eddig álmunkban sem képzelt fejlődésnek indult” (1923: 189; kiemelés: Sz. R.). Bö fél évszázaddal később hasonló lelkesültséggel nyilatkozik BENKŐ LORÁND: „hány vallásos áhítatból fogant magyar nyelvű versrészesletnek kellett elvezetnie a csodálatos nyelvi-stiláris fejlettségű Mária-siralomig” (1977: 142; kiemelés: Sz. R.). Hasonlóképpen vélekedik MARTINKÓ ANDRÁS is: „európai kitekintés nélkül az ÓMS. megmarad [...] a későbbi magyar költészeti produkciókat művészi tekintetben felülmúló egyszeri csodának, kivételnek” (1988: 9; kiemelés: Sz. R.). E megállapítások – számos hasonló közül kiragadva – közösek abban, hogy az ÓMS.-t különleges és kiemelkedő verses alkotásnak tartják. A véleménykülönbség abban ragadható meg, hogy míg a kutatók egy része a Mária-siralmat a magyar irodalomban előzmény nélküli – MARTINKÓ hozzáteszi: csupán „európai tükörbe tekintve” érthető –, kivételes költői teljesítménynek tekinti, addig mások – BENKŐ LORÁNDdal – úgy vélik, e különleges alkotásnak hosszabb-rövidebb (sajnos nem dokumentálható) előtörténete van. Ez utóbbi véleményhez csatlakozva szándékom láttatni: az Ómagyar Mária-siralom nem magányos üstökös korai magyar líránk egén, az őt kevéssel megelőző (csupán kései másolatban fennmaradt) Königsbergi töredék műremek méltó párja lehet.

Előadásommal óhatatlanul is bekapcsolódom egy csaknem másfél évszázados múltra visszatekintő vitába. A kutatókat ugyanis a Königsbergi töredék 1863-as

¹ A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2008. november 18-i felolvasó ülésén elhangzott előadás szerkesztett változata.

felfedezése óta foglalkoztatja, vajon hogyan szólának, akik „úgy szólának”: prózában vagy versben? A vitát nem eldönteni kívánom, de úgy vélem, a tudományos kutatás túl korán zárta le a kérdést.

A KT. – a Szalagok kérdéskörét ezúttal nem kívánom érinteni – kutatástörténete fél évszázada a következő megállapításokkal jutott nyugvópontra: 1. 1350 körül keletkezett; 2. műfaja: elmélkedés; 3. témája: Szűz Mária anyaságának dicsérete (vö. B. LÖRINCZY 1953: 5, 7).

Vajon szükség lehet-e a tudomány számára már lezárt kérdéseket újból feszegetni, szakmai vitákat felújítani, a tiszteletre méltó elődök meglátásait revízió alá venni? A választ BENKŐ LORÁNDtól kölcsönözöm, aki maga is revízió alá fogta a KT. keletkezésének 1350 körülre tett időpontját, s éppen korai szövegemlékeinkre vonatkozóan állapítja meg: „Látszólag kidolgozott, megoldott kérdésekben is időről időre szükség van újra való mérlegre tevésre, újabb nézőpontokhoz való igazításra, nem is szólva arról, hogy a tudomány számára ab ovo nincsenek lezárt tézisek.” (1977: 131).

A jelen újragondolás eredményeként a következőket vélem: 1. KNEZSA ISTVÁN és BENKŐ LORÁND kutatásai nyomán a kései másolatban fennmaradt töredék eredeti magyar nyelvű változatának keletkezése a XII. század végére – XIII. század elejére tehető. 2. Műfaja: himnusz. 3. Témája: Jézus isteni és emberi természete a megtestesülésben, azaz: a karácsony misztériuma.

2. A Königsbergi töredék datálása és szövegrétegei. – A KT. nyelvi állapota, valamint szövegének írásmódja kronológiailag nem fedi egymást. Ez az elsődleges oka, hogy kutatástörténete során datálására több lehetőség is fölmerült.

Nyelvemlékünket felfedezése után TOLDY FERENC – bár kérdőjellel – a XIII. századra helyezi (1863.; vö. SZ.[ILY] K.[ÁLMÁN] 1911: 377). BEÖTHY ZSOLT a XIV. század elejéről származtatja (1896: 78). Az „Ó-magyar olvasókönyv” szerzői (JAKUBOVICH és PAIS) a kódexet, amelynek kötéséből a töredék előkerült, a XIII–XIV. századra, míg szövegünket a XIV. század derekára helyezik (1929: 173–4). Ez a datálás – nyelvemlékünk fennmaradt példányára, illetve kisebb pontosítással kódexére vonatkozóan – máig helytálló.

KNEZSA ISTVÁN Árpád-kori szövegemlékeink helyesírását elemezve ugyanakkor arra a következtetésre jut, hogy az emlékcsoport „nem XIV. századi, hanem egyenesen XII. századi helyesírás benyomását kelti” (1952: 88). A Königsbergi töredékre (és szalagjaira) vonatkozóan külön megjegyzi: „a legkésőbbiek, a KT. és a KTSz. őrizték meg a legjobban az eredeti XII. századi jelleget” (i. h.). Ez az elmentmondás – véleménye szerint – csak úgy oldható fel, ha feltesszük, hogy emlékeink egy XII. században elindult, és az ekkori helyesírást konzervatívan őrző emléksorozatnak a folytatásai. Ugyanakkor óvatosan felveti, hogy „egyes esetekben [...] emlékeink esetleg XII. századi emlékek másolatai, vagy átdolgozásai lehetnek” (i. h., kiemelés: Sz. R.). BENKŐ LORÁND ezen az úton indul tovább. Nyelvemlékeink nyelvallapotát tüzetesen megvizsgálva arra a következtetésre jut, hogy valamennyi korai szövegemlékünk másolat, ez a magyarázata a fennmaradt példányok kora és nyelvi állapota közti – olykor jelentős – kronológiai eltérésnek, mely

a Königsbergi töredékre vonatkozóan másfél évszázad is lehet: „XII. sz. vége – XIII. sz. eleje/1350 k.” (1977: 140, 1980: 26). A meggyőző nyelvtörténeti érvek számbavételére lásd: BENKŐ 1980: 19–32. Bár ez az időmeghatározás BENKŐ 1977-es írása óta ismert, a MOLNÁR–SIMON-féle nyelvemlékközlés harmadik, javított, bővített változata még nem vette figyelembe (vö. 1980: 53). A későbbi kutatók e kronológiát, illetve a megállapításához vezető, azt megalapozó nyelvtörténeti érveket egyöntetűen elfogadták (vö. pl. KOROMPAY 2005: 284; A. MOLNÁR 2005: 119; DÖMÖTÖR 2006: 31; stb.), azt fokozatosan az irodalomtörténet is integrálta (vö. a MILEx.-hoz képest az UMILEx. vonatkozó szócikkét; vö. még: MNLex.).

Abból kiindulva, hogy fennmaradt nyelvemlékünk egy körülbelül másfél évszázaddal – az Ómagyar Mária-siralomnál is – korábbi szöveg másolata, továbbá hogy a birtokunkban lévő példányon feltehetően későbbi javítások történtek (vö. BENKŐ 1977: 138), nyelvemlékünkre vonatkozóan három anyanyelvi réteggel számolhatunk.

Szövegünk első, legkorábbi rétege az „eredeti” magyar szöveg, itt az esetleges latin előzményektől egyelőre eltekinthetünk. Ezt a feltehetően XII. századi szövegvariánszt nem ismerjük. Ami bizonyosan elmondható róla – annak fényében, hogy a fennmaradt példány erről készült közvetlen vagy még inkább közvetett másolat –, hogy („európai tükörbe” is tekintve) tudatos mikrotextuális szerkesztettség és igen erős költőiség jellemzi. Három szembetűnő ismérvet emelek ki: 1. Feltehető, hogy a fennmaradt példány pontjai nem vagy nem minden esetben interpunkciós jelek (vö. pl. BENKŐ 1980: 364; ezzel szemben: KESZLER 2004: 111). Az ún. „tévesztések” valószínűbben magyarázhatók az egykori ritmikai tagoló jeleknek a másolás során interpunkciós jelekként való alkalmazásával és (részleges) áthelyezésével. 2. A szöveg kedveli az alliterációt: *ſcu3 lean. fiot ſciulheffen / ſcu3 ſegne3 tukere. tiſtan maradhaſfun; benne býnut lelhetneýnc* (átírás: A. MOLNÁR 2005: 122; vö. E. ABAFFY 1990: 125–6). 3. A szöveg végig ellentétpárookra épül. Egyetlen kiragadott példa: *ug hug ana ſciultet. de qui legen neký atia;* stb.

Másfelől több jel is arra mutat, hogy nyelvemlékünk latin mintát követ, ennek fokát, módját (szemben az ismert módozatokkal: HB. és HK., ÓMS., GyS.) egyelőre nehéz megmondani. Esetenként a közvetlen fordítás lehetősége is felmerül. Egyetlen szembetűnő példa: a magyar *ez* mutató névmás kataforikus szerepű főmondati utalószóként történő használata minden bizonnyal latin szöveg követésének nyoma, mivel a latinban ezt a funkciót rendszeren a közelre mutató névmás (*hic*) tölti be. Ennek lehet magyar megfelelője a rákövetkező mellékmondatra mutató főmondati *ez*: „rohtonc *ez* nem lev3 vala. hug...”, illetve „*E3* oz iften [...] quit...” (vö. ÓMS., valamint a kódexek fordításszövegének számos példája). Tudhatta ezt a harmadik szövegréteg megalkotója is, különben nemigen érezte volna szükségét az anaforikus *evt* betoldásának az utóbbi mondatrészletbe (l. alább).

A második réteg a ránk maradt példány alapszövege, a kiegészítések nélkül. Ennek különleges ismertető jegyei a nyelvi variánsok, melyeket feltehetően a másolónak az eredeti szöveg szerzőjétől elütő nyelvjárása eredményez (többbszörös másolás esetén a kettősségek korábbi fázisban is jelentkezhetek): 1. a tagadószó variánsai: *nem* (2x) ~ *num* [*nium* ~ *nöm*]; 2. a kijelentő módú, jelen idejű, E/3. személyű, határozott ragozású palatális igerag változatai: *furiſte* ~ *etetý ýmletý*. Nehéz

megmondani, mely esetben melyik változat lehetett az eredeti réteghez tartozó, és melyik a másoló nyelvváltozatából átszűrődő variáns (ha egyáltalán erről van szó). Annak tükrében azonban, hogy – amint ezt látni fogjuk – az utolsó szakasz a másoló „igazításaitól” érintetlennek tűnik, az itt olvasható *num* változat lehet az eredetibb. Az igerag, ha a *furifte* szót esetleg a másoló tette bele a szövegbe (a rekonstruált vesszor a *mufia*-val kezdődik) a szimmetria kedvéért – hasonló eljárásra vö. HORVÁTH JÁNOS 1928: 99–100) –, akkor valószínűleg ez a saját nyelvjárási változata. E réteg másolat voltára egyébként a *leýessen* alak is mutathat (a *h* és az *y* öszszecserélése paleográfaiilag indokolt, vö. A. MOLNÁR 2005: 124–5), az igealakra azonban hangtörténeti magyarázat is adható (l. korábban: B. LÖRINCZY 1953: 63, 111; BENKŐ 1980: 88; stb.). Másolatról lévén tehát szó azt sem nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a másoló egyéb helyeken is – akár tudatosan, akár tévesztés okán – alakíthatott a szövegen.

Szövegünk *h a r m a d i k r é t e g e* a kiegészítéseket tevő akár azonos (VIZKELETY 1984: 332; azonos kéz, de későbbi betoldások: KOLTAI-KASTNER 1956: 136), akár eltérő kéz (B. LÖRINCZY 1953: 7; SZABÓ 1959: 32; A. MOLNÁR 2005: 126; vö. BENKŐ 1977: 138, 1980: 23, 27 is) által létrehozott, szándéka szerint „javított”, az alapszöveg lejegyzéséhez képest mindenképpen későbbi szövegváltozat. Az ugyanis kevésbé valószínű, hogy az interlineáris és marginális betoldások a lejegyzés folyamatában a hibák azonnali korrigálása céljából kerültek volna ide, tudniillik nélkülük sem „hibás” a szöveg, másfelől az azonnali javításokat a másoló – és a javító kéz is – lehúzással jelölte (vö. A. MOLNÁR 2005: 122), továbbá a javítások feltehetően más tollal készültek (SZABÓ 1959: 32). Általános jellemzőként elmondható, hogy e betoldások egy kivétellel grammatikai, illetve szövegkohéziós túlbiztosítások, melyek prózai(bb) szöveggé teszik az utolsó változatot (vö. HORVÁTH CYRILL 1934: 137). Ellentmondunk ezzel A. MOLNÁR FERENC véleményének: „A hozzáírások egy-egy szótaggal gyarapítják a »prózát« minden bizonnyal egy dallamhoz való jobb simulás érdekében” (2005: 125). A betoldások: 1. *wýlag^{noc} kez detuitul fugua*: az első pillantásra alanynak is értelmezhető *wýlag* birtokos jelzői funkcióját erősíti meg a (kétszeres) jelölés; 2. *Tudýuc latiuc^{ew} fcuž lean / nac*: névmási kohézió, a közvetlen előzményben ugyanis nem Máriáról volt szó (a nyomában feltehetően kimaradó felsorban viszont igen – l. alább a középső vesszszak formai és tartalmi bemutatásánál –, így a második szövegréteg szintaktikai-kohéziós hiányát pótolja a betoldó kéz); 3. *o zut nem tud^{hot}iuc*: a teológiai megállapítást (l. később) árnyalja, értelmezi (erről említést tesz, de nem fejti ki: A. MOLNÁR 2005: 126); 4. *mynt^{ew} efmeriuc*: névmási kohézió megteremtése, az utolsóként említett „atyá” helyett a „fiú”-ra utal vissza; 5. [a margón:] *mynt^(?) benne býnut lelhetneýnc*: szintén grammatikai túlbiztosítás (korábban *eu*-nek olvasták). Két esetben (2, 4) azt látjuk, hogy a betoldások eszközlője a névmási anaforával a nem közvetlen előzményként korábban említettre kíván visszautalni (2: szűz leány – fiat – tükre – nekünk – őt: ti. a szűz leányt; 4: fiat – anya – atyja – [mi] – őt: ti. a fiút), amiben esetleg – nem konkrét szöveget követve, hanem nyelvtudásából fakadóan – latin grammatikai megfontolás is vezérelheti, ugyanakkor a különböző névmási alakokban realizálódó denotatív változatokat (*hic, iste, ille, is*) nélkülöző magyar személyes névmás e funkciót nem tudja egyértelműen betölteni.

A következőkben e harmadik szövegréteget teljesen figyelmen kívül hagyom, a második (a fennmaradt alapszöveg) vizsgálata által kívánok az eredeti (sajnos közvetlenül nem ismert) változatról véleményt alkotni.

3. A Königsbergi töredék műformájának kutatástörténete. – A bevezetőben feltett második állítás vizsgált szövegünk műfajára vonatkozik. Ennek meghatározásához mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy műformája próza-e vagy vers? S ha ez utóbbi, miféle? Valójában ennek eldöntése nem könnyű, jelzi ezt a KT. kutatástörténetének hosszan elnyúló „vers-próza vitája”. Tekintsük át ennek egyes szakaszait!

A) A vita 1. szakasza: 1894–1895.

A kérdésben elsőként BEÖTHY ZSOLT – 1878-tól a budapesti egyetem magántanára, 1882-től az esztétika tanára – feltehetően egyetemi előadásain fogalmazott meg határozott véleményt, mivel több későbbi szerző is végső forrásként hivatkozik rá (vö.: KÖVESKUTI 1908: 456; HORVÁTH CYRILL 1921: 72; stb.). Az ő álláspontja szerint a KT. vers, ahogyan később irodalomtörténetében fogalmaz: „Szűz Máriáról való megromlott ének töredéke” (1896: 78). Megállapítása szerint „a régi ének ritmusa (4, 4 + 4, 3) a három utolsó sorban még egészen tisztán cseng” (i. h.). Több kutató, aki a szöveget versnek tekinti, e végső három (esetleg az utolsó kettő) sorból indul ki, ezért nem haszontalan, ha e sorokat – BEÖTHY tagolásában – közöljük:

De ki légyen | néki atyja || azut nem tud | hotjuk.
Ez oz isten | mint (öt) esmérjük || kit szeplő nem illehet;
Mert ha isten | ő nem volna || (ő) benne bínöt | lelhetneink.

Látható, hogy BEÖTHY a „javításokat” is figyelembe veszi: ahol a szótagszámra szükség van, ott beépíti („tudhotjuk”: de így sem tökéletes), ahol pedig felesleges, csupán zárójelben közli.

Időrendben a versforma első közlése ismereteink szerint ZOLNAI GYULA nevéhez fűződik. A nyelvemlékekről szóló monográfiájában – BEÖTHYt két évvel megelőzve – ugyanezt a három sort hozza, ugyanebben a tagolásban. A szövegről szólva megjegyzi: „a Königsbergi Töredék [...] legrégibb verses maradványunk, s egy Szűz Máriáról szóló ének töredékének látszik” (ZOLNAI 1894: 74). Figyelemre méltó, hogy a harmadik réteg toldásait ő is későbbinek tarja: „ritmusa a betoldások rontásai dacára [...] még tisztán érezhető” (i. h.).

Az egységesnek tetsző álláspont SZILÁDY ÁRON színre lépésével válik szakmai vitává. Véleménye szerint „nincs elég okunk arra, hogy [...] verses maradványnak tekintsük [a KT.-et]”, illetve: „a rhythmicusnak látszó sorok [...] a teljes vagy kiegészíthető szövegben nem folynak tovább” (1895: 574). E megnyilatkozás mögött az is meghúzódhat, hogy „mutatványként” ZOLNAI (is) csupán az utolsó három sort idézi.

Talán ez utóbbi megállapításnak is része lehetett abban, hogy KALMÁR ELEK még ugyanebben az évben közli ütemekre bontva és versszakokra osztva nem csupán a KT. teljes szövegét, de még a Szalagok töredékeit is (1895: 352–3). A rekonstrukció nehézségeit ő is a „rongált szavakban” látja. A szakaszokat a „pontok”

tagolása szerint osztja fel (ezek szerint minden esetben a sorok végét jelölik), így ugyan változó hosszúságú, egyenlőtlen szótagszámú, de mindig kétütemű sorokat rekonstruál, melyeket a KT. esetében 5 versszakba rendez. A „betoldásokat” rendre kihagyja, a *chudaltuf* szóba magánhangzót told. A végeredmény: „elég döcögős és egyenlőtlen ugyan a vers, de nem sokkal kezdetlegesebb a R. M. K. [= Régi magyar költők] egyik-másik költeményénél” (i. m. 351).

Írásához közvetlenül csatlakozik NÉGYESY LÁSZLÓ kritikája – aki bár határozottan nem foglal állást, mégis – a verses forma felé hajlik. KALMÁR változó szótagszámú rekonstrukcióját (amelynek kétütemű sorai között 2/2, 3/2, 3/3, 4/3 és 4/4-es osztatú is van) nem tartja meggyőzőnek, azt szellemes kísérletnek nevezi. A KALMÁRNál elsődleges viszonyítási alapnak tekintett pontozásra vonatkozóan pedig megállapítja: „nem valószínű [...], hogy a szövegnek [...] a másolásból eredt romlása [...] épen a pontokat kímélte volna meg” (1895: 353). Másfelől igen gyanúsak tartja, „hogy annyiféle sort keverték volna össze ily rövid szövegben” (i. m. 354). Saját véleménye, hogy az alapforma a már említett 4+4+4+3 tagolás, a többi sor eltérésének az oka pedig vagy szövegromlás, vagy a verselés kezdetleges foka, esetleg egy-egy szótag több hangjegyre való elnyújtása. A megoldást abban látja, hogy azokból a helyekből lenne érdemes kiindulni, ahol a „vers lüktetése” és a pontok egybevégnak: innen lehetne esetleg a szöveg többi részének versformáját megtalálni. Persze e kérdésekre kielégítő választ csak akkor kaphatnánk – s ebben minden további kutató is egyetért – „ha sikerülne a K. T. eredetijéül szolgált latin egyházi éneket fölfedeznünk” (i. h.; vö. még: HORVÁTH CYRILL 1934:140). Addig is „tovább kell nyomozódni s e versalakok ésszerűségét bírálat alá vetni”: NÉGYESY 1895: 354).

NÉGYESY megállapítása egyben a vita első szakaszának – melynek középpontjában a BEÖTHY és ZOLNAI által bemutatott verses alapséma áll – zárszava is lehetne.

B) A vita 2. szakasza: 1903–1910.

A XX. század elején a vita ismét kiújul, ezt a szakaszt TORDAI ÁNYOS (1903: 9–10) és FRICK JÓZSEF (1910: 13–7) írásai keretezik. Mindketten amellett foglalnak állást, hogy a KT. vers, műfaját tekintve pedig felteszik, hogy himnusz, esetleg verses népének.

A szöveget prózai emlékek tekintők táborra is bővül, DÉZSI LAJOS (1908–1909: 26) mellett a leginkább figyelemre méltó ZOLNAI pálfordulása: „[a] szövegtöredékek [ti. a KT. és a szalagok] egy Szűz Máriáról szóló elmélkedésnek maradványai. Az előbbieken némelyek [!] verses emléket látnak.” (1905: 31)

Már csupán TORDAI, majd FRICK felvetése okán is érdemes e szakaszt külön tárgyalni, a korszakot azonban GÁBOR IGNÁC verstani rekonstrukciója uralja (1904., 1908: 85–92). Véleménye szerint a KT. a vogul és osztják költészetből is ismert ősi magyar ritmust örzi, mely négyütemű sorokba rendeződve nagy ritmikus változatosságot mutat, az alliterációk szerepe pedig a ritmikus sorok összekapcsolása. Az igazi újdonság azonban az ütemelőzők bevezetése, pl. „ug hug || ana | sciluttet; de || qui legen neky | atia” stb. Mindazonáltal az ütemelőzők és a nagy ritmikus változatosság mellett is „kiküszöböl” egyes szavakat: *fuguan, rohtonc, chudaltus, neky, (evt)*. Figyelemre méltó továbbá, hogy verstani elméletét tekintve az első korszak képviselői közül a prózai formát feltételező SZILÁDYval éppúgy szemben áll, mint a versforma felé hajló NÉGYESYvel (vö. KERTÉSZ 1908: 460).

GÁBOR ütemelőzőket alkalmazó, „ősi magyar” verstani rekonstrukciója a kortársak számára a legmesszebbmenőkig, olykor az elragadtatásig meggyőző: „Hogya ma Arany János élne, nagyon megörülne Gábor felfedezésének” (KERTÉSZ 1908: 461); „A Königsbergi Töredék, irodalmunk legrégibb verses maradványa, ritmus szempontjából teljesen megfejthetetlen volt. Hogy vers, azt érezte mindenki, de a Himfy-sor ritmusát, amelybe bele akarták kalapálni, sehogy se tudta eltűrni. A Gábor Ignác négyütemes versébe pedig kifogástalanul beleilleszkedik, sőt szinte tipikusan mutatja annak összes tulajdonságait” (SCHÖPFLIN 1908: 525). Ha a kortársakat meg is győzte GÁBOR elmélete, az utókort azonban kevésbé nyugtázta le. A bírálók szinte egyöntetűen tiltakoztak az ütemelőzők bevezetése ellen, melyet a modern magyar vers nem ismer, s feltehetően az ősi sem ismerhetett (vö. csupán a témánkkal érintkező szakirodalomból: HORVÁTH CYRILL 1915., Uő szerk. 1921: 70, 1934: 150–1; HORVÁTH JÁNOS 1928: 8; CSÁSZÁR 1929: 30, 37).

C) A vita 3. szakasza: 1915–1936.

A vita feléledését HORVÁTH CYRILL – GÁBOR verselméletét megkérdőjelező cikkében (1915), majd ezt továbbfejlesztve a szerkesztésében megjelent irodalomtörténeti kézikönyvben (1921) közzétette, a vita e szakaszát leginkább jellemző – versolvasata és kapcsolódó megállapításai váltották ki. HORVÁTH CYRILL visszatér az eredeti elképzeléshez, miszerint a KT.-nek „a 4, 4 + 4, 3 periodus az igazi versformája” (i. m. 72). A betoldásokat nem veszi figyelembe, az ekként is fölöslegesnek látszó szótagokat szaporázással magyarázza (i. m. 73), a szövegben apró „javításokat” eszközöl: a *chudaltuf* szót törli, a *scu z fegnek* formát pedig kiegészíti: *szüzségének*.

Az évtized végére – részint szintén GÁBOR nagy hatást kiváltott művére reagálva (vö. CSÁSZÁR 1929: 30, 37) – felerősödik az a vélemény, miszerint a KT. próza. E nézet ekkori képviselői ugyanakkor kevésbé merevek, mint korábban SZILÁDY, és olykor „engedményt” is tesznek. HORVÁTH JÁNOS szerint „erőltetés nélkül e szövegeket másnak, mint ritmikus prózának, vagy jobb esetben szabadszótagszámú, kétütemű versezetnek alig minősíthetni” (1928: 140). Ami e prózát – HORVÁTH JÁNOS szerint – mégis „versszerűvé” teszi: litániaszerű ritmusa, illetve az, hogy „párhuzamos szerkesztésű mondatai itt-ott nagyjában egyenlő hanghuzamúak” (1931: 92–3). Az ÓMolv. pedig, mely a KT.-et „Mária szüzanyaságát magasztaló elmélkedés” befejezésének mondja (179, a kiemelést elhagyva), szükségesnek tartja azért megjegyezni: „Tagadhatatlan, hogy találunk ritmikusán lüktető [...] sorokat is, [...] azonban [...] prózában folyik tovább” (180–1), sőt – a kutatástörténetben először – felveti, hogy esetleg „mindezekig ismeretlen latin eredetije [...] volt egészében vagy egyes részleteiben verses” (181). Megjegyezzük, hogy a húszas évek végétől a szerzők rendszeresen összevetik a KT.-et az időközben felfedezett ÓMS.-mal.

Az általuk képviselt, kevésbé szigorú, engedményt is tevő nézetet azonban HORVÁTH CYRILL „súlyos ítéletnek” éli meg, melybe képtelen beletörödni, így újra tollat ragad, hogy véleménye mellett kitartva – immár az ÓMS. ismeretében – tovább érveljen (1934.). Írásában – párhuzamos helyekkel bőven illusztrálva – lényegileg megismétli korábbi véleményét, kiegészítve azzal, hogy a versen „trochaeszerű lejtés” vonul végig, melynek középlatin párhuzamára is rámutat (i. m. 146–7).

Inkább tudománytörténeti érdekesség az utolsó verstani rekonstrukció: JACOBI LÁNYI ERNŐ ötlete (1936.). JACOBI LÁNYI a szöveg természetes ritmusát vizsgálja meg, a szöveget mondatrészek szerint rendezi el. Szerinte „a szabad szótagszámú [...] versben az ízületek (sorfelek, ütemek) aránya a ritmusalkotó tényező”, e verselés mintáját pedig az obi-ugor költészetben véli fölfedezni. Mutatványként emeljük ki egy rövid részletet: „2. *rohtonc ez | nem leut wala.* – határozó, alany | tagadott állítmány. || 3. *hug fcuz lean. | fiot sculheffen.* – jelzős alany | tárgyas állítmány. || 4. *fcuz fegnek tukere. | tiftan maradhaffun.* – birtokos, alany | határozós állítmány.” stb. (1936: 308).

E rekonstrukciós kísérlettel – mely visszhang nélkül maradt – be is fejeződött e kérdés további feszegetése.

D) A próza-vers vita lezárulása

A vita befejezését, illetve nyugvópontra kerülését az jelentette, hogy a kérdés az 1940-es években kevés érdeklődésre tartott számot (vö. mégis: HORVÁTH JÁNOS 1948: 55), majd ennek nyomán az 1950-es évek elején két kiváló szerző is lezártnak tekinti azt. Monográfiájában B. LÖRINCZY ÉVA – bár kijelenti, hogy e kérdés nem tartozik vizsgálódási körébe, mégis – így foglal állást: „[a KT.] Mária szüzanyaságát magasztaló elmélkedés befejezése” (1953: 7; szó szerint idézve: ÓmOlv. 179). A másik fontos munka HORVÁTH JÁNOS – Galgóczi György álnéven¹ írt – ismertetése, amelyben összegzi korábbi véleményét: „*»Ez az isten mint őt esmérjük...«* [...] úgy volt szokás [...] emlegetni, mintha az volna az egész szövegnek a ritmusa (vers-ritmusa), holott e végső mondaton kívül a Töredékek sem mi más részére nem illik.” (1954: 241, kiemelés: Sz. R.) Azt mégis fenntartja, hogy a szövegben „vannak rímes és vannak ritmusos részek” (i. h.).

E) A próza-vers vita után

Újabb verstani elmélet híján, valamint az ÓmOlv. szerzői: JAKUBOVICH és PAIS, és még inkább HORVÁTH JÁNOS tekintélye nyomán a XX. század második felére eldőltnek tűnt (valójában elhalt) a vita, és általánossá vált az a vélekedés, amely szerint a KT. szövege próza, esetleg ritmikus próza.

A nyomukban járó nyelvemlékkiadások és kutatások (így már B. LÖRINCZY is) nem fordítanak a kérdés vizsgálatára különösebb figyelmet, általában átveszik a korábbi megállapításokat (vö. pl. MOLNÁR–SIMON 1980: 53; DÖMÖTÖR 2006: 31).

BENKŐ LORÁND mégis újrafogalmazza a már csontosodni látszó véleményt, és arra figyelmeztet, hogy a kutatásnak töredék volta ellenére is jóval nagyobb figyelmet kellett volna fordítania nyelvemlékünkre: „A korai magyar vallási próza művészi értékeinek megismerése tekintetében rendkívül nagy kár, hogy ez az emlékünkről, illetőleg emlékrészünkről ilyen csonkán maradt korunkra; de még ebbéli állapotában is több figyelmet érdemelt volna irodalmi, nyelvi-stiláris szempontból is, mint amennyiben eddig részesült.” (1980: 361, kiemelés: Sz. R.)

Újabban A. MOLNÁR FERENC sejteti sorok között „elrejtve”, hogy a „próza-kérdés” talán mégsem tekinthető egészen lezártnak: „A hozzáírások egy-egy szó-

¹ A név álnév voltára és a szerző kilétére az előadást kísérő hozzászólásában KOROMPAY KLÁRA világított rá, akinek e fontos információt ezúton is köszönöm.

tagszámmal gyarapítják a »prózát«, minden bizonnyal egy dallamhoz való jobb simulás érdekében.” (2005: 125).

F) A próza–vers vita összegzése

A vita tudománytörténetében megfigyelhető, hogy az egyes szakaszok közép-pontjában egy-egy verstani rekonstrukció áll. A szöveg prózai voltát valló nézet – amint ez a korabeli vonatkozó szakirodalom már SZILÁDYtól sugallja, de nem explikálja – a megtalált latin párhuzamok prózai voltára épül, emellett azonban a prózai megfontolások csupán a verstani elméletek cáfolatára szorítkoznak. Egyfelől megelégednek egy-egy konkrét elmélet cáfolatával, ebből következően viszont általános megállapítással élnek, másfelől kevés figyelem jut az ezen állítás melletti érvek felsorakoztatására, a prózára jellemző sajátságok kimutatására. Talán ez is lehet az oka, hogy újra és újra napvilágot lát egy-egy újabb verselmélet. Vagy az, hogy a szövegünk mégiscsak vers. GÁBOR ISTVÁN szellemes megjegyzésével élve: „Tudjuk, látjuk, hogy vers, de mi legyen ritmusa, azt nem tudhatjuk.” (1904: 537).

4. A Königsbergi töredék versformája. – Az alábbiakban a következő megállapításokat szeretném explicitté tenni: 1. Szövegünk XII. századi „eredeti” formája a második réteg tükrében (a harmadikat figyelmen kívül hagyva) vers, nem próza. – 2. Versformája kötött és állandó, ennek következtében nem tekinthető még ritmikus prózának sem: ha a kötött formájú KT. ritmikus próza, akkor ritmikus próza (s nem vers) a változó szótagszámú ÓMS. is, ezáltal pedig nemigen lenne értelme a vers és a (ritmikus) próza megkülönböztetésének. – 3. Szövegünk versszakokra bomlik, amelyeket következetesen a tartalmi ellentétek szerveznek.

Munkamódszerem a következő: nem a hiányokra figyelek, valamint nem kívánok emendálni, mint ahogyan azt a korábbi kutatók tették – bár másolásból, illetve esetleges prózai szöveggént való felhasználásából természetszerűleg adódhat „javítani való”, amire ugyanakkor szeretném felhívni a figyelmet –, hanem csupán a meglévő szöveg ritmusát vizsgálom. A vizsgálatban versszakról versszakra haladok, de szövegünk (elejét tekintve) töredék lévén a bemutatást az utolsó strófával kezdem.

HORVÁTH CYRILLnek igen jó megsejtése volt, hogy e verset nem a magyar költészetből kellene magyarázni, hiszen a fordítások gyakran „az általuk fordított eredetinek a ritmusát” igyekeznek utánozni (1934: 140). Akik tehát latinul verseltek, vagy legalábbis – a liturgiában való jártasságuk miatt – otthonosak voltak a közép-latin költészetben, miért ne próbálhattak volna (párhuzamosan korai biblia-, illetve esetleges legendafordításokkal, vö. például KOROMPAY 2006: 119) népnyelven megszólaltatni egy-egy kötött ritmusú költeményt is? Ha pedig tudjuk, hogy alkalomadtán ilyen műveket is átültettek népnyelvre (vö. ÓMS.), akkor ezen emlékekben az egyetemes egyházi költészet nyomait kell keresnünk (vö. HORVÁTH CYRILL szerk. 1921: 74; 1934: 156).

S végezetül – ezt jelen fejtegetésemben nem kívánom különösebben érvként használni, de szükségét érzem rámutatni – miért kellene e műveknek akár verselésük, akár szövegük (lejegyzés) szerint tökéletesnek lenniük? (Különösen az utóbbira párhuzamként megint csak említhető a Mária-siralom, vö. A. MOLNÁR 2005. vonatkozó fejezetei). A szövegormlás lehetséges, sőt valószínű, ezt későbbi nyelvem-

lékeink világosan láttatják: „Valahányszor egy vers több másolatban maradt reánk, a másolatok (...) egymástól többé-kevésbé eltérő szövegű v á l t o z a t o k-nak bizonnyultak” (HORVÁTH JÁNOS 1928: 96, a szerző kiemelése), továbbá: „Vannak okoskodó másolók, átírók, akik a (...) szöveget nagyon is meg akarják érteni s ebbeli pedáns túlbuzgalmukban köztöszót, igekötőt, ragot, személynévmást dugdosnak a szövegbe” (i. m. 98, minderről részletesen: i. m. 94–114; vö. még CSÁSZÁR 1929: 22). Korai, másolt verseinkre nézve a fordító és a másoló viszonyáról érdemes szem előtt tartanunk ugyancsak HORVÁTH JÁNOS megállapítását: „A középkori versírók verselési ügyességéről sokkal többet, a másolók másolói gondosságáról sokkal kevesebbet kell feltennünk (...). A fordító tudta, mit csinál, érezte, s a maga magyar eszközeivel legtöbbször híven reprodukálta a latin vers ritmusát; a másoló azonban nem a verset nézte, hanem jelentését s legtöbbször sejtelve sem igen lehetett a verses forma szigorú n o l i m e t a n g e r é j é r ől.” (i. m. 97, a szerző kiemelése).

A) Az utolsó versszak

Az utolsó strófa (a nyelvemlék utolsó két és fél sora) az, ahonnan a versformát feltárni kívánó kutatók egy része – BEÖTHYvel kezdve – elindult. E két sort semmiképpen nem lehet prózának, még ritmikus prózának sem tekinteni (legfőlegbb prózai szövegbe beépülő, azt záró versrészletnek). Ezt még azon kutatók sem cáfolják, akiknek a meggyőződése szerint szövegünk próza (l. a fentebb idézettekén kívül: CSÁSZÁR 1929: 168). Ha e két sort „európai tükörben” szemléljük, azonnal felismerjük, hogy versformája a Prudentiustól Venantius Fortunatus „Pange lingua” kezdetű himnuszán át Aquinói Szent Tamás azonos kezdetű himnuszáig – az egyetlen, melynek két utolsó versszakát („Tantum ergo...”) a katolikus hívek a mai napig a legkisebb faluban is latinul éneklék – s azon is túl, a későókori és középkori liturgikus költészet egyik legkedveltebb himnuszstrófája, akár még időmértékesen, hullámzó (15-ös) trocheusokban írva-énekelve, akár később nyugat-európai hangsúlyos egységekre „átírva” mint kataléktikus hangsúlyos trochaikus tetrameter. A Königsbergi töredék esetében természetesen ez utóbbit láthatjuk:

– U – U	– U – U	– U – U	– U –
˘ X X X X	˘ X X X X	˘ X X X X	˘ X X X
Ez o3 ýften	mynt efmeriuc ·	quit sceplev nem	illethet ·
mert ha ýften	ev num uolna	benne býnut	lelhetneýnc ·

Azokat a himnuszokat, melyek ebben a versmértékben íródtak, általában három, olykor kettő (vö. HORVÁTH CYRILL 1934: 148) sorból álló strófák alkotják. Szövegünk esetében a kétsoros strófaszerkezet látszik adekvátnak, amelyet rendre az ellentétek szerveznek. E versszakban (nem szövegszerű idézéssel): [az apa nélküli születés körülményei között Jézus] mivel Isten, ezért büntelen →← de ha nem volna Isten, bűnös lenne. (Évszázadokon át nem csupán az anyát – vö. KT. „tisztán maradhasson” –, de a „bűnben született”, „törvénytelen” gyermeket is bűnösnek tekintették, vö. pl. „Vie du pape Gregoire” francia legenda, illetve feldolgozása, Thomas Mann „A kiválasztott” c. regénye).

Megjegyezzük még, hogy – mivel az interpunkció és a ritmikai tagolás egybeesik – minden tagoló jel (pont) a megfelelő helyen áll. A *uolna* után azonban hiányzik, hiányát figyelmetlenség vagy eltérő grammatikai érzék is magyarázhatja, valószínűleg nincs jelentősége.

A korábbi kutatók közül (akár versnek, akár prózának tekintették a töredék szövegét) többen is állították, hogy az utolsó szakaszban megállapítható versmérték a töredék „semmi más részére nem illik” (HORVÁTH JÁNOS 1954: 241), „az ének többi részére a legnagyobb erőltetéssel sem illeszthető” (GÁBOR 1904: 537), illetve „[a töredékből] semmilyen versritmust kihüvelyezni nem lehet” (CSÁSZÁR 1929: 168) stb. Valójában ez az a mérték, amire a szöveg a legkönnyebben ráilleszthető, vállalva az eredeti szövegváltozat, valamint annak 150 évvel későbbi másolata közötti eltérések nem ismeretéből adódó minden kockázatot. Természetesen ez a „ráillesztés” nem problémamentes, hiszen ha magától értetődő lenne, a vita közel másfél százada el sem kezdődött volna. Mégis: az előttünk álló szöveg minden részében ez a ritmus lüktet. Ez esetben pedig nem csupán bekapcsolódom a rég lezárt próza-vers vitába, de tovább is kívánom lendíteni, hiszen ha ezt a himnuszstrófát fedezzük fel versformaként, ebből az is következik, hogy szövegünk egy magyar nyelvű himnusz töredéke.

B) Az utolsó előtti versszak

A fenti szakasz előtti szűk kétsornyi szövegrészlet alkotja az utolsó előtti versszakot. A verssorba való beillesztés – mint jeleztük – nem problémamentes, de a szöveg ritmusa tökéletes:

– U – U	– U – U		– U – U	– U –
˘ X X X X	˘ X X X X		˘ X X X X	˘ X X X
mufia · ete-	tý ýmleti ·		ug hug ana	fciluttet ·
de qui legen	neký atia		– – ozut	nem tudiuc ·

A második sorból két szótag hiányzik. Anélkül, hogy mindenáron rekonstruálni kívánnánk a szöveget, vegyük sorra a lehetőségeket: 1. Beillesztjük a *-hot-* szótagot (*tudhotiuc*), ezzel azonban a probléma nem oldódik meg, csupán annyi változik, hogy a hiány egy szótagos marad. S bár csábítana egy könnyű rekonstrukció: „*mi* azut nem *tudhotiuc*”, mégis inkább hagyjuk meg a problémát, a harmadik szövegréteggel pedig egyébként sem számolunk. – 2. A két szótagos hiány a jelzett helyen is állhat, de a sor elejére is kerülhet: „– de qui / legen neký // atia ozut / nem tudiuc”. A lehetőségek közötti választásban a ritmikus tagoló jelek segítenének, itt azonban ilyet nem találunk. A hiányt a másoló figyelmetlensége is eredményezhette, de lehet, hogy ő a versszöveget már prózaként másolta, ezért is hagyhatott ki a szövegből. A lényegesebb, hogy maga a verssor a két szótagos hiány ellenére is tökéletesen simul a tárgyalt versmértékbe.

Az első sor hiány nélkül, tökéletesen illeszkedik a ritmusba, magyarázatra három, egymással szoros összefüggésben álló dolog szorul. Az *ýmleti* és a *fciluttet* utáni pont mind metrikailag, mind grammatikailag megfelelő helyen áll. A *mufia*

utáni jel (a sor végén) azonban – mind ritmikailag, mind nyelvtanilag – indokolatlan. Másodszor: ha a *muſia* szó strófát kezd, nagybetűs kezdettel kellene állnia. Harmadszor: kiesett a sorból a *muſia*-t megelőző *furifte* szó, amely egyébként grammatikailag is „kilóg”, a megfelelő igerag a másik két palatális szóban *-i: etetý ýmletí*. Mindez – ha mégis rekonstrukcióval próbálkoznánk – úgy magyarázható, hogy a vers eredetileg aszimmetrikus szerkesztésű. A szöveget (prózaiként) másoló kéz a „páratlan” *muſia* szót stilisztikailag motiváltan az *etetý ýmletí* mintájára szinonimával egészíti ki. Így kerülhetett a szövegbe az igeragot tekintve eltérő változat, feltehetően a másoló saját nyelvjárásából. E „beillesztés” természetesen számolta fel a *muſia* eredeti, nagybetűs kezdését, és így kerülhetett tagoló jel a szimmetrikus szerkesztés tükörtengelyébe, mely egyben a sor vége (a jel kitételét ez is indukálhatta, vö. előző sor, illetve következő versszak). A figyelmünket azonban az kell, hogy megragadja, hogy minden meglévő szó töretlenül illeszkedik a vers ritmusába. A versszakot ismét ellentét fogja egybe: *anya →← atya*.

C) A töredék középső versszaka

A középső versszak a leginkább problémás része az egész szövegnek. Az első sor nagybetűvel kezdődik, minden bizonnyal strófát kezd. A szövegrészletben csak a végén (a *fiot* után) van tagoló jel, a *lean* és a *nac* rag között a sor végén mind ritmikailag, mind nyelvtanilag indokolatlan és felesleges. (Az is lehet, hogy a sor vége miatt került ide jel, és az elválasztást szándékozik jelölni.)

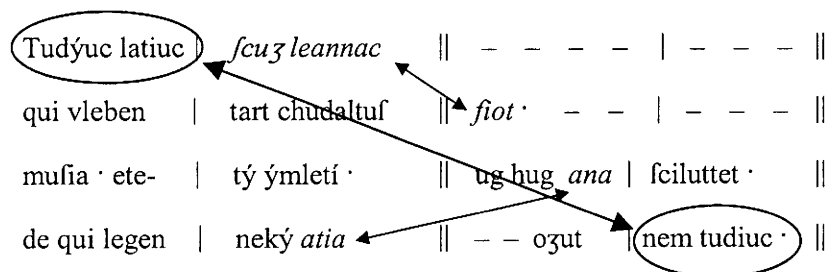
– U – U – U – U		– U – U – U –
˘ X X X X ˘ X X X X		˘ X X X X ˘ X X X
Tudýuc latiuc ſcuſ leannac		– – – – – – –
qui vleben tart chudaltuf		fiot · – – (furifte)

Ha a nagybetűs kezdéssel indítjuk a versszakot, egy teljes félsor hiányzik. E vers-tanilag „szabályos hiány” éppen nem prózai jellegre vall, hanem arra, hogy a másoló fejében is „megszólalhatott” a ritmus, s szeme a következő ritmikus egységre tévedt. De az is lehet, hogy itt valami olyan szövegrészlet állhatott, ami prózai szövegként tekintve a versre – az előzmények ismeretében – Máriáról szólva fölösleges ismétlésnek tűnhetett, noha a szöveg Máriát még nem említette (bár töredékkel van dolgunk, és nem tudjuk, mi állt az előzményben, az „ug ſcolanac” mégis tematikai cezúrának tűnik). A lényeges azonban ismét az, hogy az előttünk álló szöveg is pontosan egy félsor, tökéletes ritmussal.

A második sor a szöveg legnehezebb sora. A metrumba ez a sor is pontosan illeszkedik, ezt még a hangzóhiányos *chudaltuf* erősíti is (jó, hogy a másoló nem emendálta), a probléma, hogy a *fiot* után másfél ütem hiány maradt. Ide akár be lehetne tenni a folytatásból kimaradni kényszerült *furifte* szót, kellő fantáziával össze is köthetjük: „*fiot akit furifte*”, a versszakok közötti enjambement-nak azonban – bár van rá példa a latin himnuszsköltészetben – nem túl sok a realitása. Ezen a ponton is meghagyjuk a termékeny bizonytalanságot azzal, hogy – amint már

említettük – az előttünk álló szöveg továbbra is könnyen simul a metrumba. Ennek a versszaknak a sorait is ellentét fűzi össze: szűz leány → ← ölében fiat tart.

Feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a 3. és 4. versszakot még egy ellentét összekapcsolja, amely egyben a vers(részlet) legfontosabb teológiai mondanivalóját is hordozza:

A keresztény tanítás szerint a világ két részből áll: egyik része tapasztalható, belátható (az értelem – intellectus – képes megközelíteni), a másik azonban nem látható, közvetlenül nem tapasztalható (csak hittel – fides – megközelíthető). Ezt a „területet” is befoghatja azonban az értelem, ha azt a hit megelőzi. Ez a szemlélet – bár természetesen a kezdetektől része a tanításnak – a korai skolasztikában központi kérdéssé válik. Szent Ágostont is visszhangozva Aostai (Canterbury) Szent Anzelm (1033–1109) a „Credo ut intelligam” („Hiszek, hogy értek”) tételt így magyarázza: „És nem azért törekszem érteni, hogy higgyek, de hiszek, hogy érthessek. (...) Mert hiszek ebben is: »Ha nem hiszek, nem fogok érteni.«” (Anz. Prosl. 145).

Később Aquinói Szent Tamás (1225–1274) – már említett, azonos versformájú – úrnapi himnuszában ugyanezt a gondolatot így fogalmazza meg: „s bár az érzék célt nem érhet / a hit diadalt arat” (Himn. 267). Csak az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy nyelvallapota alapján e két fontos teológus életműve között született a KT. magyar szövege, azaz e kérdés tekintetében teológiailag is „aktuális” időszakban. (Persze ez nem zárja ki, hogy eredetije vagy forrása akár jóval korábbi legyen.)

A KT. szövege szerint az, amit „tudunk, látunk”, azaz értelmünkkel (intellectus) felfoghatunk, megismerhetünk: Jézus emberi természete. Ez édesanyjához köti (aki ölében tartja, mossa, eteti stb.), illetve édesanyja által válik megismerhetővé. Itt válik teológiailag fontossá a következő kis mellékmondat: „úgy, ahogyan az anya [ti. bármely anya] a szülöttét”. E kitétel Jézust az emberi közösséghez köti, emberi természetét hangsúlyozza, s ez a mellékmondat árulja el, hogy a szöveg kiemelten Jézusról szól. A folytatást figyelembe véve tehát a szöveg mögött rekonstruálható, feltételezett latin változatban a *virgo nem lehet* – magyar terminológiával élve – áll a p o t h a t á r o z ó: nem „szűz leánynak” tudjuk, hanem a szűzet tudjuk, látjuk a n y á n a k, „aki ölében tart fiat” – s éppen ez a kitétel hiányzik a szövegből, ezt tartalmazhatta a felsornyi hiány változatban. A félreértés (félrefordítás) oka az lehet, hogy a latinban ezt az appozíciós szerkezettel (vö. SZENTGYÖRGYI 2009: 66) rokon accusativus praedicativus fejezi ki, a nembn, számbn, esetben egyező szerkezetrészek ugyanakkor megzavarhatták a fordítót, a pontatlan fordítást pedig a másoló küszöbölte ki úgy, hogy a fordításban értelmezhetetlen félsort elhagyta.

„Nem tudjuk” azonban, ki az ő apja, azaz azt, hogy ő Istentől származik: erről az intellektus nem képes tudósítani (az értelmező javítás – „tudhatjuk” – a gondolatot „szájbarágósabbá” alakítja: értelmünkkel nem vagyunk képesek fölnéni; a be-toldást ezen túl a második versszak végi *sculheffen* szóalak is motiválhatta). Jézus isteni származása csak – az Istenbe vetett – hitből (fides) ismerhető meg. De ha hiszünk, erről is lesz tudásunk: „Credo ut intelligam”. Amint tehát az édesanya anyai örömeinek tapasztalása Jézus emberi természetéről győzi meg az értelmünket, úgy az Atya istenbe vetett hit világíthat rá egyedül Jézus isteni természetére.

Érdemes még egy pillantást vetni a tökéletesen szerkesztett chiazmusra: a harmadik versszak első sorának első szavai: „Tudjuk, látjuk”, a következő versszak utolsó sorának utolsó szavai pedig: „nem tudjuk”.

D) A töredék első két versszaka

Ritmikailag szinte tökéletes az első két versszak:

– U – U – U – U		– U – U – U –	
˘ X X X X ˘ X X X X		˘ X X X X ˘ X X X	
– – ug sco- lanac · wýlag		kezdetui- tul fugua ·	
rohtonc ez nem levt wala · hug		scuz lean · fiot sciulheffen	
scuz segnec tu- kere · tiftan		maradhaffun · ef nekunc	
hýrunc benne ne leyeffen ·		– – – – – – – –	

Az első versszak elején természetes a hiány, hiszen szövegünk az előző oldalon kezdődött. A második sorban egyetlen szótagnyi többlet merül fel problémaként. A *leány* szó helyén a *lány* alakváltozat feltételezése megoldást jelentene, de a szó korai előfordulásai között nem találunk *lány* változatot, ezért ezt kizárhatjuk. Ha a latin eredeti megfelelőjeként *virgo*-t feltételezünk, akkor a *leány* szó többlet, s a tagoló jelek is helyre kerülnek: „˘/˘ hug scuz · fiot / sciulheffen”, ugyanakkor így az előző ütemből hiányzik egy szótag. Az megoldásnak látszanék, ha a *-hat* képzőtől tekintenénk el („˘/˘ hug scuz lean /˘ fiot *szüljön”: a tagoló jelek is precízen a helyükre kerültek), arra gondolva, hogy a szöveg mögött az „ut pareret / filium” latin szöveg sejlik fel, másfelől a *possum* ’-hat/-het’ amúgy sem jellemző az e tematikájú latin szövegalkotásra. A lehetőségeket vázolván a szöveghez továbbra sem kívánunk nyúlni, szembenézünk vele: e metrikai probléma azonban nem teszi prózává a verset. Az ellentét: a világ kezdetétől (mindig) →← velünk nem történt (soha).

A következő versszakban a sorok közti enjambement – a középkori latin himnuszsköltészet ismeretében – nem jelent problémát, a versszak végén itt is – nem lehet véletlen – pontosan két ütem, azaz egy kerek felsor hiányzik. A versszakot szervező ellentét: ő tiszta marad →← nekünk hírünk nincs benne. Ehhez kapcsolódóan jegyzem meg – s az ellentét is csak így érthető –, hogy a *híre van benne* frazéma az eddigi értelmezésekkel szemben (’értesül róla’ vö. a kutatástörténeten végig, legutóbb: A. MOLNÁR 2005: 128; DÖMÖTÖR 2006: 33) valószínűbben ezt jelenti:

'(ártó vagy bűnös szándékkal) tevékenyen közreműködik valamiben, köze van hozzá' (vö. OklSz. 1436. idézetei, ill. azok tágabb szövegkörnyezete).

E) Összefoglalás

A vers teljes egészében – a problémákkal együtt – illeszkedik a középkor egyik legnépszerűbb himnusz dallamának ritmusához. Az emendációs lehetőségeket felvetettük, de nem alkalmazzuk.

A mérleg: 1. a vers ritmusát nem töri meg a töredék elejének a hiánya; 2. két esetben teljesen szabályosan hiányzik két félsor, az egyik esetben tematikailag is hiányt generálva (ilyen típusú hiányra az ÓMS.-ben vö. SZABOLCSI 1959: 49; BENKŐ 1980: 23–4); 3. valódi ritmikai problémák: a) az 1. versszakban egy szótag többlet, b) a 4. versszakban 2 szótag hiány, c) a harmadik versszakban másfél ütem hiány (ha a *furifte* szót mégis bent tartjuk, itt is csupán két szótagnyi a hiány). Egy prózai szöveget, de még egy változó metrumokba belefutó ritmikus prózai szöveget sem lehet beletördelni egy kötött himnusz ritmusába. Az előttünk álló magyar nyelvű szöveg tehát vers, függetlenül attól a kérdéstől is, hogy milyen típusú forrásszövegben véljük meglegelni latin eredetijét vagy mintáját. Azt gondoljuk, hogy ha semmit nem imánk a 150 év szövegromlása és a másoló(k) számlájára, és azt feltételezzük, hogy a KT. így, ebben a „tökéletlen” formában keletkezett: akkor is rendkívüli költői teljesítmény, amely méltó párja az Ómagyar Mária-siralomnak.

S talán még inkább meggyőzve érezzük magunkat, ha mindezek mellett megfontoljuk a következőket:

1. A Döbrentei-kódex háromszáz évvel későbbi (1508), ugyanezen ritmusban írt doxológiája sem tökéletes, mégis vers (vö. DöbrK. 15):

Legen att'a/nak di_lőseg · // es fivnak / tiztesseg
es zentlele/nek vigassag // Mikent vala kez/dedben
es immar: – / es mindenkor · // es orőknek / orőkig

(DöbrK. 230, vö. 494)

2. A legtökéletesebb e versmértékben tolmácsolt fordításunk – „Pange lingua gloriosi”: „Di_lőseges viadalnak...” (DöbrK. 241–3) – ritmusába is „csúszott” hiba: a 11 versszak 66 félsorából csak 50 „tökéletes”. (Lásd még: „Ave virgo gloriosa” fordítása a Lobkowicz-, a Pozsonyi, a Peer-, a Gyöngyösi és a Teleki-kódexben; „Juste iudex Jesu Christe” fordítása a Peer-kódexben; vö. HORVÁTH CYRILL szerk. 1921: 139–41, 504–12; HORVÁTH JÁNOS 1928: 50–2; CSÁSZÁR 1929: 22).

3. A KT.-et először és radikálisan prózának tartó SZILÁDY (szerk. 1877: 219) *versként közli* a „Hodie intacta virgo” Festetics-kódexbeli, azonos versmértékű, ritmikailag valamennyi sorában „pontatlan” fordítását (az utolsó sor „fölösleges” szótagjai a latin eredeti alapján kijelölve):

Maria zep/lethelen zyz // ystent neekunk / – zyle
gyenge tagok/kal *megh* eltezteth // kyt eerdemle / zoptatny
Myndenek chris/tust ymadywk // ky yewe *mynket* ydwe/zytheny

4. A korábban csak fordításokban előforduló stófa a magyar költészetben a XVI. századtól lesz népszerű (1544: Thordai Benedek XXX. psalmusa, l. SZILÁDY szerk. 1880: 246), de olykor még itt is „meg-megbicsaklik”, vö. 1550 k. Radán Balázs „Háborúságnak idején való könyörgése” (SZILÁDY szerk. 1886: 3–4; vö. HORVÁTH JÁNOS 1928: 51).

5. A Königsbergi töredék mint karácsonyi himnusz. – A KT. szövege mögött tehát az egyik legnépszerűbb latin himnuszmetrum lüktet. Ebből joggal következtethetünk arra, hogy nyelvelmünk nemcsak ritmusát tekintve, de műfajára nézve is himnusz. A Mária-himnuszokra nemigen jellemző az „életrajzi megközelítés”, azok inkább – gyakran bibliai metaforákból építkező – laudációk, másfelől a szöveg tartalmi (teológiai) elemzése során kimutattuk: a KT. tematikájának középpontjában Jézus áll.

Az „életrajzi jelleg” – a szentek (többnyire legendáikból merített) himnuszain túl – az Úr ünnepeire írt himnuszok tartalmi sajátága, vö. pl. Sedulius (V. sz.) abecedárius himnusza Krisztus életéről, vagy Venantius Fortunatus (VI. sz.) már említett nagyheti „Pange lingua” kezdetű himnusza, amely Jézus élettörténetét halála előtt számunkra mintegy „lepergetve” beszéli el.

A töredék szövegét kezdő „szólának” a karácsonyi liturgikus költészetre jellemző (fordításokból idézve: Angyal azt mondá, Izajás szent próféta mondá, Szent Izajás szóla, régen Izajás jelentette, Szent Pál mondja stb.), csakúgy, mint Jézus isteni és emberi természetének a születéséhez kapcsolt bemutatása.

Ugyancsak a karácsonyi liturgikus költészetben találkozunk jellemzően – a témához szorosan kapcsolódó – ellentételezésekkel, pl. „Az Leány itt, az Anya, és a Fiú, Atya. Iften hogy emberré lőtt, vallyon ki hallotta? Ki szolga és Ur lévén (...), Távolságon, és közel” stb. (Középkori karácsonyi ének – „Angelus pastoribus” – második versszakának XVII. századi fordítása: Cantus Catholici 1651/1935: 29).

Azt látjuk továbbá, hogy a KT. szövege, illetve az a hagyomány, amelyet e szöveg is képvisel, verses formában a karácsonyhoz kapcsolódó (liturgikus és paraliturgikus) költészetben él tovább. Felleljük (a másolat készülte után 300 évvel) az 1651-es Cantus Catholici gyűjteményben: „Csuda dolog, új és hallatlan világ kezdetitől fogva [sajtóhiba vagy archaizmus?]. Hogy tífza Szűz fiat fogadna, és szűzességben maradna” (1651/1935: 43). Egy a KT. felfedezése előtt két évtizeddel (1846.) készült Rába-vidéki kézirat jegyez fel egy „Karácsonyi Inek”-et, ennek részlete: „ki halota hogy azüz (!) fiatszült mégis szűz / tsuda dolog ligyen ez valamikint lehet ez (STRASZER 1909: 93).

Jó nyomon járt tehát KÖVESKUTI, aki már 1908-ban felvetette, hogy szövegünk esetleg karácsonyi ének (108: 456–8). A fenti gondolatmenet végkövetkeztéseként azt sejtem: a KT. egy karácsonyi himnusz töredéke.

6. Az esetleges latin eredetiről. – SZILÁDY – több, tematikailag párhuzamos szövegen végigtekintve – a szöveg végső forrásaként a Pszeudo-Máté apokrif egy részletét jelöli meg (1895: 564), melyben Zelomit bába kiált fel így: „Ilyet még nem hallottam, de elképzelni sem tudtam, hogy valakinek tele legyen tejjele a melle, s egy megszületett fiúgyermek tanúsítsa, hogy anyja az, aki szűz. És

semmi vérfolt nincs az újszülöttön, és a fájdalom semmi nyoma a vajúdon! Szűzen fogant, szűzen szült és szűz maradt.” (CsE. 58). A meglehetősen késői (VIII–IX. századi) szöveg – mely szintén a karácsonyi eseményt eleveníti meg, és amelynek célja Mária szüzességét igazolni – nem önálló alkotás. Részben a korai Proto-Jakab evangélium alapján készült, a citált részlet befejező sora pedig mind a keleti (például Aranyszavú Szent Péter, *Sermo* 117), mind a nyugati egyházatyáktól idézhető (például Szent Ágoston, *Sermones* 1, 51). Ennek az a magyarázata, hogy e szövegrészlet eredetileg egy liturgikus akklamáció, s mint ilyen – a hívek által is ismert, énekelt szöveg – került a korai homíliákba (a mai liturgiában is karácsonyi antifóna). Ez teljesen természetes, maga a Biblia prózai részei (is) tele vannak akár a korai egyházi költészet alkotásaival, vö. az újszövetségi iratokban: Mária éneke (*Magnificat*), Zakariás éneke (*Benedictus*), Simeon éneke (*Nunc dimittis*), az ún. Szeretethimnusz, a páli levelek további himnusza stb., de az ószövetségi szövegek is gyakran emelnek át, vagy szönek szövegükbe liturgikus költeményeket vagy akklamációkat (vö. SZENTGYÖRGYI 1993.). Természetesen az is előfordul, hogy prózai részlet (életrajz vagy teológiai szöveg) válik a liturgia részévé (főként prózai, ritkábban verses formában), ez azonban – a bibliai, illetve a korai apokrifékból származó szövegeken túl – a régiségben jobbra a vértanúk (ezután a későbbi szentek), majd a kései, az ún. teológiai ünnepek (Szentháromság vasárnapja, Úrnapja stb.) liturgiáját jellemzi.

Mindennek alapján úgy gondoljuk, hogy az akár korai prózai forrásokban is feltűnő hasonló – karácsonnyal kapcsolatos – gondolatok liturgikus (költői) forrásokra mennek vissza, s kevés a valószínűsége annak, hogy e gondolatok prózából formálódják akár latin, akár közvetlenül magyar verssé. Ennek felvetése kapcsán újra mérlegre kell tennünk, hogy versünk nem egyedülálló, a későbbi verses megfogalmazások nem egymástól, és nem is a KT.-től függenek közvetlenül, hanem egy költői hagyomány részei, ez pedig úgy képzelhető el, ha közös a források, mely ez esetben nyilván a liturgikus költészetben gyökerezik. S ennek az sem mond ellent, hogy későbbi prózai forrásokba (például Mariálék) is át-átszívárog a liturgia veretes szövegeinek egy része, ugyanakkor jellemző lehet a már prózává vált vagy prózába beépült szövegvariáns hagyományának továbbélése is (l. különösen: homíliák).

Az ismeretlen latin eredeti, valamint a párhuzamos prózai szöveghelyek több további kérdést is felvetnek. Versünk szó szerinti fordításnak – bár elvben ezt a lehetőséget sem szabad kizárni – „túl tökéletes”, egy vagy több minta felhasználása, illetve annak, azoknak szabad átköltése (vö. ÓMS., távolabbról: HB., GyS.) valószínűbbnek tűnik, hiányzik „az a sok kín és gyötrelem, amely még a XV. század végén és a XVI. század elején is ott csurgatja verítékét versfordítóink minden sorában” (JACOBI LÁNYI 1936: 302).

Nem hisszük, hogy nyelvelmlékünk eredetileg magyar nyelven írt költeményként született volna, bár ez is előfordulhat, több kutató például azt feltételezi, hogy a Szent László-éneknek a magyar változat az eredetije, és a latin az erről készült fordítás. Magyar eredeti feltételezésének a KT. esetében leginkább a latin szövegtől való kimutatható függés, továbbá az a versritmus mond ellent, melyről HORVÁTH JÁNOS megállapítja, hogy a XVI. század közepe előtt kizárólag a fordításirodalom sajátja (1928: 52, 92).

Természetesen végleges, megnyugtató feleletet e kérdésekre csak akkor tudnánk adni, ha ismernénk a szöveg lehető legvalószínűbb latin eredetijét. Ezt – ha következtetésünk helyes – a középkori liturgikus himnuszsköltészet karácsonyi darabjai között kellene keresnünk.²

* * *

A 2008 őszén elhangzott előadás után közel egy évvel, valamint írásbeli változatának egybeszerkesztése után nyílt meg az Országos Széchényi Könyvtár „Látjátok feleim...” című nyelvemlék-kiállítása. E kiállítás kísérő kötetében (MADAS EDIT szerk., „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. OSZK, Bp., 2009.) jelent meg TÓTH PÉTER „A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata” című alapos és kiváló tanulmánya (i. m. 97–122, vö. 230–3).

TÓTH PÉTER kutatásai tudománytörténeti jelentőségűek. Külön is kiemelendő az az elgondolás, hogy a Töredék és a Szalagok egykor az őrzőkódex lapjai lehetnek, figyelemre méltó egy eddig ismeretlen, szövegszerűen legközelebb álló párhuzamos prózai szöveg felfedezése, s különösen is érdekes feltevés a Szalagok és a Töredék egyetlen, összefüggő szöveg voltának feltételezése. A tartalmi próbán túl izgalommal várjuk az esetleges – JAKUBOVICH felvételei alapján történő – fizikai összeillesztés eredményét.

Vizsgálatának végén a szerző arra a következtetésre jut, hogy „ha elfogadjuk a fentiekben megfogalmazott eredményeket, miszerint a szöveg egy egyszerű, ad hoc jellegű alkalmi lejegyzés eredménye, akkor nyelvallapotának is a lejegyzés korában, a korai gótikus kurzív használatának időszakára, azaz a 14. század közepe és a kódex utolsó bejegyzése 1392 áprilisa között használt magyar nyelvet kell tükröznie” (i. m. 117). A korai ómagyar nyelvet kutatva azt kell mondanunk: nem ezt tükrözi. A KT. és a KTSz. nyelvallapota jóval archaikusabb a XIV. század második felébenél. Ennek viszont az a következménye, hogy – az idézett következtetés ellenében – a XIV. századi lejegyzés nem ad hoc jellegű, vagyis feltétlenül számolnunk kell egy korábbi szövegréteggel, és ezt (azaz, hogy a szöveg nem alkalmi lejegyzés) erősíti – legalábbis a Töredékre nézve – a szöveg mikrotextuális szerkesztettsége, valamint az e formájában ugyan nem hibátlan, de egyetlen, népszerű metrumhoz következtetesen igazodó versritmusa is.

A hivatkozott irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET 1990. Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata. Magyar Nyelv 124–7. Anz. Prosl. = Canterbury Szent Anzelm, Proslogion. In: Uő., Monologion, Proslogion. Ford.

DÉR KATALIN. MTA Filozófiai Intézet, Bp., 1991. 135–96.

BÁRCZI GÉZA 1966. A magyar nyelv életrajza. Akadémiai Kiadó, Bp.

² Az előadás végén megfelelő középkori himnusz dallamon csendült fel a Königsbergi töredék. Aki megszólaltatták: Balogh Éva, az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének demonstrátora, Láncz Éva, az intézet PhD-hallgatója, valamint Schultz Judit, az intézet tudományos segédmunkatársa. A szép élményt ezúton is köszönjük.

- BENKŐ LORÁND 1977. A legrégibb magyar szövegmélek-csoport: Bevezető. Általános észrevételek. Magyar Nyelv 130–46.
- BENKŐ LORÁND 1980. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegmélekei. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BEÖTHY ZSOLT szerk. 1896. A magyar irodalom története 1. A legrégibb időktől Bessenyei fellépteig. Athenaeum, Bp.
- Cantus Catholici 1651/1935. = [Kisdi Benedek:] Cantus Catholici 1651. Kiadása: VAJTHÓ LÁSZLÓ szerk., Magyar Irodalmi Ritkaságok 35. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1935.
- CSÁSZÁR ELEMÉR 1929. A középkori magyar vers ritmusa. Irodalomtörténeti Közlemények 29–47, 155–78, 271–300. (= Pallas, Bp., 1929.)
- CsE. = Csodás evangéliumok. Válogatta és az utószót írta: ADAMIK TAMÁS. (Apokrif iratok.) Telosz Kiadó, Bp., 1996.
- DÉZSI LAJOS 1908–1909. A magyar lyrai költészet története. Kolozsvár.
- DöbrK. = Döbrentei-kódex 1508. Halábori Bertalan keze írásával. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: ABÁFFY CSILLA és T. SZABÓ CSILLA. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1995.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2006. Régi magyar nyelvemlékek. Akadémiai Kiadó, Bp.
- FRICK JÓZSEF 1910. A középkori magyar himnusz-költészet. Kolozsvár.
- GÁBOR IGNÁC 1904. A magyar ősi ritmus. Magyar Nyelvőr 537–45.
- GÁBOR IGNÁC 1908. A magyar ősi ritmus. Lampel R., Bp.
- Himn. = Himnuszok. Válogatás a Római Breviárium himnuszaiból. Összeáll., ford., bevezetés, jegyzetek: FARKASFALVY DÉNES. Szent István Társulat, Bp., 1984.
- HORVÁTH CYRILL 1915. A magyar ősi ritmus. Irodalomtörténeti Közlemények. 276–90.
- HORVÁTH CYRILL szerk. 1921. Középkori magyar verseink. (Régi magyar költők tára 1.) Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- HORVÁTH CYRILL 1934. Hogyan szólának? Magyar Nyelv 136–50.
- HORVÁTH JÁNOS 1923. Magyar vers az Árpád-kor végéről. Napkelet 1. (jan.–máj.) 189–92.
- HORVÁTH JÁNOS 1928. A középkori magyar vers ritmusa. Ludwig Vögelreiter Verlag, Berlin.
- HORVÁTH JÁNOS 1931. A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig. Magyar Szemle Társaság, Bp.
- HORVÁTH JÁNOS 1948. A magyar vers. MTA, Bp.
- HORVÁTH JÁNOS 1954. „Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái” [ifj. HORVÁTH JÁNOS művének ismertetése, Galgóczi György álnéven]. Magyar Nyelv 234–42.
- JACOBI LÁNYI ERNŐ 1936. A Königsbergi Töredék versalakja. Magyar Nyelv 302–11.
- JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ 1929. Ó-magyar olvasókönyv. Danubia, Pécs.
- KALMÁR ELEK 1895. A Königsbergi Töredék versmértéke. Nyelvtudományi Közlemények 351–3, 355.
- KERTÉSZ MANÓ 1908. A magyar ősi ritmus (Gábor Ignác könyve). Magyar Nyelv 460–3.
- KESZLER BORBÁLA 2004. Írásjelten. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KOLTAI-KASTNER JENŐ 1956. A Königsbergi Töredék kérdéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények 66: 130–7.

- KOROMPAY KLÁRA 2005. A korai ómagyar emlékek helyesírása. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Bp., 2005. 283–93.
- KOROMPAY KLÁRA 2006. Árpád-kori szövegek: mit képvisel az, ami ránk maradt? In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANNA szerk., 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Bp., 116–22.
- KÖVESKUTI JENŐ 1908. A Königsbergi Töredék mint karácsonyi ének. *Magyar Nyelv* 456–8.
- B. LÖRINCZY ÉVA 1953. A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MARTINKÓ ANDRÁS 1988. Az Ómagyar Mária-síralom hazai és európai tükörben (Bevezetés és vázlat). Akadémiai Kiadó, Bp.
- MIlex. = Magyar irodalmi lexikon 1–3. Főszerk. BENEDEK MARCELL. Akadémiai Kiadó, 1963.
- MNlex. = Magyar nagylexikon 1–19. Szerk. Akadémiai Konzultatív Szerkesztőbizottság. Akadémiai Kiadó (1–4), Magyar Nagylexikon Kiadó (5–19), Bp., 1993–2004.
- A. MOLNÁR FERENC 2005. A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia. Debreceni Egyetem, BTK Klasszika-filológia Tanszék, Debrecen.
- MOLNÁR JÓZSEF – SIMON GYÖRGYI 1980. Magyar nyelvemlékek. Harmadik, javított és bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Bp.
- NÉGYESY LÁSZLÓ 1895. A Königsbergi Töredék versmértéke. *Nyelvtudományi Közlemények* 353–5.
- Oklsz. = Magyar oklevélszótár. SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA. Bp., 1902–1906.
- ÓmOlv. = JAKUBOVICH – PAIS 1929.
- SCHÖPFLIN ALADÁR 1908. A magyar ősi ritmus. *Nyugat* 1: 521–7.
- STRASZER SÁNDOR 1909. A Königsbergi Töredékhez. *Magyar Nyelv* 93. [A szerző kéziratát közli, és a cikket jegyzi: a szerkesztőség.]
- SZABÓ DÉNES 1959. Magyar nyelvemlékek. 2., bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Bp.
- SZABOLCSI BENEC 1959. Vers és dallam. Tizenöt tanulmány a magyar irodalom köréből. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZENTGYÖRGYI, RUDOLF 1993. „Occhi per vedere, orecchi per udire, cuore per comprendere.” Una tradizione liturgica nell’Antico Testamento. Tesina, manoscritto. Pontificio Ateneo S. Anselmo in Urbe, Roma.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2009. Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél két nyelvű helymeghatározásaihoz. *Magyar Nyelv* 62–8.
- SZILÁDY ÁRON 1895. A Königsbergi Töredék. *Akadémiai Értesítő* 6: 561–80.
- SZILÁDY ÁRON szerk. 1877. Középkori magyar költői maradványok (Régi magyar költők tára 1.). MTA, Bp.
- SZILÁDY ÁRON szerk. 1880. XVI. századbeli magyar költők művei 1. (Régi magyar költők tára 2.). MTA, Bp.
- SZILÁDY ÁRON szerk. 1886. XVI. századbeli magyar költők művei 4. (Régi magyar költők tára 5.). MTA, Bp.
- SZ.[ILY] K.[ÁLMÁN] 1911. A Königsbergi Töredék fölfödözéséhez. *Magyar Nyelv* 376–7.
- TOLDY FERENC 1863. Ó-magyar nyelvemlék a XIII. századból (?) s a magyar nyelv fejlődési korszakai. [A nyelvemléket bemutató akadémiai értekezés kivonata.] *Budapesti Szemle* 18: 129–30.
- TORDAI ÁNYOS 1903. Kódexeink Mária-himnuszai. Bp.
- ÚMIlex. = Új magyar irodalmi lexikon 1–3. Főszerk. PÉTER LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Bp.

- VIZKELETY ANDRÁS 1984. A Königsbergi töredék új lelőhelye. Magyar Könyvszemle 100: 330–4.
- ZOLNAI GYULA 1894. Nyelvelmékeink a könyvnyomtatás koráig. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- ZOLNAI GYULA 1905. Nyelvelmékeink a könyvnyomtatás koráig. Magyar Nyelv 29–36.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

The earliest extant (fragment of a) Hungarian poem

As Loránd Benkő pointed out some time ago, supporting his claim by convincing linguistic arguments, the early Hungarian document known as Königsberg Fragment (whose oldest extant copy dates from the mid-fourteenth century) may have been originally written in the late twelfth or early thirteenth century. Soon after its discovery in the nineteenth century, a lively debate started about its form: whether it was written in verse or in prose. The debate lasted for half a century and concluded in the statement, not questioned ever since, that the document was written in rhythmical prose, and that it was the concluding passage of a laudatory contemplation of the motherhood of the Virgin Mary. The present paper revisits the issue of the form of the document and concludes that, albeit the copy we have involves changes and omissions, the original version of the text must have been a poem. It was most probably written in one of the favourite poetic measures of medieval hymns, catalectic stress-based trochaic tetrameter; and as far as its contents is concerned, it may have involved Christ's birth, the mystery of Christmas, in addition to the motherhood of the Virgin. It can be assumed that it is the translation (or perhaps a free but formally faithful adaptation) of a medieval hymn, unknown in its original form but reflected both in ecclesiastical and in folk poetry. If this conclusion is on the right track, the Königsberg Fragment is the very first extant Hungarian poem, preceding even the Lamentation of Mary in Old Hungarian.

RUDOLF SZENTGYÖRGYI

Anonymus és a „senonok hegyei” meg az „aliminus népek” Árpád-kori történeti szövegek fejlődési modelljének első közelítése*

VI. A Kismartoni-kódex szövegének kialakulása

1. A Kismartoni-kódexről. – A Kismartoni-kódex szövegét több, XVIII. századi kéziratos és nyomtatott változat tartotta fenn. Ezek másolási kapcsolatát DOMANOVSKY SÁNDOR állapította meg (1906: 7–18), s ezt a viszonyt gráffal szemléltette (i. m. 16). Az ő elemzése nyomán derült ki, hogy az általa ekkor ismert és megvizsgált összes változat – közvetlenül vagy áttételesen – az egykoron Eszterházy Pál nádor kismartoni könyvtárában őrzött kódexről készült. Közvetlenül az eredeti kódexről másolt Hevenesi Gábor 1701-ben, és ugyanezen kódex alapján jelentette meg nyomtatásban a szöveget HORÁNYI SÁNDOR 1781-ben, illetve 1782-ben. A DOMANOVSKY által 1906-ban megemléltett változatok között még nem szerepelt az a kézirat, amelyik végül is az SRH-beli kritikai kiadás alapját képezte. Ennek

---

* Második közlemény. L. MNy. 2009: 300–24.

eredetéről DOMANOVSKY ennyit árul el: Batthyányi Ágoston és Kazimír grófok rohonci könyvtárából származván, az Akadémiáé lett 1838-ban, amikor ők könyvtárakat az Akadémiának ajándékozták (SRH. 1: 132). A kéziratokról és nyomtatványokról DOMANOVSKY SÁNDOR publikációi alapján VESZPRÉMY LÁSZLÓ adott összefoglalást (1999b: 155–7).

Az összes változat alapjául szolgáló eredeti kódexet már PODHRACZKY JÓZSEF sem tudta fellelni, amikor előkészítette az 1833-ban megjelent szövegkiadást (DOMANOVSKY 1906: 8). Ötven évvel később a Magyar Történeti Társulat, majd a XX. század elején elsősorban DOMANOVSKY SÁNDOR, valamint SEBESTYÉN GYULA komoly erőfeszítéseket tettek, hogy a kódexet felkutassák. Fáradozásaik azonban sajnos nem jártak eredménnyel.

A kódexről mégis sok fontos információval rendelkezünk, részben HORÁNYI kiadásának előszavából, aki közli, hogy a kézirat egy tizenkettedrétű kódex, amely 69 columnát, vagyis hasábot tartalmaz (KismK. [1782.]: 5). Jóval több részlet derül ki egy CORNIDES DÁNIEL által Zarka (Szarka) János soproni evangélikus lelkészhez intézett, 1782. január 22-én kelt levélből, amelyet CORNIDES a kódex személyes vizsgálata alapján írt. A latin nyelvű levél kódexleírását DOMANOVSKY publikálta (1912: 87), és az 1937-es szövegkiadás előszavában is hosszasan idézte (KismK. SRH. 1: 131–2).

CORNIDES elsősorban paleográfiai jellemzők alapján a pergamen kódexet a XIII. század végén készültnek tartotta, s véleménye szerint ezt a datálást erősítette meg a disznóbőr kötés jellege is, amelyen az egykori csatoknak már csak a nyomai látszottak. CORNIDES szakértelme vitán felül áll, datálását aligha lehet megkérdőjelezni. Leírása szerint a kódex 35 lapból állt, minden oldalon 22 sor volt, és az említett levélből az is kiderül, hogy lapjai 13,1 cm x 10 cm-esek voltak. A 35 lapnyi terjedelem teljes összhangban van a HORÁNYI által említett 69 hasábbal: a kisméretű kódexben osztatlan volt a laptükör és nyilván az utolsó fólió hátoldalára már nem került szöveg.

2. A Kismartoni-kódex helynevei. – Amint az I/4. pontban közölt szövegből látható, a Kismartoni-kódex általunk elemzett részlete kétségtelen tartalmi összefüggésben áll a többi krónikaváltozattal, de szövegszerű egyezés csak a részlet második felében mutatható ki. Itt viszont szerepel a magyar kalandozásokkal kapcsolatban semmilyen más kontextusban nem említett Segusa és Taurina városnév is, ez a közös szöveghagyomány kétségtelen bizonyítéka.

A Kismartoni-kódex szövegrészletének is a 7. fázis volt a forrása.

Felvetődik a kérdés, vajon miért cserélte fel a kivonat készítője *Galliát Franciaával*, miért iktatta be a *Rhône* folyót, és különösképpen, miképpen került a szövegbe *Ragusa* neve. Mivel a Képes Krónika szövegével összehasonlítva feltűnőek ezek az eltérések, e különbségekre a kutatók igyekeztek magyarázatot találni. Tény, hogy az „*usque fluvium Rodani Ragusium venientes*” kifejezés nyelvtani szempontból meglehetősen szokatlan, ezért fordítása problematikus. A BOLLÓK-féle fordítás – „továbbmenve egészen a Rhône folyóig, Raguzáig hatoltak” – inkább értelmezési kísérletnek tekinthető. Az alábbiakban idézek két korábbi kutatói véleményt.

1973-ban SZÜCS JENŐ hosszú tanulmányban foglalkozott a Kismartoni-kódex szövegével. Ebből való az alábbi két bekezdés:

„Francia felpredálása után... »exinde autem egressi usque fluvium Rodani Ragusium (sic!) venientes« haladtak tovább Susa és Torino felé, »per Alpes Italiae sibi viam praeparando«. Mit keres e helyütt a Rhône, s mi ez a rejtélyes *Ragusium*, amellyel sem a kiadások, sem a kutatás nem tudott mit kezdeni? Kétségtelenül szövegromlásról van szó, ha csak nem tételezzük fel, hogy Kézai »kitalált« egy nem létező helységet. De hiszen mi célja is lehetett volna ezzel? Ezen túl a Rhône és eme bizonyos *Ragusium* kapcsolata, összefüggésben az Alpokkal, magyarázatra szorul.

Nos, ilyen latin névforma valóban nem létezett, de létezett egy *Raconisium*, olasz nevén Racconigi (Cuneo tartomány) városka, amely Franciaországból jövet az első település az Alpok hágója után, épp ott, ahol az út Susa és Torino felé vezet tovább. A névforma torzulása a másolatokban minden további nélkül érthető. De Racconigi és a Rhône kapcsolata is világos a középkori útviszonyokból. Lyont Milánóval a középkorban két kereskedelmi főút kötötte össze. Az egyik, az északibb, Genfen át, a Genfi-tó mellett vezetett, majd délnek kanyarodva a Szt. Bernát-hágón át lépett be Itáliába. A másik, a délibb, a Rhône völgyében vezetett egy darabon felfelé (azaz keleti irányban), majd délnek kanyarodva, Chambéry-n át, az Alpokat Racconigi közelében áthágva vezetett tovább Susa–Torino–Milano irányában, a forrásainkban is megnevezett *planum Lombardiae* felé. Amikor tehát Kézai e jelentéktelen, elrejtett városkán vezette át a magyar kalandozókat Itáliába, éspedig a Rhône felől, akkor mintegy önkéntelenül... azt árulja el, hogy maga is járt ezen az úton, éspedig szükségképpen Lyonból (*Lugdunum*) kiindulva (...)!” (SZÜCS 1973. 1: 576–7)

SZÜCS JENŐ tehát a *Ragusium* helynévnek a szövegbe történő beiktatását az általa szerzőnek tekintett Kézai Simon franciaországi utazása reminiszcenciájának tartja. Az önmagában is erőltetett magyarázatban külön problémát jelent, hogy Racconigi kisváros (amely egyébként valóban Cuneo közelében van), nem ott fekszik, ahová SZÜCS helyezi: nem Torinótól az Alpok felé, hanem éppen az ellenkező irányban, attól délre található. Az Alpok itáliai oldalán egy *Rocciamelone* nevű határállomás felel meg annak a földrajzi helyzetnek, amelyet SZÜCS leír, de sajnos a névalak enyhén szólva messze esik *Ragusium*-tól.

1999-ben VESZPRÉMY LÁSZLÓ az alábbi jegyzetet fűzte ehhez a szövegrészhez: „Raguzáig: Valójában Bourgoin. Hagyományos kiadásokban és fordításokban Ragusinum állott, ami azonban a „B” és „R” majuszkulák paleográfiai okokkal megmagyarázható szövegromlásának eredménye. Szűcs Jenő tévesen azonosította Racconigivel.” (1999b: 140, 186. jegyz.) Azt, hogy miért lenne Raguz a „valójában Bourgoin”, az utószó egy megjegyzéséből találhatjuk ki: „egyértelműen paleográfiai okokkal magyarázható, hogy *Bergusium* alakja a másolatban *Ragusium*-ként fordul elő, a „B” majuszkula hibás, „R”-ként való olvasataként” (i. m. 157). Vagyis VESZPRÉMY szerint Bourgoin latin névalakja egykor *Bergusium* volt (lásd még UÖ. 1998a: 168).

Ami a jegyzet utalását illeti, kérdéses, hogy mit ért VESZPRÉMY ’hagyományos kiadások’ alatt, mivel, mint alább látni fogjuk, a HORÁNYI SÁNDOR-féle első két kiadásban nyoma sincs *Ragusium*-nak – se *R a g u s i n (!) u m*-nak –, és hasonlóképpen a GOMBOS-féle szövegközlésben sincs (KismK. CFH. 2145), így kizárólag az SRH.-beli kiadásra gondolhatott.

Bár éppenséggel van Franciaországban, Lyontól 35 km-re délkeletre egy Bourgoin-Jallieu nevű város – 1967-ben egyesült a két külön település –, de semmi

nem indokolja, hogy Bourgoin miért szerepelne a X. századi magyar kalandozások történetében. Ha legalább a Rhône partján feküdne, akkor lehetne valami indoka – mint ahogy a Kismartoni-kódex illető fejezete korábban hangsúlyozza, hogy a magyar csapatok Ulmnál keltek át a Dunán, majd Wormsnál a Rajnán –, de Bourgoin 20–30 km távolságra fekszik a Rhône folyótól, így ez a magyarázatlehetőség is elesik.

Ami a paleográfiai okra történő hivatkozást illeti, ha fel is tennénk a szókezdő betű másolási hibáját, akkor is *Rergusium*-ot kellene találnunk a kéziratban. De az elgondolás legnagyobb gyengéje, hogy nemcsak hogy nem lehetünk biztosak abban, hogy egy középkori kódexben a városnevek nagy kezdőbetűvel szerepeltek volna egy mondat közepén, hanem éppen ennek ellenkezője a valószínűbb. Ehhez érdemes megnéznünk az általunk vizsgált részlet *segusam* és *taurinam* szavait akár az Anonymus-kódexben, a Képes Krónikában, vagy akár a XV. század végén készült Budai- és Thuróczy-krónikák kiadásában!

3. A Kismartoni-kódex fogalmazványának rekonstrukciója. – A Kismartoni-kódex szövegrészletének elemzését is két lépésben végzem el: először a kódex alapjául szolgáló fogalmazvány kialakulását vizsgálom, majd utána magának a jelenleg lappangó, XIII. századinak tartott kódexéét.

A szövegváltozat alapját tehát a 7. fázis képezi, ezen a krónikáíró számos módosítást hajt végre: kihagy részeket, beszúr egy részletet, sorrendet változtat, átfoalmazásokat eszközöl:

Kihagyások:

- mettenseque, treuerense et aquisgranense territorium igne devastantes;
- deinde per abrupta senoniensium per populos eterni martis;
- annis vero viginti sine motu in pannonia permanserunt.

Beszúrás:

- **Exinde autem egressi vsque fluvium rodanum venientes (Innen pedig tovább menve egészen a Rodani folyóig)**

Sorrend megváltoztatása:

- Forrásának 7. sorát az 5. és 6. sor elé helyezi.

Átfogalmazások:

a) Inde vero Galliam atrociter affligentes (Ezután pedig Galliát durván meggyötörve) → ***quibus deuictis et fugatis tandem franciam intrauerunt*** (Ezek legyőzése és megfutatása után végül behatoltak Franciaországba)

b) in ecclesias dei crudeliter sevientes (az Isten egyházai ellen kegyetlenül dühöngve) → ***ubi Christianis et cenobitis persecutio valida facta est per eosdem*** (s ugyanők nagy üldözést vittek véghez a keresztények és a szerzetesek között)

c) *montes alpes italiae perforantes, viam sibi gladio aperientes paraverunt* (az itáliai Alpokon áthatolva, utat készítettek maguknak karddal megnyitva) → ***per alpes italiae sibi viam praeparando*** (az Itáliai Alpokon át utat vágva maguknak)

d) *segusam taurinamque civitates destruxerunt* (Segusa és Taurina városait lerombolták) → *duas ciuitates scilicet segusam et taurinam spoliarunt* (s kifosztottak két várost, nevezetesen Segusát és Taurinát)

e) *Planum lombardie cum vidissent, totam pene provinciam contitatis cursibus vastaverunt* (Amikor meglátták Lombardia síkját, majdnem az egész tartományt gyors száguldásokkal elpusztították) → *et cum planum vidissent lombardiae, concitatis cursibus spolia multa rapuerunt* (És midőn meglátták Lombardia síkságát, átszáguldva rajta, sok zsákmányt raboltak)

f) *et ita ad proprium regnum cum victoria revertuntur* (és így győzelemmel tértek vissza saját országukba) → *et sic tandem ad propria reuertuntur* (s végül így tértek meg saját birtokukra).

Ezen változtatások eredményeképpen állt elő a Kismartoni-kódex eredeti szövege:

Quibus devictis et fugatis tandem franciam intraverunt, ubi Christianis et cenobitis persecutio valida facta est per eosdem. **Exinde autem egressi usque fluvium rodanum venientes**, duas civitates, scilicet segusam et taurinam spoliarunt, per alpes italiae sibi viam praeparando. Et cum planum vidissent lombardiae, concitatis cursibus spolia multa rapuerunt et sic tandem ad propria revertuntur.

Magyarul: Ezek legyőzése és megfutamítása után végül behatoltak Franciaországba, s ugyanők nagy üldözést vittek véghez a keresztények és a szerzetesek között. Innen pedig tovább menve egészen a Rodanus folyóig hatoltak, s kifosztottak két várost, nevezetesen Segusát és Taurinát, az Itáliai Alpokon át utat vágva maguknak. És midőn meglátták Lombardia síkságát, gyors száguldásokkal sok zsákmányt raboltak, s végül így tértek meg saját birtokukra.

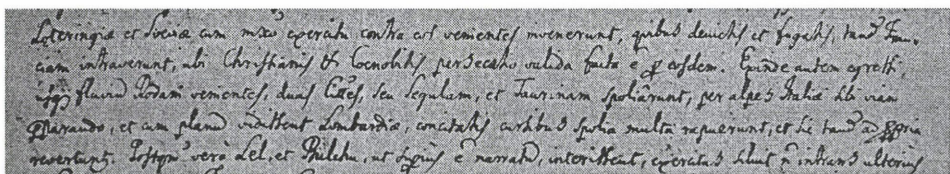
4. A Kismartoni-kódex egyedi helyneveinek magyarázata. – A Kismartoni-kódex kompilátora, ahol csak lehetőséget talált rá, forrásának szövegén változtatott; mivel az ő korában az ókori Gallia helyén a Francia Királyság virágzott, ezért kicserélte forrásának *gallia* szavát *francia*-ra. A folyónevek említésével a jól értesültség látszatát igyekezett kelteni: a vizsgált részletet megelőzően a forrásában említett rajnai átkelést még a Dunán történő átkeléssel is kiegészítette. S ha már elvezette a magyar csapatokat francia földre, beleszötte a történetbe a Rhône, latinul *Rhodanus* folyót is.

Hátravan még a rejtélyes *Ragusium* magyarázata. Abban bizonyosak lehetünk a krónika földrajzi utalásai alapján, hogy aligha lehet köze a dalmáciai *Ragusához*, melynek neve egyébként Árpád-kori külföldi forrásokban többször előfordul (CFH. 4: 115).

Arra vonatkozó gyanúnk, hogy a kutatók mindeddig rossz irányban próbálták megtalálni a megoldást, nemcsak a VI/2. pontban ismertetett két magyarázatki-sérlet nyilvánvaló gyengeségei alapozhatják meg, hanem az *usque fluvium Rodani Ragusium* kifejezés furcsasága is. S valóban, rápillantva DOMANOVSKY szövegkiadásában a *Ragusium*-hoz tartozó jegyzetre, azt olvassuk, hogy ez a szó az összes többi változatból hiányzik (KismK. SRH. 1: 170, †† jelű jegyz.) Úgy tűnik, egyes kutatók erre a tényre nem voltak tekintettel, azt gondolták, hogy *Ragusium* a szöveg szerves része, s ennek alapján igyekeztek azt értelmezni.

Érdemes megvizsgálnunk, hogy miképpen másolták le ezt a részletet azok, akik számára az eredeti kódex rendelkezésre állt.

A Hevenesí Gábor által készített kéziratos másolat, amelynek dátuma 1701. május 26., az alábbi: „Exinde autem egressi, usque fluvium Rodani venientes” (KismK. [1701.]). Lásd a mellékelt kép 2–3. sorában:

HORÁNYI SÁNDOR szövegkiadásaiában: „Exinde autem egressi, vsque fluuium R(h)odanum venientes” (KismK. [1781]: 74, 8–9. sor; KismK. [1782]: 74, 15–7. sor). A *R(h)odanum* szó kurzív szedése HORÁNYI tájékoztatása szerint azt jelöli, hogy az illető szóban emendációt eszközölt (KismK. [1782]: 14). Az első kiadásban *h* is van az *R* után, a másodikban nincs.

A DOMANOVSKY-féle kiadáshoz alapul vett – a jelen tanulmányban *K_B*-vel, DOMANOVSKYNál *K*-val jelölt – kéziratban: „exinde autem egressi, usque Fluvium Rodani Ragusium venientes” (MTAK. Tört. 4° 139. 26; KismK. SRH. 1: 170, 20–1. sor).

Ezek a megfigyelések már kellő támpontot nyújtanak a megoldáshoz. Mivel a *Ragusium* csak egyetlen egy átírásban jelentkezik, ebből kétségtelen, hogy a másolás során történt tévedés jelent meg a kritikai kiadás szövegében, amelyet a többi átírás okkal mellőzött.

Az egykori Kismartoni-kódexet egy előtte fekvő kéziratból másolta a szkriptor. A kérdéses részlet másolásakor a *rodanum* szó leírását majdnem befejezte – talán épp ekkor kifogyott a tinta az író tollból –, s amikor folytatta a másolást, pillantása véletlenül a másolandó kéziratban a kelleténél egy sorral lejjebb csúszott. (Ugyanilyen eredetű hibát maga Hevenesí Gábor is elkövetett, éppen négy sorral az általunk elemzett részlet előtt, de észrevette, és aláhúzással jelölte tévedését!) A szkriptor a leírt *rodani* után elkezdte az egy sorral lejjebbi *segusam* szó másolását, amelynek *s* betűi bizonyára felül kissé jobbra hajló, egyenes szárú *s*-ek voltak. Alig jutott túl az első öt betűn, amikor észrevette a hibát, s a tévedését a szórészlet alatt pontozással jelölte is. Innen folytatta a *rodanum*-ból még hiányzó *um*-mal, amit feltehetően rövidítéssel írt le, egy vízszintes vonalkát rajzolva az *u* fölé. Hogy a szó első két betűjét miért olvasta a *K_B* kézirat készítője *Ra*-nak, csak találgathatjuk. Oka lehetett akár a kiolvasás nehézsége, vagy akár egy korábbi olvasó helyesbítési szándékának nyomát viselte e két betű.

5. A lappangó Kismartoni-kódex rekonstruálása. – A kódexrészlet a rövidítések feloldásával ilyen lehetett:

quibus deuictis et fugatis tandem
 franciam intrauerunt, vbi Xtianis et coenobitis
 persecutio valida facta est per eosdem.
 Exinde autem egressi. vsque fluvium rodani
 ragusium venientes. duas ciuitates. scilicet
 segusam. et taurinam spoliarunt. Per alpes
 italiae sibi viam praeparando. et cum planum
 vidissent lonbardiae. concitatis cursibus spolia
 multa rapuerunt. et sic tandem ad propria
 reuertuntur.

Hogyan tükröződött ez a az újkori másolatokban?

Hevenes Gábor a másolat készítésekor leírta a *Rodani*-t, de az utána álló szót teljes egészében elhagyta, mivel a szóeleji alsó pontozás, valamint a szövegösszefüggés alapján is arra következtetett, hogy az kihagyandó.

HORÁNYI SÁNDOR számára egyértelmű volt, hogy a kódexbeli *rodani* a Rhône latin nevét, a *Rhodanus*-t rejti, de ez ebben a formában nyelvtanilag helytelen, így a ragozott *Rodanum* alakot közölte a nyomtatott kiadásokban. Az elsőben a szókezdő *R* után még egy *h*-t is beírt, ahogyan a latin nyelvű szövegekben a folyónevet láthatta, és ahogyan például Bonfini „Magyar történet”-ében is vagy tíz helyen szerepel. De a kódex szövegének gondosabb átnézése után ezt a *h* betűt a második kiadásban már elhagyta.

Ami pedig a **K_B** jelű kézirat másolóját illeti, ő igyekezett „teljesen szövegű” másolatot készíteni, ezért az alul pontozással jelölt szót is lemásolta. A második szó első két karakterét *ra*-nak olvasta, így a két szót *Rodani Ragusium* formában írta le. S talán az ő figyelmességének köszönhető a *Lonbardiae* szó *n*-je is, ami mindegyütt máshol *Lombardiae*, amennyiben a középkori szkriptor az *m*-hez szükséges három szár helyett csak két rovást tett. De az sem zárható ki, hogy ez az *n* betű az újkori másoló rovására írható.

Végül is a rejtély megoldása meggyőződésem szerint, hogy *Ragusium* pusztán másolási hiba következtében került a kódexbe.

VII. A Képes Krónika, Budai Krónika és Thuróczy-krónika szövegének kialakulása

1. A 8. fázis. – A 7. fázis szövegében a másolási folyamat során különféle kisebb módosítások történtek:

Szórendcsere:

– *in ecclesias dei crudeliter sevientes* → *crudeliter in ecclesias dei sevientes*

Szándékos vagy véletlen módosítás:

– *in ecclesias* (többszám accusativus: be, felé) → *in ecclesia* (egyszám ablativus: bent)

Értelmezést elősegítő beszúrás:

– *per abrupta montium senoniensium*

Szórendcsere és módosítás:

– *montes alpes italiae perforantes* hátrébb került: *montesque prefatos perforantes*

Beszúrás:

– *ubi siquidem*

Stiláris módosítás:

– A *vastaverunt* helyett a kissé rövidebb, szintén szabályos *vastavere*

1. Inde vero galliam atrociter affligentes
3. crudeliter **in ecclesia** dei sevientes
2. mettenseque, treuerense et aquisgranense territorium igne devastantes
4. deinde per abrupta **montium** senoniensium per populos eterni martis
6. viam sibi gladio aperientes paraverunt.
7. **Ubi siquidem** segusam taurinamque civitates destruxerunt.
- 5. Montesque prefatos perforantes**
8. planum lombardie cum vidissent
9. totam pene provinciam concitatis cursibus **vastavere**,
10. et ita ad proprium regnum cum victoria revertuntur.
11. Annis vero viginti sine motu in pannonia permanserunt.

1. Ezután pedig Galliát durván meggyötörve
2. kegyetlenül Isten **egyházában** dühöngve
3. a mettensisi, treverisi és aquisgranumi területet tűzzel pusztítva
4. ezután a senoniak **hegyei** meredélyein át, az örök mars népein keresztül
6. utat készítettek maguknak karddal megnyitva.
7. Ahol Segusa és Taurina városait lerombolták.
- 5. És az előbb mondott hegyeken áthatolva**
8. amikor meglátták Lombardia síkját
9. majdnem az egész tartományt gyors száguldásokkal elpusztították,
10. és így győzelemmel tértek vissza saját országukba.
11. Húsz évig pedig Pannóniában maradtak mozdulatlanul.

Ez a szövegváltozat lett a Képes Krónika és a Budai Krónika közvetlen forrása.

2. A Képes Krónika fogalmazványának rekonstruálása.
- A Képes Krónika – v-vel jelölt – fogalmazványában a 8. fázis szövege szerepelt.
A prologusból ismert, hogy a szöveg összeállítását a kompilátor 1358-ban kezdte meg. Feltevésem szerint a szöveg összeállítója azonos a Thuróczy-krónikában fenntartott Nagy Lajos-életírat ott megnevezett szerzőjével, Tótsolymosi Jánossal; a hipotézist megalapozó érveimet egy korábbi tanulmányomban állítottam össze (HOLLER 2003.).

3. A Képes Krónika kódexének szövege. – A Képes Krónika kódexében az alábbi szöveg olvasható: (F18r = 35; F18v = 36.)

Inde vero
 galliam atrociter affligentes.
 crudeliter in ecclesia dei seuientes ·
 Metenseque. Treuerense. et Aqui
 granense territorium deuastantes.
 Deinde per obrupta montium
 senoniensium per populos eterni mar
 tis uiam sibi gladio aperientes
 parauerunt. Vbi siquidem. segu
 sam taurinamque civitates
 destruxerunt. Montesque pre
 fatos perforantes. planum lom
 bardie cum uidissent. totam pe
 ne prouinciam concitatis cur
 sibus uastauere. et ita ad proprium
 regnum cum uictoria reuertuntur.

Az egyetlen lényeges eltérés a fogalmazvány szövegéhez képest, hogy kimaradt az *annis vero viginti sine motu in pannonia permanserunt* szövegrész. Megnézve a dúsan díszített laptükröt a kódex F18v = 36. oldalán, ennek oka kétségtelenül a helyhiány lehetett.

Az összes többi változtatás, így a szöveg tagolása, az *igne* szó kihagyása, valamint néhány apróbb íráshiba a másoló döntésének, még inkább figyelmetlenségének tudható be. Ezek az apróbb, részben jelentéktelen hibák a következők: *aquisgranense* → *Aquigranense*; *abrupta* → *obrupta*; *mettenseque* → *Metenseque*; *aperientes* → *aperientes*.

Néhány megjegyzés a rövidítésekkel kapcsolatban: 1. A szára alatt vízszintes vonallal ellátott *p* jelölheti akár a *per*, akár a *par* szótagot. Ez a rövidítés a *perforantes* szóban vagy az *abrupta* és a *populos* szavak előtt a *per*-t helyettesíti, a *parauerunt* elején a *par*-t. 2. Az elválasztás miatt az *Aquisgranense* szó leírt alakjában az új sor eleji *g* feletti rövidítésjel helyettesíti a *g* utáni *ra* betűpárt, de a *g* előtti *s* betű jelölése hiányzik (SRH. 1: 309, 12. sor).

Szokatlan, hogy a mondatkezdő betűkön kívül a három német város is nagy kezdőbetűs; a többi kapitálishoz hasonlóan ezek is vörös tintás ponttal vagy vonalkával ki vannak emelve.

A kódex készítésének ideje a szövegkezdő iniciálé jelentésének megfejtése alapján igen jó közelítéssel meghatározható; erre vonatkozó eredményem szerint a kódex az 1365 körüli években készült (HOLLER 2004: 342). A Képes Krónika másolójának munkájáról és a miniatúrral való együttműködéséről részletesebben lásd: HOLLER 2005: 275–83.

4. A Budai Krónika fogalmazványának rekonstruálása.

– A szöveg összeállítója néhány kisebb módosítást eszközölt a 8. fázis szövegén: *crudeliter* → *crudeliterque*; *metenseque* → *metense*; *territorium* → *territoria*: itt értelmi egyeztetést hajtott végre, mivel három városról van szó, ezért többes szám-

ba tette a mind a háromhoz tartozó *territorium* szót; *devastantes* → *devastarunt*: itt a *devastaverunt* lenne a szabályos alak, de kihagyható a *ve* szótag; *senoniensium* → *senonensium* (megengedhető névváltozat); *lombardie* → *longobardie*.

5. A Budai Krónika szövege. – A Budai Krónikában az alábbi szöveg olvasható:

Inde uero
galliam atrociter affligentes. crudeliterque in ecclesia dei seuientes:
metense. treuerense. & aquisgranense territoria igne deuastarunt.

Deinde per abrupta montium senonensium: per populos eterni
Martis uiam sibi gladio aperientes parauerunt. ubi siquidem
segusam. taurinamque ciuitates destruxerunt. montesque prefatos
perforantes. planum longobardie cum uidissent: totam pene pro-
uinciam concitatis cursibus uastauere. & ita ad proprium regnum
cum uictoria reuertuntur. Annis uero. xx. sine motu in pannonia
permanserunt.

A szövegrészlet három bekezdésbe került; a *Deinde*, és az *Annis* szavaknál új bekezdés kezdődik. Ez a tény vörös tintás bekezdéssjellel is ki lett emelve a fakszimile alapjául szolgáló példányon. A bekezdések kezdőbetűin kívül még két kapitális van a részleten belül: a még előző bekezdéshez tartozó, a szövegrészletet kezdő *Inde*, valamint a szövegközi *Martis* szavak kezdőbetűi.

6. A Thuróczy-krónika fogalmazványának rekonstruálása. – A Thuróczy János által összeállított krónikaszöveg két kiadásban jelent meg 1488 folyamán, a korábbi márciusban Brünmben, a javított júniusban Augsburgban. Thuróczy előszavából kiderül, hogy a magyar történelem kezdeteinek tárgyalásához kétféle szövegváltozat állt a rendelkezésére. Ezek egyike kétségtelenül a Képes Krónikáé volt, a másik pedig bizonyosan az övénél másfél évtizeddel korábban nyomtatásban megjelent Budai Krónika.

Thuróczy két jelentős változtatást tett a Képes Krónika szövegéhez képest: 1. bizonyosan a Budai-krónika alapján kipótolta a Képes Krónikából kimaradt egyetlen mondatot, de a Budai Krónikában olvasható szöveget kissé módosította: *annis uero. xx. sine motu in pannonia permanserunt* (húsz évig Pannóniában maradtak mozdulatlanul) → *annisque viginti immobiles in regno permanserunt* (húsz évig ki sem mozdulva országukban maradtak); 2. fontos emendációt hajtott végre, mindkét rendelkezésére álló szöveg *eterni martis* kifejezését *exterminantes*-re javította.

A fentiek mellett két apróbb módosítást is tett a Képes Krónika és a Budai Krónika azonos szövegéhez képest: *in ecclesia* (egyesszám ablativus: bent) → *in ecclesiam* (egyesszám accusativus: be, felé); *concitatis* → *concitis*. Megjegyzendő, hogy a Képes Krónika *senoniensium* változatával szemben a Budai Krónika *senonensium* névváltozatát használta.

7. A Thuróczy-krónika szövege. – A szöveg a javított, augsburgi kiadásban az alábbi alakot öltötte:

Inde vero galliam atrociter affligentes: crudeli ter in ecclesiam dei seuientes: mettenseque, treuerense et aquisgranense territorium igne deuastantes: deinde per abrupta montium senonensium populos exterminantes: viam sibi gladio aperientes parauerunt. Ubi siquidem segusam taurinamque ciuitates destruxerunt. Montesque prefatos perforantes: planum lombardie cum vi dissent: totam pene prouinciam concitis cursibus vastauere. et ita ad proprium regnum cum victoria reuertuntur. annisque viginti im mobiles in regno permanserunt.

Egy sajnálatos hiba maradt a nyomtatott szövegben. A *totam* szóban a *tota* utáni rövidítésjel vagy az *ue*, vagy az *us*, *ed*, *et* szótagot helyettesíthetné, itt egyértelműen sajtóhiba.

A szövegrészletben három mondatkezdő nagybetű van: az *Inde*, az *Ubi* és a *Montesque* szavak első betűi.

VIII. Következtetések

1. Eddig megmagyarázatlan kifejezések eredetének tisztázása. – Vizsgálataink kiindulópontja Anonymus gesztájának két olyan népneve volt, amelyek egyike – a „senonok” –, a kontextustól teljesen idegen, a másik pedig – az „aliminus népek” – minden ókori és középkori forrást is tekintetbe véve teljesen ismeretlen volt. A szövegfejlődés rekonstrukciójával arra a következtetésre juthattunk, hogy mindkét kifejezés szövegromlás következménye, az egyik már Anonymus forrásában is romlott alakban szerepelt, a másik a ránk maradt másolatba került bele hibás alakban. A vizsgálatunk során azonban más, mindaddig megmagyarázhatatlannak tűnő kifejezések eredetére is sikerült rávilágítani, így a Képes Krónikában és a Budai Krónikában olvasható „örök Mars népei” kifejezést, valamint a Kismartoni-kódex *Ragusium* szavát is a másolások során bekövetkezett szövegromlás számlájára írhatjuk.

2. Egyes krónikaszövegek önálló betoldásainak azonosítása. – A szövegfejlődés rekonstruálása alapján tisztázható, hogy egy szöveg mely részletei átvételek a korábbi forrásból, és melyek azok, amelyek a krónikás önálló betoldásai. Ezek a megállapítások alkalmasak arra, hogy bizonyos feltevéseket alátámasszanak, vagy éppen megcáfoljanak. Erre is szolgál példával az elemzett szövegegység.

Anonymus általunk vizsgált részletére hivatkozva VESZPRÉMY LÁSZLÓ azt feltételezte, hogy „mivel a Névtelen a nyugat-európai városnevek közül csak itáliaiakat említ, nem zárható ki, hogy ezek személyes élményeire utalnak” (1999a: 70, 336. jegyz.). Egy későbbi dolgozatában, érvelése szerint az ebbe az irányba mutató további észrevételeket is felsorakoztatva – bár igen óvatos megfogalmazásban és a cikk címében is kérdőjellel – ugyanezt ez elgondolást igyekszik alátámasztani: „A leírás szinte sugallja, hogy szerzője maga is lenézett már a hegyekből a Lombard-síkságra, illetve személyesen csodálta meg Torino gazdagságát.” (2005: 338–9; ugyanez a mondat szerepelt már hét évvel korábbi cikkében is: 1998a: 167)

Amint a jelen tanulmányból a szövegfejlődés rekonstrukciója alapján egyértelműen kiderül, sem az itáliai városnevek, sem a Lombard síkság nem Anonymus betoldása, és határozott véleményem szerint ezek alapján nem indokolt annak feltételezése, hogy az író saját maga is járt volna erre felé.

Két betoldást valóban tett Anonymus ebben a mondatban, amelyben Taurinát „dúsgazdag”-nak mondja és Itáliát „minden jóban bővelkedő és dúskáló”-nak minősíti (az V/1. pontban a 2/c) és 2/d) alatt említett lényeges módosítások). Ezek a betoldások sem utalnak azonban arra, hogy a szerző személyesen ismerte volna a vidéket.

Túl azon, hogy e kiegészítések a forrás szárazságát és szikárságát jelentősen enyhítik, az előadást színesítik, e megjegyzések háttérében elsősorban Anonymus azon igyekezetét látom, hogy a magyarok rémséges haditetteinek negatív erkölcsi megítélését egy kissé enyhítse.

LETHENYEI JÁNOS fordításában „f e l e s l e g - i s b é v e l k e d ő o l a s z O r s z á g o t”, SZABÓ KÁROLY fordításában „csak nem egész Itáliát, mely minden jóval dúsa n bővölködik”, PAIS DEZSŐ fordításában „majdnem egész Itáliát, amely minden jóban fölös en bővelkedett” – fosztották ki a magyar csapatok. És VESZPRÉMY LÁSZLÓ fordításában „szinte egész Itáliát végigfosztogatták, m i v e l b ő s é g e s e n k i n á l t a g a z d a g s á g á t”. Anonymus tehát igyekezett burkoltan mentséget találni a magyarok által elkövetett pusztításra és bocsánatossá tenni a rabló hadjáratok súlyos bűnét azáltal, hogy a városok kifosztásának motivációjaképpen azok irritáló gazdagságára utalt.

Hasonló erkölcsi háttérű attitűddel máshol is találkozunk Anonymusnál. A 44. fejezet vége felé olvassuk: „Ugyanis a magyarok lelke abban az időben semmi egyébire nem vágyott, mint hogy földeket foglaljanak maguknak, népeket hódoltassanak, és hadivállalkozásokat folytassanak. Akkoriban a magyarok vérszívó pióca módjára örömeiket lelték az emberi vér ontásában, de ha nem így tettek volna, hagyhattak-e volna utódaikra annyi jó földet?” (An. 1999: 39).

Anonymus a történeti igazság kendőzetlen leírásának kötelezettsége és a humanista erkölcsi alapértékek képviseletének harapófogójába került, s kényszeredett magyarázkodása erkölcsi értékrendjére is napvilágot vet.

3. Bepillantás nyerhető egyes krónikaírók munkamódszerébe. – A szövegrészek evolúciójának vizsgálata betekintést enged a krónikások munkamódszerébe, némi túlzással azt is mondhatjuk, hogy benyomást szerezhetünk írói attitűdjükről, sőt, részben még a személyiségükről is. Már egy rövid részlet felhasználásának, átfogalmazásának a módja is jellemzőnek tekinthető.

Anonymus eljárását elemezve levonhatjuk azt a következtetést, hogy nagy becsben tartotta forrását, de azt nem szó szerint másolta, hanem a k o t ó m ó d o n próbálta hasznosítani. Igyekezett mellőzni a tárgyához kevésbé kapcsolódó vagy éppenséggel számára sem érthető részleteket – bár ez nem mindig sikerült –, viszont az érdemleges információkat lehetőség szerint k i a k n á z t a; megpróbálta azokat legjobb tudása szerint megmagyarázni, érthetőbbé tenni, s igyekezett a végleges szöveget könnyen olvasható formába önteni.

A Kismartoni-kódex által megőrzött kivonat egyik jellegzetessége, hogy a krónikás a rendelkezésére álló forrás szövegét lerövidíti, a szövegben előrehaladva

egyre erőteljesebben. Ennek jelét az általunk vizsgált részlet is jól mutatja, a szöveg hossza a forrásához képest háromnegyedére csökkent.

Másik jellegzetessége, hogy forrását átfoglalmaazza, általában anélkül, hogy annak információtartalma nőne, lásd a részletben kimutatott hat átfoglalmazást. De alkalmasint betoldásokat is eszközöl: Rhône folyó, aktualizál: Franciaország, s ezekkel az újszerűség látszatát igyekszik kelteni.

Harmadik jellegzetessége, hogy a rendelkezésére álló szöveg elemeit előszeretettel permutálja, szavak, mondatrészek és mondatok sorrendjét cseréli fel. Ez is pusztán azt szolgálja, hogy minél inkább különbözzön forrásától. Valójában ezzel inkább összezavarja, kaotikussá teszi szövegét; így például, amikor Segusa és Taurina kifosztását az Alapokon való átkelés elé helyezi.

Érintve Thuróczy János művét, kitüntetett figyelmet érdemel a Képes Krónikában és a Budai Krónikában egyforma *per populos eterni martis* kifejezés emendációja *populos exterminantes* alakban. (A korábbi, brünni kiadásban még *eterminantes* olvasható a kritikai kiadás jegyzete szerint: ThurKr. 1985: 72.) Ez a szövegjavítás Thuróczy gondosságát és kreativitását dicséri.

Más szövegrészleteket is figyelembe véve úgy látom, nem indokolt az a kritikai hang, amellyel ENGEL PÁL illette őt az 1986. évi hasonmás kiadás utószavában, ahol Thuróczy „mentalitását és módszerét” elemzi. „Láthatóan fel sem merült benne az igény, hogy elődeitől független, szuverén alkotást hozzon létre (...). Ehelyett azt tette, amit krónikáiról elődei évszázadokon keresztül: örömet felhasználta a mások által írt szövegeket, és amennyiben nem volt ellenük kifogása, változatlanul emelte át őket a magáéba.” (1986: 413–6)

A magam részéről nagyra becsülöm Thuróczy munkáját, akinek igazi történetírói feladatot a Zsigmond hatalomra kerülése utáni korszak tekintetében kellett ellátnia. A korábbi századokra vonatkozóan összegyűjtötte a fellelhető krónikákat, egyes kérdésekben önálló kutatómunkát is végzett, a korábbi szövegek közlésénél pedig, amint ezt az említett szövegjavítás is szemlélteti, filológusi gondossággal járt el.

4. A magyar krónikaszöveg fejlődési modelljének első közelítése, a történeti szövegek viszonya. – Vizsgálataink további fontos eredményekhez is elvezettek. Noha a szövegrészletek szoros összetartozásának tényét már 125 évvel ezelőtt dokumentálta a középkori magyar történeti irodalommal foglalkozó kutatás, mégis, az összefüggés konkrét tartalmáról, időbeli és strukturális viszonyairól vagy a teljes bizonytalanságot tükröző, vagy éppenséggel egészen téves nézetek jelentek meg az elmúlt évtized szakirodalmában. Bár a jelen tanulmányban csak egy néhány soros szövegrészlet fejlődését rekonstruáltam, mégis – amint néhány grammnyi Hold- vagy Marsközet többirányú és mélyreható vizsgálatából sok minden kideríthető egy hatalmas égítest múltjáról –, már ez a rövid részlet is lehetőséget ad a szövegfejlődés strukturális modelljének megalkotására. Természetesen az így kapott evolúciós gráf a szöveg rövidsége miatt a valódi folyamatnak egy jelentősen leegyszerűsített modellje, annak csak első közelítése.

De már ennek az első közelítésnek az alapján is módunk van fontos következtetések levonására. Foglaljuk össze röviden ezeket!

Megállapíthatjuk, hogy a X. századból eredeztethető alapszövegnek a szintén a X. századból származó Regino-folytatással történt egybedolgozását követően jött létre az a változat, amely a ma ismert összes krónikaszöveg forrása volt.

Anonymus a XIII. század elején jelentős módosításokat eszközölt ezen, ezt olvashatjuk nála.

Az csak a jelen részleten kívül eső szövegek tanulmányozásából tudható, hogy a XIII. század folyamán a magyar krónika jelentős változásokon ment keresztül, e változtatások azonban ezt a részletet nem érintették. A XIII. század második felében egy kivonat készült az akkori teljes szövegből és ezt a szerző néhány sajátkorabeli esemény leírásával is kibővítette. Kivonatolása során az általunk vizsgált szövegrészlet is rövidített és változtatott. Ezt a kivonatot tartalmazta a Kismartoni-kódex.

A teljes krónikaszöveg is fennmaradt, s bár az idők során természetesen bővült és változott, az általunk vizsgált részletet apróbb módosításokkal tartalmazta az az 1358-ban összeállított mű, amely a díszesen illuminált Képes Krónikában öltött testet. De kivonatos változat is készült, ezt tartotta fenn a Sambucus-kódex, illetve azzal gyakorlatilag azonosan a Budai Krónika. A Képes Krónikában, a Budai Krónikában, valamint a mindkettőt használó Thuróczy-krónikában tehát minimális változtatásokkal olvashatjuk a közös forrás szövegrészletét.

A közös forrás létét DOMANOVSKY SÁNDOR már 1906-ban megállapította és HÓMAN BÁLINT 1925-ben még egyértelműbben igazolta (DOMANOVSKY 1906: 94; HÓMAN 1925. „A magyar gesták és krónikák leszármazása”: ábra a kötet végén).

Ennek ellenére az elmúlt évtizedekben egy alapjaiban téves elképzelés jelentkezett a korai magyar krónikákkal foglalkozó szakirodalomban, amelyek egy hibás, sematikus gondolkodásmódot tükröznek. Csak a legfontosabb narratív krónikákra szorítkozva ez az elképzelés a következő: mivel a korunkra jutott három legfőbb történeti szöveg közül Anonymusé a legkorábbi (XIII. század eleje), ezt követi a Kismartoni-kódex szövege (1282 és 1285 között), majd a Képes Krónikáé (1358), ezért ezen elgondolás szerint az ezekben olvasható szövegek is ilyen sorrendben jöttek létre; továbbá a későbbi feldolgozások mind ismerték és hasznosították a korábban keletkezett műveket. Anonymus munkájával foglalkozó jó néhány történész-kutatótól idézhető ilyen értelmű megnyilatkozás az 1960-as évek óta; ezek gyökere GYÖRFFY GYÖRGY 1948-ban megjelent munkájában található meg (8–10, 43, 138–45).

Ezzel szemben álláspontom szerint a különböző művekben fennmaradt szövegek egy bonyolult, soklépéses evolúciós folyamat eredményeképpen alakultak ki, és egy később összeállított munkában megőrződhetett változatlanul vagy kevés változtatással egy korábbi szövegvariáns, összevetve egy korábban elkészült – de alkalmasint lényegesen átdolgozott szöveget tartalmazó – művel. Erre a lehetőségre az általunk a fentiekben elemzett szövegrészlet elegáns példával szolgál. Ezért a szövegek egymáshoz való viszonyát a szövegtranszformációs lépések rekonstrukciójával lehet csak helyesen megállapítani. Bármennyire triviális is ez a megállapítás, Anonymusszal foglalkozó történészek publikációiban az elmúlt évtizedekben ezzel ellentétes elgondolások olvashatók.

Visszaulva a különböző krónikaszövegek összefüggéseiről a bevezető fejezetben idézett és egyes kutatók álláspontját tükröző 1998. és 2005. évi publikációk megállapításaira, azok kritikájaképpen – a fentiekben elért eredményeinkre alapozva

és természetesen az általunk megvizsgált szövegrészletre vonatkozóan – egyértelműen lerögzítem a következőket:

1. Anonymus szövegét nem használta a Kismartoni-kódex szerzője;
2. Anonymus szövegét nem használta a Képes Krónika összeállítója;
3. A Kismartoni-kódex szövegét nem használta a Képes Krónika összeállítója;
4. Anonymus, a Kismartoni-kódex és a Képes Krónika közötti viszony az evolúciós gráfról leolvasható, közös ősök a 7. fázis szövege;
5. Anonymus és a Képes Krónika szövege között tehát nincs közvetlen átvételi kapcsolat, így egyikük sem bír elsőbbséggel a másikhoz képest;
6. Anonymus hozzányúlt ugyan forrása szövegéhez, de egyetlen új helynevet sem tett hozzá.

Álláspontom szerint a fenti megállapítások közül az első három teljesen általános érvényű és a művek teljes szövegére érvényes.

Ezen kívül hangsúlyozni szeretném – szemben a szakirodalomban jelentkező nézetekkel –, hogy a Kismartoni-kódex és a Képes Krónika viszonyát illetően az evolúciós gráf az egész szövegre érvényes. A Kismartoni-kódex szövegének történeti része kivonat a Képes Krónika által kis változtatásokkal fenntartott, annak alapját képező szövegből; itt természetesen annak csak az 1272 előtti eseményeket tárgyaló részére gondolok és nyilvánvalóan eltekintve önálló bevezetésétől.

5. A történeti-filológiai kutatás módszertani lehetőségeiről. – Zárszóként szeretném megemlíteni, hogy vizsgálatunk rávilágít a magyar történeti irodalom vizsgálatához a XX. században alkalmazott történeti-filológiai módszer korlátaira. Érzékelteti azt is, hogy nemcsak a természettudományok, hanem a humán tudományok esetében is érvényes: egy szélesebb alapokon álló, a korábbiaknál komplexebb szemléletű új kutatási koncepció képes lehet mindaddig megválaszolatlan, sőt megválaszolhatatlannak tűnő problémákat is sikeresen kezelni. És ez a tudomány lehetőségeit illetően optimizmussal tölthet el bennünket.

A hivatkozott irodalom

- An. 1790. = Anonymus, az az Bela királynak nevetlen íródeákja Hét-magyaroknak Szittyából Almos hertzeg vezérlése-alatt lött ki-jövetelőket meg-írta. Ford.: LETHENYEI JÁNOS. Pest.
- An. 1799. = Magyar Sunád, avagy I. Béla királynak nevetlen író-deákja (...). Ford.: MÁNDY ISTVÁN. Debreczen.
- An. 1827. = Anonymi Belae regis notarii de Gestis Hungarorum liber. Textum ad fidem Codicis membranacei Bibliothecae Caesariae Vindobonensis recensuit, Prolegomena et Indices addidit STEPHANUS LADISLAUS ENDLICHER. Viennae.
- An. 1860. = Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Ford.: SZABÓ KÁROLY. Pest.
- An. 1883. = Magistri P. Belae regis notarii Gesta Hungarorum. Ad fidem codicum recensuit, observationes, disquisitionem de aetate Belae regis notarii, et animadversiones criticas adiegit M. FLORIANUS. Historiae Hungaricae Fontes Domestici. Pars Prima. Scriptores. Volumen II. Chronica Hungarorum. Quinque-Ecclesiis. 1–51.

- An. 1900. = I. Béla király Névtelen jegyzőjének műve. Közli FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ, jegyzetekkel ellátta PAULER GYULA. In: PAULER GYULA – SZILÁGYI SÁNDOR szerk., A magyar honfoglalás kútfoi a honfoglalás ezredéves emlékére. Bp. 381–463. [Reprint kiadás: Bp., 2000.]
- An. 1926. = Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta: PAIS DEZSŐ. A Napkelet könyvtára 14. Bp.
- An. 1932. = P. magister: Gesta Hvngarorvm. Ed.: JUHÁSZ, LADISLAUS. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saecula 12–13. Bp.
- An. 1937. = P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum. Praefatus est textumque recensuit AEMILIUS JAKUBOVICH. Annotationes exegeticas adiecit DESIDERIUS PAIS. In: SRH 1: 13–117.
- An. 1975. = Anonymus: Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Hasonmás kiadás. Fordította és jegyzetekkel ellátta: PAIS DEZSŐ. A bevezetőt írta, a jegyzeteket kiegészítette és a térképet tervezte: GYÖRFFY GYÖRGY. Bp.
- An. 1984. = P. mester: A magyarok cselekedeteiről. In: A magyar középkor irodalma. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek V. KOVÁCS SÁNDOR munkája. Magyar remekírók. Bp. 9–64, jegyzetek: 1073–84.
- An. 1991. = Die Gesta Hungarorum des anonymen Notars. Ed. GABRIEL SILAGI mit L. VESZPRÉMY. Sigmaringen.
- An. 1995. = Anonymus. Ford.: VESZPRÉMY LÁSZLÓ. In: KRISTÓ GYULA szerk., A honfoglalás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged. 277–347. (A záró verses részlet minimális eltéréssel SZABÓ KÁROLY 1860. évi fordításából való.)
- An. 1999. = Anonymus: A magyarok cselekedetei. Ford.: VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Az utószót és a jegyzeteket VESZPRÉMY LÁSZLÓ írta. Milleniumi magyar történelem – Források. Bp. 7–49. (A záró verses részlet minimális eltéréssel SZABÓ KÁROLY 1860. évi fordításából való.)
- BORONKAI, IVÁN – SZOVÁK, KORNÉL 1995. Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. Archivum Latinitatis Medii Aevi. 53: 41–85.
- BudKr. 1937. = Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit ALEXANDER DOMANOVSKY. In: SRH 1: 195–505. (A Sambucus-kódex szövege alapján, az 1342-ig terjedő rész.)
- BudKr. 1973. = Cronica Hungarorum. Faksimile-kiadás. Ford.: HORVÁTH JÁNOS. Bp.
- CFH. = Catalogus fontium historiae Hungaricae. Ed.: GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS. 1–3. Bp., 1937–1938. (Index: 4. kötet. Composuit: CSAPODI, CSABA. Bp., 1943.)
- CORNIDES, DANIELIS 1802. Vindiciae Anonymi Belae regis notarii. Editae, auctae a J. CHRISTIANO ENGEL. Budae.
- DOMANOVSKY SÁNDOR 1906. Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány. Bp.
- DOMANOVSKY SÁNDOR 1912. Kézai kódexéről. In: Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanár működésének emlékére. Bp. 81–91.
- ENGEL PÁL 1986. Thuróczy János és krónikája. In: Thuróczy János: A magyarok krónikája. Ford.: HORVÁTH JÁNOS. Jegyzetek: HORVÁTH JÁNOS (1–516) és BORONKAI IVÁN (517–797). Faksimile-kiadás szöveggötete. Bp. 407–20.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1948. Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. (Új, bővített kiadás: Bp., 1993.)

- HOLLER LÁSZLÓ 2003. Ki állította össze a Képes Krónikát? Egy új hipotézis. *Irodalomtörténeti Közlemények* 107: 210–42.
- HOLLER LÁSZLÓ 2004. A Képes Krónika első három iniciáléjáról. *Magyar Könyvszemle* 120: 325–52.
- HOLLER LÁSZLÓ 2005. Néhány új megfigyelés a Képes Krónika kódexében. *Magyar Könyvszemle* 121: 273–88.
- HOLLER LÁSZLÓ 2008. Anonymus és a „Fekete-tenger”. *Magyar Nyelv.* 306–16.
- HÓMAN BÁLINT 1925. A Szent László-kori Geszta Ungarorum és XII–XIII. századi leszarmazói. (Forrástanulmány). Bp.
- KépKr. 1937. = *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit ALEXANDER DOMANOVSKY.* In: SRH 1: 195–505.
- KépKr. 1964. = Képes Krónika. (Hasonmás kiadás. 2. Szövegkötet.) A krónika latin szövegét sajtó alá rendezte: MEZEY LÁSZLÓ. Ford.: GERÉB LÁSZLÓ. Jegyzetek: MEZEY LÁSZLÓ. Bp.
- KépKr. 1984. = Képes Krónika. Ford.: BOLLÓK JÁNOS. In: A magyar középkor irodalma. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek V. KOVÁCS SÁNDOR munkája. Magyar remekírók. Bp. 164–318, jegyzetek: 1095–103.
- KépKr. 1986. = Képes Krónika. Fordította: BELLUS IBOLYA. A kísérő tanulmányokat DERCSÉNYI DEZSŐ, KRISTÓ GYULA és CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA, a jegyzeteket KRISTÓ GYULA írta. Bp.
- KépKr. 2004. = Képes Krónika. Fordította BOLLÓK JÁNOS. A fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette: SZOVÁK KORNÉL és VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Milleniumi Magyar Történelem – Források. Bp.
- KismK. [1701.] = Budapesti Egyetemi Könyvtár Hevenesi Gyűjtemény 70. kötet. (Másolva: 1701. május 26.)
- KismK. [1781.] = M. Simonis de Keza Chronicon Hvngaricvm. Ed.: HORÁNYI, ALEXIVS. Bécs.
- KismK. [1782.] = M. Simonis de Keza Chronicon Hvngaricvm. Ed.: HORÁNYI, ALEXIVS. Buda.
- KismK. CFH. = Simon de Kéza (Kézai Simon): Chronicon Hungaricum. In: CFH. 3: 2132–57.
- KismK. SRH. = Simonis de Keza Gesta Hungarorum. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit ALEXANDER DOMANOVSKY. In: SRH. 1: 129–94.
- KismK. 1984. = Kézai Simon: A magyarok viselt dolgai. Ford.: BOLLÓK JÁNOS. In: A magyar középkor irodalma. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek V. KOVÁCS SÁNDOR munkája. Magyar remekírók. Bp. 115–63; jegyzetek: 1088–95. – További kiadásai: Kézai Simon: A magyarok viselt dolgai. Ford.: BOLLÓK JÁNOS. In: TARNAI ANDOR főszerk., Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530). Bp., 1992. 103–25; jegyzetek: 566–8; Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Ford.: BOLLÓK JÁNOS. Az utószót és a jegyzeteket VESZPRÉMY LÁSZLÓ írta. Milleniumi magyar történelem – Források. Bp., 1999. 87–124, jegyzetek: 125–53.
- MÁLYUSZ, ELEMÉR – KRISTÓ, JULIUS 1988. Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum II. Commentarii 1. Ab initiis usque ad annum 1301. 2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487. Composuit: E. MÁLYUSZ. Adiuvante: J. KRISTÓ. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova. 8–9. Bp.
- MW. = *Mittelatinisches Wörterbuch.* Band 1. Hrsg.: PRINZ, OTTO – SCHNEIDER, JOHANNES. Berlin, 1967.

- Regino = Reginonis abbatis Prumiensis: Chronicon cum continuatione Treverensi. Recognovit: KURZE, FRIDERICUS. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae, 1890. Nachdruck: Hannover, 1978.
- SILAGI, GABRIEL 1989: Zum Text der Gesta Hungarorum des anonymen Notars. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 45: 173–80.
- SRH. = Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Szerk.: SZENTPÉTERY IMRE 1–2. Bp., 1937–1938.
- SZÜCS JENŐ 1973. Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában. Századok 107: 569–643, 823–78.
- ThurKr. 1978. = Thuróczy János: A magyarok krónikája. Ford.: HORVÁTH JÁNOS. Jegyzetek: HORVÁTH JÁNOS és BORONKAI IVÁN. Bibliotheca Historica. Bp.
- ThurKr. 1985. = Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum I. Textus Ed.: GALÁNTAI, E. – KRISTÓ, J. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova, 7. Bp.
- ThurKr. 1986. = Thuróczy János: A magyarok krónikája. Faksimile-kiadás szövegkötete. Ford.: HORVÁTH JÁNOS. Jegyzetek: HORVÁTH JÁNOS és BORONKAI IVÁN. Bp.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 1998a. Megjegyzések az Anonymus–Gestában előforduló néhány nem magyarországi helynévről. (A Senones-kérdés.) Magyar Nyelv 165–9.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 1998b. Megjegyzések Anonymus krónikájának fordításáról. Századok 132: 932–40.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 1999a. Jegyzetek az Anonymus-fordításhoz. In: Anonymus: A magyarok cselekedetei. Ford.: VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Az utószót és a jegyzeteket VESZPRÉMY LÁSZLÓ írta. Milleniumi magyar történelem – Források. Bp. 51–71.
- VESZPRÉMY 1999b. Jegyzetek és utószó a Kismartoni-kódex BOLLÓK-fordításához. In: Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Ford.: BOLLÓK JÁNOS. Az utószót és a jegyzeteket VESZPRÉMY LÁSZLÓ írta. Milleniumi magyar történelem – Források. Bp. 125–61.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 2005. Anonymus Itáliában? Századok 139: 335–51.

HOLLER LÁSZLÓ

Anonymus, “montes senonum” and “populi alimini”.

An evolution scheme of Arpadian-age historical texts

The author analyses a short section of a historical work written by Anonymus in the 13th century where the strange expressions quoted in the title occur. There are similar sections in other early historical works written in Hungary like the so-called Kézai-text, the text of the Illuminated Chronicle, the Chronica Hungarorum printed in Buda, as well as Thuróczy's Chronica Hungarorum. The author describes the evolution of the five known versions by starting from some reconstructed verses of a hypothetical 10th-century chant, with some simple and natural modifications like insertion, excerption or rephrasing applied consecutively, and assuming certain copying errors and their plausible consequences as well. All these steps lead to the text variations known today, accounting for their evolution. According to this reconstruction, it is basically some simple copying errors that lie behind the very special expressions cited in the title. The method applied here is a more involved one than the analysis accomplished in the second part of the author's former study (Magyar Nyelv 2008: 306–16). In that former case, the starting point was a nearly two-thousand-year-old surviving text, and the author was able to reconstruct the corresponding section in Anonymus' work by a linear process. In

the present case, however, the starting point is a hypothetical text, and all the known text variants correspond to endpoints of an evolution graph representing a branching process. The author's arguments lead to a first approximation of an evolution scheme of the early historical texts written in Hungary.

LÁSZLÓ HOLLER

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Magyar–szláv párhuzamos etimológiák: *csak* szavunk eredetéhez*. A magyar nyelv etimológiai szótáraiban – úgy a modernebbekben, mint a régebbiekben – a *csak* határozószó és kötőszó mint ismeretlen eredetű szavunk szerepel (vö. EtSz. 802; TESz. 468; EWUng. 185; ESz. 109). Az egyikben az is előfordul kiegészítésképpen, hogy az adott szó török eredeztetése téves (TESz. 468). BÁRCZI GÉZA Magyar szófejtő szótárában is hasonló véleményt találunk: „er. isml., török származtatása nem valószínű” (SzófSz. 34). Tekintettel arra, hogy a problémával foglalkozó szakirodalom mindenekelőtt egyrészt a *csak* magyar nyelvi előzményeit taglalja, másrészt a lehetséges „oszmán”, vagyis török vonatkozásokat, a konkrét eredmények hiányában kíváncsnak tűnik olyan közvetett nyelvi adatokat is bevonni a kutatásba, amelyek egészen napjainkig gyakorlatilag kimaradtak az elemzésből. Véleményem szerint elsősorban azoknak a déli szláv nyelveknek az adatai érdemelnek figyelmet, amelyek használják a *чак/čak* szót. Mindenekelőtt azonban célszerű röviden összefoglalni a magyar nyelvészeknek a vizsgált szó etimológiájával kapcsolatban eddig napvilágot látott észrevételeit.

VÁMBÉRY ÁRMIN a *csak*-ot az „oszmán” *čak* szóból származtatja, és ezt a következő példákkal támasztja alá: *čak buraja geldik* „csak idáig (és nem tovább) jöttünk”, *čak sonra* „csak azután”. Megjegyzi továbbá, hogy „az újabb oszmánliságban *čak* helyett inkább *ančak* használatos, azon különbséggel, hogy az első a mondat elején, az utóbbi a mondat végén áll” (VÁMBÉRY 1870: 134). BUDENZ JÓZSEF annyiban korrigálja VÁMBÉRY véleményét, hogy az adott jelentésben a török nyelvben az *ančak* szó fordul elő, és ha helyenként a *čak* jelenik meg, az nem más, mint az *ančak* gyors beszédre jellemző rövidebb változata. Ezzel szemben a tulajdonképpeni *čak* határozószó a cél elérésére utal, akárcsak a latin *usque*, vagy a magyar *egész, mind* a következő szókapcsolatokban: *egész addig, mindaddig* (BUDENZ 1873: 95). SIMONYI ZSIGMOND és MUNKÁCSI BERNÁT elfogadja VÁMBÉRY magyarázatát, és közleményeikben leszögezik, hogy *csak* szavunk török eredetű (SIMONYI 1888: 484; MUNKÁCSI 1896: 20).

Etimológiai szótárában MELICH JÁNOS és GOMBOCZ ZOLTÁN rámutat arra a fontos tényre, hogy az említett magyarázat figyelmen kívül hagy egy lényeges körülményt. A *csak* mellett ugyanis a magyarban előfordul *csek* és *csa* alakváltozat is, amelyeknek az alapszóhoz fűződő viszonya nem tisztázott, emiatt pedig a *csak* török eredetét lehet, hogy el kell vetnünk (EtSz. 803). Hasonló szellemben, vagyis a török etimológiával szakítva vizsgálja a szó sorsát MESKÓ LAJOS. Párhuzamot von a *deg* (a *de* kötőszó nyelvjárási változata) és a *csak* között, és arra a megállapításra jut, hogy mindkét lexémában a régi „nyomatékozó”

* Ezúton mondok köszönetet RÓNA-TAS ANDRÁSNAK és ZOLTÁN ANDRÁSNAK az értékes kiegészítésekért és javaslatokért, valamint KACZIBA ÁGNESNEK a szerb és horvát, PLAMEN PANAJOTOVNAK pedig a bolgár szakirodalommal kapcsolatban nyújtott segítségért.

-k képző mutatható ki, amely a *deg*ben szabályosan alakult *g*-vé a szó végén (vö. pl. *maszлак* > *maszlag*, *hörcsök* > *hörcsög*). MESKÓ megjegyzi, hogy egyes magyar nyelvjárásokban a *csak* helyett *csa* is előfordul, másokban pedig *csag* vagy *csek*, sőt a régi nyelvhasználatban volt még *csák* változat is. A morfológiai elemzés és a nyelvjárási adatok alapján megállapítja, hogy *csak* szavunk eredeti alakjának minden valószínűség szerint a *csa* tekintendő. Ezt a szóalakot egyébként a Halotti beszédben előforduló *isa* (*yfa*) szóval rokonítja. MESKÓ feltételezése szerint az *isa* két részből áll, melyek közül az első nem más, mint az *i* (*ë*) mutatószócska, a második pedig éppen a *csa* szó. Az *s*-es írásmód vagy a kérdéses szó eredeti kiejtésére utal (ami történetileg megengedhető), vagy arra, hogy a szóban forgó nyelvművekben a [č] hangot néha *s* betű jelöli, vö. *gimils* = *gyimilcs* 'gyümölcs' (MESKÓ 1941: 27–8). A *csak* és az *isa* határozószók közötti kapcsolatot azonban további kutatásoknak kellene még bizonyítaniuk, bármennyire is érdekes ez az érvelés (TESz. 468).

Etimológiai szótáraink adatai szerint a *csak* szó a Jókai-kódexben olvasható először (1372 u./1448 k.) a mai fő jelentésében, későbbi emlékekben azonban más jelentésben is használják (összesen kilencben), illetve kötőszóként is szerepel már. A leggyakoribb *csak* alak mellett a következő változatok mutathatók még ki: *cag* (1515), *Cahak* (1545), *chya* (1555) és *cek* (1567). A mai magyar dialektusokban még használatban van (vagy legalábbis nemrég még használatban volt) a *csok*, *ca*, *csa*, *sak*, *szek* szóalak is (TESz. 468). A Magyar nyelv értelmező szótára szerint a *csak* határozószó számos jelentése kilenc fő szemantikai csoportba sorolható (ÉrtSz. 816–21), amelyek részletezése a vizsgált kérdés szempontjából nem mérvadó, ezért itt nem szükséges kitérnünk rá.

Mivel pusztán a magyar és a török adatok alapján a *csak* határozószó származásának kérdése megválaszolatlan maradt, indokoltnak tűnik a nyelvészeti adatok szélesebb körének a vizsgálata. Az adott szempontból különösen a déli szláv nyelvek adatai kecsegtethetnek eredménnyel, hiszen a *чак* (*čak*) szó a bolgár, a szerb és a horvát nyelvterületen egyaránt általánosan használt lexéma.

A bolgárban a *чак* két jelentésben fordul elő: „1. egészen, mind; 2. csak, csupán” (ГЕРОБ 1976: 534). A második jelentés egybeesik a magyar *csak* alapjelentésével, vö. *Чак сега дойдохме* „Csak most jöttünk”, *Нашият бегач остана чак шест* „A futónk csak hatodik lett”. Etimológiai szótárában SZTEFAN MLADENOV – miközben rámutat, hogy a szó a szerbhorvátban és a magyarban is megvan – megállapítja, hogy a *чак* fő „árja-altaji” eredetű (МЛАДЕНОВ 1941: 678, 1992: 478), NAJDEN GEROV pedig török eredetűnek véli, vagyis végső soron szintén altajinak (ГЕРОБ 1976: 534). Újabb adatokat a bolgár szó eredetével összefüggésben nem sikerült fellelnem, ugyanis a nagy bolgár etimológiai szótár megfelelő kötete még nem jelent meg.

A szerb és a horvát nyelvben a *čak* (*чак*) határozó- és kötőszó főleg 'egészen, mind' jelentésben használatos, de ismert a 'csak, csupán' jelentés is az olyan szókapcsolatokban, mint *čak sutra dan* 'csak holnap', *čak onda* 'csak akkor' stb. (HASz. 1887: 881–2; konkrét példák: *U utorak stvori mnoga stvoreña, a čak sunce i misec u sridu; Čak sutra dan poznade privaru; Čak potlam smrti Hirudova povrati se Isus iz Egipta* stb.) PETAR SKOK a szó etimológiája kapcsán kijelenti, hogy az „balkáni turcizmus” a török *çak* korlátozó névutóból, és előfordul a bolgár és az albán nyelvben is (ERH. 289). A horvát akadémiai szótár szerzői és ABDULAH ŠKALIĆ szintén úgy vélik, hogy a vizsgált szó a török nyelvből származik (HASz. 1878: 881; ŠKALIĆ 1985: 159–60). A szerb nyelv déli nyelvjárásaiban (Koszovo és Metohija) a *čak* szónak *ček* és *čik* változata is létezik (ERH. 289). A *čak* a XVII. századig a szerb és a horvát nyelv írott emlékeiből nem mutatható ki (HASz. 881; EtSz. 803).

Az említett véleményekhez ZOLTÁN ANDRÁS joggal fűzi hozzá, hogy létezik más megközelítés is, és FRANTIŠEK KOPEČNÝt említi, aki szerint a délszláv nyelvekben előforduló szó a magyarból származhat (KOPEČNÝ et al. 1980: 122). Ezt a meglehetősen elszigetelt nézetet (nem véletlen, hogy HADROVICS LÁSZLÓ sem szerepelteti a magyar eredetű szerbhorvát jövevényszavak között a *čak*-ot, vö. HADROVICS 1985) azonban ő sem fogadja el, és a jelentéstani, valamint a szóföldrajzi szempontok alapján szintén a török átvételt valószínűsíti. Negatív információként azonban megjegyzi, hogy a *čak* nem szerepel STANISŁAW STACHOWSKI-nak a balkáni szláv nyelvek török jövevényszavaival foglalkozó két művének egyikében sem (STACHOWSKI 1967, 1971), valószínűleg a korai adatok hiánya miatt. Ugyancsak KOPEČNÝ fent idézett munkájával kapcsolatban említi ZOLTÁN a Besztercebánya környékéről adatolt szlovák, mára elavult *ačak* ('ugye'; 'valóban') tájszót, amelyet (vagy legalább is annak *-čak* elemét) KOPEČNÝ szintén a balkáni *čak*-féle szavakkal (és így közvetve a magyarral) hoz kapcsolatba (KOPEČNÝ et al. 1980: 34–5). Az *ačak* – viszonylag késői előfordulása és földrajzilag erősen korlátozott elterjedtsége, továbbá eltérő szemantikája miatt – úgy vélem, nem könnyen hozható összefüggésbe az itt vizsgált szavakkal, bár hangalakja kétségtelenül valami ilyesmit sugall.

A fenti adatok alapján a következő tényeket állapíthatjuk meg: 1. a magyar *csak* szó-nak 'csak, csupán' jelentésben pontos megfelelői vannak a bolgár (*чак*), valamint a szerb és a horvát nyelvben (*čak/чак*), minimális fonetikai különbséggel a magánhangzók kiejtésében; 2. a bolgár *чак* altaji (vagy konkrétabban: török) eredetű, a szerb és horvát *čak/чак* egybehangzóan török eredetű; 3. a magyar lexéma legkésőbb a XV. század közepéig megjelenik az írott emlékekben, míg a szerb és a horvát csak a XVII. században (a bolgár kronológiai adatok egyelőre nem állnak rendelkezésünkre). Mindez természetesen alátámasztja a magyar *csak* határozószó török eredetéről szóló nézetet. Az adott szavak datálásával kapcsolatos problémák miatt azonban pontosan nem állapítható meg a tényleges közvetítő nyelv. Emiatt talán nem érdemtelen egy pillantást vetnünk a lehetséges jelöltekre, és röviden érintenünk néhány szemantikai kérdést, amelyek a szóátvétellel összefüggésben merülnek fel.

A 'csak, csupán' jelentésben a török nyelvekben a *čak/чак* helyett az oszmán-törökben, az azerbajdzsániban és a krími tatárban *ancak/аңчак*-ot találunk, a csuvasban és a karaim egyik nyelvjárásában *анчак*-ot. RÄSÄNEN, FEDOTOV és JEGOROV szerint mindkét szó az *ан* + *-чак* összetételre vezethető vissza (ФЕДОТОВ 1996: 49–50; ЕГОРОВ 1964: 29). RÓNA-TAS ANDRÁS hívta fel a figyelmem arra, hogy valószínűbb egy másik magyarázat, mely szerint az *ančak* az *an-* névmástó ekvativusszal ellátott alakjának (*anča*) az *ok* enklitikummal bővült esete (*anča+ok* > *ančak*) – a szónak *inčak* alakja is van –, ahogyan azt CLAUSON véli (1972: 174). Az 'annyi, akkora' jelentésben számos török nyelvben megtalálható az *анча* szó (ФЕДОТОВ 1996: 49–50; ЕГОРОВ 1964: 29). Az önálló *чак* (*čak*, *čay/çağ*, *šak*, *saç*, *sā*, *çox/çux* változatokkal) széles körben használatos a különböző török nyelvekben, a következő jelentésekben: 'éppen, pontosan; idő, időmérték, időszak; alig, éppen hogy; időben, éppen jókor, a legjobbkor' stb. (RÄSÄNEN 1969: 95; РАДЛОВ 1905: 1831; ТРСлов. 628). Amint az idézett példák-ból látható, a 'csak, csupán' jelentés hiányzik, habár felfedezhető némi hozzá fűződő szemantikai kapcsolat. A *чак* határozószó eredeti jelentése több turkológus szerint: 'pontosan' (CLAUSON 1972: 403–4). A török etimológia problémáinak részletesebb elemzése nyilvánvalóan a turkológusok feladata. A fent bemutatott adatokból kiindulva azonban így sem okoz nehézséget annak megállapítása, hogy az oszmán-törökön kívül – legalább is elméletileg – más török nyelvek is számításba jönnek a forrásnyelv megállapítása kapcsán.

Az eddig felsorakoztatott tények összegzéseként szeretném hangsúlyozni, hogy a magyar *csak* szó eredetét még mindig nem tekinthetjük véglegesen tisztázottnak. A déli szláv nyelvek adatai azonban határozottan alátámasztják VÁMBÉRY, MUNKÁCSI, BUDENZ, SIMONYI és más nyelvészek véleményét, amely szerint a kérdéses szó az említett szemantikai nehézségek ellenére török eredetű. Ami a nyelvjárási *cek* és *csa* változatokat illeti, amelyek meglelte a török etimológia elleni legfőbb érvnek számít, meg kell jegyeznünk, hogy az előbbi előfordul egyes szerb nyelvjárásokban is (lásd fent), az utóbbi pedig jól magyarázható a szóvégi magánhangzó gyors beszédben megfigyelhető eltűnésével (EWUng. 185: „Das Weglassen des ausl *k* konnte in übereilter Rede stattgefunden haben.”). Meggyőződésem, hogy a bolgár, szerb, horvát, magyar és török etimológia terén folytatott további kutatások végül meggyőző választ adhatnak a vizsgált témakör eddig megoldatlan kérdéseire.

A hivatkozott irodalom

- BUDENZ JÓZSEF 1873. Jelentés Vámbéry Á. magyar–török szóegyezéseiről. Nyelvtudományi Közlemények 10: 67–135.
- CLAUSON, GERARD 1972. An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Clarendon P., Oxford.
- ERH. = Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 1–4. PETAR SKOK. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1971–1974.
- ESz. = Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2006.
- EtSz. = Magyar etimológiai szótár, 1–17. füzet. GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS. MTA, Bp., 1914–1944.
- EWUng. = Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993–1995. + Register 1997.
- ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959–1962.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1985. Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HASz. = Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika 1–23. Na svijet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti. Zagreb, 1880–1976.
- KOPEČNÝ et al. 1980. Etymologický slovník slovanských jazyků: Slova gramatická a zájmena. Sv. 2. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia. Sest. FRANTIŠEK KOPEČNÝ – VLADIMÍR ŠAUR – VÁCLAV POLÁK. Academia, Praha, 1980.
- MESKÓ LAJOS 1941. Csak, isa. Magyar Nyelv 27–8.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1896. Törökségek a magyar nyelvszerkezetben. Magyar Nyelvőr 16–21.
- RÄSÄNEN, MARTTI 1969. Versuch eines etymologischen Wörterbuch der Türk Sprachen. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- SIMONYI ZSIGMOND 1888. Idegen hatások. Magyar Nyelvőr 481–89.
- STACHOWSKI, STANISŁAW 1967. Studia nad chronologią turcymów w języku serbsko-chorwackim. Kraków. (Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace językoznawcze 145.)
- STACHOWSKI, STANISŁAW 1971. Studia nad chronologią turcymów w języku bułgarskim, Kraków. (Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace językoznawcze 263.)
- SzófSz. = Magyar szófejtő szótár. BÁRCZI GÉZA. Bp., 1941.
- ŠKALJIĆ, ABDULAH 1985. Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. „Svjetlo”, Sarajevo.
- TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967–1976. + Mutató 1984.
- VÁMBÉRY ÁRMIN 1870. Magyar és török–tatar szóegyezések. Nyelvtudományi Közlemények 8: 109–89.

- ЕГОРОВ, ВАСИЛИЙ ГЕОРГИЕВИЧ 1964. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары.
- ГЕРОВ, НАЙДЕН 1976. Речник на българския език. Фототипно издание. Ч. V. «Български писател», София.
- МЛАДЕНОВ, СТЕФАН 1941. Етимологичен и правописен речник на българския книжовен език. София.
- МЛАДЕНОВ, СТЕФАН 1992. Речник на чуждите думи в българския език. Фототипно издание. «Век 22», София.
- РАДЛОВ, ВАСИЛИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ 1905. Опыт словаря тюркских наречий В. В. Радлова. Томъ третій. С.-Петербург.
- ТРСлов. = Татарско-русский словарь. «Советская энциклопедия», Москва. 1966.
- ФЕДОТОВ, МИХАИЛ РОМАНОВИЧ 1996. Этимологический словарь чувашского языка: в 2-х томах. Чувашский государственный институт гуманитарных наук, Чебоксары.

BALÁZS L. GÁBOR

ÉLŐ NYELV

Van-e Budapesten zárt *ë*?*

Amikor a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú 2. változatának (BUSZI-2) egyik vizsgálati kérdését megfogalmaztuk („Van-e Budapesten zárt *ë*? Ha igen, mi a disztribúciója?”), lásd KONTRA 1987; VÁRADI 2003: 347), csak arra gondoltunk, hogy a szociolingvisztikai interjúkban egy gyors teszttel diagnosztizálnunk kellene az *ë*-zőket és a nem *ë*-zőket, abból a célból, hogy az irányított beszélgetések nyelvi moduljaiban részletesebben rákérdezhessünk az *ë*-zők nyelvi hátterére. E célból az „Azonos vagy különböző?” fejhallgató tesztben, amelyben egy-egy szópár tagjairól az adatközlőknek meg kellett mondaniuk, hogy azonos jelentésűek-e vagy sem, szerepeltettük ezt a két szópárt is:

2000 ¹	<i>hëgyës – hëgyes</i>
2040	<i>ërtem – értëm</i>

Sajnos az *ërtem – értëm* szópár második magánhangzóí a tesztszalagon gyakorlatilag azonos minőségűek (az F1-beli különbség köztük csupán 28 Hz), ezért ezt az adatot nem értékelhetjük.

A különféle produktív tesztekben (minimális párok, szólisták, olvasási szövegek, szóbeli citáció) is elhelyeztünk néhány zárt és nyílt *e*-t tartalmazó szót, de ezek szerepeltetése az interjúkban elég esetleges, így produkciós adataink sem elegendőek ahhoz, hogy az adatközlők zárt és nyílt *e*-zéséről részletesebb tanulmányt készíthessünk. Ilyet egyébként Budapest vonatkozásában még senki sem készített, ami valószínűleg nem is véletlen. Megemlíthjük azonban

* Ez a tanulmány a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú BUSZI-2 adatbázisának felhasználásával készült. Az adatbázist az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi osztályának nyelvészei hozták létre 1987 és 2007 között, OTKA (legutóbb K 60403) és AKP támogatással, a kutatásvezető KONTRA MIKLÓS volt. A tanulmány korábbi változatát bemutattuk 2008. december 9-én a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú, I. Szimpózium című konferencián.

¹ Ezek a számok a BUSZI-2 adatait egyértelműen azonosító itemszámok, lásd BLÁGA és HATTYÁR 2006.

az ÉrtSz. kapcsán ELEKFI LÁSZLÓT (1966: 237–43), továbbá G. VARGA GYÖRGYIT (1968: 19–33), aki az *e* – *ë* hangviszonyra vonatkozó vizsgálatainak összefoglalásában ezt írta: „a budapesti köznyelvben az etimologikus zárt *ë*-k helyén a nyílt *e*-k vannak túlsúlyban, az *ë* fonémaérték nélküli variánsként elenyésző számban ugyan, de képviselteti magát a budapestiek kiejtésében, egyetlen adatközlő² beszédében sem jelentkezett szabályosan és következetesen.” (i.m. 32)

Ebben a dolgozatban a következő vizsgálati kérdésekre próbálunk meg válaszolni:

1. Vannak-e olyan BUSZI-2 (továbbá BUSZI-3 és BUSZI-4) adatközlők³, akiket percepciójuk alapján „zárt és nyílt *e*-t ismerőknek” lehet nevezni? Vagyis: vannak-e olyanok, akik az „Azonos vagy különböző?” tesztben „különböző”-nek jelölték a válaszlapon a *hëgyës* és a *hëgyes* jelentését?
2. Mik az eltérések a bevándorlók és a budapestiek között nem, életkor és foglalkozás tekintetében?
3. Milyen hatása van a független változóknak az „Azonos vagy különböző?” teszt eredményeire a *hëgyës* – *hëgyes* szópár esetében?
4. Mennyiben magyarázza meg a nyelvi háttér az eltéréseket a bevándorlóknál?
5. Mennyiben magyarázza meg a nyelvi háttér az eltéréseket a budapestieknél?
6. Vannak-e olyan BUSZI-2 adatközlők, akiket produkciójuk alapján „zárt és nyílt *e*-t ismerőknek” lehet nevezni?
7. Mit lehet mondani a BUSZI-2 alapján percepció és produkció viszonyáról?

1. Percepció adatok a BUSZI-2-ben, valamint a BUSZI-3-ban és BUSZI-4-ben. – Az „Azonos vagy különböző?” fejhallgatós tesztet Wacha Imre mondta magnetofonszalagra, az instrukció 3 perc 13 másodpercig tart, s így szól:

Azonos jelentésű szavak-e, vagy sem? Szópárokat fog hallani. Állapítsa meg, hogy egy-egy párban azonos-e a jelentése a szavaknak, vagy sem. Ha a két szó ugyanazt jelenti, például *alma* – *alma*, karikázza be az A betűt. Ha a két szó jelentése különbözik, például *alma* – *körte*, a K betűt kell bekarikáznia. Íme két próbafeladat. Kérem, jelölje válaszait a válaszlapon, a megfelelő betű bekarikázásával. Első próbafeladat: *hat* – *hét*. (szünet) A két szó jelentése különbözik. Tehát a helyes válasz K, különböző. Második próbafeladat: *eper* – *eper*. (szünet) A két szó jelentése azonos. Tehát a helyes válasz A, azonos. Amint látható a példákából, azt kell Önnek eldöntenie, hogy a két szónak a jelentése azonos-e. Néha a szavaknak a jelentése azonos, de a kiejtése különbözik. Például [kosut] – [kosút]. Itt a helyes válasz A, azonos, mert [kosut] is, [kosút] is ugyanazt jelenti. Íme még három próbafeladat. A harmadik próbafeladat: Azonos-e a jelentése ennek a két szónak? *felmegy* – *fölmegy*. (szünet) A helyes válasz A, azonos, mert mindkét szó ugyanazt jelenti. A negyedik próbafeladat: *ráz* – *réz*. (szünet) A helyes válasz K, különböző, mert *ráz* és *réz* nem ugyanazt jelentik. Ötödik próbafeladat: *papír* – *papír*. (szünet) A helyes válasz A, azonos, mert *papír* ugyanazt jelenti, mint *papír*, noha a kiejtése a két szónak kissé különbözik. (szünet) Kezdhetjük?

² G. VARGA 100 adatközlőt vizsgált meg, akik kétségtelenül magyar anyanyelvűek és budapesti születésűek voltak, huzamosabb ideig nem tartózkodtak sem nyelvjárási, sem idegen nyelvi környezetben, s akik között „magyar szakos tanár vagy magyar szakos egyetemi hallgató természetesen” nem volt (1968: 13–4).

³ A BUSZI 2., 3. és 4. változatához vö. VÁRADY 2003. A BUSZI-2 kvótamintás, a BUSZI-3 és -4 rétegzett reprezentatív mintás vizsgálat.

A tesztben 21 szópárt használtunk, az 5. párban a *hëgyës* második magánhangzójának F1-e 462 Hz, F2-je 2175 Hz, a *hëgyes* második magánhangzójának F1-e 574 Hz, F2-je 2085 Hz volt. A BUSZI-2 50 adatközlője közül a *hëgyës* – *hëgyes* szópárt 14-en ítélték különböző jelentésűnek.

Amikor egy adatközlő valamelyik minket érdeklő szópárt „különböző”-nek jelölte, a terepmunkásnak rá kellett kérdeznie a jelentéskülönbségre. Így próbáltunk meggyőződni arról, hogy az adatközlők tényleg tudják-e a különbséget például *hëgyës* 'szúrós' és *hëgyes* 'hegyvidékes' között, és hogy úgy tudják-e, ahogy a két *e*-t használó nyelvjárási beszélők tudják. Néhány tipikus válasz: „az egyik hegyes-dombos, a másik lehet hegyes ceruza”, „hát mert lehet hegyes vidék és hegyes ceruza”, „értem, tehát világos, a másik meg valaki tesz valamit értem”.

Percepciós adatainkat azonban nem tekinthetjük teljesen megbízhatóaknak, mert (1) terepmunkásaink nem minden esetben kérdeztek rá a jelentéskülönbségre⁴, és (2) utóbb rá kellett jönnünk, hogy ha valaki egyetlen *e*-t tartalmazó változatot beszél és azonosnak hallja a hangszalagon lejátszott szópár akusztikailag különböző *e* hangjait, akkor is bejelölheti a „különböző” választ, hisz egyetlen *e*-s beszélőként is eszébe juthat, hogy a ceruza is lehet hegyes, és a vidék is, mely esetben a helyes válasz szerinte: különböző.

Az 1988–89-ben készített BUSZI-3 és BUSZI-4 interjúink (N = 200) lehetőséget nyújtanak arra, hogy ellenőrizzük az 1987-es BUSZI-2 eredményeket. Az 1. táblázat megmutatja, hogy szinte teljesen azonos arányban válaszoltak így vagy úgy a kvótamintás és a reprezentatív mintás vizsgálat résztvevői.

1. táblázat

„Azonos vagy különböző?” a BUSZI-2-ben és a BUSZI-3/4-ben

	BUSZI-2 (N = 50)				BUSZI-3/4 (N = 200)			
	azonos		különböző		azonos		különböző	
hëgyës – hëgyes	36	72%	14	28%	142	71%	50	25%
							8 = 4%	

Az 1. vizsgálati kérdésre, vagyis hogy vannak-e olyan BUSZI-2 (továbbá BUSZI-3 és BUSZI-4) adatközlők, akiket percepciójuk alapján „zárt és nyílt *e*-t ismerőknek” lehet nevezni, igenlő választ adhatunk.

2. A független változók. – A BUSZI-2 adatközlői (nem), (életkor), (foglalkozás) és (bevándorlás) alapján a következő eloszlásokat mutatják:

2. táblázat

Nem	
férfiak	29
nők	21

⁴ A *hëgyës* – *hëgyes* esetében 8 adatközlő tudta jól (magyarázta el jól) a jelentésbeli különbséget.

⁵ Az „egyéb” válaszok közé a hiányzó vagy más okból értelmezhetetlen válaszok tartoznak.

3. táblázat

Életkor	
15–17 évesek	11
18–23 évesek	15
24–50 évesek	10
50+ évesek	12
ismeretlen életkorúak ⁶	2

4. táblázat

Foglalkozás	
tanár	10
egyetemista	10
bolti eladó	10
gyári munkás	10
szakmunkástanuló	10

5. táblázat

Bevándorlás		
Budapesten szocializálódott	29	
7–14 évesen került Budapestre	3	21
14+ évesen került Budapestre	14	
Budapesten született/szocializálódott, de sokat volt vidéken 14 éves kora előtt	4	

A (nem) változó az egyes kvótákon belül számottevő eltéréseket mutat: a tanárok közül 8-an nők, a gyári munkások közül 8-an férfiak, a szakmunkástanulók mind férfiak. Az egyetemisták között 5-en nők, a bolti eladók között 6-an.

A (bevándorlás)nak mint független változónak a bevonását vizsgálatunkba magyar és nemzetközi vizsgálatok is jól indokolják. ELEKFI (1966: 238) szerint „Igen sok szavunk van [...] melyeket a [zárt *ë*-t megkülönböztető] nyelvjárásból kiszakadt egyének egy része az irodalmi és a fővárosi köznyelv hatására nyílt *e*-vel ejt.” G. VARGA (1968: 19–20) idézi BÁRCZIT (1943), aki szerint Budapesten „zárt *ë*-t csak a vidékről beköltözött emberek első és legfőljebb második nemzedéke ejt.” A bevándorlók életkorának azonban fontos szerepe van az új nyelvjárás és kiejtés elsajátításban s így a régi felcserélésében is. A nemzetközi szociolingvisztikai szakirodalom tanulságait összefoglaló CHAMBERS (2003: 179) megállapítja, hogy 7 éves vagy fiatalabb korban szinte mindenki tökéletesen meg tud tanulni egy új nyelvjárást, 7 és 14 éves kor között megjósolhatatlan, hogy valaki meg tudja-e tökéletesen tanulni az új nyelvjárást vagy kiejtést, és 14 éves kor után ez már nem lehetséges. Ezt az életkori periodizációt alkalmaztuk a (bevándorlás) változónkban.

A khi-négyzet-próba szerint a (bevándorlás) és a (nem) között nincs szignifikáns összefüggés ($N = 50$, khi-négyzet [$f = 1$] = 1, 602, $p = n.$ sz.). Ez a próba az (életkor) és

⁶ Két bolti eladó (egyik nő, másik férfi) pontos életkorát nem tudjuk.

a (foglalkozás) esetében nem használható, mert a várt gyakoriság több cellában 5-nél kisebb. A (foglalkozás) a következő megoszlást mutatja:

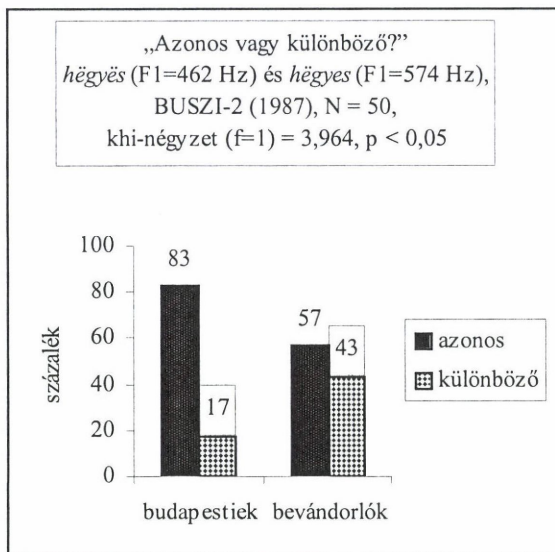
6. táblázat

	Tanár	Egyetemista	Bolti eladó	Gyári munkás	Szaktanuló
budapestiek	5	4	7	3	10
bevándorlók	5	6	3	7	0

3. Milyen hatása van a független változóknak az „Azonos vagy különböző?” teszt eredményeire a *hëgyës – hëgyes* esetében? – Az életkornak nincs hatása a szavak azonos vagy különböző jelentésének ítéletére ($N = 48$, khi-négyzet [$f = 3$] = 0,808, $p = n. sz.$). A nemnek szignifikáns hatása van: 21-ből 10 nő (47,6%) ítélte a szavakat különböző jelentésűnek, de 29-ből csak 4 férfi (13,8%), khi-négyzet ($f = 1$) = 6,913, $p < 0,01$. A nem hatásának okát egyelőre nem tudjuk.⁷ A (bevánd) változó a várt szignifikáns hatást mutatja, lásd az 1. ábrát.

1. ábra

A bevándorlás (bevánd) hatása a *hëgyës* és a *hëgyes* jelentésbeli különbségének megítélésére, BUSZI-2

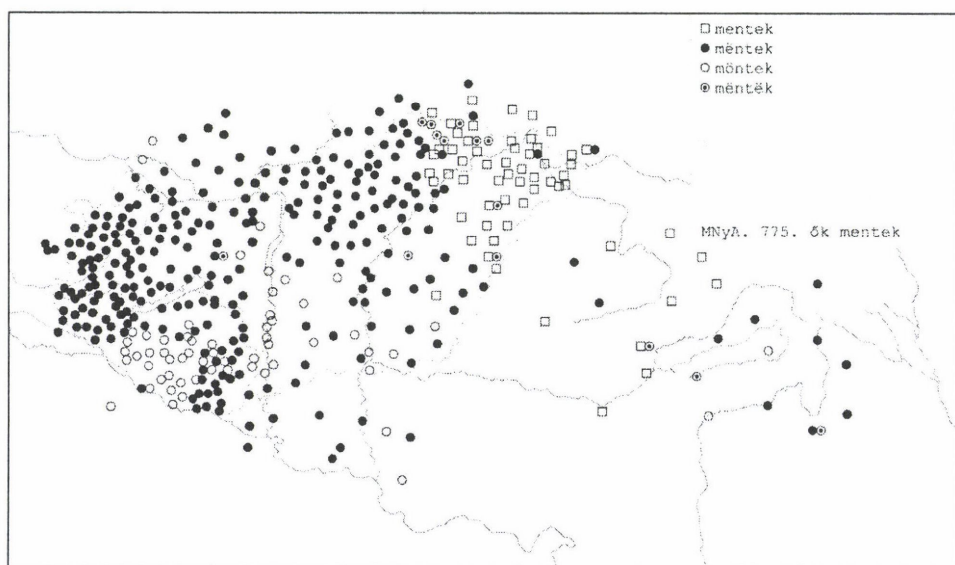

Vagyis kimondhatjuk, hogy a BUSZI-2 adatközlői esetében a fővárosba bevándorlók a budapestieknél jelentősen nagyobb arányban ítélték a *hëgyës – hëgyes* szavakat különböző jelentésűnek. Ezt a percepció különbséget bizonyos fókig tekinthetjük a bevándorlók nyelvjárási kompetenciája továbbélésének is.

⁷ Érdekes azonban emlékeznünk arra, hogy a 29 férfi között 10 szaktanuló van, mindegyikük 15–17 éves, és egyikük sem bevándorló. A 21 nő között 8 tanár van.

4. Mennyiben magyarázza meg a nyelvi háttér az eltéréseket a bevándorlóknál? – Természetes, hogy nem minden bevándorlótól várjuk, hogy felismerje és/vagy használja a nyílt *e* és zárt *é* különbségét, csak azoktól várjuk ezt, akik *ë-ző* nyelvjárási területről költöztek Budapestre. Az 1. térkép ezt illusztrálja. Nagyjából tehát az üres négyzettel (□) jelölt területekről bevándoroltaktól nem várjuk, a teli karikával (●) jelöltekről bevándoroltaktól várjuk.

1. térkép
A MNyA. 775. térképe

A bevándorlók megoszlását a *hëgyës* – *hëgyes* szavak jelentésének megítélése szerint a 7. táblázat mutatja.

7. táblázat

Budapestiek és bevándorlók a *hëgyës* – *hëgyes* szavak jelentésének megítélése szerint

	Bevándorlás				Összesen
	Budapesten szocializálódott	7–14 évesen került Budapestre	> 14 évesen került Budapestre	Budapesten szocializálódott, de sokat volt vidéken	
azonos	24 82,8%	1 33,3%	8 57,1%	3 75%	36 72%
különböző	5 17,2%	2 66,7%	6 42,9%	1 25%	14 28%
Összesen	29 100%	3 100%	14 100%	4 100%	50

Látható, hogy a 14 „különböző jelentésűek” választ adó közül 8-an bevándorlók, egy adatközlő pedig 14 éves kora előtt sok időt töltött vidéken. Vizsgáljuk meg, hogy a 17 bevándorló és a 4 Budapesten született, de fiatalon sok időt vidéken töltő adatközlő „azonos”, illetve „különböző” válaszait mennyire magyarázza meg az illetők nyelvi háttere vagy életrajza!

A 7–14 éves korukban Budapestre kerültek egyike 14 éves koráig a nyírségi Kislétán élt, vagyis nem *ë-ző* vidéken. A másik ilyen adatközlőnk 9 éves koráig a Mátravidéki Erőmű környékén és a Csongrád megyei Pusztamérgesen élt, azután került a fővárosba, nála tehát valamennyire feltehetjük az *ë-ző* nyelvjárási ismereteket.

A 14 éves koruk után Budapestre költöző 6 „különböző” választ adó adatközlő egyike Székesfehérváron járt gimnáziumba, egy másik adatközlő 18 éves koráig egri volt, a harmadik 18 éves koráig Mosonmagyaróváron és Győrben élt, a negyedik körmendi és Szombathelyen járt gimnáziumba, az ötödik 26 éves koráig Orosházán élt, és a hatodik 19 éves koráig Komárom megyében élt. Az ő esetükben a nyelvi életrajz jól magyarázza a *hëgyës – hëgyes* jelentésbeli különbségének felismerését.

A „különböző” választ adók között még van egy adatközlőnk, aki Budapesten született, de 2 évet töltött Keszthelyen, 8-at Debrecenben és 5-öt Pécsen. Apja a vajdasági Nagyikindáról származott, anyja budapesti volt. Az *ë-ző* nyelvjárási ismereteket tehát az ő esetében is feltételezhetjük.

A 7. táblázat felső sorában a jobb oldali 3 cellában található 12 adatközlő nyelvi háttere elég jól megmagyarázza, hogy – annak ellenére, hogy bevándorlók – miért ítélték „azonos”-nak a két szó jelentését.

Balról jobbra haladva az első cella 1 adatközlője Csegöldön (Szatmár megye) született, de általános iskolába már Budapesten járt, vagyis sosem élt *ë-ző* vidéken.

A második cella 8 adatközlőjének nyelvi életrajza a következőt mutatja: 1. gyerekkorát Szilvásváradon, Miskolcon és Sárospatakon töltötte, egyetemista Debrecenben volt; 2. Miskolcon született s ott végezte a tanítóképzőt is, azóta Budapesten él; 3. Törökszentmiklósról került Budapestre egyetemista korában; 4. salgótarjáni egyetemista Budapesten; 5. Budapestre ingázó pilisvörösvári ember; 6. Sárretudvariból (Hajdú–Bihar megye) 20 éves korában költözött a fővárosba; 7. a mai Tiszavasváriban született, nem sokkal 14 éves kora után került onnan Budapestre; 8. Ecsegfalván született, Gyomán járt középiskolába. E 8 adatközlő közül 7 nyelvi életrajza teljesen megfelel várakozásainknak, csupán a Salgótarjában felnőtt egyetemista tér el tőlük.

A jobb felső cellában található 3 adatközlő közül az első Budapesten született, de apja szülővárosában, Nagykőrösön érettségizett. A második adatközlő szintén a fővárosban született, de apja gömöri, palócosan beszél, s ő maga is sokat járt a Felvidéken, ahol „ráragadt ez-az”. Végül a harmadik adatközlő Budapesten született, Monoron járt általános iskolába és gimnáziumba, aztán került vissza a fővárosba. Ezek a nyelvi életrajzok is jól magyarázzák az „azonos” válaszokat.

5. Mennyiben magyarázza meg a nyelvi háttér az eltéréseket a budapestiekénél? – A budapesti születésű és itt felnőtt adatközlőkről, ha „különböző” jelentésűnek ítélték a *hëgyës – hëgyes* szavakat, feltételezhetjük esetleg, hogy valami családi vagy egyéb, a nyelvi szocializációt befolyásoló körülmény következtében ítélték különböző jelentésűnek a szavakat, de azt is feltételezhetjük, hogy ők esetleg nem is hallottak semmilyen különbséget az akusztikailag különböző szavak között, de a [hegyes] hangsor két lehetséges, eltérő jelentését felismerték, s e szerint ítélték.

A 7213-as egyetemista adatközlőnk az első esetre példa, amint ezt egy interjúrésztlem mutatja. Az átiratban a t: a terepmunkást, az a: az adatközlőt jelölő beszélőazonosítók. A csillagok közötti szövegrészek átfedő beszédet jelölnek, ■ = szünet, <:> = az előző magánhangzó nyúlása, <l> = *l*-kiesés, <t> = *t*-kiesés.

- t: Na, ■ hát most mégiscsak meg kellett állnunk, mer<t> ■ azér<t> meg ke<:><l><l>ett cserélnem a ■ tekerceket. ■ Tehát mi is vo<:><l>t ott, mit is mondott, hogy ■ aaa ■ kilencesné<l>, téhát, hogy aaaz „e”-ket ne tudja meg*Z*.
- a: *Nem* itt assziszem aaa ő ■ hármasnál volt a „hegyes” ■ kétféleképpen,
- t: Igen?
- a: Csak én azt nem tudtam megkülönböztetni, hogy valószínűleg az két do<:><l>got jelent, az egyik amikor ilyen „hegyes vidék”, a másik meg valami „hegyes” gondo*lom*,
- t: *Igen*.
- a: de így ■ elsőre nem tudtam meg*különböztetni*.
- t: *Igen, értem*, nem baj.
- a: Jó. ■ És a ő nem is tudom, szol ejtésben is valószínűleg nem különbözik nálam a kettő csak olyankor, hogyha esetleg indulatos vagyok vagy mérges, akkor esetleg (nagyon) akkor így „á”-zni szoktam egy kicsit.
- t: [nevet] Ez ő ő ő talán * ■ a szüleinek, vagy*...
- a: *Assziszem, hogy ■ aaaz* anyukám ■ veszprémi, és ott
- t: Vesz*prémi*?
- a: *Meg nagy*mamám
- t: A*ha*.
- a: *za*lai, meg veszprémi és assziszem, hogy ott arrafelé
- t: Igen.
- a: legalábbis úgy emlékszem, hogy

Az is előfordul azonban, hogy egy budapesti ember „azonos jelentésűnek” ítéli a két szót, de valójában hallja is és tudja is a különbséget. Például a 7511-es szakmunkástanuló adatközlőnk „azonos” jelentésűnek ítélte a szavakat, de a terepmunkás (KASSAI ILONA) feljegyzései szerint „meg tudja különböztetni, sőt ejteni is képes a két *e*-t, de nem tudja, honnan tudja a megkülönböztetést.” KASSAI szerint ez a tudás a zalai nagyszülőknél töltött számos nyaralás következménye.

A második esetre azonban több példát találunk, vagyis arra, amikor valaki nem tudja a nyelvjárási *e* – *é* különbséget percipiálni és/vagy produkálni, de a hangszalagról hallott szavak két lehetséges jelentését felismeri. Például a 7105-ös jelű tanár ezt mondta:

- t: Igen.
- a: *És itt volt még valami*
- t: *De látom, ön az ötöst is* megkérdőjelezte.
- a: Igen. *Melyik volt az?*
- t: *Az ötös volt* a hegyes-hegyes [második nyíltabb e].
- a: Igen, mer<t> az egyik lehet, hogy he = hegyes-dombos.
- t: Igen.
- a: A másik pedig lehet a ceruza he*gyes*.
- t: *Igen*. ■ De ön azér<t> *azonost jelölt*.
- a: *És azért különbség van*. ■ Igen, mert nemmm hallottam tisztán a kiejtést.

Ez az interjúrészlet azt is bemutatja, hogy valaki a teszt megoldásakor nem feltétlenül ad olyan választ, amelyet egy későbbi reflexió után adna.

Konklúzió: a budapestiek esetében a percepciós „különböző” válaszokat a beszélők nyelvi háttere jóval kevésbé magyarázza, mint a bevándorlóknál.

6. Vannak-e olyan BUSZI-2 adatközlők, akiket produkciójuk alapján „zárt és nyílt *e*-t ismerőknek” lehet nevezni? – Mielőtt a produkcióbeli adatokra rátérünk, vessünk egy pillantást arra, hogy milyenek a tipikus nyílt *e* – zárt *ē* különbségek magyar nyelvjárási felvételekben.

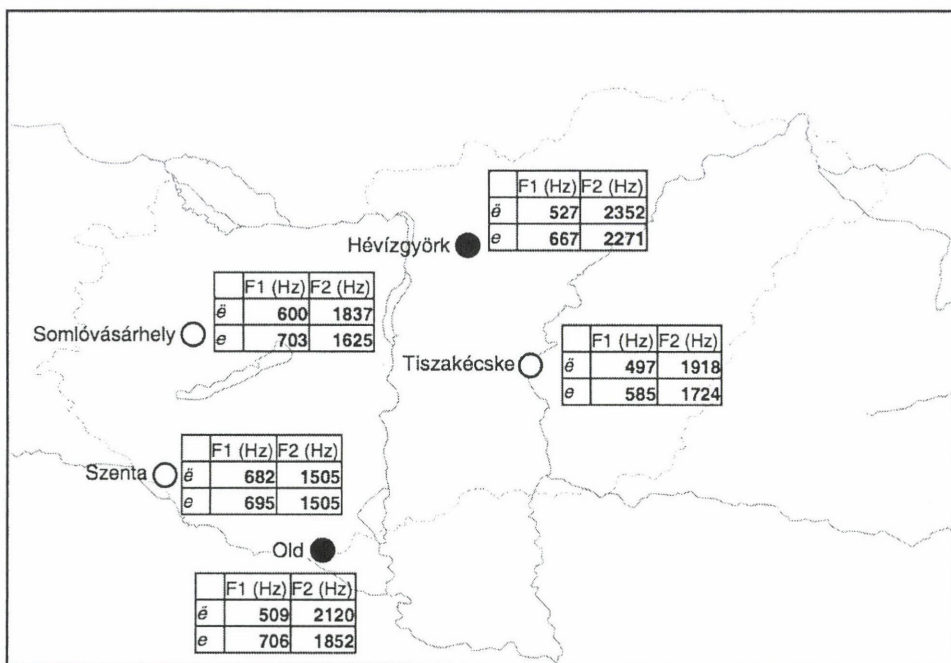
A 2. térkép öt kutatóponton a *lehet* szó első és második magánhangzója F1 és F2 értékeinek átlagait mutatja a MNyA. ellenőrző gyűjtésének a Magyar nyelvjárási hangoskönyvekben (MNyHk.) közreadott szövegfelvételei alapján. Azoknál, akik ejtésben különbséget tesznek a *lehet* első és második magánhangzója között, ez a különbség az F1 és F2 értékekben egyértelműen látható. A szentai adatközlő esetében, aki a *lehet* mindkét *e*-jét eléggé nyíltan ejtette, a formánsértékek a két magánhangzónál szinte azonosak.

2. térkép

A *lehet* szó két magánhangzója F1 és F2 értékeinek átlagai a MNyA. öt kutatópontján (MNyA. és MNyHk.).

Az adatközlők 63–68 évesek, kivéve a szentait, aki 30 éves.

A férfiakat üres karika, a nőket teli karika jelöli.

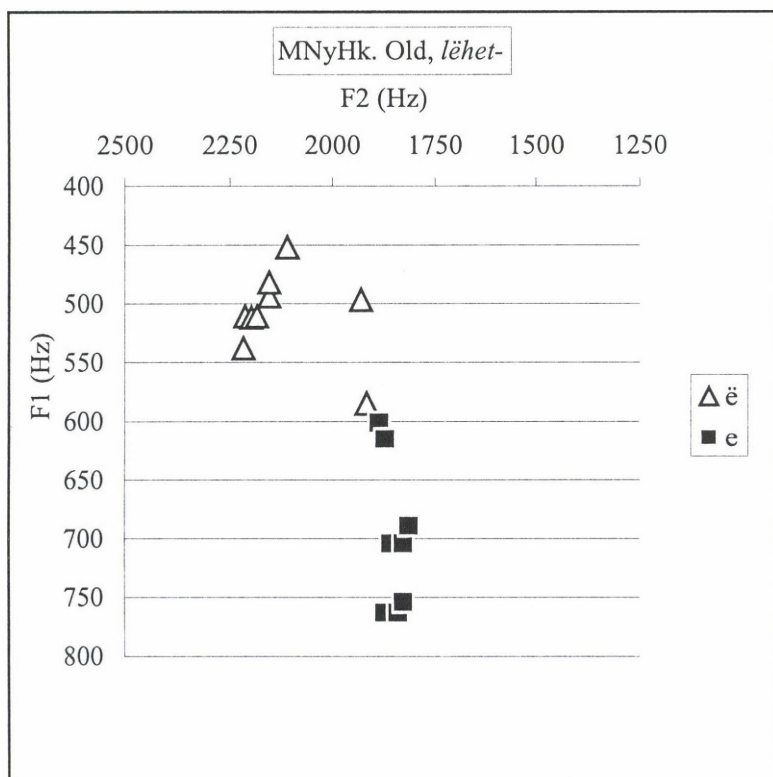

A BUSZI adatközlőinek hanganyagában akusztikai fonetikai elemzéssel, az első és a második formáns értékének meghatározásával vizsgáltuk az adatközlők beszédprodukciónak a zárt és a nyílt *e* helyén ejtett magánhangzókat. Ahhoz, hogy el tudjuk dönteni, jellemzően milyen értékekkel, különbségekkel számoljunk, előzőleg méréseket végeztünk a MNyA. ellenőrző gyűjtésének a Magyar nyelvjárási hangoskönyv sorozatban közreadott szövegeiben. Támpontnak a BUSZI egyik tesztszavát, a *lehet*-et választottuk, feltételeztük, hogy ez a szó viszonylag gyakran előfordul spontán beszédben, és így a hangoskönyv anyagában is könnyen találunk rá példákat. A 2. ábra a 2. térképen látható oldi adatközlő F1 és F2 értékeit szemlélteti a *lehet* szó első és második magánhangzója esetében. A füllel is jól hallható különbség a két magánhangzó minőségében világosan látszik a mérésekből készített ábrán: a zárt *ë*-t a nyíltabbtól alacsonyabb F1 és magasabb F2 értékek különböztetik meg. Ennek megfelelően az ábrán a bal felső sarokhoz közelebb helyezkednek el a zárt *ë*-k, és a jobb alsó sarokhoz közelebb a nyílt *e* hangok.

2. ábra

A *lehet* szó 9 tokenjének magánhangzói egy oldi (Baranya megye) 64 éves nő ejtésében

A 2. térképen látható, hogy az F1-beli különbségek – a szentai adatok kivételével – 100 Herz körüli vagy azt meghaladó mértékűek, ezért a továbbiakban mi is ilyen F1 különbségekkel számolunk.

ségekkel fogunk számolni. GÓSY (1983: 56) egy varsági (Udvarhely megye) férfi 4 perces felvételét elemezve úgy találta, hogy a nyílt [e] „akusztikai szerkezetében az első formáns 700–850 Hz-en, az F2 1600–2000 Hz-en van. [...] A zárt [e] F1-ének értéke: 350–450 Hz, az F2-é: 2000–2200 Hz”.

Arra a kérdésre, hogy vannak-e olyan BUSZI-2 adatközlők, akiket produkciójuk alapján „zárt és nyílt *e-t* ismerőknek” nevezhetünk, a rövid válasz: vannak. A különféle produktív tesztadatok közül a Praat szoftverrel akusztikailag elemeztük az 5850 és 5920 itemszámú szóelicitációból nyert szavak magánhangzóit. A feladat a következő volt: a terepmunkás felolvasott egy mondatot, melyből hiányzott egy szó, s az adatközlő kimondta a hiányzó szót.

5850 Az olyan vidéket, ahol sok a hegy, ... vidéknek hívják.

(Várt válasz: *hëgyes*)

5920 Adj egy kést, amelyiknek nem tompa a vége, hanem...

(Várt válasz: *hëgyës*)

A *hëgyes* – *hëgyës* szópárt különböző jelentésűnek ítéző 14 adatközlőnk között ketten vannak, akiknél a szóelicitációs tesztben a *hëgyes* szó magánhangzóinak F1 értékei számottevően eltérnek a várt irányban (tehát akik az első magánhangzót a mérések alapján zártabban ejtették a másodiknál), amint ezt a 3. ábra megmutatja. Mindketten *ë-ző* vidékről vándoroltak Budapestre: a 7314-es adatközlő 26 éves koráig Orosházán, a 7330-as pedig 19 éves koráig Komárom megyében élt.

8. táblázat

A *hëgyes* szó magánhangzóit a 7314-es és 7330-as adatközlők szóelicitációs feladatában

Adatközlő	5850 <i>hë</i> - F1	5850 <i>hë</i> - F2	5850 -gyes F1	5850 -gyes F2
7314 (nő)	589	2394	684	2180
7330 (ffi)	564	2385	693	2257

Megjegyzendő, hogy azoknál, akik nem különböztetik meg a két *e*-féleséget, az első szótagban – a hangsúlyos helyzetre jellemző markánsabb ejtés miatt – a második szótagbelinél többé-kevésbé magasabb F1 értékek jellemzők. A mért adatok alapján tehát a többi adatközlőről nem mondhatjuk, hogy a *hëgyes* szó első magánhangzóját a másodiknál zártabban ejtette volna.

7. Kontextuális stílusok, produkció és percepció. – A kontextuális stílusok esetleges hatását megvizsgálandó, megmértük a „különböző jelentésűek” választ adó 14 adatközlő interjúbeli 5–5 *lehet* tokenjének magánhangzóit, valamint megmértük mind az 50 adatközlő 1740-es itemszámú minimális párját (*lehet* – *lehetett*), a 2490-es itemszámú szólistás adatát (*erdőben*, *lehet*, *adja*, *bonts fel*, *stress*), és a 3480-as itemszámú lassú olvasásbeli *lehet*-jeit. A 9. táblázatban és a 3. ábra diagramján e 14 adatközlő F1 különbségei láthatók, a szóelicitációs értékekkel együtt. A labovi audiomonиторos hipotézisnek megfelelően a beszédet kísérő önmegfigyelés nagysága szerint azt vártuk, hogy a minimális párokban (a legformálisabb, legválasztékosabb beszédstílusban) lesz a legritkább a vernakuláris változat használata és az irányított beszélgetésekben (az interjúkban, tehát a legfesztelebb stílusban) lesz a leggyakoribb.

9. táblázat

F1 különbségek a *lêhet* magánhangzói között négy stílusban
és a *hêgyes* magánhangzói között szóelicitációban

Adatközlők	1740 minimális pár	2490 szólista	3480 lassú olvasás	Elicitáció: <i>hêgyes/ês</i>	Interjú
103	-12	5	81	73	-42
105	-12	0	21	16	-8
125	-49	0	-102	193	34
202	137	24	94	7	26
203	-24	0	74	-31	46
204	13	0	-21	127	-4
206	-100	0	-2	-7	2
213	13	126	53	-32	-23
303	-37	-27	19	0	..
314	0	0	-1	-95	19
330	-13	-42	-51	-129	4
408	-74	0	-147	18	-10
505	12	40	1	24	7
514	-124	-53	-13	24	-30
411	0	-121	-26	-31	-95

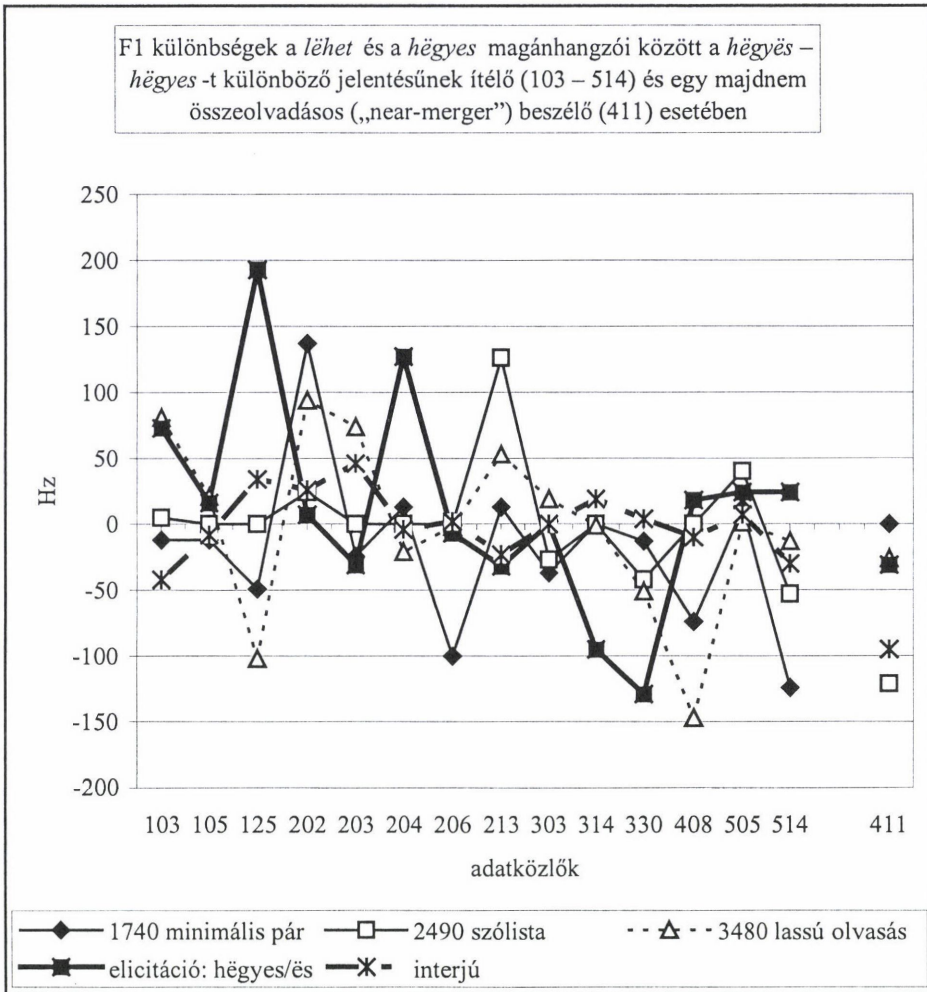
A – értékek várt irányú, a + értékek nem várt irányú eltérést jelölnek. Az interjú adatok 5 token átlagait mutatják, a másik négy stílusban 1-1 adat szerepel. A 9. táblázatban és a 3. ábrán (a főszövegben viszont nem) az adatközlők azonosító számaiból az első számjegyet (7) elhagytuk. 14-en a *hêgyês* – *hêgyes* szó pár tagjait különböző jelentésűnek ítélték, a 411-es adatközlő azonban „azonos jelentésűek” választ adott.

Az adatok nem igazolják várakozásainkat, vagyis nem azt látjuk, hogy mennél informálisabb a beszéd, annál inkább vernakuláris (itt most: *ê-zô*).⁸ Az adatok „kaotikussága” részben abból is következik, hogy az interjú-stílusban adatközlőnként 5 adatot átlagoltunk, a másik négy stílusban azonban csak 1-1 adatot elemezhattünk.

Ugyanakkor elég jól látszik, hogy a budapestiek (pl. 7105, bizonyos fokig a 7213 és 7408) és a nem *ê-zô* területről bevándorlók (pl. 7303, ő nyírségi) stílusbeli eltérései limitáltak az *ê-zô* területről bevándorlókéihoz képest, pl. 7125, 7314, 7330. A 7206-os Körmenten fölnőtt adatközlő a minimális pár első szavában 100 Hz várt irányú különbséggel ejtette a magánhangzókat, viszont a többi stílusban azonos magánhangzókat ejtett.

⁸ G. VARGA (1968: 29) azt találta, hogy „Folyamatos beszédben 5,29%-kal magasabb arányban jelentkezett a zárt *ê*, mint a kikérdezés útján nyert egyszavas feleletekben”. BÁRCZI (1943: 18) egyik informális megfigyelése is a labovi audiomonitoros hipotézist támasztja alá: „egy somogyi születésű, paraszti származású, ma középosztálybeli ember, ki egyébként társalgásban kifogástalanul, legfőlőbb kissé kevésbé zártan ejti magával hozott *ê*-it, mikor nagyobb nyilvánosság előtt előadást tart, lépten-nyomon *e*-t ejt az *ê*-k helyett, emfatikusabb használatban pedig mindig”.

3. ábra

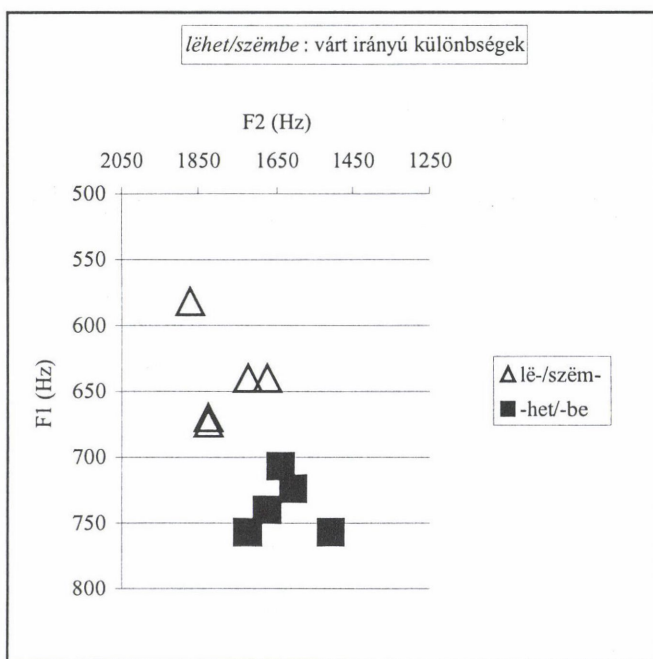
Figyelemre méltó a 7411-es adatközlô, akinek szólistás és interjú adatai, különösen az utóbbiak, *ë-zô* beszélôre utalnak, ô azonban kispesti. Produkál egy különbséget, amint ezt a 9. és a 10. táblázat, valamint a 3. és 4. ábra mutatja, de „azonosnak” jelölte a szavakat az „Azonos vagy különbözô?” tesztben. Ilyen beszélôket a „majdnem összeolvadásos” (angolul: „near-merger”, lásd pl. LABOV 1994) helyzetekben lehet találni (vö. még KONTRA 1993). Ugyanilyen beszélô a fentebb (az 5. pontban) említett 7511-es adatközlô is.

10. táblázat

A 7411-es kispesti adatközlő első és második szótagi magánhangzói
a *lèhet* és a *szēmbe* szavakban, irányított beszélgetésben⁹

Adatközlő	„lè-/szēm- F1”	„lè-/szēm- F2”	„-het/-be F1”	„-het/-be F2”
7411	670	1825	724	1608
7411	640	1725	757	1508
7411	582	1871	707	1641
7411	640	1676	740	1676
7411	674	1825	757	1725

4. ábra

Amint LABOV és mtsai (1991: 37) írják, a kategorikus nyelvészetben azt várják, hogy a 11. táblázat a és d celláiban legyenek a beszélők: vagyis hogy a produkció és a jelentés-azonosságra vonatkozó ítélet (percepció) egyforma legyen (azonos – azonos, vagy különböző – különböző). Azt sem nehéz elképzelni, hogy bizonyos beszélők a c cellába kerülhetnek (a helyesírás azt a látszatot keltheti, hogy két egyformán hangzó szó valójában különbözően hangzik, pl. angol *latter* és *ladder*). De mindig azt feltételezték, hogy a b cellába nem kerül senki, nincs olyan ember, aki produkál egy különbséget, de nem tulajdonít neki jelentésbeli eltérést.

⁹ Ennek az adatközlőnek az irányított beszélgetéseiben a *lèhet* 5-nél kevesebbszer fordult elő, ezért megmértük a *szēmbe* néhány előfordulását is.

11. táblázat

A minimálispár-teszt eredményeinek négy lehetősége
(LABOV 1994: 354)

		BESZÉD	
		azonos	különböző
PERCEPCIÓ	azonos	a	b
	különböző	c	d

A kispesti 7411-es adatközlőnk és a korábban említett 7511-es láthatóan a b cellába kerülnek. Ők egy átfogó vizsgálatban, ha az valóban feltárná az *e* és az *ē* összeolvadásának folyamatát Budapesten (vö. G. VARGA 1968: 32–3), „jogosan” kerülhetnének a b cellába, mert a folyamatban levő összeolvadásokban a b és a c cellákban is vannak beszélők (l. LABOV 1994: 354–6).

A címben olvasható kérdés valószínűleg túl kategorikus. Mindenesetre azt remélhetőleg bemutattuk, hogy a zárt *ē* budapesti használatára, meglétére vonatkozó kérdések megválaszolásához elengedhetetlen a beszélőket jellemző független változók (életkor, nem, a nyelvi szocializáció színhelye stb.) következetes vizsgálata, a percepció és a produkció külön-külön és együttes vizsgálata, és a megfelelő mintavétel. A BUSZI-2-ben a beszélők kvótamintáját használtuk, ami a teljes populációra (a budapesti lakosságra) vonatkozó általánosítások megfogalmazását nem teszi lehetővé, de a társadalmi különbségek meglétét megmutatja. A reprezentatív mintás BUSZI-3 és BUSZI-4 adatok azonban föltehetőleg ez utóbbi problémát is ki fogják küszöbölni.

A hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1943. Jegyzetek a budapesti népnyelvről. Különlenyomat a Magyar Népnyelv 4. kötetéből. Magyar Népnyelvkutató Intézet, Debrecen.
- BLÁGA SZABOLCS – HATTYÁR HELGA 2006. A BUSZI-2 véglegesített itemlistája. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Osztály, Bp.
- CHAMBERS, J. K. 2003. Sociolinguistic Theory: Linguistic Variation and its Social Significance. Second edition. Blackwell, Oxford.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1966. Köznyelvi kiejtésünk és az Értelmező Szótár. In: ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk., Szótártani tanulmányok. Tankönyvkiadó, Bp. 227–78.
- GÓSY MÁRIA 1983. Kísérlet nyelvjárási beszédhangok műszeres elemzésére. Magyar Fonetikai Füzetek 12: 54–66.
- G. VARGA GYÖRGY 1968. Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KONTRA MIKLÓS 1987. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú – második változat. Kézirat. 1987. július 5. MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Kutatócsoport, Bp.
- KONTRA, MIKLÓS 1993. The messy phonology of Hungarians in South Bend: A contribution to the study of near-mergers. Language Variation and Change 5: 225–31.
- LABOV, WILLIAM 1994. Principles of Linguistic Change, Volume 1: Internal Factors. Blackwell, Oxford.
- LABOV, WILLIAM – KAREN, MARK – MILLER, COREY 1991. Near-mergers and the suspension of phonemic contrasts. Language Variation and Change 3: 33–74.
- MNyHk. = HAJDÚ MIHÁLY és mtsai. 2005–2008. Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv 1–7. CD-ROM. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Bp.

VÁRADI TAMÁS 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: KIEFER FERENC– SIPTÁR PÉTER szerk., A magyar nyelv kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Bp. 339–59.

HATTYÁR HELGA – KONTRA MIKLÓS – VARGHA FRUZZSINA SÁRA

SZEMLE

Nyelv, területiség, társadalom

A 14. élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai

Szerk. ZELLIGER ERZSÉBET. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 228.
Bp., 2007. 459 lap

A 14. élőnyelvi konferencia 59 előadása közül e kötet 41 előadás szerkesztett szövegét tartalmazza. A név-, szó- és tárgymutatóval is ellátott kötet tartalmaz ugyan néhány elcsúszott előfejet (34 skk., 231 skk., 270 skk., 374 skk.); az *In* általában önmagában áll, de néhány esetben kettőspont követi (*In*:); előfordul néhányszor az elektronikus helyesírás-ellenőrző által meg nem talált vesszőhiba (8, 62, 71); egy-két elírás (*Grundschule* helyett *Geundschule* – 69; *jelentésmezőbeli* helyett *jelentsémezőbeli* – 119; *hasznavehetetlenné* helyett *hasznavehetetlennél* – 156; *vaskupak* helyett *vaskapuk* – 240), de ezt a néhány hibát csak a kákán is csomót kereső recenzens veszi észre, és sokkal inkább lényeges az egész kötetten látható szerkesztői gondosság.

A kötet szerkezete a következő: először a négy plenáris előadást olvashatjuk; ezeket követik „A nyelvek és nyelvváltozatok: összehasonlító adatok a kétnyelvű magyarországi kisebbségi közösségek nyelvi attitűdjeiről” című kutatás eredményét közlő előadások; végül a különböző szekciókban megtartott előadások következnek, a szerzők betűrendjében, tematikus besorolás nélkül. Ez a közlési eljárás azonban elfed egy lényegi aránytalanságot: azt, hogy az itt közölt előadások zöme a nyelv területiségét érinti mindazzal a problematikával (állapotleírás, nyelvjárásváltozás, nyelvi tervezés, diglosszia, regionális köznyelviség stb.), amely e területiséggel kapcsolatos, s alig találunk kitekintést az egyéb aspektusokra (pl. norma és szleng kapcsolatára, nem területi alapon szerveződő kisközösségek sajátos nyelvhasználatára, az elektronikus nyelvi közlés sajátosságaira). Üdítő kivétel e tekintetben BÜKY LÁSZLÓ, EITLER TAMÁS, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ és NÉMETH MIKLÓS dolgozata.

A plenáris előadások sorát BORBÉLY ANNA nyitja, aki a nyelvcsere folyamatának néhány lényegi kérdését járja körül. Ezek a kérdések a következők: különböző kétnyelvű közösségek nyelvcsere-állapota azonos-e, vagy eltérő; azonos kisebbségi nyelvet beszélő két különböző közösség nyelvéllapota mennyiben azonos, illetve különböző; mit mutatnak a tények, ha a valóságos időben felvett adatokat szembesítjük egymással. Vizsgálatának (melyet magyarországi román kétnyelvű közösségek körében végzett) eredményei megerősítik a tanulmány bevezető részében idézett FISHMAN-megállapítást: a nyelvcsere nem egyenes vonalú változás, hanem „térben és időben megvalósuló hullámzás”. Már BORBÉLY ANNÁNÁL felbukkan az az attitűd, illetve kérdés, amely aztán a kötet több tanulmányában

is megjelenik, tudniillik beleavatkozhat-e a nyelvész a nyelvhasználat folyamataiba, s ha igen, hogyan teheti ezt meg úgy, hogy ne ártsen (nyelvi tolerancia).

CSERNICKSKÓ ISTVÁN egy 2003-ban indult munka állapotáról számol be: munkatársai-val megtervezték és létrehozták a kárpátjai magyar hanganyagtárát. Az előadás elhangzása idején 69 kárpátjai magyar településről mintegy 230 óranyi felvétellel rendelkeztek (ez az adatbázis a tervek szerint 2007 végére lényegesen bővül). Eme adattár birtokában már elvégzendő lehetett egy próbakutatás a *-t* végű igék kijelentő és felszólító módú ragozásának vizsgálatára (*-suk/-sük, -szuk/-szük*). E vizsgálat során a hanganyagtár adatai hozzáadó módon egészítették ki a kérdőíves felmérések adatait.

JUHÁSZ DEZSŐ előadása a nyelvatlaszok kérdéskörét járja körül (Merre tovább, magyar nyelvföldrajz?). Egyetértve KISS JENŐVEL, szükségesnek látja egy új magyar nemzeti nyelvatlasz elkészítését, mely munka – véleménye szerint – leginkább az ELTE szakmai vezetésével és számos kutatóhely bevonásával valósulhatna meg. De nemcsak egy új nagyatlasz lenne szükséges, hanem a meglévő gyűjtések regionális atlaszokban való megjelentetése, ezek anyagának digitalizálása, s ez alapján egyesített nyelvatlaszok elkészítése. A nyelvföldrajz kérdéskörébe tartoznak a névföldrajzi térképek is, melyek felhasználására az ELTE egyik fejlesztése (Olló-program) adhat jó lehetőséget. Végül fontos lenne, hogy az elkészült atlaszok eredményei összehasonlító és történeti elemzések által is hasznosuljanak.

SÁNDOR ANNA előadásának témája: kijelölhetjük-e egyértelműen a palóc nyelvjárasterület nyugati határát, köthetjük-e ezt a Vág folyóhoz, mint ahogyan ezt számos forrás teszi? A palóc legfontosabb általános hangtani jellemzője (*á/ā*) megvizsgálásával, saját és egyetemi hallgatók gyűjtései alapján úgy találja, hogy a két hang alapján csak részben határ a Vág, mivel a folyó mindkét partján az északabbra fekvő települések nyelvjárása tartalmazza a két hangot, a délieké pedig nem. A palóc nyugati határának megállapításához a Vágtól nyugatra eső további falvak nyelvjárasi vizsgálata adhat megoldást.

A plenáris előadásokat követi a „Nyelvek és nyelvváltozatok: összehasonlító adatok a kétnyelvű magyarországi kisebbségi közösségek nyelvi attitűdjeiről” kutatás bemutatkozása. A szerzők (BORBÉLY ANNA, ERB MARIA, UHRIN ERZSÉBET, PÁLMAINÉ ORSÓS ANNA és BARTHA CSILLA) magyarországi román, német, szlovák, beás cigány, szerb kétnyelvű közösségek nyelvi attitűdjeit vizsgálták meg kérdőíves, önbevallásos módszerrel. Nem nyelvi adatokat vizsgáltak tehát, hanem az adatközlők nyelvről és nyelvhasználatról való vélekedését. De e vélekedések, amint ERB MARIA írja, „meghatározó és meghatározható, objektív, nyelven kívüli és nyelvi okokra [...] vezethetők vissza” (61). Ugyanazt a 142 kérdést tették fel közösségenként 70 adatközlőnek, akiket nem, kor és iskolázottság szerint választottak ki. A bemutatott tanulmányok ugyanarra a 10 kérdésre adott válaszokat elemzik különböző közösségekben: melyiket szereti jobban, melyik a szebb, a hasznosabb, a nehezebb a változatok közül. A válaszokból élénk táru a kisebbségi nyelv és nyelvjárás belső megítélése, egymáshoz és a többségi nyelvhez való viszonyuk. Az egyes részelemzések és BARTHA CSILLA összefoglaló elemzése szerint is a pozitív affektív viszony a leginkább nyelvmegtartó erő, még akkor is, ha a kisebbségi nyelv alkalmazása, kommunikatív érvénye behatárolódik, és ha a kisebbségi nyelvet vagy annak egy változatát beszélőnek a többségi nyelvet beszélők negatív viszonyulását kell is elszenvednie.

Izgalmas tömbként csatlakoznak e kutatáshoz azok az előadások, amelyeknek tárgya a kisebbségi magyar nyelvhasználat. Kiemelkedik közülük BODÓ CSANÁD 27 lapos tanulmánya, mely a moldvai magyar nyelvű beszélők közösségek nyelvi vitalitását elemzi. Megál-

lapítja, hogy ma Moldvában magyar–román nyelvcsere van folyamatban, de az egyes települések ebben eltérő módon vesznek részt. A nagyobb települések (városok) az innováció (román nyelvhasználat) központjai, amelyek vonzáskörükben ezt a nyelvhasználatot nyelvi mintaként terjesztik. Léteznek azonban ezzel az általános tendenciával szemben ellenpéldák, ilyenek Lujzikalagor és Klézse, ahol az innováció mégsem megy végbe a gravitációs modellnek megfelelően. Ezekben az esetekben feltételezhető, hogy a románnal szemben negatív attitűd érvényesül, amely nyelvmegtartó hatású (e következtetés egybecseng BARTHA CSILLA fent említett megállapításával, csak éppen ellentétes nézőpontból). Szintén attitűdvizsgálat LAKATOS KATALINÉ, aki a munkácsi járásban élő magyar iskolásoknak a nyelvjáráshoz való viszonyát elemezte. A 170 tanulóra kiterjedő vizsgálat a nyelvjárás alacsony presztízsét mutatja e körben, s ez nem túl biztató a nyelvmegtartás szempontjából, állítja a szerző. Szintén a kisebbségi magyar nyelvhasználatához kapcsolódik BENŐ ATTILA tanulmánya. A román hivatali és közigazgatási nyelv átalakulását a magyar nyelvhasználóknak is követniük kell adekvát megfelelők megalkotásával. Szükséges tehát az adott helyzetben a nyelvi tervezés és benne új nyelvi formák megtalálása főként abban az esetben, amikor a román társadalomszervezés sajátosságai megkövetelik, és nincs magyar megfelelő nyelvi forma. A kreatív megoldások illusztrálására a szerző a román rendőri fokozatok magyar megfelelőinek megalkotását hozza példaként. Tágabban kapcsolódik e témakörhöz GÁL NOÉMI tanulmánya (A nyelvi revitalizáció és társfogalmai a magyar és angol nyelvű szakirodalomban). A kisebbségi magyarság sajátos nyelvhasználati területe a munkahelyi nyelvhasználat. Ezt vizsgálja MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ több vajdasági üzem munkahelyi nyelvében, illetve az üzemi újságokban megjelenő magyar és szerb szövegek összevetésével. Azt tapasztalja, hogy a nyolcvanas években, mikor a munkás-önigazgatás sokrétű kommunikációt igényelt, a szerb nyelv használata gyakoribb volt, mint napjainkban. Ma viszont a korábbival ellentétben a nyelvhasználat periférikussá vált, „azon a nyelven tájékozódhat és kommunikálhat a dolgozó, amelyen megszokta”.

A 90-es évek közepén élénk vita folyt arról, hogy beszélhetünk-e a magyarországi standardtól eltérő magyar standardokról a kisebbségi magyarlakta területeken (léteznek-e a magyar nyelv regionális állami változatai). Számomra BENKŐ LORÁND álláspontja (Többközpontú-e a magyar nyelv? Magyar Tudomány 1996: 310–8) volt az elfogadható: a szókincsbeli eltérések nem elegendőek arra, hogy kétségbe vonjuk a magyar standard egységes voltát. Hiszen a nyelv grammatikai szintjein alig található lényeges eltérés. A jelen kötet két további attitűdvizsgálata (MENYHÁRT JÓZSEFÉ és MOLNÁR ANDREAÉ) a szlovákiai magyarság nyelvében meglevő idegen elemekre koncentrálnak: MENYHÁRT Nyékvárkony község fiataljainak a szlovák kölcsönszavakhoz mint kontaktusjelenségekhez való viszonyát elemzi, MOLNÁR pedig a szlovák egészségügyi iskolák szaknyelvi oktatásában a kétnyelvűség lehetőségét. Ezek a kölcsönszavak, bár a nyelvi megformálásban jelentősnek, esetenként túlnyomónak tűnnek (MOLNÁR egyik idézete szerint „csak az összekötő szöveg magyar”), mégsem fenyegetik a magyar nyelv egészét, hiszen pontosan a szókincsen túlnyúló nyelvtani elemek adják meg egy nyelv alapvető sajátosságait (vö. DEREK BICKERTON, Nyelv és evolúció. Bp., 2004. 66). Nem tagadhatjuk azonban azt sem, hogy a nyelvtani elemek hálózata is változik, bár sokkal kevésbé, mint a szavaké. 2009 tavaszán hallottam beszercebányai diák szájából a „jöttem a tanárnő után” ’jöttem a tanárnőhöz’ mondatot, amelyben feltehetően a szlovák za prefixum hatása érződik. Az „én tanítók középiskolán”, az „ő nem tud szlovákot” megfogalmazások, melyek LANSTYÁK ISTVÁN és RABEC ISTVÁN példaszö-

vegeiben találhatók, ezt, a mélyben meglevő, a szókincs átalakulásától lényegesen lassúbb nyelvtani átalakulást példázzák.

LANSTYÁK és RABEC tanulmánya abba a sorba illeszkedik, amely az élőnyelvi vizsgálatok anyagi alapjának, a vizsgálatba bevonható nyelvi adatoknak a kibővüléséről számol be. A tárolt és évente 40-50 felvétellel bővülő, hanganyagon alapuló, általuk szerkesztett „Szlovákiai beszélt nyelvi olvasókönyv” szlovákiai magyar nyelvű és részben kétnyelvű szövegek gyűjteménye kíván lenni, s ezzel új adatbázist bevonni a kutatásba. Szintén egy újnak mondható (bár rögzítési idejét tekintve igen régi) adatbázisról számol be HORVÁTH VIKTÓRIA: HEGEDŰS LAJOS és munkatársai az 1940-es évtől kezdve mintegy 1700 hangfelvételt készítettek, s ezek közül számos elérhető a Nyelvtudományi Intézet honlapján. A „Magyar nyelvjárási hangoskönyv” (amelynek legújabb, VIII. és IX. CD-jét e sorok írásakor kaptam kézhez) a MNyA. ellenőrző gyűjtésekor készített hangfelvételeket tartalmazza. Ennek létrejöttéről számol be VARGHA FRUZZSINA SÁRA, és arról, hogyan lehet ezt felhasználni a Bihalbocs szoftver segítségével. Egy kevésbé ismert, de a nyelvföldrajzi kutatásba bevonható további adatbázis a Kárpát Nyelvatlasz. Ennek létrejöttéről és hasznosíthatóságáról ír POSGAY ILDIKÓ, bemutatva néhány magyar szón az areális hatásokat és összefüggéseket. P. LAKATOS ILONA és T. KÁROLYI MARGIT tanulmánya kísérletet tesz a társadalmiság megjelenítésére a területiségben: olyan atlaszabrázolatot hoztak létre („dimenzionális ábrázolási módszer”), amely egyaránt jelöli a területi változókat és a társadalmi változókat is. Segítségével újszerű összefüggések, a nyelvhasználat dinamizmusa jelenik meg a térképen.

A további előadások egyik tematikus szervező ereje a nyelvjárások változása. E körbe tartozik BOKOR JÓZSEF előadása a muravidéki magyar nyelvjárásokról: a szinkrón változatok történeti változás eredményei, mutatja ki a szerző hangtani, alaktani és jelentéstani példák felsorakoztatásával. CSIKÁNY ANDREA előadása érdekes újítást mutat be. A nagyatlász egykori, ma is élő adatközlőitől kérdezte ki mintegy 50 év elteltével ugyanazokat a kérdéseket. A változás, állítja a szerző, leginkább a jelentésbeli tájszavak körében figyelhető meg. GUTTMANN MIKLÓS a német eredetű tájszavak használatát kutatta nyugat-dunántúli nyelvjárásokban. A három korosztály több mint 100-100 adatközlőjétől nyert adatok szerint e tájszók használata az időseknél jelentős, a középkorúaknál szinte azonos a száma a „használja” és a „nem hallotta” eseteknek, míg a fiataloknál a „nem hallotta” a legszámosabb visszajelzés. E tájszók közül főként a hagyományos paraszti gazdálkodás szókincsével kapcsolatos szavak szorulnak vissza. Nagyhind élő tájszavait mutatja be és veti össze egy 1904-es gyűjtéssel PRESINSZKY KÁROLY, bemutatva az egyes nyelvi szinteken történő elmozdulásokat. Következtetései (átalakulnak a jelentésbeli tájszavak, a valódi tájszavak nagyobb része kihalt, de ami megmaradt az 1904-es gyűjtésből, az ma is élő elem) elfogadhatók, bár megjegyzem, hogy az 1904-es *íjjeli vadán* adat valószínűleg már akkor is *íjjel ivadán* tagolású lehetett, és nem tájszó, hanem birtokos szerkezet volt; ugyancsak nem lehet tájszónak besorolni az 1904-es gyűjtés *livitt* 'szokott lenni, volt' adatát, mivel ez az e nyelvjárásban szokásos *-ál/-él* gyakorító igeképzőt viseli (vö. KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Bp., 2001: 364). Nem a nyelvjárások, hanem a köznyelv változása csapódik le az ún. elbeszélő múlt idő kiavulásában. KECSKÉS JUDIT, SCHVIRJÁN RENÁTA és TÓTH MARIANN 9 általános iskola 594 diákjától nyert adatokat elemezve mutatja be, hogy e múlt idő felismerése nehézséget jelent a mai iskolások számára. A szerzők javaslata: az iskolákban az elbeszélő múltat tartalmazó szövegrészeket behelyettesítő feladatokkal kell tudatosítani és az adott igeidőt felismerhetővé tenni.

A nyelvjárások mai állapota valamely nyelvi szint bemutatásán keresztül jelenik meg néhány további tanulmányban. E kérdéskört járja körül B. FODOR KATALIN az eldöntendő kérdés moldvai intonációjának bemutatásával és TÓTH PÉTER a viski felekezeti nyelvjárásai különbségek bemutatásával. MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS a *férj* fogalmának megnevezéseit elemezte nyugat-dunántúli és lendvai gyűjtés alapján: 663 lexikális adatot vetett össze, megvizsgálva a tagoltsági jellemzőket korcsoportok szerint. N. MARKÓ JULIANNA a nyelvjárás szövegekben meglevő stílusesszközöket mutatja be, főleg az alakzatok terén. Példái nyomán feltárul az a színes világ, amely a szigorú nyelvi elemzés mögött az embert, a beszélő embert hozza közelebb.

Kapunk ízelítőt a kötetben a regionális köznyelviség köréből is. HAJBA RENÁTA a szombathelyi beszélt nyelvhasználat jellemző sajátosságait és megoszlását egy család három nemzedékének nyelvi produktumán vizsgálta meg, s így próbálta meg a nyelvi változást nyomon követni és kitapintani a szombathelyi regionális köznyelvi normát. SZABÓ JÓZSEF a veszprémi egyetemen tervezett és OTKA-támogatással elindult regionális köznyelvi kutatásokról számol be. Kijelölték a kutatópontokat, megalkották a kutatás kérdőívét, számba vették a veszprémi régió nyelvjárásáról eddig megjelent műveket. A kutatás során kiemelt témaként kezelik a köznyelvi hatás érvényesülését.

Autochton lakosság és idegen jövevények, társadalmi, mentalitásbeli és nyelvi különbségek a témája CZIBERE MÁRIA és KISS JENŐ írásának. CZIBERE a hollandiai példán mutatja be nyelv és identitás összefüggését, a társadalmi-történelmi hátteret, amely a mai hollandiai nyelvi helyzetet kialakította. A holland ember lelkében egyszerre van jelen a kereskedő és a lelkész (*koopman* és *dominee*). A kereskedő, aki elutasítja a nemzeti érzést, és a lelkész, aki a vallási megosztottságot fenntartja. A vallási megosztottsághoz nyelvi elkülönülés is társul, de ez, a szerző szerint, nem tartható fenn sokáig: ki kell alakulnia a holland nyelvpolitikának, ha a „kereskedő és a lelkész kettős küldetését” tovább akarják folytatni. KISS JENŐ a Magyarországra települt külföldiek nyelvi különállását, esetleges integrálását, az érintkezés nyelvi színtereit tartja kutatható és kutatandó területnek.

A nyelv változásával a norma is változik: ezt igazolja szavak és szerkezetek jelentésének megváltozásával és a köznyelvi normába való elfogadásával BÜKY LÁSZLÓ. A szerző példáival illusztrálja (*felvállal, felülír, bedől, gondolkodik valamiben*), hogy a szépirodalom nyelvi háttérbe szorulása megnyitotta az utóbbi évtizedekben a teret a sajtó, a média nyelvi mintateremtő erői előtt. Kialakult egy bizonyos „normatív szleng”, s az ehhez való akart vagy akaratlan igazodás a szókészlet stiláris változásán keresztül változtatja meg a normáról alkotott véleményünket. HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET nyelvművelési gyakorlatából mutatja be a standard és a regionális nyelvhasználat egymásra hatását, az átjárást az egyikből a másikba. E tanulmányban is a nyelvi változásról esik szó: a standardon belül is létezik normaváltás, ezt igazolja a *fogyatékkal élő* kifejezés. Tájszavaknak a standardba emelkedése is hozhatja a norma bővülését, erre példa a *hercsula* és a *böszme* esete. NÉMETH MIKLÓS tanulmányában (Az *-ért* határozórag az élőnyelvben) az *-ért* ragot az írott beszélt nyelvben (internet) vizsgálja: törölődik-e a *-t* a rag végéről (mint a beszélt nyelvben), ha igen, milyen okok miatt, ha nem, mely okok tartják meg. A vizsgált példák (*pénzéért, miéért, azért, ingyért, szarért-húgyért*) azt mutatják, hogy a *pénzéért, azért, miéért* esetében jelentéktelen a szóvégi *-t* hiánya, ellenben az erős lexikalizálódás, illetőleg a szleng hatása az *ingyéért* és a *szarért-húgyért* esetében 86, illetőleg 50%-ban törli a *-t*-t.

„A fenn-lenn viszony a mai magyar nyelvben” című írásában FAZAKAS EMESE a *fel* és *le* igekötős igék elemzésével vizsgálta meg, hogy milyen körülmények között használjuk ezeket az igekötőket, miért éppen ezeket, és hogy esetenként miért nem a várt ellentét (*fel-le*), hanem egyéb változatok (pl. *fel-alá*) felelnek meg egymásnak.

Munkahelyi beszélőközösségek nyelvhasználatát a témája EITLER TAMÁS írásának. EITLER elemzését egy mikroközösség 6 személyre kiterjedő csoportjában végezte. Felállította a személyek kapcsolathálózatát, majd ez alapján elemezte nyelvi viselkedésüket három nyelvi jelenség vonatkozásában (elfogadás, elutasítás). A szerző megállapítja, hogy a kapcsolathálózati szerepek és a nyelvi alkalmazkodás között összefüggés található, de ezt árnyalják az eltérő személyiségjegyek is.

A „Nyelv, területiség, társadalom” gazdag kötet, méltó folytatása az e sorozatban megjelent korábbi élőnyelvi köteteknek.

HEGEDÜS ATTILA

Magyar Terminológia 1., 2.

Magyar Terminológia. Journal of Hungarian Terminology. Főszerk. FÓRIS ÁGOTA.

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008. június, 1. kötet 1. szám 1–166. lap;

december, 1. kötet 2. szám 167–320. lap

A Magyar Terminológia alapításával egy, már hosszabb ideje fennálló hiányosság pótlására vállalkozott az Akadémiai Kiadó és a főszerkesztő, FÓRIS ÁGOTA. A terminológiával való foglalatosság ugyanis nem új keletű. Már az ókori szerzők felhívták a figyelmet a speciális szókinccsel kapcsolatos nehézségekre. Mai kifejezéssel élve azt mondhatjuk, hogy a terminológia a szakmai kommunikáció kezdete óta fejtörést okozott az adott szakma művelőinek, és a legkiválóbbak – különböző indíttatásból – egész életművükkel szolgálták a terminológia ügyét. E tevékenység már a XVI. századtól nyomon követhető, tehát már több évszázaddal korábbra tehető a terminológiatervezés és a szabványosítás hosszú folyamatának kezdete. Ekkor azonban még nem beszélhetünk egy olyan elméletről, amelyre a kiváló tudósok terminológia-rendszerező tevékenysége támaszkodhatott volna. Megszületésére a XX. század harmincas éveinek bekövetkeztéig kellett várni, majd utána még néhány évtizedet, hiszen a terminológiatan jókora késéssel, csupán a 70-es években vált ismertté, és a kilencvenes években lehetünk tanúi azon élénk elméleti vitáknak, amelyekben a klaszikus terminológiatan követői és ellenzői csapnak össze. Azóta egyre nagyobb az igény Európa-szerte a megfelelő fórumok megteremtésére. A magyar tudományos közélet, a magyar terminológia művelésén fáradozók, az egy- és többnyelvű terminológiai munkát végzők, a terminológia elméletének kutatói és fejlesztői e folyóirat megalapítása révén kiváló lehetőséggel gazdagodtak. A folyóirat lehetővé teszi az eddigi – nemzetközi és hazai – eredmények bemutatását, a vélemények, különböző szemléletek ütköztetését, és ezáltal szolgálja a magyar terminológia ügyét. Az alábbiakban a folyóirat első kötetének két számát ismertetem.

A folyóirat főszerkesztője, FÓRIS ÁGOTA bevezetőjében (1–5) azt a reményét fejezi ki, hogy a folyóirat támpontot biztosít majd a rendkívül sokrétű és számtalan területen folyó

magyar terminológiai munkálatokhoz hazánkban csakúgy, mint a határokon kívül a Kárpát-medencében élő magyarságnak, és elősegíti az egységes, a nemzetközi tendenciákhoz igazodó összehangolt szemlélet kialakítását. A Magyar Terminológia nemzetközi folyóiratként évente két alkalommal jelenik meg, és olyan tudományos információk közlésének kíván helyet adni, amelyek hozzájárulnak a magyar terminológia elméleti és módszertani megújításához, publikálja a terminológia alkalmazásával, oktatásával kapcsolatos javaslatokat, szakmai vitákat, közölni kívánja a terminológia és az érintkező tudományágak területén elért kutatási eredményeket, beleértve az alkalmazott módszereket, a hasznosítási eredményeket, de szívesen ad hírt műhelymunkákról is. Üdvözlendő az a törekvés is, hogy a lap jelentős, idegen nyelven megjelent tanulmányokat is közölni kíván magyar fordításban. A főszerkesztő munkáját nemzetközi szerkesztőbizottság támogatja. A folyóirat szerkezetét a következő állandó rovatok határozzák meg: Tanulmányok, Műhelymunkák, Könyv- és szótárkritikák, Konferencia-beszámolók, A szerkesztőségbe beérkezett könyvek, Hírek, események.

Az első számban közölt tanulmányok széles skálán mozognak. Már ebből is láthatjuk, milyen szerteágazó a tematika, mennyi fontos téma merül fel a terminológiával foglalkozók körében, és mennyi a megoldásra váró feladat. Elsőként VOIGT VILMOS, az ELTE egyetemi tanára, a MaTT elnöke cikkében (7–9) a magyar társadalom történelmének fontos állomásait és azok terminológiai kihívásait sorolva egy aktuális eseménynél állt meg. A hír, amelyről beszámol, örömteli: a 2000-ben létrejött rövid életű Magyar Terminológiai Társaság után, hosszú előkészítő munka eredményeként 2005. május 12-én Szombathelyen megalakult a Magyar UNESCO Bizottság támogatásával és annak albizottságaként a Magyar Terminológiai Tanács (MaTT). Tagjai különböző egyetemek, könyvtárak, minisztériumok és egyéb intézmények munkatársai. A Tanács sokrétű feladatai közül kiemelendő a hazai terminológiai tevékenység koordinálása és a több országban folyó magyar terminológiai munka segítése. A MaTT tagjai folyamatosan jelen vannak jelentős konferenciákon és fórumokon itthon és külföldön, támogatásukkal intézményesült a terminológia Pécsen és Szombathelyen.

Ezt követően MARIA TERESA CABRÉ CASTELLVÍ, *Theories of terminology: Their description, prescription and explanation* című, 2003-ban a *Terminology* folyóirat 9. (2) számában megjelent angol nyelvű tanulmányának magyar fordítását olvashatjuk (11–42). A fordítás B. PAPP ESZTER munkája. CABRÉ a barcelonai Pompeu Fabra Egyetem professzora, nyelvész és terminológus. Legismertebb műve a *Terminology: theory, methods and applications*, amely eredetileg katalánul jelent meg 1992-ben, majd ezután fordították angolra, és az 1998-ban először megjelent, SAGER által szerkesztett angol nyelvű kötet vált nemzetközileg ismertté. A jelen folyóiratban közölt tanulmány az ezredforduló után készült. Különösen ekkor éri az ún. kommunikatív terminológia-elmélet hívei részéről heves támadás a klasszikus wüsteri elméletet és követőit. Egyfelől nem tartják kielégítőnek WÜSTER terminológia-elméletét, különösen preskriptív szemléletét ostromozzák, másfelől azt vetik a wüsteri hagyományokat őrzők szemére, hogy zárt kört alkotnak, nem vesznek tudomást az időközben megjelent új elméletekről, valamint figyelmen kívül hagyják a kívülállók kritikáit. CABRÉ is bekapcsolódik ebbe a vitába. A klasszikus elméletet és követőit élesen támadó munkájában először kifejti, hogy mi volt WÜSTER célja a terminológia-tan (Terminologielehre) kidolgozásával. CABRÉ itt valójában a WÜSTER által megalapított elmélet általános elveit (Allgemeine Terminologielehre) veszi górcső alá, amelyek a wüsteri tanoknak jelentős részét képezték. A következőkben arra keresi a választ, hogy miért telt el hosszú idő addig, mígnem a terminológia elmélete végre (!) vita tárgyát képezte. Miért

nem ütköztek elméletek egymással, mint ez egy új tudomány esetén gyakran tapasztalható, majd arra, hogy miért jelent meg hirtelen az éles kritikák áradata, és mely tudományok felől. Kitér arra a nem kevésbé érdekes kérdésre is, hogy milyen volt az új gondolatok fogadtatása. A helyzetelemzés után keresi a megoldást, és a saját szemszögéből nézve próbál egy olyan többszintű, több felfogást magába fogadó elméletet felvázolni, amely képes több összetevőt, a kognitív, a nyelvi és a szociokommunikatív komponenst integrálni. Érdekes és elgondolkodtató az általa megalkotott modell, amelyet az „ajtók elmélete”-nek nevez el. Modelljét nem tekinti véglegesnek, csupán egy lépésnek a végső megoldáshoz vezető úton.

PRÓSZÉKY GÁBOR és MIHÁLTZ MÁRTON tanulmánya (43–57) egy hat évet felölelő, nagy ívű kutatás eredményeit mutatja be. A magyar WordNet, az első magyar lexikális szemantikai adatbázis létrehozásával 2001-ben a MorphoLogicnál kezdtek foglalkozni a szerzők. A projektben három éven keresztül három magyar intézmény vett részt jelentős létszámú kutatói gárda bevonásával, a kutatási időszak utolsó két évében pedig egy GVOP pályázati támogatás is hozzájárult a megvalósuláshoz. A projekt fő célja nyelvünk általános szókincsének gépi eljárásokkal is kezelhető adatbázisának kialakítása volt. Ezt kiegészítette egy specifikusabb terület, az üzleti szaknyelv kifejezéseit tartalmazó részontológia létrehozása. Mintául a Princeton WordNet, az EuroWordNet, valamint a BalkaNet szolgált. E projektek, valamint a magyar WordNet kidolgozását támogató elvek bemutatása után a szerzők a különböző munkafázisok leírásával illusztrálták azt, hogy az elvégzett munka nem pusztán adaptáció volt. Egy olyan új rendszer jött létre, amely további számítógépes alkalmazások bázisát képezi.

A következő tanulmány egy konkrét, ám sokak érdeklődésére számot tartó terminológiai problémára fókuszál. MAJZIKNÉ BAUSZ ÁGOTA munkájában (59–76) ugyan egy sajátos helyzetet, a magyarországi e-közigazgatás problematikáját vizsgálja, maga a probléma és annak megoldása azonban az egész magyar társadalmat érinti. Ahogy a szerző maga is írja, „a rendszer csak akkor működhet jól, ha a vele érintkezésbe kerülők széles tábora azonos módon értelmezi a fogalmakat”. Márpedig ez jelenleg sajnos nem valósul meg. Eddig eleendő volt, ha a közigazgatásban dolgozó szakemberek ismerték és használták a közigazgatás terminusait, mára azonban az új rendszer bevezetésével az ügyfelek számára is súlyos következményekkel jár, ha nem használják pontosan és szakszerűen a tárgykör terminológiáját. A valós helyzetet feltáró és a megoldásokat kereső tanulmány nagyban hozzájárulhat e mindnyájunkat érintő terület gondjainak feltárásához és megoldásához.

A Műhelymunka rovatban két szerző munkájával ismerkedhetünk meg, akik ugyan-csak jelentős és sokunkat érdeklő kérdést járnak alaposan körbe. MÁTIS BERNADETT (77–92) a sport területére kalauzolja az olvasót. A sportnyelv azon tipikus, speciális nyelvek közé tartozik, amelyet egyfelől a szaknyelvekhez sorolunk, másfelől témáját tekintve jelen van a mindennapi nyelvhasználatunkban. Ez nem változtat azon a tényen, hogy a mindennapi nyelvhasználó nem alakítja, hanem használja, azaz igazodik a sportszakemberek által meghatározott játékszabályokhoz és terminológia-használathoz. A rögbi mint Magyarországon újabb sportág térhódításának példája kiváló lehetőséget nyújt a szerzőnek arra, hogy a sportág nemzetközi és hazai története, a rögbi terminológiai kérdésein túlmenően e sportágon keresztül érdekes és alapos tanulmányban hozzájáruljon a szaknyelv rétegződésének, vertikális tagolásának kérdéséhez is. SZABÓ VERONIKA a magyar nyelvtan kétféle igeragozási terminusait vizsgálja iskolai tankönyvekben és megállapítja, hogy a magyar nyelvészek az általános iskolai tankönyvek írásakor nem egységesek a terminushasználatot illetően (*alanyi*

és tárgyas ragozás, illetve általános – vagy határozatlan – és határozott ragozás). A szerző az okokat kutatva arra a figyelemreméltó megállapításra jut, hogy e terminológiai probléma szakmai, azaz jelen esetben nyelvészeti szempontra is visszavezethető, tudniillik a szakirodalomnak nincsen egységes véleménye magáról a nyelvi jelenségről. Noha mindkét terminológia-használatra találunk érveket, egyetértek a szerzővel, aki aprólékos kutatómunkával tárja fel a problémát nyelvészeti és terminológiai szempontból, kifejti ugyanakkor azt is, hogy a tankönyvíró nem feledkezhet meg az anyanyelvi nevelési szempontokról sem (93–110).

A műhelymunkákat a Könyvkritikák, a Szótárkritikák, majd a Konferencia-beszámolók rovat követi. Noha az első két könyv szerkesztőinek eddig még nem volt alkalmuk személyes találkozásra, törekvéseik nagyon hasonlóak. Közös ismervük, hogy fordítóképző intézményekben oktatnak, és munkáikkal is a fordítók és tolmácsok képzéséhez kívánnak hozzájárulni. Már ez a tény is egyértelművé teszi, hogy a terminológia kutatása és oktatása a mai fordítóképzés meghatározó összetevőjévé vált. SERMANN ESZTER kritikája a MAGRIS, MUSACCHIO, REGA valamint SCARPA szerkesztette (Ed. Hoepli, Milano, 2002.) leíró szemléletű és a fordítást a középpontba állító, olasz nyelvű terminológiai kézikönyvet mutatja be (111–5), míg LENDVAI ENDRE és VÁGÓ ISTVÁN MURÁTH JUDIT és OLÁH-HUBAI ÁGNES szerkesztésében Bécsben (Ed. Praesens, 2007.) megjelent, a fordítás és tolmácsolás interdiszciplináris aspektusait tárgyaló angol, francia és német nyelven íródott tanulmánykötetből a terminológiai témájú tanulmányok kritikájára vállalkoztak (115–23). A kötet a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara nemzetközi konferenciájának tanulmányokká átdolgozott előadásait tartalmazza. A szerzők nyolc országban tevékenykedő egyetemi oktatók, jogászok, közgazdászok, lexikográfusok, fordítástudományi és terminológiai szakemberek, akik sok területről jöttek össze tapasztalatcserére. A tanulmányok tükrözik ezt a sokszínűséget, és világossá válik az is, hogy a terminológia kérdését sok oldalról lehet és kell megközelíteni. A harmadik könyvet: FÖRIS ÁGOTA – PUSZTAY JÁNOS szerk., Utak a terminológiához. Berzsényi Dániel Főiskola, Szombathely 2006. MÉSZÁROS ÁGNES méltatja (123–7). A gyűjteményes kötet, amely 10+1 különböző kutatási területről, de egységes alapokon nyugvó tanulmányokat tartalmaz, számos jelentős tanulmánnyal gazdagítja a magyarországi szakirodalmat. A szótárkritikák az alábbi hat szótárról íródtak: SCHIED, H. – KINDINGER, D., Mathematik I. Mannheim, 2004. (CZÉKMÁN ORSOLYA, 129–31); PEICS HAJNALKA – ROZSNYIK ANDREA, Magyar–szerb–angol matematikai szótár. Szabadka, 2007. (CSEH MÁRTA, 132–4); OROSZI SÁNDOR, Közgazdasági fogalomtár és angol–magyar szótár. Pécs, 2005. (TAMÁS DÓRA, 134–7); BARTOS HUBA – HAMAR IMRE, Kínai–magyar szótár. Bp., 2001. (GÖMÖRI MIRJAM, 143–6); ITTÉSNÉ KÖVENDI KATA, Magyar–angol zenei szaknyelvi szótár Bp., 2001. (BÉRCES EMESE, 146–51). Egy magyar fejlesztésű szótárprogramról tudósít KULT KATALIN: a „jDictionary szótáralkalmazás” (137–43). Ezt követően három, 2007-ben rendezett konferenciáról olvashatunk rövid beszámolót: Current Trends in Terminology. International Conference on Terminology. BDF, Szombathely, 2007. (KIS ÁDÁM – KIS BALÁZS, 153–6); Kultúrák dialógusa a soknyelvű Európában. PTE, Pécs, 2007. (CS. JÓNÁS ERZSÉBET, 156–9); Szakember, szaktudás, szaknyelv. PTE, Pécs, 2007. (MAKAI ZOLTÁN, 159–62).

A folyóirat második száma az elsőhöz hasonlóan épül fel, de tartalmaz még egy Vita rovatot is. A tudás szerveződése, az információhalmaz elraktározásának mikéntje már régóta jelentős kutatási téma, amelyet különböző, gyakran egymásnak ellentmondó elméletek írnak le. Ezzel kapcsolatosan gyakran beleütközünk abba a megállapításba is, hogy kétféle – reál

és humán – tudástípus létezik, így a tudásszerzés is különböző módszerekkel történhet. Ugyanakkor a humán tudományok területén is objektív módszereket próbálnak alkalmazni a tudósok, így az utóbbi időben egyre inkább teret nyert a tudásszerzés elsődleges eljárásaként a humán tudományok területén is a természettudományokból jól ismert empirista megismerésmód, amely megfigyelésre épít, a dolgok érzékelhető tulajdonságait és azok összefüggéseit írja le. Ha visszatérünk a terminológia klasszikus elméletéhez, amely a tudásanyagot: egységeit és rendszerét objektív módszerekkel kívánja mérni és ábrázolni, akkor megállapíthatjuk, hogy az imént említett szemléletmód teljes mértékben megfelel a wüsteri elveknek, hiszen WÜSTER terminológiatanának egyik sarkalatos pontja a természettudományokban alkalmazott módszerek összekapcsolása a nyelvészettel. FÖRIS ÁGOTA tanulmányában voltaképpen ezt az irányvonalat követi, miközben a mérés szerepét vizsgálja (167–88). A kutatónak fontos eszközét képezik a különféle mérési eljárások. FÖRIS ismerteti a mérés legfontosabb fogalmait, szól a kvantitatív és kvalitatív mérésről, a mérési követelményekről és a mérést befolyásoló hatásokról, arról, hogy melyek lehetnek az általános követelmények a mérés során, majd vizsgálja a mérés, osztályozás és definíció összefüggéseit is. Végezetül az imént bemutatott felfogással szemben álló prototípus-elméletre tér ki. A szerző a különböző típusú mérések végzését tágabb körben, a nyelvtudományi kutatásokban vizsgálja, de ebbe beleérti a terminológiai vizsgálatokat is.

DEMECZKY JENŐ az IBM magyarországi munkatársaként a szoftveriparba, közelebbről pedig egy multinacionális vállalat – az IBM – terminológiai rendszerének kialakításába enged betekintést (189–204). A tanulmány több szempontból is izgalmas olvasmány, a tanulságokból ezúttal csupán háromra hívnám fel a figyelmet. Először is tipikus példáját látjuk annak, amikor a gyakorlat: a termékfejlesztés és a vele járó a terminológia-fejlesztési kényszer gazdasági tényezőként előmozdítja az elmélet fejlődését. Másodszor: a szoftverfejlesztés klasszikus példáján mutatja be a lokalizáció kérdését, harmadszor pedig lépésről lépésre, érthetően és élvezetes stílusban, sok példával illusztrálva tárja elénk a globalizált piacon 38 nyelven megjelenő, 37 nemzeti nyelvre honosított programcsomagok előállításának folyamatát, az ezzel kapcsolatos egy- és többnyelvű terminológiai munkát, a terminológia és a fordítás kérdését.

PUSZTAY JÁNOS tanulmánya ismét meggyőz bennünket a terminológia-alkotás elméleti és gyakorlati kérdéseinek változatosságáról. A szerző az előzőnél nem kevésbé izgalmas, szó szerint életbevágó kérdést tárgyal (205–16), miközben a terminológiai munkát egy másik oldaláról mutatja be az olvasónak. A neves finnugor nyelvész egy hozzánk nagyon közel álló, mégis ismeretlen világhoz visz bennünket közelebb: úgynevezett kis nyelvek, ez esetben az oroszországi finnugor (uráli) nyelvek, valamint e nyelvek terminológia-alkotásának és -kutatásának kérdései állnak a tanulmány középpontjában. A terminológia művelése hallatlanul fontos nyelvpolitikai kérdés, e nyelvek fennmaradásának záloga.

Mint egykori német gimnazista, aki ugyan magyarul tanulta kedvenc tantárgyát, a matematikát, de akinek jó néhány kifejezést megtanított németül is nagy műveltségű gimnáziumi matematikatanára és mint volt német gimnáziumban oktató tanár, aki osztályfőnökként is követte kedves tanítványai küszködését, különös érdeklődéssel olvastam CZÉKMÁN ORSOLYA tanulmányát (217–41). Kezdő tanárként még nagyon közeliek voltak a gimnáziumi évek, tankönyvszerzőként pedig jól ismertem a nemzetiségi és a két tannyelvű gimnáziumok tankönyvei körüli helyzetet és a dilemmát: eredeti, kifejezetten az iskolatípusnak írt tankönyvekre van-e szükség, vagy megfelelnek a magyarországi tankönyvek fordításai? Az

oktatásügy több okból is az utóbbi mellett döntött, az okokra most nem szeretnék kitérni. Tény azonban az, hogy még a természettudományos tantárgyak esetében sem váltak be igazán a lefordított tankönyvek. Ezt, az első pillanatban meghökkentő kijelentést támasztja alá a tanulmány, amely a matematikai terminusok német–magyar kontrasztív vizsgálatát vállalta fel, és a vizsgálati korpuszt nem más képezte, mint a magyarról németre fordított gimnáziumi tankönyvek. Valóságos csemege ez az alaposan feldolgozott anyag, és pontosan a kontrasztív vizsgálat tapasztalatai és még sok ehhez hasonló, egyéb területen kapott vizsgálati eredmény jelentős adalékkal szolgálhat a fordításkutatóknak a szakfordítás mikéntjének meghatározásához.

Az első műhelytanulmány a minőségügy területén használt terminusok pontos értelmezéséről ad áttekintést (243–60). A szerzők, BALOGH ALBERT és FÖLDES TAMÁS az EOQ MNB (Európai Minőségügyi Szervezet Magyar Nemzeti Bizottság) Terminológiai Szakbizottságának vezetői, akik az általános minőségirányítás, a statisztika és a megbízhatóság területén használt, a nemzetközi szabványokban megjelent angol terminusokat vetik össze a magyar minőségügyi terminusokkal. Bizonyos esetekben az angol szabványokban alapul vett angol terminusoknak nincs is pontos magyar megfelelője, így a terminológiai munka nem is szorítkozhat pusztán a már meglévő magyar ekvivalens megtalálására. A szerzők konkrét példák elemzésével mutatnak rá a megoldandó problémák sokféleségére, és hangsúlyozzák azt is, „hogy a minőségügyi fogalmak helyes (a nemzetközi értelmezéssel ekvivalens) magyar értelmezése szükségessé teszi a többértelmű angol terminusok szövegtörnyezetüktől függő magyar fordítását.” A második esettanulmány könnyű olvasmányt ígér, hiszen GAÁL PÉTER a póker kártyajáték nyelvének néhány terminológiai vonatkozását vizsgálja (261–77). Noha a vizsgálat tárgya a szabadidő eltöltése, pontosabban egy konkrét kártyajáték, hamarosan kiderül, hogy e terület feltárása is hosszú, aprólékos munkát igényel: esettanulmányokat, szótárak, szakkönyvek böngészését, az angol idevágó szaknyelv tanulmányozását, angol–magyar összehasonlító tanulmányokat, és lassacskán kibontakozik előtűnk egy kártyajáték – mint nemzetközi domén – teljes komolyságában, terminológiai rendszerében.

A „varga és a csizma esete” valóban jól érzékelteti azt a sajátos terminológiai problémát, amelyet KIS ÁDÁM a Vita rovatban vet fel (279–89). A szerző ugyanis magát a *terminológia* terminust veszi górcső alá. Erre minden oka megvan, hiszen a terminológiával foglalkozók: gyakorlati terminológiai munkát végzők, kutatók és a terminológiát mint tantárgyat oktatók körében Magyarországon már néhány éve folyik a *terminológia* meghatározásáról a (nem túl élénk) vita anélkül, hogy nyugvópontra jutott volna. KIS ÁDÁM a vizsgálathoz új módszert alkalmaz: a *terminológia* fogalomkörét úgy kívánja feltárni, hogy azt egy adott szövegkorpuszban vizsgálja. Erre a célra FÓRIS ÁGOTÁNAK a Magyar Nyelv 2007/1. számában megjelent cikkét választotta ki, amelynek elemzésével következtetések egész sorához jut el, miközben öt definíciót fogalmaz meg és öt kulcsszót választ ki. E lépések után fogalmazza meg saját definícióját: „A terminológia olyan nyelvhasználati mód, melynek meghatározó jellemzője a terminusok tendenciózus jelenléte. Def(ö)1” (288), amely vélhetően további vitát indukál.

A Könyvkritika rovatban a Lexikográfiai füzetek (sorozatszerkesztő MAGAY TAMÁS) 2007-ben, „Félmúlt és közeljövő” címmel megjelent 3. kötetét SERMANN ESZTER mutatja be kellő részletességgel (291–5), a Szótárkritika rovatban pedig VASS ÖDÖN 2006-ban megjelent „Hajózási értelmező szótára”-val ismerkedhetünk meg GÓCZÁN BETTINA tolmácsolásá-

ban (297–303). A folyóirat három, 2008-ban szervezett konferencia beszámolójának is helyet adott, ezek az alábbiak: XVIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus, Balassi Intézet Budapest (B. PAPP ESZTER, 305–8); Lexicology and terminology: theory, practice and history, Vilnius (FÓRIS ÁGOTA, 308–11); valamint a nemzetközi, francia–olasz–spanyol nyelvű konferencia: A szaknyelvek oktatása és kutatása, Veszprém (SERMANN ESZTER – SZLADEK EMESE – TAMÁS DÓRA, 311–5).

A terminológia kutatójaként, oktatójaként, valamint szakszótárak írójaként és szerkesztőjeként nagy figyelemmel olvastam új tudományos folyóiratunk első két, nagyon tartalmas számát. Tükröződik benne a magyarországi élénk terminológiai tevékenység, amely teljes vertikumában természetesen nem jelenhetett meg e két számban. Egy-egy igazán jó tanulmány (beleértve az azt megelőző kutatómunkát is) nem ritkán hosszú hónapok gyümölcse, ez a jövőben sem lesz másként. A folyóirat azonban kiváló lehetőséget nyújthat az elméleti megalapozáshoz, új módszerek megismeréséhez, ezzel segítve az ifjú kutatókat a gyorsabb előrehaladásban. Kitűnő alkalmat kínál a vitára, az eszmecserére, és ezzel ifjú és kevésbé ifjú terminológusoknak megteremt az együttgondolkodás lehetőségét. Mivel a nemzetközi szakirodalom ismerete meghatározó az elmélet művelése szempontjából, javasolom további jelentős tanulmányok magyar nyelvű közlését, nagyban hozzájárul majd a magyar nyelven alkotók tisztánlátásához is. Hasznosnak ítélem meg egy-egy jelentős téma részletesebb kidolgozását és egy-egy tematikus szám megjelentetését is. A további kötetek megjelenését várva kívánok jó munkát a szerkesztőknek és valamennyi terminológusnak!

MURÁTH JUDIT

Namenarten und ihre Erforschung Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastik

Hrsg. ANDREA BRENDLER – SILVIO BRENDLER. Baar, Hamburg, 2004. 1024 lap

1. Ünnepi kötethez szokatlan formát választottak a „Namenarten und ihre Erforschung” (Névfajták és kutatásuk) című kötet szerkesztői, ANDREA BRENDLER és SILVIO BRENDLER, mivel a megszokott tanulmánygyűjtemény helyett egy tankönyvet állítottak össze mesterük, kollégájuk, Karlheinz Hengst 70. születésnapjára. Hiszen – VOLKMAR HELLFRITZSCH bevezetője szerint – éppen ez a forma illik leginkább az ünnepelt életművéhez, aki munkássága során mindvégig arra törekedett, hogy a kutatás és oktatás egységét megteremtse: a jó tudós szerepét abban látta és látja, hogy a kutatáson túl kinevelje a tudományos utánpótlást, illetve a szakembereken kívül a szélesebb érdeklődő közönséggel is megismertesse a névtani kutatás eredményeit.

A szlavista, litvanista, pedagógus és pszichológus végzettségű KARLHEINZ HENGST disszertációját az Érc-hegység és környékének földrajzi neveiről írta, és – néha kitérőkkel ugyan, de – munkássága során mindvégig hű maradt a névtanhoz. 1993-ban ő alapította újjá a lipcsei egyetemen a Németországban mindmáig egyetlen névtani professzúrát, amely 1999-es emeritálásáig az ő vezetése alatt működött.

2. Hatalmas munkára vállalkozott a két szerkesztő, hiszen a méretében is tekintélyes, 1024 lapos kötetnek 32 szerző különféle stílusú, tematikájú munkáját kellett egybefognia. Az egységesítés – ha tördelési szempontból nem is minden esetben – tematikusan mindenképpen sikerült. A tankönyv három fő részből áll. A névtan és e kutatási terület történetét bemutató bevezető után az első részben egy, a nevek lényegét ismertető tanulmány szerepel. A kilenc fejezetet felölelő második egység a névtan módszertani kérdéseivel foglalkozik: a nevek klasszifikációjától kezdve az etimológia, a forráskritika, a szövegnyelvészet, a prag-malingvisztika, a szociolingvisztika, a geolingvisztika, az onomatometria módszerén keresztül egészen az irodalmi onomasztika módszeréig. Huszonegy sajátosan névtani területet emel ki, szinte esettanulmányyszerűen, a harmadik kötetegység: német, lengyel, cseh, szlovák, olasz, orosz szerzők mutatják be többek között a csillagászat, a földrajzi és vízrajzi egységek, a művészeti alkotások, a személyek, illetve a korszakok elnevezéseit. A kötetet glosszárium, forrás- és irodalomjegyzék, valamint személy- és tárgymutató zárja.

Az egyik szerkesztő, SILVIO BRENDLER bevezetőjében a legfontosabb névtani kérdéseket tisztázza: alapvető információkat a névtan mint tudomány kezdeteiről, a *név* és *tulajdonnév* terminus különbségéről, a névfajtákról és az osztályozási módokról, a terminológiai kérdésekről. Az újságírásból ismert Lasswell-képlethez hasonló alapszabály jellemző a névtanra is: az öt kérdés (5W) megadja, hogy mi nem maradhat ki egy névtani elemzésből: „warum wer wem/wen/was wo wann (einen Namen gegeben hat, seinen Namen verweigert hat, umbenannt hat)”. Magyarul – megfelelő adaptációval – 5M-re fordíthatnánk ezt az alapszabályt: „miért, mi/ki minek/kinek/mit/kit, merre, mikor (adott nevet, tagadta meg a nevét, nevezett át)”. A *miért* az okra kérdez, a *mi/ki* és *minek/kinek/mit/kit* kérdések a névadóra, a névre és a denotátumra utalnak. A *merre (hol)* és *mikor* pedig azt jelzi, hogy a névtani szempontból releváns esemény lokalizálása és datálása is az elemzés lényeges eleme. A 2004-ben kiadott tankönyv explicit módon kifejtett célkitűzése, hogy – eltérően a korábban megjelent kézikönyvektől és bevezetésektől – a *hogyan* mellett a *miért*-re is rákérdezzen. A névtan történetében előre- és hátratekintő SILVIO BRENDLER szerint a tudományterület vizsgálati egységei közül mindvégig a személy- és helynevek (antropo- és toponimák) voltak leginkább hangsúlyosak (33–50).

A kötet újdonságát az a szemléletváltás jelenti, amelyet ERNST HANSACK regensburgi névkutató fogalmazott meg a bevezetőt követő első tanulmányban (51–68). Hogy a kötet teoretikus alapfeltevéseit jobban megismerhessük, érdemes ezzel az első fejezettel részletesebben foglalkoznunk. Míg korábban a névtan a nyelv és a nyelv által megjelenített világ viszonyát vizsgálta, minden egyes nyelvben külön-külön, és ebből kívánta az összes nyelvre érvényes közös nevezőt megtalálni, addig a kognitív fordulat nyomán e tudományág is egyre inkább a nyelv és az azt feldolgozó agy kapcsolatára koncentrált. Az így elért eredmények a szerzők várakozásai szerint minden nyelvre érvényes következtetésekhez juttatják el a kutatót. E módszertani különbségtételt a diszciplína elnevezése is jelzi: a névkutatás (Namenforschung) területén belül a névelmélet (Namenstheorie) kifejezetten a névvel mint jelenséggel foglalkozik, a(z) összehasonlító névtan (Namenkunde) pedig a természetes és mesterséges nyelvekben előforduló számtalan konkrét névvel.

A névtan, illetve a névelmélet legfőbb elméleti problémáját az jelentette, van-e a neveknek jelentése. Erre a korábbiakban három válasz született. A XIX. századi JOHN STUART MILL képviselte irány szerint a neveknek nincsen jelentésük. Ez az állítás a hagyományos filozófián alapul, amely értelmezésében a jelentés objektumosztályok tulajdonságainak

összessége. Vannak olyan jelek, amelyeknek van jelentésük és vannak olyanok, amelyeknek nincs jelentésük. Az individuumok egy elemből álló osztályt alkotnának, de ilyen osztály – az osztály definíciójából adódóan – nem létezhet. Az individuumok jellemzőit MILL nem tulajdonságoknak, hanem csupán az objektumokról való ismereteknek, tudásnak tartja. Ezért per definitionem jelentésük csak a közneveknek (Appellativum) van, a tulajdonneveknek nincsen. Ez a skolasztikus hagyományokon alapuló okoskodás mára, a további fejlemények ismeretében meghaladottnak tűnik. – A skála másik végén a dán OTTO JESPERSEN nézete áll, miszerint a nevek a jelentés maximumával rendelkeznek. Az ezt a véleményt képviselők szerint – a skolasztikus iskola felfogásával szemben – léteznek egy elemből álló osztályok, amelyek így jelentéssel is rendelkeznek. JESPERSEN a következőképpen cáfolta a skolasztikus jelentésértelmezést: a jelentéssjegyekké, -komponensekké (Merkmal) felbontható jelentés és az ekképpen fel nem bontható tudás különbségtétele nem elfogadható, hiszen ha a nevekre vonatkozó tudást analizáljuk, kiderül, hogy ugyanúgy tulajdonságok halmazává bontható fel, akárcsak a köznevek jelentése. Sőt: jóval több szemantikai tulajdonságot találhatunk a tulajdonneveknél, mint a közneveknél, hiszen individuális jellemzők is hozzáadódnak az osztály tulajdonságaihoz. – E két extremitás között helyezkedik el az a kompromisszumos, különféle fokozatokat is felmutató irányzat, miszerint a (tulajdon)nevek szemantikailag redukáltak.

E diskurzusba hozott új szemléletmódot a kognitív nyelvtudomány névtani ága, amelynek egyik célja a nyelvi jelenségek magyarázata természettudományos felismerések alapján, elszakad a filozófiai alapoktól. A név e nézet szerint nem a jel és tárgy kapcsolata, hanem az agyban a tárgyról feldolgozott és tárolt információállomány, a név jelentése pedig az az adatsokaság, amelyet a név aktivál. E szerint a nyelvi eszközök szintjén nincs különbség az objektumosztályokat megnevező köznevek és az egyedi objektumokat jelölő (tulajdon)nevek között, hiszen mindkettő neur(on)ális aktivációs mintákat céloz meg, szemantikai jellemzők között sem kvalitatív, hanem csupán kvantitatív a különbség. További különbség a tulajdonnevek és a köznevek között az, hogy egyelemű vagy többelemű osztályra vonatkoznak, márpedig e két osztály kizárja egymást. A névtan (Namenkunde) szempontjából e kettő között lehetnek átmenetek, hiszen gyakran előfordul, hogy köznevekből lesznek tulajdonnevek (és fordítva is lehetséges), a névelmélet (Namenstheorie) viszont egzakt módon megkülönbözteti e kettőt. Így – érvel ERNST HANSACK – belátható az is, hogy a névtant és a névelméletet is el kell különíteni egymástól. És hogy mi a teendő a többször előforduló, ugyanolyan alakú nevekekkel? A fent ismertetett nézet szerint a homonímia jelensége magyarázza ezt, vagyis nem egy név vonatkozik sok tárgyra, hanem sok homonim név utal ugyanennyi különböző objektumra.

És vajon van-e a kognitív névtannak szüksége a nevek klasszifikációjára? A következő fejezet alkotója, SILVIO BRENDLER (69–92) a következő idézettel érvel a klasszifikáció fontosságá mellett: „Az osztályalkotás az emberi agy elengedhetetlen tömörítő eljárása. Mindezen, amit feldolgoz az agyunk, végig kell járnia ezt a tömörítési utat. Hiszen technikailag lehetetlen, hogy információkat osztályhoz rendelés nélkül feldolgozzunk. Az információk osztályozása nélkül ezeket sem feldolgozni, sem tárolni nem lennénk képesek, mivel akkor végtelenek lennének.” (HANSACK 2000: 245, ford. V. Á.) BRENDLER hosszasan ismerteti az idézettel és az erre alapuló érveléssel legitimé telt osztályozás különféle lehetőségeit, ezek közül kötet szerkesztőként a névvel ellátott objektumok alapján történő osztályozást választotta (I. a kötet III. szerkezeti egységét).

3. A további tanulmányokból megtudhatjuk: Az etimológia és az értelmezés legfőbb különbsége a diakrón és a szinkrón aspektus elkülönítése (RUDOLF ŠRÁMEK, 93–106). A forráskritika nem öncélú tevékenység, hanem a filológiai alapon megvalósított névtudomány alapszerepe, különös tekintettel az írásos formában hiányosan rögzített nevek felkutatásához nyújtott különleges segítségére (FRIEDHELM DEBUS, 107–22).

DIETLIND KRÜGER (123–52) azt foglalta össze, hogy mivel járulhat hozzá a szövegnyelvészet a névtudományi kutatásokhoz. A nevek (*nomina propria*) fontos szerepet töltenek be a BEAUGRANDE- és DRESSLER-féle kritériumok – vagyis a szöveget szöveggé tevő feltételek, úgymint informativitás, szituációhoz kötöttség, intencionalitás, akceptabilitás, kohézió, koherencia és intertextualitás – megvalósításában, így szövegkonstruáló nyelvi elemeknek tekintendők. A nevek szövegfajtaikat szövegalkotó elemeiként is előfordulhatnak, KRÜGER a következő szövegfajtaikat vizsgálta: sírfelirat, pecsét, címer, keresztlevél, gyászír és gyászjelentés, újsághír. Szintén a szövegnyelvészetből, KALVERKÄMPER kutatásaiból származik a nevek szöveg- (kontextus-)érzékenységeinek felismerése ([Kon-]textsensitivität): miszerint a nevek nem rendelkeznek olyan inherens, természetes jellemzőkkel, amelyek név-jellegüket jelzik, hanem a névminőség mindig a (szöveg)környezetükben lévő más jelektől és különféle szövegbeli determinánsoktól függ. (A kötet ünnepeltjének neve szemléletes példa erre: a *Hengst* németül jelenthet köznévként ’csődör’-t, de tulajdonnévként lehet személyhez kötődő vezetéknév vagy ragadványnév, utcanév, folyónév...)

A szövegnyelvészet és a névtudomány kapcsolatánál kidolgozatlanabb területnek tűnik a kötetben a pragmatolingvisztika (VINCENT BLANÁR, 153–72), valamint a szociolingvisztika (WOLFGANG DAHMEN és JOHANNES KRAMER, 173–85) hatása, módszereinek használata a nevek vizsgálatánál. BLANÁR a névtanban is használatos pragmatolingvisztikai módszerek közé sorolja a szóalkotásmódokat és a morfémaelemzést, az osztályozást, a gyakoriságvizsgálatot, a komponenselemzést, a névföldrajzot és a névkronológiát. A még nevében is bizonytalan szociolingvisztika vagy névszociológia a nevek társadalmi közegbe ágyazott vizsgálatát célozza: a nevek utalhatnak egykori viselőjük társadalmi hovatartozására (rab-szolganévek, nemesi nevek, polgárnevek) vagy vallására.

A nyelvi jelenségek földrajzi elhelyezkedését, elterjedését feltáró geolingvisztika (WILFRIED SEIBICKE, 185–212) egyik területe a névföldrajz (vagy areálonomasztika), amely a tulajdonnevek diatopikus elterjedésével foglalkozik. Az ünnepeltnek szánt gesztus, hogy a számtalan névelterjedési térkép között megtalálható a Karlheinz Hengst vezetéknévét bemutató atlaszlap is.

Kevésbé evidens névtani terület, ezért különös érdeklődésre tarthat számot a PAUL VIDESOTT által bemutatott onomatometria (213–46). Ennek a geolingvisztika elemeivel operáló módszernek egy teljes fejezetet szántak a szerkesztők. A numerikus taxonómia alapjaival, matematikai és statisztikai eljárásokkal dolgozó onomatometria nagyszámú mintából a közös jellemzőket emeli ki, így nem egyes jelenségek minőségi, hanem egy óriási adathalmaz mennyiségi elemzésére alkalmas. Haszná: különböző nyelvi tájegységeket az előforduló nevek alapján lehet elkülöníteni, illetve lehetővé teszi olyan területek névtudományi vizsgálatát is, ahol nyelvváltás történt. (A módszer kulcsszavakban: a vizsgált nevek-ből megfelelő eljárással mátrixokat hoz létre, amelyekből hasonlósági diagramokat készít, és ezeket térképeken helyezi el.)

Az irodalmi onomasztika (WILHELM F. H. NICOLAISEN, 247–57) iránti érdeklődés az irodalmi művekben előforduló beszélő nevek vizsgálatából indult. Ez a kifejezetten inter-

diszciplináris, mind a nyelvtudomány, mind az irodalomtudomány módszereit használó terület az irodalmi (fiktív) nevek jelentését és funkcióját kívánja feltárni. Célterületei elsődlegesen a fiktív személynevek, a fiktív helyek nevének beható vizsgálata, a reális és a fiktív objektumok irodalombeli megnevezésének, valamint a neveken keresztül létrejövő intertextualitás feldolgozása. Ez utóbbi területen belül különleges figyelmet érdemel az irodalmi nevek fordításának problémaköre.

4. Az egyes névfajták osztályozása hagyományosan a megnevezett objektum alapján történik. Így osztályozták a harmadik részben bemutatott névtípusokat a kötet szerkesztői is. A huszonegy terület feldolgozásában közös, hogy mindnek a célja a tudománytörténeti bevezetésen túl a követett módszerek, a felhasznált források és segédanyagok megismertetése az olvasóval. A bemutatott névfajták kiválasztása során arra törekedtek, hogy nem csupán a tudományos (névtani) érdeklődés centrumában elhelyezkedő, hanem periférikusnak tartott, sőt alig kutatott területekre is bevezessék a kötet használóit. A vizsgált névtani területek: égitestek neve (PAUL KUNITZSCH, 261–78); hegy- és hegységnevek (WOLF-ARMIN FRHR. VON REITZENSTEIN, 279–302); völgynevek (PETER ANREITER, 303–28); víznevek (JÜRGEN UDOLPH, 329–48); dűlőnevek (ERIKA WASER, 349–80); településnevek (ALBRECHT GREULE, 381–414); udvarnevek (MILAN HARVALÍK, 415–26); erődítménynevek (HANS WALTHER, 427–68); háznevek (ERIKA WEBER, 469–90); utca- és térnevek (HORST NAUMANN, 491–526); művészeti alkotások neve (ANDREA BRENDLER, 527–56); árunek (ELKE RONNEBERGER-SIBOLD, 557–604); intézménynevek (NATALIJA VLADIMIROVNA VASIL'EVA, 605–22); természeti események neve (ANDREA BRENDLER, SILVIO BRENDLER, 623–54); politikai események neve (EDGAR HOFFMANN, 655–70); keresztnemek (ROSA KOHLHEIM, VOLKER KOHLHEIM, 671–704); családnevek (WALTER WENZEL, 705–42); törzs- és népnevek (LUDWIG RÜBEKEIL, 743–72); állatnevek (STEFAN WARCHOL, 773–94); növénynevek (FRANCESCO IODICE, 795–834); korszakok elnevezései (DAMARIS NÜBLING, 835–56).

5. A kötet érdemi részét egy rövid, mindössze háromlapos glosszárú zárja, amely a legfontosabb nyelvészeti, azon belül is névtani szakkifejezéseket, terminus technicusokat értelmezi. (Ha valóban tankönyvnek is szánta a kiadó ezt a művet, érdemes lett volna jóval több szót és kifejezést magyarázó, részletesebb jegyzéket a kötethez fűzni.)

Ami viszont mindenképpen figyelemre és elismerésre méltó, az az önmagában is helytálló, több mint 140 lapos irodalomjegyzék, amely a szerkesztők állítása szerint nem a téma széles körű bibliográfiája (bár méretéből adódóan e célra is megfelel), hanem „csupán” a hivatkozott források listája. A becslés alapján is legalább 3500 bibliográfiai egységet tartalmazó lista minden kutatónak, a névtan iránt mélyebben érdeklődőnek a hasznára válik. Sajnos nem tölthet el örömmel minket, hogy e bőséges listában mindössze négy magyar irodalmi hivatkozás található. A továbbmutató tájékozódást segíti, hogy szinte minden egyes fejezet végén tematikusan rendezett bibliográfia található (sajnálatos, hogy nem minden fejezetet zár le ilyen típusú irodalomjegyzék).

6. Öröndetes, hogy a könyv a nyelvtudomány új tendenciái iránt is fogékony, integrálja többek között a kognitív tudományok eredményeit a tanulmányokba. Átlátható, jól követhető szerkezete lehetővé teszi, hogy névtudomány vizsgálati területét könnyen áttekintsük. Az alapos, alapelvekre és követhető (követendő) módszerekre elméletben kiterjedő

első és második részt a teóriát a gyakorlatban alkalmazó tanulmányokat felvonultató harmadik egység követi, így mutatva példát a tudományterülettel foglalkozni kívánó „utánpótlásnak”. Ez a felépítés is hozzájárul ahhoz, hogy a kiadványnak sikerül megvalósítania a Karlheinz Hengst által ideálként megnevezett kutatás és oktatás egységet.

A hamburgi Baar kiadónál megjelent kötet mind tartalmában, mind megjelenésében igényes. A tankönyvnek szánt jubileumi kötet ünnepi jellegét még inkább erősíti a fényes, nehéz műnyomópapírra nyomott, színes ábrákkal is kiegészített, átláthatóan tördelt szöveg. Terjedelme, nehezen kezelhető mérete, a (némely esetben túlzott) részletessége és a didaktizáltság (pl. feladatok, kérdések, lényegkiemelések) hiánya miatt viszont szerencsésebbnek tartom a tankönyv (Lehrbuch) helyett a kézikönyv (Handbuch) elnevezést. Kézikönyvként – egy névtani kutatás kiindulópontjaként, a 2003-ig elért legfontosabb közép-európai névtani eredmények rögzítéseként – kiválóan megállja a helyét. Különösen az összefogott elrendezése, a végtelenül precíz, minden szempontra kiterjedő bibliográfiai lista teszi erre a célra alkalmassá.

VESZELSZKI ÁGNES

Europäische Personennamensysteme Ein Handbuch von Abasisch bis Zentralladinisch

Hrsg. ANDREA BRENDLER – SILVIO BRENDLER. Baar, Hamburg, 2007. 868 lap

A fent említett mű (Európai személynévadási rendszerek. Kézikönyv az abháztól a középladin nyelvig) megjelenése egy különleges alkalomhoz köthető: ROSA és VOLKER KOHLHEIM elismert névkutatók 65. születésnapjukat ünnepelték. Az ő tiszteletükre készült ez a kötet a hamburgi Baar kiadó közreműködésével. A szerkesztők, ANDREA és SILVIO BRENDLER nem titkolt szándéka volt egy kézikönyv összeállítása, mely ismerteti az európai nyelvek névadási rendszereit. Az „Európai személynévadási rendszerek” című kötet egy sorozat (Lehr- und Handbücher der Onomastik) második tagjaként jelent meg 2007-ben. Míg az első kötet egy általános bevezető, a tervezett harmadik kötet betekintést nyújt majd az Európán kívüli személynévadási szokásokba is.

ANTONI M. BADIA I MARGARIT és RUDOLF FREUDENBERG köszöntője és ERNST EICHLER bevezetője után a kiadó köszönetnyilvánításait olvashatjuk, melyet a tartalom- és rövidítésjegyzék követ. A szerkesztők felhívják a figyelmet arra, hogy a kötet nem tesz eleget minden tekintetben a tudományosság feltételeinek, inkább ismeretterjesztésre alkalmas. Minden esetben maguk a szerzők döntöttek arról, hogy mi kerül bele egy cikkbe, így előfordulhatnak apróbb hiányosságok. Amellett, hogy több cikket nem hivatásos nyelvész írt, fejtörést okozott a német névtudomány bizonytalan szakszókincse is. A szerkesztők törekedtek ugyan az egységes terminushasználatra, ám ez nem minden esetben volt megvalósítható. Hét nyelvcsalád hetvenhét nyelvének névadásába tekinthet be az olvasó a kötet forgatása közben: 1. indoeurópai (balti, szláv, germán, kelta, itáliai, indoiráni, albán, görög, örmény), 2. baszk, 3. uráli (finnugor, szamojéd), 4. török (bolgár-török, kipcsak, oguz), 5. kaukázusi (északnyugat-kaukázusi, északkelet-kaukázusi, dél-kaukázusi), 6. arab, 7. mongol (7–25).

A kötet megfelel a kézikönyvekkel szemben támasztott általános követelményeknek. A praktikusság fontos szempont volt a szerkesztés során, a fejezetek világosan követik egymást. Az egyes nyelvekről szóló részek nagyrészt a következőképpen épülnek fel: az adott nyelv névrendszere általános jellemzőinek felvázolása után a fejezetírók rátérnek a konkrét névtípusok tárgyalására (családnév, keresztnév, becenév stb.), s mindezt példák segítségével szemléltetik is a szóban forgó nyelven, ha szükséges, latin betűs változatban is. Minden fejezet végén tematikus bibliográfiát találunk, mely hasznos segítséget nyújt a további kutatáshoz, tájékozódáshoz.

Nézzük ezek után néhány ismert nyelv személynévrendszerét! JOHN INSLEY az angol személynévrendszer bemutatását a keresztnévvel indítja, kialakulásukat korszakok szerint ismerteti. Az óangolban a férfinévvel közszói jelentést hordoztak, csakúgy, mint a germán nevek (*Heaðuwulf* 'harcis farkas'), bár a későbbiekben a kételemű nevek tagjai nem feltétlenül kapcsolódtak össze jelentésüknekél fogva (*Dægfrīð* 'nap' + 'béke'). Ez a férfinévhez hasonlóan a női neveknek is megfigyelhető. A továbbiakban megemlíti még a szerző, hogy a IX. századtól a skandináv hódítók új elemekkel bővítik a névrendszert (*Ásgautr*, *Gamall*). Az óangol és angloskandináv nevek ma már nagyrészt csak családnevekben fedezhetők fel, keresztnévként csupán néhány maradt fenn közülük (*Edith*, *Edmund*, *Edward*). A középanyol korban (1100–1400.) a belső keletkezésű nevek mellett megjelentek az átvételek (például kelta *Nigel*, észak-németországi *Hardekin*, a bibliai eredetű *Peter* vagy a szentek nevei közül *George*). Az újangol nevek egy része a középkorra, illetve a kereszténységre vezethető vissza (*Geoffrey*, *John*, *Margaret*), egy másik részük azonban az antik kultusznak köszönheti létét (*Alathea*, *Caesar*, *Lavinia*, *Virgil*). A reformáció hatására megjelentek az ótestamentumi nevek (*Abraham*, *Esther*) és népszerűek lettek az irodalomból (*Juliet*) és a populáris kultúrából (*Marilyn*) ismert szereplők nevei is. A családnevek fejlődése a középanyolban indult útnak; keletkezésük szerint az alábbi csoportok állíthatók fel: 1. keresztnévből (*Dunning*, *Edgar*), 2. földrajzi köznevekből (*Ray*, *Rea*, *Ree* < középany. *atter ee* 'a pataknál'), 3. helynevekből (*Sutton* < *Sutton*, Bedfordshire), 4. foglalkozásnévből (*Baxter* < középany. *baxter* 'pék'), 5. emberi tulajdonságot jelölő ragadványnevekből keletkezett családnevek (*Rank* < *rank* 'büszke'). A fejezetet egy részletes irodalomjegyzék zárja (159–169).

A DAMARIS NÜBLING és ANTJE DAMMEL által írt német nyelvű névadást feldolgozó cikk három részre osztható: 1. Személynevek, kétnévűség: a német névadást jellemzik a kételemű nevek (keresztnév + családnév), bár a középkorig az egyelemű névadás volt az általános. 2. Keresztnév: ebben az alfejezetben kiemelik a szerzők, hogy a névválasztásban számos tényező érvényesül (például a vallás, a nem vagy akár a társadalmi pozíció). Az alfejezet végén történetileg mutatják be a keresztnév változását: a germán időkben főként kívánságneveket adtak a gyermekeknek, ezekkel a nevekkel alig találkozhatunk manapság a legnépszerűbb keresztnév között, 3. Ebben a részben szó esik a családnév kialakulási lehetőségeiről, illetve a névadást motiváló tényezőkről, melyek a következők: 1. foglalkozás megnevezése (*Fischer* 'halász', *Koch* 'ács'), 2. apa keresztnéve alakul át családnévvé (*Klausmann*, *Nietzsche*), 3. külső vagy belső tulajdonságok megnevezése (*Tränkle* 'iszákos', *Rot* 'vörös hajú', *Zahn* 'fog'), 4. lakóhelyre (*Berger* < *Berg* 'hegy') és 5. migrációra való utalás (*Bayer*, *Hesse*, *Nürnberg*). A továbbiakban a szerzők ismertetik Németország, Ausztria és Svájc családnévrendszereinek különbségeit és hasonlóságait, majd a számítógépes kutatások eredményeit is. (139–49).

ALEKSANDAR LOMA írja le a szerb névadási rendszert, melyet itt most csak vázlatosan szemléltetek. A szerb név az egyéb indoeurópai nyelvekben tapasztaltakhoz hasonlóan egy keresztnévből és egy családnévből áll (*Nikola Popović*). A keresztnevéről szóló részből megtudhatjuk, hogy a férfiak nevei végén nagyrészt *-o*, *-e*, *-i*, *-a* található, míg a női nevek az *-a* végződést kapják meg. Jelentősebb mértékben a kereszténység elterjedésével jelentek meg idegen eredetű nevek a szerb névrendszerben (*Stéphanos, Paúlos, Michael*). Keresztnévnevek kétféleképpen keletkezhetnek: 1. összetétellel (*Drago-slav* 'kedves' és 'dicsőség'), 2. képzéssel (*Drag-oje, Drag-ica*). LOMA a motivációt tárgyalva megemlíti a kezdeti „beszélő neveket”, melyeknek jelentése később elhalványult. A névadásnál nagy szerepet játszott a névmágia (*Strečko* < sreč 'szerencse'), valamint az irodalmi művek (*Lazar, Milica*) és a népdalok (*Toplica*) is hatottak a névanyagra. A keresztnév után megemlíti a ragadvány- és álneveket is, melyekből akár családnév is kialakulhatott (*Kovač*). A családnévneket négy csoportba osztja: 1. az apa (ritkábban az anya) változatlan formában átvett neve (*Guzina*), 2. származásra utaló nevek leggyakrabban a *-janin*, *-skiés* az *-ac* képzőkkel fordulnak elő (*Podunavac, Prekajski*), 3. apanévi eredetű családnév *-ic*, *-ovic/-evic*, *-ov/-ev* képzőkkel (*Miličić*), 4. a házasság után a nők legtöbbször felveszik férjük családnévét, bár manapság egyre többen tartják meg férjük családnéve mellett leánykori nevüket is (*Milena Petrović-Popović*) (669–87).

Mielőtt áttérnénk az indoeurópai nyelvcsalád példái után az urálira, tegyünk egy kis kitérőt távolabbi tájakra is (a kötet egyik célja Európa fogalmának feszegetése). JALA GARIBOVÁTÓL az azerbajdzsáni személynévadási rendszerről tudhatjuk meg a legfontosabbakat. A kötetben szereplő többi kis nyelvhez hasonlóan GRIBOVA is az azeri nyelv leírásával kezd, csak ezután tér át a keresztnévnevekre. Itt három szakaszt különböztet meg: 1. a preszovjet időkben főként az iszlám hatása érződött (*Qudir* 'erős'). Az arab nevek kapcsán említést tesz egyfajta kívánságnévről, mely nem a gyermek életére vonatkozott, hanem a fiúgyermek utáni vágyat fejezte ki, ezt a nevet mindig a legfiatalabb lányt kapta (*Quizbos* 'elég a lány', *Bəsti* 'elég'), 2. a szovjet időkben meghatározó volt a szovjet ideológia (példaként említem az alábbiakat: *Ninel* Lenin nevéből, *Traktor* a mezőgazdasági fejlődésre vonatkozóan, az *Oktyabr* pedig az ünnepi hónapra utal), 3. a posztiszovjet szakaszban ismét teret kaptak az azeri nevek (*Nərimən* helyett *Nərimin*, *Leyli*, *Murad*). A családnévnevekről szóló részben kiemeli, hogy hivatalosan örökölhető családnév az 1920-as évektől vannak jelen az azerbajdzsáni személynévrendszerben, azelőtt az apa nevével azonosították magukat (67–78).

Ezek után lássunk pár példát az uráli nyelvcsalád névadására. SIRKKA PAIKKALA a finn személynévadást ismerteti. Mint már a fent említett szerzők, PAIKKALA is egy általános bevezetővel indít, melyben leírja, hogy a mai szabályok szerint a név egy keresztnévből (illetve legfeljebb háromból) és egy családnévből áll. Ezután a keresztnévnevekkel foglalkozik, melyek fejlődésének három szakaszát különbözteti meg: 1. az ófinn nevek még egyeleműek voltak, a kis létszámú lakosságon belül elegendő volt egy név az azonosításra (*Iha* 'szép'), 2. már az első évezred végén megjelentek az idegen hangzású nevek, melyek kereskedők és kézművesek közvetítésével kerültek a finn névanyagba (*Hartwig* > *Hartikka*), a XII–XIII. században pedig a kereszténység hatására megjelentek a bibliai nevek (*Petrus* > *Pietari*, *Petteri*, *Pekka* stb.), 3. a XIX. század elején rádőbbsen arra, hogy a Finnországban használatos nevek között alig akad finn eredetű név. Epnek eredményeképp a század végére számos új nevet alkottak (*Onni* 'szerencse', *Tapio*: erdőisten a népi költészetben). Kiegészítésként megemlítendő, hogy a XVII. században megjelentek a kettős keresztnévnevek (*Anna*

Stiina), melyek később összetett névvé alakultak át (*Annastiina*); érdekes, hogy ez a szokás elsőként a nők körében terjedt el. A családnevek a XIX. században nyerték el mai formájukat. A középkori nemesi és tudósnevek csak ritkán fordultak elő a finn nyelvben, szemben a polgárok és kézművesek nevével, melyekből a XVII. század végére kialakultak a családnevek. A szerző megemlíti még a katonaneveket, melyek a XVII. század végétől jelentek meg (ezt a katonai keresztnéve és az édesapa neve után kellett bejegyezni), például *Kettu* 'róka', *Voima* 'erő', majd pedig a parasztok neveit, s nem utolsósorban az apaneveket, melyeknek funkciója a rokonsági kapcsolatok szemléltetése volt: az apa vagy az anya neve (birtokos esetben) megelőzi a keresztnévet, például *Matin Olli* 'Matti Ollija' (200–214).

SAMULI AIKIO ismertetője újabb fejezettel színesíti ezt a változatos kötetet. A cikk legelőjén röviden ír a lappokról: hol élnek, milyen nyelv is a lapp, valamint hogy milyen a mai helyzetük. Ezután rátér a keresztnevekre: mindenekelőtt leszögezi, hogy a XX. század végéig nem volt szokás hivatalosan a gyermekeknek lapp nevet adni. Tipikus lapp nevek: *Mihkkal*, *Mihkku* (vö. finn *Mikael*). A lapp neveket két csoportra osztották: „saját nevek” és „keresztény nevek”, melyet a szomszédos népektől vettek át. Az előbbieket eredeti formájukban alig átalakulva azonban főként családnévként őrződtek meg. A második részben a családnevekről ír a szerző: először a XIX. században keletkeztek családnevek, nagyrészt a keresztnévből vagy az apától örökölt névből. Az sem ritka, hogy a családnév alapja egy női keresztnév volt (*Marainen*, *Marakatt*) (632–40).

A kötetben két magyar szerző írását is olvashatjuk. Míg a mordvin névadási rendszert MATICSÁK SÁNDOR ismerteti (524–33), a magyar személynévek rendszerét VINCZE LÁSZLÓ mutatja be. VINCZE a magyar névsorrendnek megfelelően (szemben például a némettel) a bevezető után a családnevekre és a ragadványnevekre tér rá, s csak azután mutatja be a keresztné- és becenevek rendszerét. A bevezető részben nagy vonalakban vázolja a névadás jellemzőit: két vagy több tagból állnak a magyar nevek (családnév és keresztnév), a családnév a keresztnév jelzőjeként minden esetben megelőzi azt. A továbbiakban szemlélteti a házasságkötés utáni lehetséges nőinév-szerkezeteket. A családneveket csoportosítja kialakulásuk és alakjuk szerint is. Főbb keletkezési módok: 1. keresztnévből keletkezett családnév (*Ábel*), 2. származásra utaló családnév (*Kun*, *Berényi*), 3. családnév a lakhely, például településrész-név vagy tájnév alapján (*rét* > *Réti*), 4. foglalkozásra utaló családnevek (*Hálás*, *Bekecs*, *Polgár*), 5. családnév megkülönböztető nevekből (*Kövé*, *Jámbor*). Alaki tulajdonság szerint megkülönböztet 1. képzetlen szólítónevekből keletkezett családneveket (*Farkas*, *Csaba*), 2. összetételeket (*Kisgyörgy*; *Tótgál*; *Györgypál*; *Apafi*), 3. rövidített keresztnevekből alakult családneveket (*Sebes* < *Sebestyén*; *Bali* < *Bálint*), 4. toldalékolt alakokat (*Zsiga* < *Zsigmond*; *Gyökös* < *György*; *Valicska* < *Valéria*), valamint 5. szólítóneveket birtokos szuffixummal ellátva (*Farkasi* < *Farkas*, *Jánosa* < *János*). A szerző felhívja a figyelmet a magyar családnevek változatos írásmódjára is (*Apafi* ~ *Gálffy*, *Tót* ~ *Tóth*, *Weöres* ~ *Veöres*). A szólító- és keresztnevekre áttérve leírja, hogy az eredeti magyar nevek egy-három szótagosak, többnyire vagy magas, vagy mély hangrendűek, szemben a más nyelvekből átvett nevekkal (*Arabella*, *Eleonóra*). A kezdetben egyelemű, például származásra utaló nevek (*Aba*) az ómagyar korban kiegészültek egyéb kategóriákkal, mint például külső vagy belső tulajdonságok alapján adott nevekkal (*Ereus*, *Fequete*). Mindemellett lehetett a névadás alapja egy tárgy, egy állat vagy akár egy növény is (*Giznoud* 'disznócska', *Keveh* 'kő'). Már a XI. századtól jelen volt a keresztnység, és hatása a magyar névadásra – változó mértékben – napjainkig tart: *Gábor*, *Mihály*, *András*, *Lukács*, *Borbála*, *Dániel*.

A történeti vonatkozású nevek sem tűntek el teljesen (*Béla, Zoltán*), s ezzel egy időben megjelentek olyan keresztnévek is, melyeket elsőként regényhősök viseltek (*Timea, Gyöngyvér*). VINCZE LÁSZLÓ a továbbiakban még két névcsoportot ismertet: a megkülönböztető nevet (*Bánki Horváth József*) és a becenevet (*Marika, Katica, Jankócska*) (799–815).

Hét nyelvcsalád, hetvenhét nyelv. Amikor ezt a kötetet kezünkbe vesszük, nem csupán névadási rendszereket ismerhetünk meg, hanem ezen keresztül megismerhetjük az európai népek színes, változatos és érdekes kultúráját is. A szerzők alapos munkájának köszönhetően egy tartalmas, hasznos könyvvel gazdagodott a névtudományi szakirodalom.

KLEIN LAURA

Kemény Gábor, Nyelvi mozaik Válogatás négy évtized nyelvművelő írásaiból

Tinta Könyvkiadó, Bp., 2007. 414 lap

KEMÉNY GÁBOR gyűjteményes kötetének címében a *mozaik* azért kulcsszó, mert ez a válogatás cikkek, tanulmányok és előadások egybeszerkesztésével a közelmúlt négy évtizedében kibontakozott nyelvi változásoknak, vitáknak és távlatoknak a fő vonalait kívánja megragadni, *mozaikkép*-pé formálni.

A kötet három részre tagolódik. Az első, a „Stílusközpontú nyelvművelés” nemcsak a gyűjteménynek, hanem a nyelvművelő KEMÉNY GÁBOR szemléletének elvi alapjait is megvilágítja. Ezeket a dokumentumokat átszövi a fegyelmezett érvelés pontossága, a szakmai vallomástétel személyes tónusa, s a szerző írásait gyakran árnyaló, több funkciójú ironia és önironia. A második rész címe, „Mondhatta volna szebben?” tulajdonképpen folytatása az elsőnek, ahogy az alcím is kifejezi: „Gyakorlati stilisztika mondatról mondatra”. A harmadik részre pedig már csak azért is fel kell hívni a figyelmet, mert a kötetcímmel azonos „Nyelvi mozaik” meglepő ismétlésnek tetszhet. Véleményem szerint, az alcím feloldja az esetleges kérdésünket. A „222 pillanatfelvétel az ezredforduló nyelvhasználatáról” alcímben ugyanis az *ezredforduló*-ra teendő a hangsúly. Az *ezredforduló* teszi egyértelművé, hogy ez a rész az időrenddel kapcsolódik a másodikhoz: a záró rész napjaink nyelvéllapotának, az eleven (mondhatnám, az érzékelhető) nyelvtörténetnek a jelenségeit, változásait leíró, értelmező írások gyűjteménye.

Az olvasókat köszöntő bevezetőjében a szerző arra a számára műhelygondot jelentő kérdésre, hogy miért szánta rá magát nyelvművelő könyve megjelentetésére, így adja meg a választ: „Hogy szembesítsem magamat ilyen műfajú régebbi írásaimmal (közvetve pedig egykori önmagammal), és ezzel bekapcsolódjam a nyelvművelés létjogosultságáról folyó szenvedélyes vitába” (13). Valamennyien tudjuk, érzékeljük, hogy ez a személyes gond senkinek sem magánügye. A vele birkózás közérdekű. KEMÉNY GÁBOR számvetése pedig azért lehet különösen közügy, mert véleményét, álláspontját – sokunkkal ha nem is ellentétben, de sokunktól különbözően – négy évtizeden át folyamatosan és nyilvánosan alakította, így a szakmai közvélemény is szembesülhet az egykor olvasottakkal, s nem utolsósorban a róluk alkotott korábbi ítéleteivel.

A szerző több változatban kifejtett álláspontjában a nyelvművelésnek a stílus a (módszereket és lehetőségeket is meghatározó) szemléleti alapja. A „megoldás (ha van megoldás a normativitás ügyében való állásfoglalásra) éppen ez: a stilisztikai szempontok hasznosítása, egy stilisztikai szemléletű nyelvművelésnek a megteremtése. Csak egy ilyen felfogású és módszerű nyelvműveléstől remélhetjük, hogy meg tudja ismertetni a nyelvközösség tagjaival az anyanyelvben rejlő kifejezések sokféleségét. [...] Így juthatunk el a nyelvi helyesség alapkövetelményétől a stilisztikai helyesség eszményéig. Vagy majdnem addig. Hiszen az eszmény épp attól az, ami, hogy csak megközelíteni tudjuk, elérni azonban nem” (21). Az anyanyelv és az idegen nyelv különbségét sokszor ezzel a fordulattal szoktuk érzékeltetni: anyanyelvén az ember azt mondja, amit akar (amit szándékozik kifejezni), idegen nyelven azonban csak azt, amit tud (azaz, amit ki tud fejezni). KEMÉNY GÁBOR álláspontját erősíthetjük annak a közös tapasztalatnak a kimondásával, hogy az idézett különbség az anyanyelvet használók körén belül is jelen van. Sokan sem az anyanyelvi kifejezésben, sem az anyanyelvi megértésben (!) nincsenek birtokában annak az ismeretnek, jártasságnak, hogy „amit kimondunk vagy leírunk, ne csupán érthető és nyelvtanilag szabályos legyen, hanem fejezze ki mindazt az érzelmi és hangulati többletet is, ami közlésünk fogalmi tartalmát kiegészíti és szubjektív hitelességét megadja” (21). Ezt az irányultságot a szerző másutt *funkcionális*-nak (20), vagy *situatív helyesség*-nek (20), illetőleg egy interjúban *stiláris odaillőség*-nek (Népszabadság, 2007. augusztus 16. 10) nevezi.

KEMÉNY GÁBOR egy szakmai önéletrajzában feltette a kérdést: „Mindent összevéve: nyelvész vagyok-e hát, vagy sem?” (Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 74. Bp., 2007: 10). A válasza: „Ha a stilisztika, a nyelvművelés és a szótárkészítés: nyelvészet, akkor igen, ha nem az, akkor »csak filológus«, mint Kovalovszky [Miklós] mondotta saját magáról” (uo.). A *filológus* csak látszatra kibúvó megnevezés. A szerzőnél is, de bizonyára KOVALOVSZKY MIKLÓSNál is. KEMÉNY GÁBOR eddigi munkássága, írásaiban dokumentált sokoldalúsága érthetővé teszi, hogy az osztatlan filológia elvét valló szerző számára egyenes út vezetett a stilisztikai szemléletű nyelvműveléshez. „A lényeg az,” – írta idézett önéletrajzában nyelvészeti pályája kezdetéről – „hogy a nyelvészek befogadtak maguk közé annak ellenére, hogy már ekkor is [!] azok a dolgok érdekelték igazán, amelyek a nyelvészet határán kívül, valahol a nyelvészet és az irodalomtörténet (és -elmélet) határterületén találhatók. Ezért kapóra jött a stilisztika, amely ekkor (az 1970-es évek elején) ígéretes korszakát élte” (9).

A stilisztikai szemléletű nyelvművelés is bele-beleütközik azonban egy-egy feldolgozásra, s főként válaszra váró kérdésbe. KEMÉNY GÁBOR ilyennek tartja például az irodalmi példák (a stilisztikai minták!) nyelvművelési megítélését. Nemcsak a stilisztikai szemléletű nyelvművelés vonzhatja ezeket bizonyítékként nyelvművelő dilemmák megoldásához, volt ilyen „hitelesítő” szerepük a korábbi nyelvművelő korszakban is. „Ezen azonban már lehetne, kellene is vitatkozni. (Nem azon, hogy a költőnek-írónak több van-e megengedve nyelvíleg, mint nekünk, »közönséges halandóknak«, hanem azon, hogy ezek a »poetica licentiák« másodlagosan felhasználhatók-e valamely nyelvi alakulat köznyelvi használhatóságának az igazolására.)” (19). Kétségtelenül sok ága-boga van ennek a példacsoportnak, ezért valóban kellene, mert lehetne is min vitatkozni. Legalább három részre bonthatók már az esettípusok is. Egyrészt stíluszándék indokolhatja egy-egy szokatlan, nem előnyös vagy helyteleníthető forma használatát – az irodalmi műben. Hitelesen (tehát a stilisztikumát is megőrizve) mint idézetek hathatnak, terjedhetnek ezek. Másrészt a különböző nyelvváltozatokból (nyelvjárásokból, szaknyelvekből, szlengből stb.) származó, a köznyelvben ismeretlen vagy akár

kerülendőnek ajánlott alaktani, szóalkotási stb. formák kisebb-nagyobb regionális elterjedtségükkel válhatnak mintává. Harmadrészt igenis vannak a szépirodalomban is téves, hibás, rontott nyelvi alakok. Egyszerűen szólva a lektornak, olvasószerkesztőnek, s nem utolsósorban a kritikuskak nemcsak fordítások esetében kötelessége a nyelvi megoldásokról, azaz éppen a „stiláris odaillőségekről” véleményt mondani, sőt adott esetben módosítást javasolni vagy akár kérni.

Nehezíti a fentiekben felidézett problémaköteg bogozgatását, hogy a közelmúlt magyar nyelv- és stílustörténetében lezajlott (és még be sem fejeződött) egy korszakváltás. KEMÉNY GÁBOR megfogalmazásában idézve: „a hetvenes évek második felétől kezd érvényesülni az [eddiggi folyamatokkal] ellentétes tendencia, amely az egységesüléssel szemben a széttagozódás, a szlengesedés, a szabálytalanság, a nyelvi durvaság (sőt trágárság) irányába hat. [...] Ez az új fejlődési irány csapódik le a korszak szépirodalmában (Esterházy, Spiró, majd Parti Nagy, Garaczi stb.), amely persze nemcsak tükrözte, hanem serkentette is a normasértő, ironikus, groteszk nyelvhasználat kultuszát, divatját” (122). Jelenlegi nyelvi, stílus- és olvasástörténeti hagyományaink közegeiben még elmondhatjuk, hogy eleven bennünk a viszonyítás: tudjuk, érezzük még, hogy mihez képest szabálytalan, durva (trágár), ironikus, groteszk ez a nyelvi és stiláris változás. Éppen ezért kettős kérdés áll előttünk: 1. mi lesz (lehet) ebből, mi történik (történhet) ezután? 2. mit kellene (mit lehetne) tennünk itt és most? Rögtönzött (és nem felelőtlen) válaszként azt mondhatjuk: az új nyelv- és stílusváltozat is addig hatásos és új(donság), amíg van még mihez képest. Ha nincs, akkor előre vagy hátra, de újra lépni kell.

A szerző szemléletére jellemző az idegen szavakra vonatkozó felfogása is. „Nem az idegen szót kell irtani, hanem a vele egyenértékű magyart terjeszteni” – írja (58). A stilisztikai szemlélethez közelebb helyezve így is mondhatjuk: az idegen szót illesszük be egy (vagy több) szinonimasorba, teremtsünk lehetőséget a jelentésárnyalati megkülönböztetésre, esetleg a szóhasadásra. KEMÉNY GÁBOR efféle különbség kialakulását érzékeli a *tüntetés* és a *demonstráció* között (vö. 65; ill. ÉKsz². *demonstráció* és *tüntetés* a.). Az újabban tapasztalható visszaidegenítés mindezért szinonimatörlést, szinonimavesztést is jelent. L. *dzsúdó* és *cselgáncs* („Egy magyar sportszó nekrológja: *cselgáncs*”: 277–8), *asszisztens* és *partjelző*, *taccsbíró* (322–3), *tréner* és *edző*, *masszőr* és *gyúró* (323); *frekvencia* és *hullámhossz*, *szenzális* és *idénymunka* (CZIGÁNY LÓRÁNT: Kortárs 1977/7: 6).

A „Nyelvi mozaik” egészét meghatározza a változás kategóriája. A változás regisztrálása, értelmezése, szórványos vagy tendencia voltának kitapogatása. Számos jelenség- és példacsoport adatait fűzhetjük össze (a kitűnő Mutató segítségével), hogy markánsan kirajzolódjanak a karakterisztikus vonások és a megjelölt időszak változásainak vonulatai, görbái. Mostanában mindenkinek feltűnhet például az igeikötők állományában, gyakoriságában, valamint funkcióikban és szerepváltásaikban észlelhető nagyarányú változás. KEMÉNY GÁBOR több cikkben követette nyomon ezt a változási hullámot, főként a *be-* és a *le-* módosulásait, valamint az igeikötők „elhagyogatását” (19). A cikkek (ironikusan mondva) nem azt regisztrálják, hogy lám már megint szaporodott a furcsán, szokatlanul használt igeikötős alakok példatára, hanem mindig az okokat igyekeznek felderíteni. Például: „A *bevéállal* tehát nem alkalmi, egyedi jelenség, hanem (talán) [!] egy most kezdődő nyelvi fejlődési tendenciának a tünete [ti. hogy erősebben kiemelődjenek a cselekvés befejezettsége, eredményes volta.]” (260); „A *befűj* és a *beidéz* igeikötője [...] nemcsak befejezettséget érzékeltet, hanem némiképp megtartja eredeti szerepét, a befelé irányulás jelzését is” (261); „A köznyelvi

sokall, megsokall vmit kifejezés mellé (nem helyette, hanem melléje, ez fontos!) [így!] a bizalmas beszélt nyelv létrehozott egy tömör és kifejező igét: *besokall*. A [...] *besokall* tárgyatlan ige, s nem is lehet tárgy, hiszen az alany tudati állapotát fejezi ki. Vagyis az új igeekötő a vonzatstruktúrát is megváltoztatta” (271); stb.

A kötet meggyőzhet bennünket arról, hogy a sokszorosán és meggyőzően hangsúlyozott stílusközpontúság mellé a változás is oda helyezendő, azaz a mai nyelvművelő magatartásnak nem csupán a stílusközpontúság, hanem a nyelvtörténeti érzékenység, a nyelvtörténeti szemlélet is alkalmas, sőt szükséges irányultsága lehet.

PUSZTAI FERENC

Bartha Csilla szerk., Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2007. 342 lap

1. A magyar nyelven folyó ciganológiai kutatások nyelvészeti vonatkozásairól mind- eddig nem jelent meg gyűjteményes kötet, a tudományterület eredményeiről az érdeklődők csak – többnyire nem is nyelvészeti – folyóiratokban vagy romológiai segédkönyvekben megjelent, sokszor nehezen hozzáférhető tanulmányokat keresgélve tájékozódhattak. Mind- ez nem csupán a hasonló tematikájú kutatások megismerésének, az azokkal való dialogikus viszony kialakításának volt a gátja, hanem megnehezítette az immár az egyetemi képzésben jelen lévő romológiai tematikának a nyelvészeti szempontú megismerését is.

Ezt a hiányt hivatott a BARTHA CSILLA által szerkesztett tanulmánygyűjtemény fel- számolni. Előrebocsátom: sikerrel; sőt, a korábbi szakirodalom „klasszikusai” mellett a kötet több olyan eddig publikálatlan írást is tartalmaz, amelyek új kutatási irányokat jelöl- nek ki a magyar nyelvű nyelvészeti romológiában. A továbbiakban főként az újabban meg- jelent tanulmányokhoz fűzök megjegyzéseket.

A kötet öt fejezetben 14 tanulmányt tartalmaz. E fejezetek címükben a következő ku- tatási területeket jelölik ki: „Cigány nyelvek és közösségek Magyarországon”, „Nyelvi szo- cializáció, nyelvi hátrány és oktatás”, Nyelvi jogok: a lingvicizmustól a pluralizmusig”, „Beszédmódok, kultúrareprezentációk, nyelvvideológiák”, „Nyelvmegőrzés vagy nyelvcsere? – Szociolingvisztikai vizsgálatok cigány közösségekben”. A következőkben e fejezetek sorrendjében tekintem át a kötet tanulmányainak hozzájárulását az egyes kutatási területekhez.

2. A kötet első tematikus egységében a magyarországi cigányok által beszélt nyelvek és nyelvi helyzetek általános jellemzéséről olvashatunk. SZALAI ANDREA alapos elemzése főként a romani nyelv szociolingvisztikai helyzetével foglalkozik, de emellett kitér a ma- gyarországi cigányok nyelvi változatosságáról szóló statisztikai, néprajzi és szociológiai irodalom kritikai áttekintésére. Külön foglalkozik a romani nyelvjárások klasszifikációjának korlátaival, ezeket a hagyományos nyelvföldrajzi módszertannak a romani nyelvváltozatok társadalmi kontextusát figyelmen kívül hagyó megközelítéséből eredezteti. E kritika értel- mében a kérdőíves és kísérleti eljárásokon alapuló nyelvföldrajzi metodika alkalmatlan az összetett változatosságukban élő területi nyelvváltozatok vizsgálatára. Ugyanakkor lehetsé-

ges, hogy a térbeliség társas és perceptuális folyamatait is elemző újabb geolingvisztikai megközelítésmódok – áttekintésükre l. D. BRITAIN, *Space and Spatial Diffusion*. In: J. K. CHAMBERS – P. TRUDGILL – N. SCHILLING-ESTES (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*. Blackwell: Malden, MA, Oxford, and Garitón, Australia. 2002. 603–37. – a romani nyelv heterogenitásának leírásához és értelmezéséhez is hozzájárulhatnak.

E fejezet talán a leginkább heterogén tematikájú a kötetben: SZALAI ANDREA tanulmánya mellett itt olvasható még PÁLMAINÉ ORSÓS ANNÁnak a beás nyelv magyarországi helyzetét áttekintő dolgozata, valamint P. TÁLOS ENDRE hangtani tanulmánya, amely a fonológiai szabálykölcsonzés néhány esetét tárgyalja a romaniban. ORSÓS ANNA írása beszámol arról a munkáról, amelyet a beás nyelv standardizációjának kezdeti lépéseként a nyelv grammatikájának leírása és írásbeliségének kialakítása jelent, és amelyben a szerző eddigi tevékenysége révén nagy érdemeket szerzett. Megemlítendő, hogy saját terepmunkatapasztalataim alapján a *beás* nép- és nyelvnév használata kevésbé indokolt: ha a nyelv beszélőinek magyar nyelvű gyakorlatát figyelembe vesszük, érdemes lenne a helyi közösségekben általánosan élő *bojás* etno- és glottonimát használni. (A továbbiakban igazodom a nyelv beszélőinek magyar nyelvi gyakorlatához.)

3. A következő nagyobb egység a nyelvi szocializáció és a nyelvi hátrány kérdésével foglalkozik, az utóbbi kérdést az iskolai sikeresség kontextusában értelmezve. RÉGER ZITÁnak az általa irányított, a „Cigány gyermekek nyelvi szocializációjának vizsgálata” című, az 1980-as években folytatott kutatási programjáról szóló dolgozata a téma alapműve. E kutatás eredményei nemcsak a szerzőnek az *Utak a nyelvhez* (Bp., Akadémiai Kiadó, 1990.) című kötetéből vagy a posztumusz megjelent *Cigány gyermekvilágból* (szerk. KASSAI ILONA – KOVALCSIK KATALIN, Bp., L’Harmattan, 1999.) lehetnek ismerősek, de a tanulmánygyűjteménybe ugyancsak felvett, az ugratásról szóló, eredetileg angol nyelvű írásából is. E tanulmány ugyan egy későbbi fejezetbe került, de szemléletében és a hivatkozott kutatás alapján is szorosan kapcsolódik az előbbi munkához.

Kevésbé illeszkedik a kötet témájához FORRAY R. KATALIN dolgozata, amely ugyan az iskolának és a cigány családoknak az oktatási folyamatról kialakított koncepciója közötti különbségeket árnyaltan elemzi, és szempontjai között a társadalmi hátrány kérdését is felveti, de az elemzés nem érvényesít a nyelvvel, nyelvhasználattal kapcsolatos tényezőket (erről bővebben később is).

4. Külön fejezet foglalkozik a nyelvi jogok kérdésével. Ennek nemzetközi vonatkozásait a romani nyelvészet talán legjelentősebb mai kutatója, YARON MATRAS mutatja be tanulmányában. A cigányok nyelvi jogai az európai kontextusban több szempontból is másképp jelennek meg, mint Magyarországon. Ez főképp abból adódik, hogy nálunk nem csupán a romani nyelv használatának lehetőségei és korlátai kapcsolódnak a nyelvi jogi kérdéshez. És nem csak azért, mert Magyarországon „cigány” nyelvként a romani mellett jelen van a bojás, hanem a magyar egynyelvű cigány beszélők nyelvi helyzete miatt is. A romaniul és bojásul első nyelvként beszélők nyelvi jogaival kapcsolatos kérdésekről KONTRA MIKLÓS írása tudósít, röviden két fő területet azonosítva, ahol nyelvi alapon érvényesülő diszkrimináció, azaz lingvicizmus van jelen: az egyik a beszélők anyanyelvi oktatásának hiánya vagy jelentős korlátozottsága, a másik az ilyen oktatásra jogosultak számának adminisztratív manipulálása. Az előbbi területen KONTRA a Nemzeti alaptantervnek a cigány tanulókat

„dominánsan magyar nyelvű”-ként tételező megfogalmazását lingvicizmusnak tartja, mivel ebből a megközelítésből levezethető, hogy a romani vagy bojás nyelvű iskolai oktatás bevezetésére azért nem lenne szükség, mert nincsenek e nyelveknek olyan beszélői, akik az iskola megkezdésekor első nyelvként nem a magyart használnák. Ugyancsak lingvicizmus érhető tetten a magyarországi népszámlálásoknak abban a gyakorlatában, amely összevontan kezeli a romanit és a bojást mint a „cigány” nyelv alá tartozó kategóriákat, és ezáltal láthatatlanná teszi egyik vagy másik nyelv beszélőinek számát. Ennek az eljárásnak a képzelensége a nyelvészeti érvektől függetlenül is belátható, ha arra gondolunk, hogy a magyarországi cigányok által beszélt „cigány” nyelvek közé tartozik túlnyomó többségük anyanyelve, a magyar is.

FORRAY R. KATALIN tanulmánya a cigány nyelvek oktatásának jogi, politikai és az intézményrendszer gyakorlatában megjelenő vonatkozásait elemzi. Ezek közül kiemelendő az a diszkriminatív eljárás, amely az eddigiek mellett már magyar egynyelvű cigányokat is érint: az enyhe vagy közép súlyos értelmi fogyatékosok számára kialakított speciális oktatásban egyes becslések szerint a cigány diákok aránya 40 százalék (160). Összefüggésben azzal, hogy ebben az oktatástípusban ilyen mértékben felülreprezentált a cigány gyerekek jelenléte, felvethető a nyelvi hátrálynak a jelenséget befolyásoló szerepe. A nyelvi hátrányt itt nyelvi „másságnak”, azaz a többségi normáktól való eltérésnek tekintem, amely úgy válik a beszélői számára egyenlőtlenséggé, hogy a nyelvi különbségek az iskola kontextusában társadalmi hátránnyá alakulnak át (a nyelvi hátrány ilyen értelmezésére lásd pl. RÉGER idézett munkáit vagy BARTHA CSILLA, Nyelvi hátrány és iskola. Iskolakultúra 12 [2002.]/6–7: 84–93). A cigány gyerekek – sokszor már a beiskolázás gyakorlata által is újratermelt – társadalmi hátrányának nyelvi vonatkozásait e kötet kevésbé hangsúlyosan kezeli. Többen is említik ugyan a cigány gyerekek iskolai előremenetelével kapcsolatos nyelvi problémákat, és ennek leginkább látható jeleként Magyarországon vagy Szlovákiában is beszámolnak olyan helyzetekről, ahol magyarul nem tudó gyerekek bármilyen nyelvpedagógiai program híján kerülnek be a magyar nyelvű iskolarendszerbe, de a kérdés részletesebb vizsgálatára érdemes lett volna önálló tanulmányban kitérni.

5. A következő fejezet antropológiai nyelvészeti módszerekkel végzett mikroelemzések eredményeit mutatja be. E fejezet három tanulmányt foglal magába: egyrészt RÉGER ZITA korábban már említett dolgozatát az ugratásról, másrészt KOVALCSIK KATALIN néprajzi leírását egy olténiai rudár közösség kultúrájának különböző reprezentációiról, végül HORVÁTH KATA tanulmányát a „cigányok” létrehozásának gyakorlatáról a hétköznapi interakciókban.

KOVALCSIK KATALIN egy román nyelven beszélő, környezete által cigánynak tekintett romániai közösséget vizsgál a csoport narratív identitásának elemzésével, majd a közösség sajátos ünnepének, a gurbanének a leírásával, végül pedig a rudárok körében megjelenő új vallási csoportnak, a pünkösdisták gyülekezetnek a közösség hagyományos kulturális rendszeréhez való viszonyulását elemzi.

HORVÁTH KATA a kötetben olvasható, terepkutatáson alapuló többi tanulmánytól eltérően nem tekinti előre meghatározottnak, hogy „cigánykutatást” folytat, azaz nem az etnicitásuk által meghatározott cigányok közösségének nyelvhasználatáról kívánt újabb megfigyeléseket tenni. Kiinduló kérdése az volt, hogyan jönnek létre a „cigányok” a nyelvi interakciókban. Ez a nézőpont radikális eltérést jelent azon szociolingvisztikai kutatások

szemléletétől, amelyek implicit módon a beszélőközösség újabban többek által kritizált koncepciója alapján vizsgálják csoportokat és azok nyelvi viselkedését. HORVÁTH megközelítése a gyakorlati közösség modelljéhez áll közel (P. ECKERT – S. MCCONNELL-GINET, *Think practically and look locally: Language and gender as community-based practice. Annual Review of Anthropology* 21 [1992.]: 461–90.; UÖK, *Language and Gender*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.; magyarul lásd M. BUCHOLTZ, „Minek legyenek normális?” Nyelvi és identitásgyakorlatok külön-c lányok közösségében. *Replika* 45–46. 2001: 191–211), de ahhoz képest hangsúlyos kérdésként kezeli a társadalmi (hatalmi) kényszereknek a diszkurzív gyakorlatokban való megjelenését. Tanulmánya – konkrét nyelvi interakciók elemzésével – meggyőző módon mutatja be az althusseri interpellációnak a faj- etnikai-társadalmi különbségekről szóló diszkurzív egyeztetés és egyezkedés gyakorlatában való újragondolhatóságát.

6. A kötet utolsó fejezete a magyar szociolingvisztika egyik gyakran vizsgált kérdésével, a nyelvcseré és a nyelvmegtartás dinamikájával foglalkozik. Itt megint három tanulmány olvasható, esetleírások a magyarországi oláh-cigányok és bojások, továbbá egy szlovákiai romani–magyar–szlovák többnyelvű közösség nyelvi folyamatairól.

Két tanulmány, BARTHA CSILLÁÉ és ORSÓS ANNÁÉ egy közös kutatás azonos módszerekkel gyűjtött, így összehasonlítható adatainak felhasználásával készült. BARTHA CSILLA két nyírségi oláh-cigány közösség nyelvhasználatának funkcionális vonatkozásait elemzi. Rámutat arra, hogy miközben a kvantitatív adatok alapján a két vizsgált közösségben a romani és a magyar használatának viszonylagos stabilitása van jelen, és a kisebbségi nyelv intergenerációs átadásának a nyelvcseré szempontjából döntő folytonossága is fennáll, a kvalitatív módszerrel gyűjtött adatok némiképp árnyalják ezt a nyelvmegtartásról tanúszkodó képet. Ezek szerint a cigány férfiak és nők eltérő párkapcsolati szokásai a nyelvcseré-nyelvmegtartás szempontjából is értékelhető különbségekkel járnak. A cigány férfiak és nők számára megengedett stratégiák olyan módon térnek el egymástól, hogy a férfiak gyakran törvényes házasságukat otthagynak nem cigány partnerrel alapítanak új családot. Ebben a közegben pedig a gyerekek nyelvi szocializációja már magyar nyelven zajlik. Felvethető ugyanakkor, hogy ennek az összefüggésnek a feltárása nem a kvantitatív és kvalitatív módszerek közötti különbségekből fakad, hanem inkább a kvantitatív kutatás alapsokaságának szűkkörű meghatározásából adódhat. Ha jól értem, a cigány férfiak által alapított exogám kapcsolatokból született gyerekek csoportja nem tartozott bele a releváns populációba, ennélfogva a kérdőíves kutatás az ő nyelvhasználatukra feltehetőleg jellemző magyar nyelvi dominanciát sem mutathatta ki.

Mindez ugyanakkor azzal a kötetben többször is érintett, de a cigányok közösségeit tanulmányozó szerzőktől általában nem tematizált kérdéssel áll összefüggésben, hogy kit tekinthetünk cigánynak. E kérdés megválaszolása nélkül – még ha a kutató HORVÁTH KATÁHOZ hasonlóan a szociológiai hagyományban élő öndefiníciós vagy környezeti meghatározás közötti dilemmát nem is tekinti érvényesnek – a megkérdezettektől nyert adatok alapján a cigány közösségek egészére vonatkozó állításokat megfogalmazni némiképp esetlegesnek bizonyul.

A nyírségi oláh-cigány közösségek vizsgálatával összehasonlítható módon foglalkozik ORSÓS ANNA dolgozata a baranyai Mánfán élő bojás közösség nyelvcseréjével. Szembeötlő, hogy a felkeresett bojás közösség kétnyelvűsége jóval kevésbé kiegyensúlyozott, mint

a BARTHA CSILLA által vizsgált oláh cigány csoportoké. ORSÓS ANNA tanulmányában a nyelv-választás és egyes szociológiai változók összefüggéséről számos kimutatást közöl. A nem nyelvi változók közül, összhangban a ciganológiai hagyománnyal, nagy jelentőséget tulajdonít a társadalmi nem tényezőjének. Elemzésében több ponton rámutat a bojás férfiak és nők nyelvi viselkedésének különbségeire – ezek értelmezése azonban nem egyértelmű. Egy helyen a bojás nők magyarnyelv-választásának nagyobb gyakoriságát a nőknek a nagyobb presztízsű változatok iránt a kétnyelvűségi helyzetekben általánosan megfigyelt orientációjára vonatkoztatva értelmezi (278), máshol azonban azt olvassuk, hogy „[a] különböző családtagokkal történő nyelvválasztás során a nemek között nincs nagy különbség” (275), megint másutt pedig a következőt: „függetlenül attól, hogy milyen nemzetiségűnek vallják magukat, a férfiak többet beszélnek magyarul, mint a nők” (280). Ezek alapján a bojás férfiak és nők nyelvi viselkedésének különbségei vagy hasonlóságai a szerzőnél bővebb elemzést kívánnak.

MENYHÁRT JÓZSEF és M. PINTÉR TIBOR tanulmánya a Gramma Nyelvi Iroda keretében végzett kutatásuk eredményeit mutatja be egy dél-szlovákiai szegregált közösség, a Nyékvárkony közelében fekvő Malomhely roma közösségének nyelvi helyzetéről. Hasonlóan a BARTHA CSILLA dolgozatában bemutatott oláh cigány közösséghez, itt is funkcionális többnyelvűséget találunk: a romani és a magyar nyelv egymástól többé-kevésbé jól elkülönülő szerepkörben használatos. E két nyelvhez képest a szlováknak igen csekély jelentősége van a közösségben, ha az államnyelven kell megszólalni, a közösség tagjai a néhány szlovákkul is tudó helyi beszélőhöz fordulnak segítségért. A szerzők röviden elemzik a malomhelyi iskolások nyelvi helyzetét: a gyerekek kivétel nélkül a közeli település magyar nyelvű speciális (enyhén értelmi fogyatékosok számára fenntartott) iskolájába járnak, itt tanulnak meg a tágabb környezet nyelvén, magyarul, de az államnyelv elsajátítása az iskolai oktatás keretében már csak korlátozottan megy végbe. A szerzők szoros összefüggést látnak a malomhelyi közösség tagjainak nyelvi helyzete és társadalmi marginalizációja között.

7. Végül néhány szót a kötet szerkezetéről: a szerkesztői előszó, amelynek angol fordítása a kötet végén olvasható, alapos eligazítást nyújt az egyes fejezetekről és tanulmányokról. A kötetet bibliográfiai összeállítás zárja, amely egyrészt válogatás a magyar nyelvű romani és bojás nyelvészeti tanulmányokból és oktatási segédanyagokból (nyelvkönyvekből, szótárakból, szépirodalmi munkákból), másrészt a romani nyelvészeti kutatások nemzetközi publikációiból. A kötet könnyen áttekinthető szerkezete és a témában való tájékozódást elősegítő mellékletek mellett megemlíthető néhány szerkesztői következetlenség is: egy-két felesleges ismétlés elhagyható lett volna, például a 11. lapon és a 244–45. lap 1. jegyzetében is olvasható bekezdés vagy a KEMÉNY ISTVÁN-féle 1971-es cigánykutatás adatainak többszöri bemutatása. Ugyancsak hasznos lett volna egy-egy ábrát részletesebben értelmezni, például a 273. vagy a 300. lapon (az előbbinél nem világos, mit jelölnek az y tengely százelékszámai, az utóbbinál az „NÉ” rövidítés jelentése marad homályban). ORSÓS ANNÁNAK „A beás nyelv megőrzésének lehetőségei” című dolgozatában több ábra adatai eltérnek a szövegben megadott számoktól (7., 9–11., 13. ábra), ugyanitt érdemes lett volna a szerző által többnyire csak kódszámokkal hivatkozott kérdéseket tartalmazó kérdőívet is közreadni (vagy a kódokat feloldani).

8. A tanulmánygyűjtemény hiánypótló munka, a magyar ciganisztika reprezentatív kiadványa. A kötet a magyar nyelvű ciganológiai kutatások sokszínűségéről tanúskodik, s míg e sokszínűség a szemléletmódok egymással sokszor nem összeegyeztethető heterogenitásából is adódik, ha az egyes megközelítésmódok közötti különbségek reflektálttá válnak, megteremtődik annak lehetősége, hogy a további kutatások többféle hagyományhoz kapcsolódóan alakítsanak ki termékeny viszonyt napjaink magyar nyelvű ciganológiájának főbb kérdéseivel.

BODÓ CSANÁD

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Hasan Eren
(1913–2007)

Nagy veszteség érte mind a török, mind a magyar nyelvtudományt: életének 88. évében, 2007. május 28-án elhunyt Hasan Eren, a török nyelvtudomány kiemelkedő egyénisége, huzamos időn át a magyar nyelvtudománynak is aktív művelője, a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Körösi Csoma Társaság tiszteletbeli tagja.

1919. március 15-én született a bulgáriai Vidinben. Itt végezte alsó- és középfokú tanulmányait, török anyanyelvén kívül itt tanult meg oroszul és franciául. Magyar kapcsolatait 1926-ban, Németh Gyula vidini török nyelvjárási kutatásai idején kezdődtek. Németh érdeme, hogy fölismerte Erenben a turkológia művelésére való általános készséget, közelebbről ennek a magyarországi turkológiában is hasznosítható lehetőségét. Hazánkba invitálta, ahol a tudóspalánta 1938-ban az Eötvös Collegium tagjaként a Pázmány Péter tudományegyetemen kezdte meg ösztöndíjas tanulmányait, ahol Németh Gyula, Fekete Lajos és Ligeti Lajos óráit hallgatta. 1942-ben summa cum laude habilitált, majd professzori rábeszélésre Budapesten maradt.

Hazai turkológiai munkálkodása, mely magától értetődően a magyar–török nyelvi kapcsolatoknak, közelebbről török jövevényszavainknak a kutatására irányult, 1940-ben a Magyar Nyelvben közölt „Csutak” című cikkével indul. Ezután többéves itt-tartózkodása során, 1943-ig sorra-rendre jelentek meg a jövevényszavakról és nevekről szóló török–magyar vonatkozású közleményei – több mint 30 –, legnagyobbbrészt a Magyar Nyelvben, egyszer-egyszer a Körösi Csoma Archivumban, valamint a Nyelvtudományi Közleményekben. Közülük kettőt emelnék ki: „A *székely* név magyarázatához” (MNy. 1949: 205–8), illetve „A török magánhangzó-váltakozások” (NyK. 43: 356–73).

Hazánkban vészelte át a háború viszontagságait. 1946-ban egyetemi magántanári titulust kapott, Ortutay Gyula pedig megélhetésének biztosítása végett a Magyar Rádiónál kínált fel számára állást.

1946-ban visszatért hazájába. Két év múlva az Ankarai Egyetemen docensi kinevezést kapott, majd hamarosan professzorrá nevezték ki az Ankarai Egyetem Hungarológiai tan-székének vezetőjeként. Tanári tevékenysége mellett mind jobban bekapcsolódott hazája nyelvtudományi közéletébe. Elsősorban a török szótári munkálatokban vállalt vezető szerepet, hosszú időn át irányította a Szótári és Terminológiai Bizottságot.

A török nyelvtudomány meghatározó tagjaként 1983 és 1993 között mint annak elnöke vezette a Török Nyelvtudományi Társaságot. Meghatározó szerepe volt a sok kiadást látott „Türkçe sözlük” című török szótár munkálataiban. Szótári munkálkodásán túlmenő nyelvtudományi tevékenységéről impozáns méretű publikációs jegyzéke tesz tanúságot. Ebben sokszor bukkantak föl kifejezetten magyar tárgyú tanulmányok, főként szótörténeti-etimológiai vonatkozásban. Ebbéli munkálkodásának nagyméretű összefoglalója török etimológiai szótára (Türk Dilinin. Etimolojik Sözlüğü. Ankara, 1999.), melyben a török szókincset a magyar turkológia eredményeit és természetesen saját kutatásait is fölhasználva mutatta be.

Élénk figyelemmel kísérte a magyarországi etimológiai vizsgálatokat. Az „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen”-ről kimerítő ismertetést írt a Türk Dili című folyóiratban (vö. MNy. 1996: 116–33, 2002: 385–95).

Kapcsolatait Magyarországgal, a magyar tudománnyal mindvégig fenntartotta, többször is megfordult hazánkban. Két éven át (1973 és 1975 között) vendégtanárként működött az ELTE Török Filológiai Tanszékén. Egykori magyar professzorai iránti kegyeletét rendszeresen leróta: így 1970-ben Fekete Lajos sírkövének avatásán, valamint 1977-ben Németh Gyula emléktáblájának avatásán is részt vett.

2000 júniusában a Magyar Tudományos Akadémián „A török nyelv etimológiai szótára és a magyar nyelvtörténet” címmel társaságunknak tartott előadásán saját török etimológiai szótárának fényében tért vissza az újabb magyar etimológiai kutatások turkológiai vonatkozásaira (MNy. 2005: 275–82¹). Szakavatott észrevételei jól hasznosíthatók lesznek majd a jövőbeni magyar etimológiai kutatások számára.

Hasan Erennek a magyar tudományosság részéről méltán jutottak elismerések: 1966-ban a Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1972-ben a Kőrösi Csoma Társaság, 1988-ban pedig a Magyar Tudományos Akadémia választotta tiszteletbeli tagjává. Tudományos érdemeit általában, különösképpen pedig a magyar tudományosságnak tett szolgálatait 2000-ben a Magyar Köztársaság a Magyar Köztársaság Érdemrendje kitüntetés adományozásával ismerte el.

Amikor mély fájdalommal búcsúzunk tagtársunktól és kedves barátunktól, nem lehet szó nélkül hagyni, hogy Hasan Erent milyen szoros érzelmi szálak kötötték nemcsak a magyar tudományhoz, hanem hazánkhoz, a magyar néphez, valamint nyelvünkhöz is. Hogy ez a kapcsolat halála óráján is milyen jellemzően, meghatározóan jutott kifejezésre, azt Hazai Györgytől tudom: utolsó szavait magyarul mondta el.

Hűséges tagtársunkat, kedves barátunkat mély fájdalommal siratjuk és tartjuk emlékezetünkben.²

BENKŐ LORÁND

¹ Ezen 2002-ben és 2005-ben közölt, hasonló tárgyú szövegeinek sajnálatos fölcserélődését a folyóiratunkhoz eljuttatott kéziratok közvetítési zavarai okozták.

² Az adatok pontosítását Hazai Györgynek és Kakuk Zsuzsának köszönöm.

Búcsú Rónai Bélától* (1923–2009)

Az idei tanévkezdéskor szomorú hír érkezett Bábólnáról, s a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Nyelvtudományi Tanszéke, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az Anyanyelvápolók Szövetsége mély megrendüléssel fogadta: hosszan tartó súlyos betegség után elhunyt szeretve tisztelt nyugalmazott munkatársunk, dr. Rónai Béla kandidátus, c. egyetemi docens.

Magyarladon született, a neves Rippl-Rónai család újabb – ezúttal nem művész, hanem tudós – ígéreteként. Iskolaévei innen először a szomszédos Patosfára és Szigetvárra, majd a bajai tanítóképző intézetbe és a szegedi tanárképző főiskolára vezették. Katonai szolgálata és hadifogsága után 1947-ben magyar–német–történelem szakos tanárként végzett. 1949-ben a pécsi püspöki tanítóképző intézetbe került, s 1950-ben innen kapott meghívást Temesi Mihály tanszékvezetőtől – Klemm Antal és Bálint Sándor szegedi ajánlásának köszönhetően – az éppen frissen alapított Pécsi Pedagógiai Főiskola (a későbbi Pécsi Tanárképző Főiskola) magyar nyelvészeti tanszékére. Azóta szinte a legutóbbi időkig folyamatosan ide kötődött munkássága, s a Janus Pannonius Tudományegyetemről történt nyugdíjazása (1983.) körül átmenetileg még a bajai, majd a szekszárdi tanítóképző főiskolán (alapító tanszékvezetőként) és a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskolán is oktatott, s természetesen az egyetemi tanszékre is visszajárt tanítani mindaddig, amíg egészségi állapota engedte. Ekként – évtizedeken át – magyartanárok és tanítók nemzedékeit indította el a pedagóguspályán – útravalóul az anyanyelv szeretetét, a nyelvi igényesség személyes példáját nyújtva.

A főiskolai tanszéken – kezdetben adjunktusként, majd docensként, végül főiskolai tanárként – szerteágazó oktató-kutató tevékenységet kellett végeznie. Elmélyült szakmai érdeklődésének megfelelő szűkebb szakterülete lassan mégis kikristályosodhatott a néprajzzal is érintkező névtan, a nyelvjárástan, a leíró magyar nyelvtan, valamint a beszéd- és nyelvművelés témakörében. Ezekben elért kutatási eredményeinek elismerését hitelesíti mind a pályakezdő főiskolai oktatóként szerzett bölcsészdoktori cím, mind az érett egyetemi pályaszakaszhoz fűződő kandidátusi fokozat (1982.). Maga a szakmai közvélemény természetesen közben is folyamatosan értesülhetett sokoldalú eredményeiről számos tudományos közleményéből és különféle konferenciákon tartott előadásaiból.

Az egyébként végig a Dél-Dunántúlhoz kötődő szakmai életútnak volt egy figyelemre méltó kitérője is a határon túli hungarológiai misszió, a vendégtanárkodás szerepvállalásával. Ennek állomásait jelzi a szlovákiai magyartanárok nyári akadémiaja (Pozsony, Nyitra, Kassa; 1960–64.), Újvidék (az egyetem magyar tanszéke és a helyi rádió magyar stúdiója; 1967.) és tartósabban Maribor (a kétnyelvű pedagógusjelöltek anyanyelvi képzésével; 1967–71.). Ez utóbbi szolgálatára szépen visszatekint „Magyarok Szlovéniában. Magyar tanítótam Szlovéniában” című írásában (1971.).

Életművére meghatározó hatással volt szűkebb hazája, szülőföldje, gyermekkorának otthoni tája, a Somogy és Baranya megyéhez tartozó Zselic. Munkásságának ezt a vonulatát koronázta meg – egyben a hazai tájnyelvi atlaszok sorát gazdagítva – a „Zselici nyelvatlasz. Nyelvöldrajzi vizsgálatok a Zselicben” (1993.). Ennek előtanulmányaiként a közlemények sorából külön említést érdemelnek a mutatóvány-pályamű (1948.), a Patosfa néprajzi monog-

---

* Búcsúztatása Dunaföldváron volt, 2009. október 2-án.

ráfíáját jelentő doktori értekezés (1958.) és a kutatási beszámoló (1963.), valamint a diglosszia és a magyar–német bilingvizmus, illetve ezzel összefüggésben a kiejtés iskolázásának kérdéseit taglaló írásai (1967., 1973.).

A nyelvjáráskutató figyelme időközben természetesen kiterjedt a régió másik vidékére, az Ormánságra is. Egyébként magam is, még gyermekkoromban itt ismertem meg személyesen közelebről, egy – a pécsi hallgatók számára az ő irányításával vezetett – kákcisi terepgyakorlat alkalmával, amelynek megszervezésére ott tanító édesapámat kérte meg, aki bizony ugyancsak tanítványa volt. (Akkor persze még nem tudhattam, hogy édesapám egykori tanára majd nekem is tanárom lesz. Aztán mindezt végül magyar szakos diákként megtapasztalhattam, sőt később kollégája is lehettem. S minthogy kifogástalan nyelvi mintájának eleve példamutató erejével magasra helyezte a léceket, az előbbi szerepkörben bizony nem is volt könnyű ennek a mércének megfelelni. Ma úgy látom, hogy mint hajdani hallgatói már csak ezért is, vagyis a – személyes példaadásához igazodni próbálkozó – erőfeszítésért is hálásak lehetünk neki, mert meghatározó módon az igényesség felé vezetett.)

Dialektológiai, illetve névtani írásai közül külön figyelmet érdemel „A népetimológia a földrajzi nevekben” (1982.), „A nyelvjárási rendszerek elemeinek egyenlőtlen változása” (1993.), „Zsidók a magyarországi földrajzi nevekben” (1993.), „Az interetnikus kapcsolatok tükröződése a bukovinai székelyek személyneveiben” (1995.), valamint a szekszárdi nyelvváltozat ő ~ ë ~ e váltakozását elemző írása is: „Magyar élőnyelvi kutatások Szekszárdon” (1996.).

A honismeret, a helytörténet, a néprajz, a névtan és a nyelvjáráskutatás nála szerves egységbe olvad. Erről tanúskodik írásai közül például a „Rejtett kincsek nyomában” című baranyai népmondagyűjtemény (Vargha Károly és Muszty László közreműködésével, 1960. – immár újabb kiadásban is) és a „Föld alatti birodalom. A Baranya megyei bányászok meséiből” (Vargha Károlyval, 1955.), majd „A furfangos bányászlegény. A Baranya megyei bányászok hagyományaiból” (Vargha Károlyval, 1961.; németül: 1973.) válogatott kötetei, lektori szöveggyűjteményéből pedig a „Bukovinai székely népmesék” 1–4. kötete (Sebestyén Ádám gyűjtésében), s oktatói tevékenységéből a néprajzi és nyelvjárási szakkör is, amelyből annak idején tudományos diákkör alakult a főiskolán. A hallgatóknak később is több Somogy, Zala, Tolna és Baranya megyei néprajzi és nyelvjárási gyűjtőutat vezetett.

Első átfogó igényű felsőoktatási teljesítményeként közreműködött az „Anyanyelvünk” (1955.) megírásában – Temesi Mihály és Vargha Károly szerzőtársakkal – az ismeretterjesztést is szolgáló, ám egyértelműen tudományos igényű leíró magyar nyelvtan főiskolai bevezetésével. Ebben a szellemiségben fogant „A magyar nyelvtanítás módszertanának vázlata” (Terestyéni Ferencsel, 1959.) és „A leíró magyar nyelvtan alapjai” (Temesi Mihályval, 1966.), illetve a „Stílusztan” (Kerekes Lászlóval, 1966.), majd az „Anyanyelvi műveltség és beszédkultúra (A szónokképző tanfolyam tananyaga)” két kötete is (1973.). A későbbiekben – az egységes tanárképző főiskolai jegyzetek, tankönyvek sorából – kiemelkedik a Kerekes Lászlóval közösen írott „Nyelvművelés és beszédtechnika” (1974.), újabban pedig a közvetlenül a közoktatásban is – szépirodalmi példákkal adatolt magyar nyelvtanként – kitűnően hasznosítható „Édes anyanyelvünk” című könyve (2009.).

Szakírói és szépirodalmi munkásságának tágas világát jelzi például az 1980-ban elhunyt „legszőgedibb szögedit” megidéző szép könyve (Bálint Sándorra emlékezem), a színek gazdag szimbolikájával foglalkozó, több kiadást megért „Népművészet” című főiskolai tankönyv (Platthy Györggyel) és „Mint cseppben a tenger (Emlékek a nyugati hadifogságból)” című regénye (1995.).

Széles körben végzett ismeretterjesztő tevékenysége sohasem korlátozódott a nyelvkultúra ünnepi alkalmaira (a magyar nyelv, illetve az anyanyelv hetének rendezvénysorozataira), hanem hagyományt teremtve eleven folyamatosságot képviselt Pécs és a régió mindennapi médiavilágában (korábban például még a Pécsi Rádió nyelvhelyességi műsorában is, később pedig elsősorban a Dunántúli Napló „Magyarul – magyarán” című állandó heti nyelvművelő rovatában, amely tíz év után végül a HetedHéthatár című közérdekű magazinban folytatódott). E népszerű, olvasmányos, gyakorlatias írások gyűjteményéből tartalmaz utólagos válogatást a „Fölnevelő édesanyám (Kis magyar nyelvművelő)” négy kötetből álló sorozata. A rövid írások füzérének szemléletmódja a következetes mércével mérő nyelvművelői szigor és az esendő nyelvhasználóval szemben tanúsított tapintat egységében fogant. S miként – Illyés Gyula Koszorú című versének kicsengését földidézve – már a sorozat személyes hangvételű címe is sugallja, tükrözi a szülőhazához és az édesanyához fűződő anyanyelv nevelő-növelő kincsei iránt féltőn és otthonosan táplált meleg szeretetét.

80. születésnapján, 2003-ban egykori és mai pályatársainak, tanítványainak és további tisztelőinek ünnepelő körében, meghitt hangulatban éppen e sorozat újabb, utolsó kötetével köszönthettük a Pécsi Tudományegyetemen a nyugalmazott nyelvészprofesszort, s hálás köszönetünk és őszinte tiszteletünk jeléül akkor még jó egészséget és töretlen alkotókedvet kívánhattunk neki. Nem tudhattuk, hogy számára ez volt az utolsó alkalom, amikor ilyen népes társaságtól szeretettel körülvéve mindenki rá figyelt.

Munkásságának elismeréseként – a SZOT-díjon túl – a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1978-ban Csúry Bálint-émlékéremmel és -díjjal tüntette ki (a nyelvjáráskutatás, a földrajzinév- és személynévgyűjtés, illetőleg a nyelvjárásgyűjtés területén végzett számottevő eredményeiért), az Anyanyelvápolók Szövetsége 1997-ben Lőrincze-díjjal jutalmazta (a magyar nyelv művelése érdekében határainkon belül és kívül kifejtett kiemelkedő tevékenységéért), s a Baranya Megyei Önkormányzat Közgyűlése 2003-ban Felsőoktatási Díjat adományozott neki (kimagasló színvonalú tudományos és oktatói életművéért).

E többszörösen is – az oktatást, a kutatást, az ismeretterjesztést egyaránt átható – áldozatos munkásság mögött a nyelvész biztos küldetéstudata, a tanár alázatos hivatástudata, a nyelvművelő példaadó szolgálattudata húzódott – az önzetlen szerénység és dolgozószerénység erényeivel párosulva. Még sokáig emlékezni fogunk színvonalas nyelvi mintájának sugárzó példamutatására, tiszta beszédének kellemes hangzására, igényes stílusának magyarságára, gondos kézírásának szép betűire, világos gondolatainak és bölcs tanácsainak további megnyilvánulásaira. S ekként teljesítette is küldetését szűkebb és tágabb szakmai és emberi környezetében: életművéről elismeréssel szóló kollégáinak, hálás tanítványainak, lelkes olvasóközönségének az Ő kedves személyiségét megőrző emlékezetében.

Kollégái, tanítványai és tisztelői, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében magam is búcsúzom tehát egykori kedves tanáromtól és munkatársamtól: Béla Bátyám, örökségedet ápoljuk a pécsi nyelvi tanácsadás közönségszolgálatában is! Nehéz (már fiatalon is családi veszteségekkel, majd idősödve betegségekkel is sújtott) életutad végén immár megpihentél. Isten veled, nyugodj békében!

SZÚCS TIBOR

Bachát László (1921–2009)

2009. szeptember 25-én a nyíregyházi temetőben eltemettük Bachát Lászlót, a Besenyei György Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének alapítóját, több évtizeden keresztül tanszékvezetőjét, a magyar nyelvtudomány elismert képviselőjét, Lőrincze-díjas nyelvészt.

Tanítványai, munkatársai 80. születésnapja alkalmából, 2001-ben a „Bachát László könyve” című könyvvel köszöntötték. Mező András, tanszékvezető-utódja a köszöntőkönyv bevezetőjében így írt: „Az alkalomra nekünk, tisztelőinek van nagyobb szükségünk; mert meríteni akarunk ennek a gazdag emberi életnek a tapasztalataiból, mert táplálkozni szeretnénk az általa megalkotott pedagógiai és nyelvtudományi műből, mert részesedni kívánunk abból az örömből, amely őt eltöltheti életteljesítménye hasznán.”

Bachát László 1921. február 23-án Órimagyarósdon született. Középiskolai tanulmányait Bonyhádön, egyetemi stúdiumait pedig Pécsen és Szegeden végezte. 1944-ben szerzett magyar–latin szakos középiskolai tanári oklevelet. Tanított Sopronban, Tatán, majd Nyíregyházán. 1962-től 1988-ig a főiskolai tanárképzésre fordította hallatlanul gazdag és tovább gazdagodni mindig képes nyelvészeti tudását, a latin klasszikusokból is táplálkozó műveltségét.

Tanszékalapítói és -vezetői tevékenységével együtt munkásságának egyik fontos területévé vált a közoktatás és a felsőoktatás tartalmi és módszerbeli fejlesztésének szolgálata. Cikk, tanulmányok, vitairatok, segédkönyvek és főiskolai jegyzetek küldetésének eredményei.

Az 1960-as évektől kezdve életének utolsó néhány esztendejét leszámítva fáradhatatlan tudományszervező és tudománynépszerűsítő. Felelős szerkesztője a Szabolcs-Szatmár Megyei Nevelőnek, 1970-ig szerkesztette a főiskola tudományos közleményeit, évkönyveit. Elnök a TIT megyei Anyanyelvi Szakosztályában, dolgozik – többek között – a TIT Országos Magyar Nyelvi Választmányában, a Hazafias Népfront Olvasó Népért Mozgalom beszéd- és magatartáskultúrával foglalkozó munkacsoportjában, a Magyar Filológiai és a Pedagógiai Társaságban, az MTA Magyar Nyelvi Munkabizottságában, a Magyar Nyelvtudományi Társaságban és a Pedagógusok Szakszervezetében. A Nyíregyházi Anyanyelv-oktatási Napok megálmodója, éveken keresztül szervezője, köteteinek szerkesztője; anyanyelvi táborok szervezője.

Tudományos munkásságában kezdettől fogva a névtudomány érdekli. Első tanulmányai földrajzinév-kutatót ígérnek, de hamarosan a személy- és ragadványnevek vizsgálata válik kedvenc területévé. Az ifjúsági nyelvhez kapcsolódó eredményei a kérdéskör elismert, azóta is állandóan idézett szakértőjévé tették.

14 önálló, illetőleg szerkesztett kötet, több mint 120 tanulmány s számos népszerűsítő cikk igazolja az életmű gazdagságát. Munkáját több kitüntetéssel ismerték el, 1995-ben Lőrincze-díjat kapott.

Bachát László elsősorban mégis tanár volt, több ezer magyar szakos hallgató tanára. Már életében fogalommal vált. Azzá tette szakmai igényessége, emberi és tanári következetessége, a „sokat adok, de sokat is követelek” elve; a magyar nyelv érdekében kifejtett tevékenysége. Lehetett szeretni, ámulva hallgatni kristálytisztá logikával felépített előadásait, hatására elkötelezetté válva továbbadni tanításait; s persze – éppen a fentiek miatt – lehetett is félni tőle. Egyet azonban nem lehetett. Nem tisztelni. Bachát László legnagyobb kitüntetése a tanítványaiban élő tudás maradandósága.

Egykori tanszékének jelenlegi munkatársai emléket, tanításait őrizve hálával és köszönettel búcsúznak tőle. Isten nyugosztalja, Laci bácsi; küldjön erőt, hogy méltó örökösei lehessünk!

P. LAKATOS ILONA

Ruzsiczky Éva nyolcvanéves*

Amikor Ország László 1952-ben kibővítette a készülő Értelmező szótár gárdáját, Ruzsiczky Évát már ott találtam köztük. Akkor úgy látszott, hogy ő már pályájának első évében eljegyezte magát a lexikográfiával. Ország pedig örült, hogy Sátoraljaújhelyről is kap egy fiatal erőt, hiszen arra törekedett, hogy hazánkban minél több tájáról legyenek együtt szókincsünk különböző rétegeit ismerő értelmiségiek.

A hely, ahol Éva nevelkedett, egy másik irányban is elindította. Pais Dezső ösztönzésére érdekelni kezdte Kazinczy Ferenc öröksége. Az erre vezető úton kettős feladatot látott maga előtt: Kazinczy nyelvének és nyelvhasználati elveinek kutatását és a gyakorlati nyelvművelést.

Értelmező szótári munkáját O. Nagy Gábor brigádjában kezdte. Ország azonban gondoskodott arról, hogy forgószínpadszerűen havonként más-más tapasztaltabb nyelvész mutassa a kezdőknek a szótárírás különféle fogásait. Éva következő állomása Kelemen Józsefnél volt, akire Ország a nehezen értelmezhető nyelvtani jellegű szavakat, formaszavakat bízta. Így kerültem össze Évával a Váci utcai épület emeleti nagytermében, hogy a *már* és *még* szavak értelmezésén együtt törjük a fejünket. – Mellékes idejében ő elkészítette a „Nyelvművelésünk főbb kérdései” című, Lőrincze Lajos szerkesztette tanulmánykötet szó- és tárgymutatóját.

A lexikográfiával kötött jegyessége hamar felbomlott. Vagy másfél év után Lőrincze elhívta nyelvművelő közönségszolgálatra. Asztalszomszédja, Ferenczy Géza egy darabig még maradt Orzághék szolgálatában, később ő is követte Évát a nyelvművelő részlegbe; fő munkájuk nyelvhelyességi kérdések megválaszolása volt.

Itt eszembe jut egy epizód valamelyik Mikulás napi ünnepségről. Grétsy László mint Mikulás intő versikéket olvasott fel gyerekekhez, de felnőtt kollégákhoz is szólva. Mikor Ruzsiczky Éva került sorra, versének kicsengése ez volt: „Levelezni nem csak Kazinczyval lehet”.

Komolyra fordítva a szót: Ruzsiczky Évának fokozatosan bontakozott ki sokoldalú munkássága. Kazinczy-kutatásának első önálló terméke kandidátusi értekezése: „Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában Kazinczy tájszóhasználatára alapszik” (Akadémiai Kiadó, Bp., 1963.). Ezt még megelőzte 1962-ig az ő részvétele az akadémiai nyelvtanban, a szóképzés területén. Erről kisebb tanulmányt is írt a „Nyelvtani tanulmányok” című, Sulán Béla szerkesztette kötetben, majd németül a „Deutsche Sprache” című folyóiratban. Később

---

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2008. december 2-i felolvasó ülésén. A köszöntéshez kapcsolódó előadás után jutottam hozzá a Széphalom című, nehezen hozzáférhető évkönyv legutóbbi számához, mely részletesen tartalmazza ünnepelt tagtársunk tevékenységét és bibliográfiáját. Ebből az összeállításból kitűnik, hogy Ruzsiczky Éva munkássága jóval gazdagabb annál, mint amit a köszöntőmből sejteni lehet. A könyvészeti felsorolás után függelékként olvashatunk életrajzi részleteket, dokumentumokat, riportokat is. (Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 15. Szerk. KOVÁTS DÁNIEL. Sátoraljaújhely, 2005. 459–82.)

is visszatért szóképzési kérdésekre a „Kontrastive Studien” című magyar akadémiai kiadványban. Egy másik értékes terméke volt az ő nyelvtani kutatásainak az *-ó/-ő* végű igenevek kötőhangzós többeséről készített tanulmánya (Magyar Nyelvőr 1955: 280–98), melyben kimutatja, hogy a melléknévvé vált igenevekre jellemző az *-ak*, *-ek* többes, a valódi igenevek és a főnevesült alakok többesei kötőhang nélküliek. Ez fontos forrása lett a „Magyar ragozási szótár”-nak is.

A nyelvtan két kötetének megjelenése után Éva részt vett a már 1958-ban tervezett nyelvművelő kézikönyv munkálataiban. A nyelvművelő közönségszolgálati levelezésből pedig Ferenczy Gézával kötetet is szerkesztett „Nyelvművelő levelek” címen. Ez 1965-ben jelent meg (alcíme: „Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából”), Lőrincze Lajos irányításával és előszavával. Ferenczy mindjárt első levelében nyelvünk „romlásáról” ír (e szót idézőjelbe téve), válaszul egy levélírónak arra a kérésére, hogy vessünk véget nyelvünk bomlásának. Másutt Ferenczy amellett áll ki, hogy a nyelvjárás nem romlott nyelv. Ruzsiczkynek csak 19 levelét tartalmazza ez a kötet, míg Ferenczytól származik a 450 levélnek kb. kétötöde, a többi a magyar nyelvi osztály más munkatársainak válaszllevele. Éva fő munkája inkább az anyag válogatása és elrendezése volt, szem előtt tartva Lőrincze álláspontját, hogy a laikus nyelvművelőkkel, nyelvvédőkkel szemben tudományos alapon álló tanácsokat adjon a nyelvhasználatra nézve.

Ünnepelt kedves tagtársunk közben a másik szakját, a németet is ápolta. Amikor az Értelmező Szótár szerkesztősége fölvette a kapcsolatot a Kelet-Németországban készülő hasonló vállalkozás (Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache) szerkesztőségével, ő a berlini Ising házaspárral került ismeretségbe, akik nyelvtannal, szociolingvisztikával is foglalkoztak. Így az ő nyelvtani munkássága sem maradt folytatás nélkül. Lefordította Ising Erika írását: „A német nyelvtani irodalom a felvilágosodás koráig”. Megjelent a Filológiai Közönyben 1962-ben, különnyomatban is.

Ez a német barátság két év múlva átmeneti törésre is vezetett Ruzsiczky Éva pályájában, mert egyházi kapcsolata is volt. A határnál lecsaptak a vámőrök egy rejtett hangfelvételle. Az akkori állampárt elérte azt, hogy őt mint a szocializmus ellenségét a Nyelvtudományi Intézet nyílt pártnapon megbélyegezze, eltávolítsa az Intézetből, az Akadémia pedig a megszerzett kandidátusi címtől is megfosssa. Lőrincze is jónak látta őt törölni a „Nyelvművelő kézikönyv” szerzői közül, megírt cikkeit másoknak osztotta szét átdolgozásra. Nevét csak a belső címlapon láthatjuk, egyetlen cikk sem őrzi a monogramját. Néhány évig a Magyar Nemzeti Múzeumnál kapott munkát.

1968-ban, Kádár János római látogatása után némileg enyhült az egyházakra és a válásra nehezedő politikai nyomás. Erre Évát is rehabilitálták az Intézetben és az Akadémián. Egy ideig részt vett a magyar nyelvészeti irodalom bibliográfiájának összeállításában, melyet akkor Vértes O. András irányított. Majd O. Nagy Gábor hirtelen halála után őrá bízta a magyar szinonimaszótár szerkesztését. E szótárnak két tervezett változata közül a rövidebbet látta hamar megvalósíthatónak, mely a hétkötetes középszótár értelmezéseinek alapszik. Meg is írta a szinonimaszótár előtörténetét és szerkesztési elveit az 1978-ban megjelent szótár bevezetésében. A hamar népszerűvé vált „Magyar szinonimaszótár” több kiadást megért, utoljára 1999-ben jelent meg. Közben ő írásban és szóban is válaszolt a szótárát bíráló – néha jogos, máskor inkább értetlen – megjegyzésekre.

1974-ben a Nyelvtudományi Intézet átköltözött Pestről a Vár-beli Szentháromság utcába. Ruzsiczky Éva Juhász Józseffel került egy szobába, aki O. Nagy Gábornak másik

munkaterületét, a szólások rendezését folytatta, mégpedig a szólások nyelvtani jellegéből, formájából kiindulva.

Az egyházi kapcsolatnak is lettek hasznos, nyelvészeti következményei. A most már tekintélynek számító nyelvész hölgy megbízást kapott az új katolikus bibliafordítás nyelvi lektorálására. Ez az ó- és újszövetségi biblia a Szent István Társulat kiadásában jelent meg 1973-ban. Lectori munkájáról Ruzsiczky 1976-ban számolt be a Magyar Nyelvőr 1. számában. (Érdemes megjegyezni, hogy ez idő tájt a protestánsok is megújították a Károli-féle szöveget, és annak lektora, Bokorné Lőrinczy Éva szinte kezdettől, 1952 végétől fogva baráti ismeretségben volt Ruzsiczkyval.)

Itt egy másik törés is bekövetkezett Ruzsiczky Éva munkájában, most már inkább gazdasági okból. Az 1980-as években intézeti megbízást és munkatársakat kapott egy nagyobb vállalkozáshoz: magyar fogalomköri szótár készítéséhez. Alig másfél évig tartott a gyűjtés és az anyagrendezés növekvő irodalmi apparátussal, amikor az intézet vezetősége leállította a munkát, hogy más, régebbi szótári munkálatok eredményesebben folyhassanak (Petőfi-szótár, Új magyar tájszótár, Akadémiai Nagyszótár). Nehézségek közt, de átvészelte ezt a recessziót a „Magyar ragozási szótár”, de teljesen elakadt Wacha Imre munkája, melyet egyedül végzett: a József Attila-szótár.

Ruzsiczky Éva ezek után nyugdíjazását kérte. De egy ilyen vérbeli nyelvész nem nyugodhat! Más területeken művelte a nyelvészetet. Magyar és német cikkeket írt Pais Dezsőről, szótani, szóképzési kérdésekről, a „bibliás” Kazinczyról, fejtegetést az „Általános nyelvészeti tanulmányok” XVI. kötetébe, „A fölcserélhetőség szempontja a szinonímia értelmezésében” címmel. – Amikor Kiss Lajos szorgalmazására újra megalakult az Akadémia Szótári Munkabizottsága, természetes volt, hogy ő is részt vegyen benne. Figyelő jelenlétével, értékes megjegyzéseivel segíti a bizottság munkáját. Eleinte erős kritikával kísérte más szempontú szinonimaszótárak megjelenését. Aztán belátta, hogy üzleti szempontok is kell hogy érvényesüljenek különféle típusú szótárak kiadásában; a maga szótárából is készített 1998-ra egy diákszótári változatot, új bevezetéssel, a jelentésbeli azonosságok és különféle irányú eltérések szemléltető ábráival.

Kívánom, Éva, hogy aki kudarcokat megéltél és sok sikert is elértél, maradandó alkotásokkal gyarapítottad a nyelvtudományt, most már nemigen „hetvenkedve”, de szelíd nyugalommal folytasd kedvelt szakterületeid művelését. Isten adjon hozzá egészséget és erőt!

ELEKFI LÁSZLÓ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Északkelet-magyarországi személynevek a kései ómagyar korból*

Jegyes – *Szamosszeg* 1. 1415: Ladislao *Jeges*, jo. (DL. 96890). < *jegyes* ? 'olyan személy, akin ... megkülönböztető jel v. jegy [pl. sebhely] van' (ÉrtSz. *jegyes*², CsnSz.). – L. még *Jeges* (Ts).

Jó – *Méhes* 1. 1439/1757: Fabianus *Jó* (!), jo. (DL. 10008); *Nagyrozsály* 2. [1445–1448]: Fabianus *jo*, jo. (DL. 81193) = 1449: Fabianus *bonus*, jo. (DL. 81139); *Újfalu* 1.

* L. MNy. 2009: 379–82.

3. 1461: Damiano *Jo*, jo. (DL. 55686); *Ajak* 4. [1480–1500]: Petrus *Jo*, jo. (DL. 83021) ?= Jó 7; 5. [1480–1500]: Andreas *Jo*, jo. (DL. 83021); 6. [1500–1520]: alwÿrt *yo*, jo. (DL. 83022); 7. 1521: Petrus *Joo*, jo. (DL. 82582) ?= Jó 4; *Száldobágyterem* 8. 1500: Stephano *Jo*, jo. (DL. 73536); *Tagy* 9. 1500: Benedicto *Jo*, jo. (DL. 73536); *Tas* 10. [1500–1520]: mÿhal *yo*, jo. (DL. 83022); *Magyarveresmart* 11. 1513: Paulo *Jo*, jo. (DL. 86743); *Hn*. 12. [1521–1526]: Relicta Joannis *Jo*, jo. (DL. 26243). < jó 'derék, becsületes' (TESz.).

Jóbarta – Panyola 1. [1460–1480]: Johannes *Jobartha*, jo. (DL. 56696); [1460–1480]: Joannis *Jobartha* (!), jo. (DL. 56700). < (1) jó 'derék, becsületes' (TESz., CsnSz. *Jó*) / (2) *Barta* becenév (a *Bertalan* ~ *Bartalan* rövidülése) (CsnSz. *Barta*). M⁽¹⁾: 3.1. tulajdonság. M⁽²⁾: 1.1. rokoni kapcsolat, leszármazás. – L. még **Jó**, **Barta** (E).

Jólegény – Kisvárd 1. [1445–1448]: Mathias *Jolegen*, jo. (DL. 81193); 1449: Matias *Jolegen*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: Mathias *Jolegen*, jo. (DL. 82987); 1453: Mathias *Jolegen*, jo. (DL. 80968); *Nábrád* 2. 1451: Paulo *Jolegen*, fam., jo. (DL. 55490); 1459: Paulo *Jolegen*, jo. (DL. 55658/a); 1459: Paulo *Jolegen*, jo. (DL. 55658). < jó vsz. 'derék, becsületes, munkáját jól végző' + *legény* vsz. 'szolga' (NySz., CsnSz. *Jólegény*).

Jólov – **Gyarmat** 1. 1452: Stephano *Jolwas* [jóluvas?], jo. (DL. 14584). < ? jó lovas 'lovat jól megülő' (CsnSz.). (A CsnSz. 2. adata [*Stephano Jolowas*] feltehetően a fenti névvel azonos, de ott hibás alakban szerepel.)

Jonhos – Eszlár 1. [1435–1439]: Anthonius *Jonhos* de Oflar, no. (DL. 56710); 2. [1435–1439]: Georgius *Jonhos* de Eflar, no. (DL. 56710); 3. [1435–1439]: Michael *Jonhos* de Oflar, no. (DL. 56710). < a *jonh* 'ált. belső rész: szív, lélek, epe, has, gyomor, máj' (vö. TESz., CsnSz.) + -s mn.-képző; jelentése vsz. 'lelkes, jó lelkű, jó szívű'.

Józan – Geszteréd 1. 1459/1821: Georgium *Jozan*, jo. (DL. 55654); *Tét* 2. [1460–1480]: Albertus *jozan*, jo. (DL. 56700). < *jozan* 'megfontolt, mértéktartó, világos gondolkodású, nem iszákos' (TESz.).

Kajtár – Meggyes 1. 1523: Benedicto *Kajthar*, jo. (DL. 71174). < *kajtár* 'haszontalan, mihaszna' (TESz.) v. 'kártévő, ártalmas' (NySz.). Esetleg kun eredetű név (BASKI 1989: 216).

Kajtor – Lázár 1. [1510–1526]: Relicta *kajthor*, inq. (DL. 97783). < *kajtor* 'haszontalan, mihaszna' (TESz.) v. 'kártévő, ártalmas' (NySz.). Esetleg kun eredetű név (BASKI 1989: 216).

Kakas – Pályi 1. 1415: Thoma *Kakas*, jo. (DL. 96890); *Nagyar* 2. 1446: Albertus *kakas*, jo. (DL. 13934); *Újfalu* 1. 3. 1459: Paulo *Kakas*, jo. (DL. 55650); 4. 1459: Laurentio *Kakaz* (!), jo. (DL. 55650); *Nagyar* 5. 1459: Benke Alberti *kakas*, jo. (DL. 55658/a); 6. 1459: Blasio *kakas*, jo. (DL. 55658/a); 7. 1459: Philippo de *kakas*, jo. (DL. 55658/a); *Kérsején* 8. [1460–1480]: Elia *kakas*, jo. (DL. 56695); [*Semjén*] 9. 1468: Thomas *Kakas*, jo. (DL. 55872); [1468 u.]: Thomas *kakas*, jo. (DL. 55872); 10. 1468: Petrus *kakas*, jo. (DL. 55872); [1468 u.]: Petrus *Kakas*, jo. (DL. 55872); 11. 1468: Matheus *Kakas*, jo. (DL. 55872); [1468 u.]: Mathÿas (!) *kakas*, jo. (DL. 55872); *Tekeháza* 12. 1513: Petro *kakas*, jo. (DL. 86743); 13. 1513: Stephano *kakas*, jo. (DL. 86743); *Ajak* 14. 1521: Ladislaus *Kakas*, jo. (DL. 82582); [1521–1526]: Ladislaus *kakas*, inq. (DL. 26243); [1521–1526]: Ladislai *kakas*, jo. (DL. 26243); *Devecser* 15. [1521–1526]: Paulus *kakas*, jo. (DL. 26243). *Szamostelek* 16. 1523: Sebastiano *Kokas*, jo. (DL. 71174). < *kakas* ~ *kokas* 'a tyúk hímje' (TESz.). Sokféle tulajdonságra (pl. büszke, kötekedő, gögös, kevély, férfias természetre) utaló metaforikus elnevezés (vö. CsnSz.). Mm: D.

Kánya – Tarpa ?1. 1446: Martinus *Chanÿa*, jo. (DL. 13934); *Pap* 2. [1445–1448]: Nicolaus *Kanÿa*, jo. (DL. 81193); *Krassó* 3. 1523: Clemente *Kanÿa*, jo. (DL. 71174); 4. 1523: Emerico *Kanÿa*, jo. (DL. 71174). < *kánya* 'héja nagyságú, villás farkú (dögevő) vágómadár-

félék neme' v. nyj. (Dunántúl) 'varjú' (ÉKsz.²). Valamilyen tulajdonságra (pl. indulatos, erőszakos természetre) utaló metaforikus elnevezés.

Kanyó – Gyűgye 1. 1521: Thomas *kanjo*, inq. (DL. 82582). < *kanyó* 'faragatlan, nevetlen' (OkLSz.).

Kebles – Hosszúmacs 1. 1451: Georgius *kebles*, jo. (DL. 14467). < *kebles*, a *kebel* 'mell, mellrész' (TESz.) + -s mn.-képző, vsz. 'kiálló mellkasú'. – L. még **Köblös** (Ts).

Kegyes – Pátroha 1. [1480–1500]: Agustinus *keghyes*, jo. (DL. 83021). < *kegyes* 'jó-ságos, szelíd, istenfélő' (NySz.), 'jóindulatú, jámbor, barátságos' (TESz.).

Kerecset – Dábóc 1. 1478: Thomas *Kereczeth* [de eadem dabocz], no. (DL. 70985). < *kerecset* 'a sólyomfélék családjába tartozó, olyv nagyságú ragadozó madár' (TESz.). (A motivációra l. **Kánya**.) Mm: Ts., D.

Keresztyén – Kökényesd 1–2. 1478: Alberto et Ambrosio *Kerezthjen*, jo. (DL. 70985); **Bartfalva 3.** 1513: Elia *kerezthjen*, jo. (DL. 86743). < *keresztyén* 'Krisztuskövető'. Mm: E.

Keszeg – Gemze 1. [1435–1439]: Petrus *kefegeh* de Gemfe, no. (DL. 56710). < *keszeg* 'vézna, sovány' (TESz.) Mm: Ts., D.

Kettős – Gút, Aba, Körtvélyes 1. 1470: Dominicus *Ketheus*, jo. (DL. 17017). < *kettős* 'iker' (NySz.). Mm: E.

Kevély – Hn. 1. 1462: Petro *kewel* dicto, fam. (DL. 55719). < *kevély* 'büszke, gögös' (TESz., NySz.). Mm: E.

Király – Sztrite 1. [1435–1439]: Thomas dictus *kýral* de Strwthe, no. (DL. 56710); **Levelek 2.** 1446: Gallus *Kýral*, jo. (DL. 13934); **Nagymihály 3.** 1450: Stephani *kýral*, jo. (DL. 14314); **Szoboszló 4.** 1451: Johannes *keral*, jo. (DL. 14467); **Hatház 5.** 1451: Petrus *keral*, jo. (DL. 14467); **Semjén 6.** 1462/1469: Bartholomeo *keral* ~ *kýral*, jo. (DL. 55899); 1462: Bartholomeo *keral* ~ *kýral*, jo. (DL. 55719); **[Semjén] 7.** 1468: Andreas *Kiraal*, jo. (DL. 55872); [1468 u.]: Andreas *kýraly*, jo. (DL. 55872); **Sényő 8.** 1466: Andrea *kýral*, fam. ign., jo. (DL. 55839); **Gút, Aba, Körtvélyes 9.** 1470: Martinus *Keral*, jo. (DL. 17017); **Halmi 10.** 1478: Mathia *kýral*, jo. (DL. 70985); **Nagyrozsály 11.** 1509: Michaelae *Kýral*, jo. (DL. 71106); **12.** 1509: Jacobo *Kýral*, jo. (DL. 71106); **Feketeardó 13.** 1513: Gregorio *kýral*, jo. (DL. 86743); **14.** 1513: Elia *kýral*, jo. (DL. 86743); **Jánk 15.** 1521: Gregorius *kýral*, jo. (DL. 82582); **Devecser 16.** [1521–1526]: Joannes *kýral* chýffar jo. (DL. 26243); **Lök 17.** 1525: Matheo *Kýral*, iud. (DL. 62463). < *király* 'uralkodó'. Lehet tulajdonság (pl. kevélység) metaforikus kifejezője. Mm: E, D.

Kis – Halmi 1. 1478: Matheo *Kýs*, jo. (DL. 70985); **2.** 1478: Dionisio *kýs*, jo. (DL. 70985); **3.** 1478: Emerico *Kýs*, jo. (DL. 70985); **Kökényesd 4.** 1478: Demetrio *Kýs*, jo. (DL. 70985); **Szegegyház 5.** [1490–1510]: [...h?]as *kýs*, jo. (DL. 82989); **6.** [1490–1510]: [...]sa *kýs*, jo. (DL. 82989); **7.** [1490–1510]: Balthasar *kýs*, jo. (DL. 82989); **Bököny 8.** [1490–1510]: Simon *kýs*, jo. (DL. 82989); **Majtény 9.** 1500: Stephano *kýs*, jo. (DL. 73536); **Kálmánd 10.** 1500: [...] *kýs*, jo. (DL. 73536); **Szaniszló 11.** 1500: Thoma *kýs*, jo. (DL. 73536); **Tagy 12.** 1500: Johanne *kýs*, jo. (DL. 73536); **Károly 13.** 1500: condam Sigismundum *kýs*, jo. (DL. 73536); **Ajak 14.** [1500–1520]: balaz *kýs*, jo. (DL. 83022); **15.** 1521: Barnabas *Kýs*, jo. (DL. 82582); [1521–1526]: Barnabas *Kýs*, jo. (DL. 26243); **Komját 17.** 1509: Jacobo *Kýs*, jo. (DL. 71106); **Nagykarasz-ló 18.** 1509: Jacobo *Kýs*, jo. (DL. 71106); **Nagypalád 19.** 1509: Johanne *Kýs*, jo. (DL. 71106); **Salánk 20.** 1509: Matheo *Kýs*, jo. (DL. 71106); 1509: Matheo *Kýs*, jo. (DL. 71106); **Feketeardó 21.** 1513: altero Anthonio *kýs*, jo. (DL. 86743); **22.** 1513: Benedicto *kýs*, jo. (DL. 86743); **Királyháza 23.** 1513: Matheo *kýs*, jo. (DL. 86743); 1513: Matheo *kýs*, jo. (DL. 86743);

Komlós 24. 1513: Item Stephano *kys*, jo. (DL. 86743); **Batarcs 25.** 1513: Item Stephano *kys*, jo. (DL. 86743); **Alsócsongova 26.** 1513: Johanne *kys*, jo. (DL. 86743); **Egres 27.** 1513: Gregorio *kys*, jo. (DL. 86743); **Meggyes 28.** 1513: Michaelē *kys*, jo. (DL. 86743); **29.** 1523: Anthonio *Kj̃s*, jo. (DL. 71174); **Krassó 30.** 1513: Paulo *kys*, jo. (DL. 86743); 1523: Paulo *Kj̃s*, jo. (DL. 71174); **Szölös 31.** 1513: altero Johanne *kj̃s*, jo. (DL. 86743); **Alsósárod 32.** 1513: Benedicto *Chys*, jo. (DL. 86743); **Kereki 33.** 1518: Luca *kj̃s*, jo. (DL. 97664); **34.** 1518: Dionisio *kj̃s*, jo. (DL. 97664); **Ártánd 35.** 1518: Laurentio *Kys*, jo. (DL. 97664); **Veresmart 36.** 1521: Franciscus *Kj̃s*, inq. (DL. 82582); **37.** 1521: Andreas *Kj̃s*, inq. (DL. 82582); **Pap 38.** 1521: Paulus *kj̃s*, jo. (DL. 82582); [1521–1526]: Paulus *kj̃s*, jo. (DL. 26243); **39.** [1521–1526]: Andreas *kj̃s*, jo. (DL. 26243); **Kisvárdá 40.** 1521: Catherina *Kj̃s*, jo. (DL. 82582); **41.** 1521: Petrus *kj̃s*, inq. (DL. 82582); **42.** [1521–1526]: Joannes *Kj̃s*, jo. (DL. 26243); **Jánk 43.** 1521: Joannes *Kj̃s*, jo. (DL. 82582); **Litke 44.** [1521–1526]: Anthonii *Kj̃s*, jo. (DL. 26243); **Tas 45.** [1521–1526]: Joannes *kj̃s*, jo. (DL. 26243); **Deveser 46.** [1521–1526]: Mathias *Kj̃s*, jo. (DL. 26243); **Szamosszeg 47.** [1521–1526]: Ambrosius *kj̃s*, jo. (DL. 26243); **Szentgyörgy 48.** [1521–1526]: Paulus *Kj̃s*, jo. (DL. 26243); **Geszteréd 49.** 1525: Valentino *Kj̃s*, iud. (DL. 62463); **Lök 50.** 1525: Andreas *kj̃s*, jo. (DL. 62463). < *kis* 'alacsony, kistermetű' / 'fiatal' (TESz., NySz).

Kisandók – Kisvárdá 1. [1521–1526]: Emericus *Kj̃s Andok*, jo. (DL. 26243). < *kis* 'fiatal, ifjú' / 'kis termetű' + *Andók* csn. összetétele.

Kisbodzás – Kék 1. [1521–1526]: Georgius *Kj̃Bozzas*, jo. (DL. 26243). < *kis* 'fiatal, ifjú' / 'kis termetű' + *Bodzás* csn. összetétele. – L. még **Bodzás** (Ts., D).

Kisértet – Hn. 1. 1467: Ambrosius *kefertheth*, jo. (DL. 45273). < *kisértet* 'szellem' v. 'lidércfény' (ÚMTSz.). Valamilyen tulajdonság v. esemény megnevezése lehet. Mm: D.

Kisföldi – Feketeardó 1. 1513: A[lb]er[to]? *kyffewldy*, jo. (DL. 86743). < *kis* 'fiatal, ifjú' / 'kis termetű' + *Földi* csn. összetétele.

Kisgonda – Feketeardó 1. 1513: Valentino *kyfGanda*, jo. (DL. 86743). < *kis* 'fiatal, ifjú' / 'kis termetű' + *Gonda* csn. összetétele.

Kisgyönyörű – Pap 1. [1521–1526]: Mathias *kj̃s genjerew*, jo. (DL. 26243). < *kis* 'fiatal, ifjú' / 'kis termetű' + *Gyönyörű* csn. összetétele.

Kisistván – Daróc 1. [1500–1520]: Gregorius *Kj̃feftwan*, jo. (DL. 97786); [1500–1520]: Gregorius *Kj̃feftwan*, jo. (DL. 97785). < *kis* 'fiatal, ifjú' / 'kis termetű' v. *Kis* csn. + *István* csn. v. kn. összetétele.

Komor – Levelek 1. 1446: Benedictus *Komor*, jo. (DL. 13934). < *komor* 'mogorva, zord' (NySz., TESz.).

Kondor – Szamosszeg 1. 1415: Briccio *Kondor*, jo. (DL. 96890); **2.** [1521–1526]: Stephanus *kondor*, jo. (DL. 26243); **3.** [1521–1526]: Relicta Agatha *kondor*, jo. (DL. 26243); **Csaholc 4.** 1446: Clemens *Kondor*, jo. (DL. 13934); **Harang 5.** [1451–1461]: Simonem *Kondor* in via libera, jo. (DL. 56691); [1451–1461]: Symon *Kondor* dictus, jo. (DL. 56691); **Gyarmat 6.** 1452: Francisco *Kondor*, jo. (DL. 14584); 1459: Francisco *Kandor*, jo. (DL. 55658/a); 1459: Francisco *candor*, jo. (DL. 55658); **7.** 1452: Stephano *Kondor*, jo. (DL. 14584); **8.** 1452: Emerico *Kondor*, jo. (DL. 14584); **9.** 1459: Andrea *Kandor*, jo. (DL. 55658/a); 1459: Andrea *kondor*, jo. (DL. 55658); **Oros 10.** 1461: Symone *kondor*, jo. (DL. 55705); **11.** 1461: Benedicto *kondor*, jo. (DL. 55705); **12.** 1461: Stephano similiter *kondor*, jo. (DL. 55705); **Bucsa 13.** 1479/1757: Emericus *Kondor*, jo. (DL. 10008); **Kisvárdá 14.** 1521: Lucas *Candor*, jo. (DL. 82582); [1521–1526]: Lucas *kondor*, jo. (DL. 26243). < *kondor* 'göndör, kunkorodó hajú, szőrű' (TESz.).

Kónya – *Földes* 1. [1435–1439]: [ø] *konÿa* de feldes, no. (DL. 56710); *Tas* 2. 1439/1447: *Dominicum konÿa*, jo. (DL. 13327); *Mérk* 3. 1446: *Stephanus Konÿa*, jo. (DL. 13934); 4. 1500: *Paulo konÿa*, jo. (DL. 73536); *Pap* 5. [1445–1448]: *Albertus conÿa*, jo. (DL. 81193); 1449: *Albertus kona*, jo. (DL. 81139); 6. 1449: *Nicolaus Kona*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: *Nicolaus konÿa*, jo. (DL. 82987); 7. 1521: *Lucas konÿa*, inq. (DL. 82582); 8. 1521: *Johannes Conÿa*, inq. (DL. 82582); 9. [1521–1526]: *Relicta Konÿane*, jo. (DL. 26243); 10. [1500–1520]: *gergel konÿna (!)*, jo. (DL. 83022); *Hatház* 11. 1451: *Blasius konÿa*, jo. (DL. 14467); *Suta* 12. 1460/1461: *Benedictus Konya*, inq. (DL. 70910); *Lelesz* 13. [1460–1480]: [ø] *konÿa (!)*, jo. (DL. 48185); *Sényő* 14. 1466: *Philippo Konÿa*, fam. ign., jo. (DL. 55839); *Hn.* 15. 1467: *Michael konya*, jo. (DL. 45273); *Hn.* 16. 1467: *Ladislaus konÿa*, jo. (DL. 45273); *Abaujvár m.* 17. 1477/1718: *Valentinum Konya* de Also Czece, jud. no. (DL. 16955); *Vár-alja* 18. 1478: *Petro konÿa*, jo. (DL. 70985); *Terebes* 19. 1513: *Andrea konya*, jo. (DL. 86743); *Feketeárdó* 20. 1513: *Gregorio konya*, jo. (DL. 86743); *Krassó* 21. 1513: *Clemente konya*, jo. (DL. 86743); *Nyíregyház* 22. 1523: *Martino Konÿa*, jud. (DL. 62449); *Nyíregyház* 23. 1523: *Martino Konÿa*, jud. (DL. 62448). < *kónya* 'lehajló, lecsüngő (fülű, bajuszú)' (CsnSz.).

Kopasz – *Szegegyház* 1. [1450–1470]: *Ladislaus kopaz*, jo. (DL. 56701); *Hn.* 2. 1467: *Johannes kopaz*, jo. (DL. 45273); *Királyháza* 3. 1513: *Simone kopaz*, jo. (DL. 86743). < *kopasz* 'kopasz fejű, tar' (ÉKsz.²).

Kopó – *Kisvárdá* 1. [1445–1448]: *Gregorius copo*, jo. (DL. 81193); 2. [1445–1448]: *Jacobus copo*, jo. (DL. 81193); 1449: *Jacobos kopó*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: *Jacobus copo*, jo. (DL. 82987); 3. [1445–1448]: *Simon copo*, jo. (DL. 81193); 1449: *Simon kopó*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: *Symon copo*, jo. (DL. 82987); 4. 1521: *Paulus Kopo*, jo. (DL. 82582); 5. 1521: *Joannes Copo*, jo. (DL. 82582); [1521–1526]: *Joannes Kopo*, jo. (DL. 26243). < *kopó* 'tátott szájú' v. 'falánk' (TESz.).

Kormos – *Kisvárdá* 1. [1445–1448]: *Martinus cormos*, jo. (DL. 81193); 1449: *Martinus chormos*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: *deserta Martini cormos*, jo. (DL. 82987); 2. [1445–1448]: *Johannes cormos*, jo. (DL. 81193); [1450 k.]: *Johannes kormos*, jo. (DL. 82987); 3. [1445–1448]: *Lucas cormos*, jo. (DL. 81193); *Nagymihály* 4. 1450: *Thome Kormos*, jo. (DL. 14314); *Gyarmat* 5. 1452: *Thoma Kormos*, jo. (DL. 14584); 1459: *Thoma kormos*, jo. (DL. 55658/a); 1459: *Thoma cormus*, jo. (DL. 55658); *Nagyar* 6. 1459: *Benedicto kormus*, jo. (DL. 55658/a); *Szinérváralja* 7. 1513: *Elia kormos*, jo. (DL. 86743); *Meggyes* 8. 1523: *Elia Kormos*, jo. (DL. 71174) ? = *Kormos* 7. < *kormos* 'fekete, füstszerű' v. 'szennyes' (CsnSz.).

Korom – *[Lök]* 1. [1460–1480]: *Vallentino korom*, jo. (DL. 56695). < *korom* 'tökéletlen égéskor keletkező fekete porszerű anyag' (TESz.). Talán sötét bőr- vagy hajszínnre utaló metaforikus tulajdonságnév.

Kos – *Kenéz* 1. 1446: *Franciscus kos*, jo. (DL. 13934); *Gelénés* 2. 1453: *Stephanus kos*, jo. (DL. 81139); *Szentgyörgy* 3. [1445–1448]: *caÿdan kos*, jo. (DL. 81193). < ? *kos* 'a juh himje' (CsnSz.). Vsz. (valamilyen tulajdonságra, pl. makacs természetire utaló) metaforikus elnevezés. Mm: D. – L. még **Kós** (E).

Kótya – *Apafalva* 1. 1513: *Demetrio kothya*, jo. (DL. 86743); *Szőlős* 2. 1513: *Andrea kothyo*, jo. (DL. 86743); 3. 1513: *Georgio kothyo*, jo. (DL. 86743). < ? *kótya* 'féleszű, félbolond' (CsnSz.). A kronológia miatt a magyarázat bizonytalan.

Körmös – *Kálmánd* 1. 1500: *Nicolao kewr[mes]*, jo. (DL. 73536); 2. 1500: *Emerico kewrmes*, jo. (DL. 73536). < *körmös* 'bátor, erős, gyors' (NySz.) v. 'markos' v. 'lopakodó, tolvaj' (MTsz.), esetleg 'nagy körmű'.

Kövér – *Szegegyház* 1. [1450–1470]: Georgius *keweer*, jo. (DL. 56701); *Újfalul* 1. 1460: Paulo *kewer*, jo. (DL. 55673); 1461: Paulo *Kewer*, jo. (DL. 55686); *Lelesz* 3. [1460–1480]: Ladislaus *keuer*, jo. (DL. 48185); *Hn.* 4. 1462/1469: Petro *kewer* dicto, proc. (DL. 55899); *[Semjén]* 5. [1468 u.]: Michael *Cwewer*, jo. (DL. 55872); 6. 1468: Johannes *Kewer*, jo. (DL. 55872); *Gút, Aba, Körvélyes* 7. 1470: Petrus *Kewer*, jo. (DL. 17017); 8. 1470: Martinus *Kewer*, jo. (DL. 17017); 9. 1470: [...] *Kewer*, jo. (DL. 17017); *Kisvárdá* 10. 1521: Joannes *kewer*, jo. (DL. 82582); 11. 1521: Thomas *Kewer*, jo. (DL. 82582). < *kövér* 'vastag, hájas, hizott' (TESz.).

Krédó – *Gyula* 1. 1513: Matheo *Credo* (!), jo. (DL. 86743). < *Krédó* 'Hiszekegy' / lat. *credo* 'hiszek' v. 'hívó'. Talán szavajárási név.

Kucifanc – *Nagymihály* 1. 1450: Stephani *Kweczyphancz*, jo. (DL. 14314). < ?. Talán szavajárási név.

Kurc – *Kálmánd* 1. 1500: Ambrosio *kwrcz*, jo. (DL. 73536). < ném. *Kur(t)z* 'kisnövésű, kicsi' (BAHLOW 303).

Lábas – *Kérsemjén* 1. [1430–1450]: relicta Petri *labas*, jo. (DL. 56693); 2. [1460–1480]: Luce *labos*, jo. (DL. 56695); 3. [1460–1480]: Elias *labas*, jo. (DL. 56696); [1460–1480]: Elias *labas*, jo. (DL. 56700). < *lábás* ? 'nagy lábú személy' (CsnSz.).

Lencsés – *Szaniszló* 1–2. 1476/1478: Anthonium et Georgium *lenches*, jo. (DL. 17896). < *lencsés* 'lencsés arcú' (CsnSz.). Mm: Ts.

Lógó – *Pap* 1. [1445–1448]: Blasius *logo*, jo. (DL. 81193) → özvegye: 2; 2. 1449: relicta Blasi *logo*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: deserta relicte Blasii *logo* ~ *lago*, jo. (DL. 82987) → férje: 1. < *lógó* 'tántorgó' (CsnSz.).

Ludas – *Kisvárdá* 1. [1445–1448]: Gallus *ludas*, jo. (DL. 81193); 1449: Gallus *ludas*, jo. (DL. 81139); *Nábrád* 3. 1451: Balok *lwdas* (!), fam., jo. (DL. 55490); 1452: Bartok dicto *Lwdas*, jo. (DL. 14584) (Feltehetően uaz a személy.); *Machos* 4. 1459: Francisco *ludas*, jo. (DL. 55658/a.); *Kérsemjén* 5. [1460–1480]: Barabas *ludas*, jo. (DL. 56700). < *ludas* 'esküszegő' v. 'fecsegő' v. 'hibás, csínytevésben részes' (TESz.) v. 'hitetlen' (NySz.).

Magas – *Lítke* 1. [1445–1448]: Dominicus *magas*, jo. (DL. 81193); 1449: Dominicus *magas*, jo. (DL. 80968); 2. [1445–1448]: Nicolaus *magas*, jo. (DL. 81193); 1449: Nicolaus *magas*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: Nicolaus *magas*, jo. (DL. 82987); 3. [1521–1526]: Stephanus *maghas*, jo. (DL. 26243); 4. [1521–1526]: Johannis *maghas*, jo. (DL. 26243); *Vinna* 5. 1450: Blasii *magas*, jo. (DL. 14314); 6. 1450: Stephani *Magas*, jo. (DL. 14314); *Hatház* 7. 1451: Stephanus *magas*, jo. (DL. 14467); *Lelesz* 8. [1460–1480]: Georgius *magas*, jo. (DL. 48185); *Jánk* 9. 1521: Lucas *magas*, jo. (DL. 82582); 10. 1521: Petrus *magas*, jo. (DL. 82582). < *magas* 'magas termetű' (CsnSz.).

(Folytatjuk.)

N. FODOR JÁNOS

LEVÉLSZEKRÉNY

A szerkesztőség írja. Folyóiratunk 2010-től a tanulmányokat és a tanulmány értékű közleményeket kulcsszavakkal közli, ezért kérjük tisztelt szerzőinket, hogy az ilyen típusú írásaikhoz néhány (3-6) kulcsszót is mellékeljenek.

Mártonfi Attila írja*. A kérdés felvetése a magyar helyesírásnak egy kellemetlen pontjára világít rá. (És hogy tovább-bonyolítsam, rögtön idekapcsolom még a *zártkörű* melléknevet is, amely egybeírandó.)

A helyesírási szabályzat 108. pontja azt mondja ki, hogy „ha két különírt szóból álló minőségjelzős kapcsolat második tagjához [...] képző járul, a különírást általában megtartjuk”. Ezt célszerű úgy értelmezni, hogy kivétel az „általában” alól csak szótározott esetekben lehetséges. (A szótári tételek és a szaknyelvi helyesírási szabályzatok elemzése nyomán kimondható, hogy a műszaki területeken egyáltalán nincsenek kivételek, az egyképzős egybeírások jelentős többsége a társadalomtudományok, különösen a jog-, a közgazdaság- és a történettudomány területéhez kötődik.) Nagyjából ugyanerről szól, csak más alakulatok vonatkozásában a 126. [és a 125. d)] pont is. A 137. pont viszont azt is kimondja, hogy két képző esetében már mindig egybeírunk. – A helyesírás továbbá (implicit módon) olyan nyelvleíráshoz kötődik, amely az *-an/-en* toldalékot ragnak tekinti. (Noha ma egyre általánosabb ezt a toldalékot képzőnek tekinteni.)

Így tehát – ha nem szerepelne egyik sem a helyesírási szótárakban, szójegyzékekben – mind különírandó lenne: *teljes körű – teljes körűen, széles körű – széles körűen, zárt körű – zárt körűen*. Feltéve, hogy nincs jelentésváltozás. Mivel elég szabadon transzformálhatók az alakulatok, ezt el kell vetnünk: *teljes körben, teljes körében, a ...-k köre teljes; széles körben, széles körében, a ...-k köre széles; zárt körben, zárt körében, a ...-k köre zárt*.

A helyzet azonban nem ilyen egyszerű, hiszen ezen alakulatokat megtalálhatjuk „A magyar helyesírás szabályai” (11. kiadás, 12., szótári anyagában bővített lenyomat) szójegyzéki részében, amit lényegében a szabályzat szövegével egy szinten, nagyon magas fokú normaszövegnek kell tekinteni (az általános helyesírási szótárak jóval ez alatt tekintendők). Ilyen szócikkek vannak tehát a szójegyzékben (különbféle szabálypontokra hivatkozva): „teljes körű 108., teljes körűen”, „széles körben ismert”, „széles körű 34. [ez a szó végi *ű-t* magyarázza]; *de: széleskörűen* (hsz.)”, „zártkörű”.

Ezek szerint a *zártkörű* hagyományos kivétel, a *széleskörűen* pedig azért írandó egybe, mert (szemben a *teljes körűen*-nel) önálló, összeforrt határozószó. A *széleskörűen* és a *zártkörű* szerepel a Magyar értelmező kéziszótárban (a többi se a helyesírástól eltérően egybeírva, se kötött szókapcsolatként értelmezve, se szabad szókapcsolatként példa formájában nem): „**széleskörűen** ④ hsz Szétterjedten, sok mindent felölelően v. sokakat érintően.” „**zárt**[...] **~körű** ③ mn 1. Kívülállókát be nem fogadó, tőlük magát elkülönítő. **~ társaság**. 2. Csak meghívottak részére rendezett, tartott. **~ értekezlet**.” Az értelmező szótár tehát összhangban van a helyesírással. De nem merném a legnagyobb magabiztossággal állítani, hogy nem az értelmező szótár megy a helyesírás után. Nem hiszem ugyanis, hogy lenne olyan egzakt kritérium, amelynek segítségével eldönthető lenne, hogy a *széleskörűen* már összeforrt határozószó, míg a *teljes körűen* még nem.

Úgyhogy lehet, hogy az az egyszerűbb megoldás, hogy azt mondjuk, a *széleskörűen* és a *zártkörű* hagyományosan egybeírandó, a többi esetben pedig követhetjük a szabályt.

* A MNy. szerkesztőségéhez a közelmúltban egy helyesírási kérdés is érkezett: „a *teljes körű* kifejezéssel kapcsolatban alkalmazható-e a *széles körű*, *de széleskörűen* összetétel analógiája? Az írásmódra mely nyelvtani szabályok az irányadók?”. A kérdés megválaszolására Mártonfi Attilát kértük fel. – A szerk.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.
154. **Pethő József:** A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szinbád ifjúsága című kötete alapján). 2004.
155. **Olaszy Gábor:** Hangidőtartamok és időszervezeti elemek a magyar beszédben. 2006.
156. **Zelliger Erzsébet:** Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. 2006.
157. **Mátai Mária:** A magyar szófajttörténet általános kérdései. 2007.
158. **Dér Csilla Ilona:** Grammatikalizáció. 2008.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. **Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.** Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyv-árusi forgalomban nem kapható!)
224. **Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat.** A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. **Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről.** Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.
226. **Komáromi Csipkés György:** A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2008. 2000 Ft.
227. **Varga Józsefné Horváth Mária:** 18–19. századi személynevek a Rábaközben. Adattár. 2007. 2000 Ft.
228. **Nyelv, területiség, társadalom.** A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. **Zelliger Erzsébet.** 2007. 3000 Ft.
229. **Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet.** Budapest, 2008. április 17–18. Szerk. **Korompay Klára, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Zsilinszky Éva.** 2009. 2000 Ft.
230. **Tsétsi János:** Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2009. 800 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
 Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
 Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
 Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007. 4000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrénnek naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
 Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).

Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–X. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2006. Kötetenként 4000 Ft. (Társasági tagoknak 3000 Ft.)

Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 500 Ft.

Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 1500 Ft.

Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése. Közzéteszik Hajdú Mihály és munkatársai. 1–9. Bp. (Kötetenként 1000, ill. 2000 Ft.)

Varga Józsefné Horváth Mária: Történeti személynevek a Rábaközéből (1690–1895). Győr, 2006. 1500 Ft.

Mazurka Károly: Suhogyi palóc tájszótár. Szerk. N. Fodor János. Bp., 2008. 1990 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Számunk szerzői

Dr. Balázs L. Gábor, Szegedi Tudományegyetem, Szláv Intézet, 6722 Szeged, Egyetem u. 2. gbalazs@lit.u-szeged.hu – *Dr. Benkő Loránd*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. – *Dr. Bodó Csanád*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, csanad_bodo@ludens.elte.hu – *Dr. Cseresnyési László*, Shikoku Gakuin Daigaku (Shikoku Gakuin Egyetem), 765-0013 Kagawa-ken, Zentsuji-shi, Bunkyo-cho 3-2-19, Japan, laszlo.cseresnyesi@gmail.com – *Dr. Elefki László*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33. – *Dr. N. Fodor János*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, nfodorj@ludens.elte.hu – *Dr. Hattyár Helga*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., hattyar@nytud.hu – *Dr. Hegedűs Attila*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2081 Piliscsaba, Egyetem u. 1., hegedus@btk.ppke.hu – *Dr. Holler László*, Budapest, hollerl@freestart.hu – *Dr. Horváth László*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., horvathl@nytud.hu – *Dr. Kertész András*, Debreceni Egyetem, Germanisztikai Intézet, 4010 Debrecen, Pf. 47., andraskertesz@yahoo.de – *Klein Laura*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, lauraklein@monornet.hu – *Dr. Kontra Miklós*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1086 Budapest, Benczúr u. 33., Szegedi Tudományegyetem, Angol–Amerikai Intézet, kontra@nytud.hu – *Dr. P. Lakatos Ilona*, Nyíregyházi Főiskola, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B, lakatosi@nyf.hu – *Dr. Mártonfi Attila*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., martonfi.attila@nytud.hu – *Dr. A. Molnár Ferenc*, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézeti Tanszék, 3515 Miskolc-Egyetemváros, BTK, amolnarf@t-online.hu – *Dr. Muráth Judit*, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Gazdaságmódszertani Intézet, Szakfordító és Terminológia Tanszék, 7622 Pécs, Rákóczi u. 80., murath@ktk.pte.hu – *Pusztai Ferenc*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1086 Budapest, Benczúr u. 33., pferenc25@gmail.com – *Szentgyörgyi Rudolf*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, szrudolf@gmail.com – *Dr. Szűcs Tibor*, Pécsi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6., szucs@btk.pte.hu – *Vargha Fruzsina Sára*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, frufu@ludens.elte.hu – *Veszelszki Ágnes*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, veszelszki.agnes@gmail.com.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 4000 Ft, nyugdíjasoknak 2000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gesen, gyeden lévőknak 1000 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102–02102971 számú csekk számlájára. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1 %-ára tett felajánlásokat; adószám: 19007665-1-41.

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200 / 5121 mellék.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, ímélcíme: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, ímélben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444-444. • Megvásárolható a *Kis Magszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, ímél: batthyany@kultur-press.hu) • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Ímélcímlünk: magyarnyelv@c3.hu.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Zrt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága.

Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588-1210 (online)

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editors

TAMÁS FARKAS, RUDOLF SZENTGYÖRGYI

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, PÉTER SIPTÁR, ISTVÁN SZATHMÁRI

Advisory Board

ELŻBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTIN GUSEV (RU),
JÁNOS PÉNTEK (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

<i>Kertész, András</i> : Why should the linguist get out of bed in the morning? Or: Chomsky's "revolutions" and the historiography of generative linguistics	385
<i>Cseresnyési, László</i> : The old stone well's frog revisited. A reply to Katalin É. Kiss	401
<i>Szentgyörgyi, Rudolf</i> : The earliest extant (fragment of a) Hungarian poem	411
<i>Holler, László</i> : Anonymus, "montes senonum", and "populi alimini". An evolution scheme of Arpadian-age historical texts	431
Etymologies. <i>Balázs, L. Gábor</i> : Hungarian–Slavic parallel etymologies: on the origin of <i>csak</i> 'only'	449
Spoken Hungarian. <i>Hattyár, Helga – Kontra, Miklós – Vargha, Fruzsina Sára</i> : Is there a mid [e] in Budapest Hungarian?	453
Reviews. <i>Hegedűs, Attila</i> : Nyelv, területiség, társadalom [Language, territory, society. Papers read at the 14th Conference on Spoken Hungarian (Bük, October 9–11, 2006)]. – <i>Muráth, Judit</i> : Magyar Terminológia [Hungarian Terminology] Vols. 1–2. – <i>Veszelszki, Ágnes</i> : Namenarten und ihre Erforschung. Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastik. – <i>Klein, Laura</i> : Europäische Personennamensysteme. Ein Handbuch von Abasisch bis Zentralladinisch. – <i>Pusztai, Ferenc</i> : Kemény Gábor, Nyelvi mozaik [A linguistic mosaic]. – <i>Bodó, Csanád</i> : Bartha Csilla ed., Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében [Gipsy communities and their languages in the Carpathian Basin]	468
Society News. <i>Benkő, Loránd</i> : Hasan Eren (1919–2007). – <i>Szűcs, Tibor</i> : A last farewell to Béla Rónai. – <i>P. Lakatos, Ilona</i> : László Bachát (1921–2009). – <i>Elekfi, László</i> : Éva Ruzsiczky is 80	496
Data from the History of Hungarian. <i>N. Fodor, János</i> : Late Old Hungarian personal names from North-East Hungary	504
Letters to/from the Editor. <i>The Editor</i> writes. – <i>Attila Mártonfi</i> writes	509

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

BENKŐ LORÁND

SZERKESZTŐ

JUHÁSZ DEZSŐ

105. KÖTET

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST
2009

TARTALOM

BALÁZS L. GÁBOR: Magyar–szláv párhuzamos etimológiák: <i>csak</i> szavunk eredetéhez	449
BALOGH LAJOS: Papp György (1941–2008)	243
BÉKESI IMRE: A kettős szillogizmus logikai értelmezései	202
BENKŐ LORÁND: Árpád „de genere Turul” 9. – Hasan Eren (1919–2007)	496
BODÓ CSANÁD: Bartha Csilla szerk., Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében	491
BORBÉLY ANNA: Rövid beszámoló a 15. Élőnyelvi Konferenciáról	103
BÜKY LÁSZLÓ: Egy Weöres Sándor-vers koherenciájáról 37–49. – Büky László írja 126. – Grapsa	327
CSERESNYÉSI LÁSZLÓ: Még egyszer a kútról és a békáról: Gondolatok É. Kiss Katalin előadásának olvasása közben	401
DÖMÖTÖR ADRIENNE: A birtokos jelzői mellékmondatos szerkezetek a középmagyar korban	166
ELEKFI LÁSZLÓ: Ruzsiczky Éva nyolcvanéves	502
FARKAS TAMÁS: Beszámoló a 23. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusról	105
N. FODOR JÁNOS: Északkelet-magyarországi személynevek a kései ómagyar korból	244, 379, 504
HATTYÁR HELGA – KONTRA MIKLÓS – VARGHA FRUZZSINA SÁRA: Van-e Budapesten zárt <i>ë</i> ?	453
HAVAS FERENC: Péter Mihály 80 éves	122
HEGEDŰS ATTILA: „Nem <i>hazudol</i> , az őszintét mondod” 73. – Nyelv, területiség, társadalom. A 14. élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai	468
HOLLER LÁSZLÓ: Egy XIII. századi remetekápolna – <i>Idegsjýt Beatae Elizabeth</i> – lokalizálása 17, 188. – Anonymus és a „senonok hegyei” meg az „aliminus népek”. Árpád-kori történeti szövegek fejlődési modelljének első megközelítése 300. – Anonymus és a „senonok hegyei” meg az „aliminus népek”. Árpád-kori történeti szövegek fejlődési modelljéről	431
IMRÉNYI ANDRÁS: Generatív nyelvészet és szociolingvisztika	50
A. JÁSZÓ ANNA: Balázs Géza – Dede Éva szerk., Európai nyelvművelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője	221
JUHÁSZ DEZSŐ: A Magyar Nyelvtudományi Társaság 104. közgyűlése 114. – Kázmér Miklós (1921–2009)	377
KEMÉNY GÁBOR: Stílusirányzatok a Nyugat első korszakában 156. – Ágoston Mihály, Kézikönyv a magyar médiamondatról. Anyanyelvű kommunikációnk hitele	368
KERTÉSZ ANDRÁS: Miért érdemes a nyelvésznek reggelente felkelni az ágyból? Avagy: Chomsky „forradalmi” és a generatív nyelvészet historiográfiája	385
KICSI SÁNDOR ANDRÁS: Dühbogár, dühfű	332
KISS JENŐ: Kazinczy, az Akadémia és a magyar nyelv ügye	257

† KISS LAJOS: Helynévmagyarázatok	107
É. KISS KATALIN: A 80 éves Noam Chomsky és a chomskyánus nyelvészeti forradalom	1
KLEIN LAURA: Europäische Personennamensysteme. Ein Handbuch von Abasich bis Zentralladinisch	484
KOCSIS RÉKA: Gombos fa	333
KONTRA MIKLÓS: Hasznos nyelvészet	78
KÖVECSES ZOLTÁN: Versengő metaforaelméletek?	271
KUGLER NÓRA: Ladányi Mária, Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek	85
LADÁNYI MÁRIA: Laczkó Krisztina, A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció	235
P. LAKATOS ILONA: Bachát László (1921–2009)	501
MÁRTONFI ATTILA írja	510
MIZSER LAJOS: Muzsaly 68. – Borbánya	214
MÓZES HUBA: Megjegyzések <i>dialogus</i> szavunk értelmezéstörténetéhez	69
MURÁTH JUDIT: Magyar Terminológia 1., 2.	473
PAPP ANNA MÁRIA: Nyelvválasztási stratégiák Marosvásárhelyen	340
PETŐFI S. JÁNOS: A szemiotikai textológia megokoltságáról, jellemző jegyeiről és alkalmazásáról	129
PUSZTAI FERENC: Szilágyi Ferenc 80 éves 120. – Sánta Ferenc nyelvi drámaisága 324. – Kemény Gábor, Nyelvi mozaik	488
SENGA TORU: Szélgjegyzetek a japán nevek magyar helyesírásának néhány kérdéséhez	206
SLÍZ MARIANN: Családnév vagy névszerkezet? Szempontok az Anjou-kori személynevek vizsgálatához	291
SZABÓ RÉKA: Kövecses Zoltán, A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe	230
SZABÓ T. ANNAMÁRIA: A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai	357
J. SZABÓ ERZSÉBET: Szathmári István, A magyar stilisztika útja	373
SZATHMÁRI ISTVÁN: Heltai Gáspár-e a fordítója, átdolgozója a Fortunatusról szóló XVI. századi verses széphistóriának? 30. – Darvadozva 71. – Körbetartozás 72. – A költő és a szavak 219. – Móricz Zsigmond a kunságiak hanglejtéséről	356
SZENDE TAMÁS: Décsy Gyula (1925–2008)	241
SZENTGYÖRGYI RUDOLF: Terminológiai szélgjegyzet a Tihanyi alapítólevél két nyelvű helymeghatározásaihoz 62. – A Tihanyi alapítólevél <i>ecli</i> szórványáról 216. – Hogyan szólának? Az első magyar vers(töredék)	411
A szerkesztőség írja	509
SZILI KATALIN: Anna Wierzbicka, English (Meaning and Culture) 93. – <i>A fel, le</i> és egyéb igekötős igék formai-szemantikai viszonyának kérdéséhez	175
SZÜCS TIBOR: Búcsú Rónai Bélától	498
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: A különbözőség egysége. Kazinczy nyelvértelmezésének funkcionális alapjai	263
TÓTH ILDIKÓ: Bánréti Zoltán, A mellérendelés és az ellipszis nyelvtana a magyarban	99
VESZELSZKI ÁGNES: Namenarten und ihre Erforschung. Ein Lehrbuch für das Studium Der Onomastik	479
VIG ISTVÁN: Nyomárkay István, Rövid horvát és szerb nyelvtörténet	226
C. VLADÁR ZSUZSA: Hány eset van a magyarban? Egy XVII. századi kritériumrendszer	281

ZOLTÁN ANDRÁS: Michal Németh, Zapożyczenia węgierskie w gwarze orawskiej i drogi ich przenikania	238
ZSILINSZKY ÉVA: A. Molnár Ferenc, A legkorábbi magyar szövegmélekek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia	374
Élő nyelv	73, 340, 453
Kisebb közlemények	62, 202, 324
Különfélék	103
Levélszekrény	126, 509
Nyelvművelés	219
Nyelvtörténeti adatok	244, 379, 504
Szemle	85, 221, 357, 468
Társasági ügyek	114, 241, 377, 496
Tudománytörténet	78, 356

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Ágoston Mihály, Kézikönyv a magyar médiamondatról 368–72	Borbánya 214–5
Ágoston Mihály nyelvművelő írásai 368–72	Büky László írja 126
„aliminus népek” (An.) 300–24	Chomsky, Noam 1–6, 50–8, 393–405
angol nyelv 93–9	chomskyánus nyelvészeti forradalom 1–8, 387–405
Anjou-kori személynevek 291–9	Chomsky behaviorizmus bírálata 3–4
Anonymus „senonok hegyei” és „aliminus népek” szövegrészleteinek kialakulása 316–24	Chomsky hatása a tudománytörténet-írássra 385–401
Anonymus „senonok hegyei” és „aliminus népek” szövegrészleteinek kutatástörténete 306–13	Chomsky strukturalizmus bírálata 1–3
appozíció (értelmezés) helynévi szerkezetek a Tihanyi alapítólevélben 65–7	darvadozva 71–2
Árpádok nemzetségneve 9–15	Décsy Gyula 241–2
árvai lengyel nyelvjárás magyar jövevényszavai 238–41	<i>de, de genere</i> a családnevekben 296–9
Bachát László 501–2	dialogus 69–71
Bartha Csilla szerk., Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében 491–6	<i>dictus</i> -os családnevek 293–5
birtokos jelzői mellékmondatos szerkezetek a középmagyar korban 166–74	dühbogár, dühfű 332–3
	élnyelvi konferenciák 103
	eset fogalma a klasszikus grammatikában 281–3
	északkelet-magyarországi személynevek a kései ómagyar korból 244–54, 379–82, 504 –9
	európai nyelvművelés 221–6
	Európai nyelvművelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője 221–6

- fel, le* és egyéb igekötős igék formai és jelentésbeli jellegzetességei, kapcsolataik 175–88
- filius* családnevekben 295–8
- fogalmi metafora 231–5, 271–3
- Fortunatusról szóló széphistória 30–7
- generatív nyelvelmélet 1–8, 50–8, 402–9
- generatív nyelvelmélet evolúciója 5–7
- generatív nyelvelmélet hatása 7–8
- generatív nyelvészet és szociolingvisztika 50–61
- generatív nyelvészet története 385–401
- gombos fa 333–9
- grapsa 327–30
- Harris tudománytörténete 393–401
- Hasan Eren 496–7
- VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus 357–68
- Heltai Gáspár nyelve 30–7
- helynévmagyarázatok 68–9, 107–13, 214–5
- Hepburn-féle átírási rendszer a japánra 206–13
- Hidegkút* helynevek a 19–29, 190–7
- Hidegség ~ Hidegség 192–6
- horvát és szerb nyelvtörténet 226–9
- horvát nyelvújítás 229
23. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus 105–7
- Ideg ~ hideg 188–90
- Idegsyt, Ideksyd – Hidegség 188–92
- impresszionista stílus 159–64
- ismétlés 162–4
- japán nevek magyar helyesírása 206–13
- kanahasználat hatása a japán latin betűs átírására 208–13
- Kazinczy és az Akadémia kapcsolata 257–60
- Kazinczy munkássága 257–69
- Kazinczy nyelvértelmezése 263–9
- Kázmér Miklós 377–8
- Kemény Gábor, Nyelvi mozaik 488–91
- kettős szillogizmus (double syllogism) 202–6
- Kézai *Turul* nemzetsége 9–15
- Kiss Katalin, É., Chomsky-előadásának bírálata 401–9
- Kiss Lajos helynévmagyarázatai 107–13
- klasszikus modernség stílusa 156–64
- Koerner, Konrad felfogása Chomsky generatív nyelvészetéről 387–400
- kognitív nyelvészet 58–61
- koherencia egy Weöres Sándor-versben 37–49
- Komáromi Csipkés György nyelvtana (1655) 287–90
- korai magyar grammatikák esetrendszere 283–7
- Königsbergi töredék 411–31
- Königsbergi töredék esetleges latin eredetije 426–8
- Königsbergi töredék mint karácsonyi himnusz 426
- Königsbergi töredék műformájának kutatástörténete 415–9
- Königsbergi töredék versformája 419–26
- körbetartozás 72–3
- körülírás a családnevekben 291–9
- Kövecses Zoltán, A metafora 230–1
- Kuhn, Thomas tudományos paradigmaváltás elmélete 385–8, 403
- kulturális szemantika 93–8
- Kunrei-féle átírási mód a japánban 209–11
- kunságiak hanglejtése 356–7
- „kutatási program” és „forradalom” fogalmak Ten Hacken elméletében 389–90
- Laczkó Krisztina, A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció 235–8
- Lakoff metaforaelmélete 273–4
- Latin betűs átírás a japánban 209–13
- Laudan tudományos forradalma 390–2
- lényegi tartalomadó (*hogy* kötőszós) birtokos jelzői mellékmondatok 171–3

- /es egyes szám második személyű
igealakok (*hazudol*) 73–7
- magyar esetrendszer 281–90
- magyar esetrendszer Komáromi
Csipkés György nyelvtanában
287–90
- magyar jövevényszavak az árvai
lengyel nyelvjárásban 238–41
- magyar névmási rendszer 235–8
- magyar névmások nyelvtana 236–7
- magyar nyelvi sztenderd kodifikálása
264–9
- Magyar Nyelvtudományi Társaság
104. közgyűlése 114–9
- magyar nyelvű ciganológiai
kutatások nyelvészeti
vonatkozásai 491–6
- magyarországi cigányok által beszélt
nyelvek és nyelvi helyzetek
491–2
- marosvásárhelyi magyar közösség
nyelvválasztása 340–55
- marosvásárhelyi magyar közösség
nyelvválasztását befolyásoló
tényezők 349–53
- média anyanyelvi szerepe 368–72
- megkülönböztető névelem 291–9
- mellérendelésekben található
ellipszisek 100–2
- mellérendelő szerkezetek 99–102
- metafora 271–80
- metaforaelméletek 271–80
- metafora jelentésfókuszon alapuló
elmélete 274–7
- metafora kognitív megközelítése
230–5
- metonímia 233–4
- Molnár Ferenc, A., A legkorábbi
magyar szövegmélekek 374–6
- Móricz Zsigmond a kunságiak
hanglejtéséről 356–7
- multimédiális szövegek
megformáltságának szemiotikai
textológiai elemzése 143–54
- Muzsaly 68–9
- négy Árpád-kori szövegmélek
elemzése 374–6
- Németh, Michal, Zapożyczenia
węgierskie w gwarze orawskiej
i drogi ich przenikania 238–41
- neo-bloomfieldianus nyelvészet
393–401
- névmások funkciója 237
- Newmeyer, Frederick J. elemzése
a „Syntactic Structures”
hatásáról 390–400, 405
- Nippon-féle átírási rendszer
a japánban 209–11
- nyelvcseré és nyelvmegtartás
a cigányoknál 494–5
- nyelvi jogok ciganológiai
vonatkozásai 492–3
- nyelvi kép 493–5
- nyelvi szocializáció és a nyelvi
hátrány a cigányoknál 492
- nyelvművelés 221–6
- nyelvművelő írárok 488–91
- „Nyelv, nemzet, identitás” sorozat
357–68
- nyelvújítás 263–9
- Nyomárkay István, Rövid horvát
és szerb nyelvtörténet 226–9
- Nyugat első korszakának
stílusirányzatai 156–64
- ómagyar kori személynevek 244–54,
379–82, 504–9
- Papp György 243–4
- Péter Mihály 122–6
- portugálós átírási rendszer a japánban
208
- régi személynevek személyhez,
helyhez kötése 244–8
- részleges tartalomadó
(vonatkozó kötőszós)
birtokos jelzői
mellékmondatok 167–71
- Rónai Béla 498–500
- Ruzsiczky Éva munkássága 502–4
- sajátos jelentéstartalmat kifejező
birtokos jelzői
mellékmondatok 173–4
- séd 23–9, 190–2

„senonok hegyei” (An.) 300–23
 Stepphen O. Murray felfogása
     Chomskyról 393–401, 405
 stilisztikai szemléletű nyelvművelés
     489–91
 sto-nyelvjárás 227–9
 Szathmári István, A magyar
     stilisztika útja 373–4
széleskörűen, zártkörű, teljes körűen
     helyesírása 510
 szemantikai prímek 95
 szemiotikai textológia 129–56
szerbhorvát terminus 227
szerkezet, névszerkezet terminus
     a történelmi családnevek
     vizsgálatában 291–9
 szerkesztőségi közlemény 509
 Szilágyi Ferenc 120–2
 szógyűjtés fontossága 219–20
 Tihanyi alapítólevél *ecli* szóránya
     216–8

Tihanyi alapítólevél kétnyelvű
     helymeghatározásai 62–7
 XIII. századi remetekápolna –
     Idegsyi Beatae Elizabeth –
     lokalizálása 17–29, 196–7
 15. Élőnyelvi Konferencia 103–5
 Tomalin a neo-bloomfieldi
     strukturizmusról 393–400
 torontói névtudományi kongresszus
     105–7
 történeti családnevek vizsgálata 291–9
 turul 12–6
 verbális képződmény textológiai
     elemzésének tárgyai 130–2
 verbális szöveg és verbális
     képződmények megformáltsága
     129–34
 Weöres Sándor mesevers elemzése
     37–49
 Wierzbicka, Anna, English
     (Meaning and Culture) 93–9

KISS GABRIELLA